אוניברסיטת תל-אביב
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין
בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג

הרב אברהם חמוי (1838-1886) ומקומו במאגיה היהודית המודרנית

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה

מאת: **נסים חמוי**

מנחים: **פרופ' גדעון בוהק ופרופ' אבריאל בר-לבב**

הוגש לסנאט של אוניברסיטת תל אביב

תשע"ד 2014

תהא עבודה זו יד לזכרם של אבי מורי אברהם חמוי שנלקח לבית עולמו סמוך לתחילת עבודתי. לאימי הורתי דייזי חמוי ולחמותי היקרה פרידה שבתאי, אשר נלקחו לבית עולמן במהלך כתיבת עבודה זו.

תודות

אל המסע בנתיבות חייו של הרב אברהם חמוי- הא"ח, יצאתי לפני מספר שנים ועתה הנני קרב אל סופו. אני מקווה שכעת, עם סיומה של עבודה זו, נפתח צוהר לעולמה של דמות מרתקת ומיוחדת במינה. עבודה זו ראתה אור הודות לתמיכתם של אנשים רבים:

תודה מיוחדת מעומק ליבי למנחיי, פרופ' גדעון בוהק ופרופ' אבריאל בר-לבב, אשר הסתופפתי לא אחת בצל קורתם. הם שהאירו את דרכי בנועם, בעושר ידיעות מופלג ובמיטב זמנם ומרצם.

תודות לרב אברהם עדס ויעקב זמיר, אשר תרמו מזמנם וידיעותיהם לביסוסה של עבודתי. אני מודה לגב' שרה ורד המנהלת האדמיניסטרטיבית של ביה"ס למדעי היהדות באוניברסיטת תל אביב, אשר סייעה בידי במבוכי הבירוקרטיה במאור פנים, בחיוך ובנועם. תודות ל"קרן איגנץ בוביס", האוניברסיטה הפתוחה ויד יצחק בן צבי, על סיועם במימון מחקרי. תודות לחברי הועדה אשר העניקה לי את פרס "גוסטה סדן" למחקרים בתרבות יהדות המזרח.

אחרית תודתי וראשיתה לבנותיי היקרות אלה, אייר וזהר, אשר חלקו עם עבודה זו את זמני ותשומת ליבי. תודה מיוחדת לרעייתי אהובתי שרית, אשר תמכה, קראה, העירה, האירה ונשאה תקופה ארוכה בעול. בלעדיה עבודה זו לא הייתה מגיעה לכלל גמר.

"שלי ושלכם שלה הוא."

תוכן העניינים:

הקדמה 1

תקציר 2

מבוא 14

1. מטרת המחקר 14
2. סקירת הספרות המחקרית 15
   2.1. המחקר על תולדות הרב אברהם שלום חמוי (הא"ח) ויצירתו 15
   2.2. מחקר יהדות המזרח בעת החדשה 16
   2.3. מחקר המאגיה היהודית 18
3. מבנה המחקר 21
4. להגדרת התכנים המאגיים בכתבי הא"ח 22
5. מסגרת הזמן 24
6. המסגרת הגיאוגרפית 25
7. המקורות לחקר תולדות הא"ח 28

1.0. הרב אברהם שלום חי חמוי 30

1.1 קווים לתולדות חיי הא"ח 30

1.1.1 מלידתו עד עזיבתו את ירושלים 31

1.1.2 שהותו בתורכיה 39

1.1.3 נדודיו באירופה וצפון אפריקה 51

1.1.4 פרשת ואדזן 54

1.1.5 שהותו בבית חולים בגיברלטר 57

1.1.6 נס הורדת הגשם 58

1.1.7 הא"ח בהודו 66

1.1.8 שהותו של הא"ח בפרס 70

1.1.9 הא"ח בבגדד 71

1.1.10 מעזיבתו את בגדד עד מותו 78

סיכום 81

2.0 תהליך עבודתו של הא"ח משלב הליקוט עד הספר המוגמר 83

2.1 אהבתו של הא"ח את הספר והספרייה 83

2.1.1 מניעיו כפי שהם מתוארים בספר "גבר ישראל" 84

2.1.2 החיד"א (הרב חיים יוסף דוד אזולאי)- כמודל לחיקוי בעיני הא"ח 91

2.2 ספרייתו של הא"ח 94

2.2.1 מקורותיו העיקריים 101

2.2.2 הטווח הגיאוגרפי של מקורות הא"ח 103

טבלה 2: התפלגות המקורות והתפלגות נפח הציטוטים 103

2.2.3 הסוגות הספרותיות במקורות הא"ח 105

2.2.4 השימוש בספרות ההשכלה 107

2.3 הספריות שבהן ביקר הא"ח ותכולתן 116

2.4 מידת השימוש שעשה הא"ח במקורות נוכריים 128

2.4.1 מרשמים המכילים ידע מאגי שהא"ח מקבל מנוכרים בעל פה או משמועה 128

2.4.2 ידיעות מאגיות שלוקטו מספרות נוכרית 133

2.4.3 שימוש במשקעי מאגיה נוכרית הקיימים בתוך הספרות היהודית 136

2.5 שיטת הכתיבה וההדפסה של ספרי הא"ח 146

2.5.1 השימוש בכוח הזיכרון 148

2.5.2 מגבלות שהא"ח הטיל על עצמו בכתיבתו המאגית 151

2.5.3 דיוקו של הא"ח בהעתקת מרשמים מאגיים 155

2.6 קביעת היקפה, תחומיה ותיארוכה של יצירת הא"ח בכתב יד ובדפוס 167

2.7 יצירתו שהשתמרה בדפוס 171

2.7.1 ספרי סגולות 172

2.7.2 מחזורי תפילה על פי הסדר בלוח העברי 185

2.7.3 חיבורים שונים 199

2.8 יצירתו שלא השתמרה בדפוס 200

2.9 הסכמות ומסכימים בספרי הא"ח 207

סיכום 213

נספח 1: צילום לוחות העדות 215

נספח 2: מכתבו של הא"ח לעיתון הצפירה 216

נספח 3: העדות אודות הא"ח מתוך יומן שאול צדקה 217

נספח 4: טבלת מקורותיו העיקריים של הא"ח 218

3.0 תכניה של יצירת הא"ח 228

3.1 אסטרולוגיה ומאגיה אסטרלית 224

3.1.1 ההצדקה של הא"ח לעיסוק באסטרולוגיה 231

3.1.2 התחומים האסטרולוגיים בכתבי הא"ח 243

3.1.3 מאגיה אסטרלית בכתבי הא"ח 258

3.1.4 המקורות ששימשו את הא"ח בדיוניו האסטרולוגיים 269

3.2 "גורלות" 271

3.3 החלום ופשרו בכתבי הא"ח 297

3.4 "שאלת חלום" 308

3.5 כירומנטיה ופיזיוגנומיה 329

3.5.1 כירומנטיה 330

3.5.2 פיזיוגנומיה 336

3.6 מוסר והנהגות בכתבי הא"ח 340

נספח 5: טבלת המקורות האסטרולוגיים 360

4.0 השפעת הא"ח על ספרות הסגולות המודרנית והמאגיה המודרנית 380

4.1 השפעת הא"ח על המאגיה המודרנית כפי שהיא באה לידי ביטוי בדפוס 381

4.2 השפעת הא"ח על אתרי אינטרנט העוסקים במאגיה יהודית 404

5.0 סיכום 417

נספח 6: השוואת ספרי הסגולות מודרניים לכתבי הא"ח 423

מקורות 465

מחקרים 477

תקציר באנגלית I

הקדמה

באחד משיטוטיי בירושלים בשלהי שנות השמונים של המאה העשרים, פקדתי חנות ספרי קודש הנמצאת בסמוך לשוק מחנה יהודה. בעת הנבירה בספרים שהיו על המדפים, צד את תשומת לבי ספר בכריכה ירקרקה – "אביעה חידות" שמו. הסיבה לכך – שם מחברו היה כשמו של אבי ז"ל – אברהם חמוי, שם שאינו נפוץ במיוחד. רפרוף בין דפיו של ספר זה העלה, בין השאר, מספר קטעים הנעים בטווח שבין המשעשע למזעזע: "לשים שלום בין איש לאשתו קח דג קטן ועין ימין של ארנבת וכו'", "נכפה בדוק ומנוסה ... אם תמהר האישה בנפילה הראשונה ותכניס אצבעה באותו מקום ותכניס בפי הנכפה לא ישוב אליו עוד המזיק בעזרת השם". הקטעים הללו ועוד אחרים מסוגם מילאו אותי תמיהה. תהיתי מה לטקסטים מעין אלה בתוך ספר הנמכר בחנות לספרי קודש. יתר על כן, כיצד מכנים את מי שכתב אותם בספרו "הרב הגאון"? תמהתי על קהל הקונים והקוראים של ספר זה, ואלו נסיבות מביאות אותם לקנות אותו? בעצם, מה מביא אדם בימינו להאמין כי יש ממש בהבלים אלה? בהזדמנויות שונות ניסיתי לתהות על קנקנו של אותו מחבר, אולם לבד מפרטים ביוגרפיים אחדים, אשר ניתן לשאוב מתוכנו של ספר זה, דמותו נותרה עלומה. הנחתי לדבר, ובמשך שנים תייגתי בזיכרוני עניין זה כקוריוז. בראשית שנות האלפיים, במסגרת לימודיי לתואר שני באוניברסיטת תל אביב, השתתפתי בסמינריון בהנחיית פרופ' גדעון בוהק. סמינריון זה עסק במאגיה יהודית קדומה. סקירת תולדות המאגיה היהודית והקריאה בטקסטים מאגיים, בעיקר מן הגניזה הקהירית, סייעו לי לעמוד על מקומה של המאגיה בתרבות היהודית, ומתוך כך עזרו לי לקבל מענה על חלק מן התמיהות שעלו עם קריאתו של הספר "אביעה חידות" בפעם הראשונה. מצאתי דמיון בין חלק מן הטקסטים שנלמדו ובין הטקסטים הנמצאים בספרו של הרב אברהם חמוי. דמיון זה הניע אותי לכתוב עבודה סמינריונית בהנחייתו של פרופ' גדעון בוהק אודות מרשמים מאגיים מתוך ספריו של הרב אברהם חמוי ומקבילותיהם בגניזה הקהירית. במהלך עבודה זו התחלתי לחקור גם את תולדות חייו ואת כלל יצירתו של הרב אברהם חמוי. במהלך מחקר זה גיליתי כמה מעט נכתב עליו ועל יצירתו. לעתים חלק מן המידע היה שגוי. בסיום העבודה הרגשתי כי אני אוחז בקצה חוט של יריעת חיים מרתקת ויצירה ענפה ומגוונת, שלא נחקרה עד כה, ושאינה יכולה להיבחן באופן משביע רצון במסגרת עבודה סמינריונית. לכן, בהסכמתם ובהנחייתם של פרופ' גדעון בוהק ופרופ' אבריאל בר-לבב, החילותי בכתיבת עבודה זו.

תקציר

מחקר זה, אשר נכתב בהנחייתם של פרופ' גדעון בוהק ופרופ' אבריאל בר-לבב במסגרת ביה"ס למדעי היהדות ע"ש רוזנברג באוניברסיטת תל אביב, עוסק בדמותו יוצאת הדופן של הרב אברהם שלום חי חמוי (1838-1886), אשר רישום תולדותיו וניתוח מפעלו הספרותי טרם נעשו עד כה. לעבודה זו ארבעה פרקים:

א. קורות חייו של הא"ח.

ב תהליך הכתיבה של יצירת הא"ח והיקפה.

ג. תכניה של יצירת הא"ח.

ד. השפעת הא"ח על המאגיה היהודית המודרנית.

לאור היקף פעילותו הנרחב של הא"ח ולאור הביוגרפיה הבלתי שגרתית שלו, הנושאים אשר היה ראוי לבחון אותם לעומק הנם רבים. אולם מפאת הכורח להישאר בתוך המסגרת המוגדרת של עבודה זו, נושאים רבים הושמטו או נדונו בקצרה. למותר לציין כי בחירת הנושאים אשר נדונו לעומקם בעבודה זו נעשתה לאחר לבטים רבים, וברצוני לציינם בקצרה.

הפרק הסוקר את קורות חייו של הא"ח מתחייב משום שעד כה לא נעשתה עבודה משמעותית בחקר תולדותיו. בפרק זה שורטטה ביוגרפיה ראשונית של הא"ח. אולם, חקירה יסודית של חיי הא"ח, שהיו מערבולת מסחררת של נסיעות ופולמוסים, נוכחותו המשמעותית בכמה מן הצמתים החשובים בהיסטוריה של יהדות המזרח ומקומו במארג הכולל של חכמי המזרח, שהוא נע כבוכייר ביניהם, היו מאלצים אותי להקדיש את כלל העבודה לחקירת תולדותיו. לכן, כאמור, הסתפקתי בביוגרפיה שתאיר בקווים כללים את תולדות חייו ותעמוד על מספר דגשים חשובים באופיו.

בפרק השני עמדתי על תהליך הכתיבה של יצירת הא"ח והיקפה. על אף שדיון אודות היקף יצירת הא"ח נערך קודם לכן, הרי שבמספר היבטים הוא לוקה בחסר, לדוגמה: תיארוך ורישום כלל כתביו, גם אלו שלא ראו אור בדפוס. כמו כן, לא נעשה עד כה מחקר אשר יבדוק את הנמקותיו של הא"ח ליצירתו, את תהליך היצירה שלו, את מקורותיו ודרך איסופם, אלו חומרים הקיימים במקורותיו הושמטו בספריו, מהי מידת הדיוק בציטוטיו ואת מהלך הכתיבה ותהליך ההדפסה. כמו כן, נבחנו והוערכו המהדורות הנוספות של כלל

כתבי הא"ח. מחמת קוצר היריעה לא נדונו לעומק כלל כתבי היד מאת הא"ח, שאפשר לשחזר חלקים רבים מתוכנם, במידה רבה, ע"י ליקוט הציטוטים מתוכם בתוך כתביו המודפסים של הא"ח.

בפרק השלישי נדונו בהרחבה חלק מן התכנים של יצירת הא"ח הנמצאים בספרי הסגולות שלו. מדובר בנושאים שהא"ח הקדיש להם מקום משמעותי בתוך כתביו, ותרומתו בכתיבתם הנה ייחודית. בדיון זה עמדתי על הנמקותיו לעיסוק בנושאים אלו, דרך עבודתו, מקורותיו, טיב החומרים שבחר להעתיק אל תוך ספריו וקהל היעד שאליו כיוון. הדיון נערך עפ"י פירוט הנושאים הבאים: א. אסטרולוגיה ומאגיה אסטרלית. ב. גורלות. ג. פשר החלומות. ד. שאלת חלום. ה. הכרת פנים וסדרי שרטוטין. ו. מוסר והנהגות. אולם מדובר בניתוח חלקי בלבד, משום שיצירתו של הא"ח נרחבת בהיקפה וכוללת בתוכה גופי ידע משמעותיים מתחומים שונים. ניתוח תכניה של כלל יצירתו נתקל במספר קשיים. ראשית: עיקרה אבד. מתוך למעלה מחמישים חיבורים פרי עטו נשתמרו רק שישה עשר. מבחינת תוכנם של שישה עשר הכותרים שנותרו ברשותנו עולה כי אפשר למיינם באופן כוללני לשתי חטיבות: א. מחזורי תפילה בלוויית דינים. ב. ספרי סגולות. שתי החטיבות הללו כוללות בתוכן נושאים רבים ומגוונים: מוסר, מיסטיקה, קבלה, אסטרולוגיה, רפואה, בוטניקה, היסטוריה, דרשה, הלכה, פולמוס, גיאוגרפיה, ביבליוגרפיה ואלכימיה. בנושאים אלו קיים מדרג ואין העיסוק בכולם שווה בהיקפו. כתיבה על כלל הנושאים הללו, ובפרט על עניינים הלכתיים אשר הדיון בהם חשוב גם בימינו, כגון יחסו למעמד האישה, או התאמת ההלכה לחיים המודרניים, תחייב עבודה רחבת היקף נוספת.

בפרק הרביעי עמדתי על מידת השפעתו של הא"ח על המאגיה היהודית בתקופה שלאחר מותו ועד ימינו. ברור שחקירה כזו, על כלל היבטיה, הנה נושא סבוך ומורכב, הן מפאת המגוון של "סוכני הידע" בימינו והן מפאת הנפח העצום של המידע האצור בהם, ובעיקר רשת האינטרנט – המרשתת. שוב, חקירה יסודית של כלל הגורמים הללו הייתה מובילה אותי לחריגה מהיקפה של עבודה זו. על מנת להימנע מכך, בדקתי באופן יסודי את השפעתו של הא"ח כפי שהיא באה לידי ביטוי במידת השימוש בכתביו כמקורות לספרי הסגולות שהתחברו לאחר מותו וכפי שהיא באה לידי ביטוי גם בהדפסתם של מהדורות חדשות של ספריו. כמו כן, בדקתי באופן ראשוני את השפעתו של הא"ח על העוסקים במאגיה במרשתת, מתוך הנחה כי העוסקים במאגיה במרשתת שואבים את מרשמיהם בעיקר מתוך הספרות המודפסת.

פרק ראשון – קורות חייו של הא"ח

הרב אברהם שלום חי חמוי נולד בשנת 1838 בעיר חלב. ככל הנראה, בתחילת שנות העשרים לחייו נסע הא"ח לאיזמיר שבתורכיה ולמד אצל הרב חיים פאלאג'י. בגיל 25 הוא שב לעיר חלב ובה נישא. חיי נישואיו תמו כשנתיים לאחר מכן, עת שכל את אשתו, את בנו וקרובי משפחה נוספים. לאחר השכול הכבד שפקד אותו נסע הא"ח לירושלים ושהה בה כשנתיים, עד 1868. הוא עזב את ירושלים בנסיבות שלא התבררו לחלוטין וחזר לתורכיה. הוא לא שב לירושלים שנית. בשנת 1870 הוא הוציא לאור באיזמיר את ספרו הראשון "האח נפשנו", העוסק ברובו בעניינים מאגיים. בד בבד יצא שמעו כמומחה למאגיה. מומחיות זו קרבה אותו לחוגים המקורבים למלכות התורכית, שהוא נתן להם שירותים מאגיים כגון הכנת קמעות. כתוצאה מעיסוקים אלה צבר הא"ח הון ניכר, אך גם בעלי פלוגתא לא מעטים. ככל הנראה, הטינה כלפיו בתורכיה הובילה אותו לעיר ליוורנו לשם המשך הדפסת ספריו. בדרכו נשדד והופשט מכל נכסיו. הא"ח לא אמר נואש, ובליוורנו התוודע אל מספר נדבנים יהודיים אשר תמכו בו כלכלית. בתמיכתם הוא הוציא לאור את הספרים "דבק מאח" - 1874, "בית ה' " ו"בית הבחירה" - 1875. בין השנים 1875 - 1877 הוא נע ונד בין ארצות הים התיכון. בשנת 1877 הוא שב לאיזמיר והוציא לאור את ספרו "זכר עשה" שנכתב בלאדינו. בתקופה זו אף הוצע לא"ח לכהן במשרת "חכם באשי" בתימן, אולם מועמדותו הוסרה בנסיבות שלא התחוורו עד תום. אני סבור שהסרת המועמדות קשורה לסלידתו ממשרות רבנות, אותה הביע בספריו. אפשר גם, שהגורם לכך היה פולמוס חריף ובוטה שהא"ח ניהל אז עם אברהם פאלאג'י ואישים נוספים בקהילה היהודית באיזמיר. אני סבור כי בגין פולמוס זה גלה הא"ח מתורכיה, שאליה לא שב.

ב- 1878 הוא חזר לליוורנו ושקד על הוצאתו לאור של ספרו "בית אל" 1878. כמו כן, התחיל במלאכת הוצאתם לאור של ספריו הנוספים: "אביעה חידות" 1879 "לדרש אלהים" 1879, "נפלאים מעשיך" 1881 ו"בית הכפרת" 1879 – ספר שהדפסתו לא הסתיימה מעולם.

בין השנים 1878- 1880, בו-זמנית עם הוצאתם לאור של ספריו, הוא יצא למסע נדודים נרחב שכלל את ערי איטליה, אוסטריה, הונגריה, צרפת, גיברלטר ומדינות צפון אפריקה. ב-1880 הא"ח שהה במרוקו ונדד בין עריה. במרץ 1880 הוא הגיע לעיר ואדזאן על מנת להשתטח על קברו של עמרם בן דיוואן. באותה תקופה הקהילה היהודית בעיר זו מאסה בהנהגתה. לכן, עם בואו של הא"ח, ביקשה ממנו קהילה זו שיעמוד

בראשה והוא נעתר. הסכמתו הובילה אותו לעימות עם ההנהגה הוותיקה. הא"ח יצא מעימות זה וידו על העליונה. לאחר מכן נסע הא"ח לגיברלטר כדי להחלים ממחלה שהוא אינו מפרט את טיבה. בגיברלטר הוא הוציא לאור את ספרו "גבר ישראל", שנדפס בספרדית. בפברואר 1881 שב הא"ח למרוקו וחולל את נס הורדת הגשם בעיר מראכש. ב-1881 הא"ח עזב את מרוקו ונסע להודו. בספטמבר שנה זו הוא הגיע להודו והתארח אצל מר סלימאן דוד ששון בעיר בומבי [כיום מומבאי] וזכה למעמד מכובד בקהילה היהודית בהודו. מתוקף מעמדו נטל הא"ח חלק בוויכוחים שהסעירו קהילה זו. מבסיסו אצל משפחת ששון הוא יצא למסעות בערי הודו, ציילון [סרי לנקה] ובורמה. בין השאר, גם לשם חיפושיו אחר עשרת השבטים האבודים. בשנת 1884, הא"ח הוציא לאור בכלכתה את ספרו "ימלט נפשו". בספטמבר 1884 הוא עזב לצמיתות את הודו ונסע לפרס. לאחר מספר חקירות בפרס נסע הא"ח לבגדד, אליה הגיע בפברואר 1885 ברוב טקס. בזמן שהותו בבגדד הוא הותיר רושם עז על בני הקהילה היהודית, הן בזכות יכולתו הרטורית והן בזכות מאבקיו במוסלמים, מאבקים אשר זקפו במעט את ראשם של יהודי בגדד. פועלו של הא"ח בבגדד תועד בעיתונות התקופה. לנוכח כישוריו, ביקשו ממנו יהודי בגדד לאייש את משרת "חכם באשי". הא"ח דחה הצעה זו מפאת מחלתו, ואולי גם משום סלידתו ממשרות ציבוריות. לאחר מספר חודשים, זוהרו של הא"ח הועם בגין "שם רע" שיצא לו. הוא גורש בבושת פנים מבית מארחו שלמה בכור חוצין חצי שנה לאחר הגעתו. בחודש ספטמבר 1885 הא"ח שהה במרסיי. מעיר זו הוא יצא למסעו האחרון, אל תימן, לצורך אחת מחקירותיו. לאחר חקירותיו בתימן הפליג הא"ח לעיר הנמל אבושהר בפרס. בעיר זו הוא מצא את מותו ביולי 1886.

פרק שני – תהליך הכתיבה של יצירת הא"ח והיקפה

שלב התחלתי בעבודתו של כל כותב, לאחר שגיבש בקווים כלליים את מטרתו, הוא איסוף חומר. דומני שהא"ח אהב שלב זה בעבודתו. לשם כך הוא פקד ארצות רבות, כאשר מטרתו העיקרית, לפי עדותו, היא ביקור בספריות. אהבת הספר והספרייה אצל הא"ח הובילה אותו לעסוק גם בתולדות הספר העברי. הא"ח מקדיש מקום ניכר בעבודתו לנימוק אהבה זו. לבד מנימוקיו, נראה שהוא גם שאף ללכת בדרכיו של החיד"א – מושא הערצתו. פעולותיו אלו של הא"ח הביאו לכך שספריו עתירי מובאות והפניות. בספריו נמנו כאלף

מקורות. עובדה זו מצביעה על כך שארון הספרים המדומיין של הא"ח היה נרחב וחריג בהיקפו, בפרט ביחס לארון הספרים של מחברי ספרות הסגולות במזרח אירופה. ברור שריכוז רישום מעין זה ועיבודו הוא משימה לא פשוטה למי שנע ונד בדרכים רוב ימיו ללא בסיס קבע. היו לכך מספר סיבות: אפשר כי הא"ח ביטח את עצמו כנגד טענות אפשריות אשר יועלו כנגדו לנוכח החומרים הרגישים מבחינה הלכתית המצויים בספריו. ייתכן שדבר זה נבע מנטייתו האישית של הא"ח, שראתה בציון מובאות רבות עם הפניות מדויקות הוכחה לרצינות הכותב. ייתכן כי הא"ח ביקש, מן הטעם המקובל בספרות המאגית, להוכיח כי היא מדויקת וכי מקורותיה עתיקים. אני מניח שהא"ח ראה עצמו כפופוליזטור של ידע מאגי, לכן ביקש להציג את מקורותיו, כמקובל בספרות מחקרית.

מעיון ברשימת הספרים שבהם השתמש הא"ח עולה שספרייתו של הא"ח מיוחדת בגיוונה. אל תוך רשימה זו הוטלו יחד ספרי מאגיה כמו "רזיאל המלאך", ספרים הבאים מתוך עולמה של ספרות ההלכה וגם ספרים מפרי תנועת ההשכלה, אשר הא"ח התנגד לדרכה. הוא גם הרבה לצטט מכתבי יד, אשר חלקם יחידים במינם או נדירים. ניתוח כלל המקורות בכתבי הא"ח מעלה את המסקנות הבאות:

א. הטווח הגיאוגרפי בו נכתבו מקורותיו מכסה כמעט את כלל קהילות ישראל בעולם הישן. אליהם מתווספים מספר חיבורים מחוץ לעולם היהודי. מניתוח זה מתברר כי מידת העיסוק במאגיה בספרות שהתחברה באשכנז אינה נופלת ממידת העיסוק בה בספרות שהתחברה בארצות המזרח. ובעצם, מתוך כך אפשר לומר כי הימצאות חומרים מאגיים בספרות יהודית אינה מיוחדת לקהילה זו או אחרת.

ב. יש בכך כדי להעיד על העניין שגילה הא"ח ביצירה הספרותית אשר התחברה באשכנז וגם על נכונותו להשתמש בה בעבודתו, כחלק ממגמה שאפיינה את חכמי המזרח בתקופה זו.

ג. מופעיה של המאגיה היהודית, כפי שניתן ללמוד מרשימת הספרים בהם השתמש הא"ח, אינם מוגבלים לתחום "ספרי הסגולות" בלבד, אלא קיימים במידה משמעותית בספרות ההלכה, המוסר והקבלה.

ד. חרף קובלנותיו הרבות כנגד תנועת ההשכלה, השתמש הא"ח בכתבים רבים אשר נכתבו בהשראתה. היקף השימוש מעיד כי לא מדובר ב"מעידה" אקראית, אלא בשימוש מודע ומושכל.

ה. הא"ח מיעט להשתמש בכתבים או במרשמים מאגיים מחוץ לעולם היהודי.

ו. הא"ח הרבה לצטט מכתבי יד שמצא בביקוריו בספריות הציבוריות ובאוספי ספרים פרטיים. כך הנגיש לעיני כלל ציבור קוראיו חומרים מאגיים שהיו עד אז נחלתם של יחידי סגולה.

פרק זה עוסק גם בפרטים הטכניים של עבודתו: מידת הסתמכותו על זיכרונו, דרך הכתיבה במחברותיו, מידת הדיוק שנקט בהעתקת מרשמיו, המגבלות שהטיל על עצמו בכתיבתו בענייני מאגיה ותהליך ההדפסה של ספריו שעה שהיה בנדודיו.

הקדשתי מקום לבירור היקף יצירתו של הא"ח, הן זו שבדפוס והן זו שנותרה ככתב יד, אשר עד היום היקפה ותחומיה לא התבררו עד תום. נכון לעכשיו עסק המחקר רק ברישום ספריו המודפסים, ואפשר לומר בוודאות כי כלל העיסוק בהם לוקה בחסר. במחקר זה עלה כי הא"ח נהג להדפיס חלק מספריו באופן מקוטע, בהתאם ליכולת המימון שלו. במקרים מסוימים, הדפסתם נמשכה שנים. הואיל וכך, מספר כתבים פרי עטו היו בשלבים שונים של הדפסה באותה שעה. בהקדמות ובהסכמות לספרי הא"ח שונתה לעתים רשימת ספריו הנמצאים על שולחן הדפוס. לא ברור למעיין מה מבין החיבורים שהוא מזכיר נמצא בתהליך הדפסה, ואם אכן החלה הדפסתו –מה עלה בגורלו. מציאות זו הובילה חוקרים חשובים לידי טעויות ברישום ספריו. לפיכך, מיפיתי את כלל יצירת הא"ח. ערכתי רישום של כל הספרים שהודפסו והקדשתי דיון לקביעת תיארוכם. כמו כן, ערכתי רישום של הכתבים שהיו בתהליך הדפסה אך לא באו לידי גמר ואבדו. הוספתי מספר הערות אודות תוכנם המשוער. לרישום זה חשיבות שכן ייתכן שבעתיד יימצאו כתבי יד נוספים של הא"ח, כפי שקרה עם ספרו של הא"ח "בית השמחה", ואו אז רישום זה יסייע בזיהויים.

דבר נוסף הוא התמורות שחלו בספרי הא"ח במהלך הדפסת המהדורות הנוספות. כוונתי בעיקר למהדורות שההדירה הוצאת "בקאל", אשר נטלה לעצמה חירות להכניס שינויים ותוספות בספרי הא"ח במידה לא מבוטלת. שינויים אלו עברו גם למהדורות מאוחרות יותר, המתבססות בחלקן על המהדורות מהוצאת "בקאל". בעבודתי סקרתי את המהדורות השונות וציינתי את התמורות בהשוואה למהדורה הראשונה.

הא"ח חיבר עוד מספר כתבים שהדפסתם לא החלה. הוא מצטט בספריו לא מעט מתוך כתבי היד הללו, והודות לכך הצלחתי לעמוד על תוכנם המשוער. נראה כי במקרים מסוימים היה מדובר בכתב יד אחד שנשא שמות שונים, אולם קשה להוכיח זאת. על מנת לדייק ברישום כלל יצירתו של הא"ח, ערכתי רשימה של כלל כתבי היד הללו בלוויית דיון קצר על תוכנם המשוער.

פרק שלישי – תכניה של יצירת הא"ח

ספרי הא"ח עוסקים בנושאים רבים ומגוונים כגון: הלכה, קבלה, מוסר והנהגות, רפואה, היסטוריה, אסטרולוגיה, חלום ושאלת חלום, חכמת היד והפרצוף ועוד. ניתוח כלל התכנים בתוך יצירתו שנשתמרה יחרוג ממסגרת העבודה הזו. התכנים אשר ייבחנו בעבודה זו יעמדו בשניים מתוך שלושת התנאים הבאים: תכנים שהא"ח הקדיש להם נפח כתיבה משמעותי, תכנים שבהם תרומתו של הא"ח הייתה בולטת ותכנים המקיימים זיקה למאגיה.

א. אסטרולוגיה ומאגיה אסטרלית – בעולמו הרוחני של הא"ח תופסת האסטרולוגיה מקום מכובד. לבד מעיסוקו העיוני בתורה זו, אחז הא"ח גם בצד המעשי שלה והיה ידוע כאסטרולוג מן השורה הראשונה. נראה כי אף העמיד תלמידים בתחום זה. בספריו הוא מקדיש מקום להיבטיה העקרוניים של תורה זו, שחלקם עוסק בקושי ובמורכבות ההלכתית הכרוכה בעיסוק באסטרולוגיה. דיון זה מנסה ליישב את התנגדותו של הרמב"ם לתורה זו עם העיסוק הנרחב בה בעולם היהודי לאורך הדורות, וכמובן, גם בכתבי הא"ח. יחד עם זאת הוא מקדיש מקום נרחב לדיונים מעשיים בתורה זו הפזורים בחלק מספריו. סקירת כלל הדיונים מעלה כי הוא מגבש בעבודתו, במידה רבה, מדריך עממי לאסטרולוגיה. כמו כן, נערכה רשימת המקורות בהם השתמש הא"ח בתחום זה על מנת לעמוד על היבטים מסוימים ברשימה זו. הא"ח היה ער לקושי ההלכתי הכרוך בשימוש במאגיה אסטרלית ומייחד לכך דיון המוביל לאיסור על השימוש בה. יחד עם זאת, נמצאו בכתביו קומץ קטן של מרשמים מרוככים העוסקים בענף זה של המאגיה היהודית.

ב. גורלות – זהו שם כולל למספר פרקטיקות מאגיות שנפוצו בתרבויות שונות ובעם ישראל מן העת העתיקה ועד ימינו, לשם השגת פשרם של אירועים מההווה ומהעבר וכן גם ידיעת העתיד. מטרתן גם לאפשר לאדם לקבל הכרעה בעניינים המוטלים בספק. למרות שפרקטיקה זו הייתה שנויה במחלוקת, רווח השימוש בה בקהילות ישראל לאורך הדורות. השימוש בה נעשה ע"י מומחים, או האדם הפשוט, אשר נעזר בבקיאים ממנו או בקומץ המרשמים לגורלות שהודפס עד ימיו של הא"ח. מפאת הקושי ההלכתי הנעוץ בהם, המרשמים לביצוע הגורלות נמסרו בדרך כלל מדור לדור, למעט הקומץ שראה אור בדפוס, באמצעות כתבי יד אשר אינם נגישים בדרך כלל למי שאינו תלמיד חכם. עבודתו של הא"ח בליקוט גורלות היא יוצאת דופן

בהיקפה. בכתביו אשר ראו אור בדפוס חשף מרשמים רבים לגורלות אשר היו עד ימיו סמויים מעין ההמון. הסיבות לכך לטעמי הן שלוש: א. הא"ח חפץ "לזכות את הרבים" ולמנוע את הזדקקותם למאגיקונים נוכריים העוסקים בכך. ב. בהתאם לשיטתו, הוא ביקש להנגיש ידע מאגי לציבור הרחב ובכך להפקיע מעט מכוחה של האליטה הדתית. ג. רצונו להוסיף על האטרקטיביות של כתביו בעיני ציבור קוראיו.

עבודתו הנרחבת של הא"ח בתחום זה לא נעלמה מעיניהם של העוסקים בתחום מאוחר יותר, וכפי שראה בפרק האחרון של עבודה זו, היא צוטטה לא פעם בחיבורים מאגיים שהתפרסמו לאורך השנים מאז מותו.

ג. היחס לחלום בכתבי הא"ח – חלימה היא חוויה נפשית לא רצונית המתרחשת בשעת השינה, ותכליתה אינה ברורה. מפאת המסתורין הכרוך בה, חוויה זו מרתקת את מחשבתו של האדם עוד משחר האנושות. הניסיונות לתהות על מקורה ופשרה של חוויה זו נמצאים בכל התרבויות, לאורך כל ההיסטוריה. בעולמה של היהדות, התהיות הללו הולידו לעתים גישות שונות, פעמים סותרות. המחקר המודרני עסק רבות בגישות אלו, ובמסגרתו הושם דגש בעיקר על בחינת עמדתם של חכמי המשנה והתלמוד. הא"ח מציג בפני קוראיו את הדעות הרבות והסותרות ומנסה להתמודד עמן. ניסיון זה אינו מניב תשובה חד משמעית, והא"ח משתף את קוראיו בהתלבטותו. במסגרת עיסוקו בחלומות, מעתיק הא"ח לשירות קוראיו את קיצור ספר "פתרון החלומות" של שלמה אלמולי.

ד. שאלת חלום – סעיף זה הוקדש לדיון בסוג מיוחד של חלומות יזומים, הנפוץ בכתבי הא"ח והנקרא "שאלת חלום". חרף דעתם של רבותיו, הא"ח הקדיש מקום נרחב למרשמים שונים ל"שאלת חלום". ראשית, בחיבור מיוחד הנקרא "לדרש אלהים", שהודפס בליוורנו בשנת 1879. לבד מכך, יש מרשמים רבים נוספים ל"שאלת חלום" הפזורים בשאר ספריו, וביחד מספרם הוא כשמונים. לכך יש להוסיף מרשמים מאגיים רבים לשלב ההתכוננות לשאלת החלום. לכן, אפשר לומר כי הא"ח מקדיש לנושא כמאה מרשמים. ניתן לציין כי לעבודתו של הא"ח בתחום זה אין אח ורע בספרות הסגולות המודפסת בתקופה שקדמה לו. מבחינת ספרים אלו עולה שפרסום שאלות החלום נעשה בהם במשורה, ובכלל ספרי הסגולות יחד לא נמצאים מרשמים ל"שאלת חלום" בהיקף הקיים בספרי הא"ח.

ה. הכרת פנים וסדרי שרטוטין – בספרי הא"ח קיימים מספר דיונים אודות "הכרת פנים וסדרי שרטוטין", שתי חכמות עתיקות אשר מבקשות לשער את אופיו ולחזות את עתידו של האדם מתוך סימנים הטבועים בגופו (פיזיוגנומיה), או בכף ידו (כירומנטיה). שתי החכמות הללו נכרכו יחד במסורת היהודית. בעבודתי סקרתי את דיוניו של הא"ח בתחומים אלה. הא"ח כתב על תחומים אלה, וככל הנראה השתמש בהם באופן מעשי. בדומה לקודמיו, הוא מייחד מקום ליישוב הסתירה בין הדטרמיניזם העומד בבסיס תחומים אלה ובין עקרון הבחירה החופשית. ניכר גם כי הא"ח התלבט באשר למהימנות מקורותיו. בראשית דרכו, הא"ח התקשה להצביע על מקור מהימן לתחומים אלה, ולכן בספרו הראשון, "האח נפשנו", שיצא לאור באיזמיר בשנת 1870, אין דיונים מעשיים אלא דיון עקרוני אחד. בספרו השני, "דבק מא"ח", שיצא לאור בליוורנו בשנת 1874, הוא הרחיב את מעגל מקורותיו בכירומנטיה ובתוך כך העמיד לרשות המחקר נוסח נוסף של אחד המקורות החשובים לחקר הכירומנטיה ביהדות – "ספר עתידות". הא"ח מקדיש מקום נרחב לעיסוק בפיזיוגנומיה, בהתבססו על הספר "שושנת יעקב" חרף השגותיו על ספר זה, ותוך התעלמות ממקורות נוספים שהיו מוכרים לו, כמו אלה הנמצאים בספר הזוהר ובספיחיו.

ו. מוסר והנהגות בכתבי הא"ח – מעיון בספרי הא"ח עולה כי עיקרם של הדיונים המוסריים נמצא בספרי הסגולות שלו. מציאות זו הולמת במידה מסוימת את הגדרות המחקר, המשכנות את ספרי הסגולות תחת קורת גג המכונה "ספרות המוסר". אולם, מדברי הא"ח עולה שהשילוב בין מאגיה ומוסר בכתביו נעשה מתוך ידיעה כי מדובר בעניינים שונים לחלוטין. לטענת הא"ח, כתיבתו המאגית היא למעשה פלטפורמה פופולארית לקידום רעיונותיו המוסריים. גישה זו שונה מן התפיסה המקובלת במחקר, הסבורה כי "ספרות המוסר" היא זו שענתה למאוויי ההמון. דיון במשנתו המוסרית של הא"ח אינו פשוט ואולי אף בלתי אפשרי, משום שאין מדובר במסכת עניינים סדורה הכתובה ברצף הגיוני, אלא למעשה באוסף אקלקטי של דיונים מוסריים השאוב ממקורות מגוונים, ושנמסר לרוב בכפוף לעניינים בהם הוא ביקש לעסוק במישור המאגי, כשהוא ערוך על פי סדר הא"ב. מבנה זה של דיון מוסרי המקדים מרשמים מאגיים הוא ככל הנראה שיטת העריכה המועדפת על הא"ח והייחודית לו. בשיטה זו הא"ח קירב את הקורא הפוטנציאלי, אשר ביקש מענה למצוקה זו או אחרת, לעיון בדיוניו בענייני המוסר.

מבדיקת מקורותיהם של ספרי הסגולות שיצאו לאור אחר מות הא"ח, התברר כי כתבי הא"ח שימשו עבורם מקור חשוב ולעתים אף מרכזי. ספר הסגולות "רפואה וחיים מירושלים" שיצא לאור בירושלים בשנת 1892 הוא הראשון שהודפס לאחר מות הא"ח. ספר זה מצטט מספרי הא"ח בהרחבה, לעתים עמודים שלמים ברצף. אולם מטעמיו של המחבר, שלא התבררו עד תום, הושמטו לחלוטין שמו של הא"ח ושמות כתביו במכוון מרשימת המקורות. עובדה זו השפיעה על אזכורו המועט של הא"ח בספרי סגולות שיצאו לאור מאז, משום שהספר "רפואה וחיים מירושלים" מהווה מקור מרכזי עבורם, ואף הם המשיכו בהשמטת שמו של הא"ח, כנראה מבלי משים. בספרי הסגולות הללו ניכר משקל יתר לציטוטים מכתבי הא"ח בנושאים בהם הא"ח היה ייחודי, כמו: גורלות, אסטרולוגיה, שאלת חלום וכירומנטיה.

ההדפסות החוזרות והנשנות של ספרי הא"ח מעידות כי קיים ביקוש לספריו לאורך כל המאה ה-20 וגם בתחילת המאה-21. המהדורות השונות יצאו לאור בבתי הוצאה לאור המכוונים למגזר המסורתי ובעיקר החרדי: הוצאת בקאל, הוצאת יריד ספרים, הוצאת מכון הכתב. לאחרונה גם אנשים פרטיים עוסקים בההדרת ספרי הא"ח. יש בכך להעיד כי ספריו עדיין חשובים ורלוונטיים בקרב קהל הצרכנים של ספרות זו גם בעשור האחרון.

רובו של העיסוק בכתבי הא"ח במרשתת הוא סביב נושאים כגון מכירת ספריו, קטלוגם בספריות, סריקתם באתרים הייחודיים העוסקים בנושא, אזכורו במחקר המודרני ומתן פרטים ביוגרפיים אודות הא"ח. לטעמי, עצם העיסוק הנרחב בכתבי הא"ח במרשתת מעיד על הרלוונטיות של כתביו בימינו. על סמך הבדיקה הראשונית שערכתי ניתן לומר שהמקום המוקדש לציטוט מרשמים מאגיים של הא"ח במרשתת מצומצם, ככל הנראה, יחסית למידת ציטוטם בספרי הסגולות שהודפסו אחרי מותו. כמו כן, בבדיקה זו עולה תמונה הדומה לתמונה הקיימת בספרי הסגולות המצטטים את הא"ח. חלקם מזכירים את הא"ח בשמו וגם את כתביו, חלקם מזכירים רק את כתביו וחלקם מדיר את שמו של הא"ח ושמות כתביו לחלוטין.

די במספר דוגמאות אלה כדי לעמוד על כך שהשפעתו של הא"ח על העוסקים באופן מעשי במאגיה היהודית במרשתת קיימת, אולם על מנת לעמוד על היקפה באופן מהימן ומעמיק מתחייבת עבודת מחקר שתעמוד בפני עצמה.

לסיכום:

מחקר זה שרטט את תולדות חייו המעניינים של הא"ח, ויש בו כנראה להעמיד את הא"ח בשורה אחת עם החשובים וללא ספק הפוריים בחכמי המזרח במאה ה-19, אם כי ההנחה האחרונה מחייבת מחקר נוסף שיעמיק את החקירה בתולדות חייו במקורות נוספים, כגון ארכיונים שונים, עיתונות התקופה והספרות שנכתבה ע"י חכמי המזרח החל מן השליש האחרון של המאה ה-19. יתר על כן, יש צורך במחקר נוסף שיעסוק בחטיבה ההלכתית של חיבוריו, ובעיקר במחזורי התפילה המשלבים דיונים הלכתיים רבים. מתוך כך אפשר יהיה לעמוד על עמדתו המורכבת של הא"ח בסוגיות דתיות וחברתיות כמו היחס אל המודרנה, היחס אל הנוכרים, מעמד האישה ועוד.

במחקר זה עמדתי על חלק מתוך מכלול יצירתו של הא"ח. על מקורותיו ודרך איסופם, על הנמקותיו ליצירתו, אופן הכתיבה ותהליך ההדפסה. כמו כן, נעשה רישום מלא של כלל יצירת הא"ח. בחנתי והערכתי את המהדורות המאוחרות יותר של כתבי הא"ח. בעתיד מן הראוי למפות לעומק את כלל כתבי היד, שאפשר לשחזר חלקים רבים מתוכנם במידה רבה, ע"י ליקוט כלל הציטוטים מתוכם הפזורים בכתביו המודפסים של הא"ח ובכך לעמוד באופן מעמיק יותר על מכלול יצירתו וגיוונה. כמו כן, מיפוי זה יסייע בזיהוי כתבי יד אבודים של הא"ח.

במחקר זה עסקתי בחקר יצירתו המאגית הענפה. הקדשתי דיון לחלק מן התכנים בעלי זיקה למאגיה, למקורותיו, להנמקות שהוא הציג לעיסוק בהם ולהתמודדותו עם מתחים שעלו בין העיסוק בנושאים אלו ובין ההלכה היהודית. אולם מן הראוי להרחיב במחקר נוסף את בדיקת כלל הנושאים המאגיים, או בעלי הזיקה למאגיה, ע"פ כלל ההגדרות המצויים בכתביו, לאתר את מקורותיהם של מרשמיו המאגיים, ובעיקר מול מרשמים מן הגניזה הקהירית, ומול כתבי יד מזרחיים מראשית העת החדשה כגון: ניו יורק 190 (= ששון 56) וג'נבה 145 (= ששון 290) ולעמוד על התמורות שחלו במרשמים אלו. חקירה זו תתבסס על מחקר ספרות הכישוף היהודית, אשר צובר תנופה בשנים האחרונות.

מן המחקר הזה עלה כי כתבי הא"ח שימשו מקור חשוב ואף מרכזי עבור הספרות המאגית שראתה אור בדפוס לאחר מותו. כמו כן, במחקר התחלתי נמצא שלכתבי הא"ח יש השפעה מסוימת על העיסוק במאגיה הנעשה כיום במרשתת. מן הראוי להעמיק בעתיד את המחקר על השפעתם של כתבי הא"ח על העיסוק

המאגי במרשתת. כמו כן, יש צורך בעריכת מחקר נוסף שיעסוק במידת השפעתם של כתבי הא"ח על אלו העוסקים במאגיה בימינו.

עניינים אלה חשובים לשרטוט קווי היסוד של המאגיה היהודית מתחילת המאה ה-20 ועד ימינו, אשר, כפי שעולה מעבודה זו, הא"ח הוא דמות מרכזית בהתפתחותה.

מבוא

1. מטרת המחקר

מתחילת המחקר עלה כי הרב אברהם שלום חי חמוי (Abraham Shalom Hai Hamuy), להלן הא"ח, אשר כונה ע"י גרשם שלום "החובב של כל 'החכמות הרשומות' והנסתרות",[1] הוא בעל פרשת חיים מרתקת, מסעירה ומרובת נדודים; חיים המלאים ניגודים: לצד הצלחה בלתי מבוטלת והערצה גדולה גם שכול כבד, עלבונות קשים ופולמוסים חריפים. עוד התברר כי הא"ח הוא בעליו של מפעל ספרותי רחב היקף ורב תחומי המונה חיבורים רבים, אשר חלקם הקטן ראה אור בדפוס. חרף כל זאת, טרם הוקדש מחקר משמעותי לקורות חייו וליצירתו, על גווניה המרובים, ועיקרם לוט בערפל. נראה שהא"ח – רב, מקובל ומאגיקון מזרחי, ממוקם בשני תחומים שהמחקר המודרני מיעט לעסוק בהם בעבר – חקר יהדות המזרח[2] וחקר המאגיה היהודית.[3] לאור המאמץ המחקרי המופנה בימינו לחקר יהדות המזרח וגם לחקר המאגיה היהודית, מן הראוי לחקור את תולדות חייו של הא"ח ואת מכלול יצירתו. למחקר זה חשיבות רבה מטעמים שונים: א. סקירת קורות חייו המרתקים של הא"ח שלא נעשתה עד כה. ב. רישום היקפה הנרחב של עבודתו. ג. אופן כתיבתה של עבודתו ובפרט ספרי הסגולות שחיבר ודרך התמודדותו עם מתחים הקיימים בין ההלכה לבין חלק מן המרשמים המאגיים. ג. חקירת מקורותיו החשובה לבחינת מקורותיה של המאגיה היהודית בעת החדשה. ד. בדיקת מניעי של הא"ח, אשר הביאו אותו להעלות טקסטים מאגיים רבים מתוך כתבי יד לספריו המודפסים, ובכך לחשוף לעיני הציבור הרחב מרשמים מאגיים רבים שהיו גלויים עד לתקופתו רק למתי מעט.

עוד בתחילת מחקרי שמתי לב לעובדה כי כתבי הא"ח היו מקור חשוב לספרי הסגולות שהתפרסמו אחר מותו. חקירת מידת השפעתו על ספרי הסגולות תסייע לקבוע את מידת השפעתו על המאגיה היהודית בדורות

---

[1] ראו: שלום, שדים, עמ' 270.

[2] ראו לדוגמה: שקד, יהדות המזרח, בפרט עמ' 10; סעדון, חקר המזרח, עמ' 87; הראל, בספינות אש, עמ' 9-10.

[3] ראו לדוגמה: אידל, יהדות, עמ' 25-30; בוהק, אקדמות עמ' 9-13; בר-לבב, מאגיה, עמ' 389-393. וראו גם: הוס, שאלות, עמ' 58.

שלאחריו. מחקר זה יסייע לכתיבת פרק שטרם נכתב בתולדותיה של המאגיה היהודית מן המאה ה-19 ועד ימינו, שהרב אברהם חמוי, כפי הנראה, היווה דמות מרכזית בהתפתחותה.

2. סקירת הספרות המחקרית

על מנת לתאר את קורות חייו של הא"ח ולחקור את מפעלו הספרותי על כל גווניו, נזקקתי בעיקר לשני תחומי מחקר: תולדות יהדות המזרח במאה הי"ט וחקר המאגיה היהודית לענפיה. יחד עם זאת, על מנת להאיר תחומי עניין נוספים של הא"ח, נזקקתי למחקרים מתחומים נוספים שאותם אסקור בקצרה.

לא אחת, הא"ח מתפלמס בכתביו עם תנועת ההשכלה. בד בבד, הוא הושפע מרעיונותיה. על מנת להבין את שורשי גישתו של הא"ח לתנועה זו, נעזרתי במספר מחקרים אודותיה. ראוי לציין את עבודתם של שמואל פיינר, מרדכי זלקין, יעקב שביט, עזריאל שוחט ואורן סופר.

בעבודה זו הוקדש מקום נכבד לחקר אהבתו של הא"ח את הספר והספרייה. לשם כך נעזרתי בעבודותיהם של אברהם יערי, יוסף תדגי, אבריאל בר-לבב, יוסף הקר, לאה בורנשטיין- מקובצקי, ראובן בונפיל, ציפורה ברוכסון, ירון בן נאה, דב שידורסקי וזאב גריס, העוסקות בחקר הספר והספרייה בעולם היהודי ובפרט בארצות המזרח ובאיטליה.

2.1 המחקר על תולדות הא"ח ומפעלו

כאמור, עד כה טרם נכתב מחקר ביוגרפי אודות הא"ח. קיימים מספר תקצירים ביוגרפיים, החסרים פרטים רבים. רובם מצוי בהקדמות למהדורות החדשות של ספריו. ראוי לציין את הביוגרפיה הקצרה שכתב דוד סוטון בספרו על חכמי חלב.[4] כן ראויה לציון עבודתו של הרב אברהם עדס, אשר כותב מזה שנים רבות על קהילת חלב וחכמיה, בתוכם הא"ח, בכתבי העת שהוא מוציא לאור – "אר"ץ זבת חל"ב" ו"מחלב אר"ץ". עבודתו של הרב אברהם עדס סייעה לי להאיר חלק מהאירועים בתולדות חייו של הא"ח.

[4] ראו: סוטון, חכמי, עמ' 194-201.

כבר בתחילת עבודתי התברר, כי פרטים בסיסיים דוגמת תאריכי הולדתו ופטירתו, אפילו אופן הגיית שם משפחתו, לא התבררו במלואם. לא הוקדש מחקר למהלך חייו, שהיו מערבולת מסחררת של נסיעות ופולמוסים, לנוכחותו המשמעותית בכמה מן הצמתים חשובים בהיסטוריה של יהדות המזרח ולמקומו הבולט במארג הכולל של חכמי המזרח, שהוא נע כבוכייר ביניהם. כמו כן, מחקר מקיף על יצירתו, היקפה ותכניה לא נערך עד כה. ספרות הסגולות המזרחית – ובתוכה גם יצירת הא"ח –טרם נחקרה בהרחבה כפי שנחקרה ספרות הסגולות באירופה. עבודה חשובה על ספרות הסגולות באירופה נכתבה על ידי חגית מטרס בעבודת דוקטורט ובמספר מאמרים. דיונים בספרות זו עולים ממחקריהם של חוקרים נוספים כמו: זאב גריס ועמנואל אטקס.[5] יש לציין כי סקירה ורישום של חלק מכתבי הא"ח נעשתה בעבר. "מפעל הביבליוגרפיה העברית" מתעד באופן חלקי את יצירתו. כמו כן, מחקרו של ירון הראל, "ספרי ארץ", סוקר אף הוא חלק מספרי הא"ח.[6] אולם, כאמור, המחקר שנערך עד כה אודות כתבי הא"ח לוקה בחסר. יתר על כן, לא נבדקו המהדורות הנוספות של ספריו, ומעולם לא נעשתה הערכת טיבן. מפאת היקפה של יצירתו ותכניה והאירועים בהם נטל חלק, זכה הא"ח לאזכורים אקראיים במחקר.[7] מובן כי מתוך אזכורים אלו, שיידונו בעבודה זו, לא ניתן עד עכשיו לגבש תמונה מהימנה ומקיפה על הא"ח ויצירתו.

2.2. חקר יהדות המזרח בעת החדשה

על מנת לשרטט את תמונת המרחב בו פעל הא"ח, הסתייעתי בסקירות כלליות על היהודים בארצות האסלאם – ובעיקר ב"תולדות היהודים בארצות האיסלאם".[8] נעזרתי במחקריו של צבי זוהר על הגותם, תמונת עולמם ויצירתם ההלכתית של חכמי המזרח בעולם המשתנה של שלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים, ובמחקריו של ירון הראל על ההיסטוריה הפוליטית, החברתית והתרבותית של היהודים בארצות

[5] ראו לדוגמה: מטרס, מגמות; מטרס, סגולות; מטרס, עיונים; מטרס, קמיעות; אטקס, מאגיה; גריס, ההנהגות.

[6] ראו: הראל, ספרי.

[7] ראו לדוגמה אצל: שלום, שבתי צבי, כרך שני עמ' 506; שלום, שדים, ראו מפתח; אידל, החסידות, מפתח; אידל, חלום עמ' 248; חלמיש, קבלה בצפון אפריקה עמ' 43; יוצא דופן הוא פטאי, המרחיב על הא"ח בספרו אלכימאים יהודים, עמ' 377 – 378.

[8] ראו: אטינגר, איסלאם.

האסלאם בעת החדשה. חשיבות רבה מאוד יש למחקריו על קהילות חלב וצנעא. במחקרים אלו הוא ייחד מקום לא"ח וליצירתו.[9] מחקריו של אברהם בן יעקב על הקהילות היהודיות בבבל ובהודו מתארים בפירוט רב את מצבן בימי הא"ח. יתר על כן, פעילותו של הא"ח בקהילות אלה לא נעלמה מעיניו של אברהם בן יעקב, והוא מזכיר את הא"ח ופועלו במספר הערות בעבודתו. הא"ח פעל שנים מספר בקהילות היהודיות בתורכיה. על מנת לעמוד על תהליכים ואירועים בקהילות אלו נעזרתי במספר מחקרים. ראוי לציין את מחקריהם של אהרן רודריג ואסתר בנבסה אודות תהליכים חברתיים ותרבותיים בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית, ובפרט אודות המאבק בין המודרניזם לשמרנות בקהילות היהודיות בתורכיה; מחקריו של ירון בן נאה אודות החברה היהודית באימפריה העות'מאנית והיבטים מסוימים בתרבותם, אשר היו חשובים לבחינת הביוגרפיה של הא"ח ולבחינת מניעיה של יצירת הא"ח; מאמרו של אביגדור לוי הבוחן את מוסד ה"חכם באשי" באימפריה העות'מאנית;[10] וכן את מאמרו של הנרי נחום אודות הקהילה היהודית באיזמיר בתקופת פעילות הא"ח בעיר זו.[11] באשר לתקופת שהותו של הא"ח בקהילות צפון אפריקה וגיברלטר ראוי לציין את מחקרו החלוצי של הרב יעקב משה טולידאנו אודות יהדות מרוקו, את מחקריו של אליעזר בשן אודות הקהילות היהודיות בצפון אפריקה ובפרט את מחקרו על הקהילה היהודית בגיברלטר, וכן את מחקריו של ירון צור הדנים בהיבטים שונים בחיי הקהילות בצפון אפריקה, החשובים להבנת העולם בו הא"ח פעל. כן יש לציין את מחקריו של דן אלבו אודות העיר ואדזן, שגם בה הא"ח פעל רבות. במחקר הנוכחי אקדיש דיון קצר על פעילותו של הא"ח בעיר זו. בעבודה זו אעמוד גם על פעילותו של הא"ח בעולם העיתונות היהודית בארצות המזרח, זו שנכתבה בלאדינו וזו שנכתבה בערבית יהודית. לשם כך נעזרתי בעבודתו החלוצית של משה דוד גאון אודות העיתונות בלאדינו,[12] בעבודתו של אבנר לוי הסוקר את העיתונות היהודית באיזמיר[13] ובעבודתו של יצחק אבישור הסוקר את העיתונות היהודית בהודו.[14]

---

[9] ראו: הראל, ספרי; הראל, צנעא.

[10] ראו: לוי, חכם באשי.

[11] ראו: נחום, איזמיר.

[12] ראו: גאון, עיתונות.

[13] ראו: לוי, עיתונות.

[14] ראו: אבישור, עיתונות.

2.3 חקר המאגיה היהודית

כפי שמציין גדעון בוהק, חקר המאגיה היהודית – ובפרט ספרות הסגולות המודפסת – עדיין נמצא בשלביו ההתחלתיים. לחקר ספרות הסגולות המודפסת בארצות המזרח לא הוקדש מחקר יסודי עד ימינו.[15] לצורך חקר התכנים בעלי הזיקה למאגיה בכתבי הא"ח נעזרתי במחקרים רבים. ראוי לציין את מחקרו הראשוני והיסודי של יהושע טרכטנברג המכיל מידע מקיף על המאגיה היהודית בימי הביניים,[16] אולם תפיסתו את המאגיה כסרח עודף של האמונה היהודית אינה מקובלת עוד במחקר. רפאל פטאי מנסה לשרטט את מאפייניה של המאגיה היהודית וספרות הסגולות בעבודתו החלוצית. ראוי לציין שבעבודתו הוא מעיר בקצרה על תולדות הא"ח ויצירתו.[17] מחקריו של גרשם שלום במאגיה ובמיסטיקה היהודית מספקים מידע חשוב ורב ערך על פרקטיקות מאגיות שונות. בעבודה זו הוא נסמך לעתים על כתביו של הא"ח, ובמספר מקרים אף סקר בקצרה חלק מיצירתו. גישתו של גרשם שלום כלפי המאגיה הנה מורכבת, כפי שעמדו על כך חוקרים כמו משה אידל, אבריאל בר-לבב[18] וגדעון בוהק, המקדיש לכך דיון שיטתי, אולם אם אנסה לסכם את הדברים, שלום תופס את המאגיה באופן עקרוני כגורם שולי בתרבות היהודית, או כפי שניסח זאת באופן ציורי גדעון בוהק: "שהמאגיה היא בתה החורגת, והמכוערת, של המיסטיקה".[19] אולם יחד עם זאת, טקסטים מאגיים זכו אצל גרשם שלום לדיונים מעמיקים ואובייקטיביים.[20] מחקריו של משה אידל דנים באספקטים שונים של המאגיה היהודית ועומדים על השתלבותה בתרבות היהודית. כמו כן, הוא כתב בעבודתו על תולדות חקר המאגיה ועל המפנה ביחס למקומה ביהדות, ואף ערך מתווה מתודולוגי למחקרה.[21] משה אידל מתייחס לעבודתו של הא"ח במספר הערות שוליים במחקריו.[22] עוד יש לציין את עבודתו של יהונתן גארב

---

[15] ראו: בוהק, אקדמות, עמ' 30.

[16] ראו: טרכטנברג, מאגיה.

[17] ראו: פטאי, אלכימאים יהודים, עמ' 377.

[18] ראו: אידל, יהדות, עמ' 27; בר לבב, מאגיה, עמ' 390-391.

[19] ראו: בוהק, שלום, עמ' 141.

[20] ראו: בוהק, גרשם.

[21] ראו: אידל, יהדות; אידל, חלומות ביהדות.

[22] ראו לדוגמה: אידל, חסידות, עמ' 111, 287.

הבודקת את היחס למאגיה ולספרות המאגית בתוך השיח הקבלי.[23] לטעמי, הא"ח ראוי להבחן, תוך מספר הסתייגויות, כדוגמה לדגם ה"השתלבות".[24] יש לציין את מחקריו של גדעון בוהק העוסקים במאגיה היהודית בעת העתיקה ובגניזה הקהירית. בעבודתו סוקר בוהק גם את תולדות חקר המאגיה, על התפנית שחלה במחקר בשנים האחרונות, ואת תרומת חקר המאגיה למדעי היהדות. לאור זאת, הוא אף עוסק בהתוויות קווים לחקר המאגיה היהודית בעתיד. כן יש לציין גם את עבודותיהם של שאול שקד, יוסף נווה ופטר שפר בההדרת מרשמים מאגיים מן העת העתיקה וימי הביניים, מרשמים אשר דומים להם נמצאו בכתבי הא"ח,[25] כפי שהציגה זאת לאחרונה גם אורטל פז-סער בעבודתה על מאגיית האהבה היהודית.[26] עבודותיו של יובל הררי החוקרות את המאגיה היהודית בעת העתיקה עוסקות גם בהגדרת מאפייניה,[27] ולאחרונה פורסם מאמרו הסוקר את הממצא המאגי במקורות היהודיים. בדיונו על ספרות הסגולות בעת החדשה הוא מזכיר חלק מספרי המאגיה של הא"ח ועומד על חשיבותם, ובפרט על ייחודה של שיטת העריכה.[28] אבריאל בר-לבב מעיר הערות חשובות בנוגע להגדרתה ולתולדות מחקרה של המאגיה היהודית במאמרו "מאגיה בספרות המוסר".[29] במאמר זה יש ניסיון למצב את מרכזיותה "בחלקים נרחבים של התרבות היהודית", על פי מופעיה בספרות המוסר. למאמר זה חשיבות רבה במחקרי, משום שהא"ח נטה לשלב דברי מוסר רבים בכתביו. עוד ראוי לציין את עבודותיהם של גדליה נגאל, עמנואל אטקס ומשה רוסמן, השופכים אור חשוב על מקומה של המאגיה בעולם החסידי במזרח אירופה. זאב גריס משרטט בקווים כלליים את ז'אנר ספרות הסגולות במאה י"ז-י"ח ומעיר על מקורם, השפעתם ותפוצתם.[30] חגית מטרס כתבה על ספרות הסגולות

---

[23] ראו: גארב, הנבחרים.

[24] ראו: גארב, מיסטיקה.

[25] השוו בין: נווה ושקד, עמ' 147, מרשם1, לבין המרשם שנמצא בכתבי הא"ח: חמוי, ימלט נפשו, דף צו' ע"ב; בין: נווה ושקד, עמ' 175, מרשם 3, לבין: חמוי, אביעה חידות, דף פב' ע"ב.

[26] ראו: פז-סער, מאגיית, עמ' 300, הערה 382.

[27] ראו לדוגמה: הררי, כישוף; הררי, לעשות; הררי, אהבה.

[28] ראו: הררי, מגיה, עמ' 61.

[29] ראו: בר-לבב, מאגיה.

[30] ראו: גריס, ספרות ההנהגות.

במזרח אירופה.[31] בעבודתה אין אזכור לספרי הא"ח אך יש בה לתאר את הז'אנר, ולפתוח פתח להשוואה בין ספרות הסגולות האשכנזית וזו של יהודי המזרח. הרב יעקב משה הלל עורך בספרו "תמים תהיה" בירור מקיף ויסודי באשר ליחסה של ההלכה לתופעות מאגיות ביהדות. ככלל, גישתו דוחה את השימוש במאגיה על מופעיה השונים, ועל כך ניתן ללמוד אף משם הספר.[32] יש לציין כי המחבר מתמודד באומץ עם העיסוק במאגיה ע"י דמויות חשובות בעולם ההלכה.

על המאגיה היהודית המודרנית בארצות המזרח נכתב עד כה מעט מאוד. ירון בן נאה סוקר את חקר המאגיה היהודית בארצות המזרח בעת החדשה ומקומה בתרבות היהודית. מחקר זה הינו ראשוני בנושא ובו הערות חשובות בתחום.[33] יש לציין גם את עבודתם של תמר אלכסנדר ואליעזר פאפו אודות המאגיה בעולמם של דוברי הלאדינו, שפה בה ראה אור אחד מחיבורי הא"ח- "זכר עשה".[34] יששכר בן עמי מקדיש במחקריו הרבים מקום נרחב למאגיה בצפון אפריקה (בה פעל הא"ח רבות). בקובץ "מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה" שבעריכתו של בן עמי מופיעים שני מאמרים חשובים לענייני: הראשון – "רב פעלים"[35] מאת גבריאל בראל, המציג דוגמה לכתב יד מארצות המזרח העוסק בסגולות.[36] השני, "ילקוט מנהגי ריפוי עממים" מאת רפאל בן שמחון.[37] בן שמחון מרחיב בהיבטיה השונים של הפרקטיקה המאגית בצפון אפריקה גם בספריו על יהדות מרוקו.[38] מחקריו של יורם בילו השופכים אור על מעמדה של המאגיה בתרבות היהודית ובפרט ספרו "ללא מצרים" העוסק במאגיקון רבי יעקב ואזנה שפעל במרוקו .[39] לאור התעניינותו של הא"ח במאגיה של יהודי תימן ראוי לציין את מאמרה של בת-ציון עראקי-קלורמן העוסק בכך. מאמר

---

[31] ראו לעיל הערה 5.

[32] ראו: הלל, תמים תהיה.

[33] ראו: בן נאה, בדוק ומנוסה; בן נאה, גורל ואסטרולוגיה .

[34] ראו: אלכסנדר ופאפו, מגיה.

[35] ראו: בראל, רב פעלים.

[36] כתב יד דומה ראו: תומפסון, מוסול.

[37] ראו: בן שמחון, ילקוט.

[38] ראו: בן שמחון, הווי; בן שמחון, מסורות.

[39] ראו: בילו, ללא מצרים.

זה מסכם את מעט המחקר שנעשה עד כה בנושא זה.[40] בשניים מספריו של מאיר בניהו מצוי דיון בשתי דמויות חשובות מתולדות יהודי המזרח, אשר עסקו גם במאגיה: חיים ויטאל והחיד"א. בניהו עומד על יחסם אליה.[41] יתר על כן, מחקרו של בניהו אודות החיד"א חשוב משום שהוא משרטט בהרחבה דמות אשר שימשה לא"ח מודל לחיקוי. במחקרו של בניהו אודות "ספר שושן יסוד העולם לרבי יוסף תירשום"[42] מוצגת דוגמה חשובה לניתוח כתב יד מזרחי העוסק במאגיה. במספר הערות במאמר זה הוא מתייחס לא"ח. יומנו של חיים ויטאל "ספר החזיונות", שהוהדר ע"י משה מנחם פיירשטיין מתאר את מקומה החשוב של המאגיה בעולמה של דמות מרכזית בתרבות היהודית,[43] אשר השפיעה על הא"ח. עוד לדמותו של חיים ויטאל כתב עלי יסיף.[44] מחקריהם של חריט בוס,[45] אליעזר בראט[46] ומחקרם זהר עמר ויעל בוכמן, [47] אודות מחברת מרשמים של חיים ויטאל, פותחים צוהר נוסף לעולמו של מאגיקון בראשית העת החדשה. יש במחקרים אלו כלים חשובים להבנת כתביו של הא"ח ובפרט החלקים העוסקים ברפואה. לבד מדיון קצר אודות אלכימיה וקבלה מעשית, יש בו גם ביאורים לשמות המחלות, אמצעי ריפוי, תרופות ומרשמים, נושאים שבהם הא"ח עסק בהרחבה.

---

[40] עראקי-קלורמן, חברה, עמ' 79-86.

[41] ראו: בניהו, האר"י; בניהו, החיד"א.

[42] ראו: בניהו, שושן.

[43] ראו: פיירשטיין, ספר. המהדיר מקדיש מקום לתולדות חייו של חיים ויטאל במספר היבטים, ראו: שם, עמ' 20-35.

[44] ראו: יסיף, אגדת. יש בתיאור דמותו של חיים ויטאל בספר זה דמיון לתיאור דמותו של הא"ח: "דמות "מעוגלת" מובהקת, מלאה, רבת סתירות, מגוונת ואנושית. ויטאל היה אף איש רנסנס מובהק: הוא התמצא כמעט בכל תחומי הידע של זמנו, ההלכה והקבלה, תורת המוסר ותורת הנפש, חלומות ודרכי פרשנותם, הרפואה המלומדת והטבעונית, אסטרולוגיה וגיאוגרפיה...ואף עסק בקבלה מעשית, כלומר בכישוף על כל ענפיו..." שם, עמ' 15-16.

[45] ראו: בוס, חיים ויטאל.

[46] ראו: בראדט, ליקוטי, עמ' מו'-פט'.

[47] ראו: בוכמן ועמר, מבוא. לאחרונה הוהדרה מחברת מרשמים זו ראו: ויטאל, פעולות.

3. מבנה המחקר

המחקר כולל ארבעה פרקים:

א. שרטוט קווים כלליים לתולדות חייו של הא"ח.

ב. חקר עבודתו הספרותית של הא"ח.

ג. ניתוח תכנים מיצירת הא"ח.

ד. חקירת השפעתו של הא"ח על המאגיה המודרנית.

4. להגדרת התכנים המאגיים בכתבי הא"ח

למאגיה הגדרות רבות במחקר. עצם קיומן של ההגדרות הרבות מעיד על הקושי הרב בהגדרתה, כפי שניסח זאת יובל הררי:

> "גבולות המעשה והאמונה המכונים 'מאגיים' וההבחנה בינם לבין מעשים ואמונות אחרים, במיוחד אלה הנמנים עם המחשבה והפעילות המכונות 'דתיות', אינם ברורים כלל. קביעת מערכת מוצקה של קריטריונים פנומנולוגיים, שתאפשר סיווג תופעות טקסיות לסוגים 'מאגי' או 'דתי, מסתברת כמשימה כמעט בלתי אפשרית, ואולי אף בלתי אפשרית לחלוטין."[48]

מכיוון שכך, יש הנוטים לוותר על גיבוש הגדרתה של המאגיה.[49] אין בכוונתי לסקור את כלל ההגדרות, או לנסח הגדרה חדשה שתתאים לצרכיי, משום שמטבע הדברים עומדת מצידה השני של כל הגדרה- הדרה.

---

[48] ראו: הררי, כישוף, עמ' 7. בהמשך דבריו מציע יובל הררי הגדרה מפורטת לטקסט מאגי מן העת העתיקה ומן התקופה המוסלמית, שתמציתה: "אני סבור, שטקסט מאגי יהודי, במובן המובהק והמצומצם של הביטוי, הוא טקסט של השבעה" לטקסט זה הוא מונה שמונה מאפיינים. שם: עמ' 132-133. אולם, בכתבי הא"ח מצויים טקסטים שאינם עונים על הגדרה זו ויש לראותם כמאגיים, כמו: א. "סגולה למדבר כשהוא ישן. ישא עליו שן כלב ולא ידבר עוד בשינה. ספר הזכירה." חמוי, אביעה חידות, דף כ' עמ' א'.

[49] על כך ועל הקושי שוויתור זה יוצר, ראו: שם, עמ' 127-128.

במקרה זה הדרת דיונים רבים של הא"ח. בדיונים אלו מוטלים בערבוביה הן טקסטים מאגיים והן טקסטים שאין להגדירם כמאגיים. עם זאת, חוקרים ניסו וינסו להגדיר את המאגיה. סקירה של אחדות מן ההגדרות וחוסר התאמתן למופעים שונים של המאגיה, ובעיקר לזו הקיימת בספרות המוסר, מופיעה במאמרו של אבריאל בר-לבב.[50] בדבריו הוא מציע לטשטש את גבולותיה של הגדרת המאגיה:

"אפשר לבחון היבטים מאגיים בשני צירים: ציר המעשה או התפיסה וציר המטרה. בקוטב האחד של ציר המעשה נמצא המעשה המאגי המובהק, ובקוטב האחר- תפיסות ומעשים לא מאגיים, ובין שני אלה נמצאים תפיסות ומעשים שיש בהם מידה מסוימת של מאגיה."[51]

בהמשך דבריו מציע בר-לבב להשתמש בהגדרתו של משה אידל לבחינת המאגיה בספרות המוסר, אשר ספרי הא"ח משויכים אליה. אם נבחן את הגדרתו של משה אידל: "מערכת של מעשים ואמונות המניחה כי יש אפשרות להשיג רווח חומרי באמצעות טכניקות שאינן ניתנות להסבר אמפירי." ובהמשכה: "מעשים ואמונות אלו הם חלק ממסורות יהודיות אשר מקובל כי הן נובעות ממקור סמכות או מניסיון של אחרים. עקרונית יש לקבל את הדעה שפעולות מאגיות הן במהותן בעלות אופי מעורפל."[52] נמצא שהיא תתאים במידה להגדרת טקסטים רבים בכתבי הא"ח כמאגיים. אולם מנגד, הגדרה זו ודומות לה מעוררות קושי עליו הצביע יהודה ליבס, הקובל על הכללתם של "טקסטים דתיים מן המעלה הראשונה" תחת כנפיה של המאגיה (עם זאת הוא מודה כי היסוד המאגי אינו נעדר מאספקטים שונים של המחשבה הדתית היהודית). לדבריו, נטייה זו יוצרת דימוי לא מבוסס בדבר מרכזיותה של המאגיה ביהדות. מוסיף גדעון בוהק וטוען, כנראה בהתייחס להגדרה לעיל של משה אידל ולהגדרתו של יוסף דן את המאגיה, שלפיה המאגיה היא "הפרקטיקה של הפעלת כוחות עליונים לשם השגת מטרות ארציות",[53] כי גישה זו, "הרואה בכל פעילות טקסית שנועדה

[50] ראו: בר-לבב, מאגיה, עמ' 393-395.

[51] ראו: שם, עמ' 393-394.

[52] ראו: אידל, יהדות, עמ' 25.

[53] ראו: דן, תולדות, עמ' 479.

להשיג שינוי מעשי בעולמנו או בעולמות העליונים פעילות מאגית",[54] היא הרסנית לחקר המאגיה היהודית ותוביל לטשטוש הגדרתה כתחום תרבותי נפרד ושונה הראוי למחקר משלו. אף אני סבור כי אכן יש בהגדרות אלה קושי, שעליו מצביעים נכונה יהודה ליבס וגדעון בוהק. אולם מנגד, לא נוכל להתעלם מכך שכתבי הא"ח הם פסיפס רבגוני המכיל מחד גיסא טקסטים שהם מאגיים עפ"י כל הגדרה, ומאידך גיסא טקסטים שאין בהם מאום מן המאגיה, כגון ענייני המוסר הרבים בכתביו. לרוב החלוקה אינה תמיד חדה, והטקסטים המאגיים שלובים בתוך טקסטים אחרים. לדוגמה: הא"ח שילב בתוך דיון אסטרולוגי גם טקסטים מרוכבים של מאגיה אסטרלית. דוגמה יפה לתנועה (שיוט בהקשר של המרשם להלן) על פני ציר זה מצויה בפסקה קטנה בספרו של הא"ח "אביעה חידות":

> "יד. ים. סגולה נפלאה למי שרוצה לילך דרך ים. יוליך עמו איזה צפור ואיזה דג חיים. וזה סגולה לעבור את הים בשלום. גם ישא עמו סיד. ותפלת יונה הנביא סגולה לאומרה על הים. עיין ספר המידות למהר"ן ז"ל ובספ"ק הא'ח נפשנו באורך."[55]

לכן, את התכנים שייבדקו בעבודה זו בחרתי להגדיר כבעלי זיקה למאגיה. כלומר, תכנים הנמצאים על גבי הציר שמציע אבריאל בר-לבב, משום שאין להתעלם מן האכסניה בה מופיעים הטקסטים הללו – ספר המוגדר כ"ספר סגולות", מבחינת אמור לי מי שכניך ואומר לך מי אתה.

5. מסגרת הזמן

מחקר זה מתמקד בדמותו ובכתביו של הא"ח ובמקומו במאגיה היהודית המודרנית. מסגרת הזמן של מחקר זה היא מאה ושבעים וחמש השנים שחלפו מהולדתו של הא"ח ב-1838 עד ימינו. תקופה זו נחלקת לשתיים: הראשונה, מהולדתו של הא"ח עד מותו ב- 1886. במסגרת זו אסקור את תולדות חייו של הא"ח, לראשונה במחקר המודרני. ברצוני להדגיש שאין בכוונתי לעסוק במחקר ארכיוני מקיף ומדוקדק על-מנת לדלות את

[54] ראו: בוהק, אקדמות, עמ' 12.

[55] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף מז' ע"א-ע"ב'.

מרב הפרטים אודות קורות חייו של הא"ח, שכן עיקרו של מחקרי ייסוב סביב מפעלו הספרותי של הא"ח. יתר על כן, ביוגרפיה כזו, לאור חייו הבלתי שגרתיים של הא"ח, תחרוג ממסגרת עבודה זו. לטעמי, שרטוט קווים ביוגרפיים של הא"ח יוכל להאיר צדדים מסוימים באישיותו אשר באו לידי ביטוי בתכנים של עבודתו וכן יש בהם כדי להאיר היבטים מסוימים בדרך עבודתו. כמו כן, אחקור את מפעלו הספרותי של הא"ח. אנסה לעמוד על מניעיו, מקורותיו, שיטת הכתיבה ורישום מדויק של כלל יצירתו.

התקופה השנייה, מיום מותו של הא"ח עד ימינו. במסגרת זו אדון בהשפעתו של הא"ח על המאגיה היהודית, ובעיקר על זו שראתה אור בדפוס. הנחתי היא כי הנפח הגדול של ספרי הא"ח העוסקים במאגיה מעמיד את הא"ח כמקור בעל חשיבות רבה לעוסקים במאגיה היהודית בשנים שלאחר מותו. במידה זו או אחרת, הוא ניצב כחוליה חשובה בין הכתיבה המאגית שנשתמרה בכתבי יד בספריות ואוספים פרטיים, וגם זו שנמצאה בספרות המאגית שהודפסה בראשית העת החדשה, לבין הספרות המאגית שנכתבה אחריו וראתה אור בדפוס לאורך השנים עד ימינו. אולם חקירה כזו, על כל היבטיה, הנה סבוכה ומורכבת, הן מפאת המגוון של "סוכני הידע" בימינו והן מפאת הנפח של המידע האצור בהם. כוונתי למדיה האלקטרונית, ובעיקר למרשתת. לכן, בכוונתי בפרק זה לבדוק את מידת השפעתו של הא"ח על המאגיה המודרנית כפי שהיא באה לידי ביטוי בתוך ספרי המאגיה החשובים אשר ראו אור בדפוס לאחר מותו, מתוך הנחה כי העיסוק במאגיה במדיה האלקטרונית שואב את תכניו מתוך הספרות שראתה אור בדפוס או מתוך כתבי יד. על כך אוסיף דיון ראשוני אודות הימצאותם של חומרים מאגיים מתוך כתבי הא"ח במרשתת והשימוש הנערך בהם.

6. מסגרת גיאוגרפית

בעבודתי אגדיר באופן כללי את הקהילות הרבות שהא"ח פעל בהן כ"קהילות יהדות המזרח". כפי שנראה, הא"ח פעל באופן משמעותי בקהילות יהודיות רבות באסיה, אירופה ואפריקה, הנכללות בהגדרה זו (הא"ח לא הדיר רגליו אף מצרפת, הונגריה ורומניה, אך פעילותו בהן לא הייתה משמעותית). אולם לעתים לא ברור מה יש לכלול בהגדרה זו. מדוע הקהילה היהודית במרוקו, השוכנת מערבית לקהילות היהודיות במרבית מדינות אירופה, תוגדר כקהילה מזרחית, ואילו האחרונות מערביות? האם אכן קיים מכנה משותף בין הקהילות היהודיות מהודו, תימן, מרוקו, סוריה ועוד רבות נוספות, במישורים שונים כגון שפה, יצירה,

פסיקה הלכתית, מטבח, לבוש ועוד? על כך עמד חיים הלל בן ששון, ומשום כך הוא שולל הגדרה זו, המכלילה קהילות רבות ומגוונות.[56] חרף דבריו של חיים הלל בן ששון, יש חוקרים אשר מצאו מכנה משותף בין הקהילות היהודיות המכונות "מזרחיות", ואף ניסו להגדירו. סקירה מקיפה של ההגדרות השונות מוצגת בעבודתו יצחק בצלאל.[57] הגדרות אלו נבחנו במאמרה של מינה רוזן, את דבריה הנוקבים היא פותחת בקביעה הבאה:

> ההגדרה "קהילות המזרח", והתוכן שניצוק בה, היו ביטוי של תפיסת עולם אשכנזית מובהקת, שעמדה ביסוד עבודתו של יצחק בן-צבי, ושל רבים מבני דורו, והרקע החברתי והתרבותי שממנו בא. כל מי שלא היה אשכנזי, היה בעיניהם, באופן טבעי, חלק מעולם זר, שזרותו היתה בעיניהם המכנה המשותף המאחד את כל מרכיביו השונים.[58]

היא ממשיכה בהפרכת הניסיונות השונים להגדרת "יהדות המזרח", ומסקנתה בסוף דבריה היא:

> חשוב להכיר בעובדה ששדה המחקר הוא שדה מלאכותי ושרירותי. חשוב להדגיש את הרבגוניות של שדה המחקר המלאכותי ואת המימד המלאכותי בתפיסה הכוללנית של העולם היהודי ה"לא-אשכנזי", שיצרה החברה במדינת ישראל והנחילה כנראה גם ליהדות הפזורה, לפני שגלגלי הזמן יטשטשו כליל את צבעיהם של נשואי המחקר. איננו חוקרים חברה יהודית אחת או שתיים, אלא חברות רבות ושונות, שהמכנה המשותף היחיד האמיתי שלהן הוא יהדותן.[59]

אכן, דומים הניסיונות להגדיר את המושג "יהדות המזרח" לניסיון להציב גדר בשוליו המטושטשים של ענן, אולם חרף הקושי בסימון התוואי של גדר זו, הענן עדיין קיים. לכן אין להתעלם מן המציאות השוררת

---

[56] ראו: בן ששון, מורשת, עמ' 85.

[57] ראו: בצלאל, חיטוב.

[58] ראו: רוזן, כיוונים, עמ' 5,

[59] ראו: שם, עמ' 12.

בימינו, שבה נעשה שימוש רב בהגדרה "יהדות המזרח", לעתים רבות ללא מחשבה על תחומיה. משום כך יש גישה הסוברת כי אין להתכחש להגדרה זו:

> זהות [מזרחית] אינה ניתנת להגדרה בתוך הסד המגביל המתוחם בין שני קטבים דיכוטומיים של "אמת" מול "המצאה". זהות היא בו-בזמן גם תופעה מדומיינת וגם תופעה אמיתית; ואם ננסח זאת ביתר חדות: בשל היותה תופעה מדומיינת מתוך חוויות תרבותיות מסוימות, היא הופכת לנוכחת ואמיתית.[60]

אולם גם עם היותה תופעה "מדומיינת", אני סבור שיש לקבוע לה תחום, ולו מעורפל כשולי הענן. לכן, לטעמי, ההגדרה שתקלע לצרכי עבודה זו היא הגדרתו של שאול שקד, הגורס שייחודה של "יהדות המזרח" הוא: "תרבות זו שעוצבה תוך מגע ממושך עם האיסלאם".[61] ערפול הגבולות בהגדרה זו יאפשר לכלול את הקהילה היהודית בהודו בה הא"ח פעל רבות. קהילה זו הייתה בעלת זיקה רבה לקהילה היהודית בבגדד. כמו כן, ראוי לכלול גם את הקהילות הספרדיות בבלקן, שבהן הא"ח פעל. קהילות אלו נפרדו מן האימפריה העות'מנית בתהפוכות הפוליטיות של מאה ה-19, אולם זיקתן אליה בעינה עמדה, כפי דבריהם של אסתר בנבסה ואהרן רודריג:

> "המסגרת העות'מאנית, המארגנת ברגיל את המחקרים, קורסת למעשה בעידן הלאומיות, במאה הי"ט, כאשר האזור מתפצל למדינות לאום שונות. ההיסטוריונים של הקהילות היהודיות שעברו לשליטתן של ארצות אלה בחרו כולם למקם את ההיסטוריוגרפיה שלהם במסגרת הגבולות הפוליטיים של המאות הי"ט והכ'. אולם המושג יהדות "יוונית " או "בולגרית" הוא חסר משמעות בהתייחס לתקופה שקדמה להופעתן של מדינות הלאום היוונית או הבולגרית. ואפילו במקרה של היהדות ה"עות'מאנית" או ה"תורכית", שזיקותיה לעבר העות'מאני ברורות הרבה יותר..."[62]

---

[60] ראו: מזרחיים בישראל, עמ' 16.

[61] ראו: שקד, מורשת, עמ' 10.

[62] בנבסה ורודריג, יהודי, עמ' 16.

יחד עם זאת, הא"ח פעל גם מחוץ לתחומיה של יהדות המזרח, כמו בצרפת ומזרח אירופה ובעיקר הקהילות היהודיות באיטליה בהן פעלו חכמי המזרח. ראוי לציין את הקהילה היהודית בליוורנו, בה פעלו חכמים מזרחיים רבים ובכללם הא"ח. לכן, בכל הנוגע להא"ח, אשר כנראה לא שלט ביידיש, טובה גם ההגדרה "קהילות אשר אינן דוברות יידיש". הגדרה זו תואמת בקירוב להגדרתו של אהרן זאב אשכולי, ששיטתו מיוסדת על התרבות היהודית ובעיקר על הלשון, כפי שעומד על כך יצחק בצלאל.[63] והיא אולי מכוונת לראשית דבריה של מינה רוזן.

7. המקורות לחקר תולדות חייו של הא''ח

עיקרן של העדויות על האירועים בחיי הא"ח נלקח מכתביו, כולל מכתבו לעיתון "הצפירה". אולם, העדויות הללו לא נמסרו באופן מסודר. לרוב מדובר בהערות אקראיות אשר שובצו בתוך ספריו. לעתים הערות הרומזות בחידה, כמו זו המתארת את תאריך הולדתו, אשר נכתבה בהקדמה לספרו בראשית שנות השבעים של המאה ה-19: "עודני בחצי **ימי ימי** קומטו בלא עת".[64] בהערה זו נתקלתי בתחילת מחקרי, בטרם גיליתי מסמך המעיד על תאריך לידתו. שיערתי שהמילה "ימי" במשפט זה רומזת למספר שנים. מאחר שערכה של "ימי" בגימטרייה הוא 60, אזי חצי "ימי" הם שלושים. מכאן כי הא"ח היה בן שלושים כאשר כתב טקסט זה. מאוחר יותר התגלתה עדות המאשרת את השערתי לגבי שנת לידתו, בתוך ספרו "גבר ישראל". קיימות הערות המתארות מקומות בהם ביקר ואירועים בהם נטל חלק. חלקן של הערות אלו הוא ללא ציון תאריך, כמו: "והכי בקרב הימים האלו אמר ה' לנהלני בעושר וכבוד בתוספת מרובה. ויט אלי חסדו בעיני השרים והסגנים בעיר הבירה קושטאנטיטופולי יע"א [יגן עליה אלוהים] רואי פני המלך הפרתמים".[65] או, "ולא

[63] ראו: בצלאל, חיטוב, עמ' 22. מחקרו של אהרון זאב אשכולי בלשונות השונות של קהילות ישראל, ראו: אשכולי, ישראל, עמ' 120-152.

[64] ראו: חמוי, דבק מא"ח, עמ' 13 (מספור שלי).

[65] ראו: שם, עמ' 14 (מספור שלי).

שלותי ולא שקטתי ולא נחתי עד שהלכתי לערי תימן ושם חקרתי על הדבר הזה".[66] נוסף להערות כלליות ללא תאריך, קיימות גם הערות הכוללות תאריכים מדויקים, כמו: "אמר אברהם שלום חי המחבר יצ"ו [ישמרנו צורנו ויחיינו]. בהיותי בגלות משנת תרכ"ח שיצאתי מעיה"ק [עיר הקודש] ירושלם תובב"א [תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן] עד שנתנו זאת תרמ"ג".[67] לאלו נוספו מספר עדויות חיצוניות חשובות אשר שימשו לי כנקודות התייחסות במילוי הפערים הכרונולוגיים שהותירו עדויות הא"ח. א. תעודת נישואיו אשר פורסמה אצל אברהם עדס.[68] ב. עדויות מן הספרות ההלכתית שנכתבה בתקופה זו. ג. כתבות מאת הא"ח ואודות הא"ח בעיתון "פרח" ומוספו "עלי הפרח" אשר יצא לאור בכלכתה בשלהי המאה ה-19. לבד ממילוי הפערים הכרונולוגיים, העדויות הללו סייעו לי לאשש מאפיינים חריגים בהתנהגות הא"ח כמו נטייתו להתנצחות ונסיעותיו המרובות. אני סבור כי עם פרסום עבודה זו יתגלו מספר מקורות נוספים אשר יעזרו לכתיבת ביוגרפיה מעמיקה ויסודית יותר של הא"ח.

---

[66] ראו: חמוי, בית דין, דף קכו ע"א.

[67] ראו: חמוי, בית הכפרת, דף מג' ע"ב.

[68] ראו: עדס, מחלב, עמ' 11.

1.0 הרב אברהם שלום חי חמוי

פרשת חייו של הרב המקובל אברהם שלום חי חמוי (1838-1886), בקיצור הא"ח,[69] טרם נחקרה וקורות חייו המרתקים והחידתיים לוטים בערפל.[70] חרף מעמדו ההלכתי הלא מבוטל ביהדות המזרח במאה הי"ט, נכתבו אודותיו רק מספר תקצירים ביוגרפיים, החסרים פרטים רבים.[71] למותר לציין, שגם אודות יצירתו לא נערך מחקר מקיף. רישום חלק ניכר מיצירתו נעשה ב"מפעל הביבליוגרפיה העברית". מחקרו של ירון הראל "ספרי ארץ", אודות יצירתם של חכמי חלב, סוקר אף הוא את החלק הארי מבין ספרי הא"ח.[72] אולם, כאמור, בשניהם רישום כתבי הא"ח לוקה בחסר. מפאת היקפה של יצירתו ותכניה, וכן בשל האירועים בהם נטל חלק, זכה הא"ח לאזכורים אקראיים במחקר.[73] מאזכורים אלו, שיידונו בעבודה זו, לא ניתן לגבש תמונה מהימנה ומקיפה על הא"ח ויצירתו, כפי שאשתדל לצייר בשני הפרקים הבאים. לעבודתי הביוגרפית – ביבליוגרפית אודות הא"ח שני סעיפים: בפרק הראשון ישרטטו קווים לתולדות חייו ובפרק השני אעסוק בתהליכי הכתיבה של יצירת הא"ח ואעמוד על היקפה.

1.1. **קווים לתולדות חיי הא"ח:**

בפרק זה אסקור את מהלך חייו, המעניינים בפני עצמם. חיים שהיו מערבולת מסחררת של נסיעות ופולמוסים, כבוד וקלון. אנסה לעמוד על אופיו המורכב, על מקומה של המאגיה בחייו – הן בהיבט העיוני

---

[69] הכינוי א"ח נוטריקון של שמו אברהם חמוי היה חביב עליו וחלק מספריו נושא כינוי זה- דבק מא"ח, הא"ח נפשנו, כינוי נוסף שדבק בו הוא "בעל הבתים" משום שחלק מספריו נושא שם זה. לדוגמה: בית אל, בית דין וכ"ב.

[70] ידוע לי כי מר דב הכהן מ"יד יצחק בן צבי" שוקד מזה מספר שנים על כתיבת מאמר אודות הא"ח ואף באתי עמו בדברים. מאמר זה, שטרם התאפשר לי לעיין בו, יראה אור בקרוב בכתב העת "פעמים", ראו: הכהן, שליח.

[71] ראו: סוטון, חכמי, עמ' 194-201; הרב אברהם עדס, שסייע לי לא אחת במחקרי זה, פרסם בביטאונו תקציר ביוגרפי של הא"ח ראו: עדס, חלב עמ' 4-7.

[72] ראו: הראל, ספרי.

[73] ראו לדוגמה אצל: שלום, שבתי צבי, כרך שני עמ' 506; שלום, שדים, ראה מפתח; אידל, החסידות, מפתח; אידל, חלום עמ' 248; חלמיש, קבלה בצפון אפריקה עמ' 43; יוצא דופן הוא פטאי, המרחיב על הא"ח בספרו אלכימאים יהודים, עמ' 377 – 378.

והן בהיבט המעשי – וכן אסקור את נוכחותו המשמעותית בכמה מן הצמתים החשובים בהיסטוריה של יהדות המזרח במאה ה-19 ואת מקומו במארג הכולל של חכמי המזרח בתקופה זו. בניסיון לשרטט זאת אתמודד עם שני קשיים עיקריים. מחד גיסא – דמותו המורכבת והחידתית של הא"ח, ומאידך גיסא – מיעוט המקורות העומדים לרשותנו כיום. השתמשתי במספר מקורות: א. תעודות ארכיוניות, או ידיעות אודות הא"ח בעיתונות ובספרות התורנית של אותה תקופה. לרוב אין לפקפק במהימנותן של עדויות אלו. יש לציין, שלא כל העדויות מן העיתונות הובאו בעבודה זו. ב. עדויותיו של הא"ח עצמו, הנמצאות בעיקר בתוך ספריו. מטבע הדברים, עדויות אלה מציגות את זווית הראייה שלו, בפרט כאשר הוא מתאר את פולמוסיו. ג. עדויות המתפלמסים עם הא"ח – בעדויות אלו קיימת הטיה כנגדו, לכן השימוש בהן נעשה לאחר בקרה. אין די במקורות אלה כדי לשרטט תמונה מקיפה ומהימנה של כלל האירועים בחיי הא"ח. מעדויות אלו אף קשה לעמוד על מהלך מסעותיו, שכן לעתים נדמה כי לא ישב במקום אחד יותר מחודשים ספורים, אך דיים לשרטוט קווים כלליים לדמותו, אופיו וקורות חייו.

1.1.1 מלידתו עד עזיבתו את ירושלים (1838-1868)

הרב אברהם שלום חי חמוי (Abraham Shalom Hai Hamuy)[74] נולד בעיר חלב (Aleppo) הידועה

[74] למרבה הצער, עד היום קיים בלבול באשר לאופן הגיית שם משפחה זה ובמחקר המודרני הוא מופיע בשלל גרסאות כמו: Hamawy, Hamwy, Hamawee, Hamawi, Hamoi, Hammawi, Hamawiy, Ḥamaṿi, Hamoj ועוד. על כך ראו אצל רפאל פטאי המייחד מקום לדיון אודות הא"ח: "So little is known of the next sixteenth-century Kabbalist-alchemist to whom we turn that even the pronunciation of his name is in doubt. It is spelled in Hebrew Hmwy, which is read by Gershom Scholem in his **Encyclopedia Judaica** articles one time "Hamoy", and another time "Hammawi (or Hamoj)". פטאי, אלכימאים יהודים, עמ' 378. בעבודתי בחרתי בכתיב לועזי זה (Abraham Hamuy) על סמך האופן בו הא"ח עצמו איית את שמו בספרו גבר ישראל, אשר ראה אור בספרדית, ראו: גבר ישראל, עמ' השער. מאחר ומעולם לא נעשתה עבודת מחקר יסודית על קורות חייו של הא"ח, גם חוקרים חשובים כמו רפאל פטאי נפלו לידי שגגה, כפי שאנו רואים מדבריו, בהתייחסו לקורות חייו של הא"ח. ערך קצר וחסר אודות הא"ח יצא לאור בשנים האחרונות, ראו: סוטון, חכמי, עמ' 194-201.

גם בשמה העברי "ארם צובא", לרב רפאל ורחל חמוי.[75] תאריך הולדתו הוא ט' כסלו ה'תקצ"ט (26.11.1838).[76] לטענת הא"ח שושלת היוחסין שלו התייחסה לבית דוד.[77] להא"ח היו שלוש אחיות: אסתר, שרה בוליסה[78] ומזל שנפטרה בהיותה בת 17.[79] במשפחתו המורחבת היו מספר חכמים ידועים, כגון חכמי משפחת ששון ורבי חלפון כאסבי.[80] מורו בחלב היה רבי חיים לבטון.[81] מסיבה שאינה ברורה, יצא בראשית שנות העשרים לחייו מעיר הולדתו למסע נדודים ראשון.[82] תחילה נסע כנראה לתורכיה, ושהותו

---

[75] כותב הא"ח: "ואחרון חביב כי זה כמה שנים עיני לא ראתה [את] אדונתי אמי הורתי תמתי אם לבינה מרת רחל." ראו: חמוי, דבק מא"ח, עמ' 15 (מספור שלי). הוא גם מציין את שמה במרשם מאגי העוסק בשם "זבדיה": "...ואח"ך תאמר זבדיה בכוונה ישמרני ויחייני אני אברהם בן רחל כן .." שם, דף ס' ע"ב. הכנסת שם המעתיק\מדפיס בתוך מרשם מאגי במקום פ' בן פ' היא נפוצה כבר בכתבים מן הגניזה הקהירית, על כך ראו: פז-סער, הצלחה.

[76] ראו: חמוי, גבר, עמ' 354; עדס, חלב עמ' 4.

[77] לטענת הא"ח מוצא משפחתו הוא מבית ישי על כך הוא מעיד במספר מקומות בהם הוא מפרש את שם משפחתו כנוטריקון של "**ח**וטר **מ**גזע ישי **ו**נצר משרשיו **י**פרה [האותיות מודגשות במקור]" (ישעיהו, א', יא'). ראו: חמוי, אביעה חידות, דף פז' ע"ב; לעדות זו קיימים סימוכין גם במקומות אחרים, ראו: סוטון, חכמי חלב, עמ' 194. במקום אחר הוא כותב **"ביתי בית הלחמי"**. חמוי, האח נפשנו, עמ' 7 (מספור שלי). גם בקונטרס "לוחות העדות" בסעיף "קיצור שלשלת יוחסין" חוזר הא"ח על טענה זו, ראו: נספח 1, עמ' 215.

[78] כותב הא"ח: "גם לרבות חתניי לוקחי אחיותיי." ראו: חמוי, דבק מא"ח, עמ' 15 (מספור שלי); בספרו "לדרש אלהים" מציין הא"ח את שמות אחיותיו וגיסיו: אחותו אסתר נישאה לרב אהרן ג'מאל ואחותו שרה בוליסא נישאה לרב עזרא אנקונה, ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף נו' ע"א.

[79] לתיאור מותה, ראו בדיון על מותו של הא"ח בסוף פרק זה.

[80] ראו: נספח 1, עמ' 215.

[81] מידע על משפחתו המורחבת של הא"ח, ראו: עדס, חלב; על רבי חיים לבטון, ראו: מזרחי, תפארת, עמ' 41-62; ארזי הלבנון, עמ' 679-684.

[82] כדי לתאר את מהלך חייו ונדודיו עד שנתו השלושים השתמשתי בשני עוגנים, וסביבם, על דרך ההיקש, שיערתי את השתלשלות העניינים. תעודה ראשונה היא רישום נישואיו ב-ו' ניסן תרכ"ד (12.4.1864) בפנקס הקהילה בחלב. השנייה היא עדות הא"ח על שנת עזיבתו את ירושלים- תרכ"ח (1868), כפי שהוא מציין זאת בספרו "בית הכפרת": "אמר אברהם שלום חי המחבר יצ"ו [ישמרנו צורנו ויחיינו]. בהיותי בגלות משנת תרכ"ח שיצאתי מעיה"ק [עיר הקודש] ירושלם תובב"א [תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן] עד שנתנו זאת תרמ"ג". חמוי, בית הכפרת, דף מג' ע"א. מכאן, משנת תרכ"ח עד יום מותו הא"ח לא שב לירושלים.

בה נמשכה כשלוש שנים.[83] במהלך שנים אלו היה תלמידו של הרב חיים פאלאג'י (החבי"ף– הרב חיים בן יעקב פאלאג'י),[84] שהנחה אותו גם בדרכי המאגיה היהודית.[85] אין במשפט האחרון כדי להעיד כי היו מקצועות לימוד שונים והמאגיה הייתה אחד מהם. יש לראות במאגיה חלק ממרקם החיים היהודי באותה תקופה, ויעידו על כך ספריו של הרב חיים פאלאג'י המכילים בשלום, זה לצד זה, הלכה, מנהג, מוסר ומאגיה. הרב חיים פאלאג'י העניק להא"ח הסכמה לספרו הראשון "האח נפשנו". קבלת הסכמה מן הרב פאלאג'י לא הייתה דבר של מה בכך. כפי הנראה, יש בה כדי להעיד כי הא"ח עשה חיל בלימודיו.[86] בזמן שהותו בתורכיה מתחילה להסתמן נטייתו של הא"ח להרבות בנדודים, ונטייה זו תלך ותתעצם במהלך השנים הבאות.[87]

---

[83] טרם נישואיו שהה הא"ח בתורכיה כתלמידו של הרב חיים פאלאג'י. שנת מותו של הרב פאלאג'י היא תרכ"ח. מכאן שבתורכיה שהה לתקופה בת מספר שנים לפני שנת תרכ"ח. ידוע גם כי בין השנים תרכ"ו- תרכ"ח הא"ח שהה בירושלים ובין השנים תרכ"ד- תרכ"ו שהה בחלב בה התחתן הוליד בן ושכל אותו. הרי מסגרת הזמן היחידה בה היה יכול להיות תלמידו של הרב חיים פאלאג'י היא טרם נישואיו בין השנים תרכ"א- תרכ"ד. חיזוק לכך אנו מוצאים בדברים הבאים שנאמרו בהקדמה לספרו "דבק מא"ח". הקדמה זו נכתבה כנראה בתרל"א: "וזאת שנית זה לי עשר שנים בגולה גולה ומטולטל.." בדבריו אלו מספר הא"ח שעשר שנים אינו בארצו. לכן - הא"ח עזב את חלב לראשונה בתרכ"א.

[84] רבי חיים בן יעקב פאלאג'י (יש להגות פאלאצ'י- Palachi) 1788-1868. מגדולי הפוסקים האחרונים. כיהן כ"חכם באשי" באיזמיר. ביוגרפיה נרחבת שלו, ראו: עקשטיין, תולדות. הכתיב הנכון לשם בעברית הוא "פאלאג'י". ראו: שם, עמ' 99 הערה 9.

[85] על משך שהותו בתורכיה ניתן ללמוד מן הדברים הבאים: "ויהי בהיותי בגולה זה כמה שנים והקרה ה' אותי מקרה טהור בס' כתיבת יד ישן נושן והוא ספר נפלא וסוד ה' מלא ובהיותי משרת בקדש להגאון מופת הדור מרן החבי"ף ז"ל בכפר בורו'ן אבא'ד [מדובר ביישוב הסמוך לאיזמיר- כיום "Bornova"] וסמך ידו עלי בראותו יקר הספר ופקד עלי על כמה דברים שלא להדפיסם לפי שעומדים ברומו של עולם והם סודות נפלאים מקבלה מעשית". חמוי, האח נפשנו, דף לג' ע"ב. הרב חיים פאלאג'י עסק אף הוא במאגיה, ראו לדוגמה את ספרו "רפואה וחיים". אולם גם בכתביו האחרים ניתן למצוא מרשמים מאגיים.

[86] על קבלת הסכמה לספר מן החבי"ף נכתב כך: "והיה מתייחס בכובד ראש כשהיה נדרש לתת הסכמה על ספר, ורק לאחר שהיה מעיין יפה בספר ובודק אותו יפה יפה, רק אז היה מתרצה." עקשטיין, תולדות, עמ' 435. סימוכין נוספים לכך: ב"מפעל הביבליוגרפיה העברי" מצוין כי הרב פאלאג'י העניק 61 הסכמות, מתוכן 2 להא"ח, יש בכך אישוש לטענה אודות הצלחתו ומעמדו של הא"ח בעיני הרב פאלאג'י.

[87] כפי שנראה מאוחר יותר, הא"ח פעל בערים שונות באימפריה העות'מאנית, כמו: בגדד, ירושלים, חלב ועוד רבות נוספות. לכן על מנת למנוע בלבול כאשר כתבתי בעבודה זו תורכיה, כוונתי לשטחי תורכיה המודרנית ולא לכלל שטחי האימפריה העות'מאנית בשלהי המאה ה-19.

בתרכ"ד, בהיותו בן 25, שב הא"ח לחלב ונישא לבנות (שם אשתו). תאריך הנישואין היה ו' ניסן תרכ"ד (12.4.1864). כאשר נישא, אביו הרב רפאל חמוי כבר לא היה בין החיים.

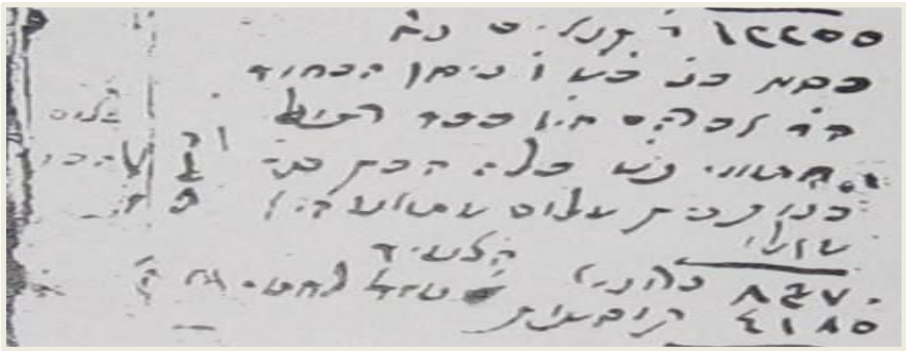

צילום רישום הנישואין בפנקס הנישואין של קהילת חלב

תעתיק מתוך המאמר המביא צילום זה: "בסימן טוב בג' בש' ו' ניסן הבחור ה"ר [הרב רבי] אברהם חי בכ"ר [בן כבוד רבי] רפאל חמוי נ"ע כלה הבת ס"י [סניורה] בנות בת שלום שמאע הי"ו הצעיר עזרא לחמי."[88]

נישואין אלו לא ארכו זמן רב. בעדות נוגה שנכתבה בספרו הראשון "האח נפשנו", נמסר כי במהלך השנתיים הראשונות לנישואיו הוא שכל חלק ניכר ממשפחתו: אחותו מזל, אשתו בנות ובתו ששמה אינו נזכר. מן התיאור עולה כי ייתכן שהסיבה למות אשתו ובתו הייתה לידה שהסתבכה, אולם אין לשלול את האפשרות כי מגיפה כלשהי התחוללה בעיר חלב באותה תקופה:[89]

מיום שעמדתי על דעתי. צרות רבות סבבוני לא שלותי ולא נחתי. ראש לחלי. נפל נזרי למשגב לי עט"ר [עטרת ראשי] אבא מארי הוא עדינו. צדיק הוא וצדיק דינו. הוסר המצנפת הורם העטרה. נח נפשיה דר' אבא חכמה מפוארה. המלאך **רפאל חמוי** זצוק"ל [זכר צדיק וקדוש לברכה] נפשו צרורה. וצר'ה צומחת. כאש מתלקחת. והיא העלמ'ה אחותי רעיתי. יונתי תמתי. מרת **מזל**. תנצב"ה [תהי נפשה צרורה בצרור החיים] בתולה וכלה יפה. כזית הנטופה. ודבקו צערי'ם זה בזה תורי זהב כולם

[88] לצילום ותעתיק, ראו: עדס, מחלב, עמ' 4.

[89] בתו מתה כנראה סמוך ללידה או בלידה עצמה, מעצם העובדה שהא"ח מעולם לא הזכיר את שם היילוד.

אחוזי. ותמת אשתי אשת נעורים. את עלית על כלנה ויהללוה בשערים. מרת **בנות** עשו חיל. אבל בבנות והאם רובצת. כאמה בתה ביום אחד ללכת אתה היא מתאמצת [כך במקור]. [90]

בהקדמת "דבק מא"ח" מציין הא"ח שוב פטירת ארבעה קרובי משפחה, אם כי הפרטים שונים במעט. בעדות זו מוזכר כי שכל את אביו, אשתו, אחותו ובנו:

הלא מראש הודעתי בהקדמת ספ"ק האח נפשנו על פטירת אבא מארי ועט"ר [עטרת ראשי] ונבת [ייתכן שהא"ח עורך כאן משחק מילים בין שם אשתו בנות והמילה נוות. נ.ח] ביתי אשת נעורי. ואחותי ובני.[91]

בהקדמת ספרו "נפלאים מעשיך" מונה הא"ח שוב ארבעה קרובי משפחה שנפטרו: אביו, אשתו, אחותו ובנו:

רבות רעות. עד שהמזבח מוריד עלי דמעות. בפקידת מרן אבא זצוק"ל וזיע"א ונב'ת ובני ואחותי הבתולה.[92]

בכלל בדבריו מונה הא"ח ארבעה קרובי משפחה שנפטרו. ברור הוא ששכל את אביו, אחותו ואשתו. משתי העדויות האחרונות ברור כי הנפטר הרביעי היה בנו. אולם, העדות בספרו "האח נפשנו" בה כתוב "כאמה ובתה ביום אחד ללכת". מעלה תהיות בנוגע לנפטר הרביעי. אפשר להציע מספר השערות אודות זהות נפטר זה: א. מדובר באשתו וחמותו- אפשרות זו אני דוחה, משום שהיא עומדת בסתירה לשתי העדויות אשר התפרסמו מאוחר יותר ב. אחותו ואמו- את האפשרות ששכל את אחותו ואמו אני שולל משום שכפי שניתן לקרוא בביוגרפיה אמו רחל הוסיפה לחיות לפחות עד 1879. ג. אשתו הייתה בהריון. את האפשרות כי

[90] ראו: חמוי, האח נפשנו, עמ' 7 (מספור שלי).

[91] ראו: חמוי, דבק מא"ח, עמ' 13 (מספור שלי).

[92] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, עמ' 17 (מספור שלי).

הא"ח שלא ידע את מין העובר" השתמש במליצה "כאמה בתה ביום אחד ללכת" אני דוחה משום שאין בה להסביר את השימוש שלו במילה 'בן' בשתי העדויות האחרות.

לעת עתה, נראה כי העדות בספרו הראשון, המציינת כי שכל את בתו, אינה נכונה וייתכן כי מדובר בטעות דפוס. אם כי, אף פתרון זה דחוק לאור השימוש המשמעותי בלשון נקבה בעדות הראשונה. עד שיתגלו מסמכים נוספים שיבהירו נקודה זו, אני מבקש לקבוע על סמך מרבית העדויות, כי הא"ח שכל את בנו.

האסונות הכבדים שפקדו אותו גרמו לעקירת העוגן המשפחתי, אשר היה עשוי להותיר את הא"ח בחלב. נוסיף לכך כי ייתכן שהוא לא מצא את מקומו בשורה הראשונה של תלמידי החכמים בחלב. מנקודה זו מתחילים נדודיו של הא"ח, אשר יימשכו ברציפות עד יום מותו. תחילה נסע הא"ח ללימודים בירושלים.[93] תקופת שהותו בה נמשכה כשנתיים, כפי שראינו לעיל. בתקופה זו הוא נתמך כלכלית ע"י בן דודתו יום טוב צבי אשכנזי.[94] מורו בירושלים היה המקובל רחמים ענתבי,[95] מחכמי ישיבת המקובלים "בית אל".[96] בישיבה זו העמיק הא"ח את ידיעותיו בחכמת הקבלה והתפרסם בלמדנותו. בזכות פסיקה הלכתית שפסק, זכה להערכתם של שלושה מחשובי הרבנים בירושלים: הראשון לציון אברהם אשכנזי,[97] רבי יעקב שאול

---

[93] כותב ירון הראל: "אמנם, עוד קודם לכן [שנות השמונים של המאה הי"ט] עלו תלמידי חכמים מחלב לירושלים, אולם בעבר היו אלה על פי רוב רבנים בודדים מן השורה השנייה." הראל, ספרי, עמ' יט'.

[94] חמוי, הא"ח נפשנו, עמ' 7 (מספור שלי): "אחרון אחרון חביב א'ח עצמי ובשרי. בר אחתיה מאבי העזרי. נטע נעמן נחמד ונעים. בחור וטוב ילד שעשועים. כה"ר **יו"ט צבי אשכנזי** נר"ו ושמרו כרועה עדרו. ויתן כסף מוצא למעבר נייח נפשא. לאמא שלום דודתי היא האשה שנתקדשה. האשה רבה. מרת **שימולה** תנצב"ה. אף זאת עשה עמי. קצ'ב אחר מידי שנה בשנה ללחם ביתי בית הלחמי. לכלכל את שבת'י בירושלים."

[95] ראו: חמוי, האח נפשנו, הקדמה: "האח לי. עלי להביא האי גברא רבא כת'ר לי. מורי ורבי. ליש ולביא. המלאך הגואל. דיתיב בבית אל. עומד ומשמש גדולה שימושה. מיקירי ירושלים חסידא קדישא. מעלת הרב החסיד כמהר"ר [כבוד מורנו הרב רבי] רחמים ענתיבי נר"ו [נטריה רחמנא וברכיה]." רבי רחמים חיים דוד ענתבי (תקפ"ה- תרל"ד 1825-1874) מחכמי ירושלים מחשובי חכמי ישיבת המקובלים בית אל. מתוך: ארזי הלבנון, עמ' 1907; בספר "לקדושים אשר באר"ץ" מוסיפים על כך: "היה רבו של הגאון רבי אברהם חמווי זצ"ל מח"ס [מחבר ספר] בית הבחירה ובית השמחה ועוד." ראו: לאניאדו, לקדושים, עמ' 262.

[96] על ישיבת בית אל, ראו: מאיר, רחובות, עמ' 24-28.

[97] רבי אברהם אשכנזי (1811-1880), מגדולי חכמי ירושלים במאה הי"ט, כיהן כראשון לציון משנת תרכ"ט (1869) עד מותו. עליו בהרחבה, ראו: פוזיילוב, חכמיהן, 434-459; גאון, יהודי המזרח, 179-188.

אלישר המכונה יש"א ברכ"ה, שכיהן אז כאב בית דין[98] ורבי שלום משה חי גאגין המכונה שמ"ח גאגין.[99] להלן חלק מדבריהם על הא"ח:

עינינו הרואות את אשר נשאל מעלת הרב הכולל זר"ק [זרע קדושים] הא"ח נפשנו יצ"ו [ישמרהו צורו ויחיהו] והשיב תשו' נצחת לפו"ד [לפום דינא] כדת והלכה, באמת אמרו גברא בר סמכא.[100]

השו"ת "ישמח לב" יצא לאור בתרל"ח. לכן יש להניח כי הדברים שנכתבו בו תקפים עד שנה זו. נוסף על זאת, הא"ח מכונה "הא"ח נפשנו", מכאן שהדברים נכתבו לאחר 1870, שנת הוצאת הספר "האח נפשנו". כלומר, בין השנים תר"ל - תרל"ח, הא"ח זכה לכבוד והערכה מצד רבנים חשובים בירושלים.

בניגוד לעדות זו, קיימת עדות מאוחרת יותר, המצויה בספר "אתם קשות". בעדות זו נמסר כי רבני ירושלים הרחיקו את הא"ח מתוכם. אולם את העדות הזו יש לבחון על רקע פולמוס "יעקב עקריש", שהתחולל בשנות ה-90 של המאה ה-19, כשש שנים לאחר מות הא"ח.[101] הפולמוס בקצרה: יעקב עקריש איש אוראן (Oran, בערבית وهران)[102] נפטר ונקבר. לאחר מותו עלה החשד כי התאבד. רבני אוראן פסקו כי יש להוציאו מקברו, וכך נעשה. חשובי הרבנים באותה תקופה, ביניהם הרב אברהם פאלאג'י, דחו את פסיקת רבני אוראן. אלה האחרונים פרסמו ספר הנקרא "חזות קשה". בספר זה הם תקפו את הרב אברהם פאלאג'י ואת פסיקתו, בהסתמכם על מה שהא"ח כתב כנגדו בספריו.[103] להלן דברי רבני אלג'יר:

---

[98] רבי יעקב שאול אלישר- יש"א ברכ"ה (1817-1906), מגדולי חכמי במאה הי"ט ובמפנה המאה הכ', כיהן כראשון לציון משנת תרנ"ג (1893) עד יום מותו. פוזיילוב, חכמיהן, 559-592; גאון, יהודי המזרח, 62-68.

[99] רבי שלום משה חי גאגין -הרב שמ"ח גאגין מגדולי החכמי ירושלים במאה ה-יט'. בנו של הראשון לציון רבי חיים אברהם גאגין. ראו: פוזיילוב, חכמיהן, עמ' 350-351; גאון, יהודי המזרח, עמ' 188.

[100] ראו: גאגין, ישמח, אה"ע, ג' ב'. עוד נאמר: "...ראיתי את השאלה, ואת אשר נגזר עליה מהדא מרגליתא טבא נברשתא דדהבא הרב הכולל מגזע היחס והמעלה זר"ק הא"ח נפשינו יצ"ו ומענוותנותו רצה לעמוד ע"ד [על דרך] המעט הוא ולעשות רצונו חפצתי כי באמת חביב עלי עד לאחת." שם, א' ב'.

[101] על פולמוס זה בהרחבה, ראו: ליכטנשטיין, המאבד, עמ' 448-450.

[102] התעתיק הערבי והראן\ווהראן שימש את רבני התקופה. הא"ח השתמש בתעתיק והראן, ראו: נספח 1 עמ' 215.

[103] על דברי הא"ח כנגד הרב אברהם פאלאג'י ראו בהמשך פרק זה.

ואולם אין זו מן תמה. כי לא ידענו זה. יש דברים בגו. ואין לפרסם הדבר מפאת חילול אל. ואם יש את נפשך קורא נעים לדעת את האיש ואת שיחו [הכוונה לרב אברהם פאלאג'י] לך נא ראה מ"ש [מה שכתב] עליו מהר"א [מורנו הרב אברהם] חמוי ז"ל בספרו...[104]

בתגובה לספר "חזות קשה" פורסם ע"י המצדדים ברב אברהם פאלאג'י הספר "אתם קשות". בספר זה כותבים כך אודות הא"ח:

... דגם הם ידעו [רבני ירושלים] ענינים אחרים [אודות הא"ח] וריחקוהו מהם על זה הדפיס בליוורנו דברי גידוף עליו [על הרב אברהם פאלאג'י] ועל רבני ירושלים.

זה האיש [הא'"ח] שעשה נאצות גדולות במבואות נוכריות [כך במקור] ומרנא נר"ו [הרב אברהם פאלאג'י] עשאו סורגון [גולה][105] וגרשו מן הארץ.

כשידעו מזה רבני אר"ץ טובה הודיעו לו ולרבני ירושלים דהחרימו אותו ומת בנידויו.[106]

מדברים אלה עולה כי הא"ח הוחרם בחלב ובירושלים וגורש מתורכיה. הסיבות לכך אינן מפורטות דיין. אולם ברור כי אין קשר בין הדברים הללו ובין עזיבתו של הא"ח את ירושלים בתרכ"ח. כפי שראינו לעיל,[107] וכפי שנראה בהמשך, הא"ח זוכה בשנים שלאחר מכן להערכה מצד רבנים חשובים וביניהם רבני ירושלים והרב אברהם פאלאג'י. נראה כי דברים אלה נכתבו על אירועים אחרים בהם הא"ח נטל חלק, שאותם אפרט בהמשך. מטרתם הייתה לבטל את הדברים החמורים שהובאו משמו כנגד הרב אברהם פאלאג'י בפולמוס

---

[104] ראו: חזות קשה, הקדמה.

[105] בתורכית = sürgün.

[106] ראו: אתם קשות, דף יב' ע"ב.

[107] ראו לעיל את דבריו של הרב שמ"ח גאגין.

יעקב עקריש. מכל מקום, הוא עוזב את ירושלים בתרכ"ח (1868), ואולי בראשית תרכ"ט (1869). יש לציין כי אמנם הרב חיים פאלאג'י, שהיה מורהו של הא"ח, ראה את הישיבה בירושלים כערך עליון, אך יתכן שדעתו של הא"ח בעניין זה הייתה שונה.[108] מירושלים הוא נסע אל איזמיר, בה התחיל את מפעלו הספרותי הגדול. אם כי, מוזר שאינו שב לעיר הולדתו, בה פעל בית הדפוס של אברהם ששון, בן משפחתו.[109] ייתכן, כפי שנאמר לעיל, שהא"ח סבר כי בחלב אין מכירים בערכו והוא לא נחשב בה כתלמיד חכם מן השורה הראשונה. אפשרות נוספת היא שבית הדפוס של משפחת ששון נקלע באותה תקופה לקשיים כלכליים ניכרים, ולכן הא"ח העדיף לנסוע לאיזמיר לשם הדפסת ספריו.[110]

1.1.2 שהותו בתורכיה (1868-1878)

עם שובו לאיזמיר זכה הא"ח לתמיכתם של נדיבים[111] אשר מימנו את הוצאת ספרו הראשון[112] "האח נפשנו". ספר זה יצא לאור בשנת תר"ל 1870.[113] אולם ניכר כי תהליך העבודה על הספר החל מספר שנים קודם לכן. ראיה לכך היא ההסכמה לספר זה, שנכתבה בתרכ"ז (1867) על ידי הרב חיים פאלאג'י. עיקרו של ספר זה הוא מרשמים מאגיים, אולם יחד עם זאת קיים בו תמהיל של דברי מוסר, רפואה עממית ותיאור קצר של אירועים מחיי הא"ח. ספר זה מחולק לנושאים על פי סדר הא"ב. שיטת עריכה זו יוחסה להא"ח.[114]

---

[108] ראו: בורנשטיין- מקובצקי, העליות, עמ' 74.

[109] על קרבתה המשפחתית למשפחת ששון מספר הא"ח בחיבורו "לוחות העדות". ראו: נספח 1 עמ' 215.

[110] מעיר ירון הראל: "על פי עדות הרב יצחק אבולעפיא, רבה של דמשק, הרי שכבר בשנת תר"ל התמהמהו אליהו ומשה ששון אף בהדפסת ספרו של אביהם מחמת חסרון כיס". ראו: הראל, ספרי, עמ' ל', הערה 62.

[111] בהקדמת הספר "הא"ח נפשנו" מוזכרים מס' אנשים אשר סייעו לו כלכלית באיזמיר. ראו: חמוי, הא"ח נפשנו, הקדמה.

[112] ע"פ "ספרי אר"ץ", ספרו הראשון הוא "בית דין" והוא יצא לאור בתרי"ג (1853). ראו: הראל, ספרי, עמ' 127. כפי שאראה בהמשך הספר "בית דין" יצא לאור בתרל"ט (1879), ראו להלן סעיף 2.7.1.

[113] לספר זה ניתנה הסכמתו של הרב הראשון לציון אברהם אשכנזי, ראו: הא"ח נפשנו, הסכמות. הסכמה זו מערערת אמינותו של הספר "אתם קשות". כפי שהובאו לעיל ומבססת את השערתי כי הדברים שם נאמרו בלהט הפולמוס. זאת משום שהא"ח עזב את ירושלים בשנת תרכ"ח לכל המאוחר. לו גורש בקלון, סביר להניח כי ה"ראשון לציון" לא היה מעניק לו הסכמה.

[114] ראו: הררי, מגיה, עמ' 61.

אכן, התבנית הזו שוכללה בכתבי הא"ח, כפי שאציג זאת בדיוני על "המוסר בכתבי הא"ח", אך היא הייתה קיימת כבר קודם לכן, לדוגמה בספר הסגולות "מפעלות אלקים" (זאלקווה 1725). במקביל לפרסומו של ספר זה, הא"ח כתב בעיתונות התקופה. בין הנושאים בהם עסק היו גם עניינים מאגיים-רפואיים.[115] ככל הנראה, פרסומים אלה, ביחד עם ספרו, הוציאו לו מוניטין כמומחה למאגיה. פרסום זה אף קרב אותו לחוגי המלכות.[116] על פי עדותו, היה מבאי ארמון השולטאן עבד אל עזיז.[117] מעדות אחרת של הא"ח עולה כי בארמון זה לא היה מיושבי הקרנות.[118] מכלל העדויות עולה כי העניק לשרים ולשולטאן שירותים מאגיים: אסטרולוגיה,[119] רישום קמיעות ומתן סגולות. הצלחתו של הא"ח, בפרט בקרב האצולה המוסלמית, הייתה

---

[115] "ראיתי עשב אחד המועיל לחולי הקולי"רה לא תקום פעמים צרה. וכבר אותה הוכחתי בכתב העיתים ב"א [במקום אחד] אשר יכונה איספראנצא והב' אשר יכונה איפוק"א..." חמוי, אביעה חידות, דף עה' ע"ב. על עיתונים אלו ראו להלן.

[116] "והכי בקרב הימים האלו אמר ה' לנהלני בעושר וכבוד בתוספת מרובה. ויט אלי חסדו בעיני השרים והסגנים בעיר הבירה קושטאנטיטופולי [כך במקור] יע"א [יגן עליה אלוהים] רואי פני המלך הפרתמים." חמוי, דבק מא"ח, עמ' 14 (מספור שלי). דברים אלו נכתבו כארבע שנים לאחר הדפסת "האח נפשנו" ספרו הראשון. מכאן נראה כי הא"ח מציין את השתלשלות העניינים לאחר יציאתו לאור של ספר זה.

[117] "...וזאת החיה אשר ראיתיה בחצר טירת המלך עבד אל עזיז נ"ע [נוחו עדן] כשהייתי מסתופף בהיכלו". חמוי, ימלט נפשו, מ' א'. הערה אגבית זו עוזרת לנו לאשש מבחינה כרונולוגית את תקופת שהותו בתורכיה משום שעבדול עזיז שלט בין השנים 1861-1876, א"ע כרך כ"ו עמ' 572. מכאן שרק בשהותו השנייה בתורכיה אחרי שנת תרכ"ח זכה הא"ח למעמד חשוב.

[118] "...ועיין בספ"הק אחי נועם מע' א' ושם נאמר שביקשו ישמעאלים לעשות אחיזת עיניים לפני המלך והשרים ותלי"ת [תהילות לאל יתברך] לאל יתברך [כך במקור] עיכבתי ע"י [על ידם] ולא יכלו לעשות מאומה". חמוי, אביעה חידות, דף ז' ע"ב; סיפור נוסף: "וכבר ערכתי אותה [תרופה לכולירה] לפני גדולי המלך אשר בקושטנטינופולי ויען היה בעניני [כך במקור] המלוכה משכתי ידי מלכתבה ". אביעה חידות, דף עה' ע"ב.

[119] בעיתון "הפרח" נכתב: "...ולחכם מן סאבק כאן תוכן ענד אל צלטאן בצטמבול אלדי שהדו מע' אל רבנים בל הסכמות מאל מצאחפו (עי' בהקדמת ס' בית אל לדידיה קיימא ליה שעתא בכוכבים ומזלות). [והחכם קודם לכן היה אסטרולוג אצל השולטאן באיסטנבול. ועל כך העידו מעלת הרבנים בהסכמות לספרו (עיין בהקדמת ספר בית אל עמדה לו השעה [הצליח] בכוכבים ומזלות)]".ראו: פרח, 13.2.1885. יש לציין כי הא"ח לא היה היחיד שעסק בכך. דוגמה נוספת לאדם שעסק במתן שירותים אסטרולוגיים לבית המלוכה בתורכיה באותה תקופה ראו: פרחי, אבי הנחל, עמ' 4, הערה 2; דוגמה נוספת המזכירה במעט את הא"ח היא דמותו של חיים בן רפאל המכונה ג'ליבי בכור הלוי. על אדם זה בן תקופתו של הא"ח כותב מ"ד גאון: "התפרסם כתוכן בעל שם, בתורכיה ומחוצה לה,...התעסק בריפוי חולים, ע"פ סגולות ושמות הקודש, מתוך ספרים שבכ"י שלו ושל אחרים

לצנינים בקרב הקהילה היהודית ועוררה כנגדו טענות באשר לחייו האישיים. על כך הוא מספר כנראה בספרו "דבק מא"ח", אם כי אין הוא אומר מפורשות כי בו מדובר:

> וזה המידה בגבול תורגמה אשר בראותם ת"ח גדול או קטן רב או מורה שה' הגיה חשכו והצליח דרכו ויתן חנו בעיני עמו וה' עמו אז יקנאו בו אחיו קנאה מחמת שנאה ולא יכלו דברו לשלום וכדי לפגום בכבודו ולהשפילו מתעוללים עליו עלילות רשע להתעולל באמרם בנערים או באשת איש מתגולל זה.[120]

הועלו טענות כנגדו גם בגין כתיבת קמיעות למוסלמים:

> שמעתי א"ת [את תלונות] בנ"י [בני ישראל][121] אשר הם מלינים עלי באמרם שלא יפה עושה לכתב קמיעים לשרים ורוזנים ישמעאלים וכנראה שנעלם מהם הך עובדא דאנטיגונוס ורבי ששלח לו מזוזה

ביניהם חכמי ערב...לאחר שהוזמן פעם לחצר המלכות מצד ואלידי חנום, אם השולטן עבד אל עזיז, היא נוכחה באמיתות אמריו לא הרפתה ממנו...רכש ספרים עתיקים רבים בכתב יד, בעניני תכונה, רפואה, סגולות וגורלות." גאון, המזרח, עמ' 780. על דמות נוספת, ראו: צור, סיפור, עמ' 35.

[120] ראו: דבק מא"ח, סד' א'. עבירות מוסר ומשכב זכר היו שכיחות באיזמיר באותה תקופה. לכן אין לראות האשמות מעין אלו כתופעה חריגה במיוחד, ובפרט כנגד אדם הנמצא מחוץ למסגרת הנישואין כמו הא"ח. על כך ראו: בן נאה, משכב זכר, ובפרט עמ' 183. עלי להוסיף כי הא"ח רואה במשכב זכר עבירה. אם כי על פי שיטתו, עבירה זו אינה מטילה כתם בל יימחה על מי שנתפס בה. הא"ח מבסס את דבריו במספר אסמכתאות: "שליח ציבור שראו בו שתפס נערים בפיוסים לשכב עמהם. אין ראוי לשום מינוי הקהל עד שישוב מדרכו הרעה ויקבל עליו דברי חברות" . חמוי, בית אל, דף לד' ע"א. על פי שיטתו עבירה חמורה יותר היא שבועת שקר. במקרה זה אין הבטחה להשיבו לתפקיד אחר תשובה: "שליח ציבור שנשבע לא לצחק בקוביא ועבר ושחק פסול להיות שליח ציבור." שם, דף לה' ע"ב.

[121] שמות, טז' יב'. "שָׁמַעְתִּי אֶת תְּלוּנֹּת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל דַּבֵּר אֲלֵהֶם לֵאמֹר בֵּין הָעַרְבַּיִם תֹּאכְלוּ בָשָׂר וּבַבֹּקֶר תִּשְׂבְּעוּ לָחֶם וִידַעְתֶּם כִּי אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם:"

אשר קדושתה כספר תורה[122] ומלבד מה שהוכחתי בספה"ק ארח ישרים חא"א עוד בה מי גילה להם רז זה איזה נסחא [כך במקור] שאני כותב לישמעאלים ואין הפנאי מסכים עמי להאריך כי בו"ד [בּוֹר וָדוּת = מקום שפל] קר"א [לא ברור, כנראה שם המלעיז] אל תענהו יה"ר [יהי רצון] ישוב אל ה' וירחמהו: [123]

מדברים אלו עולה שבני הקהילה התרעמו על הא"ח, אשר כתב קמעות לבני האליטה המוסלמית. קמעות אלו כללו שמות מאגיים. הא"ח דוחה טענות אלו בשני נימוקים. הראשון, מותר להעניק כתבים מקודשים לנוכרים. השני, אף אחד מן הטוענים כנגדו לא ראה את נוסחי הקמעות שכתב. עם זאת, נראה כי צרמה לאנשי הקהילה התרועעותו של הא"ח עם המוסלמים. אולם, לא נראה כי זה המקור לטענה בספר "אתם קשות", הגורסת כי הא"ח גורש מאיזמיר בגין התרועעות מגונה עם נוכרים, משום שבאותה תקופה הא"ח זכה להערכה מהרב אברהם פאלאג'י.[124] בזמן שהותו בתורכיה, הא"ח צבר סכומי כסף לא מבוטלים, ככל הנראה ממתן שירותים מאגיים. זאת ניתן לשער מן העדות המציינת את הסכום שנשדד ממנו זמן קצר לאחר שעזב את איזמיר.[125] ממון זה ייעד הא"ח להמשך הדפסת מפעלו הספרותי, מפעל אשר חשף לעיני כל

---

[122] בדברי הא"ח שתי שגיאות: א. ידידו של רבי יהודה הנשיא היה הקיסר אנטונינוס המקובל לזהותו עם הקיסר מרקוס אורליוס אנטוניוס, יתכן שטעות סופר הובילה לרישום "אנטיגונוס". על כך ראו: אופנהיימר, יהודה, עמ' 47-50. ב. המזוזה נשלחה ע"י רבי יהודה הנשיא למלך הפרתי ארטבן הרביעי או החמישי. על כך ראו: שם, עמ' 153-154.

[123] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף קטז' ע"א- דף קטז' ע"ב. מתן קמיעות למוסלמים מעורר בעיה הלכתית והא"ח מודע לכך ומייחד לכך דיון ומכריע שמותר בהגבלות מסוימות בתוך כך הוא עונה למתנגדיו: "קמיע כתב מרן החבי"ף בספרו הבהיר נפש חיים מערכה זו אות י"ט וז"ל קמיעות ושמות הקודש אינו מועיל לרשעים כמ"ש בתיקונים תיקון ס"ט דק"א ע"א." חמוי, האח נפשנו, דף צ' ע"א.

[124] הרב אברהם פאלאג'י כתב בשנת תרל"ד (1874) הסכמה מלאה דברי שבח להא"ח. מכאן, גם אם הא"ח אכן הוגלה ע"י הרב אברהם פאלאג'י הרי זה לא קרה לפני שנה זו. לכן אין הגירוש קשור לתרעומת שהתעוררה בגין הקמעות שהא"ח כתב לנוכרים, או להתנהגות מינית קלוקלת, שהרי על דברים אלו הותקף לפני 1874 שנת מתן ההסכמה. ראו: חמוי, בית אל, הסכמות.

[125] הא"ח מציין שכספו נשדד ממנו בדרכו לליוורנו מתוך כך אנו למדים שהונו הסתכם ב-350 לירות תורכיות: "בדרך קראני אסון יצאו אנשים בני בליעל גנבי רשיעי אשר נשאו רדידי מעלי ואכלוני הממוני עשקוני גזלוני עד בלתי השאיר לי מאומה מזהב וכסף ומבגד עד שמלה סך קרוב לש"ן [350] לירה תורקה והניחוני ערם ועריה רק כיס הטלית והתפילין לבד והפנקסים כתיבת ידי בחמלת ה' עלי כי זה חלקי מ"ע [מזכרת עוון] וכבר הודיע צערי לרבים מר אהובנו איש החסד והרחמים הגביר רצ"ו [רודף

חומרים מאגיים וקבליים רבים, אשר עד לימיו היו מצויים בתוך כתבי יד הנגישים ליודעי ח"ן בלבד.[126] למפעל זה הייתה חשיבות רבה בעיני הא"ח, והוא מייחד מקום לא מבוטל להנמקתו בתוך כתביו. באופן כללי אפשר לומר שרוב הקדמות המחבר בספריו עוסקות גם בכך במידה זו או אחרת. אולם, ההנמקה הארוכה המפורטת והמעמיקה מצויה בהקדמת בספרו השני "דבק מא"ח". בהקדמה זו נדחית הטענה כי מפעל זה שימש אותו ככלי לפרסומו האישי.[127] כמו כן, אין לראות במפעל זה כלי להגשמת שאיפות

צדקה וחסד] נישא ורם הח' הש' [החכם השלם] שם טוב סימו נר"ו בפוליטיקה את לה רידאקציון דיל קוראו די ביינה אין ביינה בשנת תרל"ג נומירו ט"ו בחדש אב הרחמים". חמוי, דבק מא"ח, ל' ב'; גרסה ממוזערת של העיתון אשר הא"ח מזכיר קיימת ב"בית הספרים הלאומי" תחת השם: "לה פוליטיקה", אך לצערי הגיליון מתאריך זה חסר. עיתון זה יצא לאור באוסטריה, אך נועד ליהודי תורכיה. ראו: לוי, עיתונות, עמ' 89; על ערכן של 350 לירות תורכית, ראו: קליין, חצרות, הערה 62 עמ' 35: "ערכה של לירה תורכית היה בהתאם לכמות המתכת שבה. חרף העובדה שבאותה תקופה השתמשו בנפוליון מטבע צרפתי במשקל 16.45 גרם זהב השווה ל 20 פרנק זהב, התורכים הטביעו מטבע זהב שמשקלה היה עשרה גרם, היא הלירה התורכית" . קטע מעיתונות התקופה המבסס את דבריו של מר קליין ומעניק אומד לסכום זה. "המגיד", 11.12.188: "..והנה לפני שבועות אחדים שלח הפחה לראשי עדת האשכנזים כי עליהם להביא לאוצר הממשלה ארבע מאות לירה תורכית ערך שמונת אלפים פרנק ... ראשי העדה נבוכים מאוד מאין מוצא הכסף... השם ירחם". מכאן, שערכן של 350 לירות תורכיות היה 7,000 פרנק, או 3.5 ק"ג זהב.

[126] זאב גריס מתייחס לתהליכים דומים אשר אירעו כמאה שנה קודם לכן : "המשתמע מדבריי הוא, אם כן, שההדפסה הנמרצת של ספרי קבלה בפולין, ובמיוחד בזאלקווא במחצית השנייה למאה הי"ח, בה דנתי לעיל, נענתה לביקוש שהלך וגבר לספרי הקבלה למן סוף המאה הי"ז. ביקוש זה סופו שהתגבר על נטייתם של המקובלים להגביל את מספרם של לומדי הקבלה באמצעות הפצתה בעיקר בכתבי יד, שאיפשרו מיון קהל לומדיה, ושליטה במה ראוי ואינו ראוי להגיע ליחידים בתוכו." גריס, הספר, עמ' 90.

[127] כותב הא"ח בהקדמת הספר "דבק מא"ח" את הדברים הבאים: "זה שמו נט'ל עליו דבק מא"ח נוטריקון ד'ב'רי ק'טן מ'ממני א'ברהם ח'מוי ולא להתגדל נגד זקני עמי. ולא למען ספר שמי. כי מלאכה היא ואינה חכמה ולא נכחד עצמי." חמוי, דבק מא"ח עמ' 12 (מספור שלי). אולם מנגד הא"ח אכן נהנה מן התהילה שספריו העניקו לו. במקרים מסוימים הוא היה מודע לה. הנה כאשר מציינים בעיתון "הפרח" את מותו של הא"ח, מודגשת העובדה כי כתב למעלה מ 50 ספרים ויש בכך להעיד כי מפעלו הספרותי הוביל לפרסומו: "עמאל נסמע באנהו המ' ח' אברהם חמוי נ"ע אל מחבר והוא עאלם וכתב אכתר מן 50 מסחף וכאן פי טרפנה קבל סנה [שמענו כי ח' אברהם חמוי נ"ע הסופר והוא כתב למעלה מ 50 ספרים והיה במקומותינו לפני שנה]. פרח, 16.6.1886, עמ' 37; קודם לכן בעתון זה נכתב: "הרב הגדול הח' הש' כמהר"ר[כבוד מורנו הרב רבי] ח'ר [חכם רבי] אברהם חמוי נר"ו [נטריה רחמנא וברכיה] גא לי טרפנה וגאב מעו תנין עביד ונזל בית ח"ר שלמה בכור ולאכן סאר צגא בבני עמינו לאן

כלכליות, אלא אדרבה, מפעל זה הסב לו קשיים כלכליים לא מבוטלים, ולעתים הביאו אל עברי פי פחת.[128] הסיבות המחייבות מפעל זה, כפי שהן עולות מפי הא"ח, הן שלוש: הראשונה: הא"ח ראה בספריו נחמת מה חלף משפחתו שנלקחה.[129] השנייה (נגזרת מן הראשונה): את הספרים הללו ראה הא"ח כחצים לעבר העתיד, והם אלו שישמרו את זכרו חלף ילדיו. שלישית: הגשמת חובה דתית – לטענת הא"ח, הדפסת ספריו נובעת מן החובה האלוהית המוטלת על האדם להגשים את הפוטנציאל האינטלקטואלי שלו. פוטנציאל זה בא לידי ביטוי גם בהדפסת הספרים.[130] על מנת לחזק טענה זו, הא"ח מספר כי זכה לחזיון, ספק התגלות,

---

סמעו בציטו אלדי טלע יגי 54 מצחף ובלכץ מן סאבק שאפו כם מצחף מן מצאחפו כלתה חלווה [הרב הגדול החכם השלם כמהר"ר ח"ר אברהם חמוי נר"ו בא למקומנו והביא עמו שני עבדים והלך לבית ח"ר שלמה בכור אבל נוצר עניין בבני עמנו כי שמעו את שמעו כי כתב כ 54 ספרים ובמיוחד כאשר קודם ראו מס' ספרים מספריו כולם יפים]; פרח גיליון 34 , 6.2.1885, עמ' 245; לבד מכך הא"ח חוזר ומונה ברוב ההקדמות את רשימת ספריו, לדוגמה: הקדמת דבק מא"ח.

[128] את הצרות הכלכליות שניחתו עליו בגין הוצאת ספריו מתאר הא"ח בספרו "לדרש אלהים": "והנה הימים שעברו היו טובים מאלו. ולעתות כאלה בעונותי הרבים כלתה פרוטה מן הכיס. והפרוטות אסורות ואני בתוך הגולה בצרה וצוקה. והשעה דחוקה נכוה בגחלתו. ומוקף חומה גבוה דלתים וברי'ח מפני חובות הדפוס הקיפוני. סבבוני גם סבבוני בעל החוב תובע את חובתו." ראו: חמוי, לדרש אלהים, עמ' 7 (מספור שלי).

[129] "והכי אשר טעם טעם חסה וחרחבינא כמים המרים המאררים ביום שנפקדו אשתי ובני. ולא יכלתי להתאפק לכל הצרות הניצבים עלי. ונתקו מוסרות אהלי. אך אמרתי כי יקרא כאן ספור לפני בדרך הארש או באותיות פורחים או בשים בעט ברזל ועופרת. אולי תהא לי למזכרת. ודין תהוי ארכ'ה למחלתי ותהי זאת נחמתי." חמוי, דבק מא"ח, עמ' 11 (מספור שלי).

[130] "כי מאת ה' היתה זאת היא נפלאת בעיני. אין זה כי אם מתת אלהים אשר חנן את עבדו ועל דבר אמת ענוה וצדק יהלמני צדיק חסדו. וגזירת המלך ואין היא מלבדו. על האדם מיום הוולדו. להביא מן הבא בידו. לפי כבודו. כדבר האמור בספר החסידים. [וויסטינעצקי, חסידים, ס' תתתש"נ; בולוניה, חסידים, סימן תק"ל.] ויעו"ש [ויעויין שם] הדברים הנחמדים הערבים ומתוקים לפיות. והובא בס"ה [בספר הגדול] מדרש תלפיות וז"ל הקב"ה גוזר על האדם כמה ספרים יעשה. וזה אינו בשב ואל תעשה. כי אם בקום עשה. ועוד לרז"ל אמרו מי שגלה לו הקב"ה ד"ת [דבר תורה] ואינו כותבה הרי זה גוזל למי שגלה לו [הכהן, מדרש תלפיות, עמ' 344.]..." חמוי, דבק מא"ח, עמ' 11 (מספור שלי); דיון נרחב בנושא זה עורך יוסף תדגי, הוא מוסיף על דבריו של הא"ח כי חובה זו שווה להקרבת קורבנות: "העלאת החידושים שלהם על הכתב נחשבה כמצווה בעיני חכמינו. ברוב הספרים בם עיינו, בפרט בהקדמות ובהסכמות, מושם הדגש על החובה להפיץ 'מה שכל נשמה קיבלה בהר סיני'. בהסתמכם על הפסוק: 'כי את אשר ישנו פה עמנו עמד היום לפני ה' אלהינו ואת אשר איננו פה עמנו היום' (דברים כט: יד), סוברים החכמים שכל חידוש מקורו בהר סיני. החכמים גם לא מהססים להשוות את הפצת החיבורים להקרבת קורבנות, ובזה הם הולכים בעקבות חכמי התלמוד, המשווים את התפילה להקרבת קורבנות." תדגי, הדפוס, עמ' 55.

ספק חלום, המצווה עליו לעסוק בהדפסת ספריו.[131] על מנת לקיים ציווי זה הוא שם פעמיו אל מרכז הדפוס בליוורנו.[132] בדרכו ל"עיר הדפוס", כפי שהוא מכנה את ליוורנו, הוא נשדד ונותר עירום ועריה. מעדות הא"ח עולה כי דבר השוד התפרסם בעיתונות התקופה.[133] לאחר השוד הוא מגיע לליוורנו חסר כל. בעיר הזו הוא מתיידד עם המקובל הפילוסוף והפרשן אליהו בן אמוזג (1822-1900),[134] בעל דפוס "בן אמוזג", שהיה באותה תקופה בר פלוגתא לרבני חלב בפולמוס אודות ספרו "אם למקרא".[135] ייתכן שיש בכך הד לתחושותיו של הא"ח כי העיר חלב וחכמיה לא הכירו ביכולותיו.[136] וייתכן כי זו אחת מן הסיבות שמנעו ממנו להשתקע בעיר זו. בליוורנו הא"ח יוצר קשר עם אחד מעשירי הקהילה היהודית, הקאיד שלמה שמאמה

---

[131] "ויהי בחזיון לילה ורעיוני על משכבי סליקו [מבוסס על: דניאל, ב' כט': "אַנְתְּ מַלְכָּא רַעְיוֹנָךְ עַל מִשְׁכְּבָךְ סְלִקוּ..."] ובדידי קא מישתעי [רעיונותיי עלו בשנתי ולעצמי אמרתי] ואומר לליבי קום לך לעיר הדפוס ושב שם למען דפוס פרק כל כתבי דהני תרי מיעי [המצויים עימי]." חמוי, דבק מא"ח, הקדמה. חלום זה אירע אחר הדפסת ספרו הראשון "האח נפשנו" באיזמיר 1870, איני יודע מדוע לא המשיך הא"ח להדפיס את ספריו באיזמיר ייתכן כי הגורם הן אותן תלונות כנגדו, שתוארו לעיל.

[132] הא"ח היה בליוורנו בשנת 1867, כנראה לזמן קצר. אז נשא הספד בתשלום על בתו של ישראל קושטא. חמוי, דבק מא"ח, מט' ב'; אני סבור כי בין השנים תרכ"ח – תרל"ג הא"ח הרבה לנדוד: באיזמיר, הכפר בורון אבאד "Bornova", אדריאנופוליס וקושטא. לא מצאתי טעם להתייחס לכלל נדודיו בגוף העבודה משום שאזכורם משבש את רצף הכתיבה והקריאה. על בתי הדפוס בליוורנו, ראו: רופא, ליוורנו.

[133] ראו: הערה 55.

[134] על האיש והגותו, ראו: אידל, על; גואטה, קבלה; הולצמן, אוניברסאליות; זוהר, האירו, עמ' 68. צבי זוהר מתארו בקצרה: "עיצב השקפת עולם מקורית שבה השתלבו קבלה ופילוסופיה, אוניוורסליזם ופרטיקולריזם." במידה מסוימת עיצב הא"ח השקפת עולם דומה, המשלבת עולמות שונים ומנוגדים.

[135] על הפולמוס סביב ספרו של אמוזג, ראו: זוהר, פני המזרח, עמ' 75-78; הראל, העלאת; יש לציין כי חרף העוינות שהפגינו חכמי חלב כלפי אליהו בן אמוזג, הא"ח ראה אותו כידידו ואף ציטט מספרו השנוי במחלוקת: "ועיין בביאורי על התנ"ך ועיין ליד"ן [ידיד נפשי] כמהר"א ן' אמוזג [כבוד מורנו הרב אליהו בן אמוזג] בס"ה [בספרו הגדול] אם למקרא." אביעה חידות, נד' א'. הא"ח נבדל בנקודה זו מחכמי חלב. נראה, כי יש בכך רמז לתחושותיו של הא"ח כלפי חכמי חלב, על כך ראה בהערה הבאה.

[136] אני סבור כי הדברים הבאים הנמצאים בהקדמת ספרו הראשון של הא"ח מכוונים אל היחס אותו קיבל הא"ח מתושבי חלב וחכמיה: "וכל האנשים הרואים את כבודי גם רואי פעלי. תמהים לנפש אדם הראיתם האיש הזה ממשפחת החמול'י. מי הוא זה הבל הבלים..." ומוסיף הא"ח את הדברים הבאים שיש בהם להעיד כי מיום שעזב את חלב הוא זוכה לכבוד הראוי לו: "רבים אומרים לי הא"ח מיום גלה. לך דומיה תהלה." חמוי, האח נפשנו, הקדמת המחבר.

מתוניס,[137] אשר דאג לכל מחסורו ביד רחבה.[138] במימונם של שמאמה ונדיבים נוספים[139] הוא מדפיס את הספרים הבאים: "דבק מא"ח"- תרל"ד (1874) העוסק במאגיה כדוגמת ספרו "האח נפשנו"; מחזורי תפילה עם דינים לחגים: "בית הבחירה"' – תרל"ה (1875) לפסח; נספח אליו מחזור "בית ה"' – תרל"ה (1875) לחג השבועות.[140] אחר הדפסת הספרים הללו הוא חוזר לאיזמיר. התאריך המדויק וסיבת חזרתו אינם ברורים. נראה כי היה זה בין השנים תרל"ה (1875) - תרל"ז (1877), שהיא שנת הדפסת ספרו "זכר עשה" אשר יצא לאור באיזמיר. ספר זה נכתב כמעט כולו בלאדינו,[141] השפה הרווחת בקרב יהודי איזמיר, וכנראה הם היו קהל היעד לספר זה.[142] ספר זה הוא כדוגמת ספרי המאגיה הקודמים של הא"ח. נוספו בו מספר סיפורי מעשיות[143] ותיאורים גיאוגרפיים.[144]

בתרל"ז 1877 הוצע להא"ח לכהן במשרת "חכם באשי"[145] בתימן ע"י הרב משה הלוי, ה"חכם באשי" בקושטא.[146] פרשה זו נדונה בהרחבה במאמרו של ירון הראל. למאמר זה מצורפים שני מכתבים של קהילת צנעא מהם ניתן ללמוד על מצבו האישי של הא"ח ועל פרטים נוספים באישיותו, כגון המוניטין המעולים

---

[137] על משרת הקאיד בתוניס בהרחבה, ראו: אברהמי, תוניס; הגדרה כללית: "קאיד היהודים הוא הדמות המרכזית של בעל השררה, הכל יכול כמעט. במהותו הוא פקיד בכיר של השליט, הבאי בתוניס, אשר בוחר בו וממנה אותו." שם, עמ' 37; על המקור המפוקפק של הון משפחת שמאמה, ראו: צור, קאיד.

[138] מקצת דבריו של הא"ח על הקאיד שלמה שמאמה: "השר הטפסר. ק' [קאיד] שלמה שמאמה נר"ו[נטריה רחמנא וברכיה]. ועליו יציץ נזרו הביאני המלך חדריו. ובנעם אמריו. כה אמר אלי בא ברוך ה' בטוב עינך שב בביתי. מפתי תאכל ומכוסי תשתה." חמוי, דבק מא"ח, הקדמה.

[139] ראו: שם.

[140] בתאריכי הדפסת הספרים יש בלבול רב, אותו אנסה ליישב בפרק "יצירתו של הא"ח".

[141] ייתכן שהא"ח שלט בשפה זו. בספרו "אביעה חידות" הוא מציין כי נהג לכתוב לשני עיתונים בלאדינו "איספרנצא" ו"איפוקא". ראו: חמוי, אביעה חידות, עה' ב'; על עיתונים אלו ראו: גאון, עיתונות, עמ' 17; עדות נוספת נמצאת בעיתון "פרח" שנה ז' גיליון 35, 13.2.1885, בכתבה אודות הא"ח מוזכר כי הוא שולט גם בלאדינו.

[142] על השימוש בלאדינו בקרב יהודי איזמיר באותה תקופה ראו: נחום, איזמיר, עמ' 123-124.

[143] ראו לדוגמה: חמוי, זכר עשה, ג' ב'; ה' א'.

[144] ראו לדוגמה: שם, לד' ב'.

[145] על מוסד החכם באשי, ראו: לוי, חכם באשי.

[146] ראו: הראל, קהילת צנעא עמ' 48-49.

שלו, שליטתו בשפות זרות ובכלל זה בתורכית, יכולת רטורית או חזות מרשימה, זאת משום שנאמר עליו שהוא בעל יכולת לעמידה בפני השלטונות.[147] עולה גם כי בקושטא חלקו כבוד רב להא"ח, לכל הפחות "החכם באשי", הרב משה הלוי. מסיבה שאינה ידועה, הא"ח לא קיבל תפקיד זה, ועניין זה נותר סתום בתכתובת של קהילת צנעא.[148] ייתכן כי הא"ח סלד ממשרות ציבוריות, כפי שנראה מאוחר יותר, שעה שדחה את ההצעה לכהן כ"חכם באשי" בבגדד.[149] על סלידתו העקרונית ממשרות ציבוריות כתב בספרו "בית אל".[150] יחד עם זאת, אני סבור כי הסרת מועמדותו של הא"ח למשרה זו קשורה לשני פולמוסים חריפים ובוטים, שהוא ניהל באותה תקופה כנגד חכמי איזמיר, ובפרט כנגד רבה הראשי של איזמיר, הרב אברהם פאלאג'י (הא"ף), בנו של הרב חיים פאלאג'י (החבי"ף): הפולמוס הראשון עוסק הדפסת "ספרי מינים". במקרה זה הכוונה לספרי תנ"ך שהודפסו ע"י נוצרים. ספרים אלה, על פי עמדתו של הא"ח ועמדתם

---

[147] במכתב ראשון שמוען ע"י קהילת צנעא לחברת כי"ח איסטנבול מחודש חשון תרל"ח (1878) נכתבו הדברים הבאים: "ואמר [הרב משה הלוי] שאחרי החיפוש מצא לנו איש שהכל בו מעכ"ת [מעלת כבוד תורתו] כה"ר [כבוד הרב] אברהם חמאוי ומצו"י [מכל צרה ונזק יצילנו]. ומפני ששמועתו טובה שמחנו כעל כל הון על הדברים שכתב שיגיעו לנו. ותלינו הדבר בו שיבחר לנו הטוב כי אין מאיתנו מי שיוכל לעמוד בהיכל מלכים במג'לס ועדיין אנו בבזיון ובשפלות וחסרון ידיעת הלשונות." הראל, קהילת צנעא עמ' 59. באגרת נוספת לחברת כי"ח מחודש ניסן תרל"ט (1879) נוספו הידיעות הבאות: "[כותב הרב משה הלוי] כבר יש איש חיל רב פעלים חכם מופלג בתורה ומחבר חיבורים, יש בידו כח לעמוד בפני שרים בהורמנותא דמלכא יר"ה [ירום הודו], ובעזרת שרי צבאות ישראל החברות הקדושות הי"ו [השם ישמרם ויחיים], זה ישפיל וזה ירים בקנאתו קנאת ה' צבאות בעוברי התורה. ושם האיש המוזמן לכך כהר"ר [כבוד הרב רבי] אברהם חמאוי הי"ו [השם ישמרהו ויחייהו]". בהמשך המכתב מציינים כמה פרטים אישיים על הא"ח: "שמעיקרא כתב לנו שכה"ר [כבוד הרב] אברהם לא תלוי בה טפלי [טף, ראו: בבלי, חולין, יח', ע"א] כלל ועיקר, לא אישה לא בנים שצריך להרבות הוצאה בשבילם." במכתב זה אף נוקבים אנשי קהילת צנעא בסכום שהובטח לו: 60 לירה להוצאות מסע ולראשית השהיה בצנעא. הראל, קהילת צנעא עמ' 64-65.

[148] במכתבם מתרל"ט (1879) אנשי קהילת צנעא אינם מציינים מדוע הא"ח לא הגיע, אולם בעניין זה הם כותבים כך: "כתב לנו [הרב משה לוי] שהחכם הנז"ל [הנזכר לעיל] נתעכב מלצאת לארץ תימן מפני איזה סיבה." ראו: שם.

[149] ראו להלן את הדיון על שהותו של הא"ח בבגדד.

[150] בספרו "בית אל" אשר יצא לאור בתרל"ה (1875) הוא עורך דיון הרצוף מובאות רבות. דיון זה מסביר מדוע אדם צריך להרחיק נדוד ממשרות ציבוריות ובכללן רבנות וכפי שאנו רואים בסקירה הביוגרפית הא"ח אכן קיים את הדברים הללו על כל המשמעויות הטמונות בהן: "צריך להרחק נדוד מהשררה והכבוד והרבנות. [מכאן הא"ח מצרף מובאות מן המקורות המאששות את עמדתו.]" חמוי, בית אל, דף פו' ע"א.

של חכמי חלב השמרנים, דינם שריפה.[151] חלק מחכמי איזמיר והרב אברהם פאלאג'י גרסו כי מותר להשתמש בהם. עמדה זו העלתה את חמת הא"ח עליהם. דבריו של הא"ח כנגדם בפולמוס זה היו בוטים ונחרצים, להלן חלק מן הדברים: [152]

שטומאת המינות היא קשה מכל הטומאות שבעולם. אפילו טומאת הזונה קלה היא נגד טומאת המינות. לפי שאינו עובר כ"א [כי אם] עבירה א' וכל שאר המצוות הוא עומד בהם ובאמונתו ובחזקתו. מה שאין במינות שהוא כופר בעיקרו של עולם ויעו"ש [ויעויין שם].[153] וכ"ש [וכל שכן] המסכים על ספריהם דמלבד שהוא חוטא ומחטיא את הרבים אלא דינו דין כופר בתורת מרע"ה [משה רבנו עליו השלום] ומחזיק ביד עע"ז [עובד עבודה זרה] ונותן יד לפושעים רח"ל [רחמנא ליצלן]

לדברים נחרצים אלו מוסיף הא"ח קריאה להטיל חרם על הרב אברהם פאלאג'י:

---

[151] "... שבפרק הזמן הנדון [משלהי שנות השישים של המאה ה-19 עד אמצע שנות הארבעים של המאה ה-20] פעלו חכמי חלב כקבוצה חברתית- פוליטית מלוכדת בעלת תודעה עצמית, ומטרתם העקרונית היתה שימור דפוסי החיים המסורתיים- דתיים בקהילתם... במסגרת מדיניותם גילו חכמי חלב התנגדות יזומה ונמרצת לכל תמורה, אשר בה, או בהשלכותיה האפשריות, היה טמון להערכתם איום פוטנציאלי על דמות קהילתם כחברה דתית- מסורתית. בד בבד, הם ניהלו מאבק עקבי לשמירת עוצמתם הקבוצתית." ראו: זוהר, שמרנות, עמ' 57; וגם בשינויים קלים בתוך: זוהר, האירו, עמ' 77.

[152] ראו: חמוי, אביעה חידות, לח' ב'- לט' א', דברי הא"ח בסוגיה אינם נוגעים לויכוח על הספר "אם למקרא". אני סבור כי הם נוגעים לספרי תנ"ך שהודפסו ע"י נוצרים. דיון על השימוש "בספרי מינים" וכלולה בו סוגיית הספרים שהודפסו על ידי נוצרים באיזמיר כמה שנים קודם לכן, ראו: אמאדו, שו"ת, או"ח, ס' מא'; ירון בן נאה מזכיר כי הדפסת ספרי תנ"ך ע"י בית הדפוס האנגלי "גריפית" ששירת בעיקר את המיסיון היא שעוררה מחלוקת באיזמיר. ראו: בן נאה, דפוס עברי, עמ' 94.

[153] הא"ח מפנה לספר: אביעזר בן יצחק, משמרת הברית, ירושלים תר"ו (1846) המציג עמדות קנאיות כלפי הגויים, ראו לדוגמא: בן יצחק, משמרת, דף לו' ב'- דף לז' א'. דברי הא"ח נאמנים למקור, ראו: שם, דף לו' א'- לו' ב'.

ואם תלמיד חכם הוא מנדים אותו בפרהסיא ויע"ש [ויעויין שם] הן הן יכפו האף[154] הגדול [הרב אברהם פאלאגי'] איך היה להם לחו'מר והסכים על דבריהם.

כאן המקום להבהיר שהא"ח ככל הנראה לא נטה להחמיר על מנת להציג עצמו כחסיד ואדוק. הוא התפלמס רק כאשר סבר כי העניין עקרוני וקיימת עבירה הלכתית ברורה. דבריו הבאים ראויים להישמע גם בימינו:

לבי דווה על אלו המתחסדים בשיטות של הבל בעיני ההמון בכמה חומרות אשר לא כתובים בספר כדי למצוא חן בעיני ההמון.... אך מה לעשות על שהצליח השטן במעשיו באלו חסרי דעת ומדע ומתחסדים ומשתגעים בתפילתם וכפיהם פרושות השמים ועיניהם בשמחה יצא לעיני המון העם להבהילם ומחמירין על עצמם בחומרות שונות...[155]

הפולמוס השני עוסק בצוואת נסים שמאמה.[156] בהמשך דבריו לעיל מספרו "אביעה חידות", מצטט הא"ח מתקפה כנגד הרב אברהם פאלאג'י המערערת על בקיאותו ההלכתית. מתקפה זו פורסמה בספר "מגלה עמוקות":

ובאמת שהחכם באשי מעיר איזמיר האריך לקרוא בשם כל ספרי תורתנו הקדושה ואת אשר אוזנו לא שמעתם כללם באמרו ספרי דברי הראשונים ואת האחרונים רק לא הגיד לנו היכן קרא והיכן שנה ואיזה ס' פתח.

---

[154] אני סבור שבאופן השימוש בכינוי זה הא"ח טומן עקיצה קטנה באשר למראהו החיצוני של הרב אברהם פאלאג'י, אפשר גם כי הא"ח רומז שהרב אברהם פאלאג'י היה מהיר חימה.

[155] ראו: חמוי, בית הכפרת, דף קפב' ע"ב.

[156] תמצית הפולמוס: הקאיד נסים שמאמה (1805-1873) נפטר וציווה סכום כסף נכבד לקהילה היהודית בירושלים. צוואה זו נכתבה ע"י עורכי דין צרפתיים ע"פ כללי המשפט הצרפתי. בני משפחת שמאמה ערערו על הצוואה בטענה שהיא לא נכתבה על פי הדין העברי. הראשון לציון אברהם אשכנזי פסק שיש לקיים צוואה זו, ראו: אשכנזי, תשובות, 22-24. חשובי הרבנים בירושלים ואיזמיר ובראשם רבי אברהם פאלאג'י היו עמו בדעה אחת. לעומתם רבני תוניס ערערו על תקפות הצוואה. ראו: גרמון, נחלת. גם הא"ח סבר שצוואה זו אינה תקפה.

בהמשך דבריו, עובר הא"ח לדיון מכפיש במידותיו המוסריות של הרב אברהם פאלאג'י:

הראת לדעת רום לבבו ובגאותו שחקים. הוא היה אומר בשבילי נברא העולם כלכם חייבים בכבודי חומד בזרוע לאמר הב הב שאני בן מגן אבות א'ף [הכוונה כאן לרב אברהם פאלאג'י] זאת שפת חלקות.

וגם מספר על התנהגותו המינית הפרוצה תוך השוואתו לאחשוורוש:

בקי בס'דר נשים בו בפ'רק באו'נס ומפ'תה. כי יח'ם לב'בו לבנ'ות העיר. מאן דהוא ליה ברתא אטמרא מינה [157] [וכל מי שהייתה לו בת הסתירה ממנו]..

בדבריו מציין הא"ח כי הרב פאלאג'י הטיל חרם על המתנגדים לו:

ולא די שייסד כל דבריו ע"פ [על פי] דעות וסברות נוכריות אשר לא כדת אלא שנתעטף בטלית שאינה שלו באמרו הנני גוזר בגזרת עירין וכו'. וגם בזה לא נח לבו והעדיף על המדה באמרו קומו לעזרת ה' בגבורים בגזירה דאורייתא ובגזרת נח"ש [נידוי חרם שמתא] וכו'.

ככל הנראה, עמדתו של הא"ח ואופן כתיבתו הבוטה בפולמוסים אלו הבאישו את ריחו בעיני חכמי איזמיר. וזו לדעתי הסיבה להסרת מועמדותו למשרת "חכם באשי" בתימן ולגירושו מאיזמיר בפקודת הרב אברהם

[157] הדברים הללו נאמרו במסכת מגילה אודות אחשוורוש: ""זה אחשורוש, דכתיב ויפקד המלך פקידים. כל מאן דהוה ליה ברתא - איטמרה מיניה." בבלי, מגילה, יב. ככל הנראה השימוש בביטויים חריפים כגון זה נהוג בפולמוסים על רקע אישי. בימינו נעשה בביטוי זה שימוש כנגד הרבי מלובביץ', ראו:

http://onegshabbat.blogspot.co.il/2011_03_01_archive.html

פאלאג'י.[158] קרוב לוודאי, כי החרם כנגדו בחלב ובירושלים, אשר הוזכר לעיל, הוטל עליו בעקבות פולמוסים חריפים אלה.

1.1.3 נדודיו באירופה וצפון אפריקה

לאחר שהא"ח עזב את איזמיר לצמיתות, הוא יצא לנדודים רבים במדינות אירופה[159] ובצפון אפריקה.[160] בתרל"ח (1878) הוא ביקר בגיברלטר והותיר רושם עצום על בני הקהילה היהודית, אשר הפצירו בו להישאר עמם.[161] אני סבור שהם התפעלו בעיקר מיכולותיו הרטוריות, שהיו כנראה מרשימות.[162] במהלך מסעותיו ביקר בספריות ואוספי ספרים פרטיים באירופה, מהם ליקט חומרים לספריו.[163] עיקר עבודת הליקוט נעשתה בספריות באיטליה.

---

[158] עונש הגירוש היה בסמכותו של רבי אברהם פאלאג'י. כותב ירון בן נאה: "הנהגה לגיטימית נחשבה מבחינה הלכתית כבית דין ומתוקף כך היו בידיה שתי סנקציות משמעותיות להטחת ציותם של היחידים- קנסות וחרמות בדרגות שונות של חומרה. סנקציה משמעותית נוספת הייתה היכולת להסגיר עבריינים לידי רשויות השיטור והשיפוט העירוניות. בדרך זו ולעתים תוך שימוש בעדי שקר, יכולים היו להטיל עונשי גוף כדוגמת מלקות או מאסר או עונש גירוש זמני או נצחי מן השכונה או מן העיר. ראו: בן נאה, ארגון, עמ' 351. יש לציין שאחרי שנת תרל"ט (1879) הא"ח לא שב לאיזמיר עד כמה שידיעתי משגת.

[159] כותב הא"ח בספרו "גבר ישראל": "ערכתי את קטלוג הספריות בהן ביקרתי בתורכיה, איטליה, צרפת, אוסטריה, הונגריה, סרביה, ולאכיה, דלמטיה ואפריקה." ראו: חמוי, גבר ישראל, עמ' 340-341.

[160] ראו: חמוי, אביעה חידות דף כז' ע"ב. הא"ח מספר על שיט בין כרתים לבנגאזי שבלוב בשנת תרל"ז (1877).

[161] במכתב של אנשי גיברלטר שהתפרסם בקונטרסו של הא"ח לוחות העדות נכתב כך: "אנו החו"מ [החתומים מטה] באנו לחלות את פני הוועד הי"ו למען תעכבו אצלנו את מעלת הר"הג [הרב הגאון] כמהר"א [כבוד מורנו הרב אברהם] חמוי נר"ו [נטרהו רחמנא וברכהו] יען כי ראינו תרומות מידותיו היקרים המסולאים רוח נבאה מלבשתו ענווה ויראת ה' ע"פ [על פניו] שפתותיו שושנים מור עובר בדרשותיו היקרים..." לוחות העדות, נספח 1, עמ' 215.

[162] הא"ח מעיד כי נשא 60 דרשות ונאומים בשני ביקוריו בגיברלטר וגם הוא, מצדו, מחמיא לתושבי המקום: "התושבים של סלע זה רצים עם הנפש הצמאה ברדיפה אחר מילת אלוהים על-מנת לשמוע את הוראות האלוהים, ובגלל זה עליי להודות לקב"ה על כך שהרשה לי לשאת – בהזדמנויות שונות בביקורי בעיר זו – שישים דרשות, או נאומים, אשר בכולם הופיע והאזין קהל רב ומבריק." חמוי, גבר ישראל, עמ' V. על ביקורו השני ראו בהמשך.

[163] ראו להלן סעיף 2.3 הסוקר את ספריות ואוספי ספרים בהם הא"ח ביקר.

בתרל"ח (1878) הוציא לאור את מחזור התפילה "בית אל" לחודש אלול. בתרל"ט (1879) יצא לאור ספרו "לדרש אלהים", העוסק בעיקר בשאלת חלום. בשנה זו החלה גם הדפסתם של שני ספרים נוספים: "אביעה חידות"[164] העוסק במאגיה, אשר הדפסתו תסתיים שנתיים מאוחר יותר, ו"בית הכפרת" מחזור התפילה ליום הכיפורים, אשר הדפסתו לא תסתיים לעולם.[165] ביולי 1879, ר"ח אב תרל"ט, שהה הא"ח באלג'יר באחת הערים הסמוכות לאוראן (והראן), עיר אשר בשמה אין הוא נוקב. בעיר עלומה זו טפלו על הא"ח "פריצי הדור", האשמות קשות שאת טיבן אין הוא מפרט. בגינן של האשמות אלו הוא נחבש בבית האסורים עד לברור עניינו. איני סבור כי העניין קשור לחובותיו הפיננסיים של הא"ח, כפי שנראה להלן. אני סבור שמאסר זה קשור לעניינים אחרים, שאת פרסומם ביקשו להצניע הא"ח ומוקיריו. את השתלשלות העניינים מוסר הא"ח בקצרה בקונטרס שהוא פרסם להגנתו - "לוחות העדות".[166] גודלו כגודל גיליון A3 הנהוג בימינו. בחיבור זה פורסם גם מכתב מרבני תוניס שחנו באלג'יר – יהודה ויעקב ז'רמון,[167] בו הם מטהרים את הא"ח מכל אשמה ובתוך כך הם מתארים את הפרשה בקווים כלליים המסתירים את תוכן ההאשמה, אשר מתוארת כ"שם רע".[168] מהדברים שהא"ח כותב בקונטרס הזה ניכר שעלבונו היה גדול. אולי יש בכך להעיד על חומרתה של האשמה זו.[169]

---

[164] ראו: סעיף 2.7.1.5.

[165] ראו: סעיף 2.7.2.2.

[166] בקונטרס זה מוסר לנו הא"ח מידע ביוגרפי וביבליוגרפי רב. ראו, לוחות העדות, נספח 1, עמ' 215. מקונטרס זה השתמר בעולם כנראה עותק אחד בלבד והוא שמור בספריית חב"ד בניו יורק. מס' סידורי 86956. גודלו 40/32 ס"מ.

[167] בקונטרס לוחות עדות יהודה ויעקב ז'רמון נזכר כי הם חונים בוהארן. על רבני תוניס, ראו: בנטוב, הספרות, עמ' 223; כהן, תרשיש, עמ' קמח'; ארזי הלבנון, עמ' 759.

[168] " ...שקמו איזה אנשים ודברו איזה דברים. באחת הערים. דברים אשר לא היו לעולמים על מעלת הרב הכולל אברהם חמוי נר"ו. דהיינו שהוציאו עליו דיבה. באומרם שהיה בבית הסוהר ז' ימים וז' לילות והוא אסור בכבלי ברזל. על דבה רעה שהוציאו עליו איזה פריצי הדור. אנן בדידן החו"מ נתברר לנו בטיב הידיעה ששקר הם דוברים על צדיק עתק. ומעשה שהיה כך היה. שהיה הרב הנזכר באחת הערים הסמוכות לנו וקמו איזה אנשים מפריצי הדור והוציאו עליו שם רע רחל"ו. עד שבאופן הדברים הגיעו לידי שופטי הארץ. ולפי שעה לשמירה בעלמא הכניסו אותו לבית המשמר זמן מה. ומיד לאלתר חקרו בדבר. ואחר החקירה והדרישה כהוגן וכשורה נמצא הכל שקר וכזב." לוחות העדות, נספח 1, עמ' 215.

[169] הקונטרס רווי אמירות המעידות על גודל עלבונו של הא"ח, הנה אחת לדוגמה: "...המה יעלו לפני אל קנא ונוקם לתבוע עלבונם מאלו הרשעים שהוציאו שם רע על נכדם וזרעם." ראו, שם.

זמן קצר לאחר שיצא מבית האסורים הוא נסע למרוקו, אליה הגיע בחודש אוקטובר 1879, תשרי תר"ם.[170] מתוך מספר עדויות עולה כי מטרתו העיקרית של הא"ח הייתה איסוף כספים לכיסוי חובותיו לבתי דפוס.[171] מתיאור הגעתו למרוקו אנו למדים שהא"ח נהג להכין את ביקוריו מראש. טרם בואו לעיר מסוימת שלח הא"ח מכתב המבשר את הגעתו.[172] בדרך זו הוא כנראה ביקר ברבות מערי מרוקו: ואזאן, מכנאס, רבאט, פאס, מראכש, מלאל, מוגדור ועוד. נשיאת הספדים בתשלום הייתה אחד מענפי ההכנסה של הא"ח במהלך נדודיו. ככל הנראה, הוא כנראה התמחה בכך.[173] אם כי, כאשר הנפטר היה קרוב להא"ח, ההספד היה ללא תשלום, כמו ההספד לידידו מנשה מטלוב סיתהון.[174] מעיון ברשימת האישים שהא"ח הספיד עולה כי אחד מהם היה רבי אברהם בן עטר אב"ד מוגדור.[175] עצם העובדה כי הזמינו מהא"ח הספד לאישיות רמת מעלה מלמדת על כישוריו הבולטים בתחום זה. בנסיעותיו במרוקו הא"ח לא התעלם מן המצב בו היו שרויים היהודים במקומות בהם ביקר. בחיבוריו הוא מקדיש מקום לתיאור הגזירות הקשות אשר הוטלו על היהודים

---

[170] תעיד על כך הסכמת הרב יוסף בירדוגו מן העיר רבאט שניתנה בתשרי תר"ם. ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, הסכמות.

[171] ב"אגרת רבני מראקיש" אשר בתוך ההסכמות לספרו "אביעה חידות" נכתב: "הוצאת דפוס מרובה וחובות הקיפוהו, זו היא ביאה זו היא סיבה [התחביר במקור]". דברים דומים בתוך הסכמת אבנר ישראל צרפתי. ראו: חמוי, אביעה חידות, הסכמות. על אופן הדפסת ספרי הא"ח ומימונם, ראו סעיף 2.5.4.

[172] ראו להלן "סיפור נס הגשם".

[173] בספרו "אביעה חידות" מצטייר הא"ח כמומחה לכתיבת הספדים והוא אף משיא מספר עצות לכתיבתם. כדרכו הוא מלווה זאת בהתקפה על מספידים אחרים: "רבים עתה עם הארץ החכמים בעיניהם. בלתי יודעים לכלכל דבריהם במשפט. כשקוראים לו לדרוש כדי למצוא חן בעיניהם מרבה בשבח המת במה שאין בו.." וכו'. ראו: חמוי, אביעה חידות, דף כט' ע"א.

[174] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף לד' ע"א.

[175] הספד זה הוא נשא במוגדור בשנת תרמ"א (1881). אברהם אבן עטר היה אב"ד במוגדור ונפטר שנה קודם לכן. כותב הא"ח: הספד שדרשתי בתשלום שנה של הרב המופלא ראש ב"ד [בית דין] מקודש כמהר"ר אברהם ן' עטאר זלה"ה פה אצוואר הנקראת מוגאדור יע"א בהאי שתא שלום על ישראל לפ"ק." חמוי, אביעה חידות, דף כט' ע"ב. הספד נוסף הוא נשא בעיר דאווי אולי הכוונה לעיר דבדו (Debdou) הסמוכה למראכש, ראו: טולידאנו, נר, עמ' 69; אטינגר, איסלאם, עמ' 180. הספד לזכרו של יוסף בן לולו, ראו: אביעה חידות, דף לג' ע"א.

במרוקו,[176] את החסות שהעניקו ליהודים המעצמות האירופיות, [177] את מנהגי התפילה[178] וגם את החוליים החברתיים[179] והתרבותיים.[180] בתקופה זו סיים את כתיבת ספרו "תבל ויושבי בה",[181] כנראה יומן מסע בנוסח "מעגל טוב" שכתב החיד"א, אשר בעיני הא"ח היה דמות מופת.[182] ספר זה לא עלה על שולחן הדפוס.

1.1.4 פרשת ואדזן

באפריל 1880, ניסן תר"ם, הא"ח עולה לרגל לעיר ודזאן[183] על מנת להשתטח על קברו של הקדוש המקומי

---

[176] בניגוד לרושם שיהודי מרוקו נהנו מיחס הוגן מצד השלטונות, מתברר כי הטלת גזירות שונות ומשונות מטעם השלטון המוסלמי על יהודים במרוקו הייתה חזון נפרץ, כמו כן לעתים המעצמות האירופיות התערבו לטובת היהודים. לזאת מתייחס הא"ח. על גזירות וצרות נוספות שניחתו על יהודי מרוקו, ראו לדוגמה: בשן, תעודות. בשן, הרב, עמ' 217-221.

[177] על מצבה המדיני של קהילת מרוקו הוא כותב: "..ברצי כסף מלא לצירי הממלכות אורב"פיוס [אירופה] ונחסו בצל כנפיהם ומצאו רווח והצלה וקיימו מקרא שכתוב ישמח ישראל באמב"שדורים [שגרירים] בני מערב יגילו בקונס'ולוס [קונסולים]." חמוי, אביעה חידות, דף כא' ע"א. משתמע מדבריו, כי הקהילה היהודית שילמה לצירי המעצמות האירופאיות על מנת לזכות חסות זו.

[178] לדוגמה: "ישתקע הדבר והמנהג בקצת ערי המערב שמוסיפים אחר עננו אלהא דמאיר עננו אלהא דרשב"י עננו אלהא...ולא מן הדין זה ולא צריך להעשות." חמוי, זמן בית דין, דף כו' ע"א.

[179] הא"ח מגנה בחריפות את המנהג להשיא ילדים, שרווח בחלק מן הקהילות היהודיות במרוקו באותה תקופה: "ישתקע הדבר ולא יאמר המנהג הרע הזה בערי המערב הפנימי שמשיאים את בניהם קטני קטנים, דהיינו בן ט' או ח' שנים." חמוי, בית הכפרת, דף קפט' ע"ב.

[180] בספרו "זמן בית דין" בדיונו על הלכות בית הכיסא, מתייחס הא"ח למנהג במרוקו: "ולבי דווי על קצת מבני המערב יושבים [עושים צרכיהם] עדרים אנשים ונשים בשד'ה עפר'ון על אם הדרך" חמוי, זמן בית דין, דף ג' ע"ב.

[181] כך מתאר הא"ח ספר זה: "...וכבר יחדתי קונטריס אחד וקראתי בשם תבל ויושבי בה. ושם נאמר על כל המקום אשר דרכה כף רגלי בו. עיר ועיר מדינה ומדינה. מספר אנשיה שריה ושופטיה. ומניגהה [כך במקור צ"ל מנהיגה או מנהיגה] ומנהגיה. כלל ופרט." חמוי, אביעה חידות, דף כא' ע"א.

[182] ראו סעיף 2.1 בעבודה זו.

[183] לעיר ודזאן (בערבית : وزان, בלע"ז Ouazzane) קיימות מס' אפשרויות כתיב: וואזאן, ואזן ועוד. בחרתי בכתיב המקובל על הא"ח- ודזאן.

עמרם בן דיוואן.[184] זמן קצר אחר הגעתו נקלע לתוך מחלוקת שטלטלה את קהילת ודזאן, אשר מנתה אז כ-600 נפשות.[185] על פי גרסת הא"ח, מנהיג קהילת ודזאן היה אדם ששמו יוסף אזולאי, שהיה בן למשפחה מכובדת, אשר הנהיגה את קהילת ודזאן במשך כמאה וחמישים שנה.[186] את יוסף אזולאי סבבה חבורת אנשים מושחתים, בפרט השוחט.[187] אנשי הקהילה, בעיקר העניים, סבלו מידו הקפוצה תרתי משמע, שכן הוא מנע מהם קבלת צדקה לפני החגים ואף נהג בהם באלימות.[188] המוניטין שיצא להא"ח בזכות למדנותו, יכולותיו הפולמוסיות ואישיותו התקיפה, הביאו את אנשי קהילת ודזאן לבקש ממנו, מיד עם הגעתו, לעמוד בראשם במקום יוסף אזולאי.[189] בני הקהילה התחייבו לקבל את מרותו של הא"ח בכל תחום ולמסור לידיו סמכויות ענישה נרחבות, הכוללות עונשים גופניים.[190] הם היו מודעים לחיבתו של הא"ח לנדודים. ולכן כנראה העניקו לו את האפשרות לנהל את ענייני הקהילה מרחוק.[191] הא"ח התרצה והתנה מספר תנאים לקבלת התפקיד. לאחר מכן הוא כינס את הקהל בבית הכנסת על מנת שההסכמה לתנאיו תהיה על דעת הרוב. עיון בתנאים מעלה כי הא"ח דאג בראש ובראשונה לתקן תקנות לרווחת עניי הקהילה. היום ניתן לומר כי הייתה לו תודעה סוציאלית מפותחת. נראה כי במעשים אלו הוא הלך בדרכו של הרב חיים פאלאג'י

---

[184] עמרם בן דיוואן שד"ר מחברון. חולל נסים במרוקו. נפטר ונקבר בעיר ודזאן בשנת תקמ"ב (1782). קברו הפך מוקד עליה לרגל. עליו בהרחבה ראו: בן נאים, מלכי רבנן, דף קב' ע"א.

[185] ראו תיאור מלא: חמוי, אביעה חידות, דף כא' ע"א- דף כז' ע"א. תיאור קהילת ודזאן ובפרט פרשה זו נעשה בעבודת הדוקטור של דניאל אלבו. יש לציין שניתוחו של דניאל אלבו מתבסס על התיאור המובא בספר "אביעה חידות". ראו: אלבו, וואזן, עמ' 145 -147.

[186] ראו: שם, עמ' 144.

[187] תפקידו של יוסף אזולאי אינו ברור. בתשובת רבני מכנאס הוא מכונה "ממונה", ראו: חמוי, אביעה חידות, דף כה' ע"ב; בתשובת הרב שמואל עמאר הוא מכונה "גבאי". שם. דף כז' ע"א.

[188] התיאור בספר "אביעה חידות" רווי מעשי שחיתות של יוסף אזולאי וחבורתו.

[189] מתוך אגרת קהילת ודזאן בהתייחסם להא"ח: "...ומוסמך ועומד מגאוני ישראל רבנן קדישי תקיפי ארעא ספרדים עם אשכנזים הע"י [ה' עליו יחיה]. חילינו פניו לעמוד ולפקח בכל צרכי קהילתנו ולהדריכנו במעגלי יושר." שם. דף כא' ע"ב.

[190] " ולא יוכל שום אדם לסרב לטעון עמו. ולבטל שום דבור מדבריו. והאיש אשר יעשה בזדון לבלתי שמוע לדבריו ענוש יענש האיש ההוא. והרשות נתונה בידי מעלת הרב הנזכר ליסרו ולהלקותו ולהכותו עד החרמה." שם.

[191] "בין אם יהיה [הא"ח] עמנו העירה ודזאן יע"א ובין שיהיה חוצה לה". שם. דף כא' ע"א.

שהקדיש מאמצים רבים לשיפור מצבם של עניי קהילתו.[192] יחד עם זאת, הוא מסדיר את שאר ענייני הקהילה ובהם מינוי בעלי תפקידים חדשים במקום יוסף אזולאי וחבורתו. האחרון מביע התנגדות להדחתו, ולאחר השתלשלות עניינים ארוכה, הכתובה בספר "אביעה חידות", שאין טעם לפרטה במסגרת זו, התגלגלה הסוגיה לפתחו של בית הדין במכנאס. בית הדין מאשר את הדחת יוסף אזולאי לשביעות רצון הא"ח ואנשי הקהילה. מדברים אלו ניתן להסיק כי הא"ח התמנה להיות רבה של ודזאן. יתר על כן הוא כתב חיבור שלא נדפס "וישב אברהם", בו הוא ריכז שו"ת שנשאל בעיר זו ובמרוקו בכלל.[193] על סמך התיאור בספר "אביעה חידות" נכתב במחקר אודות קהילת ודזאן, כי היה רב העיר למשך שנתיים.[194] אולם ברצוני להטיל ספק בכך. הא"ח לא היה רבה של קהילת ודזאן במובן המקובל. מעיון בתנאים עליהם הוא מחתים את אנשי ודזאן עולה שהוא ביקש שיביאו לעיר מו"ץ [מורה צדק], דיין וחכם. מכאן אני מניח שלא התכוון לעצמו.[195] ייתכן כי הא"ח ביקש להביאם על מנת שיפסקו הלכה יחד עמו. אולם נראה לי שמטרת הבאתם של אישים אלו הייתה מילוי מקומו בהעדרו. יתר על כן, מבדיקת לוח הזמנים בו פעל הא"ח עולה כי הוא שהה בעיר זו חודשים ספורים בלבד. לכן אולי יש לראותו כמי שנטל על עצמו להיות סמכות רוחנית של העיר, "רב הכולל", ואילו סמכויות דתיות אחרות, המצריכות מגע יומיומי עם הקהילה, הואצלו על ידו לתלמידי חכמים אחרים.[196] טענה נוספת שהועלתה לגבי הא"ח, היא היותו שד"ר במרוקו.[197] ייתכן שמשום

---

[192] על כך ראו, עקשטיין תולדות, עמ' 299.

[193] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף כז' ע"א.

[194] דן אלבו מציין שהא"ח שימש כרבה של ודזאן בין השנים תר"ם - תרמ"ב. ראו: אלבו, מימונה, עמ' 31 (מספור שלי); על השפעתו של הא"ח על קהילת ודזאן ופסיקותיו ההלכתיות בה, ראו: אלבו, וואזן, עמ' 154-156.

[195] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף כב' ע"א.

[196] כותב צבי זוהר: "בערים הגדולות יכול היה תלמיד חכם מצטיין להתמנות כ"רב הכולל" (הרב הראשי של הקהילה כולה), כדיין בבית הדין הרבני או כראש "ישיבה" או "מדרש" [...] תפקידים בעלי סטטוס נמוך יותר, כגון סופר סת"ם, שוחט, או מלמד, מילאו בד"כ מועמדים מקומיים" . ראו: זוהר, האירו, עמ' 13. אין בכך הסבר מלא לכך שהא"ח היה למעשה "רב נעדר". תופעה זו חריגה במקצת וראויה למחקר נוסף. מכל מקום, הקהילה המקומית הדגישה שמותר להא"ח במסגרת תפקידו להעדר מן העיר.

[197] ראו: בראל, רב פעלים, עמ' 212. עדות נוספת בעיתון "פרח" שנה שישית, 12.10.1883 עמ' 103. הוא מכונה פעם אחת שד"ר מעבר לכך לא ייספו.

שדפוס פעולתו דומה לדפוס פעולתו של שד"ר.[198] אין לשלול טענה זו, אולם לא נמצאו סימוכין להיותו שד"ר בספרים העוסקים בנושא זה.[199] מכל מקום, הא"ח לא העיד על עצמו כשד"ר ולו פעם אחת.

1.1.5 שהותו בבית החולים בגיברלטר

ביולי 1880, חודש אב תר"ם, הא"ח חזר לגיברלטר. הסיבה אינה ידועה. ייתכן כי הגיע לשם כדי להחלים ממחלה שליוותה אותו זמן רב.[200] טיבה של המחלה אינו ידוע. הוא התאשפז בבית חולים או במתקן בידוד, בלשונו "בית אסיפת חולים".[201] חרף מחלתו הוא ממשיך בעבודת הכתיבה. בגיברלטר הוא מתרגם לספרדית את ספרו "גבר ישראל", ביחד עם ישראל גבאי, מזכיר ארגון הצדקה "עוזר דלים". לאות הוקרה וכגמול על עבודתו מקבל המתרגם 100 עותקים של הספר, כתרומה לארגון "עוזר דלים". אם כך, מדברי המתרגם עולה כי גמול זה הוא בעל ערך רב.[202] ככל הנראה, ספר זה נחל הצלחה רבה. על מידת הביקוש לספר זה קיימת עדות של הא"ח, ממנה עולה כי מהדורה נוספת הודפסה שנתיים מאוחר יותר.[203]

---

[198] ראו: יערי, שלוחי א"י, עמ' 46-33.

[199] ראו: שם.

[200] בהספד שנשא על הרב אברהם בן עטר במוגדור בשנת תרמ"א, (ראו לעיל סעיף 1.1.3) אומר הא"ח את הדברים הבאים: "טרם בואי לדבר דבר וחצי דבר הן אתם כולכם היום יודעים שאני איני בקו הבריאות." ראו: חמוי, אביעה חידות, דף לא' ע"א.

[201] ראו: חמוי, ימלט נפשו, דף מח' ע"ב.

[202] להלן דברי ישראל גבאי בתרגום מספרדית: "המחבר שבע-הרצון מהשירות הטוב שלי אשר לא מצא דרך יעילה לתגמל את העבודה הקפדנית שלי, נתן לי במתנה מאה עותקים של "גבר ישראל", כאשר הוא מקדיש אותם לחברת צדקה בשם "עוזר דלים" בה אני ממלא תפקיד מזכיר ואוסף תרומות במשך שש-עשרה שנה מבלי לקבל על כך שום תמורה, כמתנה גדולה שהוא יכול לעשות לי ושאני אוכל להעריך" . גבר ישראל, עמ' XII. ראובן בונפיל מציין כי יש יסוד לסברה כי המהדורות של דפוסי ליוורנו היו בנות 250 עותקים בקירוב. ראו: בונפיל, חוזה, עמ' 1090. איני יודע בכמה עותקים הודפסו ספרי הא"ח. אולם, אפשר להניח שמדובר במספר עותקים דומה, אם לא למעלה מזה.

[203] ספר זה יצא כנראה בשתי מהדורות כפי שניתן להבין ממכתבו של הא"ח לעיתון הצפירה. בהערה ו' כותב הא"ח כך: "כבר הערותי בצדק בספה"ק [ספרי הקטן] גבר ישראל הנדפס מחדש בשנת תרמ"ב בעיר גבילטיירא יע"א בשפת ספרד." הצפירה, 29.3.1885, עמ' 97; ראו גם בסעיף 2.7.1 בעבודה זו.

1.1.6 נס הורדת הגשם

במרץ 1881, חודש אדר תרמ"א, שבעה חודשים לאחר אשפוזו בגיברלטר, מגיע הא"ח בשנית למראכש. בביקור זה הוא מחולל את "נס הורדת הגשם".[204] פעמיים הא"ח מגולל בספריו את הסיפור הזה באריכות רבה.[205] זו למעשה אחת הדוגמאות הבודדות הקיימות בספריו לעיסוקו בפרקטיקה מאגית. להלן ברצוני להציג את עדות הא"ח במלואה. עדות זו תוכל לאשש מספר מאפיינים באישיותו של הא"ח ותסייע לעמוד על שיטתו המאגית. מפאת אורכה חילקתי אותה לפסקאות בלוויית כותרות:

[הבצורת הקשה במראכש ערב הגעתו של הא"ח]

אמר אברהם שלום חי הי"ו [השם ישמרהו ויחיהו] אני אגיד לעולם אשר קריני בעוב"י [עיר ואם בישראל] מראקיש יע"א [יגן עליה אלוהים]. כי הן בעוון עבר מז'ה שנים[206] דבר ורעב וגרב וחולאים רעים רח"ל [רחמנא ליצלן] במחוז מראקיש וסוס וסביבותיהם.[207] ובשנת תרמ"א היה עצירת גשמים לא תקפ"ץ [לא תקום פעמיים צרה] כי חודש אדר א' כלה והגשמים לא ירדו וכבר התענו והתפללו והיו בצער גדול והעולם בוכה ומבכה וממש פני הדור וכו'.

---

[204] יש לציין שהורדת גשם ע"י קדושים הוא מן הדברים שאירעו לא אחת במרוקו, על כך: בן עמי, הערצת הקדושים, ראו במפתח: "הורדת גשם". אולם התופעה התקיימה גם בקהילות יהודיות נוספות במזרח. ראו את ניתוחו של אדמיאל קוסמן לתיאור הורדת גשמים באמצעים מאגיים בתימן באותה תקופה ממש, סיפור המזכיר בקווים כלליים את סיפורו של הא"ח. קוסמן, מסכת, עמ' 148.

[205] הא"ח פרסם פעמים בספריו את נוסח סיפור זה, ראו: חמוי, אביעה חידות, הסכמות; חמוי, נפלאים מעשיך, הסכמות.

[206] הכוונה לשבע שנים, משום שהא"ח מדגיש את האות ז'.

[207] בתיאורי הא"ח אין הגזמה. על הסבל הרב שגרמה בצורת כמה שנים מאוחר יותר ניתן לקרוא בעבודתה של אלישבע שטרית על קהילת מראכש. מסגרת הזמן של עבודה זו כוללת את תקופת שהותו של הא"ח במראכש, אך סיפור "הנס" לא מוזכר בה. ראו: שטרית, מראקש, עמ' 219.

[חלום תלמידי החכמים המבשר את בוא הא"ח]

ועודני קרוב למראקיש יע"א חצי יום ביה בלילא חלמו שני תלמידי חכמים רשומים שדייני קרתא אשר בארץ המה זצוק"ל [זכר צדיק וקדוש לברכה] וזיע"א [זכותו יגן עלינו] באו אליהם לאמר דעו כי למחר יבוא חכם אחד לכאן ואם תכריחוהו להתפלל יענהו האל בגשמי רצון ותהיה שנה מבורכת

[נכבדי העיר וכלל הקהילה מפצירים בהא"ח לאחר הגעתו שיוריד גשם]

ואני בתומי אלך בבואי לעיר שלחתי כתב ידיעה שבאתי כנהוג ויצאו לקראתי ב' חכמים וב' גזברים הרב יהודה שושנה יצ"ו [ישמרהו צורנו ויחייהו] והרב דוד אביטבול יצ"ו ובאתי לבעל הבית הגביר סניור הדן אלבז יצ"ו. ובתוך ב' ימים בא הרב הגדול מיר"א דכי"א נר"ו[208] ואחריו כל ישרי לב נצבו עלי כמו נד כל העם למקצהו באמור אבא הב לנו מטרא למה נמות לפניך וכו'.[209] כי בחלום אמרו לנו שתפלל אתה ויעננו האל בגשמי רצון

[208] תואר כבוד שנהגו להעניק לאנשים חשובים הנקראים מרדכי היה "מירא דכיא" [מור טהור]. במקרה זה הכוונה לרב מרדכי צרפתי שכתב להא"ח הסכמה, ראו, נפלאים מעשיך הסכמות. המקור לתואר זה נמצא בתלמוד: "מרדכי שנקרא ראש לכל הבשמים, שנאמר ואתה קח לך בשמים ראש מר דרור ומתרגמינן: מרי דכי." בבלי, מגילה דף י ע"ב; הימצאות הגרשיים בשם אינה מעידה על ר"ת. כותב צבי זוהר: "הגרשיים אינם סימן לראשי תיבות, אלא למליצה (שימוש מעין זה רווח בכתיבה התורנית של חכמי המזרח)." ראו, זוהר, האירו, הערה 35 עמ' 376; על רב זה ראו: בן נאים, מלכי רבנן, דף יח' ע"ב.

[209] ביטוי זה נגזר מסיפורו של חנן הנחבא בן בתו של חוני המעגל: "חנן הנחבא בר ברתיה דחוני המעגל הוה. כי מצטריך עלמא למיטרא הוו משדרי רבנן ינוקי דבי רב לגביה, ונקטי ליה בשיפולי גלימיה ואמרו ליה: אבא, אבא, הב לן מיטרא. - אמר לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, עשה בשביל אלו שאין מכירין בין אבא דיהיב מיטרא לאבא דלא יהיב מיטרא. ואמאי קרי ליה חנן הנחבא מפני שהיה מחביא עצמו בבית הכסא." [תרגום: חנן הנחבא היה בן בתו של חוני המעגל. כאשר העולם היה זקוק לגשם, הרבנים היו שולחים אליו תלמידים צעירים והם היו אוחזים בשיפולי גלימתו ואומרים לו: 'אבא, אבא, תן לנו מטר'. אמר לפני הקדוש ברוך הוא: 'רבונו של עולם, עשה בשביל אלו שאין מכירין בין אבא שנותן מטר לאבא שלא נותן מטר'. ומדוע קראו לו חנן-הנחבא מפני שהיה מחביא עצמו בבית-הכסא.] בבלי, תענית, כג' ע"ב. אני סבור שהא"ח בחר ביטוי זה המשווה אותו במרומז לחנן הנחבא על מנת להעיד על מידת צניעותו. אולם, כך אני סבור, הושגה מטרה הפוכה.

ולא יכולתי לסרב וסוף דבר גזרתי אומר ביטול מלאכה. והתפילה בבית עלמין.[210] והספר תורה ברחובה של עיר[211] ואמרתי דברי כיבושין הנוקבים חדרי הלב לבית חללו עם כמה וידויים וסליחות ומאה ואחד יעבור[212] ומאתיים ושלושים קולות וצדקות עד שממש לב העם נמס כמים וגעו כולם

[210] ראו: טרכטנברג, עמ' 65.

[211] מקור המנהג נמצא במשנה "סדר תעניות כיצד מוציאין את התיבה לרחובה של עיר ונותנין אפר מקלה על גבי התיבה ובראש הנשיא ובראש אב בית דין וכל אחד ואחד נותן בראשו הזקן שבהן אומר לפניהן דברי כבושין אחינו לא נאמר באנשי נינוה (יונה ג') וירא אלהים את שקם ואת תעניתם אלא וירא אלהים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה ובקבלה הוא אומר (יואל ב') וקרעו לבבכם ואל בגדיכם" (משנה, מסכת תענית פרק ב משנה א); הרמב"ם פסק תיבה הכוונה גם לספר תורה. "בכל יום ויום משבע תעניות האחרונות של מטר מתפללין על סדר זה, מוציאין את התיבה לרחובה של עיר וכל העם מתקבצים ומתכסים בשקים, ונותנין אפר מקלה על גבי התיבה ועל גבי ספר תורה כדי להגדיל את הבכיה ולהכניע לבם, ואחד מן העם נוטל מן האפר ונותן בראש הנשיא ובראש אב בית דין במקום הנחת תפילין כדי שיכלמו וישובו, וכל אחד ואחד נוטל ונותן בראשו". (רמב"ם הלכות תעניות פרק ד הלכה א). במקרה זה, בהסתמכו על הרמב"ם, מתיר הא"ח הוצאת ספר תורה כאשר יש בצורת. אולם הא"ח אינו נלהב משימוש בס"ת לצרכים מאגיים או אחרים אף על פי שהרמב"ם התיר (ראו, צבר, תורה ומאגיה, עמ' 156), ולכך הקדיש עיון. עניין זה בא לידי ביטוי במספר דוגמאות בספריו: א. כאשר אישה מקשה ללדת הא"ח אוסר על הבאת ספר תורה אליה כמנהג המקובל. כותב הא"ח בצטטו את הספר "עיקרי הד"ט [ד' טורים]" על שלל מובאותיו: "רבים מהפוסקים צווחו בי כורכיא [כך במקור] של מנהג גרוע להביא ס"ת למקשה ללדת ולתתו בחיקה דישתקע הדבר ולא יאמר ואיסור גדול. עיין עיקה"ד חיו"ד ס' כ"ו או כ"ג [ראו: טירני, עיקרי הד"ט, סימן כ"ו, סעיף י"ח.] אמנם יפתחו את ההיכל ויבקשו עליה רחמים. או יפתחו את ההיכל וס"ת שבהיכל בפרשת ויחל ויניחו הס"ת בהיכל ויבקשו עליה רחמים שתלד לחטו"ל [לחיים טובים ולמצוות]. ראו: חמוי, אביעה חידות, דף סח' ע"ב. ב. הא"ח מגנה את השימוש בס"ת לפני ברית המילה. כותב הא"ח: "מנהג רע ומר מה שנהגו להניח ספר פתוח לפני המילה על כסא אליהו הנביא ז"ל יום או יומיים דהוא ביזוי לתורה להשאיר ספר פתוח אין טעם למנהג זה וראוי לבטלו". שם. גם בספרו דבק מא"ח עוסק הא"ח באריכות בסוגיית טלטול ספר התורה, ראו: דבק מא"ח דף מג' ע"ב; עוד על שימוש בספר תורה לצרכים מאגיים ראו: צבר, תורה ומאגיה, עמ' 180-149. חשוב לציין כי במאמר זה נסמך המחבר גם על הא"ח; שימוש נוסף לספר תורה הוא הבאתו לבית עלמין, ראו: בר-לבב, מקום אחר, עמ' 18. לתפיסת ספר התורה כבעל סגולות מאגיות, ראו: מרק, מיסטיקה, עמ' 61-62. בחוללו את "נס הגשם" הא"ח נמנע, ככל הנראה, מטלטול ספר התורה לבית העלמין.

[212] הכוונה לאמירת פסוקים מספר שמות המתארים את י"ג מידות הרחמים של האל, שמות לד' ו'-ז': "וַיַּעֲבֹר ה' עַל פָּנָיו וַיִּקְרָא ה' ה' אֵל רַחוּם וְחַנּוּן אֶרֶךְ אַפַּיִם וְרַב חֶסֶד וֶאֱמֶת: נֹצֵר חֶסֶד לָאֲלָפִים נֹשֵׂא עָוֹן וָפֶשַׁע וְחַטָּאָה וְנַקֵּה לֹא יְנַקֶּה". הפסוקים הללו שולבו

בבכיה והרוו לארץ בדמעות עיניהם אנשים נשים וטף[213] והיה היום הוא לנס ולפלא עצום אשר כמוהו לא ראו אבותם ואבות אבותם. הן לעניין סידור התפילות שכתבתי עם השבעות וכו' ומאת ה' היה באותו יום עצמו מילה הלכתי ודרשתי ועשיתי תפילה גדולה. וכתבתי שם ההוי"ה בדם המילה. והיו שם שלוחי כולל [שדרי"ם] אמרתי להרב לאמר אליהם שיתפללו מנחה ואולי זכות ארץ ישראל יכולה היא שתגן. ואמר הרב ח"ר [חכם רבי] משה יעקב. ולא רצה להתפלל יען הוא שליח הממון ולא שליח ההמון. והתפללנו מנחה כדבעי וכדחזי

[תוצאות פעולתו של הא"ח]

והיה ביום ה' ח"י לחודש אדר א' תרמ"א ובליל שבת קודש כ' אדר ארובות השמים נפתחו בגשמי רצון ברכה ונדבה והעיר מראקיש צהלה ושמחה והיה קידוש השם בעיני כל הגויים ואמרו זה חכם הגשמים. ובימים ההם באה גזרה רעה מן המלכות על עמנו בנ"י [בני ישראל] הלבשתי כמעיל קנאה לאהבת ה' ולהצלת בני ישראל והלכתי לפני השררה והמלכות ועשיתי את מה שעשיתי ומאת ה' נתנני ה' לחן ולחסד בעיניהם ונפל פחדי עליהם ונתבטלה הגזירה בו ביום.[214]

מהשוואה בין סיפור זה ובין המרשם המאגי להורדת גשם שמובא בספרו "דבק מא"ח", שבו נמצא הדיון המקיף ביותר בנושא זה, עולה כי הא"ח נמנע כנראה במקרה זה משימוש במרשמים מאגיים שהומלצו בספריו קודם לכן. להלן מרשמים מספרו "דבק מא"ח" שהתפרסם מספר שנים קודם לכן:

בתפילה. בספרו "בית הכפרת" מתייחס הא"ח לתפילה זו: "סוד הי"ג מידות עמוק עמוק מ"י [מי ימצאנו]. כנודע לי"חן [ליודעי חן]. ולאו כל מוחא סביל דא [ולא כל מוח יכול לשאת זאת]. אלא טוב לכוין תיבת ויעבור ע"ב רי"ו ר"ל הע"ב שמות שיוצאים מג' פסוקים ויסע ויבא ויט דהם ע"ב שמות [הכוונה לשם המפורש של 72 אותיות] ורי"ו אותיות [72 X 3= 216, רי"ו] ואנו מתחננים לפניו יתברך דבכח שם זה יצאו אבותינו ממצרים." חמוי, בית הכפרת, דף ס"ח ע"ב.

[213] יש בכך להעיד על כושרו הרטורי של הא"ח.

[214] חמוי, נפלאים מעשיך, דף ג' ע"ב.

כ"ג גשמים ישיב הרוח וירדו הגשמים בעיתם לברכה לאר"ץ וכתב הרב דרך ישרה בשער הסגולות וז"ל סגולה לעת עצירת הגשמים ילך לקן של עורבים וישפוך מים עליהם ויבא גשמים.

ממשיך הא"ח באותו עמוד:

... אם יהיה בצורת בעולם ב"מ [בר מינן] או עצירת גשמים זמן רב רח"ל [רחמנא ליצלן] עשה זאת הפעולה שחוט תרנגול לבן בטהרה וכסה את דמו ותיקח איבריו ותוציא בני מעיו ותרחצם היטב ומלאם מור ולבונה וכרכום ופרח לבן (שהוא פרח הלבנון) [פרח הלבנון- זוהי תוספת של הא"ח לצורך הבנת המרשם. נ.ח] ופלפלים לבנים ודבש וחלב ויין כשר וישן ועמוד נגד השמש ואמור כך ז"פ מבקש אני מכם קדושי עליונים המעלים והמורידים טל ומטר שהם **כרמי"אל מלכי"אל מראו"ת ערשי"אל סכתי"אל מקכת"אל תני"אל גדי"אל יעשי"אל מרמי"אל יגעי"אל** שתפתחו שערי אורה ותורידו טל ומטר וישמח העולם באוצרי ברכה ואם לא נענית מהם נסך מן היין ודבש וחלב ותפול על פניך ותאמר שם זה **אתני"ק** וירד הגשמים מס' שרשי השמות.[215]

מהשוואה בין התיאור המפורט של "נס הגשם" ובין המרשמים לעיל ניכר שהא"ח אינו נוקט במרשמים המאגיים עליהם המליץ בספרו. אם כן, נשאלת השאלה מדוע הוא לא משתמש במרשמים אותם הציע? אני סבור שהתשובה נעוצה בדבריו בתחילת המרשם השני מהם עולה כי מדובר בתכנים העלולים להיחשב כחילול קודש :

[215] חמוי, דבק מא"ח, מב' ב'. מרשם זה, כפי דברי הא"ח, נלקח מספר שרשי השמות שבאותה תקופה לא נדפס ונמצא ככתב יד בלבד. המרשם נאמן למקור למעט שינויים קטנים. ראו: זכות, שרשי, עמ' שסג'; המקור למרשם זה הוא בספר הישר, ראו: וונדרי, הישר, עמ' 285, החל משורה 10; מרשם זה מתועד גם בגניזה הקהירית, ראו למשל: Bodleian heb a 2.2; נוסח דומה נוסף קיים ב"ספר רזיאל", ראו: רזיאל, דף ו' ע"ב.

... דע אחי אשר כנפשי אוותה נפשי להועילך בדברים פלאים מקבלה מעשית וכדומה מן הפעולות העומדות ברומו של עולם ואחרי שקבצתים כולם במע' סמ"ך סוד השם אך יראתי פן ח"ו [חס וחלילה] יפסלו ע"י [על ידם] ביוצא מחוץ מן הקלעים כמפגל בקדשים אז אמרתי לפזרם ולהפיצם במערכ' אחת הנה ואחת הנה וחפש ותמצא... [216]

בדברים אלו מביע הא"ח חשש שמא מרשמים כמו זה אינם נמצאים בתוך הנורמה המקובלת, אשר לטעמו הם כשרים הלכתית. משום כך קיים חשש כי הדפסתם במרוכז תוביל לגינוי ולפסילה של ספריו.[217] אולם ברור שהא"ח אינו פוסל את השימוש בהם, ואולי הוא אף השתמש בהם בזמן אחר ובמקום אחר. ראיה לכך שהא"ח אינו פוסל את השימוש במרשמים אלה נמצאת בדברים הבאים, שמטרתם הנה הצעה להתחמק מעינה של הביקורת תוך כדי הכוונת קהל קוראיו למציאתם: " אז אמרתי לפזרם...".

יש לזכור שבאותו מעמד נכח הרב מרדכי צרפתי, ומן הסתם הפעולות שהא"ח נקט אינן יכולות להיות שנויות במחלוקת הלכתית. לכן, לרוב הוא צמוד לטקס הדתי המסורתי השאוב מעולם ההלכה הנורמטיבי. בטקס זה הוא משתמש גם בפרקטיקות מאגיות שהיו ידועות ומקובלות: תפילה בבית עלמין, כתיבת סידור תפילה עם השבעות[218] וכתיבת השם המפורש בדם מילה. לעניין התפילה בבית העלמין, על אף היחס המעורב לבית עלמין ולקברים בעולם היהודי אנו מוצאים שלעתים בית העלמין נתפס כ"כמרכז תקשורת", דרכו גם אפשר להעביר בקשות למרום, ותפיסה זו נמצאת בספרות הלכתית נורמטיבית.[219] לעניין שימוש בדם לכתיבת השם המפורש קיימת עדות נוספת בספרו של הרב חיים פאלאג'י "רפואה וחיים".[220] אף על פי שהשימוש בדם מילה באופן זה כנראה מותר הלכתית, הוא מעורר בכל זאת אי נוחות, אליה מתייחס הרב

---

[216] חמוי, דבק מא"ח, דף מב' ע"ב.

[217] על כתיבתו המאגית של הא"ח ראו סעיף 2.5.

[218] מאוחר יותר הוא העניק לסידור זה את השם "גשמי רצון": "ולעצירת גשמים לא תקפ"ץ [תקום פעמיים צרה] יחדתי ספה"ק [ספרי הקטן] גשמי רצון סדר תפלות ותחנות לעצירת גשמים בהיותי בעי"ת [בעיר תהילה] מראקוש יע"א [יגן עליה אלוהים]". חמוי, ימלט נפשו, קיח' א'.

[219] על בית הקברות "כמרכז תקשורת" דרכו ניתן להעביר בקשות למרום, ראו: בר-לבב, מקום אחר, עמ' 14-17.

[220] פאלאג'י, רפואה: עמ' דף לז' ע"א.

חיים קנייבסקי.[221] לעומת זאת, הרב יצחק כדורי, שהכיר סיפור זה, מתעלם מפרט זה וייתכן שלא ראה בכך מעשה חריג.[222] הא"ח אינו מפרט את תוכנן של ההשבעות, שאותן הוא רושם בסידור התפילה. ייתכן שהן דומות למרשמים המאגיים שהוצגו לעיל. אולם חיבורו זה של הא"ח אבד.[223]

המוסלמים במראכש נשכרו מאותם גשמי ברכה, ונראה שהם הכירו להא"ח תודה על כך. הם גם הכירו ביכולותיו המאגיות אשר באו לביטוי ב"נס הגשם". הא"ח נעזר בהכרת התודה של הגויים ואת חששם מיכולותיו המאגיות כדי לנקוט בפעולה שתבטל גזירה שהוטלה על היהודים. על טיבה של הגזירה הוא אינו מספר. מתוכן דברי הא"ח נרמז שביצע פעולות מאגיות לביטול הגזירה, גם אותן הוא אינו חפץ לפרט ומסתפק בביטוי: "ועשיתי את מה שעשיתי". ביטויים דומים קיימים בתלמוד ובזוהר, לדוגמה, "עבד מה דעבד", והם מופיעים בהקשרים מאגיים מובהקים.[224] למותר לציין כי הא"ח הציג בספריו מרשמים רבים לעמידה בפני השלטונות.[225] אולם עצם העובדה שאינו מציין מה הייתה הפעולה שביצע, או לכל הפחות מצרף הפנייה לאחד ממרשמיו, נראה שיש בה להעיד כי היא הייתה שנויה במחלוקת הלכתית. פעולה זו הצליחה. היא הפילה פחד על המוסלמים, ולכן הם הזדרזו לבטל את הגזירה בו ביום. מדברי הא"ח ניכר כי באותם ימים, סמוך למעשה, היו כאלו שפקפקו באמיתות הדברים. הוא מגנה אותם ומייחד לכך מקום בסוף

---

[221] הספר "גם אני אודך" בו רוכזו תשובותיו של הרב חיים קנייבסקי מביא את סיפור הורדת הגשם של הא"ח אשר לדעת הפוסק הזה הא"ח היה תימני. בסייפא נכתב כך: " שאלתי את גיסי הגר"ח [הגאון רב חיים] קנייבסקי כיצד הוא מסביר את הסיפור שכותבים שם הו-יה בדם הברית. ואמר לי. תשובה: מן הסתם הגאון התימני ידע בוודאות כי לאחר שיעשה מעשה כזה, הגשמים בוא יבואו, ואם כן ברור שמותר לעשות זאת מפני פיקוח נפש, וכשם שאליהו הנביא טמא את עצמו לבן האלמנה למרות שהיה כהן, משום שהיה ברור לו שיחיה." גם אני אודך, עמ' קצד'; עוד על שימוש בדם המילה ראו: טרכטנברג עמ' 170; על השימוש ברקמות ונוזלי הגוף של האדם בהלכה היהודית לצרכים רפואיים, ראו: שמש, רקמות. במאמר זה לא נדון השימוש בדם המילה. עוד על השימוש ברקמות אדם לריפוי ראו: שמש, חומרי.

[222] כותב הרב כדורי: "וס' אביעה חידות נדפס בשנת תרמ"א ושם כתב [הא"ח] מעשה שירד גשמים ע"י תפילתו בשנת בצורת בעיר מראקיש יע"א [יגן עליה אלוהים]." ראו: כדורי, קדושת, כרך ה', עמ' תקח'.

[223] על החיבור "גשמי רצון". ראו להלן סעיף 2.7.2.

[224] ראו לדוגמה: בבלי, בבא מציעא, דף קז' ע"ב.

[225] ללקט מרשמים לדוגמה, ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף סח' ע"א- ע"ב.

הסיפור.[226] לסיפור זה אין אסמכתות ממקורות אחרים, אך הא"ח מצרף מכתב מרבני מרוקו המאשש אותו.[227] מאחר שמכתב זה מופיע בתוך ספרו של הא"ח, אין לראות בכך עדות חיצונית, אולם טענה כי הא"ח בדה מכתב זה מליבו תהא נגועה בחוסר סבירות. ההכרה בהא"ח כמי שביצע נס הורדת גשם מופיעה בספרות המחקר[228] וגם בספרות התורנית.[229] אולם מבדיקת מקורותיהם עולה שהכרה זו נלקחה מתוך ספרי הא"ח, ללא עדות חיצונית שתאשש אותה. יהודי מראכש הכירו לו תודה על "נס הגשם" ועל עמידתו בפני השלטונות. לאות תודתם הוא זכה לכבוד ויקר ונהגו בו כמלך:

> ובפרט אנו בני מערבא חייבים בכבודו על שמסר נפשו והעתיר בעדנו והפציר בתפילתו על עניין עצירת הגשמים ויתפלל **אברהם** אל האלהים. ויענהו האל בגשמי רצון ברכה ונדבה. וגם מסר נפשו על קידוש השם ב"ה לפני השררה והמלכות על טובה והנצלה [כך במקור] וישועת ישראל. לכן חיוב ארמיה עלן [החיוב מוטל עלינו] לעמוד לימינו ולעוזרו בעזר שיש בו ממש. ואנן בדידן אזרנו חיל ועשינו לו נדבה גדולה יותר מנדבת הכולל של ארבע ארצות... ובטחנו באלהי אברהם שכה תעשו וכה תוסיפו וכו' באכסניא יפה ונדבה כוללת ותשלחוהו בשיירא בטוחה מחמשה גדולי המקום בטכסיסי מלך מאן מלכי דא רבנן באופן שיצא שש ושמח מעוטר בזהובים ומלא ברכת ה':[230]

ומבחינת הא"ח היה נס נוסף. לבד מהכיבודים שהעתירו עליו, נאספו עבורו תרומות נדיבות, שערכן עלה על סך התרומות שנגבה עבור ארבע ערי הקודש. תרומות אלו אפשרו לו כנראה לכסות חובות דפוס עליהם הוא קובל רבות. ראיה לכך, הא"ח מסיים באותה שנה הדפסת ספריו "נפלאים מעשיך" ו"אביעה חידות"

---

[226] ראו: חמוי, אביעה חידות, הסכמות; חמוי, נפלאים מעשיך, הסכמות.

[227] חמוי, נפלאים מעשיך, הסכמות.

[228] על הא"ח כמחולל נס הורדת גשם נכתב במחקר, אולם כאמור במחקרם הם נסמכים על ספרי הא"ח: פטאי, אלכימאים יהודים, עמ' 378. גם אצל: סטילמן, מספרד לגלות, עמ' 243.

[229] הסיפור הזה מעורר הדים בספרות המעשיות הדתית גם כיום. אולם לא פעם בשיבושים מסוימים. ראו: זילברשטיין, חשוקי, עמ' 473- 474.

[230] מתוך מכתבו של הרב מרדכי צרפתי, אשר התפרסם בתוך ספרי הא"ח: ראו: חמוי, אביעה חידות, הסכמות; חמוי, נפלאים מעשיך, הסכמות.

העוסקים במאגיה. מן הסתם, תרומות אלה אף סייעו לו במימון מסעו הבא להודו, אליה יגיע שישה חודשים מאוחר יותר.

1.1.7 הא"ח בהודו

ב-1881, תרמ"א, עזב הא"ח את מרוקו ופניו להודו, אליה הגיע באלול שנה זו. הא"ח מספר בספריו מעט מאוד על תקופת שהותו בהודו. עיקר עדותו נמצאת בספרו "ימלט נפשו" (כלכתה 1884). מדבריו בספר זה עולה כי הוא רכש במהירות מעמד מכובד בקהילה היהודית בהודו. בהתאם למעמדו, הוא מתארח אצל דוד ואלברט ששון,[231] שהיה כנראה מיודד עמם.[232]

מלבד המתואר בספר "ימלט נפשו", יש שני מקורות נוספים המעידים על מעשיו בתקופה זו, מקורות המאפשרים לצייר תמונה מפורטת יותר על מסעותיו ומפעליו בין השנים 1881- 1885: הראשון, מכתבו של הא"ח שהתפרסם בעיתון "הצפירה" במרץ 1885 בהמלצתו החמה של הרב שלמה בכור חוצין.[233] מכתב

---

231 כותב הא"ח: "...אשר לו הכוח העוז והממשלה על שהנחני במעגלי צדק לערי הודו עי"ת [עיר תהילה] במביי יע"א [יגן עליה אלוהים] המהוללה, ושם ראיתי משפחת הרמה והנשאה משפחת בית ששון. ומתוכם כעין החשמל שר בשרים ונגיד בנגידים אכסניא שלי, אשר שמו הטוב הולך לכל המדינות מהיושבים ראשונה במלכות, הלא הוא הוד והדר בקדש נהדר כה"ר אנריבל [Honourable] סלימאן דוד ששון ה' ישמרהו וחייהו הוא ובניו הע"י [ה' עליהם יחיו] ורעיתו היקרה החכמה המעטירה הגברת סי' [סית- גברת] פרחה מב"ת [מנשים באוהל תבורך] אשר הביאני המלך חדריו תוככי פונא בטירת מלך אחיו ... השר והטפסר כבוד שמו סיר עבדאלה דוד ששון נר"ו והיה אדירו, ונב"ק [נערצת בסוד קדושים] הצדקת אשר נודע בשערים מעשיה, ביראת ה' יהללוה היא הגברת סי'[סית] חנה כאתון ליידי ששון מב"ת." חמוי, ימלט נפשו, הקדמה. המארחים הם בניו של דוד סלימאן ששון (1792-1864). בנו הבכור נקרא אלברט עבדאללה דוד ששון (1818-1896), אחיו הקטן סלימאן ב"ר דוד ששון (-1894 1841). אשתו פרחה (1857- 1936) נודעה גם בשם פלורה והיא התפרסמה בזכות ידיעותיה התורניות והתכתבותה עם הרב יוסף חיים מבגדד. בנם דוד סלימאן ששון (1881- 1942) היה אספן כתבי יד נודע, אוספו קוטלג בספר "אוהל דוד". ראו: א"ע, ערך "ששון"; על סלימאן דוד ששון ומשפחתו, ראו: ששון, בני, פתח דבר, עמ' ט' –טז'; בן יעקב, תפוצות, עמ' 93.

232 יהודי בבל בתפוצות, עמ' 93-97. חשוב לציין כי בני משפחת ששון נהגו לתמוך ברבנים ותלמידי חכמים שביקשו את עזרתם וביתם היה פתוח לאירוחם.

233 ראו: חקק, שב"ח, עמ' 104. מדברי חקק עולה שהא"ח ושב"ח היו בידידות עד לאותה תקופה. מכתבו של הא"ח לעיתון הצפירה, ראו, נספח 2, עמ' 216.

זה מכיל סקירה על מסעותיו החל מתרמ"א 1881. השני, העיתון "פרח" והמוסף שפורסם עמו, הנקרא "עלי הפרח". העיתון התפרסם בכלכתה בין השנים 1878- 1889 בשפה היהודית ערבית הנהוגה בבגדד.[234]

שני מקורות אלו, ובפרט העיתון "פרח", מאששים את עדות הא"ח על עצמו, כגון: מסעותיו המרובים, יכולותיו הרטוריות, יצר הפולמוס הטבוע בו ומעמדו ההלכתי. לעתים הדברים נראו מופרכים במקצת. אולם מן העדויות בעיתון "פרח" ניתן לשרטט תמונה מהימנה המאשרת אותם. מסעותיו תועדו במדור הנקרא "פאסנג'ריי" המופיע בשער העיתון. במדור זה נרשם מועד צאתם ובואם של נכבדי הקהילה בהודו (העובדה שהמדור תיעד את נסיעות הא"ח מעידה על מעמדו בקהילה). המידע במדור זה יחד עם עדותו של הא"ח בספר "ימלט נפשו" ומכתבו לעיתון "הצפירה" מצייר את תמונת המסעות הבאה:

פאסנגריי

CALCUTTA, FRIDAY, MARCH, 2, 1883.

מדור הפאסנג'ריי 2.3.1883

- ב 21.9.1881 הוא הגיע לבומבי (מומבאי כיום).[235]
- בתאריך לא ידוע הא"ח נסע לדאנאפור.
- ב-20.10.1882 הא"ח הגיע לכלכותה מדאנאפור.[236]
- ב-16.12.1882 הא"ח נסע לסינגפור.[237]
- ב-1.3.1883 הא"ח חזר מסינגפור.[238]
- ב-12.10.1883 הא"ח נסע לפונה.[239]
- ב-4.4.1884 נסע הא"ח לרנגון.[240]
- ב-2.5.1884 חזר הא"ח מרנגון.[241]
- בתאריך לא ידוע הא"ח נסע למאדרס.

---

[234] ראו: אבישור, עיתונות, עמ' 112- 110.

[235] ראו: חמוי, ימלט נפשו, הקדמה; מכתב לצפירה.

[236] ראו: פרח, גליון 18, 20.10.1882, עמ' 143.

[237] ראו: פרח, גליון 27, 22.12.1882, עמ' שער.

[238] ראו: פרח, גליון 37, 2.3.1883, עמ' שער.

[239] ראו: פרח, גליון 18, 12.10.1883, עמ' שער.

[240] ראו: פרח, גליון 42, 4.4.1884, עמ' שער.

[241] ראו: פרח, גליון 27, 2.5.1884, עמ' שער.

זהו למעשה תיאור חלקי של מסעותיו בהודו, ולהלן נראה כי ביקר גם במקומות נוספים. יתר על כן, הא"ח תכנן מסעות נוספים בדרום מזרח אסיה, אולם מפאת המצב הביטחוני המעורער נסוג מכך, לפי עדותו:

> הייתי מתאמץ ללכת לאווא [יאווה] ולגיינא [גינאה החדשה] ולאנכאן נכנאיי [לא זיהיתי מקום זה, אולי הכוונה לעיר אנשאן בסין] וסביבותיהם לחקור לדעת על אחב"י [אחי בני ישראל] אמנם המלחמות אשר צמחו בקרב הימים ההם הן במלכות ברמא [בורמה][242] והן במלכות גיינא עם הצרפתים זוהי סב"א [סיבת אונס] חזרתי לאחורי למדרס וכראג'י [קראצ'י].[243]

לבד מתיעוד נסיעותיו, העיתון "פרח" הקדיש להא"ח ידיעות רבות. במספר כתבות תוארו מעשיו של הא"ח בהודו ואח"כ בעיראק. כפי שנראה להלן, הסיקור של מעשיו היה אוהד ואפילו מעריץ. במספר מקרים הקצה לו עיתון זה גם במה נרחבת לכתיבה.

- ב- 3.11.1882 מתפרסמת הידיעה כי תלמוד התורה "מגן דוד", שנבנה במימונה של משפחת ששון, נחנך בכלכתה ברוב עם. על הא"ח הוטל הכבוד לשאת דרשה מטעם הקהילה. דבריו הובאו במלואם בעיתון זה, ונפרשו על פני שלושה מעמודיו.[244] בדרשה זו הא"ח מדבר בשבח לימוד התורה וטיפוח המידות המוסריות. כדרכו, בהתאם למשנתו החברתית, הוא קורא לתמוך בבני עניים. כמובן, לא נפקד מקומם של דברי שבח המורעפים על בני משפחת ששון.

---

[242] באותה תקופה המלך הבורמזי תיבאו ביטל את הנציגות הבריטית בחצרו וחתם על ברית עם הצרפתים. כתוצאה מכך הוא הודח ע"י הבריטים ובורמה סופחה לאימפריה הבריטית. ראו: א"ע, כרך ח', עמ' 70-71.

[243] ראו: נספח 2, עמ' 216, מכתבו של הא"ח לעיתון הצפירה.

[244] ראו: עלי הפרח, פרח, גליון 20, 3.11.1882, עמ' 118-120.

- ב- 1.12.1882 מודיע העיתון "פרח" כי הא"ח נשא הספד בתשלום על מותו של אחד מחשובי הקהילה היהודית בכלכתה, אהרון יהושע גבאי. תוכן ההספד גדוש מליצות, חלקן מחורזות, נוסח: "כל העם אשר בשער, יחזו צער, על האי גברא איש הביניים, טובים השתיים". נוסח ההספד מובא במלואו בעיתון. בשולי דברי ההספד מוסיף העורך הערה משלו, המשבחת את תוכנו של ההספד ומציינת כי הקהל אהב אותו מאוד.[245]

- ב- 21.9.1883 מפרסם הא"ח במוסף "עלי הפרח" תשובה ארוכה המתפרשת על שני עמודים בעניין "המחלל שבת בפרהסיא".[246] נראה מכך כי בעיה זו הטרידה את הקהילה היהודית באותה תקופה. נוסח מקוצר של תשובה זו הוא מפרסם בספרו "ימלט נפשו".[247] בדבריו קורא הא"ח להחמיר עם מחללי השבת בפומבי ומפרט שורה ארוכה של עונשים שיש להטיל עליהם.

- הא"ח נטל חלק גם במחלוקת אודות מינויו של ה"חכם באשי" בבגדד, מחלוקת שהסעירה וטלטלה את הקהילה היהודית בעיראק.[248] הא"ח, כדרכו, לא היסס לקחת צד במחלוקת הזו. במכתב ששלח לעיתון במרץ 1884, כנראה מבורמה, הוא מצדד בעמדתם של שלמה בכור חוצין והרב עבדאללה סומך.[249] חודשיים אחר כך הוא מפרסם מכתב תמיכה נוסף.[250]

---

[245] ראו: פרח, גליון 24, 1.12.1882, עמ' 143. דברי העורך על הא"ח: "ואל דרוש כתיר עאל ופסר אל נושא סבעה אופנים חלווין על פי הדין מע חקירות נפלאות גמיעתום מן עניין אל פרשה ומזמור היום דבר נחמד דברי פי חכם חן וכתיר אנעגב ענד אל קהל..[והדרשה טובה מאוד ופרש את הנושא שבעה אופנים יפים על פי הדין עם חקירות נפלאות כולם מעניין הפרשה ומזמור היום דבר נחמד דברי פי חכם חן ומאוד נאהב בקרב הקהל]".

[246] עלי הפרח, גליון 15, 21.9.1883, עמ' 90-89.

[247] ראו: חמוי, ימלט נפשו, דף קח' ע"א.

[248] על פולמוס זה ראו: הראל, בגדד, עמ' 201 -225.

[249] ראו: עלי הפרח, גליון 40, 21.3.1884, עמ' 245.

[250] ראו: עלי הפרח, שנה שישית גליון 48, 23.5.1884. כאן ברצוני להוסיף כי בשולי מכתב זה מפרסם הא"ח מכתב הערכה נוסף על בכור חוצין.

- מחלוקת נוספת בה הא"ח נוטל חלק היא מידת יהדותה של עדת "בני ישראל בהודו".[251] הוא מגלה יחס אוהד כלפי עדה זו וטוען כי הם כנראה מצאצאי עשרת השבטים. יש לציין כי דוד סלימאן ששון, מיטיבו, גילה יחס אוהד לעדה זו.[252] הא"ח ייחד לכך מקום בחיבורו "עדת לאומים", שלא ראה אור בדפוס וכנראה אבד. מכל מקום, הוא ביקש לערוך חקירות נוספות אודות עשרת השבטים,[253] אך כפי שציינתי לעיל הדבר לא עלה בידו. נוסף על כך, במכתבו ל"הצפירה" ובעיתון "פרח", הוא עורך דיון היסטורי הלכתי קצר בנושא.[254]

הא"ח עוזב את הודו בשלום, ללא שום פרשה או פולמוס שיעיבו עליו כעננה, לבד ממחלוקת בה הא"ח דן בקצרה. מחלוקת זו עוסקת בערעורו של הא"ח על גיטין וחליצות שסידר שד"ר ירושלמי בקוצ'ין. במחלוקת זו הוא אף התנגח במילים חריפות עם ידידו אב"ד ירושלים באותה תקופה, יעקב שאול אלישר (יש"א ברכ"ה), אשר הא"ח מכנה "בכור שאול אלישר".[255] משום מה הא"ח מסתיר את שמו של שד"ר זה בראשי תיבות, אשר לא הצלחתי לפענח אותן.[256]

1.1.8 שהותו של הא"ח בפרס

על פי מכתבו של הא"ח לעיתון "הצפירה", בספטמבר 1884, אלול תרמ"ד, הוא הגיע לעיר הנמל אבושהר (Bushehr - بوشهر) שבפרס. ממנה הוא יוצא ועורך חקירות בערי פרס בנושאים המעניינים אותו. הוא תר

---

[251] ראו: יהודי בבל בתפוצות, עמ' 228-243. דיון נרחב על "היהודים השחורים" בהודו, ראו: בר-גיורא, מקורות.

[252] ראו: יהודי בבל בתפוצות, עמ' 239.

[253] החיפוש אחר עשרת השבטים האבודים הוא חלק ממגמה שרווחה בקרב מקובלי ירושלים באותה תקופה. מקובלים אלה ראו בכך חלק מזירוז תהליך הגאולה, ראו: מאיר, רחובות, עמ' 74-113. לא ברור אם מסעו זה של הא"ח הוא חלק ממגמה זו. על הא"ח בהקשר לדיון זה ראו: שם, עמ' 92.

[254] ראו: פרח, גליון 24, 1.12.1882, עמ' 143.

[255] זהו כינוי נוסף לרב יעקב שאול אלישר, ראו: גאון, יהודי המזרח, עמ' 58.

[256] ראו: חמוי, בית הכפרת, דף קפה' ע"א.

אחר מטבע מרדכי הצדיק,[257] שעליו כבר כתב בספרו "גבר ישראל".[258] איני יודע אם אכן זכה לראות מטבע זה בפרס, אולם גם אם נכזבה תוחלתו בפרס, הרי שהוא השיגה בבגדד, שם ראה מטבע מסוג זה.[259] בעיר המדאן (Hamadan - همدان) הוא מוצא כתב יד עתיק בשם "חובות יהודה", חיבור דתי פילוסופי מן המאה ה-17 שחיבר אדם בשם יהודה בן אליעזר. הא"ח מתרשם עמוקות מספר זה, ולכן הוא מעתיק אותו. אם יימצא נוסח ההעתקה של הא"ח, הרי חשיבותו למחקר תהא רבה, משום שכיום נותרו רק שישה עותקים מן החיבור המקורי.[260] כדי להטעים מעט מן החיבור לציבור קוראי עיתון ה"צפירה", הא"ח מצרף את ראשי הפרקים של ספר זה. לאחר כשלושה חודשים עזב הא"ח את פרס ושם פעמיו לבגדד.

1.1.9 הא"ח בבגדד

בסוף חודש דצמבר 1884, כסלו תרמ"ה, הגיע הא"ח לבגדד.[261] בידיעה שהתפרסמה במוסף "עלי הפרח" מתוארת כניסתו המרשימה של הא"ח לבגדד בלוית שני עבדים המהלכים לפניו.[262] בידיעה זו גם מסופר שהתאכסן בבית ידידו משכבר הימים, רשב"ח [הרב שלמה בכור חוצין]. לאחר מכן מסופר שנפגש עם

---

[257] מקור המסורת על מטבע מרדכי נעוץ במדרש אגדה "כי גדול מרדכי בבית המלך ושמעו הולך בכל המדינות, יצא לו מוניטין [מוניטה = מטבע ביוונית], ומה מוניטין שלו שק ואפר מיכן ועטרת זהב מיכן" (בראשית רבה פרשה לט ד"ה יא).

[258] הא"ח מזכיר זאת בהערה ו' במכתבו לעיתון ה"צפירה".

[259] הא"ח גילה עניין רב במחקר שעסק בתולדות עם ישראל ובעתיקות והיה מעורב בחדשות על כך בתקופתו. הוא אף פרסם ב"פרח" מכתב על אודות זיוף מגילת ספר דברים עם עשרת הדברות ע"י זייפן העתיקות מוזס וילהלם שפירא. על מכתבו של הא"ח, ראו: פרח גליון 45, 2.5.1884, עמ' 278; על פרשת וילהלם מוזס שפירא, ראו: סילברמן, שפירא, עמ' 131-146. פרשה זו הותירה את רישומה גם בספרות יפה ושני ספרים עוסקים בכך: "כחרס הנשבר" של שולמית לפיד ו"בת ירושלים הקטנה" שנכתב ע"י בתו של שפירא – מרים הרי.

[260] ספר זה ידוע למחקר. כיום, נותרו ממנו שישה כתבי יד שהוהדר מהם נוסח אחד אשר הובא לדפוס ע"י אמנון נצר. ראו: נצר, חובות יהודה.

[261] מוזכר ביומן שמואל צדקה שהגיע בכסלו תרמ"ה, ראו נספח 3, עמ' 217.

[262] המנהג להחזיק עבד הודי רווח כנראה בקרב עשירי הקהילה, ראו: בן יעקב, אוצר, עמ' 100; שרוני, תערוכה, עמ' 9. שם נמצאת תמונת עבדו ההודי של יוסף גורג'י.

ראשי הקהילה והרב עבדאללה סומך,[263] לו הוא מעניק את שני ספריו: "בית דין" ו"בית הכפרת". בדיווחו של הכתב נאמר כי הרב עבדאללה סומך קרא בהם ורצה לכתוב להם הסכמה. בהמשך הידיעה מסופר כי בואו של הא"ח חולל התרגשות גדולה בקרב יהודי בגדד.[264] יש בכך להעיד כי שמו הלך לפניו. זמן קצר אחר כך הוא התקבל בכבוד רב בביתו של המושל התורכי תקי אל דין, הידוע בתוארו ה"וואלי פאשה",[265] עמו יוצר הא"ח קשרי ידידות.[266] בשבת הוא נושא דרשה בבית הכנסת הגדול, שהיה מלא מפה לפה. דרשה זו עוררה הדים בבגדד ויש בה כדי ללמד ממקור ראשון על יכולותיו הרטוריות ועל למדנותו של הא"ח, להלן התיאור מהעיתון "פרח":

...ולתמו אל ג'מאעא בל צלה ול צלה אנתרסת מא צ'ל מכאן אלד'י יקעדון לאן כת'יר נאס אכו אלד'י בזמנהום מא ירוחון לל דרוש[267] לאכן עלא עשק אל חכם ראחו לל פרד דרוש ואוול מה אסתבדא בל פתיחה סווא הלצה חלווא אל ח"ר עבדאלה סומך הי"ו ובעדה סווא הלצה חלווא אלא הג' היקר סי' יוסף גרגי הי"ו וסתבדא ידרש וג'אב הקדמות חלווא ומשלים ומעשיות גאב עלא עניין הצדקה ול ג'מאעא כת'יר אעג'בם אל דרוש וכייפולו אל חכמים קאלו דברים היוצאים מן הלב נכנסים ללב ולסאנו תפציח וחלו ובל דרוש ולאד כאנו קאעדין יטפרון בל צטוח ומעא כל האיי חסו לל חכם עילי ול עבד מאלו וקף בל דארג' מאל אל תיבה ומנעם אל ולאד מא כ'לאהם יטלעון לל תיבה לכ'אטר לא יסיר לבכא ועקב אל דרוש טלע מן אל צלה ולחקונו ג'מאעא בקפאנו וג'ו 400 ואחד וזוד מ"ט [מן טרף] ירדון ישופון וג'הו.[268]

---

[263] על תולדותיו ועולמו של רבי עבדאללה סומך (1813-1889) ראו: זוהר, האירו, עמ' 19-38; בן יעקב, עבדאללה.

[264] עלי הפרח, גליון 34, 6.2.1885.

[265] על מושל זה, ראו: בן יעקב, בבל, עמ' קמו'.

[266] פרח שנה ז' גיליון 36, 20.2.1885.

[267] על המושג "דרוש" אצל יהודי בבל, ראו: בן יעקב, אוצר, עמ' 241-247. מכאן תרגמתי זאת לדרשה.

[268] עלי הפרח, גליון 34, 6.2.1885.

תרגום:

והתאסף הקהל בבית הכנסת ובית הכנסת התמלא ולא נותר מקום ישיבה משום שהרבה אנשים שמעולם לא הלכו אל הדרשה אך משום אהבת החכם הלכו לדרשה הזאת ולפני שהתחיל [הא"ח] הרב עבדאלה סומך הי"ו נשא הלצה [דברי מליצה] והחרה אחריו הגביר היקר סניור יוסף גרגי הי"ו והתחיל [הא"ח] לדרוש והביא הקדמות יפות ומשלים ומעשיות הביא על עניין הצדקה והקהל אהב את הדרשה ושמחו בה החכמים ואמרו דברים היוצאים מן הלב נכנסים ללב ושפתו יפה ורהוטה ובדרשה היו ילדים מקפצים על הגג ועם כל זאת קולו של החכם היה נשמע ועבדו [כנראה – מלווה או עוזר] עמד במדרגות התיבה ומנע מן הילדים לעלות לתיבה כדי שלא תיווצר אנדרלמוסיה ואחר הדרשה יצא מבית הכנסת והלך הקהל אחריו ובאו 400 איש ויותר כדי לראות את פניו.

ניכר כי תיאור צבעוני זה נכתב מנקודת ראות אוהדת מאוד של הכתב האלמוני כלפי הא"ח, ונקודה זו בולטת בשאר הכתבות אודות הא"ח שפורסמו בעיתון זה. ניכר כי להא"ח היו מוניטין מעולים בבגדד. מוניטין זה הביא לבית הכנסת אנשים שבד"כ לא היו מחובשי ספסליו. בידיעה לא נמסר מספר מדויק של מאזינים, אולם נזכר שבית הכנסת התמלא עד אפס מקום ולא נותרו מקומות ישיבה, כך שככל הנראה היה מדובר באלפים.[269] הקדימו את דרשתו שניים מן האישים החשובים ביותר בקהילה היהודית בבגדד: הרב עבדאללה סומך והגביר יוסף גורג'י, דודו של הגביר דוד ששון.[270] המשך התיאור מאשש את הטענה כי להא"ח היה כישרון רטורי יוצא דופן. הא"ח, אשר ניחן בקול רם וצלול, התגבר על רעשי הרקע בבית הכנסת.[271] הוא השכיל לשלב בחכמה בדרשה זו דברים שינעמו לאוזנם של פשוטי העם וגם לאוזנם של תלמידי החכמים.

---

[269] על הקיבולת של בתי הכנסת בבגדד כותב אברהם בן יעקב: "...בבית הכנסת שנקרא בפי יהודי בבל 'בית הכנסת הקטן' (צלאת- לזע'ירי), אם כי הוא היה גדול והכיל אלפי מתפללים. הוא נקרא כך באופן יחסי ל'בית הכנסת הגדול' (צלאת לכבירי), שהיה יותר גדול ממנו.." בן יעקב, אוצר, עמ' 260. על בית הכנסת הגדול נכתב כי הייתה לו קיבולת של 10,000 מתפללים, ראו: בן איש חי, עמ' 87: "ומתקבצים בבית הכנסת הגדול לערך יו"ד אלפים אנשים ונשים". מספר זה ככל הנראה מוגזם, אולם יש בו להעיד על הקיבולת העצומה של בית כנסת זה.

[270] ראו: בן יעקב, אוצר, עמ' 100.

[271] לקול גבוה וצלול הייתה חשיבות רבה כאשר בית הכנסת היה מלא. גם לרב יוסף חיים יוחסה תכונה זו. יש מי שראו בזאת אות אלוהי. ראו: בן איש חי, עמ' 87.

לכן, הן החכמים והן פשוטי העם התמוגגו ממנה. דרשה זו אף עוררה בלב המון העם שנכח בה רגשי הערצה להא"ח, רגשות שהניעו קהל גדול ללכת אחריו בסיומה של הדרשה, רק כדי לחזות בזיו פניו. הרושם הכביר שהותיר הביא את נכבדי הקהילה לבקש ממנו לדרוש גם בשבת זכור, והוא הסכים לכך. ככל הנראה, גם דרשה זו עלתה יפה, כי מאוחר יותר ביקשו ממנו לדרוש בשבת הגדול ולכך לא הסכים.[272] חשוב לציין כי באותה תקופה נהג לדרוש לפרקים הרב יוסף חיים הידוע גם כ"בן איש חי", שהיה דרשן מחונן. הדרשות בשבתות הללו היו בחזקתו הבלעדית, וככל הנראה הוא ויתר על חזקתו לטובת הא"ח.[273]בידיעה נוספת באותו נושא שהתפרסמה בעיתון "פרח" שבוע לאחר מכן, מספרים כי הקהילה בבגדד מינתה שני גבאים לאיסוף נדבות עבור הא"ח, והתרומות היו בעין יפה.[274] בידיעה אחרת מוזכר כי הוצע למנות את הא"ח למשרת "חכם באשי".[275] אחת הטענות לזכותו הייתה שליטתו בשפות: בערבית, בתורכית, בספניולית (לאדינו) ומעט צרפתית, וכן צוין כי הוא שוקד על לימודי אנגלית. יש לציין כי ידיעת שפות באותה תקופה נחשבה למעלה גדולה בקרב יהודי בגדד.[276] כמו כן, מציינים שהייתה לו הדרת פנים. על ההסכמה למינוי חתמו 4,000 איש.[277] אולם הא"ח דחה הצעה זו. ייתכן שלא רצה להיכנס אל לבה של מחלוקת נוספת, אשר טלטלה את הקהילה היהודית בבגדד.[278] אולי גם משום שהיה חולה ולכן חסר את הכוחות הנפשיים להתמודד עם תפקיד זה,[279] או אולי מעצם סלידתו ממשרות רבנות, כפי שראינו קודם לכן. ידיעות נוספות בעיתון "פרח" ובמוספו "עלי הפרח" מאירות את אופיו השש אלי קרב של הא"ח. על פולמוסיו ואופיים

---

[272] ראו: עלי הפרח גליון 44, 17.4.1885.

[273] על הרב יוסף חיים ראו: בן יעקב, אוצר, עמ' 259-274. ובפרט עמ' 262 , הדן בחזקת הדרשות של הרב יוסף חיים.

[274] פרח שנה ז' גיליון 35, 13.2.1885.

[275] יהודי בבל, עמ' קסז, הערה 62. בה הוא מציין שקרא אודות הצעה למנות את הא"ח "כחכם באשי" ביומנו של שמואל צדקה מחשובי העדה בבגדד. יש לציין שעקבותיו של יומן זה אבדו. ראו גם בנספח 3, עמ' 217.

[276] על חשיבות ידיעת שפות זרות באותה עת בבגדד, ראו: מאיר, התפתחות, עמ' 394.

[277] ראו: עלי הפרח, גליון 50, 29.5.1885, עמ' 337.

[278] "נפלאו דרכי אחינו בעיר הזאת, זה כשמונים שנה נחלקו לשתי מפלגות בדבר בחירת חכם באשי, הלא המה מפלגת החכמים ומפלגת הגבירים – אלה שמותם, אך ישנם גם חכמים גם עשירים בשתי המפלגות, את אשר תבחר האחת תשנא השנית, ואת אשר תקרב האחרונה תרחיק הראשונה, וכל אחת תמצא מענות מספיקות". ניימרק, מסע, עמ' 45; ראו גם בסעיף "הא"ח בהודו".

[279] ראו: עלי הפרח גליון 44, 17.4.1885.

עמדנו קודם לכן. אולם הפעם ידיעות אלו אינן שאובות מעדותו של הא"ח, אלא מבעד עיני הכתב האלמוני של העיתון "פרח" בבגדד:

איצ'ה הל לסבוע יום אל ת'נין אסעא בל 11 טלעו אל ג'מאעא מן אל צלא וכאנו מאשיין ח"ר עבדאלה אברהם סומך הי"ו וח' אברהם שלום חי חמוי הי"ו ובעדא נאס משיין ווראהום וכאן מאשי ואחד מסלם קאעד יסוק זמאייל וג'אבו לל זמאל ודפ'עו צוב ח"ר עבדאלה הי"ו וראד אל זמאל יווקעו אל ח"ר עבדאלה וקאם ח' אברהם שאל לעצאיי וצ'רבו לל זמאל וכעו ודפ'עו מן צוב ח"ר עבדאלה הי"ו וקאם אל מסלם צאחבו לל זמאל יריד יתתאתל מעא ח' אברהם ושאל אל עודה עלינו וקאם ח' אברהם שאל אל עודה יריד יצ'רבו לל מסלם וקאלו יא חנזיר אשלון דפ'עתו לל זמאל תריד תווקעו לל מעלם אש חסבת בעקלך אנא יהודי מן אהל יהוד בגדד ותריד תתקאתל מעי תרא מן כ'ברתו עליך לחכומא אחבסך ת'לת סנין ובתוך אל חכיי כ'אנו מאשיין 2 מסלמין וסמעו אלאדי קאלו כ'נזיר קאלו היי וין סארת וין ג'רת ווצלא יהודי יקלו לל מסלם מחמדי כ'נזיר (ענדנא פי בגדאד כלמת כ'נזיר ישופוהא לל מסלמין צעיבי וענדם אן תסבם בל דין מאלם אחסן מן תקלם כ'נזיר היך מכרוה ענדם אל כ'נזיר) בקצור דברים קאם ח' אברהם צאח עלא ואחד יהודי קלו רוח ג'יב צ'אבטיי מן אל קלג' ואנא מה אג'וז לי מא אחבסם אל הד'ולה ובעדא קאם יהודי קלם תרא הדא למעלם אכו ענדו חסוביי מאל ג'יר דוולא וכל יום ירוח ויג'י ענד אל וואלי פאשא ולמן סמעו אל מסלמין היכד' כ'אפו מנו וקאם ואחד מן אל מסלמין צאלחם מע' ח' אברהם.[280]

תרגום:

ביום שני השבוע בשעה 11 יצאו המתפללים מבית הכנסת והיו מהלכים ח"ר עבדאלה סומך הי"ו וח' אברהם שלום חי חמוי הי"ו והיו אנשים מהלכים אחריהם והלך גם מוסלמי שהיה נוהג בחמורים והביא חמור ודחפו ליד ח"ר עבדאלה הי"ו ועמד החמור להפיל את ח"ר עבדאלה וקם ח' אברהם הכה את החמור והפילו ודחפו מקרבת ח"ר עבדאלה ואז עמד המוסלמי בעל החמור כדי לריב עם ח' אברהם והניף את מקלו עליו וקם ח' אברהם הניף את מקלו ורצה להרביץ למוסלמי ואמר לו חזיר

[280] ראו: עלי הפרח, גליון 49, עמ' 330.

כיצד דחפת את החמור כדי להפיל את הרב מה עלה בדעתך שאני יהודי מיהודי בגדד ותרצה לריב עימי הזהר אם אדווח עליך לשלטונות תכלא לשלוש שנים ובתוך הדברים היו מהלכים שני מוסלמים ושמעו שאמר לו [למוסלמי] חזיר ואמרו היכן היה והיכן קרה שחתיכת [לשון ביזוי] יהודי יכנה מוסלמי חזיר (אצלנו בבגדד רואים המוסלמים במילה חזיר עלבון קשה ואצלם עדיף שתקלל את תורתם ולא תאמר חזיר כל כך שנוא עליהם החזיר) בקצור דברים עמד ח' אברהם וקרא ליהודי אחד אמר לו לך קרא לשוטר מתחנת המשטרה ואני לא אשקוט עד שלא אאסור את הללו אח"כ עמד יהודי ואמר להם ראו לרב זה נתינות זרה והוא נכנס ויוצא אצל הוואלי פאשה [מושל בגדד] וכאשר שמעו המוסלמים על כך פחדו ממנו ועמד מוסלמי אחד והשכין שלום ביניהם לבין ח' אברהם.

מן הפולמוסים הקודמים התברר כי הא"ח שש אלי קרב. פולמוסיו היו חריפים ונוקבים. אולם עד כה, כל הפולמוסים היו במישור המילולי. בידיעה זו נוסף עוד נופך לפן זה באופיו, המצייר את הא"ח באופן שונה מן האופן בו מצטיירות דמויותיהן של רבנים נשואי פנים בדמיוננו. נראה, כי מול מעשה עוולה מתעוררת חמת זעמו, וכאשר הוא סבור כי הצדק לימינו הוא שש למאבק, ואין בו רתיעה גם מלקיחת חלק בתגרת רחוב. הוא אינו בוחל גם בשימוש בגידופים חריפים. במקרה זה, לשונו הבוטה מחריפה את הסיטואציה שהייתה בלאו הכי מסוכנת. ברור שהוא העמיד את שלומו וביטחונו האישי בסכנה חמורה על מנת להגן על כבודו של עבדאללה סומך ועל כבודם של יהודי בגדד. אני מניח שעימות זה הוסיף ליוקרתו של הא"ח בקרב יהודי בגדד, אשר ככל הנראה היו רגילים למחול על כבודם באירועים מסוג זה. זאת אני למד מדברי הא"ח ומדברי המוסלמי בידיעה זו, וגם מעצם העובדה, שעל פי התיאור בעיתון ניכר כי שאר הנוכחים באירוע זה לא נחלצו לעזרת הרב עבדאללה סומך, למעט הא"ח. בגיליון זה פורסמו עוד שתי ידיעות דומות בתוכנן, גם מהן עולה שהא"ח התעמת עם מוסלמים בבגדד ללא מורא. מכלל הידיעות ניכר כי הא"ח מנצל בתבונה את ידידותו עם מושלה התורכי של בגדד. אם כי, כפי שמתברר בידיעה נוספת, חרף הידידות הזו, הוא התעמת עם מושל זה ויצא כשידו על העליונה. על רקע הסיפור הזה יוקל עלינו להבין את התבטאויותיו החריפות בפולמוסים עם הרב אברהם פאלאג'י ובפולמוס שיתואר להלן.

זמן קצר לאחר אירועים אלו נקלע הא"ח לעימות חריף עם ידידו הרב שלמה בכור חוצין שאירח אותו בביתו. נסיבות העימות הזה לוטות בערפל כבד. אולם ברור כי העימות הגיע לפסים לא נעימים, כפי שמעיד

מקור מתקופה זו,[281] והביא לידי סיום ידידות ארוכת שנים. נראה, כי מעשים מסוימים של הא"ח בבגדד הבאישו את שמו והוציאו לו "שם רע", בגינם גורש בבושת פנים מבית מארחו. זו הפעם השלישית בה נאמר במקורות שונים שיצא להא"ח "שם רע". כפי שחזינו בפולמוסים קודמים, הא"ח אינו נוטה להישאר חייב ותגובותיו חריגות בעוצמתן המילולית. במקרה זה, תגובתו של הא"ח חריגה בבוטותה ויש בה להעיד על גודל עלבונו. הוא מפרסם כנגד הרב שלמה בכור חוצין ומשפחתו האשמות חריפות המלוות בגידופים וחרפות. למרבה התמיהה, הם התפרסמו במחזור "בית הכפרת" ליום הכיפורים – יום הסליחה והכפרה. הנימוק הרשמי של הא"ח לפרסום זה – "מצווה לפרסם את הרשעים לבל יצודו נשמות אביונים". על כך אוסיף בזהירות רבה, כי ייתכן שתוכנם המפורט של דברי הא"ח כנגד שלמה בכור חוצין ומשפחתו, אלו המאשימים אותו ואת בני משפחתו בפריצות מינית ובהומוסקסואליות, עשוי להצביע טיבו של אותו "שם רע":

> ואני אגיד לעולם על מה ששמעתי באומרים לי תוככי בבל היינו בגדד יע"א [יגן עליה האלוהים] על האי גברא ושמו נקרא איש בליעל שבח ן' בכרי[282]... אדם חצוף רקבובית תעלה בשמו...הוא עשה שלא כהוגן בילדותו ויהי כי נרבע לרוב רבעו הרבה עד שיצא הרח'ש ...ארור שזה גדל ארור שיצא מחלציו בניו כרוכים אחריו מעשי אבות יעשו הבנים והבנות בראות אביהם ארנבת חיה אנדרוגינוס הוא זכר ונקבה..." [283]

במצב עגום זה הוא עוזב את בגדד בהשקט ובצנעה, העומדים בניגוד להוד ולהדר של הגעתו.

---

[281] באחד הפתקים מעיזבונו של חוקרה המובהק של קהילת יהודי בבל, ד"ר אברהם בן יעקב, מוזכר כי הוא ראה ביומנו של שמואל צדקה פסקה המציינת כי הא"ח גורש מביתו של שלמה בכור חוצין. כותב בן יעקב: "אברהם חמוי בא בכסליו תרמ"ה שלוח לעצמו והתאכסן [ב]בית ח'[חכם] שלמה בכור [חוצין] ודרש, ודרש גם בשבת זכור. כמה אנשים חתמו עליו שיהיה חכם באשי אח"כ יצא עליו שם רע וח' שלמה [בכור חוצין] גרשו מביתו והלך בחדש אב תרמ"ה". לבד מכך אין אישוש נוסף לידיעה זו. לכן יש לנהוג בה בזהירות רבה. צילום הפתקה נמצא בנספח 3, עמ' 217.

[282] כאן הא"ח קושר בין שב"ח, הוא שלמה בכור חוצין, לבין הנבל התנכ"י שבע בן בכרי.

[283] ראו: בית הכפרת, דף קלד' ע"א. דברים דומים נכתבו בהקדמת ספרו של הא"ח "זמן בית דין", ראו: חמוי, זמן בית דין, הקדמה.

1.1.10 מעזיבתו את בגדד עד מותו

בראש חודש תשרי תרמ"ו, ספטמבר 1885, הא"ח נמצא במרסיי.[284] הוא חזר לעיר זו לאחר היעדרות של כחמש שנים. עדות לכך היא ההסכמה לספר "זמן בית דין" שנשלחה למרסיי ע"י הרב סלימאן מני מחברון.[285] אין מידע נוסף על שהותו במרסיי. זמן מה לאחר מכן נראה שנסע לתימן.[286] הסיבה לנסיעתו נמצאת בדיון בו הוא עוסק בתפילה שנאמרת אחרי תקיעת שופר בראש השנה באשכנז. תפילה בה נאמר "ישוע שר הפנים".[287] במחקרו על תפילה זו הוא קרא בספרו של אבן ספיר כי יהודי תימן משביעים בשמו של ישוע. ידיעה זו הסעירה את הא"ח והניעה אותו לנסוע בדחיפות לתימן:

> מ"ש [מה שכתב] אבן ספיר בחדרי תימן ראה שם ספרי קבלה ושם כתוב ישוע ן' מרים.[288] ולא שלותי ולא שקטתי ולא נחתי עד שהלכתי לערי תימן ושם חקרתי על הדבר הזה.[289]

---

[284] ייתכן שזה המקור להערתו השגויה של מ.ד. גאון אודות הא"ח עליו כתב "מחכמי ותושבי מרשיליה". ראו: גאון, יהודי המזרח, עמ' 258.

[285] חמוי, זמן בית דין, עמ' ב'.

[286] זו מסגרת הזמן היחידה בה ניתן לשבץ נסיעה זו. ממכתבם של אנשי צנעא מתרל"ט (1879), ברור שעד שנה זו הא"ח לא ביקר בתימן. בין השנים תרל"ט (1879) לתרמ"א (1881) הוא שהה באיטליה וצפון אפריקה. בעיתון ה"פרח" שסוקר את מהלכיו מ-תרמ"ב (1882) עד תרמ"ה (1885) לא מוזכרת נסיעה לתימן. במכתב לצפירה משנת תרמ"ה (1885) בו הוא סוקר את מסעותיו מתרמ"א (1881) הוא אינו מזכיר נסיעה לתימן. נוסף על כך בספרו "בית דין" באותו הקשר של נסיעה לתימן, הוא מציין ידיעה שהופיעה בתרמ"ב (1882) בעיתון החבצלת ואכן הידיעה שהזכיר מופיעה ב: חבצלת, כט אלול, תרמ"ב, גליון 42. ישנה אפשרות כי יצא בתרמ"ה מבגדד לתימן אולם הסיכוי לכך קלוש מאוד משום שמרווח הזמנים בין עזיבתו את בגדד אב תרמ"ה לבין שהותו בליוורנו תשרי תרמ"ו צפוף. ספק אם במרווח זמנים זה היה מספיק מסע ארוך מבגדד לתימן ואח"כ למרסיי. לכן אני סבור כי ממרסיי יצא הא"ח לתימן ומתימן לנמל אבושהר, שם נפטר.

[287] על תפילה זו ראו: ליבס, ישוע שר הפנים, עמ' 171-195.

[288] ראו על כך: סעיף 2.4.3.

[289] בית דין דף קכו ע"א.

יש לשער כי מה שמשך את הא"ח לתימן היו תיאורים נוספים פרי עטו של אבן ספיר אודות כתבי יד ומרשמים מאגיים, תיאורים המשיקים לתחומי העניין של הא"ח.[290] לתוצאות חקירתו של הא"ח הקדשתי דיון בהמשך עבודה זו. נראה שזה היה מסעו האחרון של הא"ח. מתימן שב הא"ח לאבושהר, אשר כנראה שימשה כבסיס יציאה לחלק ממסעותיו. כמו כן נראה, כי להא"ח היה בעיר זו בית משלו, כפי שמשתקף מתוך תיאור הידיעה על מותו.[291] אם כך, בביתו באבושהר באה לידי סיום פרשת חייו הסוערת. הידיעה על פטירתו הופיעה בעיתון "פרח" בחודש תמוז תרמ"ו (יולי 1886). בן 47 היה במותו. למרבה הצער, בידיעה זו לא מוזכר תאריך פטירתו המדויק, אולם ניתן ללמוד ממנה על הנסיבות העגומות של פטירתו. כן קשה להסיק מידיעה זו כי היה מנודה שעה שמת.

<u>הידיעה על מות הא"ח</u>

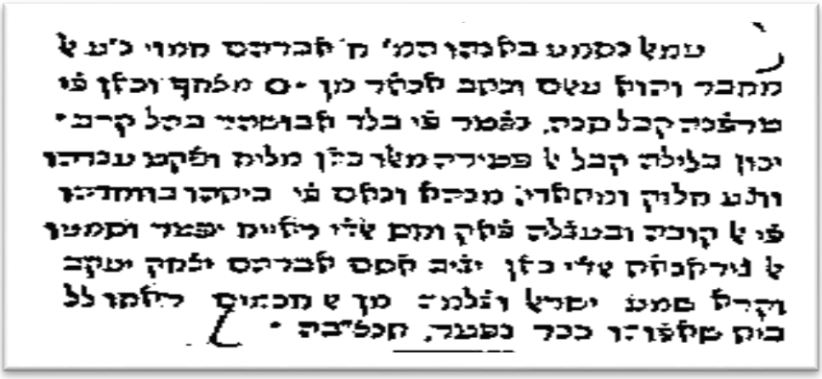

תעתיק:

עמאל נסמע באנהו המ' ח' אברהם חמוי נ"ע אל מחבר והוא עאלם וכתב אכתר מן 50 מצחף וכאן פי טרפנה קבל סנה. נפטר פי בלד אבושהר בהל קרב. יכון בלילה קבל אל פטירה מאלו כאן מליח ופקט

[290] כותב אבן ספיר: "אספתי לי ספרים רבים מאלה הנמצאים בארץ הזאת בכת"י כל מחיר לא יקר לי וכל עמל לא כבד עלי לקנות ולהעתיק ללמוד ספרים ולשמש חכמיהם גם ספרי גורלות למיניהם גורל החול וגורל הקדש..." בהמשך דבריו הוא מונה רשימה ארוכה של עניינים מאגיים. אבן ספיר, נט' א'.

[291] בידיעה על מותו נאמר בערבית "נאם פי ביתהו בווחדוהו פי אל קובה". לו התארח בבית זר היו מציינים זאת, אולם נכתב בפירוש בביתו. יתר על כן נאמר גם שישן בחדר בבית זה לבדו ושהשכנים שמעו אותו, לכן היחיד שלן בבית זה היה הא"ח. מכלל זאת נראה כי זה היה ביתו.

ענדהו ווגע חלוק ומתאדי מנהא ונאם פי ביתהו בווחדהו פי אל קובה ובעגלה פאק וחס אלדי ראייח יפטר וסמעו אל גיראנאת אלדי כאן יגיב אסם אברהם יצחק יעקב וקרא שמע ישראל ופלמה מן אל חכמים ראחו לל בית שאפוהו כבר נפטר. תנצ"בה. [292]

תרגום:

הגיעה השמועה כי המ' [המכובד/המרוחם] ח' [חכם] אברהם חמוי נ"ע [נוחו עדן] הסופר והוא מלומד וכתב למעלה מ 50 ספרים והיה במקומותינו לפני שנה נפטר בעיר הקרובה אבושהר. מתברר כי בלילה לפני פטירתו לא חש בטוב הוא סבל מכאבי גרון וישן בחדר בביתו ביחידות. הוא הקיץ במהרה וחש כי הוא עומד למות.[293] [אח"כ] שמעוהו השכנים מזכיר את שמות אברהם יצחק יעקב וקרא שמע ישראל וכאשר כמה מן החכמים הלכו לביתו ומצאו שכבר נפטר, תנצב"ה.

אישוש לידיעה זו בעיתון "פרח" אנו מוצאים בספר "חזות קשה",[294] שיצא לאור בתרנ"ב (1892). בספר זה נזכר הא"ח כמי שהלך לעולמו. על כך חוזר הספר "אתם קשות",[295] שנכתב בתגובה לספר "חזות קשה". לכן, ניתן לקבוע בוודאות כי הא"ח נפטר בתאריך שצוין לעיל.[296]

---

[292] פרח שנה ט' גיליון 6, 16.7.1886, עמ' 37.

[293] אמירה זו כי הא"ח חש במותו המתקרב ובא, מזכירה במידת מה את התיאור המצמרר של מות מזל, אחותו של הא"ח, המובא בספרו "נפלאים מעשיך", דף מד' ע"א: " אמר הא"ח הי"ו. אמר יאמר בלב חמרמר. כי שדי לי המר, בפטירת אחותי רעיתי יונתי תמתי הבת הבתולה כלה כלולה הכל תלוי במזל תנצב"ה בת טו"ב [שבע עשרה] שנה. ביום שישי אחר חצות [אחר שעת הצהריים] קמה וראתה השמש, ואמרה לאימה אמי אמי בא הזמן, והפכה את פניה אל הקיר והתפללה, ויצאה נשמתה בטהרה. ונקברה זמן הדלקת הנר לשבת דהיינו בעת הקבלת שבת [כך במקור]". ידיעת שעת המוות היא מוטיב ידוע מביוגרפיות של קדושים, על כך ראו: אלכסנדר, האר"י, עמ' 94.

[294] חזות קשה, תרנ"ב, עמ' ל.

[295] אתם קשות, עמ' כו.

[296] אולם קיימות שתי עובדות העשויות לערער לכאורה על תאריך פטירה זה: הראשונה, ספרו האחרון של הא"ח יצא לאור בתרנ"ט (1899). בספר זה שמו של הא"ח מופיע ללא הסיומות המיועדות למי שהיו וחלפו מן העולם. אולם אין בכך לערער על תאריך מותו כפי שהוא מופיע בעיתון "פרח". ידוע כי לעתים סיימו הדפסת ספרים אחרי מות מחבריהם, על כך ראו: בורנשטיין-מקובצקי, ספרות, עמ' 127. השנייה, בספרו "בית הכפרת" (ראו להלן: סעיף 2.7.1) מתאר הא"ח פולמוס בהודו בענייני גיטין שאירע בשנת תרנ"ה (1895). אני סבור כי יש לדחות עדות זו משום שהוא עזב את הודו בשלהי שנת תרמ"ד (1884), לכן סביר

סיכום

מן הקווים הכלליים של תיאור פרשת חייו של הא"ח, אשר הובאו בעבודה זו, עולה דמות מעניינת, שהתנהלותה חריגה במספר מישורים. הוא לא זכה לאריכות ימים. חרף זאת, בחייו הקצרים והסוערים הוא העלה על הכתב למעלה מחמישים חיבורים ושישה עשר מתוכם, ככל הנראה, ראו אור בדפוס. ספרים אלו העניקו לו, כפי שהוא קיווה–שם עולם. הוא מצא את מותו בשנתו ה-47, בודד, חולה, כשהוא ספון לבדו בחדרו בעיר זרה. חרף כל מפעליו ודמותו הבולטת בקרב חכמי המזרח, מתברר כי לאחר מותו הוא השתכח מן הלב במידה מסוימת. הסיבות לכך היו שונות, ואתייחס לכך בסיכום עבודתי. רק בשנים האחרונות זוכה דמותו לעדנה מחודשת וניכרת התעניינות בו ובפועלו. אולם בפרק זה יש לראות כתיאור ראשוני של פרטים ועובדות מחיי הא"ח, שיש בהם להציב מסגרת לבחינת קורות חייו. אין בכוחן של עובדות אלה לצייר תמונה מלאה של חיי הא"ח. נושאים רבים לא לובנו דיים. חלקם אף לא הובא מחמת קוצר היריעה והם נותרו על "רצפת חדר העריכה". על מנת להתקרב אל התמונה המלאה מתחייבת עבודת איסוף נוספת בארכיונים שונים וכן בספרות ובעיתונות התקופה. ראויה להיבחן דרכו בחייו האישיים, לעמוד על הדרך בה נמלט מן הבדידות שבחיי הנדודים, שלעתים הניבה רינונים כנגדו, כנראה סביב התנהגותו המינית. יתכן שאפשר לבחון זאת ע"י בחינת התבטאויותיו אודות חיי הנישואין וכלפי הנשים. האם היה מיזוגני, כפי שעולה מדבריו במספר מקומות,[297] או שיחסו לאישה היה מתחשב כפי שעולה במקומות אחרים.[298] ראוי לבחון גם את

שהא"ח כתב קטע זה הדן בנעשה בהודו בתרמ"ה (1885), ובגין טעות דפוס מופיעה שנת תרנ"ה (1895). כמו כן, הרב "יש"א ברכה" [יעקב שאול אלישר] המוזכר בקטע זה אינו נושא בתואר "ראשון לציון". לפיכך, קטע זה נכתב לפני 1893 שנת מינויו של "יש"א ברכה" לתפקיד זה.

[297] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף ט' ע"א; חמוי, בית הכפרת, דף כג' ע"א.

[298] הדוגמאות בכתבי הא"ח רבות, לדוגמה: מבחינת הא"ח אישה בנידתה יכולה לשהות בבית הכנסת ללא ההגבלות המוטלות כיום, ראו: חמוי, בית אל, דף מד' ע"א. כיום הגישות המחמירות מטילים עליה הגבלות מסוימות; הא"ח ראה בחומרה את הכאת הנשים, ראו: שם: דף עא' ע"ב; הא"ח מערער על אי חיוב נשים במצוות סיפור הגדה של פסח, ראו: חמוי, בית הבחירה, דף קיא' ע"ב. הא"ח הקל על נשים לקראת צום יום הכיפורים, ראו: חמוי, בית הכפרת, דף כא' ע"א.

עמדתו ההלכתית בסוגיות שונות, ובפרט כלפי המודרנה,[299] את סגנונו ואת מנהגי הפנאי השונים אשר להם נדרש במספר מקומות בעבודתו.[300] את כלל יצירתו ברצוני לבחון בפרק הבא.

[299] לדוגמה: הא"ח אסר על אכילת מצות המיוצרות ע"י מכונה. אם כי, אין הוא דוחה באופן עקרוני את השימוש במכונות להכנת מצות: "מצה של האמאכינ"א נשאלתי אם היא כשרה וזאת אשיב לא כל האמאכינ"א שוים יש מהם קצת להקל ויש מהם שמצתם חמץ לגמרי ואין לי דפוסים להביא צורתם איזה מהם הכשר אי לזאת הירא שמים אל יסמוך על שום אמאכינ"א במצת מצוה", חמוי, בית הבחירה, דף קל' ע"ב.

[300] ראו לדוגמה: מנהגי העישון אליהם הוא נדרש באריכות. חמוי, בית הבחירה, דף קנו' ע"ב- קנז' ע"א; הקפדה על לבוש, חמוי, בית אל, דף יא' ע"ב.

2.0 תהליך עבודתו של הא"ח משלב הליקוט עד הספר המוגמר ורישום כלל יצירתו

2.1 אהבתו של הא"ח את הספר והספרייה

שלב התחלתי בעבודתו של כל כותב, לאחר שגיבש בקווים כלליים את מטרתו, הוא איסוף החומר. דומני שהא"ח, שעיקר עיסוקו היה ליקוט, אהב שלב זה בעבודתו. לשם כך הוא חלף על פני ארצות רבות, כאשר מטרתו העיקרית, כפי עדותו, היא ביקור בספריות, או בלשונו – "אוצרי ספרים":[1] "והנה אני אגיד לעולם שתלי"ת [תהילה לאל יתברך] בכל מקום אשר דרכה כף רגלי בערי אירופה שמתי את פני ולבי לסבב בביבליוטיקה דהיינו אוצרי ספרים."[2] ובמקום אחר הוא מוסיף: וחשקי גבר נכספה גם כלתה נפשי לחזות ספרי ראשונים כמלאכים כתב יד לישא את שמותם על ספרי.[3] אפשר לפטור תופעה זאת באמירה כי אהבת הספר אצל הא"ח, כמוה כאהבת ספר המקננת בלבו של כל הצמא לידע. אולם האינטנסיביות והמאמץ הרב שהשקיע בנדודיו מעיר לעיר ומספרייה לספרייה דורשים עיון נוסף באשר למניעיו. ניתן כמובן לתלות זאת באופיו הבלתי מתפשר, או בשמועות אודותיו, אשר הובילו אותו לעימותים חוזרים ונשנים, שבגינם נאלץ לנדוד ממקום למקום. אפשר גם לתלות זאת בתאוות נדודים, אשר הביקור בספריות העניק לה מטרה. אין לדחות גורמים אלה, ומן הסתם הם הניעו כמה ממהלכי הנדודים של הא"ח. אולם אני סבור כי בראש ובראשונה יש להעמיד לפניהם את אהבת הספר והספרייה, אשר בערה בו ולעתים כנראה אף הדביקה את הסובבים אותו.[4] מן הסתם, חלף הא"ח בנדודיו על פני נופים מרהיבים, ערים יפות ומבנים מעוררי השתאות.

---

[1] ראו לדוגמה: לדרש אלהים, נד' א'. ע"פ מילון "אבן שושן" וכן על פי מילון "ספיר", זהו ביטוי שנטבע בעת החדשה. מעבר לכך, שני מילונים אלה אינם מרחיבים. במילון "בן יהודה" לא נמצאת התייחסות לביטוי זה. ראו הרחבה על מקורו של ביטוי זה אצל: ליבאוויטש, ספריות, עמ' 89. ממנו עולה שביטוי זה נטבע סמוך לימיו של הא"ח. המילה 'ספרייה' התחדשה ע"י איתמר בן אב"י מאוחר יותר, ראו: וייס, חידושי, עמ' 204, הערה 56.

[2] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף נד' ע"א.

[3] ראו: חמוי, לדרש אלהים, נד' ע"ב- נה' ע"א.

[4] על כך כותב דניאל אלבו: "הגם שישיבתו [של הא"ח] בוואזן לא ארכה יותר משנתיים [כאן אלבו מפריז, כפי שניתן לראות בסקירה הביוגרפית ישיבתו הרצופה בוואזן הייתה קרובה יותר למספר חודשים], השפעתו על הקהילה ועל חבורת הרבנים שפעלה באותה עת בוואזן היתה משמעותית. השפעתו על הקהילה ניכרה שנים רבות לאחר לכתו, הוא הנחיל את תפיסת עולמו

אולם, מכל המראות הללו, המותירים רושם בלב כל, הא"ח בוחר לרוב לציין את המילה הכתובה אשר נקרתה בדרכו: כתבי יד וספרים בספריות ובאוספים פרטיים הפזורים באירופה, במצרים, בתוניס, בתימן ובתורכיה. אם לא היו כתבי יד וספרים, הוא בוחר לציין את הכתובות העתיקות שנקרו על דרכו בהודו.[5] נראה כי במעשיו אלה, הא"ח הגשים את האתוס היהודי של אהבת המילה הכתובה והעדפתה על פני יצירה חומרית. בדברים אלה יש להדגיש כי נדודיו היו ממוקדי מטרה והם נבעו כאמור, בעיקר מאהבת ספרים או המילה הכתובה, ובעקיפין מאהבת החכמה. אולם היה לכך מחיר לא קל. הנדודים והביקורים בספריות ובאוספים פרטיים גזלו מהא"ח זמן, ממון ומאמץ פיזי ונפשי –ואולי גם את האפשרות להקים משפחה חדשה. הא"ח מתאר חלק מן המאמצים הללו בלשונו: "ונאמן עלי הדיין בכל הביבליוטיקאס שישבתי בהם הייתי רוב הימים בתענית בעבור הוצאת הפונדק..."[6] לבד מהערצת המילה הכתובה, אני סבור כי קיימות עוד שתי סיבות חשובות אשר הובילו את הא"ח לאהבה זו: הראשונה מתוארת בספרו "גבר ישראל", אשר נכתב שעה שהא"ח כבר גמא מרחקים עצומים וראה ספריות רבות. בספר זה פורש הא"ח את המניע שהביאו להתחקות אחר ספרים וכתבי יד בספריות ובאוספים פרטיים במשך שנים לא מעטות. השנייה, לדעתי, היא ניסיונו של הא"ח ללכת בדרכיו של החיד"א, מושא הערצתו. בשתי נקודות אלה ברצוני להרחיב קמעא להלן.

2.1.1 מניעיו כפי שהם מתוארים בספר "גבר ישראל"

בהקדמת ספרו "גבר ישראל" נדרש הא"ח למניעיו ואלה דבריו:[7]

לגבי חשיבות הספר ועולם הדפוס להרחבת אופקיו והתפתחותו הרוחנית של האדם. תפיסתו עיצבה את דרכה של אצולת הממון בוואזן, ואת פעילות הקהילה בתחום הדפוס וההוצאה לאור. בהשפעתו צמחו בוזאן שניים מהמוציאים לאור החשובים ביותר במרוקו: ר' שלמה פייאמנטה ור' שלמה נחמיאש". ראו: אלבו, וואזן, עמ' 154. לצערי הכותב אינו מצרף אסמכתאות לדברים הללו.

[5] ראו נספח 2, עמ' 216, "מכתבו של הא"ח לעיתון הצפירה".

[6] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף נד' ע"ב- דף נה' ע"א.

[7] גבר ישראל, עמ' IV-V.

צילום עמ' v,iv.[8]

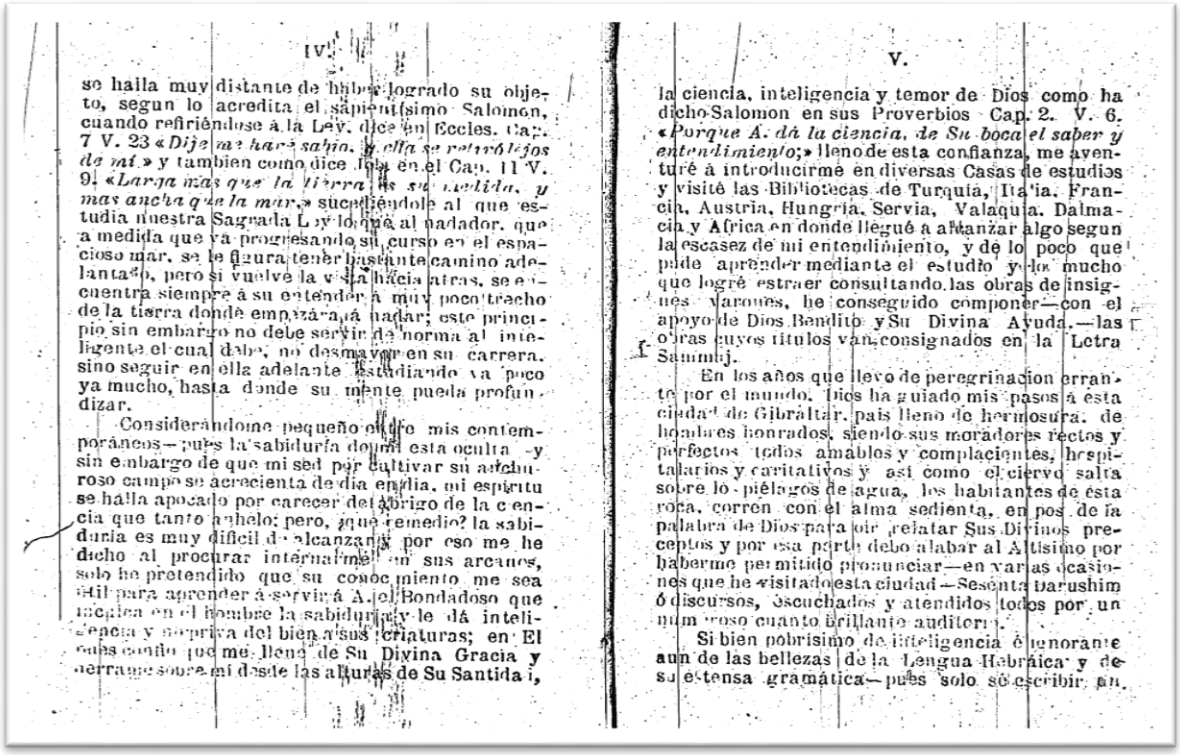

IV.

se halla muy distante de haber logrado su objeto, segun lo acredita el sapientísimo Salomon, cuando refiriéndose á la Ley, dice en Eccles. Cap. 7 V. 23 «*Dije: me haré sabio, y ella se retiró lejos de mí.*» y tambien como dice Job en el Cap. 11 V. 9. «*Larga mas que la tierra es su medida, y mas ancha que la mar.*» sucediéndole al que estudia nuestra Sagrada Ley lo que al nadador, que á medida que va progresando su curso en el espacioso mar, se le figura tener bastante camino adelantado, pero si vuelve la vista hácia atras, se encuentra siempre á su entender á muy poco trecho de la tierra donde empezára á nadar; este principio sin embargo no debe servir de norma al inteligente el cual debe, no desmayar en su carrera, sino seguir en ella adelante estudiando un poco ya mucho, hasta donde su mente pueda profundizar.

Considerándome pequeño entre mis contemporáneos—pues la sabiduría doquier esta oculta—y sin embargo de que mi sed por cultivar su anchuroso campo se acrecienta de dia en dia, mi espíritu se halla apocado por carecer del abrigo de la ciencia que tanto anhelo; pero, ¿qué remedio? la sabiduría es muy difícil de alcanzar, y por eso me he dicho al procurar internarme en sus arcanos, solo he pretendido que su conocimiento me sea útil para aprender á servir á Aquel Bondadoso que inspira en el hombre la sabiduría y le dá inteligencia y aspira del bien á sus criaturas; en El cual confio que me llene de Su Divina Gracia y derrame sobre mi desde las alturas de Su Santidad,

V.

la ciencia, inteligencia y temor de Dios como ha dicho Salomon en sus Proverbios Cap. 2. V. 6. «*Porque A. dá la ciencia, de Su boca el saber y entendimiento;*» lleno de esta confianza, me aventuré á introducirme en diversas Casas de estudios y visité las Bibliotecas de Turquía, Italia, Francia, Austria, Hungría, Servia, Valaquia, Dalmacia y Africa en donde llegué á alcanzar algo segun la escasez de mi entendimiento, y de lo poco que pude aprender mediante el estudio y lo mucho que logré estraer consultando las obras de insignes varones, he conseguido componer—con el apoyo de Dios Bendito y Su Divina Ayuda.—las obras cuyos títulos van consignados en la Letra Sammij.

En los años que llevo de peregrinacion errante por el mundo, Dios ha guiado mis pasos á esta ciudad de Gibraltar, pais lleno de hermosura, de hombres honrados, siendo sus moradores rectos y perfectos todos amables y complacientes, hospitalarios y caritativos y así como el ciervo salta sobre los piélagos de agua, los habitantes de esta roca, corren con el alma sedienta, en pos de la palabra de Dios para oir relatar Sus Divinos preceptos y por esa parte debo alabar al Altísimo por haberme permitido pronunciar—en varias ocasiones que he visitado esta ciudad—Sesenta Darushim ó discursos, escuchados y atendidos todos por un numeroso cuanto brillante auditorio.

Si bien pobrísimo de inteligencia é ignorante aun de las bellezas de la Lengua Hebráica y de su estensa gramática—pues solo sé escribir un

תרגום:

אך גדולתה ועומקה של התורה הקדושה שלנו – המלאה בידע, תבונה וחכמה – אינה מאפשרת בכל זאת ליכולת האנושית להגיע לתחתיתה, כי הרי כאשר איש דגול חושב שהוא הגיע לפסגה, הוא רואה כי הוא נמצא רחוק מאוד מלהגיע למטרתו, ...ולפיכך איש הלומד את התורה הקדושה שלנו דומה לשחיין אשר בעת התקדמותו בים רחב, מגלה כי הדרך לפניו עוד ארוכה, אך כאשר הוא מסתכל לאחור, הוא מגלה ממרחק אשר נראה לו קצר את קטע החוף ממנו התחיל את המשחה; מצב זה איננו צריך להוות מכשול לאיש חכם אשר אינו אמור להתייאש, אלא להמשיך קדימה וללמוד פעם מעט ופעם הרבה, עד כמה שתבונתו יכולה להתעמק. בהתייחס לעצמי כאדם קטן מבין בני זמני – הרי חכמתי אינה נראית לעין – ודווקא מכאן בא הרצון שלי, הגובר מיום ליום, לזרוע בשדה הרחב של

[8] צילומי העמודים הובאו משום נדירותו של ספר זה.

החכמה. אני מרגיש בקטנותו של שכלי כתוצאה מחוסר אפשרות להיעזר בידע אליו אני כ"כ שואף; אך מה לעשות? קשה מאוד להגיע לחכמה, ובגלל זה נאמר לי להתאמץ ולהתעמק בסודותיה, לדידי רק רציתי שההיכרות איתה תכשיר אותי לעבודת הקב"ה אשר מכניס לראשו של אדם בינה ודעת ואיננו שולל רחמים מיצוריו...בהיותי מלא באמונה זו, החלטתי להיכנס (introducirme) לבתי מדרש[9] (Casas de estudios) שונים וביקרתי בספריות בתורכיה, איטליה, צרפת, אוסטריה, הונגריה, סרביה, ולאכיה, דלמטיה ואפריקה, בהן הצלחתי לעניות הבנתי להבין משהו, ומהמעט שיכולתי להבין במשך לימודיי, ומהדברים הרבים שיכולתי להפיק מהקריאה בכתבי מלומדים מכובדים, הצלחתי לחבר – בהסתמך על הקב"ה ועזרת השם – את היצירות שכותרותיהן מצוינות ב"מכתב סמוך"".[10]

מניתוח דברים אלה עולה כי הא"ח רואה את הסיזיפיות שבניסיון להשגת החכמה. לכן, האדם המאמין ורודף החכמה יהא עסוק בכך כל ימיו, וייתכן כי היא לא תבוא למימוש מלא בחייו. ניסיון זה נמתח בקו ליניארי מיום הלידה עד יום הקבורה, לכן נבחרו על ידיו הדימויים של ההעפלה להר, ולחלופין – השחייה בים. אולם הדרך קשה מאוד: "קשה מאוד להגיע לחכמה", ויש להשקיע בה מאמצים רבים: "ובגלל זה נאמר לי להתאמץ ולהתעמק בסודותיה". יחד עם זאת, במאמץ סיזיפי זה טמונים זרעי ייאוש הנובטים בשעה שאותו אדם מפנה את מבטו לאחור כדי לבחון את הישגיו –או אז הוא יגלה כמה הם אפסיים ביחס למטרה. לכן ראוי שהאדם יתמיד בלימודו, חרף הסוף שאינו נראה לעין. על החכם ללמוד להתגבר על ייאוש זה. ההעפלה הזו ב"הר החכמה", אשר תעלה את הא"ח במעלות האמונה: "תכשיר אותי לעבודת הקב"ה", תהיה כרוכה בביקור בספריות רבות: "בהיותי מלא באמונה זו...", ותיצור עבור אדם זה תשתית לחבור ספרים רבים. אולם היכולת לבקר בהרבה ספריות ולאתר בתוכן את הנחוץ הייתה אפשרית בימי הא"ח, הן באמצעות כלי

[9] בתי המדרש שימשו לעתים גם ספריות, ראו: הקר, המדרש, עמ' 28; שידורסקי, ספרייה, עמ' 25-26.

[10] הכוונה לרשימת כתביו של המחבר אותה צירף לספרו זה. יש לציין כי לרוב בכתביו נהג הא"ח לציין את רשימת חיבוריו. ראו לדוגמה: אביעה חידות, הקדמת המחבר; זכר עשה, דף עג' ע"א ואילך ; לדרש אלהים, מודעה רבא לאורייתא.

תחבורה מהירים והן באמצעות קטלוג הספריות,[11] והא"ח ידע לנצל זאת כראוי. בדברים אלה ניתן למצוא הד לרעיון שקיים במחשבה היהודית: "מבחינה זו (יכולת איסוף הידע. נ.ח) ייתכן, תאורטית לפחות, שהאחרונים יעלו אפילו על הראשונים, ויהיו קרובים יותר מהם אל הנוסח המקורי (של שלשלת הקבלה. נ.ח)"[12] רעיון זה, כפי שמציין אברהם מלמד, בוצע בפועל ע"י ידי הא"ח. מוסיף אברהם מלמד, כי נהוג לראות רעיון זה כ"אופייני להומניזם של הרנסנס", אולם הוא קיים במחשבת חז"ל.[13] הוא טומן בחובו משמעויות מרחיקות לכת, אשר איני יודע אם הא"ח החזיק בהן. בדיונו גורס אברהם מלמד שאחד מפירותיה של גישה זו הנו ההרשאה להדפיס ספרים רבים: "האזהרה הבוטה לא להדפיס ספרים הרבה, הופכת להיות לגיטימציה לעשות מעשה זה עצמו, זאת מתוך החשש מאבדנה המוחלט של האמת הקדמונית, שהועברה עד כה בע"פ".[14] לצורך ביסוס דבריו, מוסיף אברהם מלמד קטע קצר מהקדמת רבי סעדיה גאון לפירוש קהלת:[15] "והנה מרב חסדי ה' ועוצם השגחתו נתן בלבם לכתוב ידיעותיהם ולקבצם בחיבורים וספרים כדי שיתקיימו וישארו ויגיעו לידי הרחוקים והמופלגים, והנמצאים עתה ושיבואו לדורות הבאים..."[16] מובאה זו בספרו של מלמד חופפת במידת מה לדברי הא"ח אשר הובאו לעיל בבואו לנמק את מפעלו הספרותי. מכך עולה ש"תודעת הספרייה"[17] אצל הא"ח קשורה למעשה לעלייה במעלות האמונה. לדידו, הספרייה היא כלי חשוב שנמצא בידי המאמין כדי להגיע להכרת האל, לכן אני סבור שייתכן כי לא בכדי הוא נוקט

---

[11] ייתכן כי הקל על הא"ח קטלוג כתבי היד העבריים בספריות איטליה. ידיעה על כך הופיעה ב"חבצלת", 16.5.1879: "האדון פ' לאסיניא פוקד מאת ממשלת איטליה לעשות קאטאלאג מכל הספרים כתבי יד בשפת עבר וערבי ויתר שפות הקדם הנמצאים בכל בתי עקד הספרים אשר נמצאים באיטליא, בו יורשמו שמות מחבריהם, תוכן ענינם ועת כתיבתם".

[12] ראו: מלמד, על כתפי ענקים, עמ' 27.

[13] ראו דברי רב פפא אשר גרס כי האחרונים עלו בלימודם על הראשונים: "אמר ליה רב פפא לאביי: מאי שנא ראשונים דאתרחיש להו ניסא, ומאי שנא אנן דלא מתרחיש לן ניסא? אי משום תנויי - בשני דרב יהודה כולי תנויי בנזיקין הוה, ואנן קא מתנינן שיתא סדרי! [אמר לו רב פפא לאביי: במה שונים הראשונים שהיו מתרחשים להם ניסים, ומה שונים אנו שאין מתרחשים לנו ניסים? אם משום לימודם הרי בלימודם הרי הם עסקו בדיני נזיקין ואנו לומדים שישה סדרים!]" בבלי, ברכות, דף כ' ע"א.

[14] ראו: מלמד, על כתפי ענקים, עמ' 21.

[15] ראו: שם.

[16] ראו, גאון, חמש מגילות, עמ' קס"ג.

[17] על תודעת הספרייה, ראו: בר-לבב, ספרייה.

בביטוי החדשני "אוצר ספרים", המכיל את דעתו של הא"ח בנוגע לחשיבותו של המצוי באוספי ספרים: הספרים הם "אוצר" עבור הא"ח. לא זאת בלבד, אלא שהא"ח מאמץ גם את הרעיון הקיים במחשבה היהודית הרואה בכתיבת ספרים חלופה להקרבת קורבנות בבית המקדש.[18] לבד מן העניין האמוני, אני סבור שבעבודתו הספרותית מבקש הא"ח לתווך בין הידע, בעיקר הידע המאגי, שאצור בספריות, לבין הציבור המעוניין בו. בנקודה זו הא"ח פעל בהתאם לרעיונות תנועת ההשכלה, כפי שנראה להלן.[19] מן הפעילות הזו תבוא הכרה בחכמתו של הא"ח, כפי שנרמז בדבריו: "בהתייחס לעצמי כאדם קטן מבין בני זמני – הרי חוכמתי אינה נראית לעין", מכאן נראה, ש"תודעת הספרייה" של הא"ח קשורה בעבותות גם לחפצו להגיע למעמד אליו הוא ראוי, כלומר, שחכמתו תיראה לעין.[20] אהבת הספר והספרייה של הא"ח הובילה אותו לעסוק גם בתולדות הספר העברי. הוא השתמש בעבודתו בקטלוג הביבליוגרפי "שפתי ישנים"[21] מאת שבתאי בס, חלוץ הביבליוגרפיה העברית.[22] אם כי נראה שלא הכיר חלק מן המחקר שהתפרסם בימיו.[23] חלק מן המידע שאסף הוא פירט בספר "גבר ישראל":

"No es posible consignar los nombres de todos los hajamim y autores de todos los libros escrito en Hebreo Arabe Latin y Griego que todavia existen hoy en las

[18] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף נט' ע"א. על כך ראו: תדגי, ספר, עמ' 9-17.

[19] דיון על כך ראו בעבודה זו: סעיף 2.2.5 "השימוש בספרות ההשכלה".

[20] על "תודעת ספרייה" ככלי למוביליות חברתית, ראו: בר-לבב, ספרייה, עמ' 204-206.

[21] בס, שפתי.

[22] ראו לדוגמה: חמוי, דבק מא"ח, דף יב' ע"א; דף כד' ע"א; דף סא' ע"א. הא"ח מצטט ספר זה הן בעניינים פילוסופיים והן בענייני מאגיה.

[23] תמוהה העובדה שמשה (מוריץ) שטיינשניידר ועבודתו הביבליוגרפית הנרחבת לא מוזכרים ולו פעם אחת בכתביו של הא"ח. אפשר להניח כי הא"ח נעזר בספריו של שטיינשניידר אך לא מצא מקום להזכיר זאת, אולם אני סבור שיקשה להוכיח זאת. נוסף על כך אני סבור שאין זו דרכו של הא"ח לא להביא דבר בשם אומרו. כמו כן, לא ניתן להניח כי הא"ח התעלם מספרות ההשכלה, שכן להלן יתברר כי הכיר אותה ואפילו פעל לפי חלק מערכיה של תנועה זו. לא ניתן גם לומר שמחסום השפה עמד לו כאן לרועץ, משום שבדבריו לעיל הוא מזכיר שני ספרים של ברטולוצ'י ושל וולף שנדפסו בלאטינית, שפה שלא הייתה שגורה בפיו. לכן התמיהה בעינה עומדת.

Bibliotecas porque el tiempo no lo permite; citaré sin embargo la gran obra intitulada «Keriat Sefer» impresa en roma el año 1675 de la era cristiana. Otra por Wolff la Biblioteca Hebraica de Hamburgo impresa el año 1671 de la era cristiana; he oído tambien que las Bibliotecas de España estan llenas de obras Hebráicas de gran mérito; en las de Portugal Roma y otras ciudades de Italia se encuentran cerca mil libros Hebráicos manuscritos algunos de los cuales han sido imprenso [impreso] en nuestros dias á espensas L'Alian co israelite Universelle»[כך במקור]en elpreseute [presente צ"ל] año de 5642 me la enviado esa Corporacion un libro acabado de publicar intitulado « Teshubot Hajmé Sárfat, » Muchos millares de libros fueron quemados en las epocas de *gerushim* (destierrados) y en mi libro «Lidrosh Elohim» hice un catalogo de las Bibliotecas que he visitado- en donde se hallan grandiosas obras Hebraicas- en varias ciudades de Turquia, Bucharest, Valaquia, Servia, Francia, Austria y Hungaria".[24]

תרגום:

"אין אפשרות לציין את השמות של כל החכמים ומחברי כל הספרים אשר נכתבו בעברית, בערבית, בלטינית וביוונית ואשר נמצאים עוד היום בספריות, כי הזמן אינו מאפשר זאת; אך בכל זאת אזכיר יצירה גדולה בשם "קריית ספר",[25] אשר נדפסה ברומא בשנת 1675 לספה"נ. יצירה אחרת מאת וולף[26] אשר נמצאת בספרייה העברית של המבורג נדפסה בשנת 1671 לספה"נ; שמעתי גם כי הספריות בספרד מלאות ביצירות עבריות באיכות גבוהה; בפורטוגל, רומא ושאר הערים באיטליה נמצאים כאלף ספרים עבריים הכתובים בכתב יד, שחלק מהם נדפסו בימינו על חשבון הארגון "כל ישראל חברים", בשנת ה'תרמ"ב הנוכחית ארגון

[24] ראו: חמוי, גבר ישראל, עמ' 340-341.

[25] ראו: ברטולוצ'י, ביבליוגרפיה.

[26] ראו: וולף, ביבליוגרפיה.

זה שלח לי ספר שהוא פרסם זה עתה, בשם "תשובות חכמי צרפת".[27] אלפים רבים של ספרים נשרפו בתקופת הגירושים, ובספרי "לדרש אלהים" ערכתי את קטלוג הספריות שבהן ביקרתי – בתורכיה, בוקרשט, ואלאכיה, סרביה, צרפת ואוסטרו- הונגריה".

<u>צילום העמודים 340-341</u>

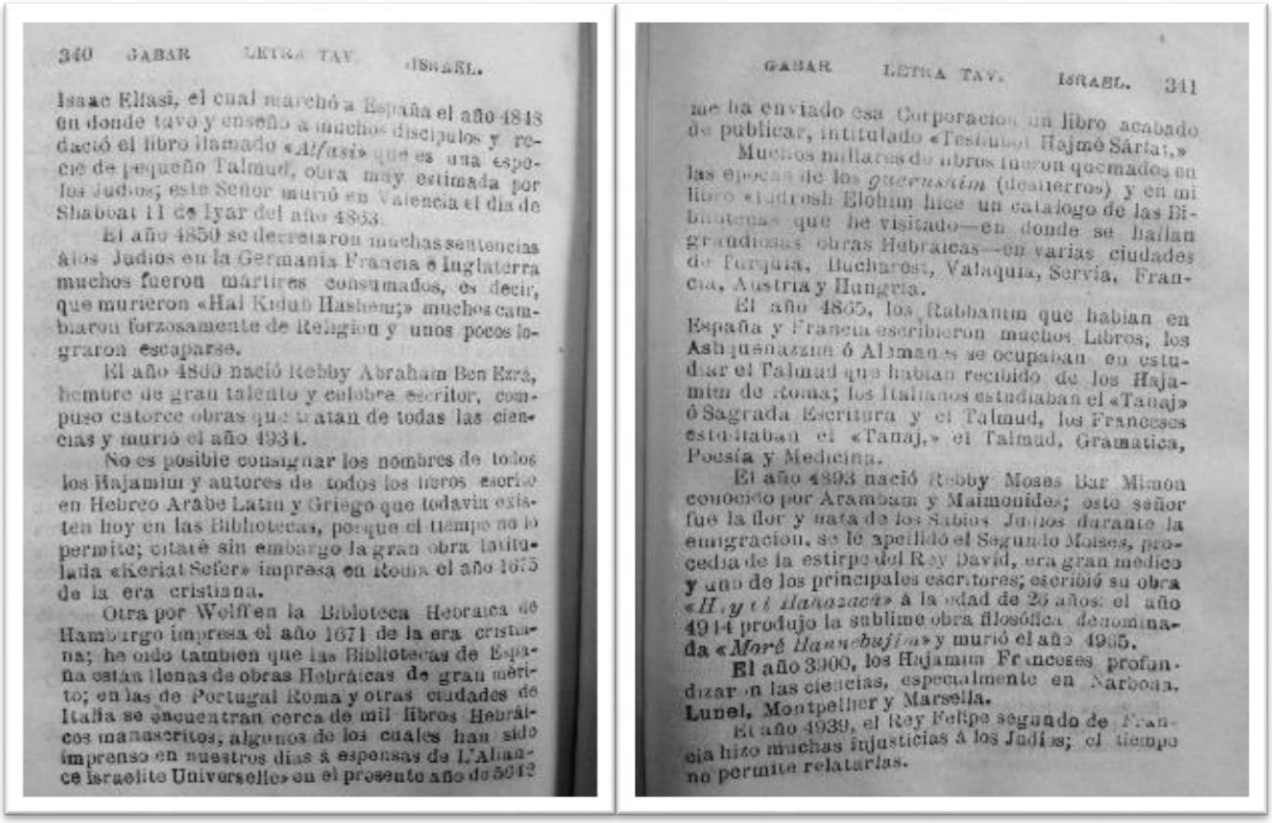

340 GABAR LETRA TAV. ISRAEL.

Isaac Elfasi, el cual marchó a España el año 4848 en donde tavo y enseño a muchos discipulos y redació el libro llamado «*Alfasi*» que es una especie de pequeño Talmud, obra muy estimada por los Judios; este Señor murió en Valencia el dia de Shabbat 11 de Iyar del año 4863.

El año 4850 se decretaron muchas sentencias àlos Judios en la Germania Francia ó Inglaterra muchos fueron mártires consumados, es decir, que murieron «Hal Kidub Hashém;» muchos cambiaron forzosamente de Religion y unos pocos lograron escaparse.

El año 4860 nació Rebby Abraham Ben Ezrá, hombre de gran talento y celebre escritor, compuso catorce obras que tratan de todas las ciencias y murió el año 4931.

No es posible consignar los nombres de todos los Hajamim y autores de todos los libros escritos en Hebreo Arabe Latin y Griego que todavia existen hoy en las Bibliotecas, porque el tiempo no lo permite; citaré sin embargo la gran obra intitulada «Keriat Sefer» impresa en Roma el año 1675 de la era cristiana.

Otra por Wolffen la Biblioteca Hebraica de Hamburgo impresa el año 1671 de la era cristiana; he oido tambien que las Bibliotecas de España estan llenas de obras Hebráicas de gran mèrito; en las de Portugal Roma y otras ciudades de Italia se encuentran cerca de mil libros Hebráicos manuscritos, algunos de los cuales han sido impreso en nuestros dias à espensas de L'Alliance israelite Universelle» en el presente año de 5642

GABAR LETRA TAV. ISRAEL. 341

me ha enviado esa Corporacion un libro acabado de publicar, intitulado «Testubot Hajmé Sártat.»

Muchos millares de libros fueron quemados en las epocas de los *guerusim* (destierros) y en mi libro «Eudrosh Elohim hice un catalogo de las Bibliotecas que he visitado—en donde se hallan grandiosas obras Hebraicas—en varias ciudades de Turquia, Bucharest, Valaquia, Servia, Francia, Austria y Hungria.

El año 4865, los Rabbanim que habian en España y Francia escribieron muchos Libros; los Ashquenazim ó Alemanes se ocupaban en estudiar el Talmud que habian recibido de los Hajamim de Roma; los Italianos estudiaban el «Tanaj» ó Sagrada Escritura y el Talmud, los Franceses estudiaban el «Tanaj,» el Talmud, Gramatica, Poesia y Medicina.

El año 4893 nació Rebby Moses Bar Mimon conocido por Aramoam y Maimonides; este señor fue la flor y nata de los Sabios Judios durante la emigracion, se le apellidó el Segundo Moises, procedia de la estirpe del Rey David, era gran médico y uno de los principales escritores; escribió su obra «*Hayel Hahazacá*» à la edad de 26 años: el año 4914 produjo la sublime obra filosófica denominada «*Morê Hannebujim*» y murió el año 4965.

El año 3900, los Hajamim Franceses profundizaron las ciencias, especialmente en Narboan, Lunel, Montpellier y Marsella.

El año 4939, el Rey Felipe segundo de Francia hizo muchas injusticias à los Judios; el tiempo no permite relatarlas.

מעיון בספרו של הא"ח "לדרש אלהים" עולה כי תיעוד הספריות ואוספי הספרים הפרטיים ורישום המצאי שבהם לא הועלה על הכתב בספר זה בצורה מסודרת. עיקר רישומיו בנושא זה מרוכזים בעמודים נד' א'-נד' ב', אם כי ניתן למצוא במקומות אחרים בספר זה רישומים נוספים.[28] בספרי הא"ח האחרים קיימים רישומים נוספים, הפזורים באקראי ללא סדר הנראה לעין. מתוך רישום מדויק של כלל הספריות אותן הזכיר הא"ח עולה שעדותו בספר "גבר ישראל" אינה מדויקת. ברישום זה חסרות הספריות בוולאכיה,

[27] הכוונה לחיבור: יואל בן משה ליב הכהן מילר, תשובות חכמי צרפת ולותיר, וינה תרמ"א (1881).

[28] ראו לדוגמה: חמוי, לדרש אלהים, נה' ע"ב.

בוקרשט ואוסטרו-הונגריה. ייתכן כי הא"ח ביקש לכתוב מחקר מסודר על תולדות הספר העברי כמו "שם הגדולים" של החיד"א, אך הדבר לא הסתייע בידו.[29] בעבודה זו לוקטו העדויות מכלל ספריו אודות ביקוריו בספריות ובאוספי הספרים וכן רישום המצאי בהן, כפי שהא"ח מצא לנכון לציין, והן יוצגו להלן.[30]

2.1.2 חיים יוסף דוד בן יצחק זרחיה אזולאי: החיד"א (1724-1806)- כמודל לחיקוי בעיני הא"ח

אחת הדמויות המשמעותיות בעולמו הרוחני של הא"ח הייתה דמותו של החיד"א.[31] ייתכן כי הערצה זו היא פרי השפעתו של הרב חיים פאלאג'י, שנודע בהערצתו לחיד"א ובניסיונו ללכת בדרכיו.[32] אצל הא"ח, כתבי החיד"א עומדים בראש רשימת המקורות, והוא נטל מהם מובאות רבות. הא"ח אינו מסתפק בציטוט ממספר ספרים מצומצם מתוך מכלול חיבוריו של החיד"א, אלא ממגוון גדול מספריו וכתבי ידו של החיד"א.[33] על מעמדו של החיד"א בעיני הא"ח ניתן לעמוד גם מתוך התארים אותם מוסיף הא"ח לשמו של החיד"א, אשר מביעים את הערכתו הרבה אליו. הוא מזכיר את החיד"א בלוויית תארים כמו: "גאון מופת הדור" "כתב הרב מופת הדור חיד"א,"[34] "כתב הרב הגאון מופת הדור חיד"א".[35] יתר על כן, החיד"א הוא היחידי שזוכה אצלו לתואר "פוה"ד (פוסק הדור)".[36] לעומת זאת, באזכור רבנים אחרים הוא מסתפק בכינוי "הרב", "מרן", "הגאון". יש לציין שיוצא דופן יחידי הוא החבי"ף [הרב חיים פאלאג'י] שזכה לארבעה אזכורים

---

[29] דוגמה לבירור ביבליוגרפי שעורך הא"ח: "ע"כ מצאתי בס' כת"י אשר שמו אוצר חכמה ואל ידעתי [לא ידעתי]למי מקדושים אשר בארץ ובהיותי מחפש בספרים האיר ה' עיני וראיתי לרב יד נאמן [הכוונה לחיים אברהם בן שמואל מיראנדה מחבר יד נאמן] ... שכתב סוד זה ממנו במעשהו שמצא בגנזי החכם הנאמן שקנה כבוד שמו בישראל אברהם טירידו...". חמוי, האח נפשנו, סט' ע"א.

[30] על ריכוז רישומיו ראו: סעיף 2.3.

[31] על אישיות זו בהרחבה ראו: בניהו, החיד"א.

[32] על כך ראו: עקשטיין, תולדות, עמ' 228-231.

[33] ראו: סעיף 2.2.1

[34] ראו לדוגמה: חמוי, האח נפשנו, דף כז' ע"א; דף לב' ע"ב.

[35] ראו לדוגמה: שם, דף מה' ע"ב; דף מו' ע"ב.

[36] ראו: שם, דף עז' ע"ב.

כ"מופת הדור" בספרי הא"ח. אחד ההסברים לכך נעוץ בעובדה שהיה מורהו של הא"ח, כך על פי עדותו.[37] לכן, כך אני סבור, הא"ח מצא שדמותו המופתית של החיד"א ראויה לחיקוי, לפחות בשני מישורים: הראשון הוא תחומי הכתיבה, והשני – אורח החיים. הא"ח, כמו החיד"א,[38] הרבה לנדוד בארצות תבל. שניהם הקדישו חיבורים לתיאור מסעותיהם. אצל החיד"א היה זה הספר "מעגל טוב", וכפי שמתאר זאת מאיר בניהו: "תיאור חיי היהודים בקהילות שביקר בהן...מצבם הרוחני והכלכלי, יחסי השלטון אליהם ומקומם בחיי המדינה, אופיו הייחודי של כל קיבוץ וקיבוץ."[39] אצל הא"ח היו אלה שני חיבורים, אשר הא"ח קושר ביניהם: "תבל ויושבי בה" ו"עדת לאומים":

א. תבל ויושבי בה – "וכבר יחדתי קונטרס אחד וקראתי בשם תבל ויושבי בה. ושם נאמר על כל המקום אשר דרכה כף רגלי בו. עיר ועיר מדינה ומדינה. מספר אנשיה שריה ושופטיה. ומניגהה [צ"ל מנהיגה או מנהיגיה] ומנהגיה. כלל ופרט. עם המקרים אשר קראוני לכלם בשם אקרא הן לטוב הן למוטב. עדר עדר לבדו[בראשית, לב', י"ז]".[40] ובמקום אחר: "תבל ויושבי בה קונטה קומו ג'וגראפיאה פארה איל מונדו אסימיז'ה אה איל עדת לאומים"[תבל ויושבי בה, תיאור גיאוגרפי של העולם והדומה לספר עדת לאומים].[41]

ב. עדת לאומים – "באשר תעיין בסה"ק [ספרי הקטן] עדת לאומים שם נאמר ע"כ [על כל] אומה ולשון אשר היו ואשר עודם בחיים על תוכן אמונתם וחוקותם לכל אומה ולשון אשר יש תחת השמיים".[42]

לבד מן החיבורים הגיאוגרפיים, תחומי הכתיבה של שני אישים אלה היו נרחבים. את תחומי העיסוק של החיד"א מסכם בניהו בהמשך דבריו: "כמעט אין לך שטח משטחי היהדות שלא עסק בו. פרשנות ודרש, הלכה וקבלה, מוסר ודינים, היסטוריה וביבליוגרפיה". בכל תחומי העיסוק הללו פעל גם הא"ח ואף הקדיש

---

[37] על כך ראו בפרק הביוגרפי, סעיף 1.1.1.

[38] על נדודי החיד"א ראו: בניהו, החיד"א, רעג' –רעד' (במפות המצורפות).

[39] ראו: בניהו, החיד"א, עמ' פח'.

[40] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף כא' ע"א.

[41] ראו: חמוי, זכר עשה, דף עד' ע"ב.

[42] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף יד' ע"א.

מספר חיבורים ל"היסטוריה וביבליוגרפיה" כחיד"א.[43] על אף פי שחיבורים אלה אבדו, ברצוני להתייחס לעדותו של הא"ח עליהם:

א. החיבור "שמות בארץ"- חיבור זה מקביל לחלק ההיסטורי ב"שם הגדולים" של החיד"א. במקרה זה הא"ח מציין במפורש את רצונו לחקות את החיד"א: "שמות בארץ קומו איל שם הגדולים די איל רב הגדול חיד"א ז"ל וזיע"א. [שמות בארץ הדומה לשם גדולים לרב הגדול חיד"א ז"ל וזיע"א.]"[44]

ב. החיבור "נהר דיעה"- חיבור זה עוסק בעבודתו הביבליוגרפית של הא"ח: "אני אגיד לעולם שתלי"ת [תהילה לאל יתברך] בכל מקום אשר דרכה כף רגלי בערי אירופה שמתי פני וליבי לסבב בביליוטיקה דהיינו אוצרי ספרים. וחסד אל גבר עלי שמצאתי חן בעיני[45]Bibliotecario והייתי מציין כל הספרים כתיבת יד וסידרתים ע"ס הא"ב ועשיתי קונטרס וקראתי בשם נהר דיעה."[46] חיבור זה מקביל לחציו השני של הספר "שם הגדולים".

לסיכום: הדמיון בין שני אישים אלה הוא כה רב, עד כדי כך שנראה כי דבריו אלה של בניהו אודות החיד"א ראויים לתאר את הא"ח למעט הנטייה לרכישת כתבי יד:

> כל ימיו שיקע חיד"א כוחותיו בעבודה ספרותית עניפה, בסידור כתביו והדפסתם. כמעט אין לך שטח משטחי היהדות שלא עסק בו... הרבה כתבי יד ראה ... בנסיעותיו והרבה רכש בכספו, ולא ויתר על כל אפשרות לבקר בספריות ובמוזיאונים במקומות שבהם עבר.[47]

---

[43] עיינו בסעיף 2.7 בו התייחסות לתוכנו של כל חיבור.

[44] ראו: חמוי, זכר עשה, דף עד' ע"א.

[45] ספרן באיטלקית.

[46] ראו: חמוי, לדרש אלהים, נד' ע"א.

[47] ראו: בניהו, החיד"א, עמ' פא'.

2.2 ספרייתו של הא"ח

בסיפורו 'אחרית שמחה תוגה', שהתפרסם ב-1873, מתאר יל"ג [יהודה לייב גורדון] מנקודת מבטו של משכיל את השינוי שעבר בית הצדיק החסידי אשר הפך לבית רופא האמון על חידושי המדע באותה תקופה, ואגב אורחא הוא מתאר לנו את חדרו של הצדיק שבו הוכנו הקמעות ואת המצאי בספרייתו:

> אמת כי במקום מלתחת הקמיעות תעמוד עתה מכונת הגַלוַניזמוס;[48] במקום ס' הזוהר ס' הנפש לנימייער, במקום ס' רזיאל וס' שושן סודות, ספרו של פירכאָף תורת הלידה והיולדות;[49] במקום ס' ברית מנוחה, ספרו של לעססינג על בנין הגויה ונתוחה;[50] במקום ס' הפרדס וס' הקנה, ס' תורת הרפואה לסקַנצאָנני,[51] ועוד כהנה וכהנה תמורות ושנויים אשר יחרד כל לב ותבהל כל נפש משמוע.[52]

בספרייה זו של הצדיק שעסק במאגיה במזרח אירופה בתקופה בה חי ופעל הא"ח, נמצאים מספר ספרים העוסקים במאגיה יהודית כגון "ספר רזיאל", "ברית מנוחה" ו"ספר שושן סודות". ספרים אלה מופיעים גם בתוך רשימת מקורותיו של הא"ח, אם כי רשימת המקורות של הא"ח הייתה עשירה ומגוונת לאין ערוך.[53] מיכל ארבל, שכתבה דיון מפורט ומסכם על הסיפור הזה, מעירה הערה חשובה לענייננו:

---

[48] הכוונה לאמבטיה טיפולית בעזרת זרם חשמלי שהייתה בשימוש במאה התשע עשרה, הנקראת על שמו של הרופא והפיזיקאי האיטלקי לואיג'י גלווני (1737-1798).

[49] הכוונה לרופא הגרמני רודולף קרל פירכו (Rudolph Carl Virchow:1821-1902). תודות לפרופסור שמואל קוטק שסייע בידי לזהות את האישים בפסקה זו.

[50] כוונתו כנראה למיכאל בנדיקט לסינג (Michael Benedict Lessing: 1809-1884) ולחיבורו "Chirurgische Diagnostic" (Fernbach 1845).

[51] כוונתו לפרדריך וילהלם סקאנזוני (Friedrich Wilhelm Scanzoni von Lichtenfels 1821 –1891).

[52] גורדון, אחרית שמחה, עמ' עו.

[53] במהלך המחקר ערכתי טבלה של כלל מקורותיו של הא"ח. טבלה זו ממוינת ע"פ קטגוריות שונות והיא פרושה על פני כשלוש מאות עמודים. היא לא תצורף לעבודה זו, אולם אציין מספר מסקנות העולות ממנה.

כאמור, אחד השינויים החשובים החלים בבית הוא החלפת הספרים בארון: את מקומם של ספרי הקבלה תופסים ספרי רפואה מדעיים אירופיים. מעניין לראות, שאין בארון ולו ספר אחד מספריו הרבים והמגוונים של ארון הספרים היהודי המסורתי. נראה הדבר, לפחות על פי תיאור זה, שהמשאלה לאחד בין ארונות הספרים, זה של הנאורות האירופית וזה של המסורת היהודית, עלולה להישכח במהלך הדרך, וספרי מדע יתפסו את כל המקום הפנוי שבארון.[54]

הדמיון המסוים בין ספרייתו של הצדיק לבין ספרייתו של הא"ח עורר בי את הרצון לחקור את המקורות הספרותיים של המאגיה בכתבי הא"ח. וזאת משום שכפי שנראה להלן, ארון הספרים של הא"ח מגשים את המשאלה שציינה הכותבת, במסגרת מגבלות שהא"ח הטיל על עצמו, ואיחד במידה מסוימת את ארונות הספרים הנזכרים. יתר על כן, כפי שיסתמן בהמשך, ארון הספרים של הצדיק בסיפור הוא שיקוף מהימן של המקורות ששימשו את מחברי ספרי הסגולות במזרח אירופה. יש בחקירת ארון הספרים של הא"ח כדי להניח נדבך מסוים בחקר מקורותיה של המאגיה היהודית המודרנית, שבה הא"ח הנו דמות משמעותית. זאת בידיעה שחקר המקורות הספרותיים של המאגיה היהודית בעת החדשה עדיין לוקה בחסר, ובפרט חקר מקורותיו של הא"ח, אשר נדון לראשונה בעבודה זו. בספרו הראשון של הא"ח, "האח נפשנו" שיצא לאור בשנת 1870, ניכר שאחד המרכיבים החשובים בדרך עבודתו הוא שימוש בהיקף נרחב של מקורות, הן בדפוס והן בכתב יד. בספר זה נמנו למעלה ממאתיים וחמישים מקורות, ובכלל ספרי המאגיה של הא"ח כאלף מקורות. עולה שספרייתו של הא"ח הייתה נרחבת ואולי חריגה בהיקפה ביחס ל"ספרייתם" של מחברי ספרות הסגולות במזרח אירופה. לצורך הבהרה אומר, כי כאשר אני משתמש בביטוי "ספרייתו" כוונתי לכלל הספרים בהם השתמש, ועל כך ארחיב בהמשך. יש לציין כי מחברי ספרי הסגולות, שכונו גם "בעלי שם", עסקו גם בפרקטיקה מאגית.[55] לצורך כך ערכתי השוואה מול המקורות בספרות הסגולות באשכנז כ-150 שנה קודם לכן, כפי שנחקרה ע"י חגית מטרס, על מנת לקבל אמת מידה על היקף השימוש במקורות

[54] ראו: ארבל, לכתוב, עמ' 368.

[55] על המושג בעל שם, ראו: נגאל, מאגיה, עמ' 13-32.

בספרות זו.[56] ממחקרה עולה כי ספרות זו דלה במקורות רשומים. סך המקורות בחמשת הספרים שנחקרו, "שם טוב קטן", "אמתחת בנימין", "ספר זכירה", "תולדות אדם", "מפעלות אלוהים", הוא שמונים וחמישה. מטבלת המקורות עולה כי למעט "ספר זכירה", העשיר במקורות באופן יחסי, ארבעת הספרים האחרים שנזכרו לעיל משתמשים בעשרים ושישה מקורות ספרותיים.[57] רישום המקורות בספרים אלה לוקה בחסר, והתמונה שונה מספר לספר. לעתים המקורות צוינו באופן כללי, לעתים צוינו במדויק. אנסה לשער בקצרה שלוש סיבות לכך: הראשונה היא שהמחברים ליקטו ממקורות אנונימיים, כפי שעמדה על כך חגית מטרס בעבודתה, וכפי שעולה גם מדיונו של עמנואל אטקס אודות הספר "יש מנחילין" מאת פנחס קצנלבוגן, ולפיו מחבר ספר זה שאב חלק מסגולותיו ממקורות בדרך השמועה או מתוך כתבי יד, ובמיוחד מפנקסו של אביו.[58] את השנייה אני תולה במרחב הגיאוגרפי המצומצם בו פעלו מחבריהם של ספרים אלה, שמנע מהם את האפשרות להיחשף לשלל המקורות אליהם נחשף הא"ח בנדודיו הרבים בין ספריות ואוספי ספרים פרטיים.[59] השלישית היא שמחברי ספרים אלו לא ראו הכרח ברישום המקורות למרשמיהם. מתוך ההיכרות שלנו עם תולדות הא"ח, ברור שריכוז רישום מעין זה ועיבודו הנו משימה לא פשוטה למי שנע ונד בדרכים רוב ימיו וללא בסיס קבוע. לכן, כפי שמקובל בספרות זו,[60] פרסם הא"ח מספר התנצלויות על שגיאות בספריו, מהן ניתן ללמוד על הקשיים בכתיבה שמקורם באורח חייו.[61] ועוד מספר הא"ח על בעיות שכחה,

---

[56] ראו: מטרס, ספרי סגולות, עמ' 143-157.

[57] ראו: מטרס, ספרי סגולות, נספח 9.

[58] ראו: אטקס, מאגיה, עמ' 30.

[59] טובה לתיאור המצב במרחב הגיאוגרפי בו פעלו מחברי ספרי הסגולות הללו היא ההגדרה שטבע אבריאל בר-לבב - "ספרייה מקוטעת", כלומר הם שאבו רק מתוך מצאי הספרים שעמד לרשותם. פועל יוצא מכך הוא שנגישותם של מחברי ספרי הסגולות במזרח אירופה למקורותיה של המאגיה יהודית היא דלה לעומת נגישותו של הא"ח. בר-לבב, ספרייה, עמ' 204.

[60] מטרס, סגולות, עמ' 68.

[61] "...ומחלה פניך קורא נעים אל תאשימני על שלא סדרתים בסדר המערכה ובאו אחד ככה ואחד ככה כי כך היא המידה לאיש כמוני אשר עלה ומטולטל ולזה כי עמך הסליחה". חמוי, דבק מא"ח, דף יא' ע"א.

ואני משער כי הן נבעו בין השאר מהקושי לנהל רישום מסודר, או, אולי, מאובדנו של רישום מסודר בטלטלת הדרך.[62]

למקרא קשיים אלה מתעוררת השאלה מה הוביל את הא"ח ליצירת מאגר מקורות רחב כל כך, ויתר על כן – לרישומו באופן מהימן בספריו? לכך מספר השערות, שאולי כולן יחדיו מהוות את התשובה:

אפשר לומר כי בציון מקורותיו, הכוללים כתבי רבנים חשובים, הא"ח מבטח את עצמו כנגד טענות אשר ייתכן ויועלו כנגדו מצד מבקריו, לנוכח החומרים הרגישים מבחינה הלכתית הנמצאים בספריו.[63] עוד ייתכן כי נטייתו האישית של הא"ח רואה בציון מובאות רבות עם הפניות מדויקות כלי לבדיקת רצינות הכותב.[64] ייתכן כי הא"ח ביקש, מן הטעם המקובל בספרות המאגית, להוכיח כי היא מדויקת, וכי מקורותיה עתיקים.[65] ולכן, לא אחת מוסיף הא"ח ומתאר את המקור במילים "כתב יד ישן", "כתב יד ישן נושן" ועוד, תוך תיאור מקום הימצאו.[66] אני מניח גם שהא"ח ראה עצמו כפופוליזטור של ידע מאגי. ראיה לכך היא ההקדמה שהא"ח מצרף בתחילת כל דיון בנושא מאגי בו עסק, הקדמה המנהירה לקורא את מקורותיו של אותו תחום ואת התפתחותו של תחום זה במסורת ישראל.[67] ייתכן, וכך אני סבור, כי ביקש להציג בדרך זו את מקורותיו, כמקובל בספרות מחקרית.[68]

---

[62] "... וגם אם יש לו צרה טוב לזכור את שם אמו שיאמר אמי אמי את זה ראיתי בספרים וכעת איני זוכר באיזה ספר הוא". חמוי, דבק מא"ח, דף יח' ע"ב.

[63] ראו בהמשך בסעיף 2.5.2 את דבריו של נתן קורניל.

[64] ראו את הדברים שהוא מצטט כנגד הרב אברהם פאלאג'י, אשר לא ציין אסמכתאות לדבריו. חמוי, אביעה חידות, דף מ' ע"א.

[65] על כך הדברים הבאים: "חשיבות הספרים שבידי המרפאים, תוך הדגשת מקוריותם, ההיסטוריה העשירה שלהם, דרכי השימוש המגוונות ועליונותם על אמצעים אחרים". בילו, רפואה, עמ' 170; "שתי תכונות מקנות לסגולות סמכות ואמינות: היותן לקוחות ממקור עתיק וזיקתן לקבלה". אטקס, מאגיה, עמ' 40;"כדי להגיע לפעולה מאגית מוצלחת נדרש הקוסם הכותב למלא הוראות מדוייקות,...ובהן שמות מלאכים, דרישות הטהרה, מועדי הפעולה, תקרובת לצבא השמים ולמלאכים, השבעות ותפילות". בן שמחון, ילקוט, עמ' 243.

[66] ראו לדוגמה: לדרש אלהים, דף נד' ע"א- דף נד' ע"ב.

[67] ראו לדוגמה את הקדמתו לעיסוק בכירומנטיה: חמוי, האח נפשנו, דף מה' ע"ב- דף מו' ע"ב; דבק מא"ח, דף עד' ע"ב- דף עה' ע"ב.

[68] על שימוש הא"ח בספרות ההשכלה ראו להלן סעיף 2.2.5.

לבד מכתיבה על מאגיה, הא"ח כתב תשובות הלכתיות בנושאים מגוונים.[69] כמו כן, כמחצית מספריו אשר ראו אור בדפוס הם מחזורי תפילה בליווי דינים.[70] לצורך כתיבת מחזורים אלה ביצע הא"ח עבודת מחקר יסודית, הנתמכת במקורות רבים, אשר זוכה להערכה רבה גם בימינו.[71] מפאת קוצר היריעה לא ארחיב את הדיון בשני התחומים הללו, אולם כתיבתו של הא"ח בשני התחומים הללו הובילה אף היא להרחבת מאגר מקורותיו.

עד כה השתמשתי בביטויי "ספריית הא"ח". למעשה, כוונתי אינה לספרייתו האישית במובן המצומצם, אלא למושג בהקשר רחב יותר, כלומר לסך הספרים בהם הוא השתמש בעבודתו. יתר על כן, אני סבור כי לו היה ביכולתו, רובם של ספרים אלה אכן היה נמצא על גבי מדפים בביתו. אולם מכורח הנסיבות בהן הא"ח חי ופעל, ספרייתו האישית הייתה ככל הנראה מצומצמת, הן בגין מצבו הכלכלי הרעוע, עליו הרבה להתאונן, ובעיקר בגלל שהרבה לשוטט בנתיבות עולם ולא השתקע במקום אחד יותר ממספר חודשים. אורח חיים מעין זה, ללא בית קבע משלו, אינו מאפשר ריכוז ספרים רבים לצורך כינונה של ספרייה אישית נרחבת. רמז לכך ניתן למצוא בדבריו הבאים של הא"ח: "וכעת איני זוכר יען שאני גולה ומטולטל וספרי דבי רב אין אתי".[72] דרך נוספת לכינון ספרייה אישית היא הפקדת ספריו אצל ידידים, כפי שנהג החיד"א שהרבה נדוד כהא"ח,[73] אולם אין עדות לכך בכתבי הא"ח. עם זאת, נראה שהא"ח נדד עם מספר ספרים מועט אשר היה ביכולתו לשאת, ונראה שהיו אלה ספרים שהוא עצמו חיבר, כפי שמתואר בשני מקרים, להלן אחד מהם:[74] בכתבה בעיתון "פרח" מסופר כי בהגיעו לבגדד בשנת 1885, מלווה ע"י שני עבדים (לא מסופר

---

[69] ראו בפרק הביוגרפי. דוגמאות מספר לעבודתו ההלכתית. ראו: חמוי, אביעה חידות, דף כז' ע"ב; דף כח' ע"א.

[70] ראו ספריו בנושא: בית דין, בית הכפרת, בית השמחה, בית הבחירה, בית ה', זמן בית דין.

[71] ראו: הקדמתו של הרב עזרא בצרי למהדורה השנייה של מחזור "בית דין". מכון הכתב, בית דין, עמ' א'- ה'. וגם הקדמתו למהדורה השנייה של מחזור "בית הכפרת". כמו כן, את הקדמתו של מהדיר מחזור זה, יוסף חיים מזרחי. מכון הכתב, בית הכפרת, עמ' 11-26.

[72] ראו: חמוי, בית הבחירה, דף קיא', ע"א.

[73] ראו: בניהו, החיד"א, עמ' פג'.

[74] על המקרה השני מספר הא"ח בספרו "אביעה חידות": "בהיותי בספינה באיי כיניא (כרתים) נשברה הספינה ועמד עלינו נחשול של ים ובאו מים עד נפש וארים את קולי ואצווח ככרוכיא כי יד ה' הויה על רוב תורתי שאבדה במייא" (אביעה חידות, דף כז' ע"ב). נראה כי מדובר על כתביו, אם כי אין לשלול את האפשרות שנשא עימו ספרים אחרים.

שנשאו עמם ספרים, אך הדבר אפשרי), הוא שלח שניים מחיבוריו כתשורה לחכם עבדאללה סומך, גדול חכמי בגדד באותן שנים, שקרא בהם ביחד עם תלמידו (אולי הכוונה היא לחכם יוסף חיים):

ובעדה קאם אבעתלו אל ח"ר עבדאלה מצאחף אל דינין תנין מאל ימים נוראים ואסמא בית דין ובית הכפרת וקרא ביהא ח'ר עבדאלה ותלמידו. [ואח"כ שלח[הא"ח] אל ח"ר עבדאלה [עבדאלה סומך] שני ספרי דינים של הימים הנוראים ושמם בית דין ובית הכפרת...][75]

הא"ח מוסר בקצרה את רשימת החיבורים המרכזיים ששימשו אותו בעבודתו המאגית. רשימה זו נמצאת בתוך התנצלות המובאת בספרו "דבק מא"ח". ברשימה זו יש התייחסות לטיבם של חלק מן הספרים. יתר על כן, הא"ח מציין כי לכלל מרשמיו המאגיים קיים מקור.

וכי תאבה נפשך לידע ספרי סגולות מאשר ראתה עיני אשר נקבו בשמות מלבד ספרי כתב יד וספרי הדפוס הלא הם הס' אמתחת בנימין ס' בית דוד אשכנזי דרושים ושם נאמר קצת סגולות קרובים לאמת וס' תולדות אדם וספר רזיא"ל המלאך וס' מפעלות אלוהים וס' עובר אורח וס' דברי חכמים ושם נאמר סגולות מהרב שלטי הגבורים וס' שבילי האמונה וס' שלטי הגבורים וס' מעשה טוביה וס' רפואת העם וס' אוצר החיים וס' פרקי משה להרמב"ם ז"ל וס' תהלה לדוד להרב כמהר"א חי מוספיא וס' ספרי רפואות וס' דרך ישרה וס' הולך תמים באות ס' וס' הזכירה וס' ימצא חיים למרן החבי"ף ז"ל ועתרת חיים ויע"ש באורך וכוונתי בזה שאם המצא תמצא איזה סגולה בלתי מורה מקומה דע לך מהספרים הללו.[76]

אם כן, מרשימה זו עולים סימנים לכך שספרייתו של הא"ח מיוחדת. אל תוך רשימה זו הוטלו יחד ספרי מאגיה כמו "רזיאל המלאך" וספרים הבאים מתוך עולמה של ספרות ההלכה כמו ספרי הרב חיים פאלאג'י – ובאופן מפתיע, גם ספר מובהק של תנועת ההשכלה, "רפואת העם", אשר נכתב ע"י רופא שוויצרי ותורגם

[75] ראו: עלי פרח, 6.2.1885, עמ' 233.

[76] ראו: דבק מא"ח, דף צח' ב'.

לעברית ע"י מנחם מנדל לפין איש תנועה זו.[77] הא"ח לא עשה שימוש רק בספרים מודפסים. הוא הרבה לצטט גם מתוך כתבי יד,[78] חלקם נדירים, ואף כאלה שקיים רק עותק יחיד שלהם.[79] עניינים אלה מחייבים בדיקה משמעותית של כלל המקורות בכתבי הא"ח וניתוחם, ומתוך כך ניתן יהיה למפות את מידת הימצאותם של דיונים מאגיים בתוך ארון הספרים היהודי, ולא מדובר בהכרח בספרים הנמצאים על מדף המאגיה.

יתר על כן, המגוון העשיר הקיים בספרייתו המדומיינת של הא"ח מאשש את ביטול הדיכוטומיות שונות, כמו לדוגמה: רפואה "עממית" ורפואה "מלומדת".[80] מחמת גודל היריעה, ניתוח זה לא יוכל להיערך באופן פרטני מול כל ספר שהא"ח הזכיר, אולם תחילה אבקש להציג את דבריו של ראובן בונפיל בעניין זה:[81]

> אני מתקשה במיוחד להגדיר 'ספרייה' זו מה עניינה, וכיצד להבחין בין 'ספרייה' כפשוטה, במשמע של 'כותרים' ו'כרכים' סדורים על מדפים או מכונסים בארונות או בתיבות, ל'ספרייה' במשמעה המושאל, הרומז לסוג התרבות המשתקף בכותרים ובכרכים ההם. נטייה לאמץ הגדרה רחבה ולהפליג בדיון כללי סופה שמשכחת את עצם העניין שממנו עלה הדיון ההוא – הספרייה. ואילו נטייה לאמץ הגדרה מצומצמת סופה שגורמת לשקוע ברשימות, שאפילו מי שדם של ספרן מקצועי בעורקיו יעלה מן הסתם ספקות באשר לתועלתן. בדברים שיבואו אבקש לאחוז בזה ולא להניח ידי מזה.[82]

כאמור, בעמודים הבאים אנתח את ספרייתו של הא"ח בשני המישורים אשר שורטטו בחן רב על ידי ראובן בונפיל ואציג את ספרייתו המדומיינת של הא"ח, כלומר, את רשימת החיבורים שבהם עשה שימוש. מתוך

---

[77] על הספר ומתרגמו ראו להלן סעיף 2.2.4.

[78] ראו לדוגמה: דבק מא"ח, דף מב' ע"ב, שם הא"ח מצטט מ"שרשי השמות" כתב יד.

[79] ראו: שלום, המגיד עמ' עג- עה'; שלום, קבלה, עמ' 319. בספר זה ובספרים נוספים מציין כי הא"ח משמר בספריו קטעים מ"ספר עתידות"; אידל, חסידות, עמ' 111, הערה 287. מוסר שבספרו של הא"ח "לדרש אלהים "נשתקעו מסורות מאגיות מבית מדרשו של אבולעפיה"; חלמיש, הקבלה בצפון אפריקה, עמ' 43. מוסר שהא"ח שימר בצורה חלקית את כתביו של המקובל ישעיהו בקיש.

[80] ראו: זינגר, כי, עמ' 19.

[81] דברים דומים נכתבו קודם לכן, ראו: תא-שמע, כנסת, עמ' 21-22.

[82] ראו: בונפיל, ספריות, עמ' 4.

כך, אנסה לנסח מספר תובנות העולות מהרכב ספרייתו של הא"ח. יש בכך חשיבות למחקרה של הספרות המאגית שחיבר הא"ח. למחקר זה יש חשיבות גם לחקר של הספרות המאגית שחוברה אחר מות הא"ח, זאת משום שכתבי הא"ח מהווים מקור מרכזי לספרות הזו,[83] ולכן מקורות הא"ח הם במידה מסוימת גם מקורותיה. בחינה זו חשובה גם לחקר מעמדה ומקומה של המאגיה בעולם היהודי שנמצא בטווח פרישתם ההיסטורית והגיאוגרפית של מקורות הא"ח.

2.2.1 מקורותיו העיקריים

חקירת "הספרייה" של הא"ח מעלה שקיימים בה כאלף חיבורים. מתוך חיבורים אלה, הותרתי כשמונה מאות שזוהו בוודאות.[84] חלקם צוטט באופן יחידאי בכלל עבודתו של הא"ח, חלקם במספר ציטוטים מועט, חלקם בעשרות רבות. על מנת לקבוע את רשימת הספרים או המחברים שהא"ח העדיף, החלטתי לקבוע כאמת מידה את מספר הציטוטים, בהנחה סבירה כי המחברים או הספרים המצוטטים במידה רבה הם אלה שהיו מועדפים על הא"ח. על פי אמת מידה זו נבחרו שלושים ותשעה מחברים שסך המובאות מספריהם השונים עולה על עשרה ציטוטים. חלקם, כמובן, מצוטט אף עשרות פעמים. מחברים אלה הגדרתי כמקורות חשובים. סך החיבורים ברשימה זו עומד על כמאה ועשרים חיבורים. מובן שבחירה של עשרה ציטוטים היא שרירותית ואין לראות במקור שצוטט תשע פעמים מקור שאינו חשוב. בחירה זו נעשתה רק כדי לקבוע סייג למחקר.[85]

אולם בטרם אציג רשימה זו, ברצוני להעיר מספר הערות על רשימת המקורות המורחבת של הא"ח:

1. מספר זה אינו מתאר נכונה את סך מקורותיו, משום שבתוך רישום זה נכללים למעלה ממאה מקורות שונים תחת הכותרת "כתבי יד", שהא"ח בד"כ לא מרחיב בזיהויים.
2. יש מקורות בהם שם הכותר מופיע בר"ת, אשר חלק קטן מתוכם לא הצלחתי לפענח.

---

[83] ראו בעבודה זו פרק 4.0.

[84] במסגרת עבודה זו ערכתי רישום ביבליוגרפי מלא של ספרים. בחלק מן המקומות דגמתי את המובאות ובדקתי את אופיין והאם הן תואמות למקור. אולם, מקוצר היריעה לא צירפתי זאת לעבודה זו.

[85] ראו: נספח 4. טבלת מקורותיו החשובים של הא"ח, עמ' 218.

3. במהלך עבודתי גיליתי שחלק מן הכותרים המופיעים בהופעה יחידאית לא נקרא ע"י הא"ח ישירות, אלא למעשה מדובר בהעתקת מקור מסוים כלשונו, כולל הפניותיו של אותו מקור למקורות אחרים. במאמר מוסגר אומר שהא"ח העניק לנו שירות בכך שהוא סימן ספרים נוספים העוסקים במאגיה, אע"פ שהוא לא קרא אותם.

4. מחברים לא מעטים בחרו שם זהה לספרם, כמו, לדוגמה, הספר "ישיר משה",[86] הנזכר פעמיים בלבד אצל הא"ח, ללא ציון שם המחבר.[87] במקרים כגון זה לרוב הותרתי את העניין ללא בירור מפאת קוצר היריעה.

5. לעתים, אותו כותר הופיע אצל הא"ח במספר שמות. כאשר איתרתי זאת, הערתי על כך. ראו לדוגמה: מדבר קדמות לחיד"א מכונה גם "יעיר אזן" וגם "עין זוכר".

6. לעתים, שם הכותר לא הופיע ברשומות. לדוגמה ספר "אשדות הפסגה". במקרים אלה שיערתי שמדובר כנראה בכתב יד. כאשר הרשומות הקובעות מבחינתי היו של "מפעל הביבליוגרפיה העברית" וקטלוג הספרייה הלאומית. במקרים מסוימים נעזרתי במאגר "אוצר החכמה".

7. במקרים מסוימים הא"ח מוסר רק את שם המחבר ללא ציון כותר, לדוגמה, רפאל בן שלמה לניאדו. לא ברור לאיזה כותר של מחבר זה הא"ח מתכוון. במקרים אלה הערתי על כך.

8. בתוך מקורות הא"ח כללתי גם את העניינים שהגיעו אליו משמועה.

9. חלק מן הכותרים פורסמו במספר מהדורות. בטבלה ציינתי את המהדורה הראשונה של הכותר המדובר.

---

[86] בקטלוג הספרייה הלאומית נמצא ששם זה נבחר ע"י שישה מחברים שונים.

[87] ראו: חמוי, דבק מא"ח, קכג' ע"א.

2.2.2 הטווח הגיאוגרפי של מקורות הא"ח

טבלה 2: התפלגות מקורות והתפלגות נפח הציטוטים.[88]

אזור	חלקו היחסי ברשימת המקורות ב % (בקירוב)	חלקו היחסי בנפח הציטוטים ב%(בקירוב)
מזרח	36	38
אשכנז	26	27
ספרד	10	11
איטליה	7	8
צרפת	6	2
נוכרי	1	פחות מאחוז

מטבלה זו עולה שהטווח הגיאוגרפי בו חיו ופעלו מחברי החיבורים בהם השתמש הא"ח מכסה כמעט את כלל קהילות ישראל בעולם הישן. הא"ח קרא ספרים שנכתבו בקהילות ישראל במזרח, במזרח אירופה, מערב אירופה , צפון אפריקה, ספרד וא"י וציטט מתוכם. עליהם מתווספים מספר חיבורים מחוץ לעולם היהודי, להם אקדיש דיון נפרד. כפי שניתן לשער, בראש הטבלה עומדים ספרים שחוברו במזרח, ובפרט ספריהם של החיד"א והרב חיים פאלאג'י. אולם באופן מעורר עניין, מוקדש בטבלה זו מקום חשוב לספרים שחוברו בקהילות ישראל באשכנז.[89] יתר על כן, ספרים אלה צוטטו באופן נרחב. למעשה, מספר הכותרים ונפח הציטוטים בכתבי הא"ח מתוך הספרות אשר חוברה באשכנז נופלים אך מעט ממספר הכותרים ונפח

[88] רישום הטווח הגיאוגרפי של מקורות הא"ח לא נקבע ע"פ מקום הדפסת הספר, מכיוון שישנם ספרים שראו אור בדפוס במהדורה ראשונה במזרח ומהדורות נוספות במערב, ולהפך. ובכלל הא"ח מעולם לא ציין באיזו מהדורה הוא משתמש כאשר הוא נוטל מובאה מספר. ידוע גם שלעתים סופרים, הן מן המזרח והן מן המערב, נסעו למרכזי דפוס כמו ליוורנו, ונציה ואמשטרדם לשם הדפסת ספריהם, כפי שעשה הא"ח עצמו. מן הטעמים האלה אין לראות במקום ההדפסה מדד לקביעת הטווח הגיאוגרפי של הכותרים מהם ציטט הא"ח. לכן, בבואי לקבוע את טווח זה המדד היחידי בו השתמשתי הוא מוצאו ואזור פעילותו של המחבר. ספרי יסוד כמו שולחן ערוך השארתי מחוץ לטבלה זו.

[89] על אשכנז כמרכז מאגי, ראו: אידל, עולם, עמ' 135-137.

הציטוטים של הספרים שחוברו בארצות המזרח. תמונה שונה לחלוטין מזו עולה מבדיקת הטווח הגיאוגרפי של המקורות המוזכרים בספרות הסגולות במזרח אירופה. נפחה של ספרות זו אינו נופל בהרבה מנפחם של כתבי הא"ח. אולם המקורות המוזכרים בספרות זו הגיעו מטווח גיאוגרפי מצומצם, שאינו חורג במידה משמעותית מעבר לאזור בו נכתבו הספרים הללו. אפשר שהדבר נבע מקשיים אובייקטיביים, כמו נגישות לספריות שונות, כפי שהייתה להא"ח. אפשר כמובן לטעון כי לא היו ספרים רבים שחוברו במזרח וכללו אלמנטים מאגיים מהם יכלו לצטט בספרות הסגולות ממזרח אירופה בראשית המאה ה-19. אולם בכך נחטא לאמת, משום שהיו לא מעט ספרים הכוללים חומרים מעין אלה, כגון "ספר היוחסין", "מכלל יופי", "יודעי בינה", "דרוש שמואל", "חות יאיר" מאת אברהם פורטו ועוד רבים אחרים המופיעים ברשימת מקורותיו של הא"ח. אולם חרף נסיבות מקלות אלה, אפשר גם להניח כי הדבר נבע מנטיות בדלניות שהיו קיימות בקרב חכמי אשכנז.[90] אם לחדד נקודה זו, בכלל ספרי סגולות ממזרח אירופה שנחקרו נמצאו רק כחמישה מקורות שנכתבו במזרח, ומיעוטם בתקופת צאתם לאור של ספרים אלה, כגון הספר "חסד לאברהם". וזאת לעומת ספריית הא"ח, המצטט למעלה משישים מקורות מאשכנז שחוברו במאה ה-19, מהם גם ספרים שיצאו לאור בסמוך למועד הדפסת ספריו, כגון "ערוגות הבושם" על שלחן ערוך מאת אריה לייבוש בולחובר ושו"ת "תולדות יצחק" מאת יצחק בן משולם יששכר הלוי הורוויץ.[91] מסקירת מקורותיו של הא"ח עולות מספר תובנות: ראשית, אפשר לומר כי הימצאותם של חומרים מאגיים בסוגות השונות של הספרות שחוברה באשכנז אינה נופלת מהימצאותם בסוגות השונות של הספרות שהתחברה בארצות המזרח. ובעצם, אפשר לומר כי הימצאות חומרים מאגיים בספרות יהודית אינה מוגבלת לקהילה זו או אחרת, אלא מדובר בתופעה הנפוצה ברוב הקהילות היהודיות. על כך עומד יובל הררי במאמרו המתייחס גם למפעלו של הא"ח. במאמר זה לא נדון היקף הימצאותם של חומרים מאגיים בסוגות השונות של הספרות היהודית בעת החדשה:

---

[90] בדיקת המקורות אשר לא נכתבו בארצות אשכנז מעלה שמדובר בספרים שהתקבלו בכלל קהילות ישראל, כמו לדוגמה: "ספר חרדים", "נובלות חכמה", "שבילי אמונה" ו"פרי עץ חיים". על המגמות הבדלניות של חכמי אשכנז בימי הביניים כתב חיים סולובייצ'ק, ראו: סולובייצ'יק, אשכנז. ניכר כי מגמות אלה נמשכו אל העת החדשה.

[91] לאחרונה פורסם ניתוח ארון הספרים של הרב מתתיה גרג'י מאפגנסטאן, ממנו עולה כי לספריו של החיד"א הוקצה מקום חשוב, אולם הרב גרג'י לא הניח ידו גם מספרות שנכתבה באירופה. ראו: בצלאל, ארון.

עשרות קבצים מסוגה זו [מאגית. נ.ח.] התפרסמו בשלוש מאות השנים האחרונות בכל קהילות ישראל במפעל מתמשך שנטלו בו חלק מלקטים ומדפסים רבים, וששיאו, כך נדמה, הוא מפעלו בין ארבעת הכרכים האלפא- ביתיים[92] של מאסף הסגולות ר' אברהם שלום חי חמוי.[93]

שנית, יש בכך להעיד על מודעותם של חכמי המזרח ליצירה הספרותית אשר התחברה באשכנז וגם על נכונותם להשתמש בה. בכך פעל הא"ח גם בליקוטיו המאגיים על פי "האתוס ההלכתי" של חכמי ספרד. על כך כותב צבי זוהר בדיונו על השימוש שנעשה ע"י חכמי המזרח בספרות ההלכה שנכתבה באשכנז, והדברים טובים לטעמי גם לתיאור עבודתו המאגית של הא"ח:

יוצא, שעל פי קריטריונים אלו ממש, האופייניים (לדעת הרב יוסף חיים) לאתוס ההלכתי הספרדי, ראוי לחכם הלכה להניח ידיו על כל הספרים התורניים שביכולתו להשיג, לעיין בהם, ולהפיק מהם את מלוא ההעשרה האפשרית. הגבלה עצמית של חכם ספרדי לעיון בספרות הלכתית תורנית שמחבריה הנם ספרדים, תוך התעלמות מכוונת מיצירה תורנית אשכנזית, הנה אפוא אנטיתזה למהות האתוס הספרדי.[94]

2.2.3 הסוגות הספרותיות במקורות הא"ח

הא"ח, בשקדנותו כי רבה, ברר וליקט מרשמים ועניינים מאגיים שונים מתוך הספרות היהודית, הן מכתבי יד והן מתוך הספרות המודפסת מראשית הדפוס עד ימיו. ליקוטיו מכילים מרשמים מאגים ולעתים גם דיון הלכתי הבודק האם מרשם זה או אחר כשר. יש להדגיש כי הא"ח ליקט מספרים שחוברו עשרות או מאות שנים קודם זמנו, כגון "שולחן ערוך", "כלי יקר", "שני לוחות הברית" ורבים אחרים, ומספרים שחוברו

[92] במאמר זה מתעלם יובל הררי מספריו הנוספים של הא"ח העוסקים במאגיה: "לדרש אלהים", "זכר עשה" ו"ימלט נפשו".

[93] הררי, מאגיה, עמ' 61.

[94] ראו: זוהר, האירו, עמ' 61.

סמוך לתקופתו או בימיו, כגון חלק מספריהם של הרב אברהם פאלאג'י והחיד"א במזרח, ובאשכנז – ספרים כגון "ילקוט חדש", "בני יששכר", "ליקוטי מהר"יל", "קב הישר".

מתוך כך עולה כי מופעיה של המאגיה בספרות היהודית אינם מוגבלים לתחום "ספרי הסגולות" בלבד, אלא קיימים במידה משמעותית גם בספרות ההלכה, המוסר והקבלה.[95] יש בכך להעיד על הנוכחות המשמעותית של המאגיה בארון הספרים היהודי, ולאו דווקא בשוליו.[96] תופעה זו אינה מוגבלת לקהילה זו או אחרת,

---

[95] לעניין מרכזיותה של המאגיה ביהדות כפי שהיא משתקפת במאגר המקורות שמציג הא"ח ברצוני להפנות לעובדה שולית לכאורה. בבומבי שבהודו ע"פ "מפעל הביבליוגרפיה העברית" נדפסו 10 ספרים בלבד עד ימיו של הא"ח. בדיקה של עשרת הספרים הללו מעלה ששניים מתוכם מכילים תכנים מאגיים. אחד מהם, "תחינות סגולות ודרך ארץ", אף מצוטט אצל הא"ח. לכן אפשר לומר כי שתי עשיריות מן הספרים שעלו על מכבש הדפוס בבומבי עוסקים במאגיה. האם עובדה זו מעידה על הנעשה בבומבי בלבד, או שאולי יש לראות בעניין זה מיקרוקוסמוס המייצג את המצב בכל מרכזי הדפוס היהודיים האחרים כגון ליוורנו, אמשטרדם או איזמיר? לצורך בדיקה ראשונית ושטחית שמטרתה לבדוק האם אפשר לנסות ולשער כי תופעה זו קיימת במרכזי דפוס אחרים, נטלתי את רשימת המקורות מהם נטל הא"ח חומרים מאגיים. רשימה זו העמדתי מול 875 הכותרים שנדפסו בזולקוה, עפ"י "מפעל הביבליוגרפיה העברית". ממספר זה (875) יש להפחית ספרים שנדפסו במספר מהדורות כמו למשל "מפעלות אלהים" שזכה לשמונה מהדורות. והתוצאות היו דומות. מתברר כי 81 ספרים שצוטטו אצל הא"ח נמצאים ברשימת דפוס זולקוה. מכאן ניתן לומר על סמך בדיקה ראשונית זו כי גם בזולקוה המצב דומה לזה שבבומבי. המשך העיסוק בשאלה זו דורש כמובן מחקר נוסף, אשר יבדוק פרמטרים נוספים, כגון: מי היה קהל היעד של ההוצאה, תקופת ההוצאה לאור ועוד. כך או כך, בדיקת הטווח הגיאוגרפי של מקורות הא"ח מעניקה אישוש נוסף למסקנה, שעלתה כבר במחקר, ולפיה המאגיה הייתה מרכיב חשוב בתמונת העולם היהודית בתפוצות ישראל.

[96] בעבודתה סקרה צפורה ברוכסון מספר ספריות יהודיות בתקופת הרנסנס. התפלגות המצאי בספריות מעלה כי הן בספרייה אשכנזית והן בספרייה ספרדית ספרי קבלה מעשית מובהקים כגון תולדות אדם וגורלות אברהם אבן עזרא מהווים כ- 5% מכלל הספרייה. בספרייה איטלקית המספר עומד על כ-10%. עוד מציינת ברוכסון כי ספרי המוסר כגון ספר חסידים, או שלטי גבורים מהווים כ-60% מהרכב ספריות אלו. ראו: ברוכסון, ספרייה, עמ' 299-302. אנו יודעים כי חלק מספרי המוסר מכילים תכנים מאגיים רבים. אם כך אפשר לומר כי הימצאותה של המאגיה בארון הספרים היהודי בעת החדשה הנה משמעותית. עדות למגמה זו ניתן למצוא גם בבדיקת היקף מציאותם של טקסטים מאגיים בגניזה הקהירית. על כך ראו: בוהק, לקראת, עמ' 61: הררי, מאגיה, עמ' 36.

אלא קיימת בקהילות ישראל הן במזרח והן באשכנז. מכאן אפשר ללמוד על המקום החשוב שהמאגיה תופסת בתוך מרקם החיים היהודי, כפי שהחלו לעמוד על כך במחקר.[97]

2.2.4 השימוש בספרות ההשכלה

בספריית הא"ח נמצאים מספר חיבורים מפרי תנועת ההשכלה, תנועה ששאפה להרחיב את האופקים התרבותיים של העם היהודי.[98] עובדה זו מעוררת תמיהה לאור התייחסותו השלילית של הא"ח בכתביו לרעיונותיה של תנועה זו.[99] אני סבור שהרקע לדבריו הוא חדירתה של תנועת ההשכלה לארצות המזרח באמצעות בתי ספר, בעיקר לתורכיה שבה הא"ח פעל.[100] להלן דברי פולמוס של הא"ח כנגד תנועת ההשכלה המנסים להוכיח כי מקורו של הידע המדעי נמצא בתורת ישראל:[101]

> ולא ידעו כי תורתנו אם התבונות והינה היום כאלמנות. והיא יסוד החכמות כאשר הם לפניך אחת לאחת תמצא חשבון ובעיניך תראה כי כל החכמות שבעולם מתורתנו הקדושה הם חצובים ראשונה ייסעו כל מלאכת יד חרש וחושב ורוקם ולוטש בזהב ובכסף ובנחושת ובחרושת אבן ופיתוחי חותם הן כולם יצאו ממלאכת המשכן כאשר תעיין היטב בס' תצוה[102] ולהרב עמנואל חי ריקי בס' הנחמד מעשה חושב[103] על מלאכת המשכן ויעו"ש דבריו המוצדקים כי נעמו חכמת הג'ראפיאה ר"ל [רוצה לומר] ציור הארץ אשר היא נודעה לאבותינו מימי קדם כדבר האמור בקרא קא מסהיד [המעיד] ס'

---

[97] ראו לדוגמה: אידל, מאגיה, עמ' 31-34; בר-לבב, מאגיה, עמ' 1-5; בוהק, אקדמות, עמ' 32, ובפרט הערה 54 הסוקרת חלק מן המחקר בתחום זה; שלל דוגמאות למופעיה של המאגיה בתרבות היהודית, ראו: נגאל, מאגיה.

[98] ראו לדוגמה: פיינר, יצחק, עמ' 349.

[99] ראו לדוגמה: חמוי, בית הכפורת, דף קצג' ע"א; בית אל, דף עח' ע"ב- דף עט' ע"ב.

[100] על כעסם של שמרנים בשל כניסתם של בתי ספר מודרניים לקהילה היהודית בתורכיה, ראו: רודריג, צרפת, 41.

[101] דברים אלה נאמרו באריכות. קיצרתי את דבריו במספר מקומות בהם הוא האריך ובמספר מקומות בהם דבריו חופפים לדברים אשר צוטטו קודם לכן, ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף יא' ע"א- דף יג' ע"א. דברים דומים נאמרו ע"י חלוצי תנועת ההשכלה כדי להוכיח את חשיבותן של החכמות החיצוניות, ראו: שוחט, חילופי, עמ' 199-200.

[102] ראו: קארו תולדות יצחק, פרשת ואתה תצווה, דף עב' ע"ב- דף עד' ע"א.

[103] ראו: ריקי, מעשה.

במדבר ס' ל"ד[104] שצייר משה רבע"ה [רבנו עליו השלום] כל הארץ לגבולותיה...שתיים זו שמענו חכמת מידת הארץ (הג'אומטרי"ה) כאשר הגיד לנו הרב הכוזרי ב' ויכוח רביעי אות י"ב לך נא ראה[105] ג' ועל שילשים שידעו סגולת החילוקי האדמה ...וד' ועל רבעיהם חכמת הניתוח אשר השיגו בה סודות הרבה לא שיערום הרופאים ...כי גם הוא היה יודע חכמת התיכונה וההנדסה...וחכמת החשבונות והעברונות ותקופות ומולדות והלוך הכוכבים...ומ"ש [ומה שנאמר] הודו רז"ל לחכמי או"ה [אומות העולם] וכו' זה לא היה ולא נברא והתבוננת על מקומו ואיננו לא בברייתא פרק מי שהיה ולא בתוספתא דפסחים ולא היו הדברים מעולם רק מדברי הרמב"ם מהמורה הם חצובים וחשבו שהם מהגמרא ונמשכו אחריהם הרב נחמד ונעים ס' י"ג וס' כ"ה[106] והר"י מקנדיא[107] והרב העקידה פרק כ"ה שער ל"ו והם דברי המורה ח"ב פ"ח[108] כ"כ הרב ספר הברית ח"א מאמר ב' פרק יו"ד ויע"ש דבריו באורך... ומה יקרו דעת חז"ל בענין חשבון תקופות ומולדות אשר חכמי האומות

---

[104] הכוונה לספר במדבר פרק ל"ד המסמן את גבולות הארץ: "צַו אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם כִּי אַתֶּם בָּאִים אֶל הָאָרֶץ כְּנָעַן זֹאת הָאָרֶץ אֲשֶׁר תִּפֹּל לָכֶם בְּנַחֲלָה אֶרֶץ כְּנַעַן לִגְבֻלֹתֶיהָ. וְהָיָה לָכֶם פְּאַת נֶגֶב מִמִּדְבַּר צִן עַל יְדֵי אֱדוֹם וְהָיָה לָכֶם גְּבוּל נֶגֶב מִקְצֵה יָם הַמֶּלַח קֵדְמָה".

[105] הפניית הא"ח נכונה. ציטטה זו לקוחה מן הספר: ר' דוד ניטו בן פנחס, מטה דן וכוזרי חלק שני, לונדון תע"ד. ראו: ניטו, מטה דן.

[106] הפניית הא"ח נכונה. הכוונה לספרו של דוד גאנז "נחמד ונעים", ראו: גאנז, נחמד. על דוד גאנז וזמנו, ראו: נהר, גאנז.

[107] הכוונה לרב יוסף שלמה דלמדיגו המכונה היש"ר [הרב יוסף שלמה רופא] מקאנדיא. הא"ח אינו מזכיר מאיזה מחיבוריו של היש"ר הוא מצטט. מכל מקום היש"ר עסק באסטרונומיה ואף נמנה עם תלמידי גלילאו גלילאי. ראו לדוגמא: נהר, גאנז, עמ' 236.

[108] "והרי יודע אתה שהם העדיפו את דעת חכמי אומות העולם על דעתם הם בעניינים אסטרונומיים אלה. זהו שאמרו במפורש: ונצחו חכמי אומות העולם. וזה נכון, כי כל מי שדן בעניינים עיוניים אלה דן בהם על-פי מה שהעיון הביא אליו, ולכן מאמין במה שהוכחתו המופתית נכונה". מורה נבוכים, ח"ב פ"ח. מעיר על דברים אלה מיכאל שורץ: "תלמוד בבלי, פסחים דף צד' ע"ב: "חכמי ישראל אומרים ביום חמה מהלכת למטה מן הרקיע ובלילה למעלה מן הרקיע, וחכמי אומות העולם אומרים ביום חמה מהלכת למטה מן הרקיע ובלילה למטה מן הקרקע (יש גרסה: ביום למעלה מן הקרקע וכו'). אמר רבי: ונראין דבריהן מדברינו..". (דבריו אלה האחרונים של רבי [יהודה הנשיא] אינם מתייחסים אפוא לשאלה אם גלגל קבוע ומזלות חוזרים או להיפך. כפי שראינו בהערה הקודמת הוא סתר את דברי חכמי אומות העולם בשאלה זאת)". ראו: מיכאל שורץ, המהדורה המקוונת של מורה נבוכים, חב' פ"ח, הערה 6. http://press.tau.ac.il/perplexed/chapters/chap_2_08.htm.

כתבו שבח רב בהפלהה [צ"ל בהפלאה] הגדולה באמרם שמזו מוכח שהיה נבואה בישראל...וחכמת המזלות וטבעם...וכן היו מלאים זיו ומפיקים בחכמת הרוחות...וכן לרעמים ורעשים וטל ומטר ואבני אלגביש ...ועל ענין הטבע ואילנות וצמחים ואויר המקומות וטבעם...וכן חכמת התשבורת...וחכמת הניגון והמוזיקא וכל כלי שיר והנגנת אנשי חיל כנז' בתנ"ך ובנביאים מלבד חכמת הדקדוק וההגיון וחכמת הפילוסופיאה האלוהית והלימודיית וחכמת הקבלה וחכמת העיונית חכמת המעשי' ועיין לרב שפתי ישני' בהקדמתו באורך[109] ולרב הגדול חיד"א ז"ל במדב"ק מע' ח'.[110]

כאמור, מדברים אלה עולה כי הא"ח סבר, כאחרים לפניו, שמקור כל החכמות והמדעים נמצא בתורת ישראל. הא"ח מקדיש חלק נכבד מדיונו להוכחת מקורו היהודי של כל ענף מדעי. כמו כן, הא"ח מערער על היתרון הטכנולוגי של עמי אירופה וטוען שלמעשה פיתוחים טכנולוגיים מודרניים שנעשו באירופה היו ידועים לחכמי ישראל.[111] כאשר הא"ח פונה לעסוק בידע המאגי, הוא טוען לבקיאותם של חכמי ישראל בידע זה, בהסתמכו על החיד"א, ואף עורך הקבלה, מודעת או בלתי מודעת, בין קבלה מעשית לכישוף.[112] התייחסות מיוחדת מקדיש הא"ח לקושי שעולה מדברי הרמב"ם כי חכמי ישראל הודו בעליונותם של חכמי אומות זרות. קושי זה מערער את ההנחה היסודית של הא"ח: "ומ"ש [ומה שנאמר] הודו רז"ל חכמי או"ה..." לכן הא"ח טוען שהרמב"ם הטעה בדבריו.[113]

---

[109] ראו: בס, ישנים. ייתכן שהא"ח מכון לסעיף ד' בהקדמה "התועלת הרביעי", ולסעיף י' "התועלת העשירי". (תועלת- מסקנות מעשיות, מוסר השכל).

[110] ראו: חיד"א, מדבר קדמות, עמ' נד'- עמ' ס'.

[111] ראו: חמוי, אביעה חידות דף ו' ע"ב.

[112] כותב הא"ח: "וחכמת הקבלה וחכמת העיונית חכמת [הקבלה] המעשי'[ת]" בדברים אלה הוא נסמך כאמור על החיד"א. אם נשווה אותם לדברי החיד"א: "שבע חכמות יש: הגיון. חשבון. שיעור. רפואה. ניגון. אלוהות. ורבותינו זכרם לברכה בקיאים בכולם ונוסף עליהם חכמת הכישוף...ואח"כ הז' חוכמות היו בישראל ובגלות באו לידם ונשכחו מישראל". מדבר קדמות, עמ' נט'. בדברי החיד"א מוזכרת חכמת האלוהות שהיא "חכמת הקבלה העיונית" אצל הא"ח. החיד"א אינו מוסיף "חכמת קבלה מעשית" כפי שעשה הא"ח, אך מוסיף כישוף, לכן לדעתי קיימת הקבלה בין "כישוף" לבין "קבלה מעשית" בכתבי הא"ח.

[113] דברי הרמב"ם שהובאו לעיל לפיהם "הודו רז"ל לחכמי או"ה" היינו, חכמי ישראל הודו בנחיתותם מול חכמי אומות העולם מטרידים את הא"ח. הוא מערער עליהם בצורה תקיפה בהסתמכו על ספר הברית: "ומ"ש [ומה שנאמר] הודו רז"ל לחכמי או"ה

דברים אלה מבסס הא"ח על ספר הברית.[114] משום כך הא"ח יוצא במפגיע כנגד תנועת ההשכלה ומשווה את מעשיהם לעבודה זרה:

והן כהיום חדשים מקרוב באו אלו בני הגולה עם סגולה הם המדברים במחנה העברים נקום ונחדש שפתינו כי היינו ללעג וקלס לס'[115] ללמוד לשונות זרות השכלות מרורות לתת נערים ביד זרים אכזרים ללמוד לשונות זרים. כדי שיהיו ראש העורים.[116] ויצא דור עיקש. אין דורש ואין מבקש. ובמקום שמרבה הדעה. הולך רעה אחר רעה. ויהיה כמו הפילוסוף ומעשהו. באומרו הכל מקרה הוא. ומתורתו יעלימו עין. לאמר היש ה' בקרבנו אם אין ולירא ה' אשר לו זזו מדרכי אמונה.... והתורה הקדושה. היא כאישה גרושה....ובפרט בדור הזה שועלים קטנים מחבלים כרם התורה ויקריבו לפני

[אומות העולם] וכו' זה לא היה ולא נברא לא בברייתא פרק מי שהיה ולא בתוספתא דפסחים ולא היו הדברים מעולם רק מדברי הרמב"ם מהמורה הם חצובים וחשבו שהם מהגמרא ונמשכו אחריהם ...הרב ספר הברית ח"א מאמר ב' פרק יו"ד ויע"ש דבריו באורך". אולם בספר הברית נעשה הערעור בדחילו ורחימו, ואף מוצגת גרסה שונה במקצת כפי שנראה להלן:

"ובראותי זאת, נכספה וגם כלתה נפשי לדעת, מאין זה יצא להם שהודו ח"י[חכמי ישראל] לחא"ה [חכמי אומות העולם], או שחא"ה נצחו לח"י, אחר שלא נזכר מזה בגמרא לא רמז ולא רמיזה, לא דבר ולא חצי דבר, אבל אמר אמרתי אני בליבי על דברת בני האדם גדולי הערך בדבר הזה, הוא שמצאו כן בדברי הרמב"ם ז"ל,....והנה הרמב"ם בלי ספק שמצא כתוב כן בנוסח הגמרא אשר הזדמן לפניו באותו העת, שהיה בכתב יד איש תלמיד טועה ואל תתמה באמרי שהיה לפני כבוד הרמב"ם באותו העת גמרא משובשת, ... והסיבה לזה, כי כל הספרים היו אז כתב יד, לא בדפוס, כי מלאכת הדפוס נתחדש באירופי בשנת ה' אלפים ד' לפ"ק בעיר [מינץ] אשר באשכנז..". הורוביץ, הברית, ח"א מאמר ב' פרק יו"ד (דף יד' ב').

מדברים אלה עולה כי מחבר "ספר הברית" דוחה את הטענה שחז"ל הודו בעליונותם של "חכמי אומות העולם", ומסביר שמקור טענה זו נעוץ בדברי הרמב"ם. אולם מחבר "ספר הברית" מסייג טענה זו כנגד הרמב"ם באומרו כי הוא ללא ספק טעה בתום לב, וכי מקור טעותו הוא נוסח משובש של התלמוד. יש לציין, כי הא"ח נחרץ כדרכו ומשמיט את הסייפא של הדיון ב"ספר הברית", המניחים מקום לספק מסוים.

[114] על ספר זה, המשויך לתנועת ההשכלה, ראו: שביט, האל, עמ' 44. כך מתואר ספר זה בהערה 7: "בליל של מידע מדעי, השערות בעלמא ובורות". כפי שעומד על כך שמואל פיינר מחבר ספר זה פעל מתוך סתירה פנימית בין מדע ואמונה. ראו: פיינר, שורשי, עמ' 381-385.

[115] תהילים, מד' יד'. "תְּשִׂימֵנוּ חֶרְפָּה לִשְׁכֵנֵינוּ לַעַג וָקֶלֶס לְסָבִיבוֹתֵינוּ:"

[116] זהו משחק מילים בין עברים לעיוורים.

ה' אש זרה בלתי נגזים על עדת האשכנזים אשר הגדילו לתאר ולחדש פני התורה התמימה ולהסבירה ולהחבירה לסברת יונית.... ויצא מהם משפט מעוקל אשר השוו תורת ה' מן השמים .... לקרבה ולחברה לדעת אפלטון וארסטו.... החלפנו תורת ושפת משה הנהדרת בלעגי שפה ולשון אחרת וצורה משקרת ותהי האמת נעדרת....ומה טוב תבקשו הרפואה מספרי הרופאים והאמונה ממקור ישראל.... סוף דבר הרוצה להקריב בנו למולך ישלחהו לאסכולה.[117]

דברים דומים מופיעים כאמור גם בספרו "אביעה חידות" שיצא לאור ב-1879, כחמש שנים לאחר "דבק מא"ח",[118] מכאן שיש להניח כי מדובר במשנה סדורה. דברים אלה נמסרים בתוך דברי ויכוח שנערך בנאפולי בינו לבין גוי המכונה "חכם א' מחכמי האומות", לכן אופי הטיעונים שונה במקצת אולם עיקר הדברים דומה, ייתכן שזאת משום שהוויכוח מתנהל מול גוי הטוען: הא קמן בכל בתי הספרים הנקראים ביבליוטיך שבעולם הם מלשון יווני ולאטין ומעט מזעיר בערך א' למאה שהם בלה"ק ומכאן מוכח שהחכמות הם שלהם."[119]ולכן בוויכוח זה הדגש מונח על הטענה שהכרנו כבר קודם, כי חכמת אומות העולם גנובה מן התרבות היהודית כפי שעניין זה משתקף בדברי הא"ח:[120]

והשכל מחייב לאיש אשר אלה לו בלתי ספק שהוא בקי בכל החכמות שבעולם. וכ"מ [כל מה] שאתה רואה באוצר הספרים בלשונכם הכל גנוב מאיתנו והק'ול קו'ל יע'קב והידים ידי עש'ו כי איזה פילוסוף

---

[117] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף יג' ע"א.

[118] לויכוח המלא, ראו: אביעה חידות, דף לח' ע"א- ע"ב.

[119] הא"ח כותב מפי המלומד הגוי "שלהם", אולם אם אכן הדובר הוא המלומד הגוי, הייתה אמורה להופיע המילה "שלנו". מדובר לדעתי בפליטת קולמוס שיש בה אולי להעיד כי ויכוח זה הוא דמיוני, וכל כוונתו של הא"ח הייתה להציג את עמדתו בגנות ההשכלה בדרך אחרת. אפשרות נוספת היא שהגוי כיוון בדבריו ליוונים ולרומים.

[120] ראו: שביט, ספרית שלמה, עמ' 423. "המסורת הזאת [גניבה חוכמה] היא המשך של מסורת היסטוריוגרפית אגדתית הלניסטית ויהודית-הלניסטית, שהשפיעה מצידה על מסורת שהופיעה בכתבי אבות הכנסייה; מסורת שעניינה "גניבת החוכמה" (או "גניבת הפילוסופיה" היהודית) על ידי יוונים"; ראו גם את דבריו של אברהם מלמד: "בד בבד, מן המחצית של המאה השש עשרה החל המיתוס [של גניבת החכמה] חודר לתרבות היהודית במרכז אירופה ומזרחה, ומוקד העיסוק בו עבר בהדרגה למרחב התרבותי הזה, ואף נמשך במרוצת המאה התשע עשרה אל מלומדים בתקופת ההשכלה." מלמד, טבחות, עמ' 330.

מפילוסופי העמים שעמד והצליח קודם שהע"ה [שלמה המלך עליו השלום] והיה לו שם ויד בחכמות כמוהו. וידוע לכל כי אחר שהע"ה בא אלכסנדרוס מוקדון בירושלים ונכנס לאוצר הספרים והעתיקם בלשונו.

אני סבור כי הא"ח מתמודד עם טענה שיצאה מחוגי המשכילים, לפיה תורת ישראל אינה "אם התבונות" ואינה "יסוד החכמות" ומבקש לדחותה. אם כי, טענה זו הופיעה במסורת היהודית מאות שנים קודם לכן, בוויכוח המבקש לדחות השפעות מן החוץ.[121] טענה זו מוצגת בווריאציה אחרת בספרו של דוד ניטו "מטה דן", ספר שהא"ח הכיר והוא נקרא אצל הא"ח "כוזרי ב"':[122]

אמש זמותי נתקו ומורשי לבבי נדד שנתי מעיני כי השקט לא יכלתי מרוח סועה מסער המחלוקת. יען שמעה אזני ותבן לה שיש בינינו שתי כתות מנגדות זו לזו על דבר החכמות שקורין חיצוניות. זאת אומרת שאאע"ה [אברהם אבינו עליו השלום] היה בקי בהן בכלליהן ובפרטיהן ובכל חילוקיהן. שהוא לימדם בארץ כשדים ובמצרים ומשם נתפשטו בכל העולם וזאת אומרת שלא באלה חלק יעקב כי הבל המה מחשבות אדם ותחבולותיו.[123]

על רקע הדברים שהובאו לעיל מפי הא"ח כנגד תנועת ההשכלה, יש מקום לבחון את השימוש הגלוי שעושה הא"ח בספרות שחוברה בהשראת רעיונותיה של תנועה זו. עיון ברשימת מקורותיו מראה שהא"ח אינו מוצא דופי בציטוט מתוך ספרים אלה, ואף אינו חש רתיעה מלהזכירם.

---

[121] "זו [הספרות היהודית] נזקקה ללגיטימציה אגדתית ... הרקע לצורך זה היו, אין צורך לומר, ההשפעה של הפילוסופיה האריסטוטלית על הפילוסופיה היהודית במערב מתחילת המאה ה- 13 ואילך, והויכוח בין היהודים "האריסטוטלים" ובין מתנגדיהם ה"אנטי רציונליסטים". שביט, ספרית שלמה, עמ' 439.

[122] כותב על ספר זה אנדרה נהר: "אשר בו [הספר מטה דן] נמצא דושיח, המחקה את זה שבספר הכוזרי ליהודה הלוי, והמאפשר למחבר להרחיב את הדיון ולעסוק במכלול הבעיות אסטרונומיות, הפילוסופיות והמדעיות של זמנו". נהר, גנז, עמ' 323.

[123] ראו: ניטו, מטה דן, ויכוח רביעי, הקדמה.

1. מאיר בן צבי הירש מרגליות,[124] אור עולם, פולנאה, תקנ"א (1791). הנהגה – המגלה סוד חברו כאילו שופך דמים. "האח נפשנו", דף עז' ע"ב. אסטרולוגיה. דבק מא"חדף מא' ע"א.

2. פנחס אליהו ב"ר מאיר הורוביץ, ספר הברית, ברין, תקנ"ז (1797).

3. משה מרדכי יאוול,[125] לימודי הטבע, טשרנוביץ, תקט"ז (1756). בספרו "דבק מא"ח" הוא מצטט ממנו בנושאים הבאים: רפואה– תורת המרות, דף פז' ע"א; אסטרונומיה/אסטרולוגיה, דף לו' ע"א; שיטות למדידת זמן, דף א' ע"ב; לקט עצות להינצל ממכת ברק, דף כא' ע"א.

4. חיים זליג בן יעקב סלונימסקי,[126] תולדות השמים, ורשה תקצ"ח (1836). מזכיר אותו בתוך דיונו האסטרולוגי בספרו דבק מא"ח, דף כו' ע"א; דף כט' ע"ב.

5. רפאל בן יעקב יוסף הלוי, תכונת השמיים, אמשטרדם, תקט"ז (1756). מצטט ממנו בתוך דיון אסטרולוגי. דבק מא"ח, דף לו' ע"א.[127]

6. יצחק בן יוסף בן רפאל, יסוד עולם,[128] ברלין, תקל"ז (1777). מזכיר אותו בתוך דיון אסטרולוגי, דבק מא"ח, דף ל"א ע"ב.

7. סאמיואל אוז'יסט אנדרה דוד טיסו, רפואת העם,[129] זולקוה, תקנ"ד (1794). הא"ח מפנה לספר זה בתוך דיון שהוא עורך על מקורותיו. דבק מא"ח, דף צח' ע"ב.

---

[124] כאשר נדרש המחבר לרעיונות ההשכלה, הטענה העולה מדבריו היא שהמדעים אינם מכחישים את האמונה, ושידיעתם אבדה בגלל הגלות. ראו: שביט, האל, עמ' 44, הערה 5.

[125] ראו: שם.

[126] שם, עמ' 26-27.

[127] על ספר זה פרי תנועת ההשכלה המוקדמת, המאמץ את התיאוריה הקופרניקית, ועל המחבר רפאל לוי (מהנובר) (1779-1685) ראו: נהר, גנז, עמ' 323.

[128] ספר זה הוהדר מכתבי יד ע"י ברוך שיק משקלוב. ראו אודותיו: פישמן, שקלוב.

[129] ספר זה תורגם לעברית ע"י מנחם מנדל לפין\ ומשה מנדלסון אף הקדיש לו הסכמה. ספר זה הוא חלק שני של חיבור בשבח תנועת ההשכלה הנקרא "מודע לבינה", ראו: פלאי, עטרה, עמ' 286-287.

8. שמשון בן יצחק לוי בלוך, שבילי עולם,[130] זולקוה, תקפ"ב (1822). מוזכר בתוך דיון אסטרולוגי. דבק מא"ח, דף מ' ע"ב; בתוך דיון על שיטות לימוד. אביעה חידות, דף סג' ע"א; מנהגי קבורה בהודו (הכוונה לסאטי). אביעה חידות", דף סט ע"ב.

9. יוסף אריה טרצק,[131] מסתרי הגויים (הקדמונים), ורשה, תרל"ה (1875). עניינים מן המיתולוגיה היוונית, אביעה חידות, דף סב' ע"א.

10. יצחק בר בן יהודה לווין לווינזון,[132] ילקוט ריב"ל, ורשה, תרל"ח (1878). בדיון על מקור שמות החודשים. ימלט נפשו, דף קטו' ע"א.

בהשוואה בין רשימת הספרים שמתוכם הא"ח ליקט ובין רשימת הספרים בארון הספרים המדעי של משכיל בן המאה ה-19 ואשר מנתה שבעים כותרים,[133] עולה כי מתוך שבעים הספרים, היו בספרייתו של הא"ח ארבעה-עשר. יש לציין כי בספריית המשכיל היו מספר כותרים שאין לשייכם לתנועת ההשכלה, ספרים שגם הא"ח ערך בהם שימוש, וכוונתי לספרים כמו: "אוצר חיים" מאת יעקב בן יצחק צהלון; "ספר אלים" מאת יוסף שלמה דה מדינה; "ספר המספר" מאת אליהו בן אברהם מזרחי; "נחמד ונעים" מאת דוד בן שלמה גאנז. אולם מתוך כך אין לגזור כי הא"ח הכיר את ספרות ההשכלה לעומקה, אך בוודאי אפשר להניח שהיה במידה מסוימת בקיא בספרות זו.

אם כן, נראה כי חרף קובלנותיו הרבות כנגד תנועת ההשכלה, הא"ח השתמש בחלק מכתביה ואף נהג על פי ערכים מסוימים מתוכה, כמו לימוד שפות זרות, אשר לימודן גונה קודם לכן ע"י. היקף השימוש מעיד כי לא מדובר ב"מעידה" אקראית, אלא בשימוש מודע ומושכל. יתר על כן, מצאנו כי הא"ח היה מכותב של חברת "מקיצי נרדמים",[134] שהוקמה מכוח רעיונות תנועת ההשכלה. עוד נמצא כי הא"ח כתב לעיתון "הצפירה" שאחת ממטרותיו, או מטרתו המרכזית, לפי מייסדו סלונימסקי, "הייתה להפיץ את אור המדעים",

---

[130] ראו: שביט, האל, עמ' 45.

[131] עליו ראו: שם, עמ' 9 הערה 1.

[132] ליוונזון נחשב לאבי תנועת ההשכלה במזרח אירופה, ראו: זלקין, השכלה, עמ' 153.

[133] ראו: שביט, האל, עמ' 49. לרשימת הספרים ראו: שם, נספח 1, עמ' 215.

[134] ראו: חמוי, גבר ישראל, עמ' 340.

כלומר "פופולריזציה" שלהם,[135] ואכן עיתון זה פרץ את מחסום השפה העברית ואפשר להפיץ ידע מדעי מעבר לחוגי העילית המשכילית.[136] בקידום רעיונות ההשכלה פעלו רבנים חשובים,[137] אולם הא"ח התעלם מהם בדבריו ודחה את רעיונותיה של תנועה זו באופן גורף, כפי שראינו לעיל. נכון שהוא לא קרא במפורש להחרים את הספרות הזו, אולם התנצחותו החריפה עם רעיונותיה של התנועה מעמידה אותו במידה מסוימת במקום של נאה דורש ואינו נאה מקיים. עשויות להיות לכך סיבות רבות, כגון סקרנותו הרבה, או שאולי הא"ח ראה עצמו כסוכן ידע[138]–הן מדעי והן מאגי[139] – עבור קהל קוראיו, וחפץ להאיר את עיניהם בנושאים שונים אשר ריתקו אותו. עיון בכתבי הא"ח מראה שאין למצוא בהם גופי ידע מדעי מסודר. הידע המוגש בספריו עבר דרך מסננת ההתעניינות של הא"ח והותאם לצרכיו, אם כי ניכר שנעשה ניסיון להעמידו בסדר מסוים, כפי שראינו לעיל.[140] אולי יש לבחון זאת גם לאור הגישה של חלק מחכמי המזרח, שהא"ח הכירם באופן אישי, אשר קראו בספרות ההשכלה ולעתים שימשו כסוכניה של ספרות זו בארצות המזרח. כוונתי לרבנים כגון הרב שלמה תווינה, שערך את העיתון "פרח", הרב שלמה בכור חוצין והרב סלימן מני.[141] למעשה אישים אלה הציגו נוסח מתון של השכלה:

...סוג ההשכלה שראו לנגד עיניהם לא עימת בין ההשכלה לבין התורה. במובן זה, ההשכלה בעיראק ובצפון אפריקה (גם שם היתה מורכבת מחוגים קטנים של רבנים ומשכילים) דמתה יותר להשכלה הרוסית ה"מתונה" מאשר להשכלה הגליציאנית ה"רדיקלית" יותר, אשר קראה לשינויים מעמיקים

[135] ראו דיון על כך: סופר, אין לפלפל, עמ' 62-69.

[136] ראו: שם, עמ' 63.

[137] ראו: שוחט, חילופי, עמ' 198-241.

[138] הגדרה זו מתאימה באופן חלקי להא"ח: "המחברים מהטיפוס החדש לא ירשו את מקומם של המחברים "המסורתיים" וגם לא דחקו את רגליהם, אלא פעלו לצדם, ואולי אפילו "בשוליהם". רובם – לא כולם – היו יהודים מאמינים ובעלי חינוך תורני, שלא "התפקרו", ובדרך כלל הם לא ראו במדע סכנה לאמונה". שביט, האל, עמ' 14.

[139] אפשר לראות זאת גם בעצם העובדה שהא"ח ההדיר חלקים נבחרים מתוך כתבי יד מאגיים. על כך ארחיב בסעיף 2.3.

[140] חלק ניכר מהשימוש בכתבים אלה בספרי הא"ח מוגש כחומר רקע לדיוניו האסטרולוגיים של הא"ח.

[141] ראו: לוי, השכלה.

באורח חייהם של היהודים. לדעת הרבנים המשכילים במזרח, אמונה והשכלה, תורה ומדעים, הלכו יד ביד.[142]

מול גישה זו התקיימה גם גישה מחמירה יותר, אשר הלינה כנגד תופעות שונות של חילון ותלתה את האשם בבתי הספר של "אליאנס", אשר כונו "אסכולות", מטבע לשון שבה השתמש גם הא"ח.[143]
ככל הנראה, הא"ח יצר סינתזה בין הגישות. הוא הוביל קו תקיף כנגד בתי הספר של "אליאנס" והוראת המדעים מחד גיסא, אך מאידך גיסא, הוא השתמש לא אחת בספרות ההשכלה ובמקרים מסוימים נהג ע"פ רעיונותיה.

2.3 הספריות שבהן ביקר והחיבורים שבהן כפי שציין הא"ח

הא"ח ביקר בספריות ציבוריות רבות, ולא הניח ידיו מעיון בכתבי יד באוספי ספרים פרטיים. לא אחת הוא מציין את כתבי היד שראה במקומות אלו. לעתים הוא מציין את כתבי היד בדקדקנות, ביחד עם הרישום הביבליוגרפי שהיה נהוג בזמנו,[144] ולעתים בהערה אגבית כגון "ראתה עיני כתב יד" וכו'. בספרי הא"ח פזורות למעלה ממאה דוגמאות לכך. במקרים מסוימים הא"ח מעתיק את כתבי היד במלואם אל תוך ספריו, ולעיתים עתים הוא מעתיק חלקים נבחרים, אך לרוב מדובר במרשם בודד. בהעתקות אלה הצליח הא"ח לשמר חלקים מתוך כתבי יד שאינם נמצאים ברשותנו כיום.[145] למעשה, בעבודה זו חשף הא"ח לעיני כל חומרים שהיו צפונים בכתבי יד, ושהנגישות אליהם עד ימיו התאפשרה בעיקר לחוקרים ודי שאזכיר את מוריס שטיינשניידר, או לאנשים כמו הא"ח, אשר היו מוכנים להשקיע ממון רב ומאמצים רבים כדי להגיע אל הכתבים הללו, לקרוא אותם ולהעתיקם על מנת להדפיסם. מעיון ברשימה להלן עולה שמדובר, בחלק

---

[142] שם, עמ' 536.

[143] ראו: בר-לבב, חילון, 332-325.

[144] ראו לדוגמה: "Firenze - Biblioteca Medicea Laurentiana Plut. 44. cod. 12", חמוי, לדרוש אלהים, דף נו' ע"א.

[145] הא"ח משמר מקטע קצר מכתב יד של ישעיהו בקיש. ראו: חלמיש, הקבלה, עמ' 43; במקרה נוסף הא"ח משמר בכתביו קטע ארוך באלכימיה מפירוש רבנו אשר לירושלמי מסכת שקלים. ראו: פייביל, מסכת, עמ' 10.

מן המקרים, בכתבי יד העוסקים בקבלה ובמאגיה, כגון כתבי יד של חיים ויטאל, "ספר המלאך המשיב", "ספר שרשי השמות" ועוד.

הא"ח מציין ברישומיו כי ביקר בארבע-עשרה ספריות, רובן באיטליה. ספרייה אחת אין הא"ח מזכיר בשם מטעמיו.[146] במקרים מסוימים עיון בספרים אלה היה כרוך בתשלום לספרייה כפי שאירע ב: Biblioteca S. Marco.[147] ניכר גם שבעת שהותו בספריות הוא יצר קשר אישי עם הספרנים, כפי שהוא מתאר מספר פעמים. אני סבור כי הדגש שמעניק הא"ח לספריות באיטליה נובע משהותו הארוכה יחסית במדינה זו. כמו כן, הא"ח ראה כתבי יד באוספים פרטיים הפרושים במדינות הרבות בהן שהה. את חלקם ציין בשם וחלקם נותר עלום. להלן רשימה של כתבי יד הכוללים אלמנט מזהה שמוזכרים בכתבי הא"ח, וכן רישום הספריות והאוספים הפרטיים שראה. רובם של התיאורים המדויקים נמצא בספרו של הא"ח "לדרש אלהים". חלק מכתבי היד המוזכרים אותר, וצורף גם מספרם הקטלוגי באוסף כתבי היד של המכון לתצלומי כתבי-יד בספרייה הלאומית. חלק נוסף עלה מאז על שולחן הדפוס. ברשימה זו מצאתי לנכון להוסיף את הערותיו של הא"ח העוסקות בספריות ובאוספי הספרים. יש בהם לתאר במעט את המצאי ואף לתאר במקצת את דמותו של הא"ח:

1. ג'נובה - איטליה - Biblioteca Granfomana.[148]

"ואינו נמצא ספרים הרבה לשון הקודש".

2. ג'נובה - איטליה - Biblioteca Urbana.[149]

"ואינו נמצא ספרים הרבה לשון הקודש".

3. ג'נובה - איטליה -.Biblioteca Duca di Galliera[150]

---

[146] אני סבור שבמקרה זה הא"ח במכוון בחר להעלים את שמה כדי למנוע נגישות לחומרים מסווגים מבחינתו. על הצנזורה שהא"ח עורך ארחיב בהמשך.

[147] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף נד' ע"ב.

[148] ראו: שם, נד' א'.

[149] ראו: שם. כוונתו לספרייה הבאה: "Biblioteca della Congregazione de RR. Missionari Urbani".

[150] ראו: שם.

"ואינו נמצא ספרים הרבה לשון הקודש".

4. ג'נובה - איטליה - Biblioteca Bugnote.[151]

"ואינו נמצא ספרים הרבה לשון הקודש".

5. ג'נובה - איטליה - Biblioteca della Medesima.[152]

"ואינו נמצא ספרים הרבה לשון הקודש".

6. ליוורנו - איטליה - Biblioteca Labronica.[153]

"לא נמצא כי אם כ' ספרים ל' הקדש".

7. פיזה - איטליה[154] - אינו מציין את שם הספרייה.

"ולא נכנסתי לשם יען היה לי כאב עיניים".

8. פירנצה – איטליה -Biblioteca Laurenziana.[155]

- "ושם נמצא ספרי קבלה כתב יד הרבה ס' הבהיר[156] ס' ברייתא דס' יצירה[157] ס' קבלה מעשית.[158] פירוש המרכבה ספר דניאל. ועוד א"חויו"ד [אורח חיים ויורה דעה, מחלקי שולחן ערוך] כת"י מרן הקדוש [רבי יוסף קארו]. וס' עיקרי הד"ט [דניאל טירני, ד' טורים][159] והרבה ספרים". נראה שהא"ח יצר קשרים אישיים עם הספרן. "ושם הביבליוטקריו Oreste Gamarrini"[160]

---

[151] ראו: שם.

[152] ראו: שם.

[153] ראו: שם. כוונתו לספרייה הבאה: Biblioteca Labronica. להלן אתר האינטרנט:

http://opacprov.comune.livorno.it/easyweb/lip/labron.html . רבים מכתבי יד אלה נסרקו והועלו לרשת.

[154] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף נד' ע"ב.

[155] ראו: שם. כוונתו לספרייה הבאה: Biblioteca Medicea Laurenziana להלן אתר האינטרנט: www.bml.firenze

[156] כנראה מדובר בכתבי היד שמספרם הקטלוגי בבית הספרים הלאומי:F17825 או F17657.

[157] כנראה חלק מכתב יד שמספרו הקטלוגי בבית הספרים הלאומי הוא: F 17833. בהמשך דבריי ארחיב אודותיו.

[158] כנראה חלק מכתב יד המוזכר בהערה קודמת.

[159] הכוונה כנראה לכתב היד של הספר דניאל בן משה דוד טירני, עיקרי הד"ט, פירנצה תקס"ג- תקס"ו (1803-1806).

[160] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף נד' ע"ב.

- במקום אחר הוא מציין כי מצא חיבור של דברים משם ר' משה דאביליה.[161] מקומו בספרייה: Firenze. Biblioteca Medicea Laurenziana Plut. 44.14. זהו קובץ בתחום הקבלה המכיל שלושים ושניים חיבורים ורבים מהם נסקרו בספרות המחקר.[162]
- במקום אחר הוא מציין שוב את "ספר דניאל כ"י".[163] מקומו בספרייה: Biblioteca Medicea Laurentiana Plut. I .61. השם שהא"ח העניק לספר אינו תואם לרישום כיום.[164]
- במקום אחר הוא מציין את "ספר התמונה".[165] מקומו בספרייה: Firenze - Biblioteca Medicea Laurentiana Plut. 44. cod. 12.[166]
- פירוש המרכבה.[167] Firenze - Biblioteca Medicea Laurentiana Plut. II. 18. מדובר בכתב יד המכיל 17 חלקים. אני מניח שהא"ח מתייחס רק לחלק השני: דף 3א-76א: יעקב בן יעקב הכהן: פרוש מרכבת יחזקאל.[168]

9. פירנצה - איטליה - Biblioteca S. Marco.

"אמרו יש שם מגילה ואין יודעים אם בלשון ערבי או בלה"ק [לשון הקודש] "שם שלמתי פרנק א' וסו"ד [סוף דבר] לא יש רשות מהמלכות לראות הספרים".[169]

---

[161] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף כ' ע"ב.

[162] מספרו הקטלוגי בספרייה הלאומית הוא: F 17832.

[163] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף נה' ע"ב.

[164] מספרו הקטלוגי בבית הספרים הלאומי: F 17655.

[165] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף נו' ע"א.

[166] אני סבור שנפלה שגיאה ברישום המספר הקטלוגי אצל הא"ח. מספרו הקטלוגי של ספר התמונה הוא: Plut. 44.2. מספרו בקטלוג בית הספרים הלאומי הוא: F 17825. מדובר בקובץ הכולל את ספר התמונה, ייתכן שבעטיה של טעות מגיה או העתקה נרשם בספרי הא"ח 12.

[167] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף נג' ע"ב.

[168] מספרו הקטלוגי בבית הספרים הלאומי: F 17663.

[169] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף נד' ע"א.

10. פירנצה - איטליה - Biblioteca Marnegliana.[170] [כך במקור]

"שם נמצא הרמב"ם כת"י על קלף וכמו ד' ספרים אחרים".

11. פירנצה - איטליה -Biblioteca Ricrordiana.[171]

"גם שם נמצא מעט ספרי כת"י"

12. פירנצה - איטליה -Biblioteca Nazionale.[172]

13. נאפולי - איטליה -Biblioteca nel Musseo.[173]

"יש בו ספרים הרבה כת"י".

14. ליוורנו - אוסף יוסף מונטיפיורי.[174]

"כמ"ש [כמו שכתוב] באילן הקדוש[175] כתיבת יד אשר ראיתי בבית גנזי האי גברא דחשיב ה"ר יוסף מונטיפיורי הי"ו".[176]

15. אוסף הרב דוד חי ביבאנטי [המוכר גם כויואנטי].

---

[170] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף נד' ע"א. כוונתו לספרייה הבאה: Biblioteca Marucelliana. להלן אתר האינטרנט: http://www.maru.firenze.sbn.it. בספרייה זו אכן נמצא כתב יד המכיל קטעים ממשנה תורה ומספרו הקטלוגי: FIR MARUC C 406. צילום שלו נמצא בספרייה הלאומית. מספרו הקטלוגי: F 11994.

[171] ראו: שם. כוונתו לספרייה הבאה: Biblioteca Riccardiana. להלן אתר האיטרנט:

http://www.riccardiana.firenze

[172] ראו: שם. כוונתו לספרייה הבאה: Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze. להלן אתר האינטרנט:

/http://www.bncf.firenze.sbn.it

[173] ראו: שם. כוונתו לספרייה הבאה: Biblioteca del Museo di San Martino. שאוחדה עם Biblioteca Nazionale "Vittorio Emanuele III" di Napoli.

[174] על אוסף זה כותב אברהם ברלינר "בביתו של יהודי עשיר אחר, ששמו מונטיפיורי, והוא יהודי שומר דת ומסורת, מצאתי אוסף יפה מאוד של ספרים וכתבי-יד עבריים". ברלינר, איטליה, עמ' סב'.

[175] כתב יד זה נמצא בבית הספרים הלאומי ומספרו הקטלוגי:.Ms. Heb. 8°962

[176] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף לט' ע"א.

"כאשר עיני ראתה בסיבוב הרה"ג חיד"א ז"ל הנקרא מעגל טוב כתיבת יד באנקונה בגנזי הרב דוד חי ביבאנטי ז"ל ועתה הוא על שלחן הדפוס".[177]

16. מרסיי - שם ספרייה לא נזכר.

"שם נמצא ספרים הרבה אמנם רובם דפוסים וספרי דקדוק".[178]

17 אוסף אנונימי בצרפת:

אוסף ספרים השייך ל"חכמי הצרפתים שאינם מבני עמנו". הא"ח אינו נוקב בשמם. "וגם הם נמצא אתם ספרי קבלה מעשית. ושמות המלאכים ושאלת חלום ופתרון חלומות בלשון צרפת וזה שמו. L Interpréte Oriental des Songes par Halil el Masri- 1878"[179]

18. "בביבליוטיקא אחת" - שם הספרייה אינו מוזכר.

"ובביליוטיקא אחת וכעת איני זוכר את שם העיר ושם ביבליוטיקא ראיתי ספר קדמון כ"י זה שמו חכמות בני האדם[180] ושם נאמר פעולות רמות ונשגבות וכעין זה ראיתי ספר כת"י זה שמו ספר המלאך המשיב ושם נאמר סוד חכמת בני קדם".[181] מדברי הא"ח ניתן להסיק שתכניו של חיבור זה דומים לאלה של ספר "המלאך המשיב",[182] לכן אני סבור שהא"ח ביקש מטעמי צנזורה לטשטש את זהותה של ספרייה זו.

19. "גנזי אדוננו המלך" אוסף השולטאן הטורקי:

אוסף זה מוזכר פעמים:

א. "בספר ידיעת הכוכבים כ"י [כתב יד] ועיני לו ראתה בכתיבת יד לשון ערבי בגנזי אדוננו המלך יר"ה".[183]

---

[177] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף טז' ע"א. לכת"י זה ראו: מעגל טוב, הקדמה, עמ' X.

[178] ראו: שם, דף נד' ע"א.

[179] ראו: שם, דף טז' ע"א. על ספר זה ראו בסעיף 2.4.2.

[180] לא איתרתי כתב יד זה.

[181] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף נד' ע"ב.

[182] ספר זה נדון במחקר. ראו לדוגמה: שלום, המגיד; אידל, עיונים.

[183] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף לח' ע"ב.

ב. "בספר אחד בגנזי אדוננו המלך יר"ה בל"ע [בלשון ערבי] באותיות עבריות ושם נאמר על כל מזל ומזל".[184]

20. אוסף פרטי אנונימי בתורכיה:

"אמר הא"ח ויהי בהיותי בגולה זה כמה שנים והקרה ה' אותי מקרה [רווח גדול במקור] טהור בס' כתיבת יד ישן נושן והוא ספר נפלא וסוד ה' מלא ובהיותי משרת בקדש להגאון מופת הדור מרן החבי"ף ז"ל בכפר בורון אבאד[185] וסמך ידו עלי בראותו יקר הספר ופקד עלי על כמה דברים שלא להדפיסם לפי שעומדים ברומו של עולם והם סודות נפלאים מקבלה מעשית פן יבואו בני אדם שאינם מהוגנים וישתמשו בהם ויהיו גרמא בנזיקין להזיק לאחרים על כן פקד עלי שלא להדפיסם משום ולפני עור לא תתן מכשול ע"כ העתקתי דברים חיים נצחיים וחי בהם: וזה נוסחו.... (בהמשך אגרת הרמב"ם)".[186] מתוכן הדברים מדובר בספר העוסק גם במאגיית היזק. במקרה זה אני סבור שמדובר בכתב היד הנקרא "שושן יסוד עולם".[187] לכך כמה ראיות: בסוף דבריו על כתבי יד זה כותב הא"ח: "ע"כ העתקתי דברים חיים נצחיים וחי בהם:" מה שהוא מצטט מיד לאחר מכן הוא "אגרת הרמב"ם" כפי שהיא מופיעה בספר "שושן סודות" שיצא לאור בשנת תקמ"ד (1784).[188]להשערתי הא"ח התבלבל ברישום שנמצא במחברותיו בין הספר "שושן סודות" לבין כתב היד "שושן יסוד עולם" שבו ישנם מספר מרשמי היזק.[189] ראיה נוספת: הא"ח הכיר את חתימת ידו של

---

[184] ראו: שם, דף קטו' ע"א.

[185] מדובר ביישוב "בורון אבאד" הסמוך לאיזמיר הקרוי כיום "Bornova".

[186] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף לג' ע"ב.

[187] ראו אודותיו: בניהו, שושן. כתב יד זה (לשעבר ששון 290, היום ג'נבה 145) נסרק והועלה לרשת וניתן לעיין בו באתר הספרייה הלאומית.

[188] ראו: שושן סודות, דף לא' ע"א- דף לב' ע"ב.

[189] ראו לדוגמה: בניהו, שושן, עמ' רכ', סימן ריא', סימן רטו'.

שבתאי צבי המופיעה גם בכתב היד הנדון.[190] לסיום, ידוע כי הא"ח השתמש בספר הכשדים[191] הנמצא גם בכתב יד "שושן יסוד עולם".[192] וגם ב"חבור הנעלבים" המופיע אף הוא בכתב יד זה.[193]

21. אוספים בפרס:

"ובא"ך אלול תרמ"ד באתי לערי פרס... ונתתי אל ליבי לדרוש ולחקור על ספר כתיבת יד ומטבעות קדמוניות...בעיר המדאן שם נמצא ספר יקר הערך כתיבת יד זה שמו ניטל עליו חובות יהודה[194] המחבר רבי יהודה ז"ל ובין ריסי דבריו ניכר שהיה מן החוקרים התורניים חברו בלשון עברית בשנת התמ"ז ליצירה, ונעתק בלשון ערבית ופרסית".[195]

22. אוסף במצרים:

"ולרגל המלאכה אשר לפני ואהבתי אותך קורא נעים אציגה נא לפניך בכתבי הקדש אשר במצרים מצאתי..".[196] בהמשך הקטע הא"ח מוסר תיקון קבלי בענייני טהרה המכיל אלמנטים מאגיים.

23. אוסף בסלוניקי:

"סוד גדול ונורא וסגולה נשגבה מצאתי באמתחת רבני שאלוניקי יע"א שכתוב שם וז"ל".[197] בהמשך הקטע מופיע שימוש מאגי במזמור תהילים.

24. אוסף בתימן:

"אלה ההשבעות כתובים בספר השמות שיש בידם [ליהודי תימן]".[198]

25. אוסף בתוניס:

---

[190] ראו: בית דין קכו'; אף גרשם שלום מעיר על כך, ראו: שלום, שבתי צבי, כרך שני, עמ' 506.

[191] ראו: אביעה חידות, דף נג' ע"א; דף נד' ע"ב; גם מאיר בניהו סבר שבידי הא"ח היה ספר הכשדים אך לא היה בטוח בכך.

[192] ראו: בניהו, שושן, עמ' רכ', סימן ר"ח.

[193] ראו: בניהו, שושן, עמ' רג'.

[194] אודות כתב יד זה ראו בעבודה זו בפרק הביוגרפי סעיף 1.1.5.

[195] ראו מכתבו של הא"ח לעיתון "הצפירה": נספח 2, עמ' 216.

[196] ראו: חמוי, בית הבחירה, דף קסד' ע"א.

[197] ראו: חמוי, בית אל, דף קמא' ע"א.

[198] ראו: חמוי, בית דין, דף קכו' ע"ב.

"ס' שרשי השמות כ"י לחד מן קמייא בעוב"י תוניס יע"א".[199]

26. כתבי יד שנזכרו אך הא"ח לא מציין שם ספרייה או אוסף:

א. רבי חיים יוסף דוד בן רפאל יצחק זרחיה אזולאי (החיד"א), כתב יד אנונימי. מרשם לשאלת חלום.[200]

ב. רבי חיים יוסף דוד בן רפאל יצחק זרחיה אזולאי (החיד"א), כתב יד. "מכי"הק בעלמא מהרב חיד"א". מרשם לשאלת חלום מהבעש"ט.[201]

ג. אותות השמים, כתב יד.[202] "אותות השמים כ"י משנת התקס"ח וכתוב שם שהמחבר העתיקו מס' הנקרא מאיסטרו ליאון פרנקו שנת הרס"ח".[203]

ד. רבי אברהם אבן עזרא, משפטי הכוכבים, כתב יד.[204] מופיע בתוך דיון אסטרולוגי. כיום ספר זה ראה אור בדפוס ב-1971.[205]

ה. "ספר העצמים"[206] שיוחס לרבי אברהם אבן עזרא העוסק גם במאגיה אסטראלית.[207]

ו. אברהם בר חייא, מהלכות הכוכבים, כתב יד. הא"ח מעיר כי הדברים בו מועתקים מספר פירוש כתר מלכות.[208] ספר זה הודפס לראשונה ב 1959.[209]

ז. ספר החזיון, כתב יד.[210]

---

[199] ראו: שם, דף קכו' ע"א.

[200] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף כא' ע"א.

[201] ראו: שם, דף כו' ע"ב.

[202] כתב יד המיוחס לאריסטו. יש עותקים רבים שלכתב יד זה ב"ספרייה הלאומית".

[203] ראו: אביעה חידות, דף מז' ע"ב.

[204] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף נ' ע"ב.

[205] ראו: אבן עזרא, משפטי.

[206] כנראה כתב היד שמספרו הקטלוגי בבית הספרים הלאומי : F 17052.

[207] על חיבור זה ראו: שוורץ, אסטרולוגיה, עמ' 196. עליו בספרי הא"ח, ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף צה' ע"א.

[208] ראו: שם, דף כט' ע"ב.

[209] ראו: בר חייא, חשבון.

[210] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף מא' ע"א. כנראה כתב היד שמספרו הקטלוגי בבית הספרים הלאומי הוא: F 11964.

ח. "ספר קבלה כ"י ולא ידעתי למי מקדושים אשר בארץ ז"ל".[211] בתוך דיון אסטרולוגי.

ט. יעקב אנטולי, ספר אלמגייס, כתב יד.[212] רבי יעקב אנטולי תרגם מערבית את ספר "אלמגסט" והעניק לו את השם "חיבור גדול הנקרא אלמגסטי" ובלשונו של הא"ח "אלמגייס".

י. יעקב אנטולי, ספר התכונה או יסודות התכונה של אלפרגני, כתב יד.[213] "וס' אלפנ"גני אשר העתיקו הפילוסוף רבי יעקב ז"ל".

יא. ספר הבלעי, כתב יד.[214]

יב. "שימוש המזלות ושימוש המשרתים, כתב יד. בס' שמוש המזלות ושמוש המשרתים".[215]

יג. רבי חיים בן יוסף ויטאל, רפואות וסגולות, כתב יד. אסטרולוגיה – ימים. על הסכנה בימים מסוימים בשנה.[216]

יד. חיים בן יוסף ויטאל, כתב יד.[217] מרשמים ממנו קיימים בתוך הספר "דבק מא"ח": מרשם להשתקת כלבים, דף פא' ע"ב; סגולה להצלחה בלימודים, דף פד' ע"ב; דיון בשמות קדושים ושימושם, דף צח' ע"א; שאלת חלום, דף סו' ע"א; רפואה – עיניים. בתוך מרשם זה חיים ויטאל מפנה כנראה לספר מפתח הרפואה שחיבר אלישע הרופא, דף קג' ע"ב. מעיר מהדיר ספר הפעולות: "כמו כן ציטטו מספר הפעולות ר' חיים פאלאג'י (תקמ"ח- תרכ"ח), רבה של איזמיר, בספרו 'רפואה וחיים' (ירושלים תשנ"ז), רב אברהם שלום חי חמוי (תקצ"ט- תרמ"ח) בספריו 'דבק מא"ח' (ירושלים תשמ"א) ו'ימלט נפשו' (ירושלים תש"ן)".[218] עוד מעיר על כך מחבר "ליקוטי אליעזר".[219] על מנת לקבוע כמה מרשמים הא"ח העתיק מכתב יד זה יש

---

[211] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף סא' ע"ב.

[212] ראו: שם, דף לט' ע"ב. על ספר זה ראו בהרחבה בסעיף 3.5.

[213] ראו: שם.

[214] הספר מועתק במלואו. ראו: שם, דף קטז' ע"ב. מספר כתבי יד בשם זה נמצאים בקטלוג תצלומי כתבי יד, לדוגמה F 6807.

[215] ראו: נפלאים מעשיך, דף נ' ע"ב. כנראה כתב יד שמספרו בקטלוג תצלומי כתבי יד של בית הספרים הלאומי הוא: F137.

[216] ראו: דבק מא"ח, דף פ' ע"א.

[217] מדובר בכתב יד שהוהדר לאחרונה. ראו: ויטאל, הפעולות.

[218] ראו: שם, עמ' 10.

[219] ראו: בראדט, ליקוטי, עמ' מו'-פט'. בספר זה מוזכר כי "ספר הפעולות" שימש מקור לא"ח, ראו: עמ' נו' הערה 76; עמ' נט' הערה 88.

צורך בעבודה השוואתית נרחבת, שאין מקומה כאן. די בכך שנכיר לעת עתה כי הא"ח הכיר כתב יד זה ואף ציטט מתוכו.

טו. "רפואות וסגולות כ"י".[220] בקטלוג כתבי יד בבית הספרים הלאומי קיימים כתבי יד רבים הנושאים שם זה.

טז. כתב יד, ספר גורל החול. "וס' גורל החול לטאמטא"מי ולהודי וזאנטי".[221]

יז. ספר עתידות, כתב יד.[222]

יח. חכמת הכשדים, כתב יד.[223]

יט. "סידורא דסדרא", כתב יד. "עיני ראתה בס' ק"ק [ר"ת אלה אינם ברורים] את השם יטול סידורא דסדרא".[224]

כ. בית הרואה, כתב יד.[225] מאגיה- מרשם לריפוי קדחת.

כא. חמדת הלבבות, כתב יד.[226]

כב. רבי יקותיאל ליב בן יעקב עליון, יד יקותיאל, כתב יד.[227]

כג. אליעזר נחמן מפואה (ארנהו"ט), כתב יד. ב"האח נפשנו" נכתב "כתב יד מהחסיד אליעזר נחמן פואה",[228] לדעתי הא"ח לא ראה את כתב ידו של פואה אליעזר. הוא ציטט מספר "מדבר קדמות" לחיד"א, כולל ההפניה לכתב היד של פואה.

---

[220] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף פ' ע"א.

[221] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף נד' ע"ב.

[222] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף מא' ע"א. על חיבור זה ראו בהרחבה בסעיף 3.6 .

[223] בקטלוג כתבי יד נמצא "ספר הכשדים של שבעה ימי השבוע" מספרו F 39891. אודות חיבור זה ראו: גאסטר, כשדים.

[224] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף מא' ע"א.

[225] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף קטז' ע"א. בקטלוג כתבי יד נמצא חיבור בעל שם זה שמספרו:F 2278.

[226] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף צג' ע"ב. בקטלוג כתבי יד נמצא חיבור בשם זה מספרו: F3528 וגם F38573 .

[227] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף סו' ע"א. לא נמצא כותר המתאים כרונולוגית. ייתכן כי הא"ח הכיר את המחבר, יקותיאל ליב בן יעקב עליון, שפעל במקביל לו, ואשר פרסם ספר בשם זה בתרנ"ג.

[228] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף ג' ע"ב.

כד. יהודה קליין, כתב יד. לחש נורא המסוגל לכל דבר.[229]

כה. כתב יד אנונימי. "כתב יד ישן והוא כתוב על קלף".[230] סוד הגורל.

כו. האר"י, כתב יד. "כתב יד מהאר"י זלה"ה".[231] סדר פיטום הקטורת.

כז. שם טוב פלקון, כתב יד.[232] "שם טוב פלקו" ע"פ הא"ח. מאגיה- גורלות.

כח. ישעיה בקיש, כתב יד.[233] שימוש בשם צמרכ"ד.

כט. יוסף בן אברהם ג'יקאטיליה, סודות, כתב יד.[234] קבלה– תשמיש יהא בליל שבת.

ל. ספר האפודי, כתב יד.[235] נמצא בספריות איטליה.

לא. רחמים שאלתיאל יעקב ניניו, שמש ומגן, כתב יד.[236] מאגיה– שמות. "לעתיד לבוא סמאל יהיה שם קדוש".

לב. כתב יד עם פירוש רבנו אשר למסכת שקלים.[237] בקטע זה הוא עוסק באלכימיה.

לג. כתבי יד של שבתאי צבי יחד עם חתימתו– "באשר נמצא איתי כתיבותיו וחתימת ידו הטמאה וכת דיליה".[238]

---

[229] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף לד' ע"ב.

[230] ראו: שם, דף ל' ע"א.

[231] ראו: חמוי, ימלט נפשו, דף מד' ע"א.

[232] ראו: דבק מא"ח, דף כה' ע"א. יש שני כתבי יד המזכירים את שם טוב פלקון בקטלוג כתבי יד, אולם אין כתב יד משמו.

[233] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף עד' ע"ב. על חיבור זה ראו: סעיף 2.2.

[234] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף סב' ע"ב. מספרו הקטלוגי בבית הספרים הלאומי: F 47616

[235] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף נד' ע"א. כנראה כתב היד שמספרו הקטלוגי בבית הספרים הלאומי:F 2953.

[236] ראו: דבק מא"ח, דף ק' ע"א. רישומו בספרייה הלאומית הוא: Ms. Heb 1604°8.

[237] ראו: נפלאים מעשיך, דף כד' ע"ב.

[238] ראו: חמוי, בית דין, דף קכו' ע"א. אף גרשם שלום מעיר על כך, ראו: שלום, שבתי צבי, כרך שני, עמ' 506.

2.4 מידת השימוש שעשה הא"ח במקורות נוכריים בדיוניו המאגיים

בתוך מכלול מקורותיו של הא"ח לא נמצאו "ספרי מינים". כלומר, ספרי קודש שהודפסו ע"י נוצרים.[239] הא"ח פסל לחלוטין את השימוש בהם, וגזר עליהם שריפה. בזאת אנו עדים לחומרות ההלכתיות שהא"ח גזר על עצמו. לעומת זאת ראינו, כי יחסו לספרות מדעית, אשר נכתבה ע"י משכילים יהודיים ואף נוכריים היה מעורב, והוא התיר את הקריאה בהם בתנאים מסוימים. בסעיף זה ברצוני לבדוק את מידת השימוש במרשמים או בידיעות מאגיות שמקורם נוכרי, זאת בהנחה שהא"ח היה מודע למקורם הנוכרי. יש בכך כדי להעיד על מידת פתיחותו להשפעות זרות במישור המאגי.

לצורך בירור עניין זה לאשורו השתדלתי ללקט את כלל המופעים של השימוש במאגיה נוכרית בתוך ספרי הא"ח. מופעים אלה היו מגוונים, לכן מיינתי אותם על פי הסעיפים שלהלן:

א. ידע מאגי שהא"ח מקבל מנוכרים בעל פה או משמועה.

ב. ידע מאגי הנלקח ישירות מספרות נוכרית.

ג. משקעי מאגיה נוכרית הקיימים בתוך ספרות יהודית.

2.4.1 המרשמים המכילים ידע מאגי שהא"ח מקבל מנוכרים בעל פה או משמועה:

1. "עטלף סגולותיו רבו כמו רבו והם הא' אם ישא אדם לשון עטלף עליו לא ישלטו שונאיו עליו. ספר זכירה. ומשתמשים בו הישמעאלים בעלי סגולות הרבה וכאשר הארכתי בסגולותיו במקום אחר ועיקר מזונו שערות. והוא עכבר בעל כנפיים אשר יעוף בלילה. עיין ישעיה ב' ויקרא י"א".[240]

---

[239] להגדרת ספרים אלה ראו בפרק אודות הביוגרפיה, סעיף 1.1.2.

[240] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף יא' ע"א. כוונתו לפסוקים הבאים: ישעיהו, ב, כ'. "בַּיּוֹם הַהוּא יַשְׁלִיךְ הָאָדָם אֵת אֱלִילֵי כַסְפּוֹ וְאֵת אֱלִילֵי זְהָבוֹ אֲשֶׁר עָשׂוּ לוֹ לְהִשְׁתַּחֲוֹת לַחְפֹּר פֵּרוֹת וְלָעֲטַלֵּפִים:"; ויקרא, יא, יט'. "וְאֵת הַחֲסִידָה הָאֲנָפָה לְמִינָהּ וְאֶת הַדּוּכִיפַת וְאֶת הָעֲטַלֵּף:"

בהתייחסו לידע מאגי מספר ה"זכירה"[241] מוסיף הא"ח מקבילה לידע זה במקורות מוסלמיים. על פי דברים אלה, אין חולק כי הא"ח מגלה בקיאות מסוימת בידע המאגי המוסלמי ונראה כי היה בקשרים מסוימים עם מאגיקונים מוסלמיים, כפי שנראה להלן. אולם, אין להסיק מכך כי הא"ח השתמש באופן מעשי בידע מאגי שהגיע ממקורות מוסלמיים. מכל מקום, לא מצאתי התייחסות נוספת לידע זה בספריו.

2. "אמרו יש עשב מחיה מתים ועשב ממית. דהיינו בעת לקיטתו משביעין להמית אוכלו לזמן קצוב במספר ימים. ועושה פעולתו כאשר השביעוהו ועשב זה בקיאים בו הישמעאלים הדכים [צ"ל הדרים] בערי הסוס במחוז מראת"ש [מראקש][242] וגם יש עשב שמוציאים ממנו אש דהיינו מייבשים אותו ומהדקים אותו דק דק ונותנים ממנו מעט על התבן ונופחים בו ויוצא אש וזה העשב בקיאים בו הישמעאלים בעלי אחיזת עיניים לרמאות בני האדם".[243]

פסקה זו עוסקת בסגולותיהם המאגיות של עשבים שונים ובאופן בו השתמשו בהם מכשפים מוסלמים. לגבי העשב הראשון: "עשב מחיה מתים ועשב ממית", מן המילה "אמרו" ניכר כי דברים אלה הובאו ע"י הא"ח מפי השמועה. השימוש בו היה מלווה בהשבעות. במקרה זה, הא"ח אינו מערער על נכונותו של הידע המאגי הקיים ברשותם, אולם הוא אינו מוסר את שמו של עשב זה ואת תוכן ההשבעות לקהל קוראיו ייתכן משום שיידע זה אינו נמסר לו, או שאולי הא"ח ביקש להעלים זאת מקהל קוראיו מטעמים הלכתיים. בדיונו על העשב "שמוציאים ממנו אש", הא"ח טוען שמדובר ב"מאחזי עיניים". ייתכן ומדובר ב"מאחזי עיניים" כפשוטו, ולכן הוא מוסיף את המילה רמאות, ואולי כוונתו ל"מאחזי עיניים" במשמעותו ההלכתית. אם כך, הוא קובע כי השימוש בידע זה לצרכים לא רפואיים אסור הלכתית, כי מאחזי עיניים נמצאים תחת ההגדרה

[241] ראו: סימנר, זכירה, עמ' 64. המרשם בכתבי הא"ח נאמן למקור.

[242] אני מניח שמדובר במראקש משום קרבתה למחוז הסוס במרוקו.

[243] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף ס' ע"א.

של "מכשפים".[244] לסיכום, במקרה זה, נראה כי הא"ח מחזיק בידע מאגי מוסלמי ומספר עליו לקוראיו. אולם ידע זה אינו מושלם משום שחסרים פרטים המאפשרים שימוש מעשי בידע זה. ייתכן שהדבר נבע מחוסר ידיעתו של הא"ח וייתכן שהא"ח מטעמיו העלים פרטים חיוניים אלו.

3. "ולמודעי אני צריך כי בהיותי בעיר התהלה איזמיר יע"א [יגן עליה אלוהים] בא שיך אחד מארץ החאגי'ם שלהם והוא היה אומר שבקי באלו הרפואות והלכתי אצלו בעבור אישה אחת ודיברתי עמו בל' ערבי ואמר יודע אתה מה אני נותן רפואה לזאת האישה אמרתי לו לאו א"ל [אמר לי] יודע אתה ממה רחל אמנו נתעברה מדודאים[245] שהביא ראובן מזה הדודאים אני נותן לזאת האישה והוא דבר יקר הרבה וחיליתי פניו ליתן לי מעט בכסף מלא ונתן לי מעט ודמותו כמו שרש ואומרים שהוא צורת בן אדם ואני ראיתי אותו קרוב לצורת בן אדם ולקחתי ממנו חתיכה אחת והלכתי להראותה לחכמי הרופאים אשר באיזמיר יע"א ואמרו לי המין הזה מחזיקים אותו התורגמי' לדודאים של ראובן אבל אינו זה ושאלתי אם מזיק באכילתו אמרו אם יאכל האדם שישה דרהם מזה לקברות יובל ישוב אל עפר הארץ כשהיה ואם יאכל ארבעה דרהם נכנס בסכנה ואם יאכל שניים יהיה לו שלשול הרבה וכשמעי כך זחלתי ואירא וברוך ה' שלא הביא תקלה על ידי."[246]

בתחילת דרכו ("האח נפשנו" הוא כידוע ספרו הראשון), פונה הא"ח לשיח' מוסלמי לשם פתרון בעיה רפואית של מטופלת אלמונית. נראה שמדובר בעקרות. פנייה זו של הא"ח לשיח' מוסלמי נאמנה לשיטתו

---

[244] בדברים אלה נאמן הא"ח לדברי הרמב"ם. "ולשון חכמים 'מעונן - זה האוחז את העיניים'. והוא סוג גדול כסוגי התחבולות, ונוסף לכך קלות תנועת היד, עד שנדמים לאדם דברים בלתי אמתיים....והעושה אותו נקרא: "אוחז את העינים" והוא מין ממני הכשפים, ולפיכך לוקה". רמב"ם, ספר המצוות, לא תעשה ל"ב.

[245] במקומות אחרים בספריו מזכיר הא"ח את הדודאים בהקשר מאגי, מכך אני סבור כי קטע זה עוסק במאגיה. ראו: חמוי, האח נפשנו, דף פב' ע"א. "עשב הדודאים והוא בלשון תרגום יברוחין ... וסגולתם הוא שאם יכרכום תוך קלף צבי ויתלום בצואר האדם יועילו"; ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף כא' ע"ב. "ודע לך הדודאים הם אדני השדה והוא צומח מהארץ ...והוא כמו צורת אדם וקוף...כל הקוצצו ממקומו צועק צעקה גדולה שמכחה מוכרח השומע ימות מרוב הרעש...ואומרים שהיא סגולה גדולה להריון".

[246] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף כה' ע"ב.

המתירה ללמוד ממכשפים במקרים מסוימים,[247] ובמקרה זה אף ממכשף מוסלמי. החל מנקודה זו, השתלשלות העניינים אינה לטובת המוסלמי, אשר מציג בפני הא"ח את שורש הדודאים. עם הספקות שקיננו בו, פונה הא"ח למומחים המכונים "חכמי הרופאים", אשר טיבם אינו ברור. נראה שהם יהודים, זאת משום שהם אומרים לו: "המין הזה מחזיקים אותו התורגמים".[248] אולם, לא ברור אם מדובר במאגיקונים או ברופאים. אלה מבהירים לו כי הזיהוי של שורש הדודאים שגוי, וכי למעשה מדובר בחומר מסוכן.[249] וכאן ברצוני להוסיף כי הא"ח, שמרבית חייו עברה בארצות דוברות ערבית, מעלה בכתביו ידע בוטאני רפואי-מאגי מוסלמי. לא אחת, בדיוניו על סגולות צמחים, הוא מוסיף את השם הערבי של הצמח. בדרך זו, הא"ח מאחד את הידע המאגי הרפואי-בוטני היהודי עם המוסלמי ויוצר כלי עזר שימושי לאלה המעוניינים להשתמש בו. מובן, שעבודה מעין זו נעשתה בעבר וקיימים כתבי יד, כמו זה של הרב חיים ויטאל, המחזיקים ידע מסוג זה. אולם עבור חלק מקוראיו של הא"ח, ידע זה לא היה נגיש. ולכן רשימותיו של הא"ח היו שימושיות לקורא התר בשווקים בארצות דוברות ערבית אחר עשב זה או אחר.[250] לסיכום, הא"ח לא פוסל באופן עקרוני שימוש בידע מאגי-בוטאני מוסלמי לעניינים רפואיים, אולם במקרה זה הוא מטיל ספק במהימנותו.

4. "כי אחיזת העינים ב' מינים. א' כמ"ש [כמו שאמרו\כתבו] רז"ל במסכת חולין דפ"ו[251] ההוא ארמאה דחזייה לההוא גברא דנפל מאיגרא לארעא ונפק מיעיה. אייתה לבריה ושחטיה קמיה כאחיזת עינים אינגיד ואתנח עייליה למטה וחייטיה לכרסיה ע"כ.[אותו הגוי שראה את האיש שנפל ממגדל לאדמה ויצאו מעיו. הביא את בנו ושחט אותו לפניו כאחיזת עיניים (כדי שיתאנח וימשך מעיו אליו) נאנק ונאנח הכניסו למיטה ותפר כרסו] ויש מין אחר [של מאחזי עיניים] שאינו נמצא אלא מעט. שמשביע לאיזה שד שהוא משרתו

---

[247] דבריו של הא"ח בנדון יוצגו בהמשך.

[248] כנראה הטיה משובשת של המילה תוגר– טורקיה.

[249] באותו עמוד ממשיך הא"ח לסיפור נוסף, דומה מאוד במבנהו, אולם עם תוספת קטנה. בסיפור זה הא"ח מזהיר את יהודי איזמיר כי מדובר בחומר סרק, אולם הללו לא שועים לעצתו ונוחלים אכזבה.

[250] ראו לדוגמה: חמוי, האח נפשנו, דף פב' ע"א-ע"ב; חמוי, נפלאים מעשיך, דף ב' ע"ב- דף ו' ע"ב.

[251] צ"ל, דף נו' ע"ב.

ולוקח הדבר שביד המכשף ומביא לו דבר אחר במקומו במרוצה והרואים לא ירגישו. עיין בספ"הק אחי נועם מע' א' ושם נאמר שבקשו אנשים ישמעאלים לעשות אחיזת עיניים לפני המלך והשרים ותלי"ת [תהילה לאל יתברך] עיכבתי ע"י [על ידם] ולא יכלו לעשות מאומה. ודרך סגולה אני מביא בכאן עבור הגויים הללו שעושים אחיזת עיניים ותוחבין סכין בבטן וכיוצא מזה יאמר נא ישראל פסוק זה ישר והפוך ז"פ כתוב על קלף באשורית וימותו האנשים מוציאי דיבת הארץ רעה במגיפה וכו'.[252] ואח"כ יאמר אכתריאל יושב תהילות ישראל ופסוק וישכימו בבקר ויעלו עולות ויזבחו שלמים וישבו לאכל ויקומו לצחק[253] בשם מיכאל הכהן הגדול שר האפוטרופוס של ישראל הפר עצתם וקלקל מחשבתם ואל תעשינה ידיהם שום דבר שבעולם. כה יאמר ז"פ ויחלוץ מנעליו ויהפכם וידרוך עליהם ויאמר ויהי נעם ישר והפוך ואינם יכולים לעשות שום דבר לפניו ובדוק הוא".[254]

במקרה זה הא"ח מדבר על אחיזת עיניים,[255] אשר אולי אינה ידע מאגי ממשי, אך נכללת בעיניו בהגדרת הכישוף. ולראיה, הא"ח משתמש במשפט אחד בשני הביטויים, "מאחז עיניים" ו"מכשף", לאותו תיאור: "ויש מין אחר [של מאחזי עיניים] שאינו נמצא אלא מעט. שמשביע לאיזה שד שהוא משרתו ולוקח הדבר שביד המכשף ומביא לו דבר אחר במקומו במרוצה והרואים לא ירגישו". נראה שבדברים אלה אין הא"ח מבדיל בין "מאחזי עיניים" ובין "מכשפים", לדידו חד הם. אולם מן התיאור של מאחזי העיניים המוסלמיים ניכר כי הא"ח מטיל ספק ביכולותיהם המאגיות ובמקרה זה, השימוש בכינוי זה נעשה במטרה להדגיש את עליונותה המאגית של היהדות. יתר על כן, בעצותיו להתגוננות מפני אחיזת עיניים מצד מוסלמים מציע הא"ח להשתמש בפרקטיקות מאגיות יהודיות, בבחינת "השב לרשע כרשעתו" – השב למכשף בכשפים.

---

[252] במדבר, יד', לז'.

[253] "וַיַּשְׁכִּימוּ מִמָּחֳרָת וַיַּעֲלוּ עֹלֹת וַיַּגִּשׁוּ שְׁלָמִים וַיֵּשֶׁב הָעָם לֶאֱכֹל וְשָׁתוֹ וַיָּקֻמוּ לְצַחֵק". שמות, לב' ו'.

[254] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף ז' ע"ב.

[255] אודות מושג זה ראו: אלכסנדר, אחיזת; פיינשטיין, אחיזת.

2.4.2. ידיעות מאגיות שלוקטו מספרות נוכרית

1. "גורל החול"– גיאומנטיה, פרקטיקה לראיית הנולד בעזרת חול, שהייתה ידועה כנראה עוד בעולם העתיק, כפי שמתאר זאת הרמב"ם.[256] פרקטיקה זו הגיעה למזרח הקרוב ולארצות צפון אפריקה באמצעות חכמים ערביים ויהודיים.[257] הא"ח הכיר פרקטיקה זו וכותב עליה בספריו. מן הציטוטים עולה לכאורה כי הא"ח נעזר בספרות נוכרית בחקירתו אודות שיטה זו. כותב הא"ח ב"אביעה חידות": "...וס' גורל החול לטאמטא"מי ולהודי וזאנטי".[258] וב"דבק מא"ח" הוא כותב: יסודו גורל אחד שנקרא גורל החול והוא מיוחס להרב רבנו אברם [כך במקור] בן עזרא ז"ל וגם לחכמי העמים נמצא אתם כמו טאמטאמי וזאנטי ואל הנדי.[259] גבריאל בראל עומד על מקורה של ציטטה זו של הא"ח ב"אביעה חידות":

> השם אלכט אזנאתי הרווח יותר בצפון אפריקה, לציון גורל החול, קשור ללא ספק לספרו של "מוחמד אזנאתי", שנדפס בתפוצה רבה בקהיר במאה השש-עשרה. באחד העותקים שנשתמר בספרייה הלאומית של פאריז כתוב: "זהו ספר גורל החול שנמסר מידי האב 'אידריס' ל'טומטום' ההודי, דרכו ל'אבו מוחמד אזנאתי', דרכו לאדם אחד מהמגרב, וכן הלאה..". נראה שאחד העותקים הגיע לידיו של השד"ר ר' אברהם שלום חמווי...[בהמשך דבריו מוסר בראל את הציטטה הנ"ל מספרו של הא"ח"].[260]

מדבריו של גבריאל בראל ניתן להסיק שבמקרה זה הא"ח מעתיק את "גורל החול" מספר מאגיה מוסלמי.

---

[256] "ומהם [מנחשים] מי שישטח החול ויעמיד בו תמונות וזה הרבה מפורסם במערב". רמב"ם, ספר המצוות, מצוות לא תעשה, לא.

[257] אודות מקורו וגלגוליו של גורל החול ראו: בראל, רב פעלים, עמ' 215.

[258] ראו: חמוי, אביעה חידות, נד' ב'.

[259] ראו: חמוי, דבק מא"ח, כד' א'.

[260] ראו: בראל, רב פעלים, הערה 52.

ההבדל הניכר בין דברי הא"ח ב"אביעה חידות": "טאמטא"מי ולהודי וזאנטי", ו"בדבק מא"ח": "טאמטאמי וזאנטי ואל הנדי", לבין הרישום במקור המוסלמי אותו מזכיר בראל '"טומטום' ההודי, דרכו ל'אבו מוחמד אזנאתי'", מקשים על קבלת ההנחה כי הא"ח העתיק מן המקור המוסלמי. אני סבור כי העתיק זאת מכתב יד יהודי.[261]

2. בספרו "לדרש אלהים" כותב הא"ח: "שחכמי הצרפתים שאינם מבני עמנו מכבדים דברי רז"ל. נמצא אתם ספרי קבלה מעשית. ושמות המלאכים ושאלת חלום ופתרון החלומות בלשון צרפת וזה שמו: 1878 .L'Interprète Oriental des Songes par Halil el Masri."[262]

תיאורו של ספר זה ע"י הא"ח נכון. בספר זה משתמשים אתרי אינטרנט רבים העוסקים בפרשנות חלום, והוא אף נסרק והועלה למרשתת.[263] הא"ח, שהקדיש מקום לא מבוטל לפרשנות חלומות, אינו מצטט ספר זה בספרו "לדרש אלהים". לכך יש להוסיף את שליטתו הדלה בצרפתית.[264] בהמשך דבריו באותו עמוד הא"ח כותב שהחיד"א נתקל בספר דומה בסיטואציה דומה. לא מפתיע שדברי הא"ח בתיאור הספר דומים מאוד לדברי החיד"א: "הלכתי לקבל את פני הגוי הנז' וישבתי שם שתי שעות והראה לי ספר בצרפת שכתוב שם שמות המלאכים וחותמיהן ואותיותיהן ושאלות חלום בהשבעות הכל בלשון צרפת."[265]

---

[261] מבדיקה בקטלוג כתבי היד בבית הספרים הלאומי עולה כי קיימים מספר כתבי יד יהודיים המכילים את גורל החול של אזאנתי. ראו לדוגמה: כתבי יד שמספרם: F 34512; F 43703.

[262] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף טז' ע"א.

[263] ראו: http://visualiseur.bnf.fr/CadresPage?O=NUMM-5459030&T=pleinEcran

[264] כפי שמתואר בעיתון "פרח": "הווי יערף כתיר לסן ערבי תורכי ואיתלייאן ואספניול ושווי איפראנסיז והל חין קאד יתעלם לסאן אנגליז וכתבת אנגליז". [הוא (הא"ח) יודע הרבה לשונות ערבית, תורכית, איטלקית, אספניול (לאדינו או ספרדית) ומעט צרפתית ועתה הוא לומד לשון אנגלית וכתיבה אנגלית]. דברים אלה נכתבו כשש שנים לאחר שהא"ח היה בצרפת, לכן מן הסתם, קודם לכך הייתה ידיעתו דלה יותר "ממעט", ראו: ה"פרח", 13.2.1885.

[265] ראו: מעגל טוב, עמ' 120.

3. ספר ארסטן - הא"ח מוסר משם ספר זה ידיעה מאגית: "אישה מעוברת שפגעה בסוס תתעכב לידתה. עיין בספר ארסטן דק"ז ע"ב",[266] ככל הנראה ספר זה עמד לנגד עיניו של הא"ח, משום שהוא מציין את מספר העמוד. ספר זה אינו קיים ברישומי "המפעל הביבליוגרפי", ולא עלה בידי לאתרו.[267]

4. ספר רפואות העם – ספר זה נכתב ע"י רופא נוצרי. הוא תורגם לעברית ע"י מנחם מנדל בן יהודה ליב מסטאנב,[268] ומוזכר אצל הא"ח פעם אחת.[269] בספר זה אין ענייני מאגיה, והוא רפואי גרידא, לכן אין לראות בו מקור לידע מאגי.

5.ספר ידיעת הכוכבים – ספר זה עוסק באסטרולוגיה ומוזכר בכתבי הא"ח פעם אחת. קרוב לוודאי, שמתוך ספר זה הוא מביא בקיצור ענייני התאמה בין המזלות השונים: "הצלחת הכוכבים לא יצליח כוכב עם חמה... חמה ונוגה טובים לדגים...ויע"ש [ויעוין שם] דבריו ולאהבת הקיצור ולא לאור"ך אני צריך ועיין בספר ידיעת הכוכבים כ"י [כתב יד] ועיני לו ראתה בכתיבת יד לשון ערבי בגנזי אדוננו המלך יר"ה."[270]

סביר להניח כי זהו ספר מוסלמי, ויש לכך שני טעמים – לשונו והמקום בו הוא נמצא. אם כי אין לשלול את האפשרות שמדובר במחבר יהודי שכתב בערבית, משום שבספרייתו של השולטאן נתקל הא"ח בספר אסטרולוגיה נוסף שנכתב בערבית יהודית, כנראה ע"י יהודי העוסק במאגיה אסטרלית: "ממה שראיתי בספר אחד בגנזי אדוננו המלך יר"ה בל"ע [בלשון ערבי] באותיות עבריות ושם נאמר על כל מזל ומזל בכל..."[271]

מדברים אלה עולה שהא"ח שולט במינוח של האסטרולוגיה הערבית ויש בכך להעיד על בקיאותו בה, אולם הוא דוחה את השימוש בתכנים מתוכה, הנראים לו כחורגים מגדרה של ההלכה, אף על פי שככל הנראה

---

[266] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף נא' ע"ב.

[267] עוד ראיה לקיומו של "ספר ארסטו" נמצאת בספר "תולדות אדם" לרבי משה בן אליהו גאלינה, כפי שנכתב בהקדמת ספר זה: "ראיתי ללקט מאמרי ספר זה תולדות אדם מספר השלם במלאכה ומספר ארסטו' בהכרת הפרצוף וחכמת שרטוטי היד". תולדות אדם, עמ' א'. כפי שציין גרשם שלום במקרה זה הכוונה לספר "סוד הסודות" המיוחס לאריסטו. ראו: שלום, שדים, עמ' 248, הערה 14.

[268] ראו: רפואות העם, הקדמה.

[269] ראו: חמוי, דבק מא"ח, צח' ב'.

[270] ראו: חמוי, דבק מא"ח, לח' ב'.

[271] ראו: חמוי, דבק מא"ח, קטו' א'. הקטע במלואו יובא בדיוני על המאגיה האסטרלית בכתבי הא"ח בסעיף 3.1.3.

חוברו או הועתקו ע"י יהודי. יש בזאת כדי להעיד על כך שהא"ח השתמש במנגנוני סינון הלכתיים בדיוניו האסטרולוגיים, או בלשונו: "אמר הא"ח לי נראה זאת ממש זהו עכו"ם", ובסיפא של דבריו: "וברוך אלוהינו שהבדילנו מהם וממעשיהם".[272]

2.4.3 שימוש במשקעי מאגיה נוכרית הקיימים בתוך ספרות יהודית:

1. בספרו "האח נפשנו"[273] מצוטט מרשם מ"מפעלות אלהים",[274] כולל ההפניה שנמצאת שם לאפלטון ולאריסטו. במקום אחר, הא"ח מזכיר את "פילינאו אבוצינה וגלינוס" (פליניוס, אבן סינא וגאלנוס), שגם אליהם הוא התוודע דרך ספר "שמירת הבריאות".[275] במספר מקומות מופיעים אזכורים של "חכמי אומות העולם", ללא סימוכין יהודיים: "לדעת אם הרה מזכר או נקבה כתב אריוסטו ...".[276] "עוד אחרת משם חכמי יון עושין דרך נסיון לעקרה...[בהמשך מרשם מאגי]",[277] אני משער כי הא"ח מעתיק אותם ממקור יהודי עלום. אולם אין לראות בדברים אלה חריגה מן הנורמה בעולם היהודי. ראשית, אנו רואים כי לעתים הוא מציין את המקור היהודי, ושנית, גדולי ישראל מזכירים לא פעם את חכמי יוון ורומי,ואין בכך שום פסול הלכתי.

2. בכתבי הא"ח יש מרשם מאגי העושה שימוש במילים יווניות. מרשם זה הגיע אליו ממקורות יהודיים: "ראיתי נוהגים לכתוב לעקרב סדורים אלו ולא ידעתי עניינם אפשר שכך קבלה בידם או שכך מצאן באיזה ספר:

אפיקורוס	אפילוגמא	אפיריריטא
פיקורוס	פילוגמא	פיריריטא

[272] כתבי יד דומים נמצאו בגניזה הקהירית. ראו: בוהק וברנט.

[273] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף לב' ע"ב.

[274] ראו: מפעלות אלהים, דף י' ע"א.

[275] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף לו' ע"א.

[276] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף סו' ע"ב.

[277] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף נח' ע"א.

יקורוס	ילוגמא	יריריטא
קורוס	לוגמא	ריריטא
ורוס	וגמא	יריטא
רוס	גמא	ריטא
וס	מא	יטא
ס	א	טא
		א

סגולת לחש זה לכתוב וליתן אותו אחורי הפתח האחד ולא יכנס שום עקרב לבית".[278]

מרשם זה, שכמותו קיימים כבר בגניזה הקהירית, מקורו בעולמם של מכשפים יווניים-מצריים, אך שימש גם מכשפים יהודיים,[279] והתגלגל לספרו של הא"ח "לדרש אלהים". אני סבור שהא"ח היה בקי במידת מה בתרבות יוון,[280] וייחד לה מקום בספריו. בספרו "אביעה חידות" הקדיש מקום מצומצם לפולחנים אליליים.[281] כאמור, הוא גם חיבר ספר בשם "עדת לאומים" העוסק גם בתרבותם ומנהגיהם של עמים אחרים.[282] כמו כן, הא"ח היה בקי בתלמוד ולכן הכיר את הסיפור העוסק באפרודיטי.[283] לכן אני סבור שידע את מקור השמות המופיעים במרשם זה והעתיק אותם לספריו חרף ידיעה זו. להשערתי הא"ח חש אי נוחות קלה ממעשה זה, לכן הוא כתב בתחילת דבריו משפט היכול להתפרש כהתנצלות או הסתייגות: "ראיתי נוהגים לכתוב לעקרב סדורים אלו ולא ידעתי עניינם אפשר שכך קבלה בידם או שכך מצאו באיזה ספר", שכן מרשמים שכאלה היו נפוצים, למשל במרוקו.

---

[278] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף לד' ע"ב.

[279] ראו: בוהק, ייצור, עמ' 44.

[280] ברשימת מקורותיו של הא"ח נמצא ספר העוסק במיתולוגיה יוונית שמו "מסתרי היוונים הקדמונים", ראו: טרצק, מסתרי.

[281] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף סב' ע"א. שם הא"ח בהקשר אסטרולוגי מוסר מידע על הפולחן היווני.

[282] חיבור זה לא הודפס מעולם. נכון לרגע זה כתב היד אינו בנמצא, אולם הא"ח מצטט תכנים מספר זה בספריו האחרים אשר ראו אור בדפוס. על כך ראו בסעיף: 2.7.2

[283] משנה, עבודה זרה, ג' ד'. " שאל פרוקלוס בן פלוספוס את רבן גמליאל בעכו, שהיה רוחץ במרחץ של אפרודיטי..".

3. בספרו דבק מא"ח מצטט הא"ח מרשם מאגי לנכפה הכולל מרכיבים נוצריים:

> גם לנכפה גדול או קטן רח"ל יכתוב על קלף צבי כשר משמע ישראל עד ה' אלהיכם אמת ובהפך מזה עמ"ש לארש"י וכו' כנגד רמ"ח איברים של אדם ולבסוף יכתוב אלו השמות גשבא"ר מליצו"ן אברו"ם בלמשוא"ר ואלו השמות צריכים לכתוב בד"נ [דם נער] קטן שלא ראה קרי מימיו שם אות ט"ל...מס' תולדות אדם אות כ"ה וכ"ח ויע"ש [ויעוין שם][284]

על מקור השמות הללו כותב יובל הררי:

> על פי מסורות נוצריות מן המאה השישית ואילך, קספר (או גספר), בלטזאר ומלכיאור היו שלושת החכמים-מכשפים (magoi) או המלכים שהגיעו מן המזרח לבית לחם כדי להעריץ את ישו העולל.[285]

הוא גם מציין שמרשם הכולל שמות אלה הועתק ע"י הרמ"ז לכתביו, אך מטיל ספק ביכולתו של הרמ"ז לעמוד על מקורם.[286] מרשם זה בנצרות יסודו והועתק אל תוך ספרי רפואה יהודיים כפי שעמדה על כך קתלין מסלר. [287] אני סבור שגם הא"ח לא היה יכול לעמוד על מקורם, משום ששמות אלה שובשו במידה רבה מאוד, וגם הבקי במידה סבירה במסורת הנוצרית הזו היה מתקשה להכירם. יתר על כן במרשם שהעתיק הא"ח, נוסף להם גם שם רביעי – אברום, שהוא למעשה שיבוש של המילה זהב בלטינית (Aurum), המקשה לקשרם למסורת הנוצרית.[288] בנוסח שהעתיק יובל הררי מן הרמ"ז הדמיון למסורת הנוצרית ברור יותר.

---

[284] ראו: דבק מא"ח, דף צד' ע"א.

[285] ראו: הררי, מאגיה, עמ' 57.

[286] ראו: שם, הערה 153.

[287] ראו: מסלר, שלושה.

[288] ראו: מסלר, שלושה, עמ' 186. כפי שניתן לראות בספרו של הא"ח המקור לשיבוש זה קודם למקור שאותו הציגה המחברת.

מסיכום כלל העדויות הללו עולה שהא"ח מיעט לשאול בעניינים מאגיים מתרבויות אחרות, ולמעשה עשה זאת רק בשני מקרים:

א. בהתייעצותו של הא"ח עם השיח' המוסלמי באיזמיר– במקרה זה אני סבור שהא"ח, בדומה לחיד"א, ראה את היהדות כמקור הידע המאגי. מאחר שחלק מן הידע הזה נשתכח במרוצת הגלות, ראה הא"ח את המוסלמים כמי שהצליחו לשמרו, לכל הפחות בעניין שמות הצמחים ושימושם. לעתים הא"ח מקבל ידע זה ולעתים הוא דוחה אותו, אך אין הוא רואה פסול בשימוש בידע זה, לצרכים רפואיים וכשנשאל על כך פסק:

> גם נשאלתי אם מותר ללמוד חכמת הכישוף מאחר שנמצאים במקומו מכשפים[289] וכדי להציל את עצמו שרי ללמוד.[290]

ב. בעדות הא"ח אודות ספר האסטרולוגיה שנמצא בספריית השולטאן – הראיות שהא"ח שואב ידע מספר אסטרולוגי מוסלמי קלושות. גם אם כן, הוא משתדל להצניע זאת או שהוא מפעיל מנגנון סינון. נראה כי הראיה לכך נמצאת בספרו "דבק מא"ח",[291] שבו מגיש הא"ח רשימה מסודרת של מקורותיו האסטרולוגיים, וביניהם לא נמצאים כלל מקורות מוסלמיים.

ניתן לומר בוודאות כי נדיר למצוא שימוש מכוון ומודע בידע מאגי שמקורו אינו יהודי בספריו של הא"ח שראו אור בדפוס. ראינו גם כי כאשר משתרבב ידע מאגי יווני הנמצא במקורות יהודיים, כמו במרשם לעקרב, הא"ח מצרף הסתייגות. וכאשר הא"ח שואל במודע ידע שהוא ספק מאגי, הוא מצמצם אותו לשני תחומים: ידע בוטאני רפואי-מאגי ואסטרולוגיה. זאת אף על פי שהוא בקי בידע מאגי נוכרי.[292] אני סבור

---

[289] לרוב השימוש במילה "מכשף" נעשה ביחס לנוכרי, ראו: יוסף דן, ערך כישוף, עמ' 707. גם בכתבי הא"ח הביטוי "מכשף" נדיר, והוא מופיע בהקשר מוסלמי, כפי שניתן לראות בעדויות לעיל.

[290] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף כז' ע"ב.

[291] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף כו' ע"א.

[292] ראו: חמוי, זכר עשה, דף נא' ע"א.

כי הא"ח, שהיה גם סמכות הלכתית, השמיט במודע מרשמים רבים המכילים משקעים נוכריים, כמובן כאשר זיהה אותם.[293]

מאגיה של שמות קודש

הא"ח מבקש לדחות זליגה של חומרים העוסקים ב"מאגיה של שמות קודש"[294] מתרבויות זרות ליהדות, ומנהל כנגד תופעה זו מאבק המלווה במחקר יסודי. ברצוני לבדוק באלו דרכים הא"ח מתמודד עם כניסת חומרים מאגיים זרים מתחום "מאגיית השמות" ליהדות. אין כוונתי לדון בנכונות טיעוניו ההיסטוריים, אלא להשתמש בטיעוניו ככלי לבדיקת יחסו לחומרים מאגיים זרים מתחום "מאגיית השמות". בדיון זה הא"ח מתמודד עם שלוש עובדות המעידות, לדעתו, על חדירת חומרים אלה, ע"פ סדר הצגתן:

א. השם "ישוע שר הפנים" במחזורי תפילה אשכנזים.

ב. שמות מלאכים יוונים.

ג. השם "ישוע בן מרים" בספרי מאגיה מתימן.

א. הא"ח משתומם למקרא השם "ישוע שר הפנים" במחזורי תפילה. הוא כותב:

> בתוכי ישתומם לבי בראותי סידור נהורא השלם ודרך חיים לאשכנזים וסידור קול יעקב ובשאר מחזורים ביהי רצון שבין התקיעות שם נמצא בין שמות המלאכים משרתי עליון שם ישו"ע שר

---

[293] על כך ראו בסעיף 2.5.2.

[294] "מאגיה של שמות קודש" היא מאגיה המשתמשת בשמות קודש להשגת מטרות שאינן רוחניות, כגון כשפי אהבה. ראו: אידל, שמות, עמ' 85.

הפנים[295] בלתי נודע מייסד תפלה הלזו איזה איש אשר נזרקה בו רוח מינות. ביום הדין הנורא בהתיצב בני האלהים להביא גם השטן בתוכם.[296]

לחדירת השם "ישוע שר הפנים" למחזור התפילה מציע הא"ח שני הסברים: הראשון – שיבוש שמקורו במאמיני שבתאי צבי ואשר בעטיה של טעות סופר נכנס למחזורי תפילה:

אמנם זאת אגיד שבשנת תכ"ו ליצירה איך יצוא יצא הנבל האיזמרילי מעיר איזמיר יע"א הארור שבתאי צבי ימ"ש [ימח שמו] הרעיש את העולם והאמינו גדולי אשכנז מוילנא ופולין וכו' וגדולי ספרד אידרנא"פול [אדריאנופול, כיום אדירנה] קונסטנטינאפולי ברוס"א [בורסה] שאלו"נקי וכו' והשחית והתעיב וערבב הקבלה רע בטוב וחול וקודש באשר האריכו קמאי דקמאי [ראשונים]הלא בספרתם [כך במקור]. וכל חלומותיו וכל דבריו יחודים וכוונות וגימטריאות וצירופים של שמו הרע זה דרכו כסל למו. באשר נמצא איתי כתיבותיו וחתימת ידו הטמאה וכת דיליה [שלו]. ובכללם בסהדותא תניניא [חוזרים ומעידים] כי הוא מושיע וישע לישראל וניקוד על תיבת יש"ע ובגליון טוב ויש"ע עם ד' אותיות גימט' ש"ץ דנוטריקון שבתאי צבי יש"ו [ימח שמו וזכרו][297] ואולי בהעתקת הכתיבות טעה הסופר וכתב ישו"ע. ואחד מן המאמינים בו קבעה בתפילתו ובהמשך הזמן דפסוהו. ואל תתמה על זה כי נמצא כמה קמיעות לגדולי אשכנז כתוב בהם צירופי שמות הבזוי שבתאי צבי יש"ו באשר הובאו בספרים.[298] ולזה ניבא ול'ו ידע מה ניבא השואל ביד מכתב עיתי החבצלת בתוככי ירושלים נומר"ו מ"ב כ"ט אלול תרמ"ב פן שכ"ה איש שלומי שמעלקה ויינט"רוב איש ו"רשויי.[299]

---

[295] יהודה ליבס סוקר את המחקר על כך וגורס : "אמור מעתה: "ישוע שר הפנים" הוא מושג יהודי-נוצרי, שמצא את מקומו בספרות המיסטית של תקופת התנאים, ומשם נתגלגל והגיע לספרות "חוג ספר החשק", ומשם לסדרי התקיעות שבמחזורי ראש השנה". ליבס, ישוע. מוסיף משה אידל כי המקור הוא בכתביו של נחמיה בן שלמה, ראו: אידל, עולם, עמ' 136-137.

[296] ראו: בית דין, קצ"ו א'.

[297] ישע = 386, שץ = 390, לכן הא"ח מוסיף "עם ד' אותיות" וכך משווה את ערכיהם המספריים של שני השמות.

[298] הכוונה כנראה לקמעותיו של רבי יונתן אייבשיץ. ראו: שלום, קמיע.

[299] עיון ב"חבצלת" מעלה ששמעלקה ווינטרוב עוסק אף הוא בסוגיה זו ומעלה טיעונים דומים. "חבצלת", מ"ב, כט' אלול תרמ"ב.

המור'ם מה"ם דהשם הזה לא נמצא ולא היה בין כתבי הקדם והמוחקו והמפשיטו הרי זה משובח כנלע"ד והדבר מסור לאוהבי האמת הלובשים כמעיל קנאת ה' צבאות לכבוד תורתינו הקדושה התמימה והישרה שלא יתקלקלו נתיבותיה ולא יתעוותו דרכיה כי דרכיה דרכי נעם ונתיבותיה שלום.[300]

קריאת דבריו של הא"ח מעלה כי הוא קושר שם לשיבוש בכינויו של שבתאי צבי (יש"ע) ובהמשך הוא קושר שמו של שבתאי צבי למאגיה: "ואל תתמה על זה כי נמצא כמה קמיעות לגדולי אשכנז כתוב בהם צירופי שמות הבזוי שבתאי צבי יש"ו ..." על הנימוק הזה מוסיף הא"ח נימוק נוסף: שם זה הוכנס בכפייה למחזור התפילה ע"י אחד ממאמיני שבתאי צבי שהתחבר לבישוף של פראג:[301]

ולהטיל המשא על אנשי פראג ולהכריחם שיקחו כל איש מבני מדינות קיסר תפילות וש"ס אשר הדפיס... ושינה והחליף נוסחאות שבמטבע התפילות" [ובהמשך אותו עמוד מוסיף הא"ח:] "ואי בעית אימא [ואם ברצונך אמור] למצוא חן בעיני הבישוף.[302]

משני ההסברים אותם מציע הא"ח, לאחר שהקדיש לכך מחקר מעמיק, עולה כי לא מדובר בתהליך רצוני ומודע של מאמין יהודי. חדירת שמות אלה הנה בהיסח הדעת במקרה הטוב ובכפייה במקרה הרע. אולם הא"ח מציין ששם זה מופיע גם בספר הסגולות "אמתחת בנימין": "...נמצא בספר אמתחת בנימין סגולות שערי תשובה דל"א ע"ב."[303] עניין זה הוא מותיר מטעמיו ללא כל הסבר, אולי כי לא היה בנמצא.

---

[300] ראו: חמוי, בית דין, קכו' א'.

[301] ראו: ליבס, ישוע, עמ' 171. מחזור התפילה הקדום ביותר שבו מצאתין בנוסחן המקובל הוא הנדפס בפראג שמ"ה, דף יט' ע"א, ואחריו מחזור פראג שס"ו טו ע"א.

[302] ראו: חמוי, בית דין, עמ' קצו' א'.

[303] ראו: שם; בספר אמתחת בנימין נכתב כך: "יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותיי שתקיעת תש"ת שאנו תוקעים היום תהא מרוקמת על היריעה ע"י הממונה טרטיאל כשם שקיבלת על יד אליהו זכור לטוב וישוע שר הפנים ושר מטטרון המלא עלינו ברחמים". בינוש, אמתחת, עמ' סו'.

ב. להופעת שמות מלאכים שמקורם בלשונות זרות מקדיש הא"ח עיון נוסף:

לענין שמות המלאכים עיין [כאן הוא מציג רשימה ארוכה של הפניות ביבליוגרפיות] ששמות החדשים והמלאכים העלו ישראל בידם מבבל. כמ"ש בסה"ק ימלט נפשו ס' לב' דקט"ו ע"א ובקונטרסי הקטן אחי נעם מערכת מ' ומערכת ש' איה [אם ירצה השם]. אין כאן מקומו. [כנראה מדובר בהערת עריכה של הא"ח שנדפסה] ובשמות המלאכים הם מקורם מתחלק לג' לשונות. א' לה"ק ב' לשון יוונית. ג' לשון ארמי באשר אציגם לפניך. שמות המלאכים אשר מקורם לה"ק עליהם אמרו רז"ל שמו של הקב"ה משותף עם כל מלאך ומלאך. עיין תנחומא סו"פ משפטים. דהיינו סוף השם או א"ל או י"ה כגון מיכאל רפאל גבריאל וכדומה. וכן זרחיה עזריה עדדיה וכדומה. ואשר מקורם ארמי כגון סוריאל או סיריאל עיין מס' ברכות דנ"א. ואשר מקורם יוונית כגון מטטרון ...סמליון וכדומה[304]

הא"ח מקבל את העובדה כי בעולם היהודי קיימים שמות מלאכים אשר מקורם בלשונות היוונית והארמית, ואף מציע דרך להבחין ביניהם. אני סבור כי עצם הימצאותם במקורות יהודיים מטרידה אותו, משום שהוא מסמיך את הדיון הזה לדיונו הקודם אודות הופעת הביטוי "ישוע שר הפנים". לטענתו הימצאותם של שמות מלאכים ביוונית וגם בארמית במקורות יהודיים קדומים מהווה אישור לשימוש בהם. אולם במקרה של שמות שאינם קיימים במקורות יהודיים, הוא פוסל את השימוש בהם בנימוק הבא: "דהשם הזה לא נמצא ולא היה בין כתבי הקדש".[305]

ג. להופעתו של השם "ישוע ן' מרים" בספרי קבלה בתימן בהקשר מאגי מובהק. כפי שמוזכר בספרו של אבן ספיר :

בעל השם הזה [שהמחבר התארח בביתו] אך יצא לברך את היוצא מביתו בשמחה והניח את ספרו פתוחה כי לא נשמר ממני. ואני נשארתי לבדי מיהרתי לעבור בין בתרי הספר ומצאתי בו השבעה

[304] ראו: המוי, בית דין, קכ"ו א'.

[305] שם, קכ"ו ב'.

אחת בלשון ערבי גדולה ונוראה. תסמר שערות בשרי. שמות מלאכים אשר עוד לא ראיתי וביניהם שם ישוע בן מרים.[306]

דברים אלה הדירו שינה מעיניו של הא"ח והובילו אותו לחקירת העניין, כפי שהיא מתוארת בספרו "בית דין", דף קכו' ע"א- דף קכו' ע"ב: "ולא שלותי ולא נחתי עד שהלכתי לחדרי תימן ושם חקרתי על הדבר הזה." תוצאות חקירתו של הא"ח העלו שאכן ישנה השבעה מעין זו, אולם הא"ח מתיר אותה הלכתית לאור מצוקת הגלות בתימן ולמעשה יהודי תימן אינם מתפללים לישו או מכירים בכוחו, הם רק משביעים בשמו שדים נוצריים ומוסיף הסבר אודות עולמם של השדים המאשש היתר זה. לאחר מכן הוא משתלח, כדרכו, בבוטות, ביעקב ספיר הלוי, מחבר "אבן ספיר", שלא הבין זאת:

ומה גם מקדם קדמתה ועד היום שם מוכים ומעונים [הכוונה ליהודי תימן] מרשעת הגויים ההם בני ישמעאל גוי עז פנים בני זנונים. דורות הקדמונים מצאו תרופה ללמוד חכמת הכישוף להציל עצמם ולהציל אחרים דעפ"י הדין שרי כמ"ש שכתבתי בקונטרסי הקטן ויש"ב אברהם חיו"ד בס"ד ובחכמה הזו נמצא שם הקטרות והשבעות. לחבר השדים ובשדים עצמם יש מהם יהודים. נוצרים. וישמעאלים. והשבעותיהם משונות זו מזו כל אחד משביעו בשם נביאו ודתו. ליהודי בשם משה ן' עמרם ולנוצרי בשם ישוע ן' מרים. וכו' ואלו ההשבעות כתובים בספר השמות שיש בידם. ושארי ליה מאריה [מחל לו רבונו] אבן ספיר על שהטיל מום בקדשים והוציא לעז עליהם. אפשר אחזהו השבץ בעת ההיא ולא ראה בעיני השכל ולא שת לבו לזאת. ההי"כ [השם הטוב יכפר].

נראה כי בשלושת המקרים הא"ח מתקשה לקבל חדירה של חומרים מאגיים מתרבויות זרות לתוך היהדות. בשני המקרים בהם נמצא השם "ישוע" הוא מתרץ זאת בתירוצים שמהם עולה כי השימוש בשמות הללו נעשו בהיסח הדעת או באילוץ ולעתים מתוך צרכים מאגיים, כפי שעולה מדיונו על אבן ספיר. לגבי

[306] ראו: אבן ספיר, נ"ט ב'. דיון קצר על השבעה חריגה זו ראו: שפרבר, מאגיה, עמ' 90-89.

שמותיהם היווניים של המלאכים הוא מפנה בדרך-כלל למקורם בתלמוד ובמקורות קדומים, אשר לדידו של הא"ח מהווה הצדקה לשימוש בהם. ידוע כי הא"ח פעל באזורים בהם יהודים שאלו חומרים מאגיים ממוסלמים. כתבי היד וקמעות מספקים לנו תמונת מציאות בה מתגלה פתיחות רבה כלפי המאגיה המוסלמית ונכונות לשאול ממנה לאורך הדורות ובעת החדשה.[307] הא"ח הכיר וראה חלק מחומרים אלה, אך מטעמים של אדיקות דתית, הוא דוחה פתיחות זו,[308] וככל הנראה החומרים בתחום "מאגיית השמות" והאסטרולוגיה, שהא"ח ליקט לאורך השנים מתוך ספרים, כתבי יד ומפי השמועה, עברו אצלו תהליך עריכה שממנו סוננו כל החומרים שמקורם אינו יהודי ושנוגדים את דעת ההלכה,[309] ככל שידיעתו של הא"ח השיגה. לפי הא"ח, דינם של חומרים אלה הוא מחיקה:

> דהשם הזה לא נמצא ולא היה בין כתבי הקדש והמוחקו והמפשיטו הרי זה משובח כנלע"ד [כנראה לפי עניות דעתי] והדבר מסור לאוהבי האמת הלובשים כמעיל קנאת ה' צבאות לכבוד תורתינו הקדושה התמימה והישרה שלא יתקלקלו נתיבותיה ולא יתעוותו דרכיה כי דרכיה דרכי נעם ונתיבותיה שלום.[310]

במקום אחר באותו ספר הא"ח נחרץ יותר:

---

[307] על כך ראו: שקד, איסלאם; בראל, רב פעלים עמ' 221; בוהק, אקדמות, עמ' 18-19.

[308] אציין שהא"ח לא התנגד למעבר של חומרים מאגיים מן היהדות לאיסלאם. "בהיות ככ' גדלה מעלתה וקדושתה כי רבה [של המנורה] היה כמ"ש בההיא [כך במקור] מעשה בחכם אחד והשיך ישמעאלים שהיה שומרה בקדושה ובטהרה כדבעי וכדחזי והיה עושה נפלאות ומגיד עתידות", ראו: בית אל, דף קיד' ע"ב. יתר על כן, מצד שני, הוא אף עסק בכתיבת קמעות למוסלמים, ראו: דבק מא"ח, דף קטז' ע"א.

[309] הא"ח טוען שכל השמות הקדושים שנזכרו בספרי הרב ובספרים של רבנים אחרים כולם שמותיו הקדושים של השי"ת, ראו: זכר עשה, דף נז' ע"א.

[310] ראו: חמוי, בית דין, דף קכו' ע"ב.

ולמקנאים קנאת ה' צבאות לקורעו למחקו ולהפשיטו עליהם תבא ברכת טוב ואפילו אם נמצא בספרים קדמוניים קודם שנת תכ"ו[311] עכ"ז [על כל זאת] לא נאבה להם[312]

מגמה זו, כפי שהיא מופיעה בספרות הא"ח שראתה אור בדפוס, ולהנחתי גם בספרי סגולות אחרים שנדפסו בעת החדשה,[313] כוונתי בעיקר לספרים הנסמכים על הא"ח,[314] מצביעה אולי על שינוי מגמה ביחסים בין המאגיקונים היהודיים, הא"ח ואלה שהושפעו מכתביו, לבין עמיתיהם הנוכריים – משיתוף פעולה לבדלנות שמקורה נעוץ בשמירה על סייגי ההלכה.

2.5 שיטת הכתיבה וההדפסה של ספרי הא"ח

כידוע, כתיבת ספרים היא עיסוק מפרך, בפרט ספרי הלכה וסגולות. מן הרישום של שלל המקורות בהם הא"ח השתמש בספריו עתירי הציטוטים וההפניות עולה כי נדרש כאן יישוב הדעת ויכולת ארגון רבה. אם לא די בקשיים אלה, הרי שהא"ח הערים על עצמו קושי נוסף. כוונתי לחייו מרובי הנדודים, ללא ספרייה קבועה, ללא מדפים לאחסן את רשימותיו, כאשר הוא נע ונד מעיר לעיר ממדינה למדינה במהלך ליקוט החומרים לספריו. קושי נוסף שמתעורר עקב נדודיו הוא הצורך לפקח על הדפסת ספריו, כאשר הוא נמצא

---

[311] שנת הדפסת הסידור עם הביטוי "ישוע שר הפנים".

[312] ראו: חמוי, בית דין, קצו' ע"ב.

[313] אני מניח שכך הם פני הדברים בספרות המאגית שנתחברה קודם ימיו באירופה, שם לא צוינו ברשימת המקורות ספרים שחוברו על ידי נוכרים, ראו: מטרס, ספרי סגולות, עמ' 143-157. אולם, יש לציין שיש מספר קטן של אזכורים לחכמי אומות העולם בספרות זו כמו אפלטון ואריסטו כמו בספר "מפעלות אלהים", ראו: מפעלות אלהים, דף י' ע"א. ואני מניח שכמו בספרי הא"ח, מקורם בספר יהודי אחר. ישנם גם מרשמים שנתקבלו בע"פ מנוכרים, עדות לקשר שקיימו מחברי ספרים אלה עם הסביבה הנוכרית. אם כי, עדויות אלה נמצאות במשורה. לדוגמה: במרשם לחולי קיבה מציין המחבר של מפעלות אלוהים: "קיבלתי מרופא ערל מארץ אינורין [אולי אונגרין היא הונגריה]", ראו: מפעלות אלהים, דף ז' ע"ב. כמו כן בספרות זו קיימים מרשמים שמקורם יווני אך גם כאן להשערתי המחבר לא היה מודע למקורם. כפי שיעיד מן הסתם המרשם הבא: "לחש לנחשים שלא יזיקו סירפוס סרפינטוס סירקויאון ..". ראו: מפעלות אלהים, דף ח' ע"ב. על הגבולות המטושטשים בין המאגיה היהודית לבין המאגיה המוסלמית במרוקו כותב יורם בילו, ראו: בילו, ללא מצרים, עמ' 79-81.

[314] ראו: פרק רביעי בעבודה זו. פרק זה דן בהשפעת הא"ח על המאגיה היהודית המודרנית.

רחוק מבתי הדפוס שעסקו בהדפסתם. כך היה לפחות במהלך הדפסת חלק מספריו. נלוו לכך קשיי המימון שהובילו להדפסת ספריו במקוטע, כל זאת במאה ה-19, שלא היו בה אמצעי תקשורת ואחסון מידע משוכללים כמו בימינו. מובן שאין זו מלאכה בלתי אפשרית – עובדה שהיא נעשתה. בדיון זה בכוונתי להאיר על דרך עבודתו ולעמוד על הדרך שבה הוא הצליח להביא את עבודתו לידי גמר. הא"ח מעולם לא הקדיש דיון ממצה ויסודי לתיאור דרך עבודתו. רובן של המובאות בהן נעזרתי בעבודתי הן הערות אגב של הא"ח שאותן ניתחתי ודרכן שיערתי את מהלך עבודתו. בבואנו לתאר את תהליך עבודתו של הא"ח על סמך מובאות מספריו, יש להבין כי חלק מהן הוא בבחינת "דעת אנשים מלומדה" שנכתבה קודם זמנו של הא"ח. יש להניח כי הא"ח פעל לרוב על פי העצות שהוא ציטט מדברי המלומדים השונים. אולם, עצות אלה זמינות לכול ואין בהן לייחד את העדות אודות תהליך כתיבתו של הא"ח, לכן השתדלתי לא לעסוק בהן. כוונתי לעצות כגון זו:

ונתנו בעלי הרמזים על זה א״ז תישן. א״ז תקרא. א״ז תשכיל. כי הארבע ועשרים שעות לג׳ חלקים חלקו. ח׳ תישן. ח׳ תקרא א״ז תשכיל. וכ״כ הרמב״ם ז״ל בהלכות דעות פ״ד הלכה ד׳. ועיין בסה״ק [ספרי הקטן][315] אחי יפת:[316]

ט"ו עיקרים לזכירה– כתב הרב הגדול החסיד שבכהונה זלה"ה בספרו הנחמד מדרש תלפיות ענף זו[317] משם ספר האפודי ז"ל ט"ו דברים טובים המועילים לזכירה, שעל ידם יהיה האדם זכרן גדול ואלה הן. ..ה'. שיכוון להבין המכוון ממה שקורא כי בזה יכוון יישאר בזיכרונו ולא כעוף מצפצף. ו' שהספרים יהיו דפוס וכתיבה וניר נאה ומקום מדרשו פתוח לרווחה ומשמח הלב... ט' שיעיין בתורה ובגמרא ובספרים כתובים בכתב אשורית כי קדושת צורת האותיות תטיב הזכירה.[318]

---

[315] ספר זה של הא"ח לא נדפס, ראו להלן סעיף 2.7.2.

[316] ראו: חמוי, לדרוש אלהים, דף ד' ע"ב. דוגמאות נוספות ניתן למצוא באותו עמוד.

[317] ראו: הכהן, מדרש תלפיות, אות ז', ענף זכירה, עמ' 236.

[318] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף כט' ע"א.

רובן של העצות לקוחות מתחום השכל הישר, אולם גם מקומה של המאגיה לא נפקד, כפי שניתן לראות בעצה התשיעית.[319] בהמשך דבריו מצרף הא"ח עוד מספר מרשמים מאגיים לשיפור הזיכרון.[320]

כאמור, לבד מעצות אלה, יש עדויות המייחדות את תהליך הכתיבה של הא"ח, ועליהן אני מבקש להעיר ולהרחיב להלן.

2.5.1 השימוש בכוח הזיכרון

מטבע הדברים, הא"ח היה מוגבל בנדודיו בנשיאת ספרים, ואולי נשא במטענו כחמישים וחמישה ספרים, [321] שרובם עוסקים באסטרולוגיה. ייתכן שאף מדובר בכתב יד הכולל מספר חיבורים, כפי שניתן ללמוד מן העדות הבאה: "על העדר הספרים אשר היו לי מלפנים כמה ספרי תיכונה [אסטרולוגיה] הן דפוס והן כתיבת יד ה"ן חשבון ועוד."[322] וככל הנראה לא נשא עמו ספרים העוסקים בנושאים אחרים.[323] יחד עם מספרם המצומצם של הספרים אשר נשא בצקלונו, נראה כי הא"ח היה אף דחוק בזמן וחסר אמצעים פיזיים נוחים

---

[319] על מאגיה וזיכרון ראו: בר-לבב, קריאה. דיון על העצה התשיעית, שם: עמ' 50.

[320] ראו: שם, דף כט' ע"א- דף ל' ע"א.

[321] הא"ח כותב 'ה"ן' בלוית גרשיים. לדעתי הוא רומז בכך כי מדובר ב- 55 ספרים. קיימת עדות נוספת בכתבי הא"ח לשיטה זו. בפתיחה לקונטרסו "לוחות העדות" (נספח 1, עמ' 215) הא"ח כותב כך: "ספרים העומדים ממע"ל. מימינ'ם ומשמא'לים. ודברת **ב"ם**. ולא בדברים בטלים". לאחר מכן בשני הטורים בשולי הקונטרס הוא מציין 42 חיבורים פרי עטו. לעומת זאת במקום אחר הוא כותב כך על חיבוריו: "כי כולם סגורים וה'ן פורש אותם." (חמוי, האח נפשנו, דף כד' ע"א) כאן "ה'ן" היא במשמעות אין. אם נקבל את המשמעות "אין", עולה שהא"ח מתכוון לאין מספר ספרים, כלומר המון. אני סבור שכאשר יש רק גרש, 'ה'ן' הוא במשמעות 'אין'. כאשר הא"ח רושם 'ה"ן' עם גרשיים מדובר במספר ולכן יש לדחות את הסברה שמדובר "באין מספר ספרים". יתר על כן, לא סביר שבטלטולי הדרכים הא"ח ישא עמו ספרים לאין מספר.

[322] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף ל' ע"ב.

[323] ראו: חמוי, בית הבחירה, דף קיא' ע"ב.

לצורך הכתיבה: "אמר הא"ח מחבר בהיות גולה ומטולטל וכותב כחותה על גחלים ושמט ונאבד ממני כמה דינים מה שכתבתי בעניינים הללו."[324]

מכיוון שכך, כוח זכרונו שימש ככלי בעל חשיבות קריטית בעבודתו. עבורו, כוח הזיכרון לא היה אופציה אלא הכרח.[325] אולם, לעתים כוח זכרונו בגד בו בנסיבות שונות, לפי עדותו במספר מקומות בספריו. מבחינתי, קיומן של עדויות אלה בכתבי הא"ח בהיקף מצומצם (מספרן פחות מעשר) הנו בבחינת היוצא מן הכלל המעיד על הכלל. מובאות אלה עוסקות בשני עניינים:

1. שכחה של אסמכתאות:

"את זה ראיתי בספרים וכעת איני זוכר באיזה ספר"[326]

"...ועיין לרה"ג [לרב הגאון] חיד"א שכתב עליו. וכעת איני זוכר יען שאני גולה ומטולטל וספרי דבי רב אין אתי".[327]

2. שכחה חלקית של תכנים:

"ודע אחי רציתי לציין באות סמ"ך כל הסודות הללו אבל מה אעשה מפני השכחה".[328]

3. שכחה של ציטוטים מדויקים בצד זיכרון של רוח דבריהם:

"וכעת איני זוכר דברים כהוויתן, אבל תכיותם הוא כן".[329]

ישנן שתי עדויות חשובות המעידות כיצד הא"ח השתמש בכוח זיכרונו. הראשונה היא דבריו של הא"ח בסיום כתיבת פרק העוסק במוסר בספרו "ימלט נפשו". פרק זה כולו נכתב מזיכרונו: "זה מה שכתבתי

---

[324] ראו: חמוי, בית שמחה, עמ' קל'.

[325] על הזיכרון כאמצעי התמודדות עם העדר ספרייה, ראו: בר-לבב, המרחב, עמ' 306-308.

[326] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף ח' ע"ב.

[327] ראו: חמוי, בית הבחירה, דף קיא' ע"ב.

[328] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף כד' ע"א.

[329] ראו: חמוי, בית הכפרת, דף קפד' ע"ב.

בהיותי בבית אסיפת החולים בעיר גבלטירא מבלי ספרים רק ספר תפלה והיה ביום ר״ח אב הנחמות שנת תר״ם:"[330] אולם חרף הרושם הראשוני, בפרק זה לא נעשה שימוש נרחב בכוח הזיכרון, משום שהעיון בפרק זה מגלה כי הוא נטול הפניות למקורות. ההפניה היחידה היא בלשון כללית: "כמאמר רבותינו ז"ל..." עדות שנייה היא עדותו של ישראל גבאי, המתרגם לספרדית את הספר "גבר ישראל", אשר מתאר בצורה חיה את תהליך העבודה של הא"ח בהקדמתו לתרגום:

Por otra parta, el original – verdaderamente enojoso y peculiar– de esta libro (de cuyo paraderono sabria yo dar cuenta puesto que jamas obro en mi poder) consistia en sumayor parta en pragmentos, notas y apuntes que me leia el autor y luego comentaba con aquella verbosidad y elocuencia con que dios le ha dotado, transmitiendomelos de viva voz y que yo a mi vez trasladaba al papel de una manera rapida cuanto abreviada, pues de no hacerlo asi habriase perdido en mas de una ocasion el hilo del discurso, toda vez que como llevo dicho, el original emanaba de su memoria.[331]

תרגום: מאידך, המקור – שהוא ממש מרגיז ומוזר – של ספר זה (שאת מיקומו לא יכולתי לדעת מכיוון שהוא מעולם לא הגיע לרשותי) היה מורכב בחלקו הגדול מקטעים, הערות ותקצירים אשר קרא לי המחבר ואח"כ פירש במלל רב וצחות לשון אשר נתן לו הקב"ה, כשהוא מרצה בע"פ ואני מצדי מעביר לנייר בצורה מהירה ומצומצמת, הרי שלולא הייתי עושה זאת, הייתי מאבד לא-פעם את חוט השיחה, כל פעם כמו שנאמר, הוא אמר את הדברים מזיכרונו".

[330] ראו: חמוי, ימלט נפשו, סימן יג'.

[331] ראו: חמוי, גבר ישראל, עמ' X.

צילום עמ' X

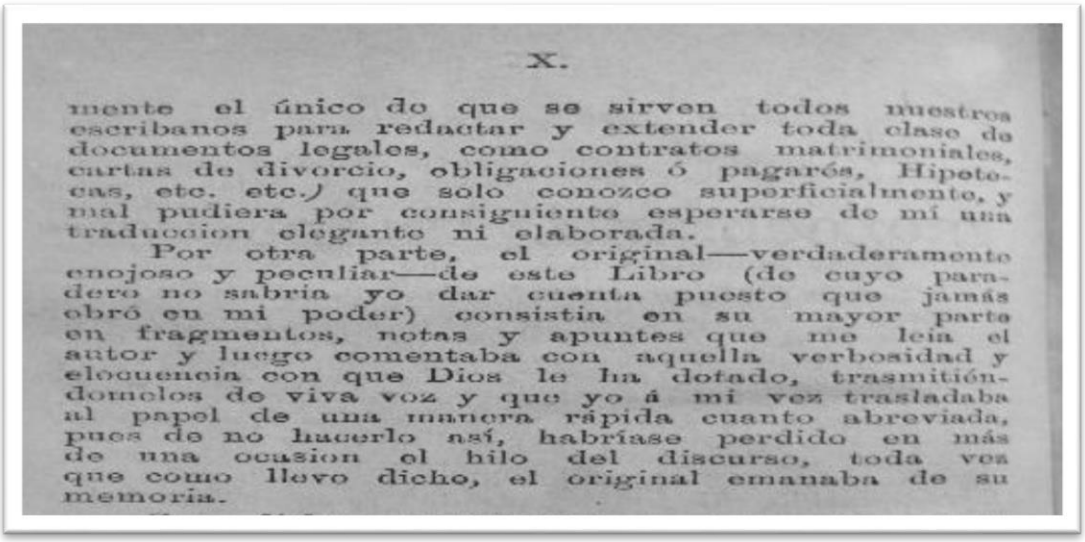

X.

mente el único de que se sirven todos nuestros escribanos para redactar y extender toda clase de documentos legales, como contratos matrimoniales, cartas de divorcio, obligaciones ó pagarés, Hipotecas, etc. etc.) que sólo conozco superficialmente, y mal pudiera por consiguiente esperarse de mí una traduccion elegante ni elaborada.

Por otra parte, el original—verdaderamente enojoso y peculiar—de este Libro (de cuyo paradero no sabria yo dar cuenta puesto que jamás obró en mi poder) consistia en su mayor parte en fragmentos, notas y apuntes que me leia el autor y luego comentaba con aquella verbosidad y elocuencia con que Dios le ha dotado, trasmitiéndomelos de viva voz y que yo á mi vez trasladaba al papel de una manera rápida cuanto abreviada, pues de no hacerlo así, habríase perdido en más de una ocasion el hilo del discurso, toda vez que como llevo dicho, el original emanaba de su memoria.

העדות הזו של המתרגם מרתקת מכמה בחינות. למעשה, זוהי העדות החיצונית היחידה המתארת את תהליך עבודתו של הא"ח. עדות זו אף מאששת את העדויות הקודמות בדבר יכולתו הרטורית של הא"ח. מבחינת הדברים עולה בבירור שעיקר תהליך הכתיבה נסמך על כוח זיכרונו של הא"ח, שאותו המתרגם השתדל לא להפריע. ברור גם שלהא"ח לא היה כתב יד מסודר המוכן לדפוס, אלא היו ברשותו "הערות ותקצירים" שמטרתם הייתה לעורר את זכרונו.[332] לאחר ש"התעורר" זכרונו של הא"ח בעזרת ההערות והתקצירים, הוא היה מרצה את דבריו למתרגם, כנראה ברצף אסוציאטיבי. אני מניח זאת משום שישראל גבאי מציין שהוא השתדל לרשום את דברי הא"ח בשיטת קיצור מסוימת, על מנת לא לאבד את שטף דבריו. רק הא"ח היה מסוגל להבין את הקשרים השונים בין התקצירים וההערות, ולולא הא"ח, לא היה ניתן להביא אותם לכלל גיבוש בדמות כתב יד הראוי להישלח לדפוס.

2.5.2 מגבלות שהא"ח הטיל על עצמו בכתיבתו המאגית

הדפסת חומרים מאגיים מתוך כתבי יד אשר היו נגישים לרוב רק לעילית הלמדנית, עשויה הייתה לחשוף בפני אנשים לא ראויים סודות אשר היו עד כה רק בהישג ידה של עילית זו.[333] פעילות זו עשויה הייתה

[332] בשיטה דומה השתמש החוקר הנודע משה (מוריץ) שטיינשניידר, ראו: בר-לבב, אזרח, עמ' 230.

[333] דיון בנושא זה, ראו: מאיר, רחובות, עמ' 118-120.

להתקבל בצורה שלילית בקבוצת ההתייחסות בה הא"ח פעל. הרב נחמן נתן קורונל איש ירושלים (1890-1810),[334] שהביוגרפיה שלו משיקה לזו של א"ח בכמה נקודות, כותב על כך בהקדמת ספרו "זכר נתן":

> כת המחמירים יצפצפו בקולם קולי קולות אסף וחבר בספר דברים שאינם ראוים לגלות להמון עם, והגם שידעתי שאין מדרך התבונה להתיר דברים הנראים אסורים בעיני המון עם הגם שכחא דהיתירא עדיף.[335]

מוסיף על כך משה חלמיש בתוך דיון העוסק בפרסום סודות הקבלה:

> ...אולם המגלה סוד למי שאינו ראוי, הרי הוא כאילו לוקח אשת איש, שאינה ראויה לו. בהקדמת הזהר (ה' ע"א) נאמרו דברים מכיוון אחר, שמי שאומר דברי סוד שלא כדין, גורם לתגבורת כח הסיטרא-אחרא ופגעים שונים.[336]

חרף האזהרות וטענות "כת המחמירים", הא"ח הדפיס חומרים מאגיים וקבליים רבים מתוך כתבי יד. המניעים לכך אינם ברורים. ייתכן כי נבעו מאופיו המורכב של הא"ח, אשר כפי שראינו בפרק הביוגרפי מעולם לא הרגיש שייך למקום או לקבוצה באופן מחייב, ולכן כוח הלחץ של קבוצת התייחסות זו או אחרת השפיע עליו במידה מועטה יותר, ומשום כך היה ביכולתו גם להתעלם מחומרותיהם. ייתכן כי הא"ח מצא צידוקים עצמיים כמו כריתת ברית סוד בינו לבין הקורא, ועל כך אדון להלן. ייתכן שבמעשיו אלה הושפע הא"ח במקצת מרעיונות תנועת ההשכלה אשר חפצה לחשוף ולהנגיש ידע, אשר היה נגיש רק לעיני העילית המשכילה, גם לעיני הקהל הרחב, כפי שעשתה לדוגמה חברת "מקיצי נרדמים" אשר שמה לה למטרה להוציא לאור כתבי יד עתיקים.

---

[334] כהא"ח, גם הרב נתן קורונל עסק בקבלה, ונדד בחיפוש אחר כתבי יד וההדרתם. אפשר לומר כי שניהם היו נגועים באהבת הספר, ראו: גליס, מגדולי, עמ' פא'-פז'.

[335] ראו: קורונל, זכר, עמ' X.

[336] חלמיש, מבוא, עמ' 28.

בעיית החשיפה לציבור של חומרים "אסורים" מוכרת בתולדות ישראל. נמצאו לה פתרונות שונים, כגון בדיקת כשרותם של רוכשי הספרים, צנזור חלקים מסוימים, או הכרזה כי ספרים אלה הם בגדר קמע ואין צורך לעיין בהם.[337] הא"ח, שמעולם לא התכוון שספריו לא ייקראו, אלא אדרבה, עיקר כוונתו הייתה שהציבור יקרא את דיוניו בענייני מוסר הפזורים בתוך ספרי הסגולות,[338] נקט מספר פעולות להתגבר על קושי זה. על פעולות אלה אפשר ללמוד מתוך הערות עריכה. חלק מן ההערות נכתבו כנראה מתוך היסח הדעת וחלקן נכתב במכוון לעין הביקורתית. ההערות מתמיינות לנושאים הבאים:

1. מגבלות שהא"ח הטיל על עצמו מתוך חובה פנימית:

- "ודי בזה מה שכתבתי משם מ"ב הנשאר הלא הוא כמוס עימדי חתום באוצרותי".[339]
- "ושם ע"ב הוא היוצא מהפסוקים ויסע ויבא ויט וכו' והוא פועל פעולות יותר ויותר עכ"ד [על כל דבר] ולאהבתי אותך קורא נעים גליתי מעט מאופן שימושו והנה הוא לפניך".[340]
- "תפילת הדרך יען שהיא כתובה בכל סידורי התפילה לא הדפסתיה כאן ולקפיצת הדרך ג"כ השמטתיה שאין בזמננו מי שיודע להשביע בשמו' הק'".[341]
- "וכבר עלה בדעתי לישב זה עפ"י סברה אנושית. אולם אין דברי המאמר סובלים ולכן לא העלתי לכתב. ודוק".[342]

---

[337] ראו: חיות, טאבו. במאמר זה דיון בכלל תופעות אלו.

[338] ראו: סעיף 3.1. המוסר בכתבי הא"ח.

[339] ראו: חמוי, האח נפשנו דף עה' ע"ב.

[340] ראו: שם.

[341] ראו: שם, דף קו' ע"ב.

[342] ראו: חמוי, בית הבחירה, דף עא' ע"ב. דיון זה עוסק בסגולת אמירת "המסעות".

2. מגבלות מכורח הוראה מרבותיו:

ובהיותי משרת בקדש להגאון מופת הדור מרן החבי"ף ז"ל בכפר בורון אבאר וסמך ידו עלי בראותו יקר הספר ופקד עלי על כמה דברים שלא להדפיסם לפי שעומדים ברומו של עולם והם סודות נפלאים מקבלה מעשית פן יבואו בני אדם שאינם מהוגנים וישתמשו בהם.[343]

3. מגבלות שהא"ח הטיל על עצמו לאור החשש מפסילת ספריו:

דע אחי אשר בנפשי אוותה נפשי להועילך בדברים פלאים מקבלה מעשית וכדומה מן הפעולות העומדים ברומו של עולם ואשר קיבצתים כולם במערכת ס'סוד השם אך יראתי פן יפסלו ע"י ביוצא מחוץ מן הקלעים כמפגל קדשים".

אם כי לבו של הא"ח לא היה שלם עם כך, ובהמשך דבריו הוא מציע דרך לחמוק מעין המבקרים והוא כותב כך:

"אז אמרתי לפזרם ולהפיצם במערכות אחת הנה ואחת הנה וחפש תמצא".[344]

4. הערות לגבי טיבו או כשרותו של אמצעי מאגי המובא בספרו:

תינוק הנולד מחופה בעור ס"ט [סימן טוב] הוא לו כמ"ש הרה"ג [הרב הגאון] חיד"א ז"ל במדב"ק מע' ג' אות כ' וז"ל וגד נולד מחופה בעור כמו בגד[345] וזהו רמז בא גד והוא ס"ט לכל הנולדים בו רב'

---

[343] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף לג' ע"ב.

[344] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף מב' ע"ב.

[345] ייתכן שמדובר כאן על מום מולד שבמקורות היהודיים בעליו נקרא "טומטום", כפי הגדרתו "טומטום הוא מי שאברי המין החיצוניים שלו אטומים, היינו שמקום הזכרות או הנקבות מכוסה בעור". ראו: אנציקלופדיה רפואית הלכתית, ערך טומטום, עמ' 647. בעדותו של דוד מרגלית מתואר מקרה בו טומטום היה מחופה בשכבת עור נוספת ע"פ שטחים נרחבים בגופו: "..וראיתי לפני בפעם הראשונה טומטום. החל הצלעות התחתונות ועד השליש העליון של עצמות הירכיים למטה ומעל למיפרקי ה- coxae

אפרים בפ' ריש פ' וישלח[346]ושמעתי באומרים לי שמסוגל העור הזה לכתוב בו קמיע לחו"ח [חן וחסד] ואומרים לי גם מועיל למקשה לילד וברוך היודע.[347]

קיימות עוד דוגמאות נוספות לכך,[348] המעידות כי הא"ח ניהל במקרים מסוימים מנגנון בקרה באשר לנכונותם של המרשמים. איני יודע כיצד עבד מנגנון זה ובאלו מקרים הא"ח פקפק בנכונותו של המרשם. אפשר שהעניין קשור למהימנות המקור, או לכשרותו של המרשם. למרשם זה הוא מוסיף את הביטוי "באומרים לי", עניין המעיד כי קיבל מרשמים אלה בדרך השמועה, ללא מקור קדום או מהימן, שיאשר את השימוש בעור אדם ולכן מצא הא"ח מקום לפקפק בו.

2.5.3 דיוקו של הא"ח בכתיבת מרשמים מאגיים

הא"ח הקדיש מחקר רב לאיסוף מרשמיו. הוא ראה בציון המקור למרשמיו עניין בעל חשיבות רבה.[349] ולעתים הקדיש מחקר לא מבוטל לאיתור מקורו של מרשם על מנת לעמוד על גלגוליו השונים ועל נוסחו הנכון. דוגמה למחקר מעין זה בכתבי הא"ח ניתן למצוא בדיונו על "סגולת ההעתקה" המיוחסת לשמשון מאוסטרופולי:[350]

מתוח עור עבה..." מרגלית, טומטום, עמ' 777. אם כי, עדיין לא ברור לי כיצד הסירו עור זה ללא אמצעים כירורגיים מבלי לפגוע באותו אומלל. סביר יותר שמדובר בכיפת הוולד הנקראת caul ובספרות המרשמים מכונה גם "מצנפת של וולד", על כך ראו: בוהק, רבנית, עמ' 22-25. מכל מקום, השימוש בעור אדם לצרכים מאגיים מוכר במסורת היהודית, ראו: שמש, חומרי, עמ' 65.

[346]הציטוט נאמן למקור, אך נפלה שגיאה בהעתקת ההפניה לרב' אפרים. ראו: אזולאי, מדבר, דף ח' ע"ב.

[347] ראו: דבק מא"ח, דף קא' ע"ב.

[348] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף לד' ע"ב; חמוי, דבק מא"ח, קיב' ע"א.

[349] ראו: סעיף 2.2.

[350] על המקובל שמשון מאוסטרופולי, ראו: ליבס, אוסטרופולי. על סגולת ההעתקה, ראו: שם, הערה 9.

כ"ב נודע בשערים סגולת ההעתקה לאמרה והוא סוד נפלא ועוזו בשחקים מכתבי הרב הקדוש המקובל האלהי מהר"ש מאסטרופולי ז"ל שכתב וז"ל מי שמעיין בסוד הנפלא הזה והנורא הזה אפילו פעם אחת בשנה ובפרט בערב פסח מובטח לו שינצל באותה שנה מכל מכשול ועוון וממיתה משונה ושום אדם לא ימשל בו וכל אויביו יפלו תחתיו והוא על במותימו ידרוך וכל אשר יפנה יצליח ובכל עסקיו ירוויח עד ביאת הגואל כי"א: והנה ההעתקה הלזו נמצאת בספר קרניים בליקוטי שושנים דף ב' ע"ב[351] והרב דרך ישרה ז"ל בדצ"ב ע"א[352] העתיקה והשמיט שם א' ונמשכו אחריו הרב ק"פ[353] והרב אשמרת הבקר שעל הזהר בפרשת וישב[354] אמנם מרן החבי"ף ז"ל בספר הבהיר חיים לראש[355] הביאה שם בבא"ר רחובו"ת בתוספת שם הנשמט מהרב ד"י [דרך ישרה] והנמשכים אחריו ואחריו ל"ו קם הרב המובהק כמהר"ר יעקב רקח נר"ו בספרו הבהיר פרסומי ניסא דל"א ע"א[356] הביא אותה בשלמות ועיין בספרי הקטן האח נפשנו מע' ש' שהשמטתיה ואמרתי בסברי להביא בספרי הקטן בית הבחירה והן עתה הצגתיה כאן כדי לזכות את הרבים הגם שנדפסה בכמה ספרים.[357]

במקרה זה אכן ניכרת עבודת מחקר יסודית, אשר איתרה את המקור למרשם זה וגלגוליו השונים לאורך השנים ואת מקורם של השיבושים אשר נפלו בו. הא"ח מוסיף הפניות מדויקות לכל דבריו. מכאן מתקבל הרושם שהא"ח דקדק בעבודת הליקוט המאגי רחבת ההיקף שערך. אולם חרף המצג של הדייקנות בדברים אלו, מתברר שלא אחת הא"ח אינו מדייק בהעתקת מרשמיו. דוגמאות רבות לכך קיימות בספרי הא"ח, כמו במרשם ה"רפואי" הבא:

---

[351] ראו: קרדינא, קרניים, עמ' נ"ב.

[352] ראו: בן אברהם, דרך, דף צד' ע"ב.

[353] ראו: עמרם, קנין. בספר זה מספר סגולות, אולם הסגולה אותה מציין הא"ח אינה קיימת.

[354] ראו: הכהן, אשמורת, דף רעט' ע"א.

[355] ראו, פאלאג'י, חיים, עמ', דף יט' ע"ב. גם בספר זה קיים דיון ארוך באשר לנוסחה הנכון של סגולה זו.

[356] ראו: רקח, פרסומי, עמ' דף לא' ע"א.

[357] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף נד' ע"א- ע"ב.

כלב. לנשיכת כלב יפתחו הנגע עם אזמיל וישימו עליו כוסות המציצה וקרוב לו יניחו עלוקות ויחבשנו בעלי קישואים עם יין מבושל או יכתוש אפר עצם עגל וילושנו בדבש ויחבשנו בו והרפואה למי שנושך מכלב משוגע ישתה ההשתנה של אדם ויתרפא או יקח שערות של כלב וישים על המכה ויתרפא שב"א [שבילי אמונה][358]

אכן, מרשם זה קיים בספר "שבילי אמונה" במספר שינויים:

לנשיכת כלב שוטה יפתחו הנגע עם אזמל וישימו עליו כוסות המציצה וקרוב לו יניחו העלוקות ויחבשנו בשום ומלח שחור שנילושו בדבש או שום שחוק שנילוש בחמאה או בחומץ חזק או תאנים ומלח ושמן שחוקים יחד או חרדל שחוק ונילוש בחמאה או אגוז ומלח כתושים שנילושו בדבש או ידוק עלי קישואים עם יין מבושל. או יכתוש אפר עצם עגל וילושנו בדבש ויחבשנו בו.[359]

המשפט המודגש בקו תחתון במרשמו של הא"ח אינו קיים בספר המקור. מדובר במרשם אחר ממקור לא ידוע. כאן למעשה הא"ח מחבר שני מרשמים העוסקים בנשיכת כלב ומשמיט את המילה "שוטה" מחלקו הראשון של המרשם. יתר על כן, הא"ח משמיט חלק ניכר מן המרשם המקורי.[360] גם במרשמים מאגיים בהם מעורבים שמות קדושים, הא"ח לא הקפיד על דיוק, כפי שקורה במרשם הבא אשר הובא בדיוני אודות יחסו של הא"ח למאגיה נוכרית:

גם לנכפה גדול או קטן רח"ל יכתוב על קלף צבי כשר משמע ישראל עד ה' אלהיכם אמת ובהפך מזה עמ"ש לארש"י וכו' כנגד רמ"ח איברים של אדם ולבסוף יכתוב אלו השמות גשבא"ר מליצו"ן

---

[358] ראו: חמוי, האח נפשנו, נ"ז ב'.

[359] ראו: אלדבי, שבילי, מ"ד א'.

[360] לדוגמאות נוספות השווה: "האח נפשנו" דף עח' ע"ב. עם "שבילי אמונה" דף מב' ע"א; "דבק מא"ח", דף פה' ע"א. עם "תולדות אדם", דף יג' ע"ב.

אברו"ם בלמשוא"ר ואלו השמות צריכים לכתוב בד"נ [דם נער] קטן שלא ראה קרי מימיו שם אות ט"ל...מס' תולדות אדם אות כ"ה וכ"ח ויע"ש [ויעוין שם][361]

עיון במקור מראה כי במרשם השני הא"ח טועה במראה המקום, צ"ל סימן כ"ד.[362] אולם טעות זו נסלחת בהשוואה לטעות בהעתקת השמות המאגיים, אשר במקור הם מופיעים כך: "גשפאר מליציון אברום בלטשואר". נראה לי כי מדובר בטעויות העתקה. אולם, אילו היו אלה טעויות שנעשו ע"י המגיה של ספריו, להא"ח הייתה אפשרות לתקנן, כפי שעשה במקום אחר.[363] טעויות אלה מעידות כי הא"ח לא הקפיד על דיוק בהעתקת מרשמים, גם אלו הכוללים שמות מאגיים.[364]

נחזור ל"סגולת ההעתקה". ייתכן כי במרשם זה השאיפה לדיוק נובעת ממעורבותם של שני אישים בעלי חשיבות מן המעלה הראשונה בתולדות תורת הסוד היהודית: האר"י ושמשון מאוסטרופולי. לכן רבנים מכובדים הקדישו זמן לבירור הנוסחה הנכונה ואף הא"ח מקדיש לכך דיון. דיונו נסמך על דיונו של הרב חיים פאלאג'י בנושא זה:[365] "והן עתה הצגתיה כאן כדי לזכות את הרבים הגם שנדפסה בכמה ספרים..." מעיון בספרי הא"ח מתברר כי חלק מן המרשמים המאגיים מועתק מספר לספר. הא"ח אינו מסתיר עובדה זו ואינו מוצא בה פסול. לעיתים הוא אף מציין הפניות לאותם מרשמים בספריו האחרים.[366] ייתכן שהכפילויות נעשו כדי "לזכות את הרבים", כפי שעשה בהעתקת הסגולות. להא"ח היה ברור שלא כל ספריו מונחים לנגד הקורא, לכן בבואו לערוך את ספריו על סדר הא"ב ולסדר את מרשמיו באופן שיענה לכלל צרכיו של הקורא הוא השתמש שוב במרשמים מסוימים, שהיו לדעתו חשובים. ממעקב אחר המרשמים הכפולים בספרי הא"ח עולה כי בחלקם ישנם שינויי נוסח ואף היפוך מטרה. הא"ח ראה תופעות כגון אלה

---

[361] ראו: דבק מא"ח, דף צד' ע"א.

[362] ראו: תולדות אדם, דף ט' ע"ב.

[363] ראו להלן סעיף 2.5.4.

[364] דוגמאות נוספת: השווה בין "אמתחת בנימין" עמ' מח' ובין "האח נפשנו", דף עו ע"א; "האח נפשנו, דף עז' ע"ב (המרשם המשתמש בשם "אמתלאי בת כרנבו"). עם "מדרש תלפיות", דף לד' ע"ב.

[365] הא"ח מוסיף את ספר "פרסומי ניסא" (ליוורנו 1860) שיצא לאור לאחר ספרו של הרב פאלאג'י "חיים לראש" (איזמיר 1852), עניין זה מעיד על המשך מחקרו של הא"ח בנושא זה.

[366] ראו לדוגמה: חמוי, האח נפשנו, דף כו' ע"א. מול: נפלאים מעשיך, דף יב' ע"ב.

בחיבורים מאגיים שונים, ולפעמים גם העתיקן לכתביו, כמו הדוגמה שלהלן, העוסקת בפרשנויות סותרות לראיית שועל בחלום: "הרואה שועל יחלה. ואחר אומר: הרואה שועל או חולדה שנה טובה יהיה לו."[367] אולם התופעה המעניינת יותר היא שינויים יסודיים שהא"ח עורך במרשמיו המאגיים. הכוונה אינה לטעויות בהעתקה, אלא לשינויים שנעשו במודע ובמתכוון בתוכנם של המרשמים. למעשה, במקרים מסוימים הא"ח "בורא" מרשמים מאגיים חדשים המותאמים לזמן ולמקום.[368] הדוגמה הבולטת ביותר לכך היא בסגולה הבאה, שאקרא לה "אני יהודי", אשר נכתבה במקור כדי להקל על עינויי הגוף בשעת קידוש השם בספרד בסוף המאה החמש עשרה.[369] תחילה אציג את כלל מופעיה בספרי הא"ח:

"האח נפשנו":

ע"א אמרתי לרשום מ"ש [מה שכתוב] בספר אמרפל כ"י דכל מי שנתחייב למלכות ומוסר עצמו על ק"ה [קידוש השם] יאמר כך ג"פ [ג' פעמים] יהודי אני יהודי אני יהודי אני אחיה יהודי אמות יהודי יהודי אני ובודאי שלא יסבול שום צער ולא חלי ולא מרגיש כ"כ [כך כתוב] בספר מתת אלוהים שיטה על מסכת מגילה דל"ג ע"ב והביאו הרב תהילה לדוד נר"ו הנ"מ בסופו סגולה כ"ח:[370]

אביעה חידות:

ישתבח הבורא ויתעלה היוצר ברוך הוא וברוך שמו שבראני יהודי. כי שם יהודי מגן וצנה לכל צרה שלא תבא. כמ"ש בס' אמרכל וז"ל מי שנתחייב למלכות יסורין ועונשין ומוסר נפשו על קידוש ה' יאמר ג"פ כך יהודי אני יהודי אני יהודי אני. אחיה יהודי אחיה יהודי אחיה יהודי. אמות יהודי אמות

---

[367] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף מג' ע"ב.

[368] במרשם ספק רפואי ספק מאגי להתעברות. (קח דג הנמצא בתוך דג). האח נפשנו דף כה' ע"א. הא"ח מצרף 3 הפניות למרשם זה. ייתכן שהוא ערך את שלושת המקורות לכלל מרשם אחד חדש. השווה מול: בינוש, אמתחת, עמ', מא'; בן אברהם, ירושלים, עמ' ג'; כ"ץ, מנחות, דף לד' ע"א. מרשם מאגי לביטול פחד מפני רעמים וברקים. מרשם זה אינו נאמן למקור. הא"ח מצרף שתי הפניות למרשם זה, וייתכן שהוא ערך את שני המקורות המובאים אצלו לכלל מרשם אחד חדש. ראו: חמוי, האח נפשנו, דף נד' ע"ב.

[369] ראו: בן-שלום, קידוש, 240.

[370] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף נג' ע"ב.

יהודי אמות יהודי. יהודי יהודי יהודי בודאי שלא יסבול שום צער והקב"ה מוצא [צ"ל-מוציא] מצרה נפשו. עיין בספר מתת אלהים בחידושיו למגילה דג"ל ע"ב וסודו ה"י אותיות יהודי. ועיין בסה"ק גר הייתי.[371]

נפלאים מעשיך:

סגולה נפלאה למי שגויים רודפים אחריו, ומתפנה לבו לרדפו לדתם ח"ו יאמר כך יהודי אני יהודי אהיה יהודי אמות יהודי יהודי יהודי ג"פ. ויעשה עוגה וילוש אותה מחלב אשה ובתה ויכתוב ויחקוק עליה את המלות הללו הנזכר בעודה עסה ויאפנה ויאכלנה למי שתרצה להחזיק דתו. והאוכל אותה יחזיק בדתו ולא ימיר. ומ"ט [ומה טוב] ומ"ן [ומה נעים] להאכילם לנערים קטנים כדי שלא ימירו דתם לעולם גם כי יזקינו. והוא בחון וצריך שהכתיבה תהיה בדבר אחר [הכוונה כנראה לאמצעי כתיבה אחר] ולא בקולמוס. גם מועיל לאיש שהעלילו עליו למלכות ונתנהו לייסרו ב"מ [בר מינן] אם תעשה העוגה הזאת כתקנה ותאכילנו לא יזיקוהו הייסורין שמייסרין אותו במשפט מספר כתב יד:[372]

ימלט נפשו:

"סגולה וסוד גדול ועוזו בשחקים, למגן וצנה על צרה שלא תבא ולהוציא מצרה נפשו, יאמר נא ישראל בכל יום בבקר בכוונה גדולה ג' פעמים זה, יהודי אני יהודי אני יהודי אני, אחיה יהודי אחיה יהודי אחיה יהודי, אמות יהודי אמות יהודי אמות יהודי יהודי יהודי יהודי. ובפרט מי שהוא שרוי בצער בודאי שלא יסבול שום צער כלל, ועוד סיוע גדול לזכות ליראת שמים והקב"ה מוציא מצרה נפשו. עיין בספר מתת אלהים בחידושיו דג"ל ובספה"ק [ובספרי הקטן] אביעה חידות דמ"ה וסודו עיין בספה"ק גר הייתי בס"ד באורך:"[373]

---

[371] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף מה' ע"א.

[372] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף סח' ע"א.

[373] ראו: חמוי, ימלט נפשו, דף ב' ע"א.

המקור לכל המרשמים בספרי הא"ח הוא המרשם מתוך ספר "תהלה לדויד":

> סגולה שלא יסבול צער מי שנתחייב מיתה. אמרתי לרשום מה שכתוב בספר אמרפל כ"י [כתב יד] דכל מי שנתחייב למלכות ומוסר עצמו על קדושת השם יאמר כך ג"פ [ג' פעמים] אני יהודי אני יהודי אני יהודי אמות יהודי יהודי יהודי אני ובודאי דלא יסבול שום צער ולא חלי ולא מרגיש. כ"כ [כך כתוב] בספר מתת אלהים שיטה על מסכת מגילה דף ל"ג ריש ע"ב.[374]

נראה כי הא"ח העתיק את המרשם בספרו "האח נפשנו" תוך נאמנות למקור, כולל ההפניות הכלולות בו לחיבורים ספר "אמרפל" וספר "מתת אלהים", אם כי אני משער שהוא לא עיין בשני החיבורים האחרונים. הוא העתיק בשנית את המרשם הזה, כנראה ממחברותיו, לתוך ספרו "אביעה חידות" שיצא לאור כעשור אח"כ. בהעתקה זו הא"ח משמיט את המקור "תהלה לדויד". הסיבה לכך אינה ברורה. מבדיקת מקורות הא"ח עולה שספר זה ומחברו אינם מוזכרים בספרי הא"ח שנכתבו לאחר העימות עם הרב אברהם פאלאג'י. ייתכן שההשמטה הזו נובעת מן העימות, ועניין זה דורש עיון נוסף שלא כאן מקומו.[375] נוסף על כך, במרשם זה הא"ח או המדפיס משבשים את השם "אמרפל" ל"אמרכל" ומשבשים גם את הלחש המאגי. הרישום המשובש "אמרכל" יוביל בעתיד את מאיר בניהו לחקירה בספר "אמרכל".[376] על פי נוסח השיבוש של הלחש המאגי נראה כי ברישומי הא"ח מרשם זה הועתק בקיצורים מסוימים וכאשר הא"ח הכין חיבור זה לדפוס הוא הגיע לשיבוש זה.

---

[374] ראו: מוסאפיא, תהילה, עמ' קעח'. מרשם זה מופיע במספר מקומות: כתב יד ששון 56, ראו: בניהו, שושן, עמ' רה'; ספר אמרפל, ראו: שם, הערה 65. בהערה זו מנסה בניהו לעמוד על מקורו של מרשם זה, כולל התייחסותו של גרשם שלום; ראו גם: שלום, חקירות, עמ' 124-127; וגם: קדרי, הפולמוס, עמ' 7, הערה 22.

[375] אברהם חי מוסאפיא היה חלק מן הממסד הרבני וכיהן באותה תקופה כרבה של קרואטיה. ראו: פוזיילוב, חכמיהן, עמ' 465.

[376] מאיר בניהו יצא לחקירה בעקבות שיבוש זה: "ר' אברהם חמוי מביא זאת בכמה מספריו כסגולה משם ס' אמרכל, שהוא לראשונים. עיין אביעה חידות, ליוורנו תרל"ט, דף מה', ע"א; ימלט נפשו, כלכתה תרמ"ד, דף ב', ע"א. ליקוטים מס' אמרכל פי' רב נתן קורוניל בס' חמשה קונטרסים (וינה תרכ"ד) ולא מצאתי בו זאת". בניהו, שושן, הערה 65.

כשנה לאחר מכן, כנראה בעת שהותו במרוקו, הוא מדפיס מרשם זה פעם נוספת בספרו "נפלאים מעשיך". מטרת המרשם שונתה והותאמה כנראה לצרכיהם של תושבי מרוקו שהיו נתונים תחת רדיפות והמרות דת בכפיה. נוסח הלחש השתנה, ולמרשם נוספה הכנת עוגה עם חלב אם ובת. ייתכן כי הנוסח הזה מועתק מתוך כתב יד אלמוני.[377] אולם על פי מטרת המרשם ומטבעות הלשון נראה כי הא"ח מעבד שני מרשמים המופיעים בספריו, הראשון "אני יהודי" והשני הוא המרשם הצמוד לו בספר "האח נפשנו", לכלל מרשם אחד:

סגולה וסוד גדול למי שנתחייב מיתה או יסורין מן המלכות כדי שלא ירגיש במכות וגם כדי שלא יזיקוהו קח חלב מאשה ובתה לשמו ולוש בחלב הנז' ככר לחם אחת או ב' ואפה בתנור והאכיל אותו למי שנדון ביסורין ולא ירגיש בעולם לא צער ולא מידי [ארמית- כלום, שום דבר] מסכ"י.[378]

כמו כן, הא"ח השמיט בהעתקה זו את כל המקורות למרשם זה, ובמקומם מופיע הרישום "כתב יד".

בספרו "ימלט נפשו" חוזר הא"ח בקווים כללים למרשם המקורי. אולם נראה כי מטרת המרשם ומועד ביצועו שונו שוב. ההגנה מהמרות הדת והייסורים הנלווים אליהן נעלמו ממטרת המרשם, ובמקומם נרשמה מטרה כללית: "למגן וצנה על צרה שלא תבא ולהוציא מצרה נפשו". אומר במלוא הזהירות, כי ייתכן כי שינויי זה נובע ממצבם השפיר של יהודי הודו תחת השלטון הבריטי הנאור יחסית, אשר הודות לו לא נזקקו שם למרשם שמטרתו הצלה מייסורים, המרות דת וקידוש השם, כפי שאירעו ליהודי ספרד.[379] ב"ספר ברכה

---

[377] להנחה זו טובים דבריו של רפאל אוחנה, מחבר "מראה הילדים", המעתיק נוסח דומה לספרו: "דמיון – לבעל דמיונות ופחד ובהלה כתוב על עוגה של קמח שנילושה בחלב אישה מינקת בת מינקת כלומר שתהיה האישה ואמה שתיהן מניקות בן או בת וקח חלב של אחת מהם ולוש בו יהוד"י יהוד"י יהוד"י אמו"ת יהוד"י יהוד"י יהוד"י ותאפה אותה בטהרה ותאכל אותה כולה ואל יפול ממנו מאומה לארץ ויתרפא מיד בעזה"י עכ"ל ס' כ"י". אוחנה, מראה, עמ' 70.

[378] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף נג' ע"א.

[379] דיון נרחב על תופעת קידוש השם ועל מסכת עינויי הגוף והנפש שהתרגשו על יהודי ספרד ופורטוגל, ראו: ליכטנשטיין, המאבד, עמ' 272-386. ספר זה גם עוסק בעמידה בייסורים בשעת קידוש השם וכולל דיון על מרשם "אני יהודי", ראו: שם, עמ' 371-375.

והצלחה", ספר סגולות שיצא לאור לאחרונה, מצוטט דווקא המרשם מתוך "ימלט נפשו".[380] מחברו של ספר זה מכיר את ספריו הנוספים של הא"ח והוא מרבה לצטט מהם בספרו. האם זו יד המקרה שהובילה את המלקט המודרני דווקא למרשם מספר "ימלט נפשו", המותאם למציאות השוררת כיום במדינת ישראל, או שהמלקט הבין כי למרשם זה, על מטרתו המקורית, אין צורך בימים אלה, בהם הוסרה אימת ייסורי המרת דת בכפייה?

המשך בדיקה בספרי סגולות שיצאו לאור לאחר מות הא"ח מעלה כי נמצאים בהם השינויים אשר הא"ח ערך במרשם קדום. בספר "מראה הילדים" מועתק המרשם מתוך ספרו של הא"ח "נפלאים מעשיך".[381] מחבר ספר "זכרון יעקב יוסף" מעתיק לתוך ספרו שני נוסחים של הא"ח ולמעשה נוהג בהם כבשני מרשמים שונים. במערכת צ' בספר זה מובא הנוסח מספר "ימלט נפשו" אשר מטרתו להציל מצרה.[382] במערכת ש' מובא המרשם מספר "האח נפשנו" אשר מטרתו להציל משמד.[383]

לסיכום: תופעה זו בכתבי הא"ח עומדת מנגד להנחה המקובלת בקרב מחברי הספרות המאגית כי יש חשיבות לדיוק בהעתקת הסגולות וכי לכל המרשמים יש מקור קדום. הנחה זו קיימת רק במישור התיאורטי. במישור המעשי, ברור שהמעתיקים שינו את נוסח המרשמים, ודוגמאות לכך קיימות למכביר. כך לדוגמה, די לעיין

---

[380] ראו: הכהן, ברכה, עמ' מד'. המחבר השמיט את הפניית הא"ח ל"ספר מתת אלהים", אולם הוא מציין כי מרשם זה נלקח מן הספר "ימלט נפשו".

[381] לבד מן המרשם הקודם מספר זה, המלקט רפאל אוחנה מוסיף את המרשם הזה, יחד עם שינויים קלים בלחש, גורע את סופו ומוסיף הערות משלו: "שמד- שמעתי שיכתוב הסופר שם הוי'ה מרובע בקדושה ובטהרה ויראו לזה המשתמד ויחזור בו. וסגולה נפלאה למי שגוים רודפים אחריו יאמר כך יאודי אני יאוד'י אחיה יאוד'י אמות יאוד'י יאוד'י יאוד'י ג"פ ויעשה עוגה וילוש אותה מחלב אשה ובתה ויכתוב ויחקוק עליה את המילות הנזכרים בעודה עיסה ויאפנה ויאכילנה למי שתרצה להחזיק דתו והאוכל אותה יחזיק דתו ולא ימיר דתו לעולם ומה טוב ומה נעים להאכילם לנערים קטנים שלא ימירו דתם לעולם גם כי יזקנו והוא בחון וצריך הכתיבה בדבר אחר ולא בקולמוס כ"כ בס' נפלאים מעשיך ואין קול חדש מצאתי כות ב ב' כת"י לרבני מערב העוגה הנז' בחלב אשה ובתה שמניקים נקבה וילוש שצריך ללוש אותה ביד אחד, ויאפה אותה ביד אחד ומשעה שיתחיל ללוש לא ידבר הלש הנז' כלל וגם יזהר שלא יפול איזה פרור ותעשה אותה ביום ותתן לו לאכול וכו' יעו"ש".ראו: אוחנה, מראה, עמ' 267.

[382] ראו: רובנישטיין, זכרון, דף קא'ע"ב.

[383] ראו: דבק מא"ח, דף קה' ע"א.

במרשם שהובא לעיל העוסק בשמותיהם של שלושת האמגושים. גם בכתבי הא"ח ניכר שבחלק מן המרשמים לא הוקפד על דיוק בהעתקה. אפשר שעניין זה נבע מן הקשיים האובייקטיבים בהם הא"ח היה שרוי – הנדודים וחוסר הימצאותם בקרבתו של ספרים להם נדרש – ולכן הוא נדרש רבות לשימוש בזיכרונו, שכנראה בגד בו. אפשר לומר גם כי לעתים חש כ"וירטואוז" של סגולות, כאדם הקרוב מאוד לשורשם של הדברים, ומכאן הוא שאב מידה מספקת של ביטחון לשנות את תוכן המרשמים מבלי לפגוע במהותם, ולעתים אף ברא מרשמים חדשים והתאימם לזמן ולמקום. או שאפשר כי הסיבה לכך היא שהא"ח ראה בכתיבת דברי מוסר את עיקר עבודתו, והעמיד את המרשמים המאגיים במקום משני בחשיבותו, ולכן לא ראה את השמירה על הדיוק במספר מרשמים ערך עליון.[384]

2.5.4. תהליך ההדפסה

בסעיף זה ברצוני לתאר בקצרה את תהליך הדפסתם של ספרי הא"ח.[385] מתברר כי לאחר שהא"ח סיים את ליקוטיו בביקוריו בספריות השונות, הוא סיכם לעצמו במחברותיו נושאים שונים בהערות שהיו מובנות לו, אותן ליווה במובאות מתאימות בלוויית אסמכתאות. נראה כי חלק מן המובאות והאסמכתאות נשמרו רק בזיכרונו. מכיוון שכך, כתבי היד של הא"ח בשלב זה לא היו ברורים, אלא להא"ח בלבד. במצב זה העניק להם הא"ח את התואר "סגורים": "... מה טוב ועוד אתן לך ידיעה אחרת שרוב ספרי אשר איתי כמה וכמה אנשים העתיקו אותם ולא יכלו להבין דבר מהם כי כולם סגורים וה'ן [אין] פורש אותם."[386]

מובן, שאי אפשר היה לשלוח לדפוס את כתבי היד במצב זה. לכן, בשלב השני, כאשר הא"ח הכין אותם לדפוס, הוא עיבד את מחברותיו "הסגורות", כפי שעשה בעבודתו על הספר "גבר ישראל". אני סבור כי

[384] על כך ראו בעבודה זו: המוסר בכתבי הא"ח, סעיף 3.1.

[385] לדיון על הדפוס במאה ה-19, ראו: שטיינברג, דפוס, עמ' 136-160.

[386] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף כד' ע"א.

בשלב זה הא"ח ערך את החומר והחליט מה ראוי לדפוס ומה יש להשמיט: "אשר קרא לי המחבר ואח"כ פירש בגיבוב מילים וצחות לשון אשר נתן לו הקב"ה, כשהוא מרצה בע"פ."[387]

לאחר שהא"ח סיים לערוך את רישומיו היה ברשותו כתב יד מסודר, לרוב על פי סדר הא"ב:[388] "אמר הא"ח עוד אניפה את ידי להביא איזה סגולות לשאלת חלום פרטיות. ומאחר שסידרתים ע"ס א"ב סדר נכון עם פעולות נוראות ונשגבות לכל דבר."[389]

כתב יד כזה היה ברור לכל מי שעיין בו, וראוי היה להישלח למדפיס. הוכחה לכך שהיו קיימים כתבי יד מסודרים הברורים לקוראים, שלא דרשו התערבות נוספת של הא"ח בתהליך הדפסתם, ניתן ללמוד מתהליך הדפסתו של ספרו "בית שמחה", שיידון להלן בהרחבה. ספר זה לא יצא לאור בימי חייו של הא"ח, וכתב היד היה גנוז למשך כשמונים שנה. הוא הובא לדפוס בתחילת שנות השישים של המאה ה-20. לו היה כתב היד במצבו הגולמי, ה"סגור", לא היה ניתן להדפיסו: "והנה עד היום היה הספר בית שמחה גנוז וטמון בכתב יד ועין לא ראתהו, וכעת נגלה אורו.[390]

דוגמה נוספת לכתב יד שעבר עריכה מופיעה בדברי הא"ח:

> ודע אחי מאחר שקיבצתים וזיקקתים והשגתים במעלתם ובנקדותם המזל והכוכב כל אחד ואחד על דגלו ומחנהו לצבאותם איש איש לבית אבותם והעמיסוני האהובים להשתעשע בהם והנם בכתובי"ם ולפי הנראה מצאו חן בעיניהם ולקחו מהם את כל בחרו בלי טרחא להעתיקם כי בעקירת הדפים ממקומם כמות שהם.[391]

---

[387] ראו לעיל סעיף 2.5.1.

[388] רק ספרי הסגולות של הא"ח סודרו על פי סדר הא"ב.

[389] ראו: חמוי, לדרש אלהים דף נא' ע"א.

[390] ראו: חמוי, בית שמחה, הסכמת הרב יעקב משה טולידאנו.

[391] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף ל' ע"ב. בניהו, במאמרו על שושן יסוד העולם, מצטט תלונה דומה של יוסף בן אליהו תירשום: "...בעבור שכבר גנבו ממנו ולכלכהו ולא חסו על כבודו". מוסיף בניהו: "עניין הגניבה אין במשמעו נטילת חלקים ממנו אלא העתקה". ראו: בניהו, שושן, עמ' קפט. אולם ע"פ עדותו של הא"ח, לא מדובר בהעתקה אלא בתלישת דפים, ועל כך הוא מצר. עוד גוזר בניהו מעניין זה, כי עצם העובדה שהעתיקו מחיבורו של תירשום מעידה על חשיבותו של כתב-יד זה באותם ימים. אם כן, בגזירה שווה, יש בכך להעיד על חשיבותם של כתבי היד של הא"ח בעיני בני דורו.

את כתבי היד הערוכים היה שולח הא"ח למדפיס בחלקים, ביחד עם התשלום,[392] ולעתים התהליך הזה נמשך שנים:

> זה כמה שנים אשר הוא (כתב ידו) על שולחן הדפוס כי כבדה עלי המלאכה. בעת שמתחדש הלבנה ויזדמן בידי איזה דבר תכף מקיים מצות שילוח למעלת המדפיס יצ"ו [ישמרהו צורו ויחייהו] המעות והכתיבה"[393]
>
> ובמקום אחר כותב הא"ח: "יאבה ה' שילוח ההוצאה, כדי להוציאו לאור.[394]

זה המקום לציין כי כמעט לאורך כל דרכו הספרותית ליוו את הא"ח קשיים כלכליים. אף על פי שהוציא לאור חיבורים רבים, קשיים אלה מנעו ממנו להגשים את תוכניתו להדפסת כלל כתבי היד אשר הוא חיבר. ציינתי לעיל כי הא"ח נדד רבות לצורך מחקרו, אולם סיבה חשובה נוספת לנדודיו היא חיפוש מקורות מימון, כפי שעולה לא אחת מספריו.[395] עוד ניכר כי היו מקרים שבהם הא"ח שהה בבית הדפוס בזמן ההדפסה, ובמקרים אחרים הוא היה עמו בקשרי דואר או באמצעות שליחים. זאת אני למד מתיקון טעות המובא בספרו "האח נפשנו". בספר זה, בדף עו' ע"ב, כותב הא"ח: "...וככה תכתוב אנק"ת ..." מיד לאחר מכן, בדף עז' ע"א, כלומר עמוד לאחר מכן, כותב הא"ח:

> למודעי אני צריך כי בדף הקודם בע"ב (בעמוד ב') סוף שיטה כ"ח (כאן הא"ח טעה צ"ל י"ז) נפל טעות בדפוס באותיות השם הראשון שנכתב אנק"ת והוא טעות גדול וצ"ל אנקת"ם כאשר יראה המעיין היטב.[396]

---

[392] שיטה זו הייתה מקובלת באותם ימים ואחדים מחכמי חלב נהגו לפיה. ראו: הראל, ספרי, עמ' כב'.

[393] ראו: חמוי, בית הכפרת, דף עד' ע"ב.

[394] ראו: שם, דף עה' ע"ב.

[395] על כך ראו: סעיף 1.1.3.

[396] משום יוקר האותיות נהגו לסדר גיליון אחד להדפסה. לאחר שהודפס גיליון זה, השתמשו שוב באותן אותיות להדפסת הגיליון הבא. כך היה באפשרותו של הא"ח לתקן את הטעות.

טעות זו אינה יחידה, ככל הנראה, רבות הטעויות והכפילויות שנפלו בספרי הא"ח, כפי שמעיד מהדיר ספרו "בית הכפרת": "יש לציין כי הטעויות בספר המה למכביר, ובפרט בכתיבת הראשי תיבות, ודברים שחוזרים ונשנים ללא צורך."[397]

להא"ח היה הסבר לכך, בלוויית התנצלות בפני הקורא והטחת אשמה במגיה:

עוד אקדמך ידיד קורא נעים אם המצא ימצא בספרי הקטן ובשאר חבורים מילות שונות. אל תהיה לבוז. דע לך פוק חזי [צא וראה] לכמה פוסקים שו"ת נכפלו פעמיים בדפוס בספר אחד. ומכ"ש [ומכל שכן] לאיש כמוני גולה ומטלטל ומסלסל בצערי מדלית איסר [אין מעות][398] להדפוסי הדרא [להדפיס שוב] זה כמה שנים אשר הוא על שולחן הדפוס כי כבדה עלי המלאכה. ... ואגב שיטפא וגלוה עמה שכחא שכיחא דין גרמא על השנות הדבר פעמים [ובשטף הזמן והגלות השכחה שכיחה והיא סיבת הישנות דבר פעמים]. ולא עלי תלונתך כי אם על המגיה יצ"ו והיה העבד המחבר הוא נקי וכסאו נקי.[399]

2.6 קביעת היקפה, תחומיה ותיארוכה של יצירת הא"ח בכתב יד ובדפוס

ב-1940 כתב אברהם יערי בהקדמת ספרו "הדפוס העברי בארצות המזרח" את הדברים הבאים:

...כבר עמדתי על ההזנחה המרובה בשדה חקירת הספר העברי מארצות המזרח. שבעתיים מורגשת הזנחה זו לגבי הספרים שנדפסו בערי הודו ובגדד...[400]

---

[397] מזרחי, בית הכפרת, עמ' 22. גם בספריו האחרים ניתן למצוא לא אחת חזרה על דברים.

[398] תלמוד בבלי, מסכת תענית, יט' ב'.

[399] ראו: חמוי, בית הכפרת, דף עד' ע"ב.

[400] ראו: יערי, המזרח, הקדמה.

מאז, חל מפנה חיובי בחקירת הספר העברי בארצות המזרח, ונכתבו מחקרים אודות ספרות זו. אולם דברים אלה תקפים, במידה מסוימת, בנוגע לחקירת ספרי הא"ח. עד היום היקפה ותחומיה של יצירת הא"ח, הן זו שבדפוס והן זו שנותרה בכתבי יד, לא התבררו עד תום. ייתכן שזהו פן נוסף של העובדה שבעבר חקר יהדות המזרח וגם חקר המאגיה היהודית עמדו שנים רבות בשולי המחקר, וכפי שעמדתי על כך במבוא, הא"ח שייך לשתי הקטגוריות הללו. נכון לעכשיו, במחקר עסקו רק ברישום ספריו המודפסים, ואפשר לומר בוודאות כי העיסוק בהם לוקה בחסר. מבדיקת הנעשה עד כה עולה כי חוקרים חשובים נפלו לידי טעות, מובנת, בבואם לציין את חיבורי הא"ח שראו אור בדפוס.[401] הרישום ב"מפעל הביבליוגרפיה העברית", המתעד את הספר העברי משנת ר"ל (1470) עד שנת תש"כ (1960), אינו מושלם:

1. קיים תיעוד חלקי של כתבי הא"ח. מתועדים רק שלושה עשר מתוך שישה עשר חיבוריו, ולכך שלוש סיבות: א. ספר אחד הודפס בספרדית – "גבר ישראל". ב. חיבור אחד הוא בן עמוד אחד ולכן אינו מוגדר כספר –"לוחות העדות". ג. ספר נוסף הודפס לראשונה בתשכ"א (1961) ומשום כך לא תועד במפעל זה, העוסק בספרים שיצאו לאור עד 1960.

---

[401] ברשימה של כתבי הא"ח שערך גרשום שלום חלק מן הספרים אינם ספרי הא"ח. לדוגמה: הוא מזכיר את הספר "בית עובד" במניין ספרי הא"ח. ראו: שלום, קבלה עמ' 194. אני סבור שטעות זו נפלה בגין נוסח הסכמת הרב אברהם גאטינייו מסלוניקי שכתב את הדברים הבאים:"כמעשהו ממנו מעשה ידי אומן הרב אי"ש [יהודה שמואל אשכנזי מחבר "בית עובד" ו"בית מנוחה"] צדיק ב"ס **בית עובד** ראה והתקין דמות תבניתו. חזו מאי דקמן. שלושה ספרים נפתחים ולכולם בשם יקרא לעומת מחברתו. **בית אלבית דין**...[השמות מודגשים במקור]". מנוסח הסכמה אפשר לבוא לידי טעות; מ"ד גאון מציין את הספר "בית עובד" במניין ספרי הא"ח. כמו כן הוא מציין שלושה כתבי יד אשר לא יצאו לאור בתקופה זו, וחלקם מעולם לא יצא לאור: "בית משתה" [מוזכר בהקדמת המחבר לבית אל] , "בית שמחה" [נדפס ב1961, ראו להלן] ו"כופר נפשו" [מוזכרים גם בהקדמת המחבר לספר "לדרש אלהים"]. לטענתו של גאון, הא"ח כתב ספר הנקרא "דינא דמלכותא" אשר יצא לאור בתרנ"ט (1899). הא"ח מעולם לא הזכיר ספר זה, ואני סבור כי מדובר בשגיאה. ראו: גאון, יהדות המזרח, עמ' 258; "בית עקד ספרים" מחזיק טעות הפוכה מזו של מ"ד גאון וגרשם שלום ומשייך את הספר "בית הכפרת" שכתב הא"ח למחבר הספר "בית עובד", ראו: פרידברג, בית עקד, עמ' 146. בספר זה, כנראה על סמך דברי הא"ח, הוא משער שיצאו לאור הספרים "אחינעם" ו"אחיעזר", ראו: שם, עמ' 62. קיימות טעויות רבות בספר זה בנוגע לכתבי הא"ח, אך די בזאת להבהיר את העניין.

2. תיארוך חלק מן הספרים לוקה בחסר, כפי שניתן לראות להלן בסקירתי על הספר "בית הכפרת". גם "ספרי אר"ץ", המתעד את ספריהם של חכמי חלב, שהא"ח נמנה בקהלם, לוקה בחסר.[402]

שתי סיבות עיקריות גרמו לרישומם החסר של כתבי הא"ח:

א. חלק מחיבוריו נעלמו מן העין עד לאחרונה: "גבר ישראל" ו"לוחות העדות".[403]

ב. כפי שראינו לעיל, הא"ח נהג להדפיס חלק מספריו באופן מקוטע, בהתאם ליכולת המימון שלו, והדפסתם נמשכה שנים. לכן, מספר כתבים היו על שולחן הדפוס במקביל. הא"ח ציין זאת בהקדמות לספריו, ואף בחלק מן ההסכמות הוזכרו כתבים שונים שלו. בציון הכתבים לא היה ברור לחלוטין מהם החיבורים שהגיעו לגמר הדפסה, ומהם החיבורים שהיו בתהליך הדפסה.[404] על מנת להוסיף בלבול, בהקדמות ובהסכמות לספרי הא"ח שונתה לעתים רשימת ספריו הנמצאים על שולחן הדפוס. לא ברור למעיין מה מבין החיבורים שהוא מזכיר נדפס, ואם נדפס – מה עלה בגורלו?[405] אולי הוא הקפיא את הדפסתו, כפי שעשה בספרו "אחיעזר", משום שגילה כי מישהו הקדימו בהדפסת ספר העוסק בתכנים דומים,[406] או שלעתים הוא פיצל חיבור מסוים והחל להדפיסו תחת שמות שונים, כמו בחיבורו "ארח ישרים" אשר מטעמים כלכליים פוצל

---

[402] ספר זה אינו מציין את כלל את חיבורי הא"ח. כמו כן הוא נופל לטעות בתיארוך ספרו של הא"ח "בית דין". ראו: הראל, ספרי, עמ' 125- 138.

[403] שני חיבורים אלה אינם רשומים כלל במאגרי המידע בארץ.

[404] כפי שניתן לראות בדבריי על מ"ד גאון בהערה 615.

[405] לדוגמה, בהקדמה לספרו "בית הכפרת" שנכתבה בשנת תרל"ה (1875), מזכיר הא"ח שורה של ספרים שעלו כנראה על שולחן הדפוס ועדיין לא נשלמה הדפסתם: "בית הבחירה", "בית ה'", "בית אל", "בית דין", "בית הכפרת עם כופר נפשו", "בית ה' ביום צום", "בית משתה" ו"בית ועד"; כפי שהוא כותב בספר "זכר עשה" בשנת תרל"ז (1877) עדיין לא הסתיימה הדפסת הספר "אחיעזר" "ואחינועם" הנמצאים על שולחן הדפוס; לעומת הקדמת ספרו "לדרש אלהים" שנכתבה בתרל"ט (1879) הוא מונה רשימת ספרים נוספת שהוא העלה על שולחן הדפוס: "נפלאים מעשיך", "בית דין", "בית הכפרת", "כופר נפשו", "בית השמחה", "אביעה חידות"; בחיבורו "לוחות העדות" הוא מציין את רשימת ספריו ומיידע את הקורא מה נמצא בתהליך הדפסה.

[406] "וזאת אגיד שבעוניי הכינותי קונטריס אחי עזר מזה כמה שנים והוא לעוברי דרכים כל דיני ופרטי התפילות והסגולות המועילים לדרך והקרבתיו על משב"ח הדפוס בליוורנו משנת תרל"ד ובראותי שקדמני ברחמים הרב כה"ר נחמן נתן קורניל יצ"ו בספרו הבהיר זכר נתן" ראו: חמוי, ימלט נפשו, דף ק' ע"א. הספר "זכר נתן" יצא לאור ב 1872. על מחבר הספר ראו לעיל, סעיף 2.3.

לשני חלקים: "אחיטוב" ו"אחינעם".[407] ולעיתים, ספר מסוים נזכר במקום אחד, ולאחר מכן הוא נעלם מרישומי הא"ח.[408]

את הסקירה האחרונה של ספריו המודפסים מוסר הא"ח בתוך מכתבו לעיתון "הצפירה" כשנה לפני מותו.[409] מסקירה זו ניתן לקבוע בוודאות אלו מבין ספריו הגיעו לגמר עד שנה זו. סקירה זו מונה שלושה עשר ספרים הרשומים כיום במאגרי המידע השונים. ברשימה זו חסרים הספרים הבאים: "בית הכפרת", שהיה עדיין בתהליך הדפסה והדפסתו לא נשלמה מעולם, "זמן בית דין", אשר הדפסתו נשלמה שלוש עשרה שנים אחר מותו. ו"ובית שמחה", שעלה לדפוס כשמונים שנה אחר מותו.

בסעיף זה בכוונתי למפות את כלל יצירת הא"ח ולקבוע מהם הספרים שהודפסו ואת תיארוכם המדויק. נוסף על כך, ברצוני לקבוע מהם הכתבים שהיו על שולחן הדפוס אך לא באו לידי גמר ואבדו, בלוויית מספר הערות אודות תוכנם המשוער. לרישום זה חשיבות, כי ייתכן שבעתיד ימצאו כתבי יד נוספים של הא"ח ואולי אף יודפסו, כפי שקרה עם ספרו של הא"ח "בית השמחה", עליו אדון להלן.

בעיה נוספת שעמדתי עליה במהלך עבודתי היא השינויים שספרי הא"ח עברו במהלך הדפסת המהדורות החדשות, וכוונתי בעיקר למהדורות שההדירה הוצאת "בקאל". הוצאה זו נטלה לעצמה חירות להכניס בספרי הא"ח שינויים ותוספות במידה לא מבוטלת. שינויים אלה עברו, כנראה מבלי משים, למהדורות נוספות, המתבססות בחלקן על המהדורות מהוצאת "בקאל". להלן אסקור את המהדורות השונות ואעמוד על השוני מול המהדורה המקורית. בדיון הנוכחי מספר סעיפים:

---

[407] כך כותב הא"ח על הדפסת ספרו "ארח ישרים": "מסתבר הוינא לדפסם בחדא מחתא [בבת אחת] בשם ארח ישרים ועבור חסרון הלבנה בהוצאת הדפוס חלקתים וכאן מדבר [הרב פאלאג'י] על אחיטוב דרושים ועל אחינעם". ראו: דבק מא"ח, הסכמת הרב חיים פאלאג'י, הערה ב'.

[408] בתרל"ח (1878) בהקדמת הספר "בית אל" הוא מזכיר את הספר "בית ועד". בתרל"ט (1879) הספר הזה לא מופיע בהקדמת "לדרש אלהים"; בסיום ספרו בלאדינו "זכר עשה", מונה הא"ח את חיבוריו עד 1877, שנת הוצאתו לאור של ספר זה. ברשימת החיבורים נזכר חיבור בשם "כל מרים", הספד שהא"ח נשא למנחם רפאל יאודה מודיליאני, חיבור שהא"ח לא יזכיר בהמשך.

[409] ראו נספח 2, עמ' 217.

2.7. יצירתו של הא"ח שראתה אור בדפוס.

2.7.1. ספרי מאגיה.

2.7.2. מחזורי תפילה.

2.7.3. חיבורים שונים.

2.8 יצירתו של הא"ח שלא ראתה אור בדפוס.

2.8.1. יצירות שהדפסתן החלה אך לא הסתיימה.

2.8.2. כתבי יד שלא עלו כלל על שולחן הדפוס.

2.7 יצירתו שהשתמרה בדפוס

ניתן לחלק את ספריו של הא"ח שהודפסו לשלוש חטיבות: א. ספרי סגולות. ב. סידורים לחגים עם ביאורים, פסקי דין, מוסר ומנהגים על דרך הקבלה. ג. החיבורים "גבר ישראל" ו"לוחות העדות".

ההפרדה בין התחומים בספרי הא"ח אינה מוחלטת. לא אחת, הוא עוסק בספרי הסגולות בדיונים הלכתיים שונים. במחזורי התפילות הוא עוסק לעתים גם במאגיה. בכלל חיבוריו, למעט "לוחות העדות", מוקדש מקום נרחב לדיון בענייני מוסר, בצד פרטים ביוגרפיים רבים. לשם הסדר הטוב, בחרתי לעסוק בכל חטיבה בנפרד. לשני חיבורים ייחדתי קטגוריה נפרדת משום שאין להגדירם כספרי סגולות או כסידורי תפילה. כוונתי לחיבור הנקרא "לוחות העדות", שהוא כתב הגנה של הא"ח ולספר "גבר ישראל" אשר נראה כי יש לכנותו חיבור אנציקלופדי. כל חיבורי הא"ח, למעט השניים האחרונים, "לוחות העדות" ו"גבר ישראל", נמצאים בספרייה הלאומית.

2.7.1 ספרי סגולות

רישום הספרים נעשה ע"פ סדר הוצאתם לאור.

2.7.1.1 האח נפשנו- איזמיר 1870

ספר

האח נפשנו

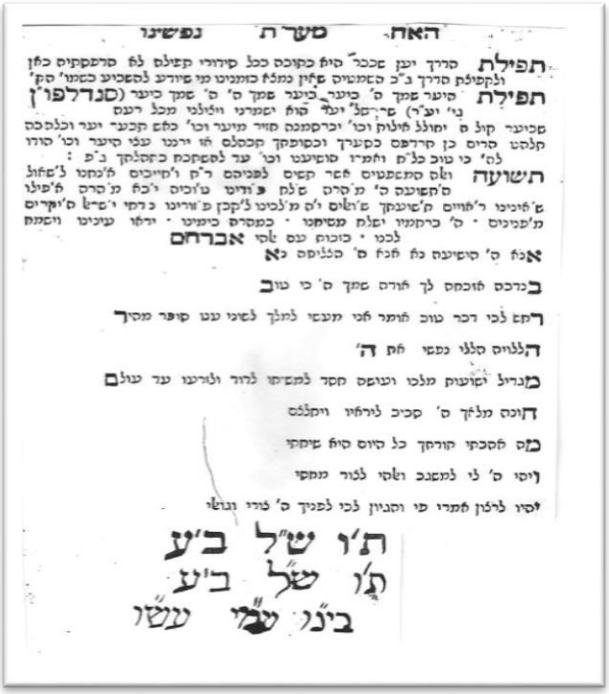

למשמעות השם: שם החיבור מבוסס על פסוק מספר תהילים.[410] בהקדמת הספר הא"ח מוסיף נוטריקון: "**ה**צעיר **א**ברהם **ח**מוי **נר**"ו **פ**עולת **ש**ב **נ**כנע **ו**ניחם".[411] בהמשך הוא כותב את הדברים הבאים שיש בהם מן ההצטנעות: "ואנכי ידעתי בני. מיעוט ערכי עלי מכיר אני".

מהדורה ראשונה: שנת הוצאה לאור: "מתוקה שנת חכו **<u>ממתק"ים</u>** וכולו"[412] שנת תר"ל – 1870. בקולופון לא מוזכרת שנת סיום ההדפסה וככל הנראה היא הסתיימה בשנה זו.

דפוס: "יצחק שמואל דה שיגורה", באיזמיר.

שפה: עברית, ובמקומות מסוימים יש קטעים בלאדינו.[413]

---

[410] תהילים, לה' כה'. "אַל יֹאמְרוּ בְלִבָּם הֶאָח נַפְשֵׁנוּ אַל יֹאמְרוּ בִּלַּעֲנוּהוּ:"

[411] ראו: חמוי, האח נפשנו, עמ' 5 (מספור שלי).

[412] שיר השירים ה' טז'. "חִכּוֹ מַמְתַקִּים וְכֻלּוֹ מַחֲמַדִּים זֶה דוֹדִי וְזֶה רֵעִי בְּנוֹת יְרוּשָׁלִָם:"

[413] ראו לדוגמה: חמוי, האח נפשנו, דף ה' ע"ב- דף ו' ע"א.

פונט: כתב ספרדי חצי רהוט (להלן כתב רש"י). מילים מאגיות, שמות ותאריכים הודגשו באותיות אשוריות.

תוכן הספר: א. סגולות ורפואות על סדר אלף בית. ב. דיוני מוסר. ג. הספדים. ד. עיסוק נרחב באסטרולוגיה. ה. גורלות. ו. אלכימיה. ז. כירומנטיה ופיזיוגנומיה. ח. שאלת חלום. ט. מספר פסקי הלכה של הא"ח. י. ציונים ביוגרפים שלו.

הסכמות:

- רבי חיים פאלאג'י, איזמיר, אייר תרכ"ז (1867)
- רבי אברהם אשכנזי, ירושלים, תמוז תרכ"ט (1869).

מהדורה שנייה:

שנת הוצאה לאור: תשמ"א- 1980.

מו"ל: הוצאת בקאל ירושלים.

שינויים ביחס למהדורה הראשונה:

- הקדמת המו"ל בקאל המפרטת את המניעים להדפסת המהדורה החדשה.
- נוסף תוכן עניינים.
- המהדיר שינה אתסדר הסגולות.
- נוסף תקציר ביוגרפי של הא"ח.
- יחד עם "האח נפשנו" כרוך גם הספר "מפתח השאלות לתלמי".

מהדורה שלישית:

שנת הוצאה לאור: תשס"ו- 2006.

מו"ל: יריד ספרים ירושלים.

שינויים ביחס למהדורה הראשונה:

- סדר הסגולות השתנה במקרים מסוימים.[414]
- המהדיר הוסיף תוכן עניינים.

[414] לדוגמה: המרשמים ל"בכיה" במהדורה של "יריד ספרים" עמ' כה' נמצאים לפני המרשמים "לבנים". במהדורה הראשונה מרשמי ה"בכיה", עמ' יא' א', נמצאים אחרי המרשמים "לבנים".

- במהדורה זו הוסיפו ניקוד. בגין כך נפלו מס' שיבושים, לדוגמה: בהקדמת "דבק מא"ח" נכתב "נפקדו אשתי ובני". המנקד, שלא הכיר את הביוגרפיה של הא"ח, ניקד "וּבָנַי" במקום "וּבְנִי".
- במהדורה הראשונה הודגשו השמות המאגיים, שמות האנשים והתאריכים בפונט מרובע "שמן", הכפול בגודלו מן הפונט בו השתמשו בספר. במהדורה זו ההדגשה הושמטה ולכן פענוח התאריכים קשה יותר.
- מהדורה זו כפי הנראה מבוססת על מהדורת "בקאל".

2.7.1.2 דבק מא"ח- ליוורנו 1874

ספר דבק מא"ח

פה ליוורנו יע"א

דבק מא"ח

למשמעות השם: שם הספר מבוסס על פסוק מספר משלי.[415] עליו הא"ח מוסיף בהקדמה נוטריקון: "**ד'**ברי **ק**'טן **מ**'מני **א**'ברהם **ח**'מוי".[416]

מהדורה ראשונה: שנת הוצאה לאור:"שנת **מישרים אהבוך** לפ"ק":[417] תרל"ד – 1874. בקולופון צוין כי הדפסת הספר הסתיימה בסוף חודש סיוון בשנת 'ה'שמים לטהר'. (תרל"ד 1874). האות ה' מציינת את חמשת אלפים שנים ליצירה ולכן היא מודגשת.

---

[415] משלי, יח' כד'. "אִישׁ רֵעִים לְהִתְרֹעֵעַ וְיֵשׁ אֹהֵב דָּבֵק מֵאָח:"

[416] ראו, חמוי, דבק מא"ח, עמ' 12 (המספור שלי).

[417] שיר השירים, א' ד'. "מָשְׁכֵנִי אַחֲרֶיךָ נָּרוּצָה הֱבִיאַנִי הַמֶּלֶךְ חְדָרָיו נָגִילָה וְנִשְׂמְחָה בָּךְ נַזְכִּירָה דֹדֶיךָ מִיַּיִן מֵישָׁרִים אֲהֵבוּךָ:"

דפוס: בדפוס "ישראל קושטא וחברו", ליוורנו.

שפה: עברית, ובמקומות מסוימים יש קטעים בלאדינו.

פונט: כתב רש"י. מילים מאגיות, שמות ותאריכים הודגשו באותיות אשוריות.

תוכן הספר: א. סגולות ורפואות על סדר אלף בית. ב. דיוני מוסר. ג. עיסוק נרחב באסטרולוגיה, במסגרת הדיון הא"ח מעתיק לתוך ספר זה את ספר "הבלעי".[418] ד. גורלות. ה. שמות מאגיים. ו. כירומנטיה, במסגרת דיונו הוא מעתיק את "ספר עתידות" העוסק בכירומנטיה.[419] ז. אלכימיה. ח. פתרון חלומות, במסגרת הדיון הוא מעתיק את ספר "פתרון החלומות".[420] ט. שאלת חלום. י. מספר פסקי הלכה. יא. ציונים ביוגרפיים.

הערה: בעותק הנמצא באוסף "גרשם שלום" יש מספר הערות שהוסיף גרשם שלום באשר למקורם של מרשמים אחדים.[421]

הסכמות:

- רבי חיים פאלאג'י, איזמיר, אייר תרכ"ז- 1867.
- רבי אברהם אשכנזי, ירושלים, תמוז תרל"ד- 1874.
- רבני ליוורנו– אליהו בן אמוזג, אברהם טולוסא, ישראל קושטא, תמוז תרל"ד- 1874.
- רבני הישיבה הכללית בליוורנו– יצחק מילול, יוסף חיים סיניגאליא, שלמה ליאוני, דודאוטולינגי , ראובן ב"ר בנימין פונארו, תרל"ד- 1874.
- שליח ירושלים בליוורנו, אליהו חזן, אייר תרל"ד- 1874.

<u>מהדורה שנייה:</u>

שנת הוצאה לאור: תשמ"א- 1981.

מו"ל: הוצאת בקאל ירושלים.

שינויים ביחס למהדורה הראשונה:

---

[418] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף פט' ע"ב- דף צב' ע"א.

[419] ראו: שם, דף עד' ע"א- דף עז' ע"ב.

[420] ראו: שם, דף קג' ע"ב- דף קי' ע"ב.

[421] ראו: אוסף גרשם שלום, מספר קטלוגי 2563.

השינויים שערך מהדיר זה בהוצאת "האח נפשנו" קיימים גם בספר זה. על אלה הוסיף המהדיר שלושה פרקים שאינם קיימים במהדורה הראשונה: "ענף רפיפת איברים ממדרש תלפיות" ו"סגולות האבנים הטובות" בתחילת הספר, ובמערכת ש' הוסיף המהדיר את "ספר מראות השתן לרבי יוסף אבן זברה". הפרקים שובצו, הייתי מוסיף הוסוו, בתוך דיוני הא"ח העוסקים בנושאים אלו. המהדיר לא הדגיש כלל כי הוסיף פרקים אלה, ולקורא שאינו בקי נדמה כי הפרקים הללו קיימים גם במהדורה הראשונה.

מהדורה שלישית:

שנת הוצאה לאור: תשס"ו- 2006.

מו"ל: יריד ספרים ירושלים.

במהדורה הראשונה הודגשו השמות המאגיים, שמות האנשים והתאריכים בפונט מרובע "שמן", הכפול בגודלו מן הפונט הרגיל. במהדורה זו ההדגשה הושמטה לכן פענוח תאריכים במהדורה זו קשה יותר.

השינויים ביחס למהדורה הראשונה דומים לשינויים שערך מהדיר זה בהוצאת "האח נפשנו". לכך נוספו השינויים שהמהדיר בקאל ערך במהדורה השנייה לספר "דבק מא"ח", כלומר נוספו פרקים שונים. ניכר כי מהדורה זו מבוססת על מהדורת בקאל.

2.7.1.3 זכר עשה- איזמיר 1877

משמעות השם: שם הספר מבוסס על פסוק מספר תהילים.[422] ייתכן כי בשם זה יש הד למשאלתו של הא"ח להעמיד זכר לעצמו ע"י הדפסת ספריו.

מהדורה ראשונה:

שנת הוצאה לאור: "**קוה קויתי**":[423] תרל"ז-1870. ההדפסה הסתיימה בשנה זו, כפי שנרשם בקולופון "ברבו"ת הטוב"ה".

דפוס: לא נזכר בית הדפוס, אך נדפס באיזמיר.

שפה: לאדינו, ובמקומות מסוימים– עברית.

תוכן הספר: א. מעשיות. סגולות ורפואות. ב. גורלות. ג. דיוני מוסר. ד. תיאורים גיאוגרפיים ה. ציונים ביוגרפים של הא"ח. ו. רשימת כתבי הא"ח מופיעה בסוף הספר.

פונט: כתב רש"י. מילים מאגיות, שמות ותאריכים הודגשו באותיות אשוריות.

הערה: בעבודה זו נעשה שימוש בעותק הנמצא בספרייה הלאומית. קיים עותק אחר, שונה במקצת, באוסף דב הכהן. ברישומי הספרייה מצוין כי בעותק הזה מופיעה הקדמת מחבר, בה הוא מודה למתרגם הספר מעברית ללאדינו, יהודה ארדיטי, ונזכר בו גם שם בית הדפוס. מאחר שעותק זה לא ברשותי לא אוכל להרחיב אודותיו.

---

[422] תהילים, קי"א ד'. "זֵכֶר עָשָׂה לְנִפְלְאֹתָיו חַנּוּן וְרַחוּם ה':"

[423] תהילים, מ' ב'. "קַוֹּה קִוִּיתִי יְדֹוָד וַיֵּט אֵלַי וַיִּשְׁמַע שַׁוְעָתִי:"

2.7.1.4 לדרש אלהים- ליוורנו 1879

ספר

לדרש אלהים

מילתא

מילתא

מילתא

מילתא

מילתא

הלא

פה ליוורנו יע"א

מנין כי יבא אלי העם לדרש אלהים נפ"ק

אליהו בן אמוזג וחברו הי"ו

לדרש שער י"ב פ"ר אלהים

קמתי מסעוד בן ילוז

מרדכי שלם חיים

יוסף

ברכת טוב

אריה

בנרכה

רחם

הקטן

מלך

חכם

מרדכי

וקוי

סערני

טוב

ותשלם ארחתיך

ת"ו ש"ל כ"ע

למשמעות השם: שם הספר מבוסס על פסוק מספר שמות.[424] שם זה הולם את תוכנו של הספר, העוסק ברובו ב"שאלת חלום", פרקטיקה העוסקת בדרישה אל כוחות שמימיים.

מהדורה ראשונה: שנת הוצאה לאור: "שנת כי **יבא** אלי **ה**עם **לדרש אלהים**" - תרל"ט–1879.

ההדפסה נשלמה בשנה זו, כפי שנרשם בקולופון, שנת "ארחתיך".

דפוס: "אליהו בן אמוזג וחברו", ליוורנו.

הסכמות: רבני ליוורנו– אליהו בן אמוזג, אברהם טולוסא, ישראל קושטא, תרל"ט-1879.

פונט: כתב רש"י. מילים מאגיות, שמות ותאריכים הודגשו באותיות אשוריות.

תוכן הספר: א. רובו של הספר עוסק במרשמים שונים לשאלת חלום בלוויית תיאור הכנות מדוקדק. ב. סגולות. ג. רשימת חלקית של ספריות אירופה בהן ביקר הא"ח ופרטים ביוגרפיים. ד. מצורף ספר פתרון החלומות שהועתק גם לספר "דבק מא"ח".

[424] שמות, יח' טו. "וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה לְחֹתְנוֹ כִּי יָבֹא אֵלַי הָעָם לִדְרֹשׁ אֱלֹהִים:"

הערה: בעותק הנמצא באוסף "גרשם שלום", מספר הערות שהוסיף גרשם שלום באשר למקורם של חלק מן המרשמים.[425]

מהדורה שנייה:

שנת הוצאה לאור: תשמ"ו (1986).

הוצאה: חסר (כנראה בקאל).

זוהי מהדורת צילום, כך שאין שוני בינה לבין המהדורה המקורית.

לספר זה צורף ספר "גורלות אחיתופל".

מהדורה שלישית:

שנת הוצאה לאור: תשס"ח (1998).

הוצאה: חסר.

זוהי מהדורת צילום, כך שאין שוני בינה לבין המהדורה המקורית.

לספר זה צורף ספר "גורלות אחיתופל".

מהדורה רביעית:

שנת הוצאה לאור: תשע"א (2011)

הוצאה: "מוסדות משפטים ישרים", מהדיר משה אייזנקוט.

השינויים ביחס למהדורה הראשונה:

באופן כללי מהדורה זו נאמנה למקור.

- במהדורה זו נוסף תקציר ביוגרפי אמין של הא"ח.
- במספר מקומות המהדיר הוסיף טקסטים, והוא מציין זאת באופן ברור.

[425] ראו: אוסף גרשם שלום, מספר קטלוגי R 2566.

2.7.1.5 אביעה חידות- ליוורנו 1879-1881

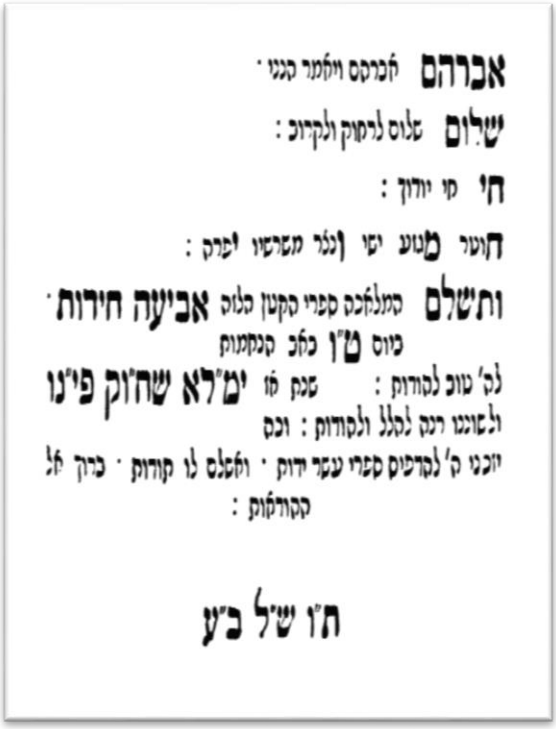

למשמעות השם: מקור השם הוא בפסוק מספר תהילים.[426] עליו מוסיף הא"ח בהקדמה את הדברים הבאים"אביעה חידות קראתי שמו: טמון ברמז ר"ת **א**ברהם **ח**מוי או בגימטריא אנ'י הו'א הד'ך והמ'ך **אברהם חמוי** הי"ו זה שמי".[427] חישוב הגימטרייה מעלה שהא"ח טעה במקצת: אביעה חידות= 516. "אני הוא הדך והמך אברהם חמוי הי"ו"= 506.

שנת הוצאה לאור: "אפתחה **ב**משל **פי אביעה חידות**", היא תרל"ט–1879. הדפסת ספר ארכה כשנתיים כפי שמעיד הקולופון: "ותשלם המלאכה ספרי הקטן הלזה אביעה חידות ביום טו באב הנחמות לה' טוב להודות. שנת אז **ימ"לא שחו"ק פינ"ו**", היא תרמ"א- 1881. נראה כי הא"ח כתב את הדברים

[426] תהילים, עח' ב'. "אֶפְתְּחָה בְמָשָׁל פִּי אַבִּיעָה חִידוֹת מִנִּי קֶדֶם:"

[427] ראו: חמוי, אביעה חידות, עמ' 9 (המספור שלי).

בדרכו להודו שאליה הגיע בכ"ז אלול שנה זו. רובו של הספר נכתב בשהותו של הא"ח במרוקו וכנראה נשלח במקוטע לליוורנו, כך עולה מעיון בביוגרפיה של הא"ח.

דפוס: "אליהו בן אמוזג וחברו", ליוורנו.

הסכמות:

- רבני פאס– ר' אבנר ישראל הצרפתי, ר' רפאל אבן צור.
- רבני מראכש– ר' מרדכי צרפתי, ר' שלום כהן, ר' מסעוד פינטו, ר' רפאל יוסף חרוש, ר' אברהם ן' מוחא, תרמ"א- 1879.
- ר' רפאל משה אלבז, צפרו, שבט תר"ם-1880.
- ר' יוסף בירדוגו, ארבט, אלול תר"ם- 1880.
- רבני ליוורנו– אליהו בן אמוזג, אברהם טולוסא, ישראל קושטא, תרל"ט- 1879.

פונט: כתב רש"י. מילים מאגיות, שמות ותאריכים הודגשו באותיות אשוריות.

תוכן הספר: א. סגולות ורפואות על פי סדר הא"ב. ב. גורלות. ג. אסטרולוגיה. ד. פרטים ביוגרפיים. ה. ענייני מוסר. ו. סיפור נס הורדת הגשם שחולל המחבר (מופיע בהקדמות) ז. פסקי הלכה של הא"ח.

<u>מהדורה שניה:</u>

שנת הוצאה: תשנ"ו (1986)

מו"ל: הוצאת בקאל, ירושלים.

השינויים ביחס למהדורה הראשונה דומים לשינויים שערך מהדיר זה בהוצאת "האח נפשנו". לכך נוספו:

- במהדורה זו הושמטו מספר עניינים: הקדמת הא"ח ובתוכה גם "סיפור נס הגשם" ורשימת מסכימים.
- בסוף הספר מצורפים: פרק מתוך ספרו של הא"ח "ימלט נפשו", ספר "חרבא דמשה" עם הקדמה של מר בקאל ו"ההבדלה דר' עקיבא" שההדיר גרשם שלום, "ספר משפטי העולם" ו"ספר המבחרים" להראב"ע.

<u>מהדורה שלישית:</u>

שנת הוצאה לאור: תשס"ו- 2006.

מו"ל: יריד ספרים ירושלים.

הערות: במהדורה הראשונה הודגשו השמות המאגיים, שמות האנשים והתאריכים בפונט מרובע "שמן", הכפול בגודלו מן הפונט הרגיל. במהדורה זו ההדגשה הושמטה, לכן פענוח תאריכים במהדורה זו קשה

יותר. השינויים ביחס למהדורה הראשונה דומים לשינויים שערך מהדיר זה בהוצאת "האח נפשנו". ניכר כי מהדורה זו מבוססת על מהדורת בקאל.

2.7.1.6 נפלאים מעשיך- ליוורנו 1881

ספר

נפלאים מעשיך

אמינא לכו מילתא דשוויה טעין דוגמא · ספרי רקמן
חלות נאחו בסכך למורפסים בקשר של קיימא ·
יחיו יחיו תמים חרי זה כמהו"ר · על שלשים ועל רבעים
חומ"ש מ"לבר · אירי ואירי חד שקמא :

אמינא איתו נמי כוותיהו לכל הרבריות ולכל האמירות ·
שיתי שיתי אוהיתי אה ע"ס א"כ באר"ת באר"ת ·
מתאמרי רו"ל ראשתקיל מלוליתו בשקל הקרש רב חילות
ורב נוטריות · ומור ה ליריאיו עזו ונפלאותיו ותעלומות סתריו
אירי ואירי ראורייתא :

אמינא לכו מירי אספתי באוצר"ים נורל וסגולת ומזמר
ומליצת ומשל והידה כדרך אר"ש מטה שתשיגת
ירי · בחמלת הי עלי מגן בעדי · ראיהם סב"ר עבר"י · אירי
ואירי נתנים :

אמינא לי"ה למו"ר ענ"ן · אשר לית לן ריו ליריה רחמנא
עלן ויפרקינן · וכלתה פרוטה מן הכים יר עניי אנן ·
בחא סלקינן וכתא נתיבנן · אירי ואירי בירי ארם :

אמינא ולא מסקפינא · לא למעבינו אלא עשיה למינו שכך
לאקנוא ב"ביגה · שמתנו ביכיות עניי"נו הר מיעבנה ·
אחרי כלותי היתה לי עדנה · אירי ואירי לימינ"ה :

אמינא ליה לשקן נירא כעניה · כי כא עת לחננה כבי
חניני · ריתי בר נפלי ונחמיניה · וכל ישראל מטריך
ועני · בואו נשתחוה לה אהינו מ שרי קונה · אירי ואירי כהרא :

הלכ"ד חבעבב ונאנה ריתיב כארח א ולא כאתנ"ח · מיחל
ומעפה לרחמי שמיא מן קדמוי ·

והוא הצעיר אברהם שלום חי חמוי פ"ם

פה ליוורנו יע"ח

שנת כי כל דבריו אמת וצדק לפ"ק

מדר החכם כמה"ר ישראל קושטא הי"ו

מרפים ומוכר ספרים

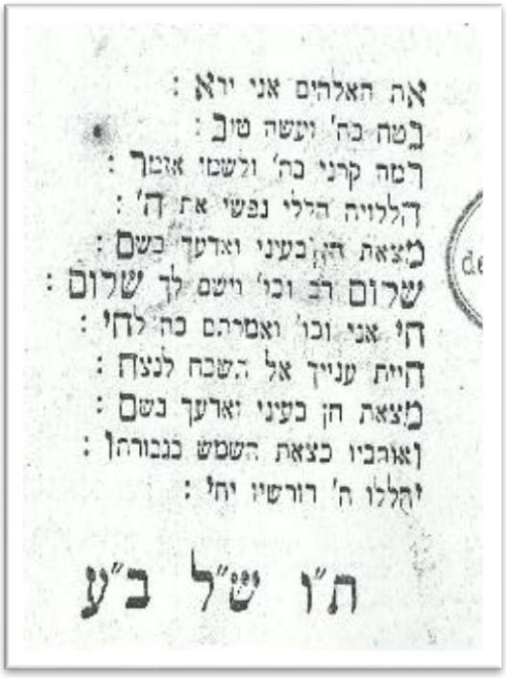

את האלהים אני ירא :
בטח בה' ועשה טוב :
רמה קרני בה' ולשמו אומר :
הללויה הללי נפשי את ה' :
מצאת חן בעיני ואדעך בשם :
שלום רב וכו' וישם לך שלום :
חי אני וכו' ואמרתם בה' לחי :
חיית עייך אל השבח לנצח :
מצאת חן בעיני ואדעך בשם :
ואוהביו כצאת השמש בגבורתו :
יהללו ה' רורשיו יחי' :

ת"ו ש"ל ב"ע

למשמעות השם: שם הספר מבוסס על פסוק מספר תהילים.[428] על כך מוסיף הא"ח בהקדמה: "ולזה קרא'ו בשמ'ו **נפלאים מעשיך** על שהפליא לעשות פלאי פלאים לאיש אשר כמוני". בהמשך דבריו כותב: "**נפלאים מעשיך** המה עולות בחשב'ון **אנא זעיר אברהם חמוי**".[429] מחישוב הגימטרייה עולה: "נפלאים מעשיך"= 651, תואם לערך הגימטרי של "אנא זעיר אברהם חמוי".

שנת הוצאה לאור:" שנת כי כל דבריו **אמת וצדק**",[430] תרמ"א –1881. בקולופון לא מוזכרת שנת סיום ההדפסה. כנראה שההדפסה הסתיימה בשנה זו.

---

[428] תהילים, קלט, יד'. "אוֹדְךָ עַל כִּי נוֹרָאוֹת נִפְלֵיתִי נִפְלָאִים מַעֲשֶׂיךָ וְנַפְשִׁי יֹדַעַת מְאֹד:"

[429] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף ח' ע"ב.

[430] תהילים, פה', י"ב. "אֱמֶת מֵאֶרֶץ תִּצְמָח וְצֶדֶק מִשָּׁמַיִם נִשְׁקָף:"

דפוס: "ישראל קושטא", ליוורנו.

הסכמות:

- רבני פאס – ר' אבנר ישראל הצרפתי, ר' רפאל אבן צור.
- רבני מראכש – ר' מרדכי צרפתי, ר' שלום כהן, ר' מסעוד פינטו, ר' רפאל יוסף חרוש, ר' אברהם ן' מוחא , תרמ"א- 1879.
- ר' רפאל משה אלבז, צפרו, שבט תר"ם-1880.
- ר' יוסף בירדוגו, ארבט, אלול תר"ם- 1880.
- רבני ליוורנו – אליהו בן אמוזג, אברהם טולוסא, ישראל קושטא, סיוון תר"ם- 1880.
- ר' יהושע מאנסוניגו.

פונט: כתב רש"י. מילים מאגיות, שמות ותאריכים הודגשו באותיות אשוריות.

תוכן הספר: א. סגולות ורפואות על פי סדר האלף בית. ב. גורלות. ג. אסטרולוגיה. ד. פרטים ביוגרפיים. ה. ענייני מוסר. ו. הא"ח מטעמיו מדפיס שוב את סיפור "נס הורדת הגשם". ז. פסקי דין של הא"ח.

הערה:

כל ההסכמות למעט אחת, של ר' יהושע מאנסוגינו, מופיעות כבר בספרו של הא"ח "אביעה חידות". אני סבור כי עניין זה נבע מהדפסתם במקביל של שני הספרים: "אביעה חידות" ו"נפלאים מעשיך".

<u>מהדורה שנייה:</u>

מו"ל: הוצאת יוסף בן יצחק כהן, ירושלים.

שנת הוצאה לאור: תשס"א (2001).

השינויים ביחס למהדורה הראשונה :

- מצורפת ביוגרפיה כללית של הא"ח.
- מפתח כללי.
- בחלק מן המקומות מוסיף המהדיר הפניות מדויקות להפניות הא"ח אשר נמסרו בר"ת.

הערה: מהדורה זו נאמנה למקור.

<u>מהדורה שלישית</u>

שנת הוצאה לאור: תשס"ו- 2006.

מו"ל: יריד ספרים ירושלים.

השינויים ביחס למהדורה הראשונה :

- במהדורה הראשונה הודגשו השמות המאגיים, שמות האנשים והתאריכים בפונט מרובע "שמן", הכפול בגודלו מן הפונט הרגיל. במהדורה זו ההדגשה הושמטה. באופן כללי מהדורה זו סובלת מאותן בעיות של מהדורת "האח נפשנו" שיצאה לאור ע"י מהדיר זה.

2.7.1.7 ימלט נפשו- כלכתה 1884

ספר

ימלט נפשו

האי מלתא קדיש"ה כלמה , אגוני מגלא . לעתות
בלדה , ליהודים תוקה לורה, מלוין ומזהירין :
האי מלן דבלדה דברי' המלודקים, מפי ותיקים, דיקי'
מחושקי', ודבריס עתיקים, לרבות כל לשונו"ן :
האי מלן דבעי למהוי חסידא , במדב"ר תזה כלי
ממדה, במוה יפה, יפטירו בספה. הן מפטירין :
האי מלדי"ף מלרף ומטהר נפשו ל"ן מייה, לחן ומסד
בסייעתא דשמייא , וכל לר וחויב'תס כסקרין :
האי מבע"י ליה כל ומנא , ובמות מי ומנא לות מכמה,
ותיה עליהו דינן, שקטו ושלנן . כהנכת גוברין :
האי מילי קטני ממנו יפלו סדר"י בוירין , לזל"תר
קורין ומקרין , ובנת המקדש ופס נזכה זכתי
לדק דכרין ולמדרין : ע"ה אברהם חמוי ס"ט

פה כלכתה יע"א

שכת ימלט נפשו מיד שאול סלה לפר"ק

בדפוס

ע"ה אליהו משה דוויך הכהן ס"ט

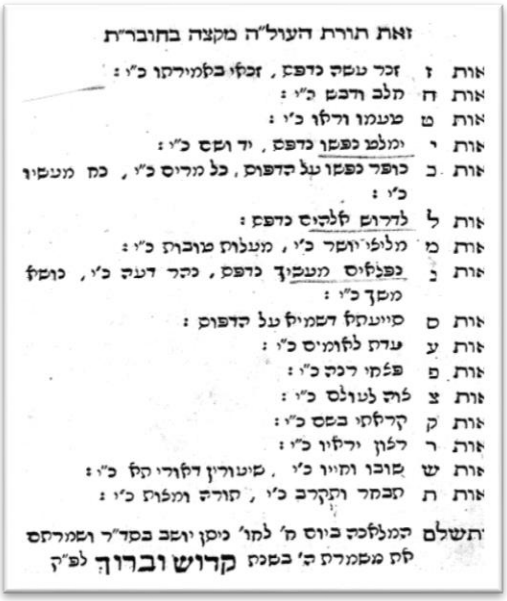

זאת תורת העול"ה מקצה בחובר"ת

אות ז זכר עשה נדפס , זכלו בלמידיקו כ"ו :
אות ח הלב הדפס כ"ו :
אות ט טעמו ודלו כ"ו :
אות י ימלט נפשנו נדפס , יד ופס כ"ו :
אות כ כופר נפשו על הדפוס , כל מדיס כ"ו , כח מעשיו כ"ו :
אות ל לדרוש לקהיס נדפס :
אות מ מלילי ופר כ"ו , מעלות טובות כ"ו :
אות נ נפלאיס מעשיך נדפס , נהר דעה כ"ו , נושא משך כ"ו :
אות ס סייעתא דשמיא על הדפוס :
אות ע עדת לאומים כ"ו :
אות פ פלמי רנה כ"ו :
אות צ צוה לעולם כ"ו :
אות ק קדושתי בפס כ"ו :
אות ר לצון ידלון כ"ו :
אות ש שובו ומיו כ"ו , שיעורין דקורי הא כ"ו :
אות ת תבחר ותקרב כ"ו , תורה ומצות כ"ו :

תשלם המלאכה ביום ח' לחו' ניסן יומב בסד"ר ושמרתם לת משמרת ה' בשנת קדוש וברוך לפ"ק

למשמעות השם: השם מבוסס על פסוק מספר תהילים.[431] מוסיף הא"ח בהקדמה: "שמו קראתי **ימלט נפשו** מלתא בטעמא נגד שמ"א עם המלו' עולות בחשבון ממני ע"ה [עבד השם] אברהם חמוי וגם טעם לצ"ד [לציית דינא] דעל ידי הנהגות טובות הללו ימלט גוף ונפש".[432]חישוב הגימטרייה של הא"ח אינו ברור.

[431] תהילים, פט', מ"ט. "מִי גֶבֶר יִחְיֶה וְלֹא יִרְאֶה מָוֶת יְמַלֵּט נַפְשׁוֹ מִיַּד שְׁאוֹל סֶלָה:"

[432] ראו: חמוי, ימלט נפשו, עמ' 7 (המספור שלי).

מהדורה ראשונה: שנת הוצאה לאור "**ימלט נפשו מיד** שאול **סלה**" היא תרמ"ד - 1884. ההדפסה הסתיימה באותה שנה, כפי שנרשם בקולופון, שנת **"קדוש וברוך".**

דפוס: "אליהו משה דוויך הכהן", כלכתה.

הסכמות:

- ר' שלמה ב"ר יעקב סבאג, מכנאס, תר"ם (1880).

פונט: כתב רש"י. מילים מאגיות, שמות ותאריכים הודגשו באותיות אשוריות.

תוכן הספר: א. סגולות ורפואות על סדר אלף בית. ב. אסטרולוגיה. ג. סדר פיטום הקטורת.[433] ה. דיוני מוסר. ו. פסקי דין של הא"ח. ז. הנהגות וכוונות בתפילה. ח. פרטים ביוגרפיים. י. רישום כלל כתבי הא"ח.

מהדורה שנייה

מו"ל: הוצאת יוסף בן יצחק כהן, ירושלים.

שנת הוצאה לאור: תש"ן (1990).

שינויים ביחס למהדורה המקורית:

- הקדמת המו"ל.
- ביוגרפיה כללית של הא"ח.
- מפתח כללי.

הערה: מהדורה זו נאמנה למקור.

2.7.2 מחזורי תפילה לחגים על פי הסדר בלוח העברי

בחרתי לציינם על פי הסדר בלוח העברי, משום שבחלק מן הספרים אין ודאות לגבי תאריך גמר ההדפסה.

[433] קטע זה מ"ימלט נפשו" יצא לאור בנפרד, ראו: סיבוני, פטום.

2.7.2.1 בית דין- ליוורנו 1879

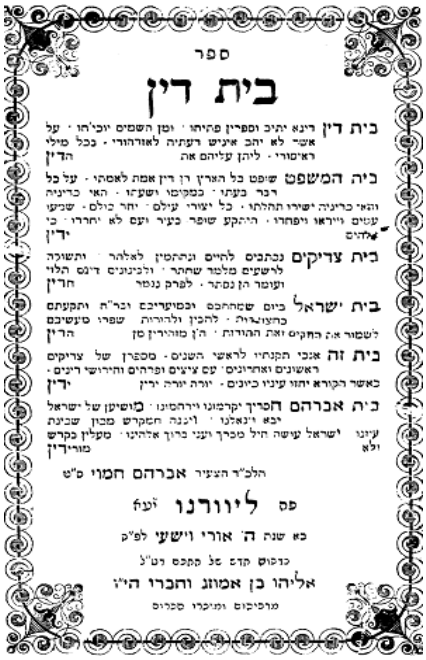

ספר

בית דין

בית דין דינא יתיב וספרין פתיחו · ומן השמים יוכיחו · על אשר לא יחב איניש רעתיה לאודהורי · בכל מילי ראיסורי · ליהן עליהם את הדין

ביה המשפט שופט כל הארץ דן דין אמת לאמתו · על כל דבר בעתו · כמימרו ושעתו · האי כרעיה והאי כרעיה ישרו תהלתו · כל יצורי עולם · יחד כולם · שבעו עינים וירדו ויפחדו · הרקע שופר בעיר ועם לא יחרדו · כי אלהים ידין

בית צדיקים נכתבים לחיים ונהתמין לאלהר · ותשובה לרשעים מלטר שהתר · ולכיבונים דינם תלוי ועומד הן נמהר · לפרק נמהר הדין

בית ישראל כיום שמחתכם וכמיעדיכם וכר"ת ותקעתם כחצוצרות · להכין ולהזהיר שפרו מעשיכם לשמור את החקים זאת ההודות · הן מזהירין מן הדין

בית זה אנכי תקנתיו לראשי השנים · מספרן של צדיקים ראשונים ואחרונים · עם עצים ופרחים והירושי רינים · כאשר הקורא יהנו עיניו כיונים · יורה יורה ידין ידין

בית אברהם חטריך יקרמונו ירחסונו · מושיען של ישראל יבא וינאלנו · ויבנה חמקדש מכון שכינת עינינו ישראל עושה חיל מכרך ועני ברוך אלהינו · מעלין בקדש ולא מורידין

הלכ"ד הצעיר אברהם חמוי פ"ש

פס ליוורנו יע"א

בא שנת ה' אורי וישעי לפ"ק

כדפוס קדש של מקבס נט"ל

אליהו בן אמוזג והכרו הי"ו

מרפיקים ומיכרו ספרים

קולופון ראשון

בית מנחה לצום גדליה דין

אחר המזמור אומרים קדיש יתא מלמא ואומרים מלינו לשנה · ומתפללין ערבית עם קריאת שמע בזמנה והולכים לבתיהם לאכול בשמחה · ותקיבל תפלתם ותעניתם לרצון לפניו יתברך שמו הוא אלהי אברהם :

וכשלם המלאכה ביום ח"י לחדש אב בשנת חיב"ה יתו"רה נודעה לפר"נ :

קולופון שני

ברכת הגומר

ברוך ה' אלהי אברהם מי ימלל גבורותיך ה' המחזיק לאדם דעתך עצותיך בכוחך · הבוטח ליומן כל כפש בכלה הוא נותן עוז מבטחה : הנותן כח לעשות חיל בתורתך ה' ויוסיף לקח ברוב לקחך · ופי יגיד תהלתך ה' בשמחות וגיל בשיר ושבחה · אשר מלא את ידי יד בהה היד שבשתלחה · בכתב הנשתוון אשר כתבתי הנה ספרי קטינו אשר ליקטתי מעברותיך ספרי חז"ל אשר לבו לעניים שמש ורחק · ומאשר בהם דבר פי זעיר שם זעיר שם אשר כונו אלבעותי וימיני טעתה · וברוך ה' אשר הקים מזימותיך לבבי מצרה לי קיתה הרוחה · בהדפסת ספרי הקטן הלזה יערב עליו שיח תפילתי קטורת ישים כמרקחה · ועיני תמיד אל ה' בבעו במטו מיכה בעיני שפתה · שיעזרני ע"ד כ"ש למען דפוס אחר הכתיב אשר בכיתי לו לשמו הלא המה בית הכפורת · ובית משתה · ובית ה' בוס צום · ובית ועד · ובית השמחה · ואחר ספרי הנשאריה בכתיבת יד עזרת ה' תוסיף תת לי כוחה · ויטב לה' מעור פר אז כשב אי עניות דבי טבחת · ואחל ברחמיו יקבץ נדחי ישראל הטולעה והנדחה · ובנו יגון ואנחה · יתן ה' לבם ומלאכה מבוחה · בב'ות ציון וירושלים שביבה מרחפת על בניה אם הבנים שמחה עבנו אלהי אברהם :

אֶת הָאֱלֹהִים אִנִי יִרְאֶ'
בְּטַח בַּה' וְעֲשֵׂה טוֹבָ'
רְמֵה קִרְבִי בַּה' וְלִשְׁמוֹ אוֹמְרָ'
מְצָאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ וְאֶדְבַּק בְּשֵׁם'
שָׁלוֹם רַב וְכוֹ' וְיִשָּׂא לְךָ שָׁלוֹם
חַיִּי אִמִּי וְכוֹ' וְאֹמַרְתָּם כֹּה לְחַיִּי
חוטר מנוצ יצי ונצר מעשיו יפרח

ת"ו ש"ל ב"ע

למשמעות השם כותב הא"ח בהקדמה: "והרביעי בקדש זה שמו נטל עליו **בית דין**. יען שהוא מיוסד ליום הדין. ועוד בה כנגד שמה אלהים חשבה. **בית דין** עולות בחשבון גימטריא **הקטן אברהם חמוי**". אכן, ערכו הגימטרי של "בית דין" שווה לערך הגימטרי של "הקטן אברהם חמוי".

מהדורה ראשונה: שנת הוצאה לאור: שנת "**ה' אורי וישעי**"[434] היא תרל"ט - 1879. בחישוב הגימטרייה של שנת "ה' אורי וישעי" יש לחשב את שם ה' [יהוה] במלוא ערכו, 26, לכן תוצאת החישוב היא שנת תרל"ט (1879). ב"ספרי אר"ץ" ו"בית עקד" לא חושב שם ה' במלוא ערכו, לכן בספרים אלה נכתב שספר זה יצא לאור בתרי"ג (1853), וזו טעות. ההדפסה נמשכה מספר שנים. בקולופון נרשם שהספר הושלם ביום יח' אב תרמ"ה (1885), אולם לאחר הדפסת הקולופון נוספו לספר זה שני קטעים. הקטע הראשון עוסק בעיקר בתפילת "נתנה תוקף", שהא"ח הקדיש מחקר נוסף למקורה. בסוף קטע זה הודפס קולופון נוסף בו לא מוזכרת שנת סיום. לאחר מכן הא"ח מוסיף קטע נוסף העוסק בע' שמות מטטרון, אותו הגדיר הא"ח כ"השמטה". לכן, נראה כי שנת סיום ספר זה היא תרמ"ו (1886) זמן קצר לפני מותו. "השמטה" זו הייתה אמורה להיות ממוקמת בדף קכו' בספר זה.[435] בעמוד האחרון של ספר זה הא"ח מציין שהיו שתי סיבות שגרמו לעיכוב בהדפסת ה"השמטה", אולם מטעמיו הוא מציין רק סיבה אחת. לגבי הסיבה השנייה נותר רק לשער:

נשלמו השבעים שמות של מטטרון שר הפנים ובהיות אופן סגולתם ופעולתם הנורא רבה לא הצגתים לפניך קורא נעים לתרי טעמי ראשונה מחמת הוצאת הדפוס כי רבה עלי. וזאת שנית אין כאן מקומם.

דפוס: "אליהו בן אמוזג וחברו", ליוורנו.

הסכמות:

- ר' אברהם גאטאנייו, שאלוניקי, אייר תרל"ו- 1876.
- ר' אברהם חג'אג', תוניס, יג' טבת תרל"ט- 1879.
- ר' מאיר צבי בר' מיכאל לוריא אשכנזי, גיברלטר.

פונט: כתב רש"י. תפילות, מילים מאגיות, שמות ותאריכים הודגשו באותיות אשוריות.

---

[434] תהילים, כז' א'. "לְדָוִד ה' אוֹרִי וְיִשְׁעִי מִמִּי אִירָא ה' מָעוֹז חַיַּי מִמִּי אֶפְחָד:"

[435] ראו: חמוי, בית דין, דף קצז' ע"א.

תוכן הספר: א. תפילות ודינים לראש השנה על דרך הקבלה. ב. שתי הקדמות של הא"ח: אחת מתרל"ח השנייה מתרל"'ט. ג. סגולות. ד. פרק מכתב היד "סייעתא דשמיא". ה. פרטים ביוגרפיים. ז. ע' שמות מטטרון. ח. דיון באשר לתפילה בה מוזכר "ישוע שר הפנים". ט. דיונים בענייני מוסר.

<u>מהדורה שנייה</u>

מו"ל: הוצאת מכון הכתב.

מקום ושנה: ירושלים תשמ"ו (1986).

מהדורת צילום.

למהדורה זו מצורף תוכן עניינים ומבוא מאת הרב עזרא בצרי.

2.7.2.2 בית הכפרת

ספר

בית הכפרת

בית הכפרת · אני שחרחו'רת · לפני אל רם ונ'נשא · מלך יושב על כסא · רחמים למנעי · וסייעתא דשמיא רלא ליהו לאמנעי · כל נדרי ואסרי ושבועי · בי בענ'ן אר'אה א'ל הכפרת

בית אלהים אל נרול ונורא · אתאנו לבקש מטך כפרה · ומה יצרק אנוש עם אל כי פי ה' טרה · והקי'ל נשמע כשמי'רה · ובא והתפלל הפלות הטשה · ובעינוי נפש מנער ועד זקן איש ואשה · בטהרה ובקדושה · בכהן נדול הנכנס לפני ולפנים לפני הכפרת

בית הסדרה עם סדר עבודה · אשר ל'ו יקרה · מליוקט ומזווקק מראשונים ואחרונים · מנוסה בי"נ נפה עשרת סונים · אליו פי קראתי כופר נפשו · וטהרו וקדשו · אל פני הכפרת

בית הנפש כי חש'בע בקרשי שמים · כבואם אל הקדש בנחל דמעה יזלו מים · כורדויים עשרה · מתקנים הנפש הישרה · התורת מעשה ועבודת הוים יעלה כריח קטורת · לפני הכפרת

בית זה אנכי תקנתיו · סדרתיו גם עשיתיו · מהורהן של ראשונים ואחרונים · היקרה מפז וספנינים · מכהן נדול הנכנס בכית הכפרת

בית אברהם חסד ואמת יקדמו פניך · מארי דעלמא שלח נואל לישראל עמך · והשב העבודה לדביר ביתך · יראו עינינו וישמח לבנו · בבנין בית מקדשנו · את הכפורת ולפני הכפרת

הלכ"ר הצעיר אברהם המוי ס"ט

פס ליוורנו יעמ

בא שנת ה' אורי וישעי לפ"ק

בדפוס הדש של הקלס רט"ל

אליהו בן אמוזג וחברו הי"ו

מרפוסים ומוכרי ספרים

עמ' אחרון קצב' ב'

בית שחרית של כפור הכפורת

יתומר כפהן מהיכל

יַהְלְלוּ אֶת שֵׁם יְהוָה כִּי נִשְׂגָּב שְׁמוֹ לְבַדּוֹ הוֹדוֹ עַל אֶרֶץ וְשָׁמָיִם: וַיָּרֶם קֶרֶן לְעַמּוֹ תְּהִלָּה לְכָל חֲסִידָיו לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל עַם קְרוֹבוֹ הַלְלוּיָה: יְהוָה הוּא הָאֱלֹהִים יְהוָה הוּא הָאֱלֹהִים בַּשָּׁמַיִם מִמַּעַל וְעַל הָאָרֶץ מִתַּחַת אֵין עוֹד: אֵין כָּמוֹךָ בָּאֱלֹהִים יְהוָה וְאֵין כְּמַעֲשֶׂיךָ:

וכשמכניס ספר תורה לפיכל אומר

שׁוּבָה לִמְעוֹנְךָ · וּשְׁכוֹן בְּבֵית מָאוֹנֶיךָ · כִּי כָל פֶּה וָכָל לָשׁוֹן יִתְנוּ הוֹד וְהָדָר לְמַלְכוּתְךָ: וּבְנֻחָה יֹאמַר שׁוּבָה יְהוָה רִבְבוֹת אַלְפֵי יִשְׂרָאֵל: הֲשִׁיבֵנוּ יְהוָה אֵלֶיךָ וְנָשׁוּבָה חַדֵּשׁ יָמֵינוּ כְּקֶדֶם:

ויקורם שלום לכור למהפלל הפלת מוסף ומתחיל כמו שהתיקם כמ"כ כ"ם

תפלה לויעבור

סדור הרב המיבהק וכבולל יעבצו המוהר"ר חיים בן עטר זלה"ה לתומיה כוים כפיר כעוד שבשלום לכור תומר ויעבור

יְהִי רָצוֹן מִלְּפָנֶיךָ אָבִינוּ מַלְכֵּנוּ אֱלֹהֵינוּ יְדִידוּת אוֹר נַפְשֵׁנוּ רוּחֵנוּ וְנִשְׁמָרֵנוּ לְמַעַן בְּרִיתְךָ אֲשֶׁר כָּרַתָּ לְיִשְׂרָאֵל עֲשֶׂרֶה מִדּוֹת שֶׁאֵינָן חוֹזְרוֹת רֵיקָם לְעוֹלָם מִלְּפָנֶיךָ זְכֹר אַהֲבָתֵנוּ וְחִבָּתֵנוּ וְהָשֵׁב שְׁכִינָתְךָ לְבֵית קָדְשֵׁנוּ וְתַחֲזוֹר לְהִשְׁתַּעֲשֵׁעַ בָּנוּ כִּימֵי קֶדֶם כִּי קָשָׁה פְּרִידָתְךָ מִמֶּנּוּ כִּפְרִידַת נַפְשֵׁנוּ מִגּוּפֵנוּ הָמוּ מֵעֵינוּ וְכָלְתָה נַפְשֵׁנוּ אֶל גְּאוּלַת שְׁכִינָתֶךָ וְאֶל מְעוֹן קָדְשְׁךָ וְלִרְצוֹנְךָ יְהוָה נִכְסְפְנוּ · הֵנֵנוּ מִתְחַנְּנִים וּבוֹכִים לְפָנֶיךָ יְהוָה אָב הָרַחֲמָן עַל נְלוּת הַשְּׁכִינָה הוֹשִׁיעָה יְהוָה שְׁכִינָתְךָ וְרַבֵּק נַפְשֵׁנוּ בְּאַהֲבָתְךָ הַנְּעִימָה וְהַעֲרִיבָה עַל נַפְשֵׁנוּ רוּחֵנוּ וְנִשְׁמָתֵנוּ וְיֵעוֹל מַלְכֵּנוּ בְּהֵיכְלֵיהָ:

אין רגילין להאריך כאן בפוטאים כדי להתפלל מוסף קודם שבע שעות שלא יגיע זמן המנחה יסדרו פיוט להתפלל מוסף קודם שיגיע זמן המנחה:

מהדורה ראשונה: שנת הוצאה לאור: "**ה' אורי וישעי**" היא תרל"ט–1879. ראו הערה שהערתי בתיאור הספר "בית דין" בדבר חישוב "ה' אורי וישעי". הדפסת ספר זה לא נשלמה. הא"ח הדפיסו במקוטע עד אחרית ימיו, לכן לא נמצאים בו דברי סיום של הא"ח. בספר זה מוזכר אירוע משנת תרנ"ה– 1895, תשע שנים אחרי מות הא"ח. מדובר בשגיאת דפוס, כפי שציינתי בסוף הפרק הביוגרפי.

דפוס: "אליהו בן אמוזג וחברו", ליוורנו.

הסכמות:

- ר' אברהם גטניו, שאלוניקי, אייר תרל"ו- 1876.
- ר' אברהם חג'אג', תוניס, יג' טבת תרל"ט- 1879.
- ר' מאיר צבי בר' מיכאל לוריא אשכנזי, גיברלטר.

פונט: כתב רש"י. תפילות, מילים מאגיות, שמות ותאריכים הודגשו באותיות אשוריות.

תוכן הספר: א. דיני יום הכיפורים חלקם על דרך הקבלה. ב. תפילות היום. ג. סגולות. ד. פרטים ביוגרפיים. ה. ענייני מוסר

<u>מהדורה שנייה:</u>

מו"ל: הוצאת מכון הכתב.

מקום ושנה: ירושלים תשמ"ה (1985).

מהדורת צילום.

שינויים ביחס למהדורה המקורית:

- מצורף תוכן עניינים ומבוא מאת הרב עזרא בצרי.
- מאחר שהדפסת ספר זה לא הושלמה מעולם ע"י הא"ח, השלימו אנשי מכון הכתב את התפילות החסרות מתוך סידור תפילה אחר: "מסידורו של הג"ר [הגאון רב] עזרא דנגור זצ"ל הרב הראשי של בבל". החל מעמוד 465.

<u>מהדורה שלישית:</u>

מו"ל: הוצאת מכון הכתב. המהדיר יוסף חיים מזרחי.

מקום ושנה: ירושלים תשס"ד (2004)

שינויים ביחס למהדורה המקורית:

- מצורף תוכן עניינים ומבוא מאת הרב עזרא בצרי.
- הקדמת המהדיר.
- ביוגרפיה קצרה של הא"ח.
- מהדורה מוערת ומבוארת.
- גם במהדורה זו השלימו את החסר ממחזור התפילה שערך הרב עזרא דנגור החל מעמוד 597.

הערה: מהדורה זו אינה נמצאת ברשומות הספרייה הלאומית.

2.7.2.3 בית שמחה- ירושלים 1965

זה השער לה׳

הועתק והוכנס לאינטרנט www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשס"ח

ספר

בית שמחה

בית זה מלוקט ומזוקק כל דיני סוכה והתג וד׳ מינים, מראשונים ואחרונים, מלאכי אלהים, מלכים מזיינים, שמהם תצא תורה, ערוכה בכל ושמורה, הלכה והן מורין.

בית השמחה המשמח אלהים ואנשים, כליל לאישים, זמן שמחתנו כמו בית הבחירה ובית ה׳ שתי בתי ניריין.

בית מיכ״ה מה לגבר כי יקרא קן קולמוסא, נכנס באוכלוסא, באתרא דזיקוקין דנורא וביעורין.

בית חדש אין מדרש בלא חידוש אי המרבה ואי הממעיט לא ניזונו דבריהם לשיעורין.

בית אברהם ח״יש מ״הר ישלח ישועה, לבני הגולה הנידחה והצולעה, יבנה המקדש ונזבחה בו זבחי תרועה. ומקבלין דין מן דין ואמרין.

נדפס

בעה״ק ירושלים תובב״א

בדפוס רפאל חיים הכהן בע״מ

בשנת התשכ״א

מהדורה ראשונה: שנת הוצאה לאור: תשכ"א - 1961. בהקדמת ספריו "בית אל", "בית הבחירה" ו"לדרש אלהים" מספר הא"ח שהספר "בית שמחה" עולה על שולחן הדפוס. בסיום ספרו "ימלט נפשו" נכתב כי הספר "בית שמחה" נמצא בדפוס. אולם ככל הנראה מסיבה זו אחרת הדבר לא הסתייע בידו של הא"ח,

ובסופו של דבר לא נשלמה הדפסתו. בהסכמת הרב טולידאנו מסופר כי כתב היד היה בחזקתו של עזרא פרחיה הכהן, מצאצאי אליהו בן אברהם שלמה הכהן מחבר "מדרש תלפיות" ואביו של המקובל המפורסם חיים פרחיה הכהן, הידוע בשם "החלבן".[436] הוא מסר כתב יד זה למר אמיל חמווי אשר הוציאו לאור בשנת 1961. במהלך העבודה על המחקר הנוכחי ניסיתי ליצור קשר עם מקובל זה, אך הדבר לא עלה בידי.

דפוס: "רפאל חיים כהן", ירושלים.

פונט: אותיות אשוריות.

הסכמות:

- אליהו בן אמוזג, תרל"ה 1875.
- ר' אברהם הג'אג', תוניס, יג' טבת תרל"ט - 1879.
- ר' מאיר צבי בר' מיכאל לוריא אשכנזי, גיברלטר.
- ר' יעקב משה טולידאנו.

פונט: כתב אשורי, מילים עניינים ושמות הודגשו.

תוכן הספר: א. תפילות ודינים לחג הסוכות. ב. הקדמת המחבר לספר זה. ג. הקדמת המחבר לספר בית הבחירה. ד. פיוט שחיבר הא"ח לחג הסוכות. ה. פולמוס שניהל הא"ח. ו. השמטות מספריו האחרים.

הערות:

- ההסכמות לספר זה, למעט, כמובן, הסכמתו של הרב טולידאנו, הועתקו מספריו האחרים של הא"ח.
- בכל מחזורים האחרים שחיבר הא"ח יש תפילות בלוויית דיני החג והנהגותיו. בספר זה הושמטו כלל התפילות ונדפסו רק הדינים וההנהגות.

[436] לרב זה אתר רשמי: http://ravhaim.org/index.html. כמו כן התפרסמו אודותיו מספר כתבות, הנה קישור לאחת הכתבות מאת תומר פרסיקו: http://www.nrg.co.il/online/1/ART1/446/933.html.

2.7.2.4 בית הבחירה- ליוורנו 1875

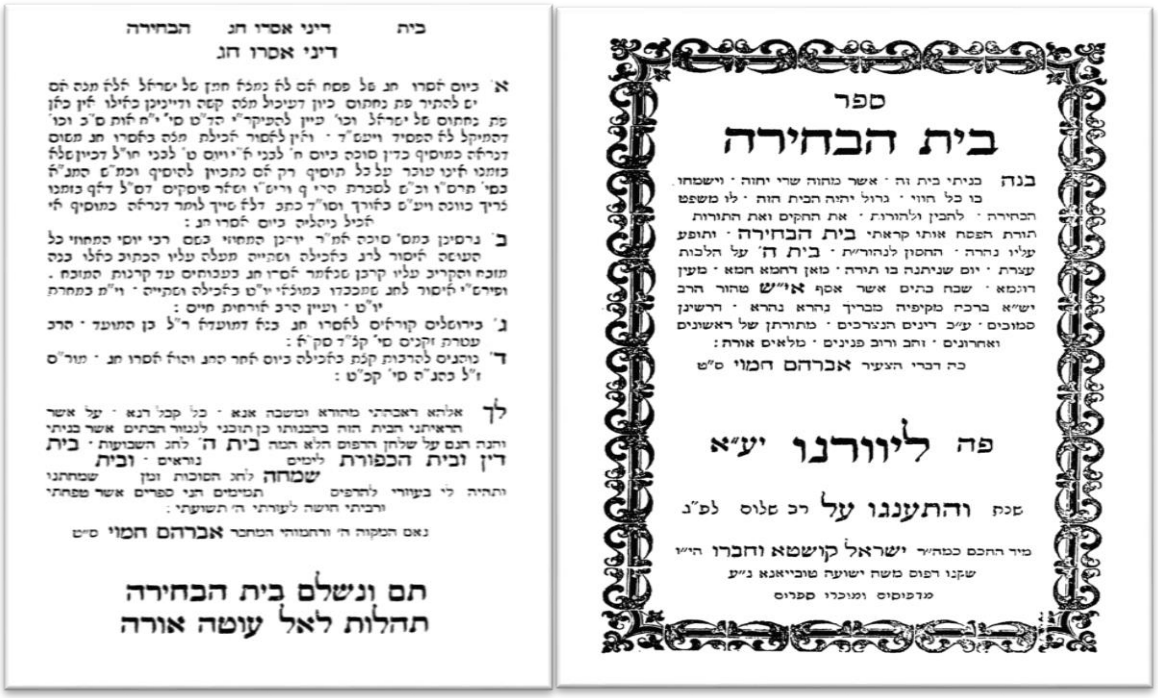

בית דיני אסרו חג הבחירה

דיני אסרו חג

א' ביום אסרו חג של פסח אם לא נמצא חמץ של ישראל אלא מצה אם
ים להתיר את נחתום כיון דעיכול מצה קשה ודיינינן כאילו אין כאן
את נחתום של ישראל וכו' כיון להעיקר"י הד"ט סי' י"ח אות ס"ב וכו'
דהעיקל לא הפסיד ויעש"ד · ואין לאסור אכילת מצה באסרו חג מעשה
דגרלה כתוסיף כדין סוכה ביום ה' לבני ק"ו ויום ט' לבני חו"ל דכיון שלא
בזמנו אינו עוכר על כל תוסיף רק אם נתכוין להוסיף וכמ"ש התג"א
בסי' תרס"ו וב"ש לסברת הרי q וריש"ו ושאר פוסקים דס"ל דלא בזמנו
גריך כוונה ויע"ש כאורך וסו"ד כתב דלא סיוך לאחר דגרלה כתוסיף אי
אכיל ניהליה ביום אסרו חג :

ב' נרסינן בתס' סוכה אמ"ר יוחנן המחזיר בשם רבי יוסי המחוי כל
העושה איסור ליג באכילה ושתייה מעלה עליו הכתוב כאלו בנה
מזבח והקריב עליו קרבן שבאחר אסרו חג בעבוחים עד קרבנות המזבח .
ופירש"י איסור לחם שמבכדו כמולאי יו"ט באכילה ושתייה · וי"מ בתחרת
יו"ט · ועיין הרב אורחות חיים :

ג' בירושלים קורבים לאסרו חג בגלל דמועדא ר"ל בן המועד · הרב
עטרת זקנים סי' קל"ד סק"ל :

ד' נוהגים להרבות קצת באכילה ביום אחר הרג והוא אסרו חג · תור"ס
ז"ל בסג"ה סי' קכ"ט :

לך אלהא ראבתתי מהודא ומשבה אנא · כל קבל רנא · על אשר
הראיתני הבית הזה בחבנותו כן תוכני לנטוע הבתים אשר בנית
ותנה הגם על שלחן הדפוס הלא הנה בית ה' לאחר השבועות · בית
דין ובית הכפורת לימים נוראים · ובית
שמחה לאחר הסוכות ומן שמחתנו
ותהיה לי בעזורי להדפיס תמימים הני ספרים אשר שפחתי
והביתי הראשה לעזתתי הי תשועתי :

נאום המקוה הי ורחמוהי המחבר אברהם חמוי ס"ש

תם ונשלם בית הבחירה
תהלות לאל עוטה אורה

ספר
בית הבחירה
בנה בניתי בית זה · אשר מהוה שרי יחוה · וישמחו
בו כל חווי · גדול יהוה הבית הזה · לו משפט
הבחירה · לחבין ולהורות · את החקים ואת התורות
תורת הפסח אותו קראתי בית הבחירה · ותופע
עליו נהרה · החסון לנהור"ת · בית ה' על הלכות
עצרת · יום שניתנה בו תורה · מאן דחמא חמא · מעין
דומא · שבח כתים אשר אסף אי"ש טהור הרב
יש"א ברכת מקיפיה מבריך נהרא נהרא · דרשינן
סמוכים · ע"כ דינים הנצרכים · מתורתן של ראשונים
ואחרונים · וחב ורוב פנינים · מלאים אורת :
כה דברי הצעיר אברהם חמוי ס"ש

פה ליוורנו יע"א

שנת והתענגו על רב שלום לפ"נ

מיר החכם כמה"ר ישראל קושטא וחברו הי"ש
שקנו דפוס משח ישועה טובייאנא נ"ע
מדפיסים ומוכרי ספרים

למשמעות השם:[437] בהקדמת המחבר מציין הא"ח כי חיבר ספר זה בהשראת ספר "בית עובד". נוסף על כך, הא"ח מבקש להנציח בחיבורים אלה את עצמו ואת אביו: "כי בית הבחירה ובית ה' עולות בחשבון למעב"ד נייח"א לנשמ"ה דאב"א רפאל חמוי זלה"ה...כי בית הבחירה ובית ה' בגימטרייא הד"ל המחבר אברהם חמוי בן רפאל חמוי זלה"ה".

שנת הוצאה לאור: "בשנת **והתענגו על** רב שלום",[438] תרל"ה- 1875.

---

[437] הספרים "בית הבחירה" ו"בית ה'" כרוכים יחד. בספרי אר"ץ מייחדים לשני הספרים דיון נפרד, אולם מוער שם לגבי ספר "בית ה'": "כרוך יחד עם "בית הבחירה", גם ההקדמה משותפת". ראו: הראל, ספרי, עמ' 128. גם ב"מפעל הביבליוגרפיה העברית" מציינים כי מדובר בשני ספרים שונים. מנגד, לבירור פרטים על ספר "בית ה'" מפנים במפעל זה לספר "בית הבחירה". הא"ח עצמו מונה את שני החיבורים הללו יחדיו, כלומר חיבור אחד הכולל שני חלקים, כפי שניתן להבין זאת מהקדמת המחבר "חיברתי את האוהל אוהלה של תורה **בית הבחירה ובית ה'** והיו לאחדים". הא"ח אינו מקדיש עמוד שער לספר זה, אך מצרף קולופון. יש לציין כי העימוד ממשיך באופן רציף מספר "בית הבחירה" לספר "בית ה'" המתחיל בעמוד ר"ע. בעבודה זו בחרתי לדון בהם בנפרד מטעמי עריכה, אם כי ניכר שמדובר בספר אחד המונה שני חלקים.

[438] תהילים, לז' י"א. "וַעֲנָוִים יִירְשׁוּ אָרֶץ וְהִתְעַנְּגוּ עַל רֹב שָׁלוֹם:"

דפוס: "ישראל קושטא וחברו", ליוורנו.

הסכמות: רבני ליוורנו– אליהו בו אמוזג, אברהם טולוסא, ישראל קושטא, ניסן תרל"ה- 1875.

שפה: עברית, ובמקומות מסוימים יש קטעים בלאדינו.

פונט: כתב רש"י. תפילות, מילים מאגיות, שמות ותאריכים הודגשו באותיות אשוריות.

תוכן הספר: א. סדר חודש ניסן. ב. תפילות לחג הפסח ושבועות. ג. הגדה של פסח. ה. מגילת רות בתרגום ללאדינו. ו. הלכות ומנהגים לתקופה זו על דרך תורת הקבלה. ז. סגולות. ח. מספר פסקי הלכה של הא"ח. ט. ציונים ביוגרפים של הא"ח. י. ענייני מוסר.

<u>מהדורה שנייה :</u>

מו"ל: הוצאת מכון הכתב.

שנה ומקום הוצאה: ירושלים, תשנ"ה (1985).

מהדורת צילום.

שינויים ביחס למהדורה המקורית: מצורף תוכן עניינים ומבוא מאת הרב עזרא בצרי.

2.7.2.5 בית ה'- ליוורנו 1875

בס"ד ער

ספר בית ה'

דיני ערב ר"ח סיון

א' יגדל הלדם ויתחזק הנכר להתענות משמרת ר"ח ומה גם כחדש הקדוש הזה יתעורר כתשובה ויפשפש כמעשיו ולתקן מאשר חטא על הכסף · ועיין בכית הבחירה בדיני ערח"ן דף ל' וכ' ויע"ש :

ב' כמה גדלה סגולת התענית הזה כערב ר"ח הקדוש הזה כי מלבד תיקון גדול שמתקן לגר פגם כתורת ה' ומליתיה·ביד סגולה נפלאה לכיות לו זרע לנשים חכמים וידועים ירלי אלהים ולין תורה נפסקת מזרעו · החמ"י :

ג' מה טוב ומה נעים אם יוכלון שלח להתענות שני ימים ושני לילות רלופים למי שכבר נהג להתענות משמרת ר"ח לחדש השנה ואם לי לעשר לו מ"מ יתענה ביום ערב ר"ח הלזה תענית גמור ככל דיני התענית:

ד' כח התפלה ביום התענית בעיני נפש ובלב נשבר ונדכה ורוח נשברה נדלה עד למלך ומה גם בעת מנחה שטוב ונכון לעתור ולרעות ולשחר פני אביהו לב הרחמים ומלא כתוב להחמ"י תפלה טוב לרלה לאחרה

ביום תענית ער"ח סיון כמנחה · וזה נוסחה :

יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו שתסלח עמה זו שעת רחמים שעת הקשבה שעת הלזכה ונקרלך ותענני בעתיר לך ותעתר לנו שייהיה עולה לפניך תעניתנו היום למחול ולסלוח את כל חטאתינו ועוונותינו ופשעינו ולשר הרע בעיניך עשינו ועשינו בלאות גדולות ובל כן בלנו לפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו בגיף בלבב ובשל ורוח נשברה להפיל תחנונינו לפניך לגורות אותנו דרכי התשו' ולסעלותנו מעוותלה לטהרה כמו שטהרת את אבותינו בימים הלזה וכזמן הזה מעוותלת ואחמת הנחש בלחתם מתרים ושטר לבנו לעבדך בלחמת ולהעביר גלולים מן הלרץ לתקן עולם במלכות שדי :

ועתה יגדל נא כח ה' ותכפר לנו את כל עוונינו אשר עשינו והרשענו בכבוד תורתך התמימה ונהיה בטמא כולנו הנני תורתך שלא לשמה ושלא בקדושה ובטהרה ירלת ה' ואותה השלכנו אחרי גוויתנו ופרקנו עולם מעל לוארנו ומנינו את כל חמדותינו בהבלי העולם ואשר גזלנו בבכור התורה ולומדיה ונשתמשנו בכתרה של תורה וחללנו קדושתה וקללנו בנטיעות ונהיה כמפריד לגוף בהיותנו קוטפים מלוח עלי שיח ואשר הרע בעיניך עשינו ובעון משענו הנערנו בח הקליפות על ידי תורתנו ומלותינו אשר עשינו עודנו בחטלנו ושומאתנו ולא זכרנו כי תבייאנו בחשבון ואתה ברחמיך הרבים אל בא תבזה עבות נפשנו ובקל ברחמים ובראון את תפלתנו ויתוקן בל פגמינו אשר פגמנו בתורתך התמימה ותבורר ותוליא ניצולי קדושת תורתנו ומבותינו שנתפזרו בל ידינו בין הקליפות ותשליך המלולות יש בל חטאתינו ותוליא לאור משפטינו קדוש בקודש לחשפט בעברת על פירות הלילן :

יבזם

בית רינים לעשרת הדברות ה'

ד לך שקולה כנגד כולם ובספרי הקשן הלב ורבש הארכתי כיד ה' בה עלי במצוה ובמקומות אחרים ויע"ש סוף דבר הבל נשמע השם מיו יתן בלבבו אהבתו ויראתו ויפתה לבבו בתלמוד תורתו ללמוד ולמד לשמור ולעשות ולקיים מצותיו הבל לעבודתו יתש אנסיו :

הישועה אנא ה' הושיעה נא בראי שתא **הושענא רבא** לפיק :

אל ה' ויאר לנו אסרו חג בעבותים על קרנות המזבח :

שבח לאל בורא עולם
שזיכני בבית שני שנשלם

מהדורה ראשונה: שנת הוצאה לאור:"בשנת **והתענגו על** רב שלום",[439] תרל"ה- 1875. ההדפסה הסתיימה בשנה זו: "בהאי שתא **הושענא רבא** לפ"ק".

דפוס: "ישראל קושטא וחברו", ליוורנו.

הסכמות: רבני ליוורנו– אליהו בו אמוזג, אברהם טולוסא, ישראל קושטא, ניסן תרל"ה- 1875.

שפה: עברית, ובמקומות מסוימים יש קטעים בלאדינו.

פונט: כתב רש"י. תפילות, מילים מאגיות, שמות ותאריכים הודגשו באותיות אשוריות.

תוכן הספר: א. דינים והנהגות לראש חודש ניסן ולחג השבועות. ב. תפילות לשבועות. ג. כתובה ליום א' של שבועות בעברית ובלאדינו. ה. מגילת רות בתרגום ללאדינו. ו. אזהרות לרבי שלמה אבן גבירול. ז. סגולות. ח. מספר פסקי הלכה של הא"ח. ט. ציונים ביוגרפים של הא"ח. י. ענייני מוסר.

מהדורה שנייה :

מו"ל: הוצאת מכון הכתב.

שנה ומקום הוצאה: ירושלים, תשנ"ה (1985).

מהדורת צילום.

שינויים ביחס למהדורה המקורית: מצורף תוכן עניינים ומבוא מאת הרב עזרא בצרי.

[439]" תהילים, לז' י"א. "וַעֲנָוִים יִירְשׁוּ אָרֶץ וְהִתְעַנְּגוּ עַל רֹב שָׁלוֹם:"

2.7.2.6 בית אל- ליוורנו 1878

בית ברכת הנומ"ר אל

וכקר נאהיה אשתת ואחסה · קולי שמעה כחסדך וחנני וענני · עשה עמי אות לטובה · ויראו שונאי ויבושו כי אתה ה' עזרתני ונחמתני · למען דעת כל עמי הארץ כי אתה ה' אלהים סגבית שפלים עזור דלים והענה לעמו ישראל בעת שועם אליו תהלות לאל ברוך הוא וברוך שמו לעד ולעולמי עולמים אמן :

קמתי אני לפתוח לדודי כמע"ם אשר כורי לתר אהוביו תמיר לבאי רעקוב · כתוני דלבאי · ס"ן נכיר · רגמיר · וסכיר · מעלה המכס הסלם וסכולל כיסראל להלל כמוסר"ר **אליהו אמאליה** נר"ו · ועלוו ילין נזרו · אשר סים לי לתר"ר עו"ל לכת לנותרים על קורם · וכרוך מחים אשר ל"ו יכנה את כי"ק אח"ו . ולפעלת טבה אתרינו חולים אויבר · וקומכים מאוסר · ואני תפלה · לאל נורא עלילה · למען יאריך ימים עד זקנה ושיבה · ובקים מלאים מזהב סבה · ובני סמיכו לאלפי רבבה · ועליהם תבוא **ברכת טוב** לפר"ק :

נאם **האא"ח** ס"ט

אריה שאג מי לא יירא ה' אלהים דבר מי לא ינבא :
בירא ניב ספקים שלום שלום לרחוק ולקרוב אמר ה' ורפאתיו :
רכים תומרים מי יראנו טוב נסה עלינו אור פניך ה' :
הן תדני אלהים יעזר לי מי הוא יראינני הן כלם כבגד יבלו עש יאכלם :
מאל תכיך ויעזרך ואת שדי ויברכך ברכות שמים מעל ברכות תהום רובצת תחת ברכות שדים ורחם :
חונה מלאך ה' סביב ליראיו ויחלצם :
מגיל עוז שם ה' כי ירון צדיק ונשגב :
ואני אשיר עוד ואזמרן לבקר חסדך כי היית משגב לי ומנוס ביום צר לי: יבאו **ויגידו צדקתו** (לפ"ק) לעם נולד כי עשה :

ותשלם המלאכה בשנים אחרון לחדש שיון בסדר וולא פרח ולין לין ונמול שקדים בהאי שקא ובעלם **השמים לטהר** לפר"ק :

ת"ו ש"ל ב"ע

הוקמה הקמנה לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים הסמ"ח

ספר

בית אל

בית אל יסעאני ומצאה כי הורשני · כסליחות והתחנונים אל אלהינו · כי ירבה לסלוח להושיע כל קנוי :

בית זה אולן סובב ועלהו לתרופה · סרפא לנפש וטוף סקבירות שכירו אשר כמה נחשב ובשר בשרה סרפה · על זה הלב רוה :

בית ה' נלך בנפש עיפה · בכושת ופנם ובטחה · ובאמתה שיכרת מלנא רטפא · יבוא אשר בירדים ובתחנונים לילה ללילה יהוה :

בית סעון אתה הייה לנו כתשיבת נצחה · את כל ונובתה · בסקום שבעלי השובה קיסדים · עם צדיקים יחד נעסדים · יחדיו יהיו המים הנפש ילות :

בית זה אנכי הקבהיו לקשריו וכרתיו · סראשונים ואחרונים עם הוריסי רינים ושנינים נאים · הוד והדר תשוה :

בית אברהם חיפה ה' על עסך שיבה ה' רבבות בנים לנטילים · מלך כיפיו תחרינה ציוני מלכותיה מלכות עלם · ונין נכון נחוה אגן הבית בתבניהו · הדר הסר אלהים לשנתו · הביתו זהב בסשכיות · בנוי לתלפיות · יהיה בנן רוה :

בת דברי הצעיר **אברהם חמוי** סי"ס

פה **ליוורנו** יע"א

כשנת כי שמרו אמרתך **ובריתך** ינצרו לפ"ק

ברסום הדש של החכם הס"ל

אליהו בן אמוזג וחברו הי"ו

מרפיסים ומוכרי ספרים

למשמעות השם: לבד משאיפתו של הא"ח לחבר ספרים כדוגמת בית עובד הוא מוסיף כי ספר זה עוסק בתשובה שתקרב את המאמין לאל. יחד עם זאת מציין כי הערך של שם הספר בגימטרייה זהה לערך של שמו-שלו:"**בית** אל עולות בחשבון **העבד הדך אברהם חמוי הי"ו**".

שנת הוצאה לאור: "בשנת כי שמרו אמרתך **ובריתך** ינצרו"[440] היא תרל"ח - 1878. הדפסת הספר הסתיימה בסוף חודש סיוון שנה אח"כ, שנת **"השמים לטהר"**- תרל"ט.

דפוס: "אליהו בן אמוזג וחברו", ליוורנו.

הסכמות:

- רבי חיים פאלאג'י, איזמיר, אייר תרכ"ז- 1867.
- רבי אברהם גטניו, שאלוניקי, אייר תרל"ו- 1876.
- רבני ליוורנו– אליהו בו אמוזג, אברהם טולוסא, ישראל קושטא, אייר תרל"ט- 1879.

---

[440] דברים, לג' ט'. "הָאֹמֵר לְאָבִיו וּלְאִמּוֹ לֹא רְאִיתִיו וְאֶת אֶחָיו לֹא הִכִּיר וְאֶת <בנו>בָּנָיו לֹא יָדָע כִּי שָׁמְרוּ אִמְרָתֶךָ וּבְרִיתְךָ יִנְצֹרוּ:"

- רבני הישיבה הכללית בליוורנו– יצחק מילול, יוסף חיים סיניגאליא, שלמה ליאוני, דוד אוטולינגי, ראובן ב"ר בנימין פונארו.
- רבי שמעון דייטש מפרעסבורג, ירושלים, כסלו תרכ"ח– 1868.
- ר' אברהם חג'אג', תוניס, יג' טבת תרל"ט- 1879.
- רבני איזמיר- ר' יהושע שלמה ארדיטי, ר' אברהם פאלאג'י, תמוז תרל"ד- 1874.
- ר' אליהו חזן, טריפולי, אב תרל"ח 1878.

פונט: כתב רש"י. תפילות, מילים מאגיות, שמות ותאריכים הודגשו באותיות אשוריות.

תוכן הספר: א. תפילות ודינים לחודש אלול על דרך הקבלה. ב. פרטים ביוגרפיים. ג. סגולות. ד. פרק מכתב יד "סייעתא דשמיא". ה. ענייני מוסר.

<u>מהדורה שנייה:</u>

מו"ל: הוצאת מכון הכתב.

שנה ומקום הוצאה: ירושלים, תשנ"ה (1985).

מהדורת צילום.

שינויים ביחס למהדורה המקורית:

- מצורף תוכן עניינים ומבוא מאת הרב עזרא בצרי.

<u>מהדורה שלישית</u>

שנת הוצאה לאור: תש"ע (2010)

הוצאה: "מוסדות משפטים ישרים", מהדיר משה אייזנקוט.

הערה: באופן כללי מהדורה זו נאמנה למקור.

- במהדורה זו ביוגרפיה של הא"ח, אולם אמינותה נופלת מזו שנכתבה במהדורה שהדפיסה הוצאה זו לספר "לדרוש אלוקים".
- ביחד עם ספר זה כרוך כאן ספר נוסף של הא"ח– "זמן בית דין". מאחר שהנושאים בשני הספרים חופפים, שילב המהדיר את פרקי "זמן בית דין" בתוך ספר זה.

2.7.2.7 זמן בית דין- ליוורנו 1899

ספר
זמן בית דין

האי כר כם יפ לפניו דרכים קרתי • לי מפר"ן קאתי לי מזר"ם
קאתי • ואתרוייהו כרי מזיקא • וזה דכר כרור כדלוכא
פפוקא • שמאדם מועד לעולם עושם ע"ם כפי"ל וכ"י מ"ם •
כמזיקין נרמא • עבר חדתרוייהא :

האי מאן דמכעיה אע"נ דלא מזי מזלים מזי • לא ממרלא
הגדול חזם • כקים למשפט אלהים מאי הוי עלם •
מכי"לי ק"ש ומכי"לי • שרפים עומדין על מודין • וכשרו כעשם
מילודין מילודין • מקמר שערוקיו ואי סמי"לקא :

האי כעמראו • ויסלבו שמו כמקי"ל מעגים ומרדים ע"כ דכר מקשם •
קביעי לים ומכא זמן בית דין אלשים ויש ריכא דמלכותא

האי זר"זא • מכימא כרמיזא • עמא מזיזא • כעור לול קימי
כם"דר אלוקים ומקבוכים • עובכי כעמק מכב"א פועקים ומכם
כעכים • אמר לאו אש"לקא :

האי מעומקא קנייא • כרמי"כים קר"ים • כא ואדלא אשר
כעכיו מכוכותו דונמתו • מפ"מק בית אל אשר

כל זם • אקרו מזם ונם מזם • מורי ומכ כלם אקוזי • ומים אם
כין • קפאי על כים אל זכיכי וזכין • כי אם וידוי מגדול מק'ים
אשר ל'ן עוכים • ולמענן לא אמסר כל כו כספרי מקנן כים דין
ולזכים אם מרכים • עכרי הרחי לעוכותא :

האי מולאא זעוזתו הוא ממיני אבא זעוזרי • ומהו לרפוי
אמרי • פי ומכיון לכי קים מאדים דעלמא דכתורא
עימים מרי • אדני אלמ"ם שלא כא נוקא ליפרקא נכרא דמייעים
מאדים • ויכנם המקדש משופרי שופרי • ויכרוש עליהו ויו מכיכתו
ולא ישרי מיכן מדרים וזעוים ויקרים • כמ"ו :

מלא"ו תשעי אברהם שלום חי' חמוי ש"ם

פה ליוורנו יע"א

בשנת זמן בית דין ל' יום לפ"ק
כדפוס אדם של אחדנ"ל אליהו בן אמוזג וחברו הייו

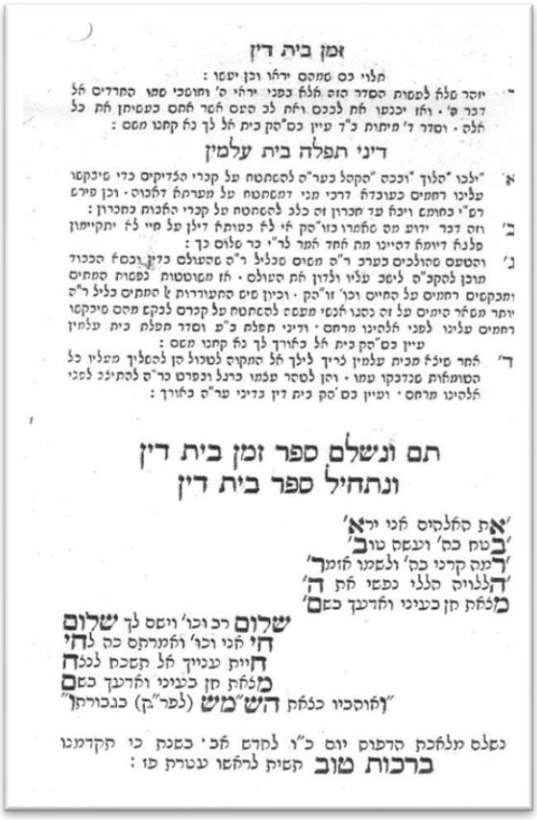

זמן בית דין

אלוי כם מתם ירהו וכן יעשו :
יאסר אלא לעשות הסדר הזה אלא בפני יחיה ה' ואומרי ספו אחרים אל
דבר פ' • ואז יכנסו את לבכם ואת לב הם אחר אחם כעשיתן את כל
אלה • וסדר ד' מיתות כ"ד עיין כם"סק כית אל לך כא קחנו מסם :

דיני תפלה בית עלמין

א "ילכו "הלוך "וכבה "הקהל בער"ם להשתטח על קברי הצדיקים כדי שיבקשו
עליהו רחמים כעובדא דרבי מני דמשתטח על מערתא דאבוה • וכן פירש
רש"י בחומש ויבא עד חברון זה כלב להשתטח על קברי האבות בחברון :
ב' וזה דבר ידוע מה שאמרו בזו"סק אי לא כעותא דילן על מי לא יתקיימון
עלנא דיומא דהיינו מת אחד אמר לר"י בר שלום כך :
ג' והשתם שהולכים בדרך ר"ם משום שבליל ר"ם שהעולם כדין וכשא הבכור
מוכן לשקר"ם ליסב עליו ולדון את העולם • אז משוטטות נפשות שמתים
ומבקשים רחמים על החיים וכו' זו"הק • וכיון שיש שתעוררות ל המתים בליל ר"ם
יותר משאר הימים על זה נהגו אנשי מעשה להשתטח על קברם לבקש מהם שיבקשו
רחמים עליהו לפני אלהינו מרחם • ודיני תפלת ר"ם וסדר תפלת כית עלמין
עיין כם"סק כית אל כאורך לך כא קחנו מסם :
ד' אחר שיצא מבית עלמין לריך לילך אל המקום לבטול הן להשליך מעלין כל
הטומאות שנדבקו עמו • והן לשאר עצמו כראל וכפרש מר"ם להתיצב לפני
אלהינו מרחם • ועיין כם"סק כית דין בדיני מר"ם באורך :

תם ונשלם ספר זמן בית דין
ונתחיל ספר בית דין

'את אלהים אני יראֹ'
'בטח בה' ועשה טובֹ'
'דמה קרבי בה' ולשמר אזמרֹ'
'הלוויה הללו נפשי את הֹ'
מלאת תן כעיני ואדעך כשם

שלום רב וכו' ויש לך שלום
חי אני וכו' ואמרתם כה לחי
חיים עניך אל תשכח לנצח
מלאת תן כעיני ואדעך כשם
"ואוסכיו כלאת השמש (לפר"ק) כגבורתו"

נשלם מלאכת הדפוס יום כ"ו לחדש אב • בשנת כי תקדמנו
ברכות טוב תשית לראשו עטרת פז :

מהדורה ראשונה: שנת הוצאה לאור: "**זמן בית דין ל' יום**" היא תרנ"ט – 1899. קביעת התאריכים בספר זה מעלה תמיהה, כפי שמעיר עליו גרשם שלום: "נדפס לראשונה תרל"ו? ההסכמה משנת תרמ"ו, ובסוף הספר תרמ"ה".[441] על פתרון חלק מן הבעיה עמדתי בסוף הפרק הביוגרפי. בקצרה, אני סבור שספר זה הודפס במקוטע כמו הספר בית הכפרת ונשלם אחר מות הא"ח בשנת תרנ"ט (1899).

דפוס: "אליהו בן אמוזג וחברו", ליוורנו.

הסכמות:

- רבני פאס– ר' אבנר ישראל הצרפתי, ר' רפאל אבן צור.
- רבני מראכש– ר' מרדכי צרפתי, ר' שלום כהן, ר' מסעוד פינטו, ר' רפאל יוסף חרוש, ר' אברהם ן' מוחא, תרמ"א- 1879.

[441] ראו שער "זמן בית דין" ב"אוסף שלום", מספרו הקטלוגי: R 1396.

- ר' אברהם גאטאנייו, שאלוניקי, אייר תרל"ו- 1876.
- רבני ליוורנו– אליהו בן אמוזג, ישראל קושטא, תמוז תרמ"ה - 1885.
- ר' אליהו סלימאן מני, חברון, אלול תרמ"ו- 1886. הסכמה זו נכתבה אחרי מות הא"ח, אולם מחבר ההסכמה אינו מזכיר זאת, ייתכן שהדבר טרם הובא לידיעתו.

פונט: כתב רש"י. תפילות, מילים מאגיות, שמות ותאריכים הודגשו באותיות אשוריות.

תוכן הספר: א. תפילות ודינים לחודש אלול. ב. פרטים ביוגרפיים. ג. סגולות.

הערות:

- "בספרי אר"ץ" מוער "אולי זהו הספר המכונה, אצל פרידברג, כנראה בטעות, "דינא דמלכותא".[442] סבורני שפרידברג העתיק זאת ממ"ד גאון.[443] אין מדובר באותו ספר, משום שגאון מציין באותה שורה גם את הספר "זמן בית דין".[444]

<u>מהדורה שנייה:</u>

מו"ל: הוצאת מוסדות משפטים ישרים, מהדיר משה אייזינקוט.

מקום ושנה: בני ברק, תש"ע (2010).

השינויים ביחס למהדורה הראשונה:

באופן כללי מהדורה זו נאמנה למקור.

- במהדורה זו ביוגרפיה אמינה של הא"ח.
- המחבר הוסיף פרקים משלו ועל כך הוא מיידע את הקורא.

<u>מהדורה שלישית</u>

קיימת מהדורה נוספת בפרויקט "אוצר החכמה". מהדורה זו אנונימית, ללא כל פרטים מזהים, והיא אינה זהה למהדורות האחרות המוזכרות לעיל.

---

[442] ראו: הראל, ספרי, עמ' 137.

[443] ראו: פרידברג, בית עקד, עמ' 235.

[444] ראו: גאון, יהדות המזרח, עמ' 258.

2.7.3 חיבורים שונים

2.7.3.1 גבר ישראל- גיברלטר 1882

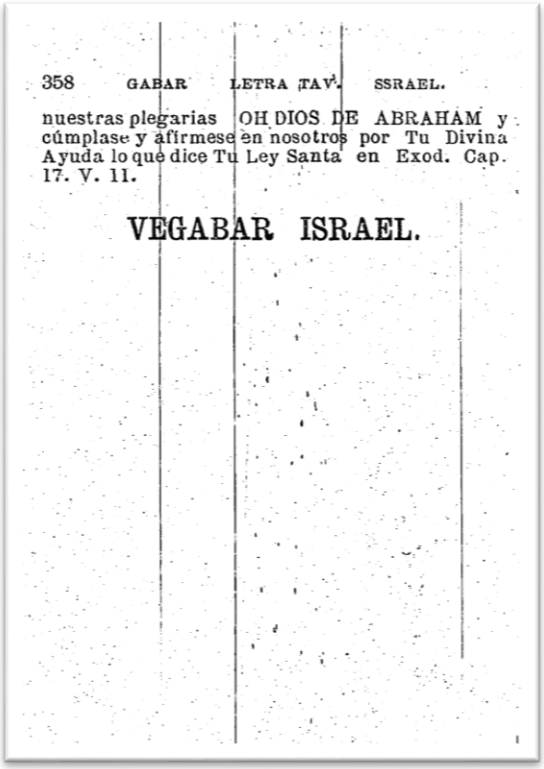

358 GABAR LETRA TAV. SSRAEL.

nuestras plegarias OH DIOS DE ABRAHAM y cúmplase y afirmese en nosotros por Tu Divina Ayuda lo que dice Tu Ley Santa en Exod. Cap. 17. V. 11.

VEGABAR ISRAEL.

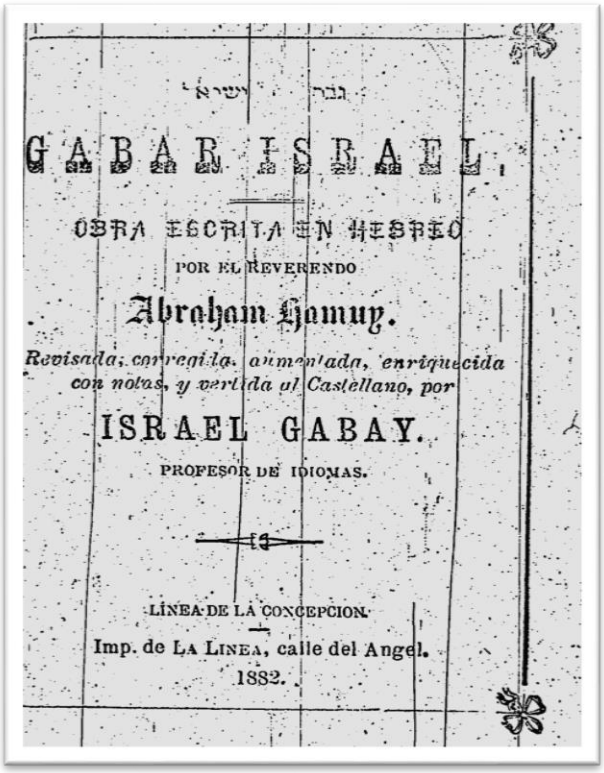

גבר ישראל

GABAR ISRAEL,

OBRA ESCRITA EN HEBREO

POR EL REVERENDO

Abraham Hamuy.

Revisada, corregida, aumentada, enriquecida con notas, y vertida al Castellano, por

ISRAEL GABAY.

PROFESOR DE IDIOMAS.

LÍNEA DE LA CONCEPCION.

Imp. de La Linea, calle del Angel.

1882.

למשמעות השם: השם מבוסס על פסוק מספר שמות.[445]

שנת הוצאה לאור: 1882.

מקום הוצאה: גיברלטר.

שפה: ספרדית– נכתב בעברית ותורגם לספרדית ע"י ישראל גבאי.

זהו חיבור אקלקטי המכסה נושאים מגוונים: א. דינים. ב. דיונים על תפילות וברכות. ג. מוסר. ד. על הא"ב העברי הקדום. ה. נומיסמאטיקה. ו. אלמנך לתולדות עם ישראל. ז. ציונים ביוגרפיים של הא"ח.

הערות:

- עותק זה הוא כנראה מן המהדורה השנייה. ככל הנראה הייתה מהדורה ראשונה מ-1880, ראו מכתבו של הא"ח ל"הצפירה", הערה ו'.[446]
- עותק ממהדורה זו נמצא בספרייה העירונית בניו יורק (NYPL), מספרו הקטלוגי:P 02-149**.

[445] שמות יז', י"א. "וְהָיָה, כַּאֲשֶׁר יָרִים מֹשֶׁה יָדוֹ –וּגָבַר יִשְׂרָאֵל; וְכַאֲשֶׁר יָנִיחַ יָדוֹ, וְגָבַר עֲמָלֵק:"

[446] ראו: נספח 2, עמ' 216. בנספח זה צילום המכתב מעיתון הצפירה.

- ספר זה אינו נזכר ב"ספרי אר"ץ".
- לא קיים עותק מספר זה בספרייה הלאומית.

2.7.3.2 לוחות העדות

שנת הוצאה לאור: כנראה 1879, ע"פ תאריך המכתב של יהודה ויעקב צ'רמון המופיע בו.

דפוס: מרדכי פינצי,[447] ליוורנו.

מדובר בעלון בו הא"ח משיב למתקיפיו. בעלון זה הא"ח מציין את רשימת חיבוריו ואת קיצור שושלת היוחסין שלו.

הערה: עותק מחיבור זה, ככל הנראה העותק היחיד בעולם, נמצא בספריית חב"ד בניו יורק.

2.8 יצירתו שלא השתמרה בדפוס

2.8.1 יצירות שהדפסתם החלה אך לא הגיעו לגמר

חלק מכתבי היד של הא"ח נשלחו לבית דפוס ותהליך הדפסתם החל, כפי שמציין הא"ח במספר מקומות, שהם "על הדפוס". ספרים אלה מעולם לא באו לידי גמר הדפסה וכמעט כולם אבדו (למעט בית שמחה). לא אחת מונה הא"ח בספריו המודפסים את רשימת חיבוריו ומציין את אלה שנשלמה הדפסתם, אלה שבתהליך הדפסה ואלה שתהליך הדפסתם לא החל. במקרים מסוימים, הא"ח מציין גם מהו תוכן החיבור. כמו בספריו המודפסים, החיבורים המכילים את הצירוף "אח" יעסקו במאגיה, לעומתם ספרים עם הצירוף "בית" יעסקו בדינים ותפילות. בחטיבה זו נמנו 11 חיבורים. להלן מה שליקטתי מתוך ספרי הא"ח:

[447] מרדכי פינצי הדפיס בליוורנו החל משנת תר"ל. ראו: פרידברג, איטליה, עמ' 87.

חיבורים המוזכרים ב"לוחות העדות" תרל"ט (1879):[448]

17 אחינועם[449] – כתב יד העוסק במאגיה כדוגמת ספרי הסגולות של הא"ח, ראו לדוגמה: חמוי, דבק מא"ח, דף ח' ע"א; דף סב' ע"ב.

18. אחיעזר – כתב יד העוסק במאגיה כדוגמת ספרי הסגולות של הא"ח. הדפסתו החלה בתרל"ד (1874) אך לא הסתיימה.[450] ראו לדוגמה: חמוי, דבק מא"ח, דף נב' ע"ב; דף סד' ע"ב.

19. אחיטוב – כתב יד העוסק בדרושים ומוסר והכולל חומרים מאגיים וכנראה כלל דיון מורחב באסטרולוגיה, ראו לדוגמה: חמוי, דבק מא"ח, דף צח' ע"ב; דף ל' ע"א.

20. תבחר ותקרב[451] – ככל הנראה כדוגמת ספרי המאגיה, נכתב בשפה הערבית, ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף ח' ע"א. ברשימת הספרים שכתב הא"ח בסוף הספר "ימלט נפשו" נאמר שספר זה עדיין לא עלה על שולחן הדפוס.

21. כופר נפשו[452] – דיני יום כיפור, ראו: חמוי, בית דין, סוף הקדמה ראשונה.

חיבורים נוספים הנזכרים בספר "נפלאים מעשיך" תרמ"א (1881):

22. גר הייתי [453]– כנראה כדוגמת ספרי המאגיה, ראו: הקדמת המחבר נפלאים מעשיך; חמוי, ימלט נפשו, קא' ב'. אם כי בסוף ספר "ימלט נפשו" מציין הא"ח שהוא טרם עלה על שולחן הדפוס.

23. אחי יפת – כנראה כדוגמת ספרי המאגיה, ראו לדוגמה: הקדמת המחבר נפלאים מעשיך; חמוי, ימלט נפשו, דף סד' ע"ב; דף ק' ע"א, במקום זה הא"ח מתייחס אליו כספר שהודפס.

---

[448] עד כה נמנו 16 חיבורים של הא"ח אשר ראו אור בדפוס. את רשימת החיבורים אני מתחיל מן הספרה 17 זאת על מנת שיקל לעמוד על מניין כלל חיבוריו.

[449] זהו חלק מן הספר "אורח ישרים". ראו: דבק מא"ח, הסכמת הרב חיים פאלאג'י, הערה ב.

[450] ראו: חמוי, ימלט נפשו, הקדמת המחבר.

[451] תהילים, סה' ה'. "אַשְׁרֵי תִּבְחַר וּתְקָרֵב יִשְׁכֹּן חֲצֵרֶיךָ:"

[452] הביטוי "כופר נפשו" מופיע פעמיים בתנ"ך: שמות כא' ל', שמות ל' י"ב.

[453] הביטוי "גר הייתי" מופיע פעמיים בתנ"ך: שמות ב' כ"ב, שמות יח' ג'.

חיבורים נוספים הנזכרים בספר "בית הכפרת":

24. בית משתה – סידור לחג פורים, ראו: חמוי, בית הכפרת, הקדמת המחבר.

25. בית ועד – תפילות לכל השנה, ראו: חמוי, בית הכפרת, הקדמת המחבר.

26. בית ה' ביום צום – סידור לארבעת הצומות, ראו: חמוי, בית הכפרת, הקדמת המחבר.

חיבורים נוספים הנזכרים בספר "ימלט נפשו" תרמ"ד (1884):

27. סייעתא דשמיא[454]– כנראה חיבור העוסק במוסר וסגולות כדוגמת ספרי הסגולות האחרים של הא"ח.[455]

2.8.2 יצירות שמעולם לא הגיעו לדפוס

כאמור, הא"ח חיבר עוד מספר כתבים שלא נדפסו. בתוך ספריו המודפסים הוא מצטט לא אחת מתוך חלק מכתבי היד הללו. לא מצאתי לנכון להרחיב את הדיון אודות תוכנם, אף על פי שחלק מן החיבורים שאבדו מצוטט כה הרבה בתוך ספריו המודפסים של הא"ח, עד כי ניתן לשחזר חלקים נרחבים מתוכם. נראה כי חלק מכתבי היד חופפים, כלומר שמדובר בכתב יד אחד הנושא שמות שונים, אולם קשה להוכיח זאת. על מנת לדייק ברישום כלל יצירתו של הא"ח, מצאתי לנכון להביאם בשם בלוויית דיון קצר על תוכנם המשוער:

28. אחי סמך – ככל הנראה עוסק במאגיה.[456] שם

29. ביאור לתנ"ך – ספר זה עוסק בפרשנות לתנ"ך: "ועיין בביאורי על התנ"ך בס"ד באורך".[457]

---

[454] ראו: ימלט נפשו, ברשימת החיבורים בסוף הספר.

[455] ראו: אביעה חידות, דף עו' ע"א.

[456] ראו: ימלט נפשו, ברשימת החיבורים בסוף הספר.

[457] ראו: חמוי, ימלט נפשו, דף נז' ע"א. הא"ח לא מציין את שם החיבור. ייתכן שמדובר באחד מכתבי היד שתכנם אינו מפורט.

30. גביר לאחיך [458] – ספר זה ככל הנראה עסק באסטרולוגיה עפ"י כתב יד מסוים שהא"ח אינו נוקב בשמו: "בסה"ק [בספרי הקטן] גביר לאחיך דרכתי בהם קס'תי כיד ה' הטובה עלי גם כאן אמרתי להביא הוראת ליקוי המאורות מה שמצאתי בספר קדמון כת"י".[459]

31. גשמי רצון – חיבור זה עוסק כנראה בתפילות ותחנונים לביטול בצורת. השם כנראה בהשראת סיפורו של חוני המעגל (משנה, תענית, ג' ד'). מעדות הא"ח ניתן להניח כי לא כלל מרשמים מאגיים: "ולעצירת גשמים לא תקפ"ץ [לא תקום פעמיים צרה] יחדתי ספה"ק גשמי רצון סדר תפילות ותחנות לעצירת גשמים..".[460]

32. ואכלת ושבעת– ענייני כשרות שונים: "כמה צריך ליזהר האדם [כך במקור] בפירות וירקות שדרכן להתליע כשהם מחוברים לקרקע לא יאכל אותם בלי בדיקה שלא יכשל ח"ו באכילת שקצים ורצים ורמשים...עיין בסה"ק ואכלת ושבעת בס"ד אי"ה".[461]

33. וזבחת ואכלת[462] – דיני שחיטה.[463]

34. וידעתם היום[464] – לא ברור במה עסק חיבור זה.[465]

35. ויגד לאברהם[466] – לא ברור במה עסק חיבור זה.[467]

---

[458] בראשית, כז' כ"ט. "יַעַבְדוּךָ עַמִּים, וישתחו (וְיִשְׁתַּחֲווּ) לְךָ לְאֻמִּים הֱוֵה גְבִיר לְאַחֶיךָ, וְיִשְׁתַּחֲווּ לְךָ בְּנֵי אִמֶּךָ; אֹרְרֶיךָ אָרוּר, וּמְבָרְכֶיךָ בָּרוּךְ:"

[459] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף סד' ע"א. ראו בספר זה גם בעמודים: דף נ' ע"א; דף סב' ע"א.

[460] ראו: שם, דף קיח' ע"א.

[461] ראו: שם, דף עה' ע"א.

[462] בתנ"ך מספר פסוקים עם ביטוי זה: דברים, ו' י"א; דברים, ח' י'; דברים, יא' ט"ו.

[463] ראו: חמוי, זכר עשה, דף עג' ע"ב. (מספור שלי).

[464] בתנ"ך שני פסוקים עם ביטוי זה: דברים יא' ב'; יהושע, כג' י"ד.

[465] ראו: ימלט נפשו, ברשימת החיבורים בסוף הספר.

[466] בראשית, כב' כ'. "וַיְהִי אַחֲרֵי הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וַיֻּגַּד לְאַבְרָהָם, לֵאמֹר הִנֵּה יָלְדָה מִלְכָּה גַם-הִוא, בָּנִים--לְנָחוֹר אָחִיךָ:"

[467] ראו: ראו: ימלט נפשו, ברשימת החיבורים בסוף הספר.

36. וישב אברהם[468]– חיבור זה הוא כנראה שו"ת שחיבר הא"ח: "...ועיין בספרי הקטן וישב אברהם חא"ח [חלק אורח חיים] ס' ט' בס"ד".[469]

37. זכאי באמירתו – כנראה חיבור המשלב עניינים רבים, כדוגמת ספרי הסגולות של הא"ח.[470]

38. חלב ודבש– כנראה חיבור המשלב עניינים רבים, כדוגמת ספרי הסגולות של הא"ח. בדיקת הציטוטים מחיבור זה בתוך ספרו של הא"ח "דבק מא"ח" העלתה את התוצאות הבאות: מאגיה – אין להישבע בחייו ובחיי אביו מחמת סכנה, דף ט' ע"ב; אסטרולוגיה – דף לד' ע"ב; אסטרולוגיה – דף לז' ע"ב; הלכה – שיעורה של מגילת הגט, דף סב' ע"א; כללי – על חישוב הלוח העברי, דף סח' ע"א; מוסר – מצווה גדולה לבקר חולה, דף סט' ע"א; מוסר – מעלת ברית המילה, דף פה' ע"ב; קבלה – גדולת המעשר, דף פח' ע"א; קבלה – דיון קבלי, דף צג' ע"א; מוסר – על לקיחת רבית, דף קיז' ע"ב.

39. טעמו וראו[471] – ביאור הטעמים: "איס די טעמים ע"ס הא"ב קומו איל ליברו חיי אברהם[472] וטוב טעם[473]יי".[474]

40. יד ושם[475] – חיבור זה עוסק בדרשות.[476]

41. כח מעשיו[477]– כתב פולמוס של הא"ח כנגד מי שדיבר בו סרה: "וכבר גיליתי בספרי הקטן כ"ח מעשיו באורך הוא ורחמים פראנקו וסיעתייהו מלבד מה שגילה המו"ל החבצלת בעיה"ק [בעיר הקדש] ירושלים

---

[468] בתנ"ך 5 פסוקים המכילים ביטוי זה.

[469] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף מד' ע"א.

[470] ראו: חמוי, ימלט נפשו, דף ו' ע"ב; דף יג' ע"א; דף יד' ע"א; דף יח' ע"ב.

[471] תהילים, לד' ט'. "טַעֲמוּ וּרְאוּ כִּי-טוֹב ה' אַשְׁרֵי הַגֶּבֶר יֶחֱסֶה-בּוֹ:"

[472] ראו: כלפון, חיי.

[473] ראו: בן אשר, טוב.

[474] ראו: חמוי, זכר עשה, דף עג' ע"ב. (מספור שלי)

[475] ישעיהו, נו' ה'. "וְנָתַתִּי לָהֶם בְּבֵיתִי וּבְחוֹמֹתַי יָד וָשֵׁם טוֹב מִבָּנִים וּמִבָּנוֹת שֵׁם עוֹלָם אֶתֶּן-לוֹ אֲשֶׁר לֹא יִכָּרֵת:"

[476] ראו: חמוי, זכר עשה, דף עד' ע"א. (מספור שלי)

[477] תהילים, קיא' ו'. "כֹּחַ מַעֲשָׂיו הִגִּיד לְעַמּוֹ לָתֵת לָהֶם, נַחֲלַת גּוֹיִם:"

ת"ו גילה טפח וכיסה טפחיים ואני בחמלת הה' עלי באתי בבאר רחובות [הסברתי בהרחבה] לכולם בשם אקרא ויעוין שם".[478]

42. כל מרים[479] – הספד על מנחם רפאל יאודה.[480]

43. מליצי יושר – דרשות לחתנים ולברית מילה.[481]

44. מעלות טובות – כנראה חיבור העוסק במוסר וסגולות כדוגמת ספרי הסגולות של הא"ח.[482]

45. נהר דיעה–חיבור העוסק בביבליוגרפיה: "אני אגיד לעולם שתלי"ת [תהילה לאל יתברך] בכל מקום אשר דרכה כף רגלי בערי אירופה שמתי פני וליבי לסבב בביליוטיקה דהיינו אוצרי ספרים. וחסד אל גבר עלי שמצאתי חן בעיניBibliotecario והייתי מציין כל הספרים כתיבת יד וסידרתים ע"ס הא"ב ועשיתי קונטרס וקראתי בשם נהר דיעה".[483]

46. נושא משך[484] – חיבור העוסק בדרשות.[485]

47. עדת לאומים– חיבור גיאוגרפי: "באשר תעיין בסה"ק [ספרי הקטן] עדת לאומים שם נאמר ע"כ [על כל] אומה ולשון אשר היו ואשר עודם בחיים על תוכן אמונתם וחוקותם לכל אומה ולשון אשר יש תחת השמיים".[486]

48. פצחי רינה [487]– פרשנות למדרשים.[488]

---

[478] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף מז' ע"ב. הא"ח כותב דברים דומים בסיפור נס הגשם. ראו: שם, הקדמות.

[479] שמות, לה' כ"ד. "כָּל-מַרִים, תְּרוּמַת כֶּסֶף וּנְחֹשֶׁת, הֵבִיאוּ; אֵת תְּרוּמַת ה' וְכֹל אֲשֶׁר נִמְצָא אִתּוֹ עֲצֵי שִׁטִּים לְכָל-מְלֶאכֶת הָעֲבֹדָה הֵבִיאוּ:"

[480] ראו: חמוי, זכר עשה, דף עד' ע"א. (מספור שלי)

[481] ראו: חמוי, אביעה חידות, עמ' 9 (המספור שלי); חמוי, זכר עשה, דף עד' ע"א (המספור שלי).

[482] ראו: חמוי, ימלט נפשו, דף ו' ע"ב; דף י' ע"ב; דף כח' ע"ב.

[483] הא"ח כותב על חיבור זה: ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף נד' ע"א.

[484] תהילים, קכו' ו'. "הָלוֹךְ יֵלֵךְ וּבָכֹה נֹשֵׂא מֶשֶׁךְ-הַזָּרַע:"

[485] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף מא' ע"א.

[486] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף יד' ע"א.

[487] ישעיהו, נד' א'. "רָנִּי עֲקָרָה לֹא יָלָדָה; פִּצְחִי רִנָּה וְצַהֲלִי לֹא-חָלָה כִּי-רַבִּים בְּנֵי-שֹׁמֵמָה מִבְּנֵי בְעוּלָה אָמַר ה':"

[488] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף טו' ע"ב.

49. פירוש להגדה של פסח.[489]

50. צוה לעולם[490] – כנראה מנהגי אבלות.[491]

51. קראתי בשם [492]– צוואות הגאונים.[493]

52. רצון יראיו [494]– חיבור העוסק במוסר.[495]

53. שובו וחיו – חיבור העוסק בהנהגות.[496]

54. שיעורין דאורייתא – חיבור העוסק במידות ומשקלות.[497]

55. שמות בארץ – החיבור "שמות בארץ" המקביל לחלק ההיסטורי ב"שם הגדולים": "שמות בארץ קומו איל שם הגדולים די איל רב הגדול חיד"א ז"ל וזיע"א [שמות בארץ הדומה לשם גדולים לרב הגדול חיד"א ז"ל וזיע"א]"[498]אני סבור כי בחיבור זה עוסק הא"ח גם בתולדות משפחתו.[499]

56. תבל ויושבי בה – חיבור גיאוגרפי: עליו כתב בספרו אביעה חידות,[500] ובמקום אחר: "תבל ויושבי בה קונטה קומו ג'וגראפיאה פארה איל מונדו אסימיז'ה אה איל עדת לאומים" [תבל ויושבי בה תיאור גיאוגרפי של העולם והדומה לעדת לאומים].[501]

57. תורה ומצוות– לא ברור תוכנו של ספר זה.[502]

---

[489] קטעים מפירוש זה, ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף ס"ד ע"א-ע"ב; חמוי, בית הבחירה, דף קיא' ע"א.

[490] תהילים, קיא' ט'. "פְּדוּת שָׁלַח לְעַמּוֹ צִוָּה- לְעוֹלָם בְּרִיתוֹ קָדוֹשׁ וְנוֹרָא שְׁמוֹ:"

[491] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף יא' ע"ב.

[492] שמות, לא' ב'. "רְאֵה קָרָאתִי בְשֵׁם בְּצַלְאֵל בֶּן-אוּרִי בֶן-חוּר לְמַטֵּה יְהוּדָה:"

[493] ראו: חמוי, זכר עשה, דף עד' ע"א.

[494] תהילים, קמה' י"ט. "רְצוֹן-יְרֵאָיו יַעֲשֶׂה וְאֶת-שַׁוְעָתָם יִשְׁמַע וְיוֹשִׁיעֵם:"

[495] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף ז' ע"א; דף נב' ע"א.

[496] ראו: שם, דף יט' ע"ב; דף כא' ע"א; דף כה' ע"א; דף מח' ע"א; דף סט' ע"א.

[497] ראו: שם, דף מח' ע"ב.

[498] ראו: חמוי, זכר עשה, דף עד' ע"א.

[499] ראו: חמוי, בית אל, דף צב' ע"א.

[500] ראו: אביעה חידות, דף כא' ע"א.

[501] ראו: חמוי, זכר עשה, דף עד' ע"ב.

[502] ראו: ימלט נפשו, רשימת החיבורים בסוף הספר.

2.9 הסכמות ומסכימים בספרי הא"ח

הסכמות הרבנים לספרים נועדו בעיקרן לשמור על זכויות היוצרים בעולם הדפוס היהודי. ההסכמה הראשונה נכתבה בשלהי המאה ה-15.[503] ההסכמות היו מלוות בד"כ בהטלת חרם על מסיג הגבול. אפשר לומר, כי המטרה הראשונית של ההסכמה אינה להעיד על טיב הספר או הכותב, אלה לשמור על זכויותיו של המחבר, או על זכויות המדפיס.[504] משך הזמן בו הוטל איסור הדפסה או העתקה בהסכמות היה בד"כ עשר שנים. אולם אין להתעלם מכך שלהסכמה נלוו מטרות נוספות, כגון מתן הכשר להדפסת הספר ודברים בשבח הספר ובשבח מחברו.[505] מעיון בספרי הא"ח עולה כי לספריו נכתבו הסכמות ע"י שלושים רבנים בקירוב, חלקם היו מן החשובים ברבני התקופה. אולם בחינת ההסכמות מראה כי הן אינן אחידות. לחלק מן הספרים הסכמות רבות, בחלק מעטות ואחדים ללא כל הסכמה. גם תוכנן של ההסכמות משתנה מספר לספר. לכן, ברצוני לבחון את ההסכמות הבולטות לאור דבריו של זאב גריס:

> אחד המדדים לפעילות הענפה בעולם הספר התורני הוא מוסד ההסכמות לספרים, שכסוגה ספרותית לא נבדקו כשם שלא נעשתה עד כה עבודת-חתך מחקרית שתבדוק ביוגרפית את נותניהן ואת הקשרים למחברים ולעולם הספר, בכלל.[506]

המסכימים לספרי הא"ח

רבים הרבנים שהסכימו לספרי הא"ח. חלקם היו בין החשובים ברבני איטליה והמזרח, חלקם דמויות נשכחות, שהמידע המועט עליהם לוקט על ידי בדי עמל, חלקם נותר עלום לחלוטין. להלן ליקטתי מספר דוגמאות להסכמות על מנת לעמוד על תוכנן, על סגנונן ועל טיב הקשר של המחברים להא"ח. לעתים הא"ח צירף הסכמה מסוימת לאחדים מספריו. במקרה כזה ציינתי רק את הפעם הראשונה בה הופיעה הסכמה זו.

---

[503] בניהו, הסכמות, עמ' 30; רקובר, זכויות, 125.

[504] בניהו, הסכמות, עמ' 42.

[505] רקובר, זכויות, עמ' 123; בניהו, הסכמות, עמ' 72.

[506] זאב גריס, הספר, עמ' 120.

האח נפשנו (איזמיר 1870)

1. רבי חיים פאלאג'י (1788-1869), מגדולי הפוסקים האחרונים. כיהן כ"חכם באשי" באיזמיר והיה מורהו של הא"ח. ההסכמה הראשונה שהעניק הרב פאלאג'י להא"ח הייתה לספרו "האח נפשנו" והיא נכתבה בחודש אייר בשנת תרכ"ז (1867). הסכמה זו נכתבה בחרוזים, כגון "פרי מגדים. שכולו מחמדים" ושלוש הפסקאות הראשונות שלה גדושות דברי שבח להא"ח. בפסקה הרביעית מתאר הרב פאלאג'י את הספר בקצרה. בפסקה האחרונה מזהיר הרב פאלאג'י מהעתקת הספר למשך עשר שנים ואח"כ מברך את התורמים להוצאתו.

2. רבי אברהם אשכנזי (1811-1880), מגדולי חכמי ירושלים במאה הי"ט, כיהן כראשון לציון משנת תרכ"ט (1869) עד מותו. הכיר באופן אישי את הא"ח בזמן שהותו של האחרון בירושלים, כפי שניתן לקרוא בתקציר הביוגרפי. ההסכמה לספר זה נכתבה בחודש תמוז תרכ"ט (1869). גם הקדמה זו מחורזת בחלקה. בשתי הפסקאות הראשונות מופיעות אמירות כלליות בשבח לימוד התורה. בפסקה השלישית הוא עובר לתיאור שבחי הא"ח ולתיאור תוכנו של הספר, אולם אין הוא מזכיר בכל ההקדמה את שם הספר. בהמשך הפסקה הוא גם מעתיר שבחים על התורמים. בפסקה האחרונה מייחל המחבר לבניין ירושלים. בהסכמה זו לא מטיל הרב אשכנזי איסור הדפסה כפי שכתב הרב פאלאג'י.

דבק מא"ח (ליוורנו 1874)

1. רבי חיים פאלאג'י –ההסכמה ניתנה בשנת 1867, אולם היא שונה מן ההסכמה לספר האח נפשנו. בהסכמה זו מסכים הרב פאלאג'י למספר ספרים מאת הא"ח, ספרים שחלקם לא הודפסו כמו "אחי סמך" ו"חלב ודבש", וספרים שראו אור בדפוס כמו "האח נפשנו" ו"דבק מא"ח", זאת על פי הערות הא"ח המצורפות להסכמה זו, אולם השם "דבק מא"ח" אינו מופיע בהסכמה זו במפורש. מן ההסכמה ניכר כי חלק מספרי הא"ח היה מוכן לדפוס כבר ב-1867. גם בהסכמה זו מטיל הרב פאלאג'י איסור הדפסה למשך 10 שנים.

2. הרב אברהם אשכנזי – ב"מפעל הביבליוגרפיה של הספר העברי" ו"בספרי אר"ץ" נרשם כי מדובר באותה הסכמה שניתנה ל"האח נפשנו". אולם פני הדברים אינם כך.[507] מדובר בנוסח הסכמה שונה. הסכמה זו ניתנה בחודש שבט תרל"ד (1874). בשתי הפסקאות הראשון מהלל הרב אשכנזי את הא"ח וספרו. הפעם מוזכר שם הספר. בפסקה השלישית מברך הרב אשכנזי את הממנים ספר זה. בפסקה הרביעית מוטל איסור הדפסה, אולם לא מוזכר תוקף האיסור. בפסקה האחרונה מייחל המחבר לבניין ירושלים.

3. רבני ליוורנו:

א. הרב אברהם טולסא – לצערי לא מצאתי פרטים נוספים על אישיות זו לבד מכך שחיבר את ספר "מבוא הלמוד", פירנצה תקס"ה.

ב. הרב אליהו בן אמוזג (1822-1900) – מקובל, פילוסוף ופרשן, בעל דפוס "בן אמוזג". הא"ח מכנה אותו "ידיד נפשי". על כך ראו בפרק הביוגרפי.

ג. הרב ישראל קושטא (1819-1897) – רב, סופר, פרשן ובעל בית הדפוס בו הדפיס הא"ח ספר זה. היה כנראה ידיד להא"ח. בפרק הביוגרפי נזכר כי הא"ח נשא הספד לבתו.

ההסכמה לספר זה נכתבה בחודש תמוז תרל"ד (1874) במשותף ע"י שלושת הרבנים הנ"ל. היא נכתבה בחרוזים. בשתי הפסקאות הראשונות דברי שבח והלל להא"ח. בפסקה השלישית מודים לתורמים. בפסקה האחרונה מייחלים הכותבים לגאולה. יש לתמוה כי דמויות כמו הרב אליהו בן אמוזג ורבי ישראל קושטא, האמונים על המדע הביקורתי, כתבו הסכמה לספר זה.

4. רבני הישיבה הכללית שבליוורנו:

א. הרב יצחק מילול – לא נמצא מידע אודותיו. השתתף עם אליהו בן אמוזג ושלמה ליאוני בהדפסת מהדורה מבוארת של הזהר, ליוורנו תרי"א.

ב. הרב יצחק סיניגאליא – לא נמצא מידע אודותיו.

ג. הרב שלמה ליאוני – לא נמצא מידע אודותיו. השתתף עם אליהו בן אמוזג ויצחק מילול בהדפסת מהדורה מבוארת של הזהר, ליוורנו תרי"א.

---

[507] ראו: הראל, ספרי, עמ' 132.

ד. הרב דוד אוטולינגי (1808-1887) – אין מידע רב אודותיו.[508] ידוע שלמשפחת אוטולינגי היה בית דפוס בליוורנו, שהיה פעיל בשנים אלו.[509]

ה. הרב ראובן פונארו – לא נמצא מידע אודותיו. מחבר סידור "שלמות הלב", ליוורנו תרמ"ג.

אני סבור כי הא"ח יצר קשר חברי עם מחברי הסכמה זו בזמן שהותו בליוורנו, כפי שניווכח להלן. בהסכמה זו דברי שבח והלל להא"ח, בתוכם מתוארת למדנותו הרבה של הא"ח, הסתפקותו במועט ומסירותו להדפסת ספריו. יחד עם זאת, בדידותו של הא"ח בלטה לעיניהם של מחברי ההסכמה, ובדבריהם הם מאחלים לו למצוא בת זוג ולבנות עמה בית בישראל. כמו כן, גם בהסכמה זו מוטל איסור על הדפסת הספר ללא רשות הא"ח.

5. הרב אליהו חזן (1848-1908) – קורות חייו של מחבר הסכמה זו משיקים לתולדות חייו של הא"ח במספר נקודות.[510] היכרותו עם הא"ח החלה בירושלים. הוא שהה בליוורנו בשנה זו לצורך איסוף תרומות עבור הקהילה בירושלים. הרב אליהו חזן תמך בחלק מרעיונות תנועת ההשכלה. מבחינת עמדותיו כלפי תנועת ההשכלה עולה כי הוא והא"ח החזיקו בעמדות מנוגדות. הסכמתו לספר זה של הא"ח מתחילה בדברי שבח למחבר ולספרו. הוא מדגיש כי הסכמה זו באה בעקבות ההסכמה שניתנה לספר זה על ידי גדולי ישראל. בפסקה השנייה הוא משבח את התורמים, בני משפחת שמאמא. ההסכמה ניתנה בחודש אייר תרל"ד.

בית הבחירה (ליוורנו 1875)

1. רבני ליוורנו הנזכרים מעלה – הסכמה זו, אשר ניתנה בחודש ניסן תרל"ה, קצרה מן ההסכמה שניתנה לספר "דבק מא"ח". גם בהסכמה זו הם אינם מטילים איסור הדפסה. ההסכמה מלאה דברי שבח להא"ח ולתורמים להוצאת ספרו. מוזרה העובדה שלספר זה הסכמה אחת בלבד.

---

[508] מעט נכתב עליו ועל משפחתו, ראו: טואף, פנקס. בעמוד 112 במאמר זה נכתב על אשתו וילדיו. בעמ' 119 נמצא אילן יוחסין של המשפחה.

[509] ראו: פרידברג, איטליה, עמ' 87.

[510] ראו לדוגמה: בשן, אליהו.

בית אל (ליוורנו 1878-1879)

1. הרב חיים פאלאג'י – הסכמה זו היא העתק ההסכמה מן הספר "דבק מא"ח".

2. . הרב אברהם גאטינייו, אג"ן (1799-1879) – רבה הראשי של שאלוניקי בשנים אלה. אהד את רעיונות ההשכלה ואוזנו הייתה כרויה לשוועת העניים. בגין הגנתו על עניי הקהילה אולץ להתפטר בסוף ימיו.[511] בהסכמתו לספר זה, שנכתבה בחודש אייר תרל"ו, מזכיר גאטינייו כי הוא נכתב במתכונת הספר "בית עובד". הוא מרעיף שבחים על הא"ח ומונה את מחזורי התפילה שכתב. יש לשים לב שבהסכמה זו הוא אינו מזכיר במילה את ספרי הסגולות של הא"ח. כמו כן, הוא קורא בהסכמה זו להעניק להא"ח תמיכה כלכלית. בדבריו מטיל הרב גאטינייו איסור על הסגת גבולו של הא"ח.

3. רבני ליוורנו (ראו לעיל) – הסכמה זו ניתנה בניסן תרל"ה. בה מוזכרים חריצותו ומסירותו של הא"ח לעבודתו. הם מציינים כי הא"ח כתב ארבעים ושניים חיבורים. מכאן, שרוב עבודתו של הא"ח הייתה כתובה בשנה זו, 1875. בדבריהם הם אינם מזכירים את ספרי הסגולות של הא"ח.

4. רבני הישיבה הכללית בליוורנו (ראו לעיל) –שונה מן הסכמה שנכתבה לספר "דבק מא"ח". בהסכמה זו, שניתנה באייר תרל"ט, מציינים המחברים כי הם מכירים את הא"ח מזה חמש שנים.

5. רבי שמעון דייטש מפרעסבורג – שמעון דייטש היה מתלמידי חתם-סופר. הוא עלה לירושלים בתר"ב (1842) וחי בה עד מותו. נשא אישה מן העדה הספרדית, והשתתף בייסוד בתי אונגרין. כתב, בין השאר, את "ספר השמות" בקבלה מעשית. הסכמה זו לספרו של הא"ח, אשר חי באותה תקופה בירושלים, ניתנה כחודש לפני מותו, בחודש שבט תרל"ח (1878). בהסכמה זו הוא מונה את שבחי הא"ח, ובסופה מזכיר המחבר את ייחוסו.[512]

---

[511] ראו: רקאנטי, זכרון, עמ' 147-148.

[512] ראו אודותיו: וינגרטן, החתם, עמ' 90-92; דייטש, ברכות, עמ' 8-16.

6. רבי אברהם חג'אג' (נולד ?- 1881)–היה מגדולי הרבנים בתוניס במאה ה-19, וכיהן כאב בית דין.[513] הסכמתו ניתנה בחודש טבת תרל"ט. ייתכן שיש בעובדה זו כדי להצביע על כך שהא"ח ביקר בתאריך זה בתוניס. בהסכמה הקצרה נאמר שהרב ראה את ספרי הא"ח, והוא קורא בה להעניק להא"ח תמיכה כלכלית.

7. רבני איזמיר:

א. יהושע שלמה ארדיטי (1789-1876).[514]

ב. רבי אברהם פאלאג'י (1810-1899).[515] (ראו אודותיו גם בפרק הביוגרפי)

שני רבנים אלה היו מהחשובים ברבני איזמיר בתקופה זו. הרב אברהם פאלאג'י אף כיהן במשרת חכם באשי לאחר פטירת אביו רבי חיים פאלאג'י. הסכמה זו נכתבה במקורה לספר דבק מא"ח, כפי שמציין זאת הא"ח בראש ההסכמה. ואכן, תוכן ההסכמה עוסק בספר זה. הסכמה זו נכתבה בתמוז תרל"ד, כאשר היחסים בין הא"ח לבין הרב אברהם פלאג'י היו תקינים. הסכמה זו מלאה דברי שבח אודות הא"ח. לקראת סופה נאמרים דברי תודה לתורמים, והיא נחתמה בתקווה לגאולה.

לסיכום: מעיון בתוכן ההסכמות עולה כי לרוב תבניתן קבועה. המחברים משתמשים בלשון מליצית והמהדרים אף חורזים את דבריהם. בפתח הדברים נהגו להעתיר שבחים על הא"ח ועל חיבוריו. לאחר מכן הכבירו תשבחות על אלה שתרמו מכספם להוצאת הספר. מכאן פנו בד"כ להטלת איסור העתקה תוך איום בחרם, וסיימו בציפייה לגאולה. לעיתים, כמו בהסכמות רבני ליוורנו, ניתן לקרוא מבעד לעננת המליצות מספר עדויות על אורח חייו של הא"ח. כמו כן, מן התאריך והמקום של ההסכמה ניתן ללמוד על מהלך מסעותיו של הא"ח, שלא נחקר עד תום בעבודה זו. מרשימת המסכימים עולה שהעילית הרבנית באותה תקופה הסכימה לספריו של הא"ח, כגון הרב חיים פאלאג'י, הרב אברהם אשכנזי, הרב אברהם גאטינייו

[513] ראו: ארזי הלבנון, עמ' 128.

[514] ראו: ארזי הלבנון, עמ' 1566.

[515] ראו: עקשטיין, תולדות, עמ' 109-113.

ועוד. יש בכך להעיד על מעמדו של הא"ח בקרב חכמי התקופה. ההסכמות העילית של רבני המזרח לכתבי הא"ח אף הוסיפה ליוקרתם ספרי הא"ח כפי שעולה מן הדברים שכותב רבי רפאל אוחנה עליהם:

"ואחריו לו קם המחבר [כך במקור] רפואה וחיים מירושלים וס' דבק מאח והאח נפשנו וס' ימלט נפשו. נפלאים מעשיך. אביעה חידות. לדרוש אלהים וכהנה רבות עשה מזה ועליהם סמוכין מדרבנן הסכמות יקרות מכמה וכמה גדולי הדור." [516]

גם רבנים מן השורה השנייה הסכימו לספריו של הא"ח. לעתים, הם כתבו את ההסכמה במשותף, כמו רבני הישיבה הכללית בליוורנו. במהלך קריאת ההסכמות שמתי לבי לעובדה שרבנים מסוימים מציינים שהסכמתם באה בעקבות הסכמתו של הרב חיים פאלאג'י, כמו לדוגמה בהסכמתו של הרב אליהו חזן. ייתכן שהדבר נובע משני גורמים: א. מתן כבוד לרבנים חשובים. ב. אולי משום שאין הם שלמים לחלוטין עם תוכנו של הספר המדובר, ובמקרה זה "דבק מא"ח".

סיכום

כלל יצירתו של הא"ח מונה למעלה מחמישים חיבורים. מספר זה תואם את מה שנכתב על הא"ח בעיתון "פרח", כי הוא חיבר למעלה מחמישים חיבורים, כפי שראינו לעיל. רובם של חיבורי הא"ח אשר השתמרו הם בני מאות עמודים, למעט אחד המחזיק עמוד אחד. הנושאים בהם עסקו חיבוריו רבים ומגוונים, ובחלק מהם אדון בהרחבה במהלך עבודתי. חשוב לציין כי חלק הארי מיצירת הא"ח לא בא לידי גמר בדפוס בחייו, וחלק קטן ממנה ראה אור רק לאחר מותו. איני סבור שכלל כתבי היד מוזכרים בספריו אבדו לעד. נכון לרגע זה, מאמציי לאתרם העלו חרס, אולם בעתיד, לאחר שתגבר המודעות להא"ח ולפועלו, בטוחני שיתגלו כתבי יד אבודים פרי עטו. כיום, כמאה שנים אחרי שהודפסו לראשונה, זוכים ספרי הא"ח לעדנה מחודשת. בשלושים השנים האחרונות כל ספרי הא"ח, למעט שלושה, הודפסו לפחות במהדורה אחת נוספת, ובמקרה

[516] ראו: אוחנה, מראה, הקדמה.

אחד אף בארבע מהדורות, ע"י מו"לים שונים. את מחזורי התפילה של הא"ח מדפיסה בעיקר הוצאת "מכון הכתב". רוב המהדורות של "מכון הכתב" הן מהדורות פקסימיליה, למעט מהדורתו של יוסף חיים מזרחי לספר "בית הכפרת", שהיא מהדורה מוערת ומבוארת. לאחרונה נלוותה אליה הוצאת "משפטים ישרים" בהדפסת הספרים "בית אל" ו"זמן בית דין", אף הם נאמנים למקור. בהדפסת המהדורות הנוספות של ספרי המאגיה עסקו ארבע הוצאות ספרים: הוצאת בקאל, הוצאת "יוסף בן יצחק הכהן", הוצאת "יריד ספרים" והוצאת "משפטים ישרים". את הוצאת המהדורות החדשות של ספרי המאגיה של הא"ח אפשר לחלק לשני גלים: הראשון בשנות השמונים של המאה הקודמת, והוא פרי עבודתו של המו"ל בקאל. אליו נלוותה בראשית שנות התשעים הוצאת "יצחק בן יוסף הכהן". מהדורות בקאל לקו במספר פגמים, כפי שציינתי לעיל, ואילו עבודתו של יצחק בן יוסף הכהן שמרה על נאמנות למקור. הגל השני היה בעשור האחרון, והוא נעשה בעיקר ע"י הוצאת "יריד ספרים". הוצאה זו נסמכה על מהדורות המו"ל בקאל, על הליקויים הקיימים בהן. אליה נלוותה גם הוצאת "משפטים ישרים", המקפידה על נאמנות למקור.

יש בכך להעיד כי בימינו קיים ביקוש לספרי הא"ח בכלל, ובפרט לחיבורים המאגיים שלו, ביקוש המעיד כי השפעתו של הא"ח על תחומים מסוימים בחיי הדת היהודית שרירה וקיימת גם בימינו.

נספח 1: צילום לוחות העדות.

נספח 2: מכתבו של הא"ח לעתון "הצפירה" .29.3.1885

אמנם האמת נתן לכתוב, ששראל נפלא הוא בצדקת פורנו, מכלכל עניים בחסד ותומך דלים תמיד ברחמים רבים ומתחת ידו גם להעניים הנמצאים חוצה לו, לכל גדודים ומעמים לכל אמון או מקרה או פגע רע, אם אך מעירים אותו לעזור, לכן תקותנו חוקה שגם דבריהו אלה היום ימצאו להם מסלה בלבב המתנדבים בעם ליטר האביב הזה, להרים קרנה בכבוד, כי צדקתה רבה מאד ורבה לחושיע, ובוכות זה יסיר ה' כל מחלה מקרבכם, והיותם חיים ושלמים.

הכנסת שנת 1884 היתה 6040.40 רו"כ, ועניים — שקבלו רפואות חנם ואמבולאנס וסכולת וכל ההצטרכות — היו 450, ויוצא לפי החשבון 13.42 רו"כ לאיש. דעת לנבון נקל כי כבר עליהם לשאת את המשא הזה, כי איך יכול הקומץ להספיק להעניים די צרכיהם? לזאת אחי שימו לבבכם להדבר הגדול הזה וברכת האוברים עליכם תבוא. שנ"ה יאנאס

בגדאד בסרינת בבל, היום ד' לחודש ארד תרמ"ה לפ"ק.

למעלת הרב הגדול, מעוז ומגדול, החכם היקר המליץ המפואר וכו', כמהור"ר חיים זעליג סלאנימסקי יאיר נר"ו, אלהי אברהם בעזרו ושמרו כרועה עדרו מעתה ועד עולם אכי"ר.

הנה נא הואלתי לבוא היום אל שעריך היקרים להודיע בעליל לאר"ש ולערוך לפני הקוראים הנכבדים הרי מלאה ממצב אוכ"י אשר בארץ הודו „עם חידושים שונים מעדי פרס".

מודע לבינה ז"ך אלול הרס"א זה בואי לערי הודו, ותהי ראשית הגותי לתעיר הגדולה בבמבאי יע"א ונתאכסנתי בבית הגביר שר וגדול ליהודים אבריכל סליסאן רוד ששון יצ"ו. דרשתי מאתו ובינותי לדעת את מצב אחכ"י, וראיתי כי בחלקו"ת השית למו לשתי מפלגות יהודים „בני ישראל": א) היהודים הם חרשים מקרוב באו משנת התק"ם לפ"נ אשר החלו לבא בני בבל וקצת מבני ארם צובה ומשאר ארצות פרס „ואחזו בהם ויפרו וירבו מאד". מצבם עליון על כל הישבי הארץ, כמאוהם בין גדולי המלכות מהיושבים ראשונה בעושר ובכבוד, שפתם שפת ערבית בבלית. ב) „בני ישראל" באו זה שנים רבות קרוב לחיות מן הגולה אשר הגלה מנחריב בשנת ג' אלפים ופ"ח שהיא שנה ס"ה לבוצרים (?) ג) ויהי כבואנה לחסות בצל מושלי הארץ אשר היו מימי קדם בימים ההם שואלי"ם הלכו בם לדעת מאיזה עם המה והוכן עבודתם ודתם, ויענו אותם ויאמרו אליהם „אנחנו בני ישראל ופרשו להם יתר פרטי עבודתם וחגים ומועדים" זולת את יום השבת לא ביארו להם בבאיר הדבר"ת שחק לישראל הוא לשמור את יום השבת, „בי לפי דעתם שום השבת גלוי וידוע וכרור הוא לכל העמים" בא שעתא ויקראו סופרי המלך ויכתב בספר דברי הימים שבאו בני ישראל ועבודתם ודתם מלבד יום השבת, „ולפי רוב הימים והמשך הזמנים והעדר הליטודים ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם עד אשר ידמו להם במהלכם ועניניהם בכל סבל כלי", ומשנת התש"ר והלאה אז התחילה לנצנץ בהם רוח העברית על ידי עוברים ושבים ושומי הארץ ומאז החלו בני ישראל לקרוא בשם ה' ולהדבות בליטודים וילכו הלוך וגדל עד תהלות לאל עליון נאלם נמצא בהם היום הזה חכמים ונבונים ולומדים ש"ע אר"ח ויו"ד, ד) וחבל על ראבדין ולא משתבחין יתר הגולה אשר נפוצו שמה בארצות הרחוקים ההם „בלתי נודע לנו מהם עד היום הזה". ה) זולת העיר מדרס הבראנ"י מהאבנים וציוני הסצבות אשר שם הספורתות שמות בני ישראל בכתב אשורית

ח) וכן בכסלון שתי מפלגות: יהודים לבנים, ויהודים מחוזיים.

ט) לתי מלכר דרך כלל וחם ישרב לתיהיגו המו"ל מכתרים דרך פרס.

י) בעת מהיה כתו כני ישראל בשרי הדו בחנוות לחי ולחוף סים כמבלו קולמבו כוני"ן דהיינו מלכד מדרס כרחגי"ו תגלות מחריב שהגלה לעברת הבנים נחלאי"ו מבנים, נרלה בגלל לחרן כן נגול חלך כרמח וכן נגול חלך מיטח ניטח דרך שלמת ימים מבם מחוות ולעוות בחל לוך יחת יחת קל"ר פחס"ק מבריה תוכ"ב כה"ר יחמן הלוי יל"ו חבר הקקה מבו לגלג על הגרים לגבת לחבם ולחקר על כני מבה ועברת הבנים ובחר המבקרון.

ד) שיין בקונטרסי הקבן מדת לחומים בס"ל.

ה) היתי מחאמן לגבת לחוות ולגייעה ולחבכתן נבחתי ובכיבתיהם לחקור לדעת של הבכ"י לחמנם המלחמות חבר לחתו בקרב בימים הבם הן בחלבות ברמת הן בחלבות גייעה מם הגרסחים זחי מכ"ח חזרתי לחחורי לחדרו וכרחבו.

נספח 3: העדות אודות הא"ח מתוך יומן שאול צדקה, כפי שרשם אברהם בן יעקב.

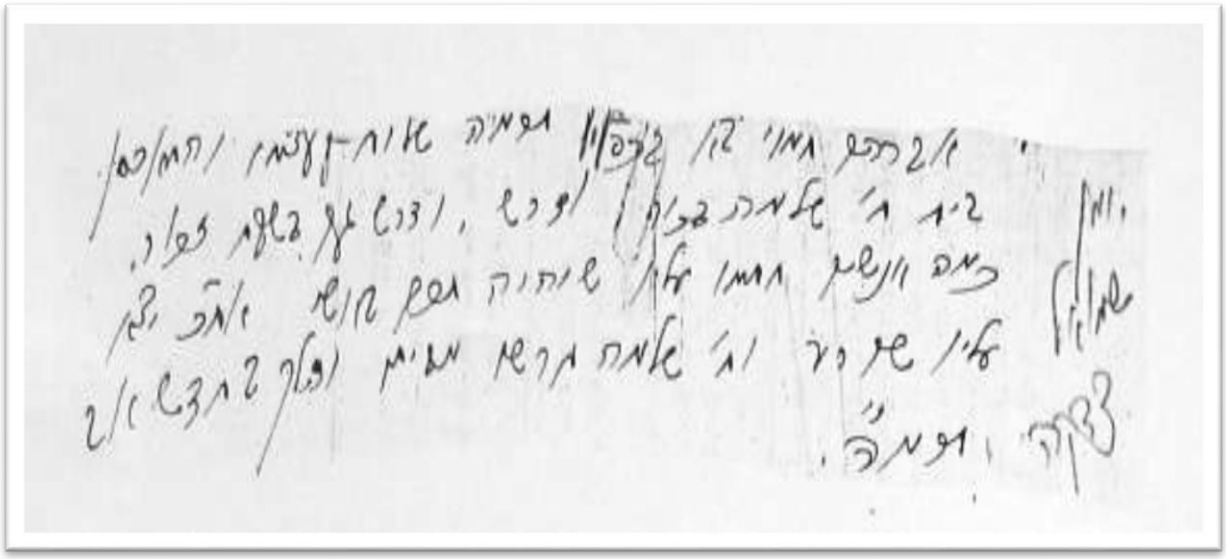

תעתיק:

"אברהם חמוי בא בכסליו תרמ"ה שלוח לעצמו והתאכסן [ב]בית ח'[חכם] שלמה בכור [חוצין] ודרש, ודרש גם בשבת זכור. כמה אנשים חתמו עליו שיהיה חכם באשי אח"כ יצא עליו שם רע וח' שלמה [בכור חוצין] גרשו מביתו והלך בחדש אב תרמ"ה".

נספח 4: מקורותיו העיקריים של הא"ח

1	**כתביו של חיים יוסף דוד בן רפאל יצחק זרחיה אזולאי (החיד"א) 1724- 1806**					
	שם החיבור	מספר הציטוטים	ציטוט של חומרים מאגיים	סוגה	מס' ציטוטים כולל	אזור
	מדבר קדמות (ליוורנו 1793)	40	יש	פרשנות	141	המזרח
	ברכי יוסף (ליוורנו 1774)	16	יש	הלכה		
	יוסף אומץ(ליוורנו 1798)	11	יש	הלכה		
	מראית עין(ליוורנו 1805)	9	יש	פרשנות		
	חיים שאל(ליוורנו 1792)	6	יש	הלכה		
	חומת אנך (פיזה 1803)	6	אין	פרשנות		
	ככר לאדן (ליוורנו 1801)	5	יש	פרשנות		
	יוסף תהילות (ליוורנו 1801)	4	יש	פרשנות		
	מחזיק ברכה (ליוורנו 1785)	6	יש	הלכה		
	שם גדולים (למברג 1856)	5	יש	היסטוריה		
	פתח עיניים. (ליוורנו 1782)	6	יש	פרשנות		
	לב דוד (ליוורנו 1789)	1	יש	מוסר		
	דבש לפי (ליוורנו 1801)	4	יש	ראו מדבר קדמות		
	המור"ה באצבע (ליוורנו 1842)	3	יש	הלכה		
	בתי הנפש (חסר מקום ושנה)	1	אין	פרשנות		
	כף אחת (פיזה 1816)		יש	הלכה		
	ראש דוד (מנטובה 1776)	3	יש?	הלכה		

			גלגולי נפשות.			
	ציפורן שמיר (אמשטרדם 1826)		יש	הלכה		
	מעגל טוב (כתב יד בימי הא"ח)	1	יש	היסטוריה		
	פני דוד (ליוורנו 1792)	2	יש	פרשנות		
	ועד לחכמים (ליוורנו 1796)	3	יש	ראו שם הגדולים		
	כסא רחמים מסכתות קטנות (ליוורנו 1803)	1	יש	פרשנות		
	כתב יד ללא שם מאת החיד"א.	2	יש	----		
	ללא ציון מקור.	6	יש	----		
2	**כתביו של אליהו בן אברהם שלמה הכהן האיתמרי (כהנא רבא) 1659- 1729**					
	שם החיבור	מס' ציטוטים	ציטוט של חומרים מאגיים.	סוגה	107	האימפריה העות'מנית.
	מדרש תלפיות (קושטא 1720)	72	יש	מוסר		
	עיני העדה (איזמיר 1863)	7	יש	מוסר		
	מדרש האיתמרי (שלוניקי 1824)	5	יש	מוסר		
	חוט של חסד (איזמיר 1865)	3	אין	מוסר		
	אגדת אליהו (איזמיר 1755)	2	יש	מוסר		
	מדרש אליהו (איזמיר 1759)	1	כירומנטיה	מוסר		
	מגלה צפונות (איזמיר 1857)	1	אין	מוסר		
	מעיל צדקה (איזמיר 1731)	5	אין	מוסר		
	שבט מוסר (קושטא 1712)	3	יש	מוסר		
	ללא ציון מקור.	8	יש	----		
3	**כתביו של משה בן מרדכי זכות (רמ"ז) (1610- 1697)**					

	ספר שרשי השמות, כתב יד.	41	יש	מאגיה	46	איטליה
	אגרות (תשובה), כנראה כתב יד.	2	יש	קבלה		
	אגרות הרמ"ז (ליוורנו 1780)	2	יש	קבלה		
	שו"ת הרמ"ז (ונציה 1761)	1	אין	הלכה		
4	**חיים בן יוסף ויטאל (1542-1620)**					
	כתב יד לא מזוהה	10		----	40	ארץ ישראל/ סוריה
	ללא ציון מקור	5		----		
	עץ חיים (קורץ 1782)	1		קבלה		
	פרי עץ חיים (קורץ 1782)	8		קבלה		
	כתב יד רפואות וסגולות[517]	3		מאגיה		
	שער הגלגולים (פרנקפורט 1682)	2		קבלה		
	שער היחודים (קורץ 1782)	3		קבלה		
	שער הפסוקים (ירושלים 1863)	1		קבלה		
	שער הקדושה (וילנא 1840)	3		קבלה		
	שער רוח הקודש (ירושלים 1863)	3		קבלה		
5	**ספר חסידים (בולוניה 1538)**[518]	40	יש	מוסר/ מאגיה	40	אשכנז
6	**מפעלות אלהים**[519] **(זלקווא 1725)**	36	יש	מאגיה	36	אשכנז
7	**ישעיה בן אברהם הלוי הורוויץ (1558- 1628), שני לוחות הברית (אמשטרדם 1648)**	32	יש	הלכה	32	אשכנז

[517] הא"ח הכיר את כתב היד הזה, ראו דוגמאות בדיוני על שאלת חלום. כיום כתב יד זה הועלה לדפוס, ראו: ויטאל, הפעולות.

[518] בעבודתי בחרתי להשתמש במהדורת בולוניה, משום שזו עמדה בפני הא"ח. מהדורת ויסטינעצקי המבוססת על כתב יד פארמה יצאה לאור אחרי מות הא"ח. על המהדורות השונות של ספר חסידים, ראו: דן, יהודה, עמ' 25-28.

[519] זהותו של המחבר אינה ברורה. דיון על כך ראו: מטרס, סגולות, עמ' 85-89.

8	**יחיאל מיכל סגל עפשטיין[520] (נפטר 1706), קיצור שני לוחות הברית (פירדא 1696)**	11	יש	הלכה	11	אשכנז
9	**שמעון בן מאיר מקרלסרוה (1683-1777), עובר אורח (זלקווא 1800)**	31	יש	מאגיה	31	אשכנז
10	**גורי האר"י – שם כללי לתלמידי האר"י.**	31	יש	----	31	----
11	**כתבי יוסף בן אפרים קארו (1488-1575), נושאי כליו ופרשניו.**					
	בית יוסף (פירוש לארבעת הטורים יצא לאור החל מ1555)	27	יש	הלכה	82	----
	שולחן ערוך (קושטא 1645)	12	יש	הלכה		
	באר היטב, ביאור על שולחן ערוך[521]	9	יש	הלכה		
	מגיד מישרים (לובלין- ונציה 1646- 1649)	7	יש	קבלה		
	שלחן גבוה (שלוניקי 1756), ביאור של יוסף מולכו על חלקים משולחן ערוך	2	יש	הלכה		
	שו"ת אבקת רוכל (שלוניקי 1791)	1	יש	הלכה		
	טור ברקת (אמשטרדם- ליוורנו 1654-1655), פירוש קבלי שכתב רבי חיים הכהן	1	אין	הלכה		

[520] על מקומו החשוב של בתולדות הדפוס העברי, ראו: גריס, הספר, עמ' 44; גריס, הנהגות, עמ' 58-63.

[521] קיימים מספר מחברים שבחרו שם זה לספרם. ראו: גולדרט, מיעוט.

	כרתי ופלתי (אלטונא 1763), פירוש של ר' יהונתן אייבשיץ	1	אין	הלכה		
	חיים בן ישראל בנבנישתי (1673-1603), כנסת הגדולה (ליוורנו 1657)	15	אין	הלכה		
	ללא ציון מקור	7	יש	הלכה		
12	**כתבי חיים בן יעקב פאלאג'י (החבי"ף) 1787-1868.**					
	נפש חיים (שלוניקי 1842)	22	יש	מוסר	65	מזרח
	מועד לכל חי (שלוניקי 1861)	9	יש	הלכה		
	ימצא חיים (איזמיר 1863)	4	יש	תפילות		
	עתרת חיים (שלוניקי 1841)	4	יש	הלכה		
	צדקה לחיים (איזמיר 1873)	4	אין	מוסר		
	גנזי חיים (איזמיר 1871)	3	אין	הלכה		
	כף החיים (שלוניקי 1859)	3	יש	הלכה		
	חיים לראש (איזמיר 1852)	2	יש	הלכה		
	חקקי לב (שלוניקי 1840)	2	אין	הלכה		
	לב חיים (שלוניקי- איזמיר 1823-1890)	2	יש	הלכה		
	רוח חיים (איזמיר 1876)	2	אין	הלכה		
	תורה וחיים (שלוניקי 1846)	2	יש	הלכה		
	חיים ושלום (איזמיר 1857)	1	יש	הלכה		
	חלקם בחיים (איזמיר 1874)	1	יש	הלכה		
	פירוש פרקי שירה, כנראה כתב יד	1	יש	---		
	רפואה וחיים (איזמיר 1874)	1	יש	מאגיה		
	ללא ציון מקור	2	יש	---		
13	**ראובן בן אברהם (1735-1797), דרך ישרה (שלוניקי 1785)**	25	יש	מאגיה	25	אשכנז

14	**זכריה סימנר (מאות-17-18), ספר זכירה (המבורג 1709)**	25	יש	מאגיה	25	אשכנז
15	**מרדכי בן אברהם יפה (-1612 1530), לבוש.**[522]	27	יש	הלכה	27	אשכנז
16	**כתבי בנימין הכהן בינש (1725- 1660).**					
	אמתחת בנימין (ווילהרמשדארף 1717)	24	יש	מאגיה	36	אשכנז
	שם טוב קטן (זלקווא 1740)	12	יש	מאגיה		
17	**יעקב בן משה הכהן מיאנוב כ"ץ, מנחות יעקב סלת (ווילהרמשדארף 1731)**	24	יש	מאגיה	24	אשכנז
18	**אבודרהם דוד בן יוסף (מאה 14), אבודרהם (קושטא 1513)**	21	יש	פרשנות	21	ספרד
19	**ספר כלבו (איטליה 1490)**	19	יש	הלכה ומנהג	19	---
20	**מאיר בן יצחק אלדבי (-1360 1310), שבילי אמונה (ריוה דטרינטו 1559)**	19	יש	מדע/ מאגיה	19	ספרד
21	**בחיי בן אשר (1315-1260), פירוש על התורה (ספרד או פורטוגל 1492)**	18	יש	פרשנות	18	ספרד
22	**אברהם ראובן בן יהושע האשקי הכהן (1673-1605), ילקוט ראובני (פראג 1660)**	17	יש	ליקוטים	17	אשכנז
23	**תולדות אדם**[523] **(זלקווא 1720)**	16	יש	מאגיה	16	אשכנז

[522] לעתים הא"ח מציין מאיזה "לבוש" ציטט, ראו לדוגמה: חמוי דבק מא"ח, דף עא' ע"ב. לעתים הוא אינו מציין מאיזה "לבוש" הוא מצטט, ראו לדוגמה: חמוי, לדרש אלהים, דף ז' ע"ב. לכן רשמתי באופן כללי "לבוש".

[523] זהותו של המחבר אינה ברורה. דיון על כך ראו: מטרס, סגולות, עמ' 85-89.

24	**אברהם אזולאי (1570-1644), חסד לאברהם (אמשטרדם 1685)**	15	יש	קבלה	15	מזרח
25	**שלמה בן אברהם אבן- אדרת (רשב"א) (1235-1310), ללא ציון מקור.**	13	יש	---	13	ספרד
26	**יצחק בן יהודה קורייאט (נפטר 1805), פחד יצחק (פיזה 1806)**	13	יש	פרשנות	13	מזרח
27	**נחמן בן שמחה מברסלב (1772-1818).**					
	ספר המדות (מאהלוב 1811)	14	יש	מוסר	15	אשכנז
	ליקוטי מוהר"ן (אוסטרהא- מאהלוב 1808-1811)	1	יש	מוסר		
28	**מתתיהו בן שלמה דלקארט (1530-1592), צל העולם (אמשטרדם 1733)**	13	יש	אנציקלופדיה גיאוגרפית	13	ספרד
29	**יוסף בן אברהם ג'יקאטיליה (1248-?)**					
	שערי אורה (מנטובה 1561)	13	יש	קבלה	22	ספרד
	גנת אגוז (האנווא 1614)	4	יש	קבלה		
	סודות,[524] כתב יד מס' קטלוגי- F 47616.	4	אין	קבלה		
	צפנת פענח (ונציה 1602)[525]	1	יש	קבלה		
30	חמדת ימים (איזמיר 1731)	13	יש	קבלה	13	מזרח

[524] כותב הא"ח: "וספר סודות למהר"י ג'יקאטיליא", חמוי, דבק מא"ח, דף קיט' ע"ב. בקטלוג בית הספרים אכן נמצא כתב יד בשם זה המיוחס למחבר זה.

[525] רבים הכותרים הנושאים שם זה והא"ח אינו מזכיר שם מחבר, אולם כוונתו לספר זה. השווה: גיקאטיליה, צפנת, דף ו' ע"א, לבין: חמוי, דבק מא"ח, דף צה' ע"ב.

31	**משה יקותיאל קופמאן בן אביגדור הכהן (1661-1722),** חקי דרך (דירהן פארט 1747)	12	יש	הלכה	12	אשכנז
32	**טוביה בן משה ירמיהו הכהן (1652-1729), מעשה טוביה (ונציה 1707)**	18	יש	רפואה/ מאגיה	18	אשכנז
33	**כתבי יוסף בן חיים יעבץ (1438-1507)**					
	יסוד האמונה (פיררא 1553)	12	אין	הגות	14	ספרד
	אור החיים (פיררא 1554)	2	אין	הגות		
34	**ישראל יעקב בן יום טוב אלגאזי (168-1757)**					
	שלמי צבור (שלוניקי 1790)	12	יש	הלכה	13	מזרח
	שמע יעקב (קושטא 1745)	1	אין	פרשנות		
35	**אברהם בן דוד שער אריה (פורטלאונה) (1542-?), שלטי הגבורים (מנטובה 1612)**	11	יש	אנציקלופדיה הלכתית	11	איטליה
36	**אברהם ב"ר יחיאל הכהן פורטו (מאה- 17), חוות יאיר (ונציה 1628)**	10	יש	ליקוטים		איטליה
37	**כתבי אליעזר בן יצחק פאפו (1827-1786).**					
	חסד לאלפים (שלוניקי 1841)	10	אין	הלכה	15	מזרח
	אורות אלים (שלוניקי 1823)	4	יש	הנהגות		
	פלא יועץ (קושטא 1824)	1	אין	מוסר		
38	**כתבי רפאל עמנואל חי בן אברהם ריקי (1688-1743).**					
	משנת חסידים (אמשטרדם 1827)	10	יש	קבלה	19	איטליה
	חושב מחשבות (אמשטרדם 1827)	3	אין	פרשנות		
	מעשה חושב (ונציה 1716)	1	אין	פרשנות		

	סופי ענבים, זהו חלק מכותר הנקרא "אדרת אליהו" (ליוורנו 1742)	3	יש	פרשנות		
	חזה ציון (ליוורנו 1742)	2	יש	פרשנות		

3.0 תכניה של יצירת הא"ח

כפי שצוין קודם לכן, יצירתו של הא"ח הנה רחבת היקף, וכוללת בתוכה גופי ידע משמעותיים מתחומים שונים. אולם, לניתוח תכניה של כלל יצירתו נלווים שני קשיים עיקריים. הראשון נובע מן העובדה שעיקרה של כלל יצירת הא"ח אבד, כפי שעמדתי על כך בסקירת כתבי היד שלו אשר לא הודפסו. מבחינת תוכנם של שישה-עשר הכותרים שנותרו ברשותנו עולה שאפשר למיין אותם, באופן כללי, לשתי חטיבות עיקריות:

א. מחזורי תפילה בלוויית דינים, שהכותרת שלהם כוללת את המילה "בית" בצירופים שונים: "בית אל", "בית כפרת", "בית שמחה", "בית ה'", "בית דין", "זמן בית דין", "בית הבחירה".

ב. ספרי סגולות – "האח נפשנו", "דבק מא"ח", "אביעה חידות", "נפלאים מעשיך", "לדרש אלוהים", "ימלט נפשו" ו"זכר עשה".

שתי החטיבות הללו כוללות בתוכן נושאים רבים, חלקם בעלי זיקה למאגיה, כגון שאלת חלום, גורלות, מוסר, כירומנטיה ופיזיוגנומיה, מיסטיקה, קבלה, אסטרולוגיה, רפואה, בוטניקה, היסטוריה, דרשה, הלכה, פולמוס, גיאוגרפיה, ביבליוגרפיה ואלכימיה.[1] בנושאים אלה קיים מדרג, ואין העיסוק בכולם שווה בהיקפו. בכתביו של הא"ח הנמצאים כיום ברשותנו לא נמצא כותר שיוחד לנושאים שנזכרו, על אף שנראה כי לחלק מהנושאים הללו ייחד הא"ח כתבים שלא נדפסו ואבדו, כמו, לדוגמה, "תבל ויושבי בה" העוסק בגיאוגרפיה ו"נהר דיעה" העוסק בביבליוגרפיה. מאחר שכתבי היד הללו אינם ברשותנו, אסתפק כאן רק באזכור קיומם. הקושי השני, מסגרת העבודה הנוכחית לא תאפשר להקדיש דיון אוכל לכולם, משום שכך, אחרוג מן המסגרת שנקבעה למחקר זה. יתר על כן, חלק מן הנושאים הללו נדון בקצרה במחקר.[2]

---

[1] הא"ח עסק באלכימיה, אמנם במידה מעטה, ראו: חמוי, האח נפשנו, פב' ב'; חמוי, אביעה חידות, עז' א; אך עיסוקו המועט בתורה זו נחשב למהותי, ראו: פטאי, אלכימאים, עמ' 377-379; על מקומה של האלכימיה בארצות המזרח ובמרוקו בפרט בעת החדשה, ראו: פנטון, מכלוף, 94-95.

[2] במסגרת עיסוקו של הא"ח בקבלת השמות. ראוי לציין את גרסתו לחיבור "ע' שמות מטטרון": ראו: חמוי, בית דין, דף קצו' ע"א- דף רא' ע"ב. חיבור זה זכה לדיון קצר ממנו עולה כי גרסתו של הא"ח שונה מזו המופיעה ב"ספר החשק" ודומה לנוסח המופיע בכתב יד מראשית המאה ה-18, "מגדל דוד", אשר נכתב ע"י דוד בן יצחק מפולדה ומספרו בקטלוג כתבי יד בספרייה

לכן, בפרק זה בכוונתי לסקור בהרחבה חלק מן התכנים של יצירת הא"ח הנמצאים בספרי הסגולות שלו, חלק שלא נחקר מעולם. כאשר ביקשתי לבדוק באלו תכנים אעסוק בעבודתי בהרחבה, הגדרתי לעצמי שהתכנים אשר ייבחנו יעמדו בשניים מתוך שלושת התנאים הבאים: א. אלה שהא"ח הקדיש להם נפח כתיבה משמעותי בחיבוריו ששרדו. ב. אלה שתרומתו של הא"ח בהם הייתה בולטת. ג. אלה המקיימים זיקה למאגיה. בכוונתי לעמוד על הנמקותיו לעיסוק בנושאים אלה, על דרך עבודתו, על מקורותיו ואופן השימוש שהוא עשה בהם, על טיב החומרים שבחר להעתיק אל תוך ספריו ועל קהל היעד אליו כיוון. כפי שציינתי לעיל, אין בכך כדי למצות את כלל הנושאים בהם עסק הא"ח. הדיון ייערך עפ"י פירוט הנושאים להלן:

א. אסטרולוגיה ומאגיה אסטרלית.

ב. גורלות.

ג. פשר החלומות.

ד. "שאלת חלום".

ה. כירומנטיה ופיזיוגנומיה

ו. מוסר והנהגות.

3.1 אסטרולוגיה ומאגיה אסטרלית בכתבי הא"ח

"הָאִצְטַגְנִין:

קַבְּלוּ שָׁעוֹת בְּרוּכוֹת-כּוֹכָב בִּדְחִילוּ;

כְּשָׁפִים עַל הַתְּבוּנָה כְּבָלִים יַטִּילוּ;"[3]

הלאומית Heb. 8°397. מעיר על כך גרשם שלום: "...שבעים שמות של מטטרון השר הגדול עם פירוש והוא מתאים ברוב הדברים לנוסח הנדפס ע"י הרב אברהם חמוי בסוף ס' בית דין (ליוורנו תרי"ח) דף קצ"ו ואילך, ואינו שווה בשום דבר עם ס' החשק הנדפס בלעמבערג תרכ"ה." שלום, כתבי יד, עמ' 114-115. עולה מדברים אלה שהא"ח הקדים את מחבר "ספר החשק" בהעלאת הדברים לדפוס. אולם כפי שציינתי לעיל בסעיף 2.7.2.1, הא"ח השלים את הדפסת הספר "בית דין" בתרמ"ה ולכן הוא מאוחר לנוסח המופיע ב"ספר החשק". על חיבור זה נכתב רבות ראו לדוגמא: דן, שבעים. משה אידל מייחס ספר זה לנחמיה בן שלמה הנביא, ראו לדוגמא: אידל, עולם, עמ' 135-147.

[3] גיתה, פאוסט, עמ' 345.

האסטרולוגיה היא תורה עתיקה הנפוצה בתרבויות רבות. בבסיס תורה זו עומדת ההנחה כי יש במיקומם ותנועתם של גרמי השמים יכולת להשפיע פיזית על עולמנו וכן יכולת להשפיע על תכונותיהם וגורלם של יושביו, במישור הציבורי ובמישור האישי. בקיאות בתורה זו תאפשר את הכרת תכונותיהם של בני האדם ואת ידיעת גורלם, וכן תסייע בבחירת המועד המתאים לביצוע פעילויות אנושיות שונות. בעולם היהודי, תורה זו העמידה מחד גיסא מצددים נלהבים ומאידך גיסא מתנגדים נלהבים לא פחות.[4] היא שנויה במחלוקת בעולמה של ההלכה היהודית, משלוש סיבות עיקריות א. אופייה הדטרמיניסטי, העומד בסתירה לרעיון הבחירה החופשית.[5] ב. העדר ביסוס מדעי המנמק אותה.[6] ג. מאפיינים מתוכה הנחשבים לעבודה זרה.[7]

בעולמו הרוחני של הא"ח תופסת האסטרולוגיה מקום מכובד, ויעיד על כך נפח הכתיבה המשמעותי המוקדש לה בספריו. מלבד עיסוקו העיוני בתורה זו, אחז הא"ח גם בצד המעשי שלה, והיה ידוע כאסטרולוג, כנראה מן השורה הראשונה, זאת על פי עדות מתוך עיתונות התקופה.[8] על פי עדות אחרת מתוך כתביו, הוא אף העמיד תלמידים בתחום זה.[9] כאמור, הא"ח הקדיש מקום נרחב בכתביו לדיונים אסטרולוגיים. אולם חרף הדיונים הנרחבים, אין לראות בכתביו בנושא חיבורים מקצועיים, אלא עיבוד תכנים אסטרולוגיים המכוון אל הציבור שאינו בקי ברזי החישובים המלומדים.

---

[4] דיון על ההתנגדות לאסטרולוגיה בקרב חכמי ישראל, ראו: ברקאי, מדע, עמ' 11-15.

[5] עניין תיאולוגי נוסף עולה מהדברים הבאים: "קיים ניגוד אינטרסים ברור בין הנחות היסוד של האסטרולוגיה לבין הנחות היסוד של האמונה הדתית בכלל, ושל האמונה הדתית היהודית בפרט. מבחינה תיאולוגית, האסטרולוגיה מגלמת את האפשרות של קריאת תגר רבתי נגד היכולת האינסופית של האל, שהרי אם מניחים כי יש לגרמי השמיים הכוח לעצב את העולם התת- ירחי על פרטיו וגווניו, ממעיטים במידה ניכרת את יכולתו של האל להשגיח במישרין על ברואיו." סלע, אסטרולוגיה, עמ' 9.

[6] ראו להלן דברי רמב"ם כנגד תורה זו.

[7] ראו להלן.

[8] על פי העדות בעיתון "פרח": "ול ח' מן סאבק כאן תוכן בצטמבול ענד אל צלטאן [והחכם [הא"ח] היה בעבר תוכן אצל השולטאן באיסטנבול]". ראו: פרח, 36, 20.2.1885.

[9] על פי עדותו: "והתלמידים אשר היו לי הע"י [ה' עמהם יחיו] לקחום ממני [את ספרי האסטרולוגיה] באונס וברצון עד שבאופן [כך במקור] הוכרחתי להדפיס שנית." ראו: חמוי, אביעה חידות, דף נד' ע"ב.

3.1.1 ההצדקה של הא"ח לעיסוק באסטרולוגיה

הא"ח מקדיש בספריו מקום להיבטים העקרוניים של תורה זו, שחלקם עוסק בקושי ובמורכבות ההלכתית הכרוכה בעיסוק באסטרולוגיה. כמו כן הוא מייחד כר נרחב לדיון בשימושיה המעשיים של תורה זו, כפי שאראה להלן. אפתח בקטע מתוך ספרו "ימלט נפשו", שבו מציג הא"ח דיון עקרוני אודות מקומה של האסטרולוגיה בעולמה של היהדות:[10]

> כי הגם שישראל למעלה מן המזל ודבר זה שנוי במחלוקת במסכת שבת בפרק מי שהחשיך לו בדרך,[11] איתמר התם ר' חנינה אמר מזל מחכים מזל מעשיר ויש מזל לישראל ור' יוחנן אמר אין מזל לישראל שנאמר כה אמר ה' אל דרך הגוים אל תלמדו ומאותות השמים אל תחתו כי יחתו הגוים מהמה וכו'

בדברים אלה מציג הא"ח דיון תלמודי בו מובעות שתי טענות סותרות אודות מקומה של האסטרולוגיה בעולם האמונה היהודי: הראשונה, מפי רבי חנינא, גורסת כי עם ישראל נתון למרותה של הגזירה האסטרולוגית, למעט הבחירה החופשית. השנייה, מפי רבי יוחנן, גורסת שעם ישראל אינו נתון למרותה של גזירה זו, ויתר על כן, האמונה באסטרולוגיה נחשבת בעיניו "דרך גויים", כלומר אין לעסוק בה מבחינה הלכתית:

---

[10] ראו: חמוי, ימלט נפשו, דף י' ע"ב- דף יא' ע"א.

[11] "רבי חנינא אומר מזל מחכים מזל מעשיר ויש מזל לישראל רבי יוחנן אמר אין מזל לישראל ואזדא רבי יוחנן לטעמיה דא"ר יוחנן מניין שאין מזל לישראל שנאמר (ירמיהו, י' ב') כה אמר ה' אל דרך הגוים אל תלמדו ומאותות השמים אל תחתו כי יחתו הגוים מהמה הם יחתו ולא ישראל ואף רב סבר אין מזל לישראל דאמר רב יהודה אמר רב מניין שאין מזל לישראל שנאמר (בראשית, טו' ה') ויוצא אותו החוצה אמר אברהם לפני הקב"ה רבש"ע (בראשית, טו' ג') בן ביתי יורש אותי אמר לו לאו (בראשית, טו' ד') כי אם אשר יצא ממעיך אמר לפניו רבש"ע נסתכלתי באיצטגנינות שלי ואיני ראוי להוליד בן אמר ליה צא מאיצטגנינות שלך שאין מזל לישראל". בבלי, שבת, דף קנו' ע"א. על האסטרולוגיה היהודית בעת העתיקה, ראו לדוגמה: לייכט אסטרולוגיה.

והוא דכונת רבי חנינה בענין מזונות ועושר וחכמת לב הכל תלוי במזל והוא כוונת רז"ל הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים.[12] וסברת רבי יוחנן שישראל אינם תלוים במזל כלל רק כל דבריהם עושר, וכבוד, ובנים, וחיים, הם תלוים בשמו יתברך. בעת שיעשו רצונו ואפילו יתחייב מצד המזל רעה תבוא להם ב'מ [בר מינן] ישנהו ה' לטוב לפי שהדבק בשמו יתברך יהיה למעלה מן המזל וזה שאמר הכתוב ואתכם לקח ה' וכו' (דברים, ד' כ').

הא"ח מיישב את המחלוקת בין שני חכמים אלה בטענה הבאה: קיימת גזירה אסטרולוגית, אך שמירה על תורה ומצוות מוציאה את בני ישראל מתחת כנפיה, "לפי שהדבק בשמו יתברך יהיה למעלה מן המזל".[13] טענה זו אינה בגדר חידוש. היא הועלתה בימיו של הא"ח גם בקרב חכמי המזרח[14] ובחוגו של מי שהא"ח ראה כמורהו– רבי חיים פאלאג'י.[15] היא הועלתה גם מאות שנים קודם לכן, מפי הוגים יהודיים מן השורה הראשונה,[16] כגון אברהם אבן עזרא בהקדמתו לספר "ראשית חכמה".[17] את דבריו של אבן עזרא הנובעים מן הדיון התלמודי מסכם שלמה סלע במילים הבאות:

---

[12] אימרה זו משמו של רבי חנינה נזכרת מספר פעמים בתלמוד, ראו לדוגמה: בבלי, ברכות, דף לג' ע"ב.

[13] ראו להלן את דבריהם של רבי חיים פאלאג'י ורבי אברהם חלימי.

[14] ראו: ויגד אברהם, ס' ב'. "ולפי האמור דשמירת השבת מורה דאין שליטה למזל ועוד ידוע דע"י [דעל ידי] התורה ירום ונשא וגבה מאד למעלה מן המזל..."על רבי אברהם חלימי מחכמי תוניס, ראו: בן נאים, מלכי, כבוד מלכים, דף ו' ע"ב.

[15] ראו: פאלאג'י, אבות, דף קנ' ע"א. "כל המענג את השבת ששמח בו במאכל ומשתה ובכסות נקיה בזה עולה על במותי המעלות למעלה מן המזל."

[16] סקירה מקיפה על כך ראו: שוורץ, אסטרולוגיה, עמ' 155-165. את דיונו הוא מסכם במילים הבאות: "מבחינה שיטתית אין איפה מקום לשלול השפעה אסטרולוגית קבועה על עם ישראל בכתבי השכלתנים שיצרו תיאולוגיה אסטרולוגית. הבנין התיאולוגי- אסטרולוגי שנתהווה הקיף גם את מעמדו של עם ישראל, שנתמצה בקטגוריות אסטרולוגיות מובהקות. עם זאת נותרה בידי עם ישראל האפשרות להימלט מהגזרה האסטרולוגית. אפשרות זו נעוצה במערכת המצוות שניתנה בידיו." עמ' 165; ראו גם: אידל, מזלות, עמ' 20. "בדיונים אסטרולוגיים וקבליים רבים נעשה מאמץ גלוי ליישב את התפיסות הנטורליסטיות של האסטרולוגיה עם המושגים המקראיים של חופש הרצון וההשגחה הפרטית. הוגים יהודיים רבים, אף שהם מודים בהשפעת הכוכבים ומזלות על אומות העולם, טוענים שהשגחתו של ה' על בני העם היהודי מתייחדת בכך שאינם כפופים כלל להשפעת הכוחות האוסטרליים" ("אין מזל לישראל").

[17] ראו: ראשית חכמה, הקדמה, עמ' V.

יוצא מכאן שהראב"ע מסתייג מגרסה דטרמיניסטית של האסטרולוגיה ותומך באפשרות שהאדם יכול "להישמר מחקות השמים ומשטרים [כך במקור]" כלומר להינצל מן ההשפעה האסטרולוגית, בזכות אמונתו הדתית, ובייחוד כאשר "תנוח החכמה בקרבו".[18]

את הרעיון כי מערכות הכוכבים כפופות לרצון האלוהי מביע הא"ח בהרחבה ובאופן לירי:

"**ח כוכבים**[19] "יחד "הכוכבים" והמזלות" הם.[20]

מסודרים ברקיע כרצונו יתברך שמו במשמרותיהם.

ששים ושמחים לעשות רצון קונם בסדר ובהשפעה בהשגחתו עליהם.

גבוה מכל גבוה שומר וגבוהים עליהם.

ומי ימלל. גבורות אל.

על הכח והשלטנות [כך במקור] אשר פקד להם.

ע"פ [על פיו] יחנו וע"פ [ועל פיו] בגלגליהם.

יומם ולילה לא ישבותו תמיד הולכים בהילוכיהם.

והגם כי לא נדע ולא נבין מעגליהם.

ולא באנו במסלוליהם.

רק ע"י רבותינו הקדושים ז"ל ברוח קדשם הודיעונו שמץ מהם..."[21]

---

[18] ראו: סלע, אסטרולוגיה, עמ' 9.

[19] קטע זה מעומד בתבנית שונה במקור, אולם מאחר שהוא נכתב בחריזה, עימדתי אותו כך כדי להדגיש את אופיו.

[20] האותיות המסומנות בגרשיים במשפט זה יוצרות את השם המפורש **"יהוה"**. אולי יש לראות בכך נדבך נוסף לעמדתו של הא"ח הגורסת כי הכוכבים ומערכותיהם כפופים לקב"ה.

[21] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף מט' ע"ב.

מדברים אלה עולה כי מערכת הכוכבים והכוחות הטמונים בה היא יצירת האל, ולכן היא כפופה לחלוטין לשלטונו. פועל יוצא מכך – ברצונו תשתנה מערכת זו, וברצונו הוא יוציא את עם ישראל משליטתה.[22] יש לשים לב לסוף דבריו של הא"ח, שלפיהם ההבנה המועטה אודות פעולתן של מערכות אלה הושגה על ידי התגלות "ברוח קדשם", ולכן במידה מסוימת יש בכך מן הנבואה.

בעולם היהודי נשמעו קולות בודדים הכופרים באמת המדעית העומדת מאחורי תורה זו.[23] בראש הדוברים עמד הרמב"ם,[24] שעמדתו אף נתפסה כקול קורא במדבר.[25] הרמב"ם התנסח בצורה חריפה, שאינה משתמעת לשני פנים, כנגד ההנחות המדעיות של תורה זו, והנה לדוגמה תשובתו לחכמי מרשילייא, הלוא היא מרסיי:

> דעו רבותיי שכל אותם דברים של גזירת הכוכבים, שהם אומרים יארע כך ולא יארע כך, ומולדו של אדם ימשוך אותו שיהיה כך ויארע לו כך ולא יארע לו כך – כל אותם הדברים אינם דברי חכמה כלל וטיפשות הם.[26]

לדברים נוקבים וברורים אלה, המציגים את האסטרולוגיה כאמונת הבל חסרת ביסוס, נוספו דבריו של הרמב"ם האוסרים את השימוש בה גם מטעמים הלכתיים:[27]

---

[22] ראו: שוורץ אסטרולוגיה, עמ' 266-267. "בחוגו של רבי יהודה בן הרא"ש צמחה גישה פולמוסית שונה לחלוטין מאשר גישתו של פולקר כלפי האסטרולוגיה. החוג הכיר באופן חד-משמעי בהשפעתן של מערכות הכוכבים, אבל גרס כי מערכות אלה כפופות לרצונו של האל."

[23] "מן הראוי שנשוב ונדגיש כי מגנים אלה [כלומר, המגנים את האסטרולוגיה] היו מיעוט קטן ובעל השפעה מועטה בדרך כלל". ברקאי, מדע, עמ' 15.

[24] על עמדתו של הרמב"ם כלפי האסטרולוגיה ראו לדוגמה: רביצקי, רמב"ם; לנגרמן, רמב"ם; קרייסל, רמב"ם.

[25] טרכטנברג, עמ' 249.

[26] ראו: רמב"ם, אגרות, דף כה' ע"א.

[27] על המניע לדברי הרמב"ם כותב אביעזר רביצקי: "המגיה מיסדת איפה על טעות, וזוהי טעות בשתי רמות, מדעית ותיאולוגית. ברמה המדעית כל אחת מן הטכניקות המגיות מבטאת עיוות הכרתי בתחום מסוים. היא מיוסדת על אמונת הבל ביחס להיבט מוגדר אחד של סדר העולם... אולם ברמה התיאולוגית הטכניקה המגית עלולה להתקשר עם השקר הכולל, האולטימטיבי, הלא הוא השקר של האלילות." רביצקי, רמב"ם, עמ' 432. דברים אלה נכתבו ביחס למאגיה, אולם הם גם יפים לאסטרולוגיה.

ח. איזה הוא מעונן. אלו נותני העתים, שאומרין באסטגנינות יום פלוני טוב, יום פלוני רע, יום פלוני ראוי לעשות בו מלאכה פלונית, שנה פלונית או חודש פלוני רע לדבר פלוני: ט. אסור לעונן אע"פ שלא עשה מעשה אלא הודיע אותן הכזבים שהסכלים מדמין שהן דברי אמת ודברי חכמה. וכל העושה מעשה מפני האסטגנינות, וכיון מלאכתו או הליכתו באותו העת שקבעו הוברי שמיים הרי זה לוקה שנ' לא תעוננו. וכן האוחז את העינים, ומדמה בפני הרואים שעשה מעשה תמהון והוא לא עשה הרי זה בכלל מעונן ולוקה.[28]

מתוקף מעמדו המרכזי של הרמב"ם בעולמה של ההגות היהודית, נאלצו רבים מחכמי ישראל, שהאמינו בתקפותה של האסטרולוגיה, להתמודד עם העובדה שדחה את האסטרולוגיה באופן חד משמעי. היו בקרב חכמי ישראל מי שהתפלמסו עם מסקנותיו במידה זו או אחרת,[29] והיו כאלה שבחרו להעביר את הרמב"ם למחנה המצדדים, לדוגמה, בעזרת אגרת שיוחסה לו בכחש, המכונה "מגילת סתרים" או "מגלה עמוקות",[30] אגרת זו מדברת בזכות האסטרולוגיה וחכמות נסתר נוספות, כמו שתעיד הציטטה הבאה מתוכה על פי נוסח הא"ח:

וכבר ידעת מה שקראת עמי בחכמת התכונה כי הירח ישוב למזל ההפכי לו ליום הז' למפרע על משתנה השפעתה בעולם השפל וזה כולו רמז והערה אל מה שיושפע בכאן ממניעי אלו הז' כוכבי לכת.[31]

---

[28] ראו: רמב"ם, משנה תורה, ספר המדע, הלכות עבודה זרה, יא' ח'-ט', מהדורת שבתי פרנקל.

[29] ראו דיון מפורט על כך: שוורץ אסטרולוגיה, עמ' 115-120.

[30] על מקורה של אגרת זו ועל ניסיונות נוספים ליחס לרמב"ם אמונה בתורות נסתר, ראו: שלום, רמב"ם. עוד על עיסוקו של הרמב"ם באסטרולוגיה ראו להלן בסעיף הדן בהמרולוגיה.

[31] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף לד' ע"ב.

אגרת מזויפת זו, שחוברה במחצית השנייה של המאה ה-14, הוציאה את הרמב"ם מכלל מחנה המתנגדים לאסטרולוגיה, כך לפחות בעיני מי שהאמין בתורה זו.[32] הא"ח, אשר מחד גיסא נמנה על מעריצי הרמב"ם ומשנתו,[33] ומאידך גיסא לא הותיר תורת נסתר אחת מחוץ לספריו, אימץ את דבר האגרת, שיש בה גם להצדיק את שלל עיסוקיו-שלו בתורות הנסתר. הוא מפרסם אגרת זו כבר בתחילת דרכו, בספרו הראשון, "האח נפשנו". אגרת זו התפרסמה לפני כן במספר מקומות.[34] הפרסום הידוע ביותר הוא ב"קובץ איגרות הרמב"ם" שיצא לאור בליפסיא [לייפציג] בשנת 1859. הא"ח אינו משתמש בנוסח המופיע שם.[35] ככל הנראה, העתיק הא"ח את דבר האיגרת מכתב יד מלא של הספר "שושן סודות".[36] בנוסח זה יש הקדמה המנסה, כנראה לשם היושרה, ליישב בין דברי אגרת זו בשבח תורות הנסתר ובין דבריו המפורשים של הרמב"ם בגנותן.[37] הקדמה זו אינה מופיעה בנוסח לייפציג. הא"ח, אף הוא ביושרה, מעתיק גם את ההקדמה הזו. להלן נוסח ההקדמה של האיגרת כפי שהועתקה אל תוך ספרו של הא"ח. על הקדמה זו הא"ח מוסיף דברים בתוך סוגריים עגולים:

> אמר המחבר מצאתי אגרת אחת שלוח מהרמב"ם ז"ל לתלמידו החשוב החכם רבי יוסף ז"ל ונקראה מגלה עמוקות והאגרת ההיא קול הרמב"ם ז"ל לשונותיו המפוארות סרכיה נקיט ואתי אך הענין האגרת ההיא סותר לתנאותיו אשר הניח במורה נבוכים בענין הקמיעות והמסתעף אליהם ולזה לא הסכמנו שיהיו באגרת ההיא בזה הענין דבריו כי אלו העניינים הם דברי חכמי הקבלה וחכמי

---

[32] ראו: שוורץ, עמ' 120 ובפרט הערה 66. דוגמה קונקרטית של השימוש שעשו באגרת מצددי האסטרולוגיה, ראו: שילת, רמב"ם, עמ' תרצ"ו, הערה 3. "אף מהר"ם אלאשקר, בתשובותיו ס' קיז', מזכיר אגרתנו [מגילת סתרים] ומשתמש בה להוכיח שהרמב"ם "היה הולך בדרך הקבלה".

[33] לדוגמה: כותב הא"ח: "ומי לנו גדול מהרמב"ם". ראו: חמוי, אביעה חידות, דף מה' ע"ב.

[34] ראו: שלום, רמב"ם, עמ' 94, הערה 10.

[35] ראו: אגרות הרמב"ם, דף לה' ע"א- דף לו' ע"א.

[36] לנוסח האיגרת ראו: שושן סודות דף לא' ע"א- דף לב' ע"ב. אני מניח שהא"ח השתמש בכתב יד של ספר זה משום שבהקדמה שהוא העתיק מופיע עניין שאינו קיים בנוסח המודפס. על כך כותב גרשם שלום: "בעל שושן סודות (ואולי כבר מקורו?) מוסיף לספקותיו על דברי האיגרת: "ואולי אחד מתלמידיו כתבם משמו" (דף לא' ע"א). הספקות עצמם הושמטו בדפוס, והועתקו אצל שטיינשניידר ברשימת הבודליאנה עמ' 1932 מתוך כ"י שלם". שלום, רמב"ם, עמ' 95, הערה 13.

[37] אודות הקדמה זו ראו: שלום, רמב"ם, עמ' 95, הערה 12.

הטלוס'מאות ואולי אחד מתלמידיו כתבם בשמו ואם הוא אמת שראיתי כתוב שבסוף ימיו נטה אחרי דיעות הקבלה (אמר הא"ח ראיתי להרב נר מצוה ח"ב אות מ' וז"ל[38] כתב מהרח"ו [ר' חיים ויטאל?] שהרמב"ם שורשו היה מפאה דיקנא [זקן] דז"א [דזעיר אנפין] השמאלית ע"כ [עד כאן] אבל מ"ע [מגדל עוז] בפ"א מהלכ' יסודי תורה דין יו"ד[39] שבסוף ימיו נתעסק בשמוש איזה שמות הקדש כנראה מס' מגילת סתרים שחיבר כן כתב הרב שם הגדולים ח"א דף ב"ן ע"ב ויעו"ש[40] בספר שומר אמונים וע"ש[41])." אז בודאי הם דבריו ומעשי ידיו ואיך שיהיה נביא האגרת ההיא ולא נביט אל מי מחברה ומוצאה זולת אל הדברים כי הם נכוחים למבין וישרים למוצאי דעת:[42]

מחבר הקדמה זו מסופק אם אכן הרמב"ם כתב את "מגילת סתרים": "והאגרת ההיא קול הרמב"ם ז"ל ... אך הענין האגרת ההיא סותר לתנאותיו אשר הניח במורה נבוכים בענין הקמיעות." נוסף על ספק זה, מחבר ההקדמה מסופק האם הרמב"ם אכן נטה בסוף ימיו אחר חכמת הקבלה: "ואם הוא אמת שראיתי כתוב שבסוף ימיו נטה אחרי דיעות הקבלה אז בודאי הם דבריו ומעשי ידיו.[43] חרף הספקות, מחבר "שושן סודות" בוחר בכל זאת להביא את דברה של האיגרת, משום שהוא מסכים עם תכניה: "ואיך שיהיה נביא האגרת ההיא ולא נביט אל מי מחברה ומוצאה זולת אל הדברים כי הם נכוחים למבין וישרים למוצאי דעת:"

---

[38] כאן הא"ח לא דייק בהפנייתו, ראו: נר מצוה, ח"ב, אות ל', דף עג' ע"ב.

[39] כוונתו לספר מגדל עוז. ראו: מגדל עוז, הלכות יסודי תורה, פרק א' הלכה ט', יא' א'. "ולדעתי שר"מ [רבי משה והכוונה היא לרמב"ם] ז"ל ידע בהם בסוף ימיו [חכמת הקבלה] שאני מעיד שראיתי בספרד ארץ מולדתנו כתוב במגלה של קלף ישן מיושן ומעושן לשון זה. אני משה ב"ר מימון כשירדתי לחדרי המרכבה בינותי בענין הקץ וכו', וקרובים היו דבריו לדברי המקובלים האמיתיים שרמז רבינו הגדול הרמב"ן ז"ל בתחלת פירושו לתורה." על דברי מחבר מגדל עוז, ראו: שלום, רמב"ם, עמ' 92-93.

[40] הפניית מחבר נר מצוה מדויקת, ראו: שם הגדולים, דף נב' ע"ב.

[41] יש לציין שכאן מסתיימים דבריו של מחבר נר מצוה. עלול להיווצר הרושם המוטעה כי הציטוט מנר מצווה מסתיים בביטוי ע"כ בתוך הציטוט.

[42] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף לג' ע"ב.

[43] על כך ראו: שלום, רמב"ם, עמ' 97-98.

בדברים אלה יש כדי להעיד על רצונו של מחבר "שושן סודות" לקבל את "הסכמתו" של הרמב"ם לעיסוק במספר תורות נסתר, חרף העובדה שיש בכך כדי לסתור התבטאויות ברורות של הרמב"ם כנגדן בכתביו האחרים. הא"ח, שספקות אלה כנראה טרדו את מחשבתו, מבקש כנראה להסירם מדרכו. לכן הוא מוסיף ציטטה מספר "נר מצוה", שבה מחברו של ספר זה, הרב יהודה סיד,[44] כותב בפסקנות את הדברים הבאים: "...כתב שבסוף ימיו [הרמב"ם] נתעסק בשמוש איזה שמות הקדש כנראה מס' מגילת סתרים שחיבר כן כתב הרב שם הגדולים." בדיקת דברי הרב יהודה סיד מעלה כי מקורם בדבריו של החיד"א, בספרו "שם הגדולים". עיון בספר "שם הגדולים" במהדורתו הראשונה (ליוורנו 1774), מגלה שיהודה סיד, מטעמיו הוא, משמיט את הסתייגותו של החיד"א מתוכנה של האגרת. להלן דברי החיד"א: "יתכן שבסוף ימיו מה שהוא [הרמב"ם] עסק בשמוש איזה שמות הקודש כנר' ממגילת סתרי' שמייחסים אותה להרמב"ם. אך ראיתי בספר שושן סודות כ"י שמסתפק בכ"י אם הוא מהרמב"ם."[45]

מדברים אלה עולה, שהסתייגותו של החיד"א לקוחה מן ההקדמה לאגרת מתוך ספר "שושן סודות". כאן חזרנו אל נקודת ההתחלה, כלומר אל הספק שמוצג בהקדמה ל"מגילת סתרים", שבעינו עומד. וצריכה להישאל השאלה מדוע הא"ח, שהכיר את הספר "שם הגדולים" ואף מצטט ממנו רבות, היה זקוק לדבריו של הרב יהודה סיד, שאינם מוסיפים שום פרט משמעותי? נראה כי הא"ח ביקש לעמעם את ההסתייגות שקיימת בהקדמת "שושן סודות", והוא נעזר לשם כך בדברי יהודה סיד, אשר השמיט את הסתייגות החיד"א, שהיא גם הסתייגות מחבר ההקדמה מ"שושן סודות", וזאת משום שלא חפץ לעשות זאת בעצמו.

אני סבור שזו עדות לרצונו של הא"ח להכשיר את עיסוקיו האסטרולוגיים והמאגיים (אגרת זו עוסקת גם במאגיה אסטרלית). ואחת הדרכים להכשיר עיסוקים אלה היא למצוא להם סימוכין בדברי הרמב"ם או במעשיו, תוך הסרת כל ספק, גם במחיר של שימוש במובאה משובשת שנלקחה מכתביו של הרב יהודה סיד ואשר התאימה למגמתו של הא"ח. במקום אחר, כותב הא"ח את הדברים הבאים המיוחסים לרמב"ם:

---

[44] רב יהודה סיד נולד בדובינִיצה בולגריה בשנת 1750 ונפטר בצפת בשנת 1815. חיבורו הגדול "נר מצוה" הוא כתב הגנה ופרשנות ל"משנה תורה". ראו: רוזאניס, קורות, חלק ה' עמ' 159.

[45] ראו: שם הגדולים, דף נב' ע"ב.

כתב במורה נבוכים ז' כוכבי לכת שסימנן של"ם חנ"ך צד"ק[46] ארבעה מהם מורים על הטובה. והם חמ"ה נו"גה כו"כב צד"ק. וג' מהם מורים על הרעה. והם שב"תי מאד"ים לב"נה. דהיינו שבתי מכה לאדם בגוף. לבנה מכה האדם בתוכו. כי לא איברי סיהרא אלא לגירסא.[47] [כי לא נברא הסהר אלא ללימוד] מאדים מכה האדם בממון עכ"ל [עד כאן לשונו] וז"ס [וזה סוד] ויבא יעקב שלם נוטריקון ש'בתי ל'בנה מ'אדים. ר"ל [רוצה לומר] כנגד ג' אלה. ולזה דרשו רז"ל שלם בגופו שלם בתורתו.[48] ס' ליקוטים מגורי האר"י[49] ז"ל.[50]

דברים אלה לא נכתבו בספר "מורה נבוכים", אלא הועתקו במלואם מ"ספר קרניים". לזכותו של הא"ח אפשר לומר כי ייתכן שלא קרא לעומקו את ספר "מורה נבוכים" וסמך על מחבר "ספר קרניים". אך לחובתו אומר כי ידע שהרמב"ם מסתייג בספר זה מעיסוק בתורות הנסתר. לראיה, הא"ח מצטט את הדברים, שהובאו לעיל, מתוך ההקדמה ל"מגילת סתרים" בספר "שושן סודות", ללא ערעור: "הענין האגרת ההיא סותר...". בכל זאת, הא"ח מעדיף לצטט את "ספר קרניים", הסותר את הקדמת "מגילת סתרים", שהוא עצמו נעזר בה קודם. לכן, זו עדות נוספת לחשיבות שהייתה בעיני הא"ח ל"אישורו" של הרמב"ם, והפעם במחיר שימוש במקורות הסותרים זה את זה, המייחסים לרמב"ם דברים שבוודאי לא כתב.

עד כה ראינו שהא"ח, אשר האמין באסטרולוגיה ואף עסק בה, היה מודע לקושי האמוני והמדעי הכרוך בה. הקושי המרכזי עמו נאלץ להתמודד היה התנגדותו המדעית וההלכתית של הרמב"ם לתורה זו. לאחר שהסיר קושי זה, הוא מצא מקום להתמודד עם המתנגדים האחרים לתורה זו:

---

[46] הא"ח ייצג את גרמי השמיים הבאים באות הראשונה: שבתאי, לבנה, מאדים, חמה, נגה, כוכב. עד כאן הצירוף של"ם חנ"ך. צדק נרשם במלואו.

[47] "אמר רב יהודה לא איברי ליליא אלא לשינתא א"ר שמעון בן לקיש לא איברי סיהרא אלא לגירסא [גירסא=ללימוד]". בבלי, מסכת עירובין, סה' א'.

[48] "שלם בגופו, שלם בממונו, שלם בתורתו." בבלי, שבת דף ל"ג ע"א.

[49] הכוונה היא לספר קרניים. ראו: קרניים, דף עט' ע"ב, סימן כב'. על ספר קרניים ומחברו, ראו: ליבס, אוסטרופוליה.

[50] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף מח' ע"א.

ורבים מעמי הארץ חכמים המה בעיניהם.[51]

גזרו אומר שאסור לעסוק בחכמה הלזו נדמה להם.

בעניני כוכבי השמים וכסיליהם. באמרם תמים תהיה עם ה"א [השם אלוהינו] ואסור לדעת מוצאיהם ומובאיהם.

ועובר על לא תעוננו ולא תנחשו הלומד בהם.

אמנם טח מראות עיניהם.

כי ע"י החכמה זאת ל'ו ידעו ול'ו יבינו גדולת האלהה [כך במקור] ב"ה [ברוך הוא] אשר ברא ארץ ושמים ימים וכל אשר בהם.

עינים להם ל'ו יראו [כך במקור] בש"ס מלא רוח חכמה זו.

עיין מסכת שבת דקנ"ו.[52] סנהדרין דנ"ה ע"ב.[53] ראש השנה דכ"ה.[54] פסחים דף צ"ד.[55] יומא ד"ע.[56] נדרים די"ח.[57] תענית דפ"ב.[58] חגיגה ד"ע[59] ופסיקתא רבתי דל"ד.[60] וספרים הרבה אין חשבון ועיניך

---

[51] קטע זה מעומד בתבנית שונה במקור, אולם מאחר שהוא נכתב בחריזה, עימדתי אותו כך כדי להדגיש את אופיו.

[52] הפניית הא"ח מדויקת.

[53] לא נמצאו בהפניה זו של הא"ח עניינים אסטרולוגיים. אולי כוונתו הייתה למסכת סנהדרין כה' ב', שם יש דיון קצר אודות המזלות. ייתכן שבמעבר לדפוס הוחלפה האות כ' באות נ'.

[54] הפניה זו עוסקת בענייני עיבור החודש.

[55] הפניה זו עוסקת באסטרונומיה.

[56] לא נמצאו בהפניה זו של הא"ח עניינים אסטרולוגיים.

[57] לא נמצאו בהפניה זו של הא"ח עניינים אסטרולוגיים.

[58] מסכת תענית מסתיימת בדף לא'.

[59] מסכת חגיגה מסתיימת בדף כז'.

[60] ראו: פסיקתא, דף לד' ע"ב: "מה הייתה חכמתן של בני קדם, שהיו יודעים במזל."

תראו הזה"ק ותקונים[61] ס' יצירה[62] נחלת בנימין[63] המג"ע[64] ולקוטים ומדרשים. וסר"ח[65] כתב כי בחכמת המזלות יודעין עתידות.[66]

בדברים אלה מתפלמס הא"ח עם התומכים בגישתו הרמב"ם, השוללת את האסטרולוגיה, אלה שלא קיבלו את ה"הוכחה" לשינוי הערכים שעבר הרמב"ם, כפי שהוצגה לעיל. אותם מכנה הא"ח "עמי הארץ". למעשה, אם נבחן את הטיעונים של מתנגדי האסטרולוגיה שמעלה הא"ח, נראה כי הם טיעוני הרמב"ם. לאישוש דבריו, הא"ח מצרף שפע מקורות מעולמה של היהדות המדברים בשבח האסטרולוגיה: מן התלמוד ומן הספרות הפרשנית והספרות הקבלית.[67] אף שחלק מן ההפניות שמסר אינן מדויקות, אפשר שהסיבה היא טעויות המגיה כפי שמעיד החילוף בין האות נ' לכ' במובאות. אפשרות נוספת היא שהא"ח מצטט מזיכרונו.[68] מחלק מן המקורות התלמודיים שהא"ח מפנה אליהם עולה כי בתודעתו של הא"ח קיימת חפיפה בין אסטרולוגיה ואסטרונומיה, לדוגמה, הפנייתו למסכת פסחים דף צד' עוסקת באסטרונומיה. אע"פ שלכאורה הייתה ידועה חפיפה בין שני תחומים אלה, עד המאה ה-16,[69] ידעו להבדיל בין שני ענפי העיסוק הללו ואף

---

[61] ראו לדוגמה: תיקוני זוהר, דף לו' ע"א.

[62] ראו לדוגמה: יצירה, דף פו' ע"א. בעבודתי הסתמכתי על מהדורת מנטובה שכ"ב. קיימות מהדורות נוספות של ספר, זה אולם ביקשתי לעיין באחת המהדורות שהייתה זמינה להא"ח. על ספר יצירה נכתבו מחקרים רבים, ראו לדוגמה: ליבס, תורת; אודותיו ואודות חשיבותו לחקר תולדות האסטרולוגיה ביהדות, ראו: בר-אילן, מדעים, עמ' 61-233.

[63] ראו לדוגמה: נחלת בנימין, דף לח' ע"ב.

[64] הכוונה לספר מגדל עוז. ראו: מגדל עוז, הלכות יסודי תורה, פרק א' הלכה ט', יא' א'.

[65] אני סבור שהכוונה לספר "רוח חיים" לרב חיים פאלאג'י. בספר זה לא מצאתי את הציטטה המדויקת, אולם המחבר מרבה לעסוק במזלות, ראו לדוגמה: רוח חיים, דף קע' ע"ב.

[66] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף מט' ע"ב.

[67] על מקומה של האסטרולוגיה בתורת הסוד היהודית ראו: אידל, הפירוש המאגי; הוס, על אדני, עמ' 212-224; טרכטנברג, 249-259.

[68] במקום אחר קובל הא"ח על טעויות שנפלו בספריו באשמת המגיה ובאשמת טלטולי הדרך, ראו: בית הכפרת, דף עד' ע"ב. ראו גם סעיף 2.5.1 הדן בשימוש בכוח הזיכרון בתהליך כתיבתם של ספרי הא"ח.

[69] ראו לדוגמה: בר-אילן, מדעים, עמ' 364. "האסטרולוגיה הייתה אחד מתחומי המדע בימי הביניים, ואין בין האסטרונומיה לבין האסטרולוגיה עד למאה ה-16 כמלוא הנימה."

הבחינו ביניהם.[70] גם הא"ח ידע להבדיל בין שני תחומים אלה, כפי שיעידו הדברים שהוא מצטט מהקדמתו של אברהם בר חייא לספר "צורת הארץ":

> והנה ידוע כי חכמת הכוכבים והמזלות היא נחלקת לשניים אשר נקבו בשמות שם האחת חכמת **החזיון** ושם השנית חכמת **הניסיון** כמ"ש הרב ר' אברהם בר חייא הספרדי בספרו צורת הארץ בהקדמתו ושם נאמר תבנית כדורי הרקיע וסדר מהלך כוכביהם וחלקם לב' חלקים החלק הא' מדבר על צורת השמים ותבנית הארץ וכל מהלך גלגל הסובב ומהלך הכוכבים הנתונים ברקיע וסדר מהלכם ומדותם וחשבונם ונקראת חכמת החזיון והחלק הב' מדבר על המאורעות המתחדשות בארץ אשר מהלכות הכוכבים מעידות עליהן וגורמות להן ואיך יוכל האדם להבין אותם מהראיות המסורות בידי חכמי קדם מן הקורות הבאות בזמניהם בין אם מהנסיונות אשר מסרו להם קדמוניהם ונקרא זה חכמת הנסיונות כי כולן באות מן הסברות הנסיונות ויע"ש."[71]

מדברים אלה עולה שחכמת החיזיון היא אסטרונומיה, או astrologia naturalis, "וסדר מהלכם ומדותם וחשבונם ונקראת חכמת החזיון" ואילו חכמת הניסיון, "המאורעות המתחדשות בארץ אשר מהלכות הכוכבים מעידות עליהן וגורמות להן", היא האסטרולוגיה (astrologia iudicaria). על מנת למנוע כל ספק, בהעתיקו מתוך הספר "צורת הארץ" הא"ח משמיט את המשך הדברים, זאת משום שיש בהם לעורר פקפוק בחכמת הניסיון, היא האסטרולוגיה:[72]

---

[70] "בימי הביניים הייתה נהוגה האבחנה בין שני הענפים של האסטרולוגיה: האסטרולוגיה השיפוטית (astrologia iudicaria) שעניינה ההשפעות הטמירות של תנועת הכוכבים ומצביהם היחסיים על גורל בני האדם ועל גורל ממלכות; ולצידה אחותה התאומה, האסטרולוגיה הטבעית (astrologia naturalis) העוסקת בהשפעת תנועות גרמי השמים על תופעות טבע ביקום. זו האחרונה, שהייתה קרובה ברוחה לאסטרונומיה, התמזגה בה עם היווצרות המדע המודרני." ברקאי, מדע, עמ' 9.

[71] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף לט' ע"א.

[72] על עמדתו של אברהם בר חייא כלפי האסטרולוגיה והמאגיה האסטרלית בפרט, ראו: שוורץ אסטרולוגיה, עמ' 24-25; ברקאי, מדע, עמ' 16-19.

ואין החכמים העומדים על דרך החכמה נותנים לה כל המעלה הזאת מפני שראיותיה אינם ראיות נכונות וכולם באות מן הסברות לה [כך במקור] והנסיונות.[73]

על דברי אברהם בר חייא באותה פסקה מוסיף הא"ח את הדברים הבאים, מהם משתמע כי הסדר בצבא השמיים נוצר כדי להראות את גדולת האלוהים ולעורר את האמונה בו. כפועל יוצא מכך, על האדם המאמין מוטלת החובה להאמין באסטרולוגיה ואף לעסוק בה:

והנה המתבונן במעשה שמים ומהלכות הירח והכוכבים אשר כוננם המקום להראות נפלאותיו יכיר וידע רוממות ה' אדוננו מה אדיר שמך בכל הארץ אשר חנה הודך על השמים כי המתבונן במעשה שמים וארץ ומהלכות הכוכבים וחכמת תבניתם יראה גבורת האלוה יתעלה הדרו ועל זה אמרו ז"ל כל היודע לחשב בתקופו' ומזלות ואינו חושב עליו נאמנה את פועל ה' לא יביטו ואת מעשה ידיו לא ראו נמצא החושב אותן מביט אל פועל ה' ורואה את מעשה ידיו.[74]

3.1.2 התחומים האסטרולוגיים בכתבי הא"ח

רבים הם התחומים האסטרולוגיים הנדונים בספריו של הא"ח. אולם הא"ח, כדרכו, אינו מכוון את כתיבתו אל האסטרולוג המומחה, אלא אל הקורא הפשוט שטרם התוודע עד כה למכמניה של תורה זו ואינו בקי בחישוביה. את התחומים הללו אסקור בסעיף הנוכחי. לשם נוחות הדיון, אחלק אותם לשתי חטיבות עיקריות: הראשונה אסטרולוגיה והשנייה הנגזרת מהראשונה– מאגיה אסטרלית.

---

[73] ראו: בר חייא, צורת, דף א' ע"ב.

[74] ראו: בבלי, מסכת שבת, עה' א': "אר"ש בן פזי א"ר יהושע בן לוי משום בר קפרא כל היודע לחשב בתקופות ומזלות ואינו חושב עליו הכתוב אומר (ישעיהו ה) ואת פועל ה' לא יביטו ומעשה ידיו לא ראו א"ר שמואל בר נחמני א"ר יוחנן מנין שמצוה על האדם לחשב תקופות ומזלות שנאמר (דברים ד) ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים איזו חכמה ובינה שהיא לעיני העמים הוי אומר זה חישוב תקופות ומזלות:" דיון קצר על כך, ראו: גוטהולד, המאבק, עמ' סז'.

האמונה באסטרולוגיה גורסת כי ביכולתה לחזות את העתיד עפ"י מצבם של גרמי השמיים ברגע נתון, ומתוך כך לשער ולאפיין את מהלך חייהם של אדם או אומה עפ"י מצב גרמי השמיים ברגע לידתם וכו'. שנית, כי ביכולתה לכוון מעשה לשעת כושר שבה גרמי השמיים נמצאים בתבנית הנוחה לאותו מעשה. כפי שנראה להלן, חרף זיקתה של האסטרולוגיה אל המאגיה,[75] עפ"י חלק מן ההגדרות של המאגיה, בעיני הא"ח אין לראותה כמאגיה.

מאגיה אסטרלית היא מאגיה הנסמכת על ידע אסטרולוגי ועל פעולות שנועדו "להוריד" כוחות אסטרליים לארץ ולהשתמש בהם.[76] בבסיסה של המאגיה הזו עומדת הטענה שיש ביכולתו של האדם הבקי במהלכם ובכוחותיהם של גרמי השמיים לנצל לצרכיו את השפע המתמיד שנובע מהם, הנקרא 'רוחניות'[77] [בערבית - רוחאניאת], ע"י ביצוע מספר פעולות, כגון הכנת צלם או צורה המסמלים את הכוכב, הקטרות, תפילות, שימוש בשמות מאגיים ועוד.[78] לפיכך, כלל הטענות במחשבת ישראל הדוחות את האסטרולוגיה טובות גם לדחייתה של המאגיה האסטרלית.[79] עליהן נוספת הטענה שמאגיה זו נחשבת "כתחום בעל זיקה לפולחנים עתיקים של עבודת כוכבים".[80] או, שניתן לראותה כעבודה זרה ממש, בשל העיסוק ב"צורות" וצלמים, ובעיקר בשל הקטרת קטורת לצורות אלה. טענה זו השפיעה על העוסקים באסטרולוגיה בשני אופנים: א. מהם שדחו טענה זו בנימוקים שונים ועסקו במאגיה אסטרלית.[81] ב. מהם שקבלו טענה זו, ולפיכך נמנעו מעיסוק במאגיה זו חרף אמונתם באמיתותה.[82]

---

[75] ראו: ברקאי, מדע, עמ' 11.

[76] ראו: שוורץ, אסטרולוגיה, עמ' 11-14.

[77] על המושג הזה ראו: פינס, רוחניות. גבריאל בראל במאמרו "רב פעלים" כותב שבמרוקו הביטוי "רוחאניים" הם: "שליחים ממדרגה נמוכה בהיררכיה של המלאכים." בראל, רב פעלים, עמ' 213-214.

[78] להגדרה מפורטת ראו: שוורץ, אסטרולוגיה, 11-13.

[79] ראו, שוורץ קמיעות, עמ' 21-34.

[80] ראו: שוורץ, קמיעות, עמ' 21.

[81] לדוגמה, עיסוקו של ר' שמעון אבן לביא במאגיה זו תוך דחיית טענותיו של הרמב"ם כנגדה. ראו: הוס, על אדני, עמ' 224-212.

[82] ראו: שוורץ, אסטרולוגיה, עמ' 21-27.

אסטרולוגיה

הא"ח משרטט במספר מקומות בכתביו את יחסי הגומלין בין המשתתפים במערכת האסטרולוגית שהם הכוכבים, המזלות, ימי השבוע ושעות היממה. כמו כן, משרטט הא"ח את הדרך הנכונה לשימוש במשתתפים אלה. לשם הקיצור, בחרתי להביא את הדברים כפי שהם מופיעים בספרו "האח נפשנו".[83] בהמשך דבריי אסקור את הופעתם של כלל המרכיבים וכן גם השימושים באסטרולוגיה בכתבי הא"ח:

הנה מצינו שהיום נחלק לכ"ד שעות ושבעה כוכבים הולכים ברקיע שסימנם כל"ש צמח"ן פירוש כ'וכב ל'בנה ש'בתי צ'דק מ'אדים ח'מה נ'גה וכל כוכב וכוכב משמש שעה אחת על סדר י"ב שעות מהיום וי"ב שעות מהלילה של השבוע וחוזר חלילה לעולם כל ימי השבוע בתחילת מש"ק [מוצאי שבת קודש] מתחיל בכוכב וסוף יום שביעי מסיים בנוגה. ודע כי אלה שבעה כוכבים יש להם י"ב משרתים והם המזלות וסימן טש"ת סא"ב מע"ק גד"ד [טלה, שור, תאומים, סרטן וכו'] חמישה כוכבים לכל אחד יש להם ב' משרתים וחמה ולבנה אין להם רק משרת אחד לפי שהם גדולים וזה סדרן:

משרתי כוכב תאומים בתולה

לבנה סרטן

שבתי גדי דלי

צדק קשת ודגים

מאזנים [צ"ל מאדים][84] טלה ועקרב

חמה אריה

נוגה מאזנים ושור.[85]

---

[83] על מערכות הכוכבים באסטרולוגיה היהודית, ראו: לייכט, כוכבים.

[84] רשימת הכוכבים חסרה, כנראה בגין שיבושי הדפסה נרשם "מאזניים" במקום כוכב מאדים שככל הנראה המזלות המשרתים אותו נספחו לכוכב צדק.

[85] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף קה' ע"ב.

אם כן, המערכת שמצייר הא"ח היא כלהלן: כל אחד משבעת הכוכבים ממונה על שעה משעות היום והלילה. כמו כן, כל אחד מהם ממונה על יום מימות השבוע. נקודת ההתחלה לחישוב היא מוצאי שבת. כלומר, על השעה הראשונה ממוצאי שבת יהיה ממונה "כוכב", על השעה השני השנייה – "לבנה", על השעה השלישית – "שבתאי" וכן הלאה. כל כוכב ממונה על מזל או שניים. לדוגמה, מי שנולד בשעה עליה ממונה כוכב חמה, הרי שהוא בשליטת מזל אריה. גם לחלק בשעה בו נולד האדם יש משמעות, לפי הדוגמה הבאה שמביא הא"ח מן התלמוד:[86]

רב אשי ודימי נולדו ביום א' שמושל חמה ומזלו אריה ושניהם נולדו בשעה א' רב אשי נולד בתחילת השעה שהוא תחילת שליטת המזל והכוכב חמה בנשיאותו כצאת השמש בגבורתו ואריה בתוקפו ובגבורתו ולזה ראוי להיות מלך... ודימי נולד בסוף השעה בשפלותו של הכוכב ...וראוי הוא להיות גנב.[87]

במקום אחר מוסיף הא"ח שניתן לדייק אף יותר:

והנה בחכמת מדידת השעה בחלק'ות תש'ית למו בין האצטרו'לבוס[88] והוברי השמים. יש מהם חלקו השעה לג' שלישים וע"כ שליש נתנו לו משפט באשר יאות לו. יש מהם חלקו השעה לי"ב חלקים כנגד י"ב מזלות ההיא [כך במקור. צ"ל היא] הנכונה והאמיתית. אמנם קשה למאד וצריכה דתות [כך

[86] "כתיב אפינקסיה דרבי יהושע בן לוי: האי מאן דבחד בשבא - יהי גבר ולא חדא ביה. מאי [ולא חדא ביה]? אילימא ולא חד לטיבו - והאמר רב אשי: אנא בחד בשבא הואי! אלא - לאו חדא לבישו, והאמר רב אשי: אנא ודימי בר קקוזתא הוויין בחד בשבא, אנא - מלך, והוא - הוה ריש גנבי! [כתוב בפנקסו של ר' יהושע בן לוי: מי שנולד ביום ראשון בשבוע יהיה אדם בעל מידה אחת. - מה הכוונה מידה אחת? אם תאמר שלא יהיה בו מידה טובה, והרי אמר רב אשי: אני נולדתי ביום ראשון בשבוע! - אלא, שלא יהיה בו דבר אחד רע, והאמר רב אשי: אני ודימי בר קקוזתא נולדנו שנינו ביום ראשון. אני מלך והוא ראש הגנבים !]" בבלי, שבת, דף קנו' ע"א.

[87] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף ל' ע"א.

[88] כוונתו לאסטרונומים, הא"ח משתמש בהטיה זו של המילה "אצטרולב" (כלי מדידה האסטרונומי קדום)

במקור. צ"ל דקות] השכל ורוחב הדעה וישוב הלב ואני הדל באלפי הבאתי מזה ומזה כדי להשוות בניהם:[89]

למרות דברים אלה, בשעה שהא"ח פרש באופן מעשי את ידיעותיו באסטרולוגיה, הוא נטה לדייק פחות. בכתבי הא"ח נמצאו שתי שיטות עיקריות להצגת הידע האסטרולוגי ממנו על הקורא להקיש מה ראוי לעשות:

- עפ"י היום – המרולוגי.
- עפ"י השעה – הורולוגיה .

מלבד זאת, הא"ח משרטט את המאפיינים שלכל אחד ואחד מן השחקנים – "הכוכבים והמזלות". כמו כן, הוא מייעץ כיצד לעשות שימוש נכון בתכנים אלה. אם כך, כפי שיהיה ניתן לראות להלן, בדברי הא"ח נמצא מדריך להדיוט באסטרולוגיה.

א. המרולוגיה

מטרתו של תחום אסטרולוגי זה הוא קביעת הימים שמתאימים, או, לחלופין, אינם מתאימים, לביצוע מעשים הרי גורל, מבחינת מיקומם של גרמי השמיים.להלן דבריו של הא"ח:

שהם מסוכנים לעשות בהם שום דבר לא לילך בדרך ולהקיז דם ולעשות מלבוש וליארס לישא אישה וכמעט הנולד בהם לא יחיה ואם יחיה ימות מיתה משונה כקונה כמוכר כנוטע כקוצר כל דבר המתחיל בהם אחריתו יהיה נבל.[90]

עיקרו של הדיון בהמרולגיה נמצא בספרים "האח נפשנו" ו"נפלאים מעשיך". לדיון זה נלווים מספר דיונים קצרים הפזורים בספריו האחרים. להלן אסקור את הדיונים עפ"י תחומים שונים העוסקים באספקטים שונים של מעגל החיים. יש בכך להראות כי הא"ח כיוון להדיוטות בתחום וכתב עבורם מדריך קל ונוח לשימוש.

---

[89] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף נה' ע"א.

[90] ראו: שם.

הדיון המרכזי בתחום נמצא בספרו "האח נפשנו", דיון זה נפרש על פני עשרה עמודים, מעמוד מו' ב'- נא' א'. הוא נפתח במילים הבאות: "אלו הימים אשר הסכימו בהם מרן הק' האר"י ומהרח"ו[91] והרמב"ם וחכמי המחקר ז"ל."[92] כבר מתחילת הדיון אנו למדים על כך שלדעת הא"ח, הרמב"ם עסק באסטרולוגיה,[93] אם כי במקרה זה הא"ח אינו מצרף סימוכין. את המידע מסדר הא"ח עפ"י חודשי השנה, חודש בחודשו. בתוך הסעיף המוקדש לכל חודש עורך הא"ח טבלה נוחה לשימוש, המבארת מה רצוי לעשות בכל יום. לכך הוא מצרף פיסות ידע רלוונטי לימים אלה, המעשירות את הקורא, לדוגמה דבריו על חודש טבת:

טבת טבת הוא וטבא ליהוי מזלו **גדי** א' בו יצא יכניה בגלותו בחדש זה נלקחה אסתר אל בית המלך בח' בו נכתבה התורה יונית בימי תלמי המלך והיה חושך בעולם ג' ימים בט' בו לא נודע איזו צרה שאירע בו כ"כ מרן ז"ל[94] אבל הכלבו כתב שמת בו עזרא הסופר ביו"ד בו סמך מלך בבל נבוכדנצר הרשע על ירושלם והביאה במצור ובמצוק:[95]

ימי הקזה	**דרך ומלאכה**	**שבועה וקמיען** [כך במקור]	**תענית**
א ב ד ה ו ז ח	א ב ד ו	ג ד ו ט י	ח ט י
יא טז יז יח	ז יא ך כד	יג טו יח יט ך	
ך כד	כה כו כז	כג כו כט	

טבת ושבט לא ילך יחף כלל

[91] הא"ח אינו מצרף מראה מקום, אולם לדיון לדוגמה בכתבי רבי חיים ויטאל, ראו: ויטאל, פרי עץ, דף יג' ע"ב.

[92] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף מו' ע"ב.

[93] ראו לעיל סעיף 3.1.1.

[94] ראו: שולחן ערוך, או"ח, תק"ף.

[95] דברי הא"ח נאמנים למקור, ראו: כלבו, דף נב' ע"א.

מלבד הדיון המרכזי, הא"ח עוסק בהמרולוגיה בקצרה במקומות אחרים בתוך ה"מערכות", כמובן בהתאם לאות בה עוסקת המערכה. לדוגמה, במערכה ז' נמצא את הימים בהם ראוי לקיים זיווג, וכן הלאה. להלן פירוט התחומים בהם הא"ח עסק בדיוניו ההמרולוגיים:

ימים לנישואין, לקיום יחסי אישות וגורל הילוד:

- "האח נפשנו" דף ט' ע"א': "למי שרוצה שיהיו בניו בעלי מז"ט". הא"ח מציין באלו ימים ראוי להזדווג.
- "האח נפשנו" דף עא' ע"ב: יש לשאת נשים רק בלילה בו הלבנה מלאה.[96]
- "האח נפשנו" דף עג' ע"א: אין להזדווג ביום לידתו של נביאם. הא"ח אינו מציין למי כוונתו במילה "נביאם". קביעה דומה קיימת בספר "ימצא חיים" שחיבר הרב חיים פאלאג'י.[97] עפ"י ספר "סגולות ישראל" נראה שהכוונה היא לישו.[98] אם אכן כך, מדובר ביום ה"ניטל" שלפי השערות מסוימות חל בט' בטבת במסורת היהודית.[99]
- "האח נפשנו" דף נג' ע"א:– גורלו של הילד עפ"י היום בו נולד.
- "אביעה חידות" דף מה' ע"ב: "ימי החדש לנולדים בהם לדעת מה טיבם". רשימת ימי החודש וגורלו של הנולד בהם.
- "אביעה חידות" דף מז' ע"ב: טיבם של ימים בשנה עבור הילוד. "דע מיום כ"ח באייר שיבוא ר"ח ביום ב' בשבת וכן בח' ימים יחיה רק ז' ימים."

ימים ליציאה למסע:

- "אביעה חידות" דף מו' ע"א: רשימת הימים האסורים לנסיעה או לעשיית עסקים.

---

[96] בדבריו מתבסס הא"ח על שולחן ערוך בהלכות מעונן ומכשף, ראו: שולחן ערוך, יורה דיעה, קע"ט ב'. על מנהגי השמירה ביום הנישואים הנחשב מועד לפורענות, ראו: אבישור, החתונה, עמ' 121-124; שפרבר, שמירה.

[97] ראו: ימצא חיים, סימן דף עג' ע"ט.

[98] ראו: סגולות ישראל, דף לט' ע"ב.

[99] על יום הניטל, ראו: אורבך, בעלי, עמ' 55 ובפרט הערה 85; שפרבר, מנהגי, חלק שליש עמ' צג'- צד'; חלק רביעי, עמ' שכב'.

- "אביעה חידות" דף פה' ע"א: "הימים הכלביים",[100] ארבעים ימים בהם אסור לצאת לדרך.
- "נפלאים מעשיך" דף מ' ע"א: רשימת ימים הראויים ליציאה לדרך. "כתוב לאמר דיומין אלין טב למפק בארחא."
- "זכר עשה" דף מט' ע"א: ימים הטובים ליציאה לדרך.

ימים להשבעה או הקזה וקמעין:

- "דבק מא"ח" דף עז' ע"ב: ימי הקזה. מפנה לדיונו ב"האח נפשנו". מונה את המקורות ששימשו אותו. בהמשך דבריו מוסיף דיון תלמודי אודות ימים מסוכנים: "דגמרא דמס' יבמות דס"ה וז"ל[101] יומא דעיבא ויומא דשותא פירוש יום המעונן ויומא דשותא שרוח דרומית מנשבת לא מהלינן ביה אין מלין לתינוק ..."
- "דבק מא"ח" דף פ' ע"א: ימים המסוכנים להשבעה או כל פעולה אחרת: "דע כי כל העושה באלו הימים השבעה או שום פעולה ח'ו [חס וחלילה] ימות באותה שנה ואלו הם... ".
- "לדרש אלהים" דף יז' ע"א: מצורף הדיון הארוך מן הספר "האח נפשנו" עם תוספת הקובעת שהימים הללו אשר אינם ראויים לשבועה קמיעין וכו' אינם ראויים גם לשאלת חלום.

דיונים כלליים:

- "נפלאים מעשיך" דף מא' ע"א- דף מד' ע"ב: זהו דיון ארוך הנפרש על פני שבעה עמודים. דיון זה מועתק מספר "סידורא דסדרא" אותו הא"ח מזכיר בספרו דבק מא"ח.[102] שם כותב הא"ח שהוא העתיק את הדיון מ"סידורא דסידרא" לתוך ספרו "אחיעזר", אולי משום שהתקשה להדפיס את ספרו "אחיעזר" מעתיק הא"ח את החומרים הללו לתוך ספרו "נפלאים מעשיך". הדיון עוסק בשאלה מה ראוי לעשות בכל יום מימי החודש.

---

[100] מושג זה לקוח מהאסטרולוגיה המצרית והיוונית והכוונה לימים תחת שלטונו של כוכב אברק (Sirius). ימים אלה נחשבו כמועדים לפורענות גם במסורת היהודית, ראו: ברנשטיין, דיואן, עמ' 162; לויד, שיטות, עמ' 216.

[101] הפניית הא"ח שגויה, ראו: בבלי יבמות, דף עב' ע"א.

[102] ראו סעיף 2.3.

- "זכר עשה" דף מו' ע"א: דף מח' ע"ב- דיון ארוך הפרוש על פני שישה עמודים. הדיון עוסק בשאלה מה ראוי לעשות בכל יום מימי החודש.
- "זכר עשה" דף מח' ע"ב: ימים מסוכנים בהם אסורה כל פעולה.
- "ימלט נפשו" דף צו' ע"ב: חמישים הימים בהם מובטחת הצלחה לישראל.
- "אביעה חידות" דף מז' ע"ב: ימים לעשות מעשה. "שאלו הימים קבלה איש מפי איש עד עזרא הסופר שומשן [צ"ל שימושן] וסגולתן. ואלו הם יום א' בחודש טוב לכל מלאכה.."
- "אביעה חידות" דף פד' ע"א: "הרוצה לדעת משפטי הימים בכל שנה ושנה."
- "דבק מא"ח" דף סו' ע"ב: פירוש חלומות עפ"י ימי החודש: "ליל א' לחדש כל מה שראה לשמחה יגיד".
- "דבק מא"ח" דף עה' ע"א: מהו הגורם למידות האדם, גורל היום או גורל השעה: "מידות האדם אם לטוב אם למוטב כסברת ריב"ל [רבי יהושע בן לוי] ור"ח [רבי חנינא] סובר דמזל השעה גורם... [103]"
- "דבק מא"ח" דף עז' ע"א: מפנה לעיון בשני ספרים העוסקים באשר עתיד להיות בכל יום: "ספר עתידות" וספר "סידורא דסידרא". כמו כן מציין הא"ח שבספרו "אחיעזר" (שמעולם לא הודפס) הוא דן בכך באריכות.

ב. הורולוגיה

מטרתו של תחום אסטרולוגי זה הוא קביעת השעות שמתאימות, או לחלופין, אינן מתאימות, מבחינה מיקום גרמי השמיים, לביצוע מעשים שונים. למעשה, תחום זה דומה מבחינה רעיונית להמרולוגיה, אולם הדיון במקרה זה הוא בשעות, ולכן בעיניו של המאמין או העוסק באסטרולוגיה הוא כנראה מדויק יותר. להלן דבריו של הא"ח על תחום זה:

[103] ראו: בבלי, מסכת שבת, דף קנו' ע"א.

"והנה מאחר שהודיע אלהים אליך את כל זאת נבא לבאר משפט מדידת השעה וכו' אמרינן בשבת פרק כ"ד מזל השעה גורם. ויע"ש [יעויין שם] לרש"י שם[104] וע"ע [ועוד עיין] לרש"י בב"מ [בבא מציעא] דק"ז ע"ב[105] ובתיקונים תיקון ס"ט[106] ועיין להרב מהרש"י ביפה עינים בפ' האזינו דף קע"ד ע"ב[107] ולהרב דרך אמונה.[108] שמזל השעה מסייע הרבה לכל דבר...[109]

בהמשך דבריו מצרף הא"ח עדות אישית ליכולותיה של ההורולוגיה, שבעיניו היא כמעט נבואה:

ובמרומים סהדי כי בדידי הוא עובדא [לעצמי קרה מעשה] ג' פעמים באתי נגד השעה ובעו"הר נפלתי בידה...עד שכ"כ [שכל כך] אמרו עליה כמעט נבואה קטנה.[110]

הא"ח מייחד מקום לתיאור המקורות ששימשו אותו:

---

[104] "לא מזל יום גורם אלא מזל שעה גורם". פירוש רש"י: "מזל שעה-שבעה מזלות הן המשמשין את השעות חנכ"ל שצ"ם-חמה היינו חמה ממש והוא אחד מן המזלות. וכן לבנה, והשאר הוויין כוכבים."

[105] "הכל ברוח– כל החלאים ותצאות מיתה על נשיבת הרוח באין הכל לפי השעה". בבלי, בבא מציעא, דף קז' ע"ב, פירוש רש"י.

[106] ראו: תיקוני הזוהר, דף קטז' ע"א. "וכל מזלא איהו ממנ' על שעתא מי"ב המזלות".

[107] ראו: יפה עינים. בעמוד אליו מפנה הא"ח יש דיון על מזלות.

[108] אברהם ביבאגו, דרך אמונה, קונסטנטינופול, רפ"א (1521). הא"ח אינו מצרף מספר עמוד. דב שוורץ כותב על הוגה זה: "ביבגו הטיל ספק בקיום 'זאת החכמה' ואף טרח להבליט את מגבלותיה, אך לא דחה אותה מכל וכל". ראו: שוורץ, אסטרולוגיה, עמ' 290.

[109] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף נד' ע"ב.

[110] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף נד' ע"ב.

והנה לפניך קורא נעים והם מלוקטים מכמה ספרי תיכונה וס' גורל החול לטאמטא"מי ולהודי וזאנטי.[111] ובס' משפט הכוכבים להראב"ע ומס' חכמת הכשדים[112] וס' צל העולם[113] ושאר ספרי כ"י מה שראתה עיני בבתי אוצרי הספרים באיאוריפא.[114]

מתוך מקורות אלה, הא"ח הרכיב מדריך לנזקק לתורה זו. דיונים מפורטים המסבירים את דרך החישוב של התורה הזו נמצאים בשלושת ספריו הראשונים:

- "האח נפשנו" דף קה' ע"ב- דף קו' ע"א: דיון ארוך, שבפתיחתו הא"ח מסביר בקצרה את מבנה התורה האסטרולוגית. אח"כ הוא עובר לאפיון תקופות השנה עפ"י השעה בה הן התחילו.
- "דבק מא"ח" דף כד' ע"ב- דף כה' ע"א: דיון שכותרתו גורל השעה ושמתפרש על פני עמוד. בתחילתו מוגשת טבלה המציגה את הכוכב השולט בכל שעה משעות היום. לאחר מכן עוסק הדיון בתשובה שיש להשיב לשאלות הנשאלות לגבי העתיד, בהסתמך על הטבלה דנן. תשובה לדוגמה: "אם בא לשאול בשעת חמה אמור לו כי יקרה מקרה אשר לא טהור ויסבול צער מעט מאיזה צד ומאדם זקן גורם ..." בדיון זה הא"ח כורך יחדיו את שתי הפרקטיקות, ה"גורלות" וה"הורולוגיה".
- "אביעה חידות" דף נד' ע"ב- דף ס' ע"א: הא"ח פורש את משנתו ההורולוגית על סעיפיה בדיון ארוך, המשתרע על פני שנים עשר עמודים.

כמו כן הא"ח מוסיף, לנוחות המשתמש, עוד מספר דיונים העוסקים בגורל השעה במקומות ב"מערכות" ספריו. לדוגמה, בספר "האח נפשנו", בערך "ילד", הנמצא במערכה י', מצרף הא"ח דיון בגורל הילד עפ"י

---

[111] ראו על כך: בסעיף 2.4.2 וגם בסעיף 3.2.

[112] על ספר זה בסעיף 2.2.

[113] מתתיה דלקרוט, צל עולם, אמשטרדם, תצ"ג (1633). ספר זה עוסק באסטרונומיה וגיאוגרפיה (כפי ראיית בני תקופתו). דיונו באסטרולוגיה מצומצם. ראו: צל עולם, דף ד' ע"ב.

[114] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף נד' ע"ב.

שעת לידתו.[115] הדיון מועתק מספר "שושן סודות".[116]בספרו "אביעה חידות", בערך "דרך", הנמצא במערכה ד', מגיש הא"ח לקוראיו דיון העוסק בשעה הראויה לצאת לדרך.[117]

ג. אפיונם של המרכיבים במערכת האסטרולוגית

הא"ח מוסר בכתביו אפיון כללי של כל אחד ממרכיבי המערכת האסטרולוגית, קרי כוכבים ומזלות. בד"כ, הם שלובים בתוך דיון אסטרולוגי אחר. במקומות מסוימים הוא עוסק בנגזרות של תחום זה, כגון גיאוגרפיה אסטרלית. כמו כן, הא"ח מציג במספר מקומות יישומים מעשיים של תורה זו.

ג.1.1 **דיונים כלליים על המערכת האסטרולוגית**

- "האח נפשנו" דף קה' ע"ב: סקירה כללית על מקומם של הכוכבים במערכת האסטרולוגית.
- "האח נפשנו" דף מו' ע"ב - דף נא' ע"א: דיון משני בתוך דיון המרולוגי ארוך, שנושאו המזלות עפ"י חודשי השנה.
- "דבק מא"ח" דף כט' ע"א- דף מ' ע"ב: דיון ארוך על טבעם של הכוכבים. חלק מן הדיון הוא על דרך הקבלה וחלקו עוסק בגיאוגרפיה אסטרלית. אנסה לפרק את הדיון הזה למרכיביו:

1. מבוא- דף כט' ע"א - דף ל' ע"ב: במבוא זה מוסר הא"ח סקירה כללית על תחומי השפעתם של הכוכבים. מבוא זה מלווה גם בסקירה כללית על מעמדה של האסטרולוגיה ביהדות.
2. דף ל' ע"ב- דף לז' ע"ב: סקירת טבעם של הכוכבים. בסקירה זו הא"ח מונה שבע מעלות לכל כוכב ומקדיש דיון לכל מעלה.
3. דף לז' ע"ב - דף לח' ע"א: גזירת הכוכבים.
4. דף לח' ע"א-דף לח' ע"ב: א. טבע הכוכבים "חמה אש כוכב חורב...". ב. המלאכים הממונים על הכוכבים "ואלו המלאכים על ז' כוכבי לכת...".

---

[115] חמוי, האח נפשנו, דף נג' ע"ב.

[116] ראו: שושן סודות, דף כד' ע"ב.

[117] חמוי, אביעה חידות, דף כ' ע"ב.

5. דף לח' ע"ב: "השפעת הכוכבים ושלטנותם". דיון אסטרולוגי על דרך הקבלה.

6. דף לט' ע"א: אסטרולוגיה על דרך הקבלה.

- "דבק מא"ח" דף סא' ע"א - דף סא' ע"ב: א. המלאכים הממונים על כוכבי הלכת. ב. המלאכים הממונים על ימי השבוע. ג. המלאכים הממונים על המזלות.
- "דבק מא"ח" דף כה' ע"א-דף כט' ע"א: אפיונם של שנים עשר המזלות.
- "דבק מא"ח" דף פו' ע"ב: הקבלה בין תקופות חייו של האדם ובין המזלות.
- "אביעה חידות" דף מט' ע"א: דיון קצר על כימה וכסל.
- "אביעה חידות" דף מט' ע"ב: הכוכבים והמזלות מסודרים ברקיע כרצון ה'. בתוך פולמוס עם המערערים על האסטרולוגיה.
- "אביעה חידות" דף נג' ע"א: כיצד נוצרה הלבנה. מעמדם של הכוכבים והשפעתם על הסדר הקוסמי.
- "אביעה חידות" דף נג' ע"א- דף נד' עמ' א': אפיונם של הכוכבים.
- "אביעה חידות" דף ס' ע"א: סוגי האקלים והמתכות הקשורים לכוכבי הלכת.
- "אביעה חידות" דף ס' ע"א: הכוכבים הממונים על הזכרים והכוכבים הממונים על הנקבות.
- "אביעה חידות" דף סא' ע"א - סא' עמ' ב': "צורות ז' כוכבי הלכת ומהותם וטבעם".
- "אביעה חידות" דף סב' ע"א: פשר שמותיהם העבריים והלועזיים של כוכבי הלכת.
- "אביעה חידות" דף סב' ע"א: הכוכבים הממונים על ארבעת היסודות.
- "אביעה חידות" דף ס' ע"ב: טבלה המציגה את החודשים ומזלם.
- "אביעה חידות" דף נא' ע"א - נב' ע"ב: אפיונם של שנים עשר המזלות.

ג.2.1 גיאוגרפיה אסטרלית:

- "דבק מא"ח" דף לח' ע"א - לח' ע"ב: א. אזור שליטת הכוכבים– גיאוגרפיה אסטרלית.
- "דבק מא"ח" דף לט' ע"ב - דף מ' ע"ב: גיאוגרפיה אסטרלית – שבעת האקלימים [אקלים- איזור: מערבית- إِقْلِيم] והכוכבים הממונים עליהם.
- "אביעה חידות" דף ס' ע"א: האקלימים והמתכות הקשורים לכוכבי הלכת.

ג.3.1. יישומים מעשיים:

- "דבק מא"ח" דף לח' ע"ב: התאמה בין הכוכבים– "מאדים ולבנה שונאים זה את זה...".
- "דבק מא"ח" דף פו' ע"ב: הקבלה בין תקופות חייו של האדם ובין המזלות.
- "נפלאים מעשיך" דף מו' ע"א: האם הצאצא כשיר לעבודה על סמך מצב הכוכבים בלידתו.
- "נפלאים מעשיך" דף מו' ע"א: המלאכה הראויה לילד בהתאמה לכוכב הממונה.
- "נפלאים מעשיך" דף נ' ע"ב: כוחות האדם ואיברי הגוף עליהם ממונים הכוכבים.
- "אביעה חידות" דף נג' ע"א: התאמה בין המזלות.
- "נפלאים מעשיך" דף מט' ע"א - נ' ע"ב: אפיונם של שנים עשר המזלות. בתוך זה מתואר "גורל" שבאמצעותו יודעים מה מזלו של האדם.

סיכום:

הא"ח היה כנראה אסטרולוג מיומן ובעל שם מכובד, כפי שראינו לעיל. אומר בזהירות כי ככל הנראה, דיוניו האסטרולוגיים אינם משקפים את כלל ידיעותיו בתחום זה. זאת בהנחה שנקבל את נכונותה של הידיעה אודות היותו אסטרולוג בחצר המלוכה באיסטנבול. איני רואה כיצד הא"ח פעל בקרבת אסטרולוגים, מיומנים, אשר פעלו באותה חצר רק על סמך הידע האסטרולוגי הפשטני המוצג בספריו. בדיונים אלה הוא מתעלם מחישובים מתמטיים סבוכים פרי האסטרולוגיה המלומדת שנכתבה בהשפעת האסטרולוגיה הערבית. אי אפשר לומר שהוא לא הכיר אותם, משום שבמקורותיו נמצאים ספרי אסטרולוגיה מלומדים המשופעים בחישובים מורכבים ובמונחים מקצועיים, כמו כתביהם של אברהם אבן עזרא או אברהם בר-חיא. אולם מצד שני אין בעבודתו דיונים אסטרולוגיים מורכבים. ייתכן שהשטחת הדיון האסטרולוגי נעשתה במכוון בכתביו, משום שמורכבותם של החישובים יש בה להרתיע את שאינם בקיאים בכך. הנה דוגמה קטנה לכך מכתביו של אברהם אבן עזרא, הדן בשעה הראויה לקיום יחסי מין:

מי שירצה להתחבר עם אשתו בשעה שיהיה לו בן זכר, השמר שלא תהיה השעה חלק מהשעות הזוגות ביום או בלילה, ושים כוכב זכר במקום טוב אם יכלת, כי יש לו כח גדול בבנים. ואם יכלת להיות במזל זכר או מזרחי מהשמש או ברביעית שהוא בחלק זכר....[118]

לעומת דיון זה, כפי שניתן לראות לעיל, הא"ח מציע דרך נוחה יותר לבחירת המועד לביצוע דברים, כמו לדוגמה בדיוניו על הימים לעשות מעשה. לכן, אפשר לומר; כי הא"ח גיבש, במידת מה, מדריך אסטרולוגי פופולארי, נוח לשימוש, חף מחישובים מסובכים, בשלל נושאים המעסיקים אדם מן היישוב, החל מן היום הרצוי להזדווגות, דרך בחירת הימים והשעות לעשות מעשה לאורך הצמתים המרכזיים בחייו ועד להבטחת מקומו בעולם הבא:

גם אני עני סדרתים בכאן בתוספת נופך עם ימי התענית שהיו הקדמונים מתענין בהם מפני הצרות שאירעו בהם כמו שכתב מרן בש"ע א"ח סי תק"ף שראוי להתענות בהם וכו' והמתענה בהם מובטח לו שהוא בן העוה"ב על כן כדי לזכות את הרבים שיהיה מצוי ביד כל אדם והיה מידי חדש בחדשו למען ירוץ הקורא בו ימי הקזה לדרך לשבועה לאזהרה לדיין שלא ישביע באלו הימים כי יש סכנה למשביע ולנשבע.[119]

בדברים אלה הא"ח אינו מחדש. באימפריה העות'מנית, פרסום לוחות עם ידיעות אסטרולוגיות המכונות "חלילות" והמכוונות להדיוטות היה מקובל,[120] ואף נחשב למצווה.[121] משני טעמים: הראשון – לפרסם מידע אסטרולוגי חיוני על מנת להרחיק אדם מסכנות למיניהן, ושנית – להרחיק את היהודי מפנייה

[118] ראו: אבן עזרא, המבחרים, הבית החמישי, עמ' ט'.

[119] ראו: שם.

[120] ראו: בן נאה, גורל, עמ' 136-140.

[121] להלן דבריו של אחד ממחברי ה"חלילות", ר' חיים אברהם מירנדה: "בזה כוונתו לזכות את הרבים הרחוקים מידיעה זאת..." שם, עמ' 136.

למאגיקונים מוסלמים.[122] יתרונו של הא"ח היה בשילוב המידע האסטרולוגי יחד עם שלל ידיעות מאגיות אחרות, ובכך הוא יצר מדריך שלם ומקובץ לנדרש לכל הנושאים הללו. באמצעות רשימות אלה, הא"ח משיג שתי מטרות: הראשונה – מתן כלים לקוראיו אשר יפחיתו את הזדקקותם לאסטרולוגים מקצועיים. והשנייה – הגברת הביקוש לספריו.

3.1.3 מאגיה ומאגיה אסטרלית בתוך דיוניו האסטרולוגיים של הא"ח

הא"ח, פוסק הלכתי בעל חשיבות בדורו ואסטרולוג בעל שם, היה מודע לקושי ההלכתי הכרוך בשימוש במאגיה אסטרלית, בלשונו- המשכת הכוכבים. הוא מקדיש לכך התייחסות בתוך דיון אודות כתב יד שראה בספריית השולטן התורכי.[123] דיון זה יחד עם דיונים נוספים הפזורים בכתבי הא"ח, אינו עוסק רק ב"המשכת הכוכבים", אלא נוספים עליו דיונים במספר בפעולות מאגיות האסורות הלכתית. שילובם של הפעולות האסורות זו לצד זו בדיוניו זה מעיד כי מבחינה רעיונית הא"ח מוצא קשר ביניהן, ומסקנותיו לגביהן שוות. לכן בדיון להלן בחרתי לדון בכלל פעולות אלו, משום שיש בכך לשפוך אור נוסף על עמדתו כלפי המאגיה אסטרלית:

כתב הרמז ז"ל בס' יודעי בינה דף כ"ב ע"ב משם הרמ"ק ז"ל[124] שבפעולות הקוסמים ימצאו ב' מינים הא' קיבוץ השדים והשבעתם ולהם קטורת ידוע לפי הנראה. ב' הורדת הכוחות מן הכוכבים ע"י עשיית הצורות והוא עניין הטלסמאית [כך במקור]. (אמר הא"ח לי נר' [נראה] זאת ממש זהו עכו"ם

---

[122] ראו: שם, עמ' 141.

[123] אין זה חריג במידה יוצאת דופן למצוא כתבי יד יהודים העוסקים בכך, כמו, לדוגמה, "תכלית החכם". ראו אודותיו: שוורץ, אסטרולוגיה, עמ' 69; על חיבור נוסף במאגיה אסטרלית שנמצא בגניזה הקהירית המתבסס על חיבורו של תאבת אבן קורה "De imaginibus" והחיבור הפסאודואפיגרפי המיוחס לתלמי "Opus imaginum", ראו: ברנט ובוהק; את זאת ניתן למצוא גם בכתבי יד מודרניים, ראו: כדורי, קדושת, עמ' תקסב'.

[124] רבי משה קורדובירו דן בעניינים אלה, ראו: קורדובירו, דרישות, הדרישה השביעית. אולם נוסח זה הועתק כנראה מספר "אור החמה" המופיע ברשימת מקורות הא"ח, ראו: אזולאי, אור, חלק א', דף קו' ע"א.

ממה שראיתי בס' אחד בגנזי אדוננו המלך יר"ה [ירום הודו] בל"ע [בלשון ערבית] באותיות עבריות ושם נאמר ע"כ [על כל] מזל ומזל בכל מעלה ומעלה מהל' מעלות שלו יש לו[כך במקור] להמשיכו עליו האדם לעשות צורה אחת וקטורת ידועה והתיחדות בחדר מיוחד והוא בד"מ [בדרך משל] למזל טלה אם הוא במעלה החמישית הצורה היא איש וחרב שלופה בידו כי טלה מכוכב מאדים ובמעלה החמישית הוא בעליה ובלערב"י קורין לו אל תצוי"ר [ציור **تصوير**] ואל אסמ"א [שמות **أَسْمَاء**]ואל בכו"ר [קטורת **بَخُور**] וברוך אלהינו שהבדילנו מהם וממעשיהם) הג' הוא להמשיך על האדם רוח הטומאה מן הקליפות ובלעם היה בקי בכל זה ויש המרכיבין בפעילות אלו אותיות קדושות והיא הרכבת עץ הדעת טו"ר [טוב ורע] ושומר נפשו ירחק מהם וכתב הרמ"ק ז"ל טעם דבזמנים אחרונים נאבדה חכמת הכישוף וקיסום משום דהכל הוא ביד ה' יתברך שמחשבתו היתה שישיגו גם חכמות אלו הבני אדם אך כשראה נתקלקלו וחכמתם לרעה נסרחה אז החשיך שכלם בזה כי ה' הוא הנותן חכמה מד"ו [מדור ודור] ועיין שם:[125]

ניתוח הדברים מעלה שהא"ח מונה שלוש פעולות מאגיות אסורות:

א. קיבוץ שדים והשבעתם.

ב. הורדת הכוחות מן הכוכבים.

ג. להמשיך על האדם רוח הטומאה מן הקליפות.

מאגיה אסטרלית מוגדרת ע"י הא"ח במילים אלו: "הורדת הכוחות מן הכוכבים ע"י עשיית הצורות והוא עניין הטלסמאית", הקטרת קטורת והתייחדות בחדר מיוחד. מאגיה זו היא בעיניו עכו"ם [עבודת כוכבים ומזלות]. לכן, השימוש בה אסור בוודאות, מטעמים הלכתיים, ואולי גם מטעמים מאגיים: "ושומר נפשו ירחק". ייתכן שבדבריו אלה הא"ח אינו מודע לקרבתם של הוגים יהודים מן המעלה הראשונה למאגיה זו, ושמא ידע וביקש להתעלם.[126] הא"ח אינו פוסל את כלל תכניו של החיבור שראה בגנזי המלך, ובספרו "דבק מא"ח" הוא מפנה את קוראיו לעיון נוסף בחיבור זה, אולם קטעים אלה אינם עוסקים במאגיה

[125] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף קטו' ע"א.

[126] ראו לדוגמה: שוורץ, אסטרולוגיה, עמ' 166-176.

אסטרלית, אלא בהתאמת המזלות זה לזה.[127] במקום אחר מדבר הא"ח בנחרצות גם אודות הסכנות המאגיות האורבות למשתמש "בהמשכת הכוכבים" ומתייחס גם למקורה וכוחותיה. גם בדברים אלו הוא קושר אותה שוב למספר פעולות מאגיות אסורות. בתחילת דבריו עוסק הא"ח בשאלה האם אכן קיים כישוף:

כישוף. רבים שואלים הלכו בי להראות להם דעתי בעניין הכשפים אם יש בעולם אם לאו. ומה ענינם. וזאת אשיב אין להכחישם לגמרי מכל וכל לא אפשר. יען תורתנו הקדושה וחכמנו ז"ל העידו על מעשי חרטומי מצרים ואמרו בלטיהם מעשה שדים. בלהטיהם מעשה כשפים[128]...ואם נכחיש מציאות הללו חס וחלילה נכחיש כל התורה שבכתב ושבעל פה....

למעשה בדברים אלו חוזר הא"ח על הטענה שהוא מביא מן הרמ"ק האוסרת קיבוץ שדים והשבעתם. מדבריו נראה כי יש ממש בפעולות אלו. לכן, אין להכחיש את הכישוף, הכחשה כזו תוביל להכחשת "התורה שבכתב ושבע"פ".[129] לאחר מכן, עוסק הא"ח בכוחות הדמוניים ובמקורם:

בבריאת העולם נבראו הכוחות האלו בסוד גם זה עשה האלהים. ודורות ראשונים נמשכו אחריהם ועשו להם הקטרות וחמנים.[130] ובלשון חז"ל נקראו קליפות. כי קליפת הפרי אינה יוצאת אלא מהעץ. ומכח החטה יצא התבן. ונכלל בשם זה קליפות נכלל בו [כך במקור] משחיתים ושדין ורוחות רעות ומשטינים ומקטרגים וכוחות הטומאה...

---

[127] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף לח' ע"ב.

[128] "אמר רבי חייא בר אבא: בלטיהם – אלו מעשה שדים, בלהטיהם – אלו מעשה כשפים. "בבלי, סנהדרין, סז' ב'.

[129] כמובן, קיימות בעולם היהודי גישות החולקות על כך, לדוגמה ראו: שוורץ, אסטרולוגיה, עמ' 177-178.

[130] חמן – מצבה גבוהה שהוקמה ע"י הקדמונים עובדי-האלילים לכבוד אליל השמש (ויקרא כו' ל). עפ"י מילון אבן-שושן, ערך "חמן".

כאן ישנה חזרה על האיסור "להמשכת רוח הטומאה מן הקליפות". מכאן הא"ח מציין את אמצעי ההגנה כנגדם – התורה: "למען הציל אותנו מידם נתן לנו את התורה מגינא ומצילא. ומעשה הקטורת יוכיח כשלקח אהרון את המחתה המגיפה נעצרה".

כעת הא"ח פונה לתאר שורה של פעולות מאגיות אסורות:

> ויש עוד ענינים אחרים מינים ממינים שונים על הצד הפעולות למשל לעשות אחיזת עינים וכדומה וכל מה שתרצה לפעול קח ז' אפרוחי דרור מז' קינים ומכל קן אפרוח בעודם קטנים הרבה עם סממנים אחרים שרופים עם לחש שלוחשים עליהם מאבק שלהם יכול לעשות כל אשר תאוה נפשך וכהנה רבים. עוד נמצא ענין אחר במיני מתכות כל מין ומין יש לו כח ופעולה בפני עצמו. וכשהם נדבקים יחד וכוחותיהם יחד עושים פעולות נגדיים מוטבע מהטבע. ואות ומופת על זה מצלם של נבוכדנצר[131]ומצפור שעשה בלק שהיה עשוי מז' מיני מתכות והיה מגיד בו עתידות. עיין עמק המלך דק"ח ע"ג.[132] עוד נמצא דבר אחר המשכת הרוחות כמ"ש [כמו שכתוב] בס' המלאך המשיב כתיבת יד בסוד ויוסף אברהם ויקח אשה ושמה קטורה[133] ושם נאמר חכמת בני קדם אשר פועלים כמה פעולות לאהבה ולשנאה ולאסור ולהתיר להמית שונא והוא דבר מופלא בחון ובדוק עיין מ"ש [מה שכתבתי] בסה"ק [בספרי הקטן] לדרש אלהים ויש עוד מין אחר המשכת הכוחות על הכוכבים כמ"ש

---

[131] "נבוכדנצר העמיד צלם והפריש מכל אומה ואומה שלשה שלשה, ושלשה מכל ישראל, וחנניה מישאל ועזריה שהיו השלשה מישראל עמדו ומיחו על עצמן ולא עבדו עבודת כוכבים..." שיר השירים רבה, פרשה ז', ד' א'.

[132] עמק המלך, דף קח' ע"ב. בקטע זה מחבר עמק המלך דן בסיפור שמקורו בזוהר. על הספר "עמק המלך" ומחברו נפתלי הרץ בכרך, ראו: ליבס, לדמותו; מעיר גרשם שלום על צפור זו: "...ראוי לרמוז גם על דברי ספר הזהר בתחילת פרשת בלק (דף קפ"ד ע"ב) שם מביא ומתאר הרכבה אחרת של צפור כזאת (מז' מתכות- כמובן יש בזה השפעת השקפות ידועות מן האלכימיא והאיצטגיננות), והמקור הוא איזה ספר כישופים של הכלדיים הנקרא "זיני חרשין דכשדיאל קדמאה". ואולי יש כאן הקבלה ידועה במקורות בעלי ס' התמר והזהר." שלום, התמר, עמ' 5. ראו גם: כהן אלורו, מאגיה, עמ' 165-178.

[133] על סוד קטורה כותב הרב יצחק כדורי במחברת מרשמיו: "סוד קטורה הוא סוד סמא"ל הרשע". ראו: כדורי, קדושת, כרך ה', עמ' תו'.

בסה"ק דבק מא"ח... ויש עוד כמה ענינים אחרים כזה ודומה לזה. ועל כל אלו כל המתעסק בהם אחריתו לא טובה. ומלבד שהוא חלוש תמיד. עוד בה מביא חולשה לעולם...[134]

ככל הנראה, מדברים אלה עולה כי הפעולות המאגיות המתוארות הן יצירת האל, ולפיכך יש בהן ממש, "מופלא בחון ובדוק". אין לכפור בהן. הכופר ביעילותן של פעולות מאגיות אלו, למעשה כופר בתורה כולה. אם כי ברור שאין להשתמש בהן מטעמים הלכתיים. גישתו של הא"ח מזכירה את גישתו של אברהם אבן עזרא:

אבן עזרא...לא כפר ביכולת החוץ- דתית להוריד רוחניות. הוא אסר על הורדת הרוחניות, אך במקרים רבים לא הטיל ספק ביעילותה.[135]

העיסוק בהן אסור גם מטעמים מאגיים: "כל המתעסק בהם אחריתו לא טובה. ומלבד שהוא חלוש תמיד. עוד בה מביא חולשה לעולם". בשני הקטעים לעיל בהם הא"ח דן גם במאגיה אסטרלית מתגבשת רשימה של פעולות אשר עשויות להיחשב למאגיה אסורה בקונסטלציה מסוימת, שאותה הוא מתאר בקצרה:

- הקטרות – "ע"כ [על כל] מזל ומזל בכל מעלה ומעלה מהל' מעלות שלו יש לו להמשיכו עליו האדם לעשות צורה אחת וקטורת ידועה..."; "בבריאת העולם נבראו הכוחות האלו בסוד גם זה עשה האלהים. ודורות ראשונים נמשכו אחריהם ועשו להם הקטרות וחמנים.."
- אחיזת עיניים – בדיוני בסעיף 2.4.1 דנתי באריכות בהגדרת הא"ח לפעולה זו. הגדרת הא"ח קושרת בין אחיזת עיניים לכישוף. הגדרה זו שונה מהגדרת הרמב"ם, שאינה מתאימה לתיאור הא"ח.[136]

---

[134] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף מה' ע"א-ע"ב.

[135] שוורץ, אסטרולוגיה, עמ' 80.

[136] ראו: רמב"ם, ספר המדע, הלכות עבודת כוכבים וחקותיהם, פרק יא, הלכה ט. "וכן האוחז את העינים ומדמה בפני הרואים שעושה מעשה תמהון והוא לא עשה הרי זה בכלל מעונן ולוקה:"

- שימוש בסגולותיהן של המתכות[137] – "עוד נמצא ענין אחר במיני מתכות כל מין ומין יש לו כח ופעולה בפני עצמו. וכשהם נדבקים יחד וכוחותיהם יחד עושים פעולות נגדיים מוטבע מהטבע..."
- המשכת רוחות –. מאגיה זו משתמשת ב"שמות טומאה" – "עוד נמצא דבר אחר המשכת הרוחות כמ"ש [כמו שכתוב] בס' המלאך המשיב כתיבת יד בסוד ויוסף אברהם ויקח אשה ושמה קטורה ושם נאמר חכמת בני קדם אשר פועלים כמה פעולות לאהבה ולשנאה ולאסור ולהתיר להמית שונא והוא דבר מופלא בחון ובדוק".[138]
- המשכת הכוכבים (מאגיה אסטרלית) – "הורדת הכוחות מן הכוכבים ע"י עשיית הצורות והוא עניין הטלסמאית."

לאור דבריו הנחרצים של הא"ח בגנות השימוש במספר פעולות מאגיות וביניהן המשכת הכוכבים, נראה נכון להניח כי מרשמים העוסקים במאגיה אסורה זו ייעדרו מכתביו. אולם עפ"י מספר עדויות מצומצם, אשר לוקט מכתבי הא"ח, נראה במבט ראשון כי לא הקפיד להתנזר ממאגיה זו. להלן ברצוני להציג עדויות אלה ולבחון אותן לעומקן. אם כן, יש בכך ראיה לכך שהא"ח פעל בניגוד לעמדתו העקרונית, כפי שהוצגה לעיל:

א. עדות ראשונה:

בתוך דבריו שצוינו לעיל כתב: "עוד נמצא דבר אחר המשכת הרוחות כמ"ש [כמו שכתוב] בס' המלאך המשיב כתיבת יד". הוא מוסיף ואומר כי בספרו "לדרש אלהים" הוא מרחיב את הדיון על ספר זה, להלן דבריו מספר זה:

---

[137] ראו: שוורץ, אסטרולוגיה, עמ' 25.

[138] אברבנאל בפירושו לתורה קשר בין השימוש בשמות הטומאה לבין האסטרולוגיה: "ולבני הפלגשים אשר לאברהם נתן אברהם מתנות שמסר להם שם בטומאה שרצו בשמות הטומאה כל חכמה וידיעה אשר לא תבא בדרכי הנבואה האלהית הנקייה מכל סיג וטעות. ואמנם בני עשו הם אשר הביאו החכמות לרומיים וליונים בני יפת כאשר מלך עליהם צפו בן אליפז וזרעו אשר חכמו מאד מאד בחכמת האצטגנינות ובשאר החכמות." אברבנאל, בראשית, פרשת נח, פרק י'.

ובבילי"וטיקא אחת וכעת איני זוכר שם העיר ושם בבילי"וטיקא ראיתי ספר קדמון כ"י זה שמו חכמות בני האדם ושם נאמר פעולות רמות ונשגבות וכעין זה ראיתי ספר כת"י זה שמו ספר המלאך המשיב[139] ושם נאמר סוד חכמת בני קדם. ושם מבואר סוד ויוסף אברהם ויקח אשה ושמה קטורה באורך עם שמות שמסר אברהם לבני הפילגשים כמ"ש [כמו שכתוב] במס' בב"ב [בבא בתרא, הפניית הא"ח שגויה] אר"י [אמר רב ירמיה] בר אבא מלמד שמסר להם שמות הטומאה.[140] ובליקוטי האר"י ז"ל כתוב לאמר להם שמות הטומאה עם ג' כוללים גימטריא מתנות.[141]ועיין לשל"ה מ"ש [מה שכתב] ע"פ [על פרשת] ולבני הפלגשים פלג שם.[142] ועיין לה' יוסף חן דף מ"ד ע"א[143]ובספר הנז' [המלאך המשיב] נמצא בו שמות ופעולות נוראות ונשגבות. ומסתבר הוינא להעלותם על שולחן הדפוס. ברם תמנע היתה מפני היראה פן יפול ביד מי שאינו הגון ונאמן ויוצא לחוץ מן הקלעים ומפגל בקדשים לזה אמרתי כבוד אלהים הסתר דבר והלוא הוא כמוס עמדי חתום באוצרותי.[144]

מעיון בחלקים שפורסמו מתוך ספר זה מתברר כי אכן נמצא בו שימוש בשמות טומאה,[145] אך הא"ח בחר מטעמיו שלא להדפיסם. מסתבר שהא"ח שקל להדפיס כתב יד זה, או חלקים נרחבים ממנו, אך נסוג לבסוף מכוונתו זו, מחשש שספר זה ייפול לידיים לא ראויות. הוא הסתפק בהדפסת קטע קצר מתוכו, "סגולת

---

[139] ראו: שלום כתבי יד, עמ' 86; שלום, המגיד; אידל, עיונים.

[140] ראו: בבלי, סנהדרין, דף צא' ע"א. "מאי מתנות אמר ר' ירמיה בר אבא מלמד שמסר להם שם טומאה."

[141] הגימטריה אינה נכונה. מתנות = 896, "להם שמות הטומאה" = 887. הוספת 3 אינה מאזנת את המשוואה. לעומת זאת בספר הליקוטים משמיטים את האות ו' מן המילה "מתנות", ובכך יחד עם האות ג' יש לאזן את המשוואה. ראו: ספר הליקוטים, דף טו' ע"א.

[142] ראו: הורוויץ, שני לוחות, דף רפד' ע"ב: "כמו סמאל חציו הוא שם אבל ס"מ הוא סמא דמותא וזהו העניין לבני הפלגשם נתן להם מתנות..."

[143] ראו: קורקוס, יוסף, דף מד' ע"א: "מה שכתב הרב בעל השל"ה על פ' ובני פלגשים שסמא"ל חציו קדוש וחציו אינו קדוש ולעת"ל [לעתיד לבוא] שוחטו דהיי' [דהיינו] שיסיר אותיו' [אותיות] ס"מ וישאיר אותיות א"ל לבדם שהוא קדוש".

[144] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף נד' ע"ב.

[145] ראו לדוגמה: אידל, עיונים, עמ' 232.

האלפא ביתא" שמו.[146] גם קטע זה עבר השמטות נחוצות: "ב' סודו עמוק ולא נמסר כי אם לצנועים פה אל פה אדבר:". הוא אף ציין את המקור בצורה מעורפלת: "ידוע הסוד והסגולת האלפא ביתא פועל פעולות נוראות ויצא עותק מס' המלאך המשיב כ"י:". וכאן הא"ח מתחיל למנות את סגולות האלפא ביתא, אולם הוא עוצר באות כ', משום שכתב היד ששימש אותו היה חסר והסתיים באות זו, כפי שהוא מציין בסוף דבריו: "כך מצאתי וכתבתי".

יש יסוד מתקבל על הדעת לסברה שלפיה הא"ח הדפיס קטעים נוספים מספר זה, או ממקורות קרובים אליו, ללא ציון שם החיבור.[147] לסיכום ניתן לומר, שככל הנראה בחומרים שהודפסו ע"י הא"ח מתוך ספר "המלאך המשיב" לא נמצאו עניינים מאגיים אסורים.

עדות שנייה:

כאמור, בכתבי הא"ח נעשה שימוש ב"מגילת סתרים" אשר יוחסה לרמב"ם. מגילה זו הכשירה עיסוקים מאגיים שונים, בהם מאגיה אסטרלית. להלן שני מרשמים מתוכה:

> א. "עשה קולמוס מכסף צרוף ביום ה' שהוא יום צדק ובשעתו ושמרהו ועשה דיו ממי וורד וכרכום ביום ד' יומו של הכוכב הממונה על החכמה והחן ותעשה קלף וכון שיום תכלית עבודו שיהיה ביום א' שהוא יומו של חמה הממונה על השלטונות וכאשר יהיה הכל מתוקן לפניך תתחיל בכתיבתו ביום שני בשעה הראשונה מהיום ואותו היום תתענה ותנהג בו בקדושה ובטהרה וכן יעשה ישרטט הקלף ויכתוב עליו תיבה אחת ביום ב' ....ואחר השלימך תשאהו עמך תמיד איך [כך במקור, צ"ל - אך] תזהר בני שכל עוד שתשאהו עליך הזהר מכל דבר במעשה ובמחשבה כי אז יחלפו הבאות הנשפעות אליו מהגרמים השמיימים".[148]

---

[146] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף לג' ע"א-ע"ב.

[147] ראו: אידל, עיונים, עמ' 207, הערה 114: "...שאלות חלום ובהם השימוש בשמות הסר תיו אהן, נדפסו ע"י ר' אברהם חמוי בספרו :'לדרש אלהים'."; עמ' 208, הערה 116: "שאלת חלום אחרת שנזכר בה עזריאל המלאך נדפסה ע"י ר' אברהם חמוי."

[148] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף לח' ע"א.

ב. "אחרי כל הדברים האלה לך לדעת כי בפסוק ונועדתי לך שם ודברתי אתך מעל הכפורת מבין שני הכרובים אשר על ארון העדות את כל אשר אצוה אותך אל בני ישראל (שמות, כה׳ כב׳) [הפונט שונה במקור] תמצא בו כ"ב מלות ...כ"ב אותיות פשוטות ודלא בה כי כל מה שברא מרוחניות המלאכים אל הנפשות האנושיות יחקקו באלה הכ"ב מלות ויהיה לאדם ידיעה בנעלם...ויצאו מכלל הפסוק הזה ז' שמות משבעה מלאכים ז' רקיעים וז' ככבים שהם שצ"ם חנכ"ל... וזה כולו רמז וההערה אל מה שיושפע כאן ממניעי אלו השבעה ככבי לכת והנה לך סידור ז' שמות מפסוק הנזכר ושורה ראשונה מראשי תיבותיו והשנית מסופי תיבותיו וניקודם כניקוד הכתוב לפנים ולאחור ואלו הם:

וְלְשָׁוְאמֵ הַמְּשַׁ הֲאָעֲאָהַאֵ כָּאָאָאֹאָבְיִ

יִבָּמִיכַלתֶּנֵימִרְלנַתְתלָרֶה כָּלִיֵל

שבתאי צדק מאדים חמה נוגה כוכב לבנה

ודרך השתמשותם בענין זה ככה יעשה טרם כל יתענה יום ד' שהוא יום כוכב..."[149]

ספק אם דברים אלה ראויים להיכלל תחת הכותרת מאגיה אסטרלית. אם כן, אזי מדובר כי בנוסח מרוכך מאוד. בדיונו אודות המרשם השני מציין משה אידל כי הא"ח העתיק אותו לספרו "לדרש אלהים",[150] ומעיר עליו את הדברים הבאים, האומדים את טיבו וחשיבותו:

לפי מגילת סתרים, שיוחסה שלא כדין לרמב"ם ולמעשה מקורה באסכולת אבולעפיה, יש זיקה ברורה בין כוחם הרוחני של המלאכים לבין כ"ב אותיות הא"ב...קריאת האגרת כולה מעידה בעליל על אופיה האסטרולוגי והמאגי: הגיית שמות המאגיים קשורה באופן גלוי עם שבעת כוכבי הלכת ועם מלאכיהם, ונראה שהכללת הרוחניות באותיות היא חלק משיטה להורדת השפע של גרמי השמים. עד כמה שאני יודע, זהו הטקסט היהודי הראשון, הקובע באופן גלוי ונחרץ שאותיות הא"ב מכילות "רוחניות".[151]

---

[149] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף לד' ע"ב - דף לה' ע"א.

[150] כותב משה אידל: הטקסט ראה אור גם ב'לדרש אלהים', אוסף נודע של מסורות מאגיות שליקט ר' אברהם חמוי, ליוורנו תרל"ט, דפים יט' ע"ב- כ' ע"א. ייתכן שהשפעת הקבלה הנבואית ניכרת גם בחיבורים אחרים באותו אוסף." ראו: אידל, החסידות, עמ' 286, הערה 61. עלי לציין כי מרשם זה הובא לראשונה בספרו הראשון של הא"ח "האח נפשנו" כפי שצויין בהפנייה לעיל.

[151] ראו: אידל, החסידות, עמ' 286-287.

אולם, בעיני הא"ח מרשם זה אינו מוגדר כ"המשכת הכוכבים" מכמה טעמים: א. שיוכו של מרשם זה לרמב"ם העניק לו תעודת הכשר. ב. ייתכן שהא"ח נקט בגישה מקילה כלפי איסור השימוש ב"המשכת הכוכבים", משום שמרשם זה אינו מכיל הקטרות, עשיית צורה, או שימוש בשמות טומאה, אלא אדרבה, הוא נוקט בשמות מלאכים, נחשב לראוי בעיני הא"ח.

עדות שלישית:

עשיית צורה, שהיא אחד מביטויי המאגיה האסטרלית, מופיעה בכתבי הא"ח פעם אחת:[152]

> חולה לרפואתו מותר לעשות צורה להתרפאות ואפילו צורת אריה הרשב"א תשובה קס"ז ותרי"ג[153]
>
> הרב משכ"ת [משפט כתוב][154] יו"ד [יורה דיעה] סי קמ"ה :[155]

במקרה זה, בהסתמכו על דעת גדולים, שהתירו עשיית צורה לרפואה, מצא הא"ח לנכון להכליל שימוש במרשם זה בכתביו. עצם העובדה שהוא מצרף אסמכתאות מהספרות הרבנית שלפיהן מותר לעשות זאת, מעידה על כך שהא"ח היה רגיש לקושי ההלכתי הקיים במרשם זה.

---

[152] על כך כתב יוסף שצמילר את הדברים הבאים:"...כי כמה רופאים במונפלייה החלו מטפלים אז בחולי הכליות בעזרת קמיע אסטרולוגי שחקוקה עליו דמות אריה. בלשונו: 'צורת אריה בלי לשון ויעשהו ישר ולא מעוות'. קמיע זה שמכוון לחולי הכליה הימנית, צריך היה להעשות בתנאים אסטרונומיים מוגדרים ומדוייקים ותוך כדי, הקטרה מיוחדת במור'. בכך הפך השימוש בו בעיני רבים לא רק עניין של כישוף של שטות ושל הבל, לפשיטת רגל של המשכילים האלה, אלא גם לעבודה זרה פשוטה כמשמעה." שצמילר, צורת, עמ' 398.

[153] אחת מהפניות הא"ח שגויה ייתכן ומדובר בטעות דפוס. הא"ח כתב תשובה "תריג" ובמקור מדובר בתשובה "תיג". ראו: תשובה קסז', דף כז' ע"ב; תשובה תיג', דף סה' ע"א.

[154] ראו: משפט כתוב, יורה דיעה, סימן קמא', דף ס' ע"א. הפנייתו של אברהם פינסו אל הרשב"א דומה להפנייתו של הא"ח. מכאן אני סבור שקיימת אפשרות כי הא"ח לא עיין בתשובות הרשב"א, אלא מעתיק את הדיון מאברהם פינסו.

[155] ראו: דבק מאח, דף ע' ע"א.

כ"ג ע"א. עשה לוח נחשת ותחקוק בו צורת אריה. בחודש אב שמזלו אריה וביו"א בשבת השולט מזל אריה ובשעה א' של הלילה השולטת וכוכב חמה. ותכתוב על הטיבור שלו **מיכאל** ועל ב' ידיו **אוריאל** ותשימהו תחת מראשותך בלילה. ובע"ה תדע כל מה שתרצה. וביום הקודם תכוין באכילתך שם **יהוה** ובלילה תכוין באכילתך שם **אלהים** מסכ"י.[156]

מרשם דומה מופיע בספר "שורשי השמות" לרמ"ז. מעיון ברשימת מקורות הא"ח עולה כי הכיר את כתב היד של ספר זה.[157] ייתכן כי הא"ח העתיקו ממקור אחר, כפי שמעידים שינויי הנוסח :

אוריאל- בבואך לדין זכור אוריאל, בבואך לאכול זכור רפאל, ביום אכילתו יכוין יהוה, ובאכילת הלילה אלהים. (ועי"ל באות פ' סי' ל"ו. ובסכ"י כתב וז"ל, עשה טס נחושת וחקוק עליו צורת אריה במזל אריה בשעת חמה, וכתוב על הטבור שלו מיכאל, ועל שתי ידיו אוריאל, ושים תחת מראשותיך ותדע כל מה שתרצה.)[158]

בעיני הא"ח, גם מרשם זה אינו ראוי לכלל בתחום המאגיה האסטרלית. כפי שראינו בדיון הקודם, מותרת "עשיית צורה לרפואה", אך ההיתר הזה אינו עומד לנו במקרה של המרשם הזה, שאינו עוסק ברפואה. אולם השימוש בשמות מלאכים והיעדר שמות טומאה, השבעות והקטרות מכשיר מרשם זה. יתר על כן, נראה שהא"ח נסמך על הגושפנקא של משה זכות, שמרשם דומה מופיע בכתביו.

---

[156] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף כד' ע"א.

[157] ראו לדוגמה: ראו: חמוי, בית דין, דף קכו' ע"א.

[158] מרשם זה נמצא בספר שרשי השמות, שבתקופתו של הא"ח לא עלה לדפוס. ראו: שרשי השמות, כרך א', עמ' כד'.

לסיכום, בתוך מכלול יצירתו, המחזיק נפח רב של מרשמים מאגיים ודיונים אסטרולוגיים רבים, נמצאו רק שלושה מרשמים שהם לכאורה מאגיים אסטרליים . מעיון נוסף במרשמים אלה עולה כי רק אחד ראוי להתכנות בשם זה, ואף הוא זכה לחותמת כשרות מן הרשב"א. אולם גם אם נעיין בשני המרשמים האחרים בעין מחמירה, הרגישה לכל סממן מאגי אסטרלי, נראה כי מקורם בכתביהם של שניים מגדולי ישראל: הרמב"ם, כפי שסבר הא"ח, ורבי משה זכות. הימצאותם שם העניקה להם חותמת כשרות בעיני הא"ח. לבד מן החותמת הזו, מרשמים אלה חפים משימוש באלמנטים מאגיים אסטרלים כגון הקטרות ושימוש בשמות טומאה.

אולם, אין ספק כי הא"ח הכיר את המאגיה האסטרלית ופעולות מאגיות אסורות שהוא קשר אליה, כמו: "המשכת רוחות", "אחיזת עיניים" ו"הקטרות". כפי שראינו, הוא מעיד על כך שהוא נחשף לחומרים רבים העוסקים בתחום במהלך עיוניו בספריות שונות. כך עולה מתוך הדיון אודות ספר "המלאך המשיב", ובדיונו אודות כתב היד מספריית השולטאן. אך הא"ח ראה בפעולות מאגיות אלו עבודה זרה אשר העיסוק בהן עלול להוביל את המשתמש בה ליציאה אל מחוץ לגדר ההלכה, ואף להוביל לפגיעה גופנית ו/או נפשית על רקע מאגי. לכן, כפוסק הלכתי, הא"ח לא היה מעוניין בחומרים אסורים אלה בתוך כתביו, וכך אכן היה.

3.1.4 המקורות ששימשו את הא"ח בדיוניו האסטרולוגיים

בעבודה זו ריכזתי את כלל מקורות הא"ח בדיוניו האסטרולוגיים.[159] במובן מסוים, ספרי הא"ח הם כנהר הניזון מרשת מסועפת של אפיקים ופלגים הפרושים על פני אגן ניקוז נרחב. ספרים אלה מנקזים אליהם ידע מאגי מתוך ספרים וכתבי יד רבים, מסוגות שונות, מקומות שונים ותקופות שונות. את הידע הזה ליקט הא"ח בעמל רב. הוא ערך אותו בפני הקורא בכתביו באופן השווה לכל נפש, לאחר סינון חומרים שלא נמצאו לדעתו ראויים מבחינה הלכתית. בכך, הא"ח נאמן לשיטתו להפוך את הידע בתורות הנסתר לזמין, גם לאדם מן היישוב.

הא"ח השקיע זמן רב בליקוט חומרים המבססים והמאשרים את אמונתו בנכונות האסטרולוגיה. הספרים הם שונים ומגוונים, אולם המכנה המשותף המקשר ביניהם הוא עיסוקם בצבא השמיים. בין מקורותיו

[159] רשימה מפורטת רוכזה בטבלה, ראו: נספח 5.

נמצאים ספרים שלעתים סותרים זה את זה, ולעתים יש בהם כדי להטיל ספק באסטרולוגיה. לבד מספרים המשלבים אסטרונומיה ואסטרולוגיה, כגון "משפטי הכוכבים" ו"צורת הארץ", ניתן למצוא גם ספרי מדע עדכניים העוסקים באסטרונומיה, מפירות תנועת ההשכלה, מהם נעדר העיסוק באסטרולוגיה, ויש בכך להעיד על דעת מחבריהם אודות נכונותה של תורה זו, כמו: "ראשית לימודים",[160] "תולדות השמים", "לימודי הטבע", "תכונת השמים" ו"שבילי עולם".[161] כמו כן, ברשימת מקורותיו של הא"ח נמצאים ספרים העומדים בסתירה זה לזה מבחינת תמונת העולם האסטרונומית, כמו לדוגמה הספר "מעשה טוביה", שרעיונותיו עומדים בסתירה לספרים "תכונת השמים" ו"נחמד ונעים" או "ראשית לימודים" שהוזכר לעיל.[162]

מתוך כך אפשר לומר כי הא"ח לא התעמק בשיטה העומדת בבסיס מקורותיו, אלא ליקט מהם מה שמצא כמתאים לצרכיו. בטווח השנים בהן חוברו מקורותיו, שהתפרש על פני כאלף שבע מאות שנה, החל מספר "אלמגסט" לתלמי ועד לספרי אסטרונומיה עדכניים לתקופתו כמו "שבילי עולם", חלו שינויים מהותיים בתפיסת מבנה היקום, אך לשינויים אלה לא נמצא הד בדבריו של הא"ח.

ייתכן שדי בדברים אלה כדי לבסס את ההנחה שלפיה הא"ח לא ביקש להעניק לקוראיו ידע אסטרונומי מעמיק, אלא ידע אסטרולוגי בלבד, וגם הוא במישור השטחי, ולפיכך כל המקורות העוסקים באסטרונומיה הם בידיו אמצעי לביסוס אמונותיו האסטרולוגיות. לרישום מקורותיו של הא"ח בתחום זה חשיבות משלושה היבטים: הראשון – כדי לעמוד על היקפם ועומקם של המקורות מהם ליקט, ומכאן עולה שהעיסוק באסטרולוגיה לא פסק לאורך הדורות עד ימי הא"ח. השני – לעמוד במידת מה על היקף העיסוק באסטרולוגיה בעולם היהודי, וברשימה בנספח 5 אנו רואים שהעיסוק באסטרולוגיה נמצא בסוגות ספרותיות מגוונות, כגון ספרי קבלה, ספרי פרשנות, ספרי הלכה ועוד. השלישי – לעמוד על מהימנותם של ציטוטיו.

לרוב, הא"ח מציין את מקורותיו המודפסים בשתי דרכים:

---

[160] על הספר ועל מחברו ברוך לינדא, ראו: קלוזנר, היסטוריה א, עמ' 167-168.

[161] אודות הספר ואודות מחברו שמשון בלוך הלוי, ראו: קלוזנר היסטוריה ב', עמ' 350-368.

[162] נהר, גנז, עמ' 320-323.

א. בהפניה לספר ללא ציון מספר עמוד, לדוגמה: "וב' [בספר] יד חרוצים יהיב טעמה עפ"י השכל ונימוסי הרפואה".[163]

ב. הפניה מדויקת, עם שם הספר ומספר העמוד, לדוגמה: "כ"כ [כך כתב] החס"ל [חסד לאברהם] ד"כ ע"ב".[164]

בשני המקרים השתדלתי למצוא את הדיון בספר המקור. ברשימה בנספח 5 אזכיר את המהדורות שככל הנראה עמדו לנגד עיניו של הא"ח ואצטט את תיאור הספר כפי שנמסר ע"י הא"ח, עם הערות במקרה הצורך.

3.2 "גורלות"

המונח "גורלות", הוא שם כולל למספר פרקטיקות מאגיות שנפוצו בתרבויות שונות ובעם ישראל מן העת העתיקה ועד לימינו.[165] מטרתן של פרקטיקות אלה הייתה הבנת פשרם של אירועים מן ההווה והעבר, ידיעת העתיד וכן לאפשר לאדם הנוקט בהן לקבל הכרעה בעניינים המוטלים בספק.[166] בביצוע ה"גורלות" נעזרים בדרך כלל בעצמים כגון ספר, חול, קנים וכו'. טרם ביצוע ה"גורלות" יש לערוך בד"כ הכנות מקדימות: תפילה, אמירת שמות מאגיים, היטהרות ובחירת מועד מתאים. לאחר מכן מבוצעת בעצמים אלה פעולה, כגון "לפתוח", "לכתוב", "להשליך" וכו'. פעולה זו יוצרת תבנית אקראית כלשהי. פענוח תבנית זו, לרוב

---

[163] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף פה' ע"ב.

[164] ראו: שם, דף מח' ע"א.

[165] על מגוון הסיטואציות והצידוקים לשימוש בגורל, ראו בר-און, הטלת, עמ' 10- 7; מרצבך, גורל, 55-85; מגוון הגורלות וחשיבות פרקטיקה זו אצל יהודי מרוקו, ראו: בן שמחון, ילקוט, עמ' 250-252.

[166] הגורלות אשר יידונו בסעיף זה הינם גורלות מנטיים, כותב על כך שרגא בר און: "תחת השימוש המנטי אבקש לכלול שימוש בגורל לחישוף אירועי העבר ועתידות בהקשרים שונים כדוגמת מעמדים משפטיים (שפניהם לעבר). יציאה למלחמה (תכנון עתידות) ומינוי אלהי (החלטה בהווה)." בראון, הטלת, עמ' 61.

עפ"י מפתח שנקבע מראש, יענה על השאלות המבוקשות. למרות שפרקטיקה זו הייתה שנויה במחלוקת,[167] רווח השימוש בה בקהילות ישראל לאורך הדורות.[168] השימוש בה נעשה ע"י האדם הפשוט, אשר נעזר בבקיאים ממנו, או לחלופין בעזרת ספרים אשר הנגישו מספר מרשמים מצומצם לפרקטיקה זו. גם רבנים מן השורה הראשונה לא משכו ממנה ידם.[169] ולעיתים לעתים נעשה בה שימוש גם ע"י רבנים ופרנסי הציבור לבירור עניינים בקהילה.[170] מפאת הקושי ההלכתי הנעוץ בשימוש בהם, אופן ביצועם של ה"גורלות" הועבר לרוב מדור לדור[171] באמצעות כתבי יד הסמויים מעינו של מי שאינו תלמיד חכם, כי בל נשכח, כתבי יד לא היו זמינים להדיוטות כמו הספרים שראו אור בדפוס.[172] נראה כי הרצון להדיר את המוני העם מעיסוק בפרקטיקות אלה הוביל לכך שהדפסת ה"גורלות" נעשתה במשורה ובמגוון מצומצם.[173] לעומת זאת, ספרי

---

[167] ראו דיון מקיף על כך: שם, עמ' 136- 61; הלל, תמים תהיה, סעיף ט'. דברים אלה יש לסייג, משום שעמדתו העקרונית של המחבר נוטה לאסור באופן גורף את השימוש בפרקטיקות מאגיות כלשהן; לבטים נוספים אודות השימוש בגורלות, ראו: לחאייך, משכנות, דף נה' ע"ב-דף נו' ע"ב; דיון נוסף המתיר בד"כ את השימוש בגורלות, ראו: רוזנברג, יחוה דעת, עמ' 85-89. לפי סברת מאיר בר-אילן, הרב רוזנברג בדה מהרהורי לבו "גורל" הנקרא "גורל העשיריות", מתוך סברה כי ההמון זקוק לכך. ראו, בר-אילן, רוזנברג. מאידך קובע שרגא בר-און כי "גורל העשיריות" הוא פארודיה על ז'אנר זה. בר-און, הטלת, עמ' 371-372.

[168] ראו: מרצבך, הגורל, פרק 4.

[169] ראו לדוגמה: שם פרק 4 סעיף ב'; ראו גם: סעדיה, שבזי, עמ' מו'- מז'. שם מצוין כי הרב שלום שבזי עסק ב"גורלות".

[170] שם, עמ' 59-68.

[171] על כך ראו: גרינוולד, גורל, עמ' 80. "בנוסף, לאורך פרקיו של הספר הבהרנו חזור והבהר שאין לראות בספר זה עידוד או קריאה כלשהי, כאילו מן הראוי לעסוק באופן מעשי בתחום זה. מטרת הספר היא הגדלת כבוד שמים הנובעת מתשובות הגורלות שנעשו בעבר... לנוכח מגמה ברורה זו התייעצנו רבות האם יהיה זה מן הראוי להשמיט בספרנו את תיאור אופן עשיית הגורל. התשובה שקיבלנו חיזקה את מגמתנו... והגישה לנושא היא אך ורק לאלו שקיבלו על כך מסורה ברורה מאת רבותיהם. ספר מודפס המיועד לרבים אינו הבמה המתאימה להעברת מסורות אלו, העוברות רק מרב מובהק לתלמיד חכם ונאמן". יש לציין כי דברים אלה נכתבו בספר הפונה למגזר הדתי חרדי, ובין השורות ניתן לחוש במשב הרוח של ההחמרה הקיים כיום בציבור זה. עם זאת עדיין יש לראות בדברים אלה עדות חשובה מתוך עולם ההלכה לדרכי המסירה של ה"גורלות", ועל האנשים הראויים לעסוק בכך. מדברים אלה עולה שהדפסת "גורלות" בהיקף נרחב כפי שעשה הא"ח היא במידה מסוימת פריצת גדר.

[172] חיפוש הערך "גורלות" בקטלוג כתבי יד של הספרייה הלאומית מניב מאות תוצאות.

[173] אכן צודק שרגא בר-און שקבע כי למן המאה המאה השמונה עשרה ראו אור עשרות מהדורות של ספרי סגולות. ראו: בר-און, הטלת, עמ' 143. גם חיפוש חופשי של הערך "גורלות" ב"מפעל הביבליוגרפי העברי" מעלה שעד 1870 הודפסו 36 ספרים העוסקים בתיאור "גורלות". אולם מגוון המרשמים היה מצומצם. בספרים אלה תוארו לכל היותר 20 "גורלות" שונים, כוונתי

המאגיה שקדמו לא"ח מכילים מרשמים מאגיים רבים בנושאים אחרים. די לעיין בספר "אמתחת בנימין" בו נמצאים מרשמים מאגיים רבים להגנה בדרך ולרפואה. זו הייתה תמונת המצב עד לימיו של הא"ח. תמונה זו עוברת תמורה בספרי הא"ח, אשר מצא עניין רב בתחום זה. בעבודתו הוא תיאר שלושים ותשעה "גורלות" שונים, חלקם יחידאיים. להיקף שכזה לא הייתה מקבילה בספרות המאגית שנדפסה קודם לכן. עובדה זו הופכת את ספרי הא"ח למקור חשוב עבור המבקשים לעסוק בתחום זה. על היקפו של מכלול הגורלות שליקט הא"ח מעיר הרב המקובל יצחק כדורי: "כולם נדפסו בספר רפואה וחיים מירושלים...ואין צורך להעתיקם [למחברתו] כי מצוי הוא."[174] ניתן להבין מדברים אלה כי גם הרב כדורי טוען שכלל המרשמים לגורלות, או המרשמים הטובים לצרכיו, הודפס בספר "רפואה וחיים מירושלים". כפי שאראה בפרק 4 בעבודתי, "השפעתו של הא"ח על ספרות הסגולות", כלל ה"גורלות" בספר "רפואה וחיים מירושלים" הועתק מכתבי הא"ח ללא ציון עובדה זו, לכן מן הסתם כוונתו של הרב כדורי היא ל"גורלות" מתוך כתבי הא"ח. ואכן, בביוגרפיה שחוברה אודות הרב כדורי נכתב כי הרב, אשר כנראה שם לב לעובדה זו מאוחר יותר, אמר דברים אלה, המעידים על חשיבותם של ליקוטי הא"ח למבקש לעסוק בפרקטיקה זו: "והרב רבי אברהם חמוי ז"ל קיבץ כמו ט"ל גורלות ופיזר אותם בכמה מספריו."[175] גם המו"ל בקאל שם לב לעובדה זו והוא פרסם את "ילקוט הגורלות", ככל הנראה בשנות השמונים. רובם של המרשמים בספר זה לקוחים מכתבי הא"ח. אני סבור שמר בקאל הכיר כתבי יד רבים העוסקים ב"גורלות", אולם ביקש גורלות שקבלו גושפנקא הלכתית, ובמקרה שלנו, גושפנקא זו הוענקה ע"י פרסומם בתוך כתביו של רב חשוב ומפורסם.

לספרים הבאים: א. אלבומאצר, גורלות; ב. אבן עזרא, גורלות; ג. סעדיה גאון, גורלות; ד. אורים ותומים; גורלות אחיתופל; ו.אשכנזי, גורלות; ז. יהושע, גורלות; ח. ויטאל, גורלות; ט. גורל האמת; כמו כן, ספרי סגולות שהודפסו עד למועד הדפסת ספרי הא"ח מיעטו למסור נוסחים לביצוע "גורלות". ניתן למצוא שלושה "גורלות" בספר "מפעלות אלוהים", דף, טו' ע"ב – דף יז' ע"א. שם נמסרים שני "גורלות". ובדף כח' ע"א, נזכר "גורל אחד". כמו כן עיין: פרידברג, מפתח, ערך 'הגורלות' ו'לחשים וסגולות'.

[174] ראו: כדורי, קדושת, כרך ה', עמ' רסה.

[175] סופר, תולדות, עמ' 104.

המניעים להדפסת "גורלות" בספרי הא"ח

בסעיף זה אנסה לעמוד על הסיבות שהביאו את הא"ח לידי הדפסתם של ה"גורלות" חרף הקושי ההלכתי הכרוך בכך. בהמשך דבריי אסקור את ה"גורלות" אשר הודפסו בספריו, שחלקם כאמור מופיע לראשונה רק בכתבי הא"ח. בטרם פנה הא"ח לעסוק בצד המעשי, כלומר תיאור ה"גורל" ואופן ביצועו, הוא מקדים ומקדיש מקום בספריו לרקע הרעיוני של ה"גורלות" ועומד על מקורם ותכליתם, וכמו כן, על מניעיו להדפסתם. הקדמה זו אינה אחידה בספרי הא"ח. לכן, אסקור הקדמות אלה ואנסה לעמוד על פשר השוני. להלן הקדמות הא"ח, על פי סדר כרונולוגי:

"האח נפשנו" 1870

"הנה ד' גורלות לפניך א' גורל החותם והב' גורל הקנים והשלישי גורל דניאל הנביא ע"ה והד' סוד גורל הספר ודע לך בכונה תליא ובמחשבתו לשמים ויתפלל תפלה זו בכונה גדולה ובהכנעה עצומה כי גורלות אלו סודם רב ונישא ואל יעשה צחוק וקלות ראש ח"ו בהם כי אז ישחק הגורל עליו ומלבד שלא יעלה לו תשובה נכונה עוד גדול עונו מנשא וח"ו ואת פושעים נמנה ודבר ה' בזה לכן צריך בכונה להשליך גורלות אלו וחפץ ה' בידו יצלח כיר"א [כן יהי רצון אמן]:"[176]

"דבק מא"ח" 1874

"**גורלות** הנה ידוע חשק האדם לדעת כל נסתר מאשר יקרה ויעבור תחת השמש מעתידות ומקרות הטובים על האדם כגון המעוברת מה תלד זכר או"ן [או נקבה] ויען היות האדם מהיר בעסקיו בטרם יבואו ימי הלידה חשקו והשתקקותו לדעת מה תלד והמעוברת בלי ספק שתלד ורואה וישמח בו עכ"ז [על כל זאת] נפשו אותה [איוותה] לדעת בטרם צאת העובר מרחם אמו והידיעה זו היא לידע כל נסתר ולצפות עתידות ולגלות הרזים הוא אלהים חיים יודע נסתרות הוא היודע ועד אין עוד מלבדו לו נאה ולו יאה ומרוב טובו וחסדו הטיב לאדם והשפיע על מקצת מהם משפעו ורוח קודשו כדי להודיע לבני האדם גבורתו כמו שמצינו ע"י עבדיו הנביאים והכהנים באורים ותומים ושואלים בדבר

[176] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף יב' ע"ב- דף יג' ע"א.

ה' כידוע ובעו"הר [עוונותינו הרבים] פסקה נבואה ממנו ואין לנו לא נביא ולא כהן ולא אורים ותומים[177] ולזה הציגו לנו גורלות כדי שלא ישאלו באוב וידעוני ובקסמים אשר אסרו תורתנו הקדושה"[178]

"אביעה חידות" 1879

"יען היות אדם. חשקו ומגמתו לדעת כל נסתר ונעלם ממנו. לעבר להווה ולעתיד וזה דבר בלתי נודע כי אם לה' לבדו. הוא היודע ועד. וברוב חסדיו ורחמיו השפיע עלינו שפע מרו"הק [מרוח הקודש] על ידי נביאיו הקדושים ועל ידי כהנים גדולים באורים ותומים. ולפעמים גם כן ע"י חלום. והן בעוון אין לנו לא נביא ולא חוזה ולא כהן גדול ולא אורים ותומים ואין אנו כדאים לקבל השפע האלהי ע"י חלום ובהיות טבע האדם חפצו ורצונו לדעת מאשר יעבר עליו תחת השמש תקנו לנו כמה גורלות לבל נלך בהבלי הגויים ההם ומעשיהם. והנה אותה הוכחתי בספ"הק [ספרי הקטן] דבק מאח מערכת ג' שעיני ל"ו ראתה כמו ט"ל גורלות שמונה מהם עלו ובאו בספ"הק האח נפשנו. וא' וב' בספ"הק זכר עשה. ובספ"הק תבחר ותקרב מע' ג'. וב' בספ"הק אחי עזר. וד' בספ"הק דבק מא'ח. וא' בס"הק נפלאים מעשיך. גם פה אמרתי להביא גורל המסעות והוא לקדושים אשר בארץ המה. ובאשר ישאל איש בדבר האלהים כן הגורל הזה. וקמי שמיא גליא [וגלוי לפני שמים] כי כוונתי בזה לזכות את הרבים. ולאפרושי מאיסורא [להרחיק מאיסור] לבל ילכו אל המעוננים ואל קוסמים."[179]

"נפלאים מעשיך" 1881

"גורל אחד המיוחד ידוע הכל ואין עוד מלבדו לדעת נסתרים כי הוא מגלי עמיקתא ומסתרתא ידע מה בחשיכה ונהורא עמיה שריה. ובהיות כי טבע ומזג האדם חשקו לדעת כל נעלם ונסתר ממנו. ובפרט מהקורות ומשאר יעבורו [כך במקור] עליו תחת השמש. ורבים מעמי הארץ שהולכים אחרי

---

[177] "אין לנו לא נביא ולא כהן ולא אורים ותומים ולזה הציגו לנו גורלות" חמוי, דבק מא"ח דף כד' ע"א. על מקורה של ציטטה זו ראו: אידל, לילה, עמ' 20; ראו להלן הערה 186.

[178] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף כג' ע"ב- דף כד' ע"א.

[179] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף טז' ע"א.

ההבל הבלי הגוים אשר פיהם דבר שוא. ונותנין להם ממון בעין יפה וברוב חיבה ומאמינים בדברי שוא ומדוחים. ואם אמרתי לבא אעי"ר [הכוונה אעיר, לשם מליצה נהגו להוסיף גרש ובמקרה הזה גרשיים][180] על הדמיונות וההבלים אשר מקצת מבני עמנו מאמינים וחושקים בהם תקצר היריעה מהכיל. זולת כי כוונתי באלו הגורלות לאפרושי מאיסורא לבנ"י [בני ישראל] עם קודש ולבלתי הלוך אל הבלי הגוים ההם."[181]

מעיון בסדרת ההקדמות נראה שהסיפר אותו בחר הא"ח כדי להצדיק את השימוש ב"גורלות" הוא כדלקמן: ידיעת הנסתר – בעבר, בהווה ובעתיד– היא צורך אנושי בסיסי. "יען היות אדם. חשקו ומגמתו לדעת כל נסתר ונעלם ממנו. לעבר להווה ולעתיד..." ידיעות אלה במלואן נמצאות בחזקת האל, "וזה דבר בלתי נודע כי אם לה' לבדו". בעבר, האל מסר ידיעות אלה לבריות באמצעות מתווכים שונים: נביאים, כוהנים ולעתים בחלום. בצוק העתים, איבד עם ישראל את כשירותו לקבל ידיעות אלה, והצינורות הללו נסתתמו: "והן בעוון אין לנו לא נביא ולא חוזה ולא כהן גדול ולא אורים ותומים ואין אנו כדאים לקבל השפע האלהי ע"י חלום."[182] מאידך גיסא, לא נעלמה הערגה האנושית, הטבעית, לדעת נסתרות אלה. כדי לשכך ערגה זו, לא בחל העם גם ברעייה בשדות הזרים לאמונת ישראל: אובות, ידעונים וקוסמים נוכריים. לכן, על-מנת למנוע את זליגת הכמהים לפשר אל אותן דרכים אסורות, תיקנו חכמים את ה"גורלות".

הא"ח מחלק את המקור הידע ב"גורלות" לשניים: חלק ראשון המבוסס על האסטרולוגיה: "קצתם מיוסדים על חכמת הכוכבים ומזלות אשר היא חכמה רמה ונשגבה עד למאוד." חלק שני, שהוא חלק הארי, נובע ישירות מן האל ודומה לנבואה, כפי שתעיד התפילה הבאה המובאת ע"י הא"ח.[183] דברים אלה מעידים כי

[180] ראו לדוגמה: אזולאי, ברכי, עמ' קיב'.

[181] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף טו' ע"א.

[182] דבריו של הא"ח בנוגע לחלומות דורשים בחינה נוספת, מאחר שהוא עצמו כתב חמש שנים לאחר מכן ספר העוסק בשאלות חלום.

[183] לנוסח הדומה ברוח הדברים, ראו: אידל, לילה, עמ' 20 הערה 18.

יש בכך "תחליף ליסוד מסוים בפולחן המקדש",[184] והכוונה לאורים ותומים. הדברים מובאים בספר "האח נפשנו":[185]

ה' אלהי האלהים ואדוני האדונים ... באתי בדעת וכלימה בתפלה ובתחנונים לפניך כי אבקש ממך כי יגולו רחמיך עלי והדריכני בעצה נכונה וטובה מלפניך בגורלות אלו. ועתה ימלא נא רחמיך עלי ותנני היום לחן לחסד ולרחמים ואל תשיבני ריקם מלפניך והודיעני על דבר זה ולא אבטל משאלתי שאין לי צד לחזור אלא על תורתיך הקדושה ובזמן שבית המקדש היה קיים היו חוזים הנביאים ומתנבאים ומודיעין את העתיד וברוב פשעינו חרב בית מקדשנו ואין לנו נביאים להגיד לנו משאלותינו ואתה אלהי חי וקיים עכשיו שאין לנו לא זה ולא זה אני מהפך בגורלות וגם ארץ ישראל בגורל נתחלקה לשבטים ע"י יהושע בן נון... וכן יהי ר"מ [רצון מלפניך] ה"א [ה' אלוהי] ואלהי אבותי שתנני דבר זה שאשאל ממך והראני בקשתי אלה להבין ע"פי הגורלות שאתה תומיך גורלי מנת חלקי וכוסי ואתה תומיך גורלי[186]...

הא"ח היה מודע לקושי ההלכתי הקשור בעיסוק ב"גורלות" וכל שכן בהדפסתם. בהקדמותיו מתמודד הא"ח עם קושי זה בדרך עקיפה. במילים אחרות, הוא לא הציף קושי זה, אלא עיקר אותו מראש באמצעות שני טיעונים: הראשון – ה"גורלות" חוברו ע"י חכמים בעבר. השני – הדפסת "גורלות" בספריו נועדה להציל את המון העם מחטא.

כפי שציינתי לעיל, בימיו של הא"ח, לא היו נגישים לאדם מן היישוב נוסחים רבים לביצוע "גורלות". אולם, ההשתוקקות ל"גורלות" עמדה בעינה. הא"ח ביקש לספק צורך זה. נראה כי הא"ח עורך בקרת נזקים טרם הפרסום. מבחינתו, הדפסת ה"גורלות", חרף הבעייתיות הכרוכה בכך, עדיפה על העבירה הגדולה הכרוכה בפנייה לידעונים נוכריים, ראו לעיל את דבריו בהקדמות מתוך הספרים "דבק מא"ח", "אביעה חידות"

---

[184] ראו: שוורץ, פולחן, עמ' 67. במאמר זה הבוחן משקעים של פולחן המקדש בטקסטים מאגיים יש סקירה של דוגמאות נוספות לתפילה זו החל מן הגניזה הקהירית.

[185] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף יג' ע"א.

[186] תהלים, פרק טז פסוק ה'. "ה' מְנָת חֶלְקִי וְכוֹסִי אַתָּה תּוֹמִיךְ גּוֹרָלִי". פסוק זה שימש לא אחת במקרים של הטלת גורל.

ו"נפלאים מעשיך". דברים דומים התפרסמו גם בספרות התקופה.[187]טיעון נוסף, שדומה לו נאמר בהקשר אחר, מציג פן נוסף בעמדתו. הוא מודע לכוח המושך של ה"גורלות", ובכוונתו לנצל כוח זה לשם קידום רעיונות דתיים מוסריים:

> וטעם הצגתי אלו הגורלות פה ובספ"הק האח נפשנו יען ידוע לכל באי שער עירי שהדברים הללו יש להם כח המושך לבות בני אדם הגורלות והסגולות הכל רצין אחריהם ישראל לסגולתו ובעבור אחד סגולה או גורל אשר רוצה לראות האדם בספר הזה אגב זה לומד איזה דברי תורה או מוסר או הנהגה טובה וי"ר [יהי רצון] שתעשה רושם בלבו ודי לי ולו.[188]

בדברים אלה נמצא גם רמז לכך שתפקידם של ה"גורלות", לבד ממניעת הנהייה לאובות וידעונים ולבד מקידום רעיונותיו המוסריים של הא"ח, הם גם אמצעי נוסף לקידום מכירת ספריו של הא"ח, כלומר, הימצאותם של ה"גורלות" בספריו תוסיף על הביקוש לספרים אלה. נראה לי ששיקול מעין זה לא נעלם מעיני הא"ח. אולם, זה אינו השיקול המכריע. למעשה, אני סבור שאחת הסיבות המרכזיות למפעלו המאגי הנרחב של הא"ח היא הרצון להפוך את הידע המאגי לנחלת הכלל ולהוציאו מחזקתו של מיעוט מצומצם של "ראויים", כפי שנרמז בדברים הבאים, בהם הא"ח חפץ לשתף את קוראיו ברזי הקבלה המעשית:[189]

---

[187] על ההיזקקות למכשפים נוכריים באימפריה העות'מנית כותב ירון בן נאה: "הקרבה אל החברה הסובבת והביקוש הרב לתרופות ואמצעים מאגיים גרמו לכך שיהודים רבים יפנו אל מומחים מוסלמים, בדיוק כפי שנמצאו מוסלמים ונוצרים שנסתייעו ביהודים. עדות עקיפה להיקף הפנייה למומחים למאגיה שאינם יהודים נוכל למצוא בדבריו של מי שהביא לדפוס באיסטנבול בשנת 1823 את ספר הגורלות. ר' חיים בר' ישראל אשכנזי מירושלים מציין כי יוזמת ההדפסה היא תגובה להיקפה הנרחב של תופעת הליכת יהודים אל מיסטיקנים ומכשפים גויים." בן נאה, גורל ואסטרולוגיה, עמ' 14.(ראו גם: בן נאה, בדוק ומנוסה, עמ' 101-103.)עיון בדבריו של ר' חיים אשכנזי מעלה שדברי הא"ח בנושא זהים מבחינת התוכן. בהמשך דבריו בהערה 11 מציין ירון בן נאה שני ספרי "גורלות" נוספים הנוקטים בנימוק זה להדפסת "גורלות". גם בהקדמת חיים ויטאל ל"ספר הגורלות" (מדובר בהדרה של כתב יד אשר יצא לאור בתרכ"ג) נאמרים דברים דומים. ראו: ויטאל, גורלות, הקדמת המחבר, דף א' ע"א.

[188] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף כד' ע"א.

[189] בהקדמה ל"גורל הספר" מוסר הא"ח שהעתיקו מכתב יד המתואר כך: "סוד גורל הספר מצאתי ספר כתיבת יד ישן והוא כתוב על קלף צבי ומלא סוד ה' ושם כתוב סוד הגורל על הספר". (חמוי, האח נפשנו, יג' א'). בעניין אחר, מספר עמודים אח"כ, מתאר

דע אחי אשר בנפשי אוותה נפשי להועילך בדברים פלאים מקבלה מעשית וכדומה מן הפעולות העומדים ברומו של עולם ואשר קיבצתים כולם במערכת ס' סוד השם אך יראתי פן יפסלו ע"י ביוצא מחוץ מן הקלעים כמפגל קדשים אז אמרתי לפזרם ולהפיצם במערכות אחת הנה ואחת הנה וחפש תמצא.[190]

היחס ל"גורלות" בימי הא"ח

בספרו הראשון, "האח נפשנו", שהודפס ב-1870, מקדים הא"ח לעיסוק ב"גורלות" פסקה קצרה ממנה עולה כי הבעיה עמה הוא נאלץ להתמודד היא יחס מזלזל כלפי השימוש ב"גורלות":

כי גורלות אלו סודם רב ונישא ואל יעשה צחוק וקלות ראש ח"ו בהם כי אז ישחק הגורל עליו ומלבד שלא יעלה לו תשובה נכונה עוד גדול עונו מנשא וח"ו ואת פושעים נמנה ודבר ה' בזה.

בספרו השני של הא"ח, שהודפס ב-1874, הוא משמיט את הערתו אודות הזלזול ב"גורלות". לעומת זאת הוא עוסק כאן בבעיה כמעט הפוכה – נהייה אחר פרקטיקות לחיזוי העתיד ומתן פשר לעבר ולהווה, גם במקומות אסורים. נהייה זו רווחה אצל המון העם שאינו בקי באיסורים ההלכתיים, או שאינו רוצה להיות בקי בהם. על בעיה זו מצביע הא"ח גם בספריו "אביעה חידות" ו"נפלאים מעשיך".

נשאלת השאלה מהו פשר המעבר מהערתו אודות הזלזול ב"גורלות" בספרו הראשון להערותיו בספריו המאוחרים, הנאמרות בעקיפין, אודות החשיבות היתרה המוענקת ל"גורלות"?

הא"ח כתב יד נוסף במילים הבאות: "אמר הא"ח ויהי בהיותי בגולה זה כמה שנים והקרה ה' אותי מקרה טהור בס' כתיבת יד ישן נושן והוא ספר נפלא וסוד ה' מלא". (חמוי, האח נפשנו, דף לג' ע"ב). הייתכן שמדובר באותו כתב יד? בכל מקרה, על כתב היד השני, הוא מספר, הוטל איסור פרסום ע"י רבו חיים פאלאג'י. אם אכן מדובר באותו כתב יד יש בכך אישוש לדבריי אודות רצונו של הא"ח להנגיש את הידע המאגי שצבר לכלל הציבור ללא הדרה כלשהי, גם אם הוא צריך לעקוף מגבלות שהוטלו עליו.

[190] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף מב' ע"ב.

התשובה לכך אינה ברורה די הצורך. יש לבדוק, האם היחס מזלזל כלפי ה"גורלות" הנו תלוי מקום, או שהוא תלוי מעמד חברתי. בקהילות בהן שהה הא"ח עד 1870 – חלב, איזמיר וירושלים – היו קולות שזלזלו בפרקטיקה מאגית זו, וייתכן שהא"ח ביקש להתמודד עימם,[191] אם כי יש לציין שגם בקהילות המגרב היו קולות כאלה.[192] אולם בכל זאת, אני סבור כי בשנים בהן הא"ח בא במגע אינטנסיבי עם קהילות צפון אפריקה, עיראק, תימן והודו, הוא מצא שבקהילות אלה, במקומות מסוימים, היה כנראה יחס אוהד לגורלות, אולי יתר על המידה, ולכן השמיט את הערתו אודות הזלזול ועבר לאזהרות מפני הנהייה הלא מבוקרת אחר פרקטיקות ניבוי.[193] קהל היעד של ה"גורלות", הקהל המאמין בהן, כפי שעולה מדברי הא"ח, הוא ההמון הפשוט: "ורבים מעמי הארץ שהולכים אחרי ההבל הבלי הגוים אשר פיהם דבר שוא". המון זה אינו מבקש לדעת משהו אודות האלוהים ושאלות נוספות ברומו של עולם, אלא מבקש מענה לתהיות הקטנות, לאי הוודאות בנושאים בנאליים, כאלה שמעכירים את מנוחתו של העמל והיגע בשובו אל ביתו. שאלות כמו: מה יהא על פרנסתי מחר? האם בן משפחה זה או אחר יבריא ממחלתו? ועוד. לכן, לא נתפלא שהדוגמה היחידה לשאלה שהא"ח מציג בהקדמותיו אינה לקוחה מעולמו של בן עלייה התוהה על שאלות שברומו של

---

[191] ירון בן נאה עומד על כך בדברים הבאים: "נמצאו גם אנשים שכפרו באמיתותן של אמונות אלו, והויכוח בחברה היהודית חצה גבולות, מעמד והשכלה." בן נאה, גורל ואסטרולוגיה, עמ' 141; עדות נוספת הנחבאת בין השיטין נמצאת בספר "אבי הנחל", שם נכתב על כתבי היד העוסקים בגורלות: "עוד ימצאו לרוב ספרים מודפסים וכתבי יד שתכנם ביאורים על חכמת הכוכבים בפרט ספר הגורלות לדעת העתידות, המיוחס למחברים שונים. חכמה זו הניבה חיבורים רבים, שבחלקם הגדול והמכריע מתגלגלים ברשות מחזיקיהם, בכתב יד בעיקר, ואין דורש להם." מעדות זו, שנאמר בה "ואין דורש להם", ניתן ללמוד בעקיפין על הנטייה לזלזל בגורלות בקהילת איזמיר. ראו: פרחי, אבי הנחל, עמ' VI-V.

[192] זאת אני למד מן ההקדמה הנמצאת בכתב יד "רב פעלים" שמקורו בצפון אפריקה: "צריך שישאל בכוונה גדולה ולא בשום לעג ח"ו ואז ישיבוהו מ"ה (כאן גבריאל בראל מעיר "מן השמים", ראו: הערה 59. עפ"י דברי הא"ח אין לשלול גם את הצירוף "מעם ה'") תשובה נכונה ואמתית מעין השאלה". ראו: בראל, עמ' 216.

[193] על חיבתם של חלק מיהודי צפון אפריקה ל"גורלות", ראו: בראל, עמ' 215-218; ראו: חדד, תוניסיה. במאמר קצר זה סוקר המחבר את השימוש הרווח ב"גורלות" בקהילת תוניסיה; על המצב בעיראק ובקהילה המסונפת לה בהודו, ראו: בן יעקב, מנהגי, עמ' 121-125. מדברי בן יעקב עולה שהרב יוסף חיים התיר את הגורלות. בספרו של יוסף חיים, נפלאים מעשיך, עמ' קא', סעיף סז. יש סיפור בשבח הגורלות, יתר על כן, מסיפור זה עולה שלחכמי מרוקו יוחסו מוניטין של מומחים לגורלות; על המצב בתימן, ראו: אבן ספיר, עמ' דף נט' ע"א.

עולם, אלא מהווייתו של האדם הפשוט הממתין ללידת צאצאו, כפי שנאמר בהקדמה לגורלות בספר "דבק מא"ח" שהובאה לעיל: ".. חשקו והשתקקותו לדעת מה תלד המעוברת ..."

מקורותיו של הא"ח

הא"ח אינו מקדיש מקום נרחב לדיון אודות מקורותיו, מאחר שהעתיק את רוב ה"גורלות" מכתבי יד, ומעטים הם ה"גורלות" שהועתקו ממקור מודפס. יוצאת דופן היא הפסקה הבאה מספרו "דבק מא"ח", שבה הוא מקדיש דיון קצר למקורותיו:

ואלו הגורלות קצתם מיוסדים על חכמת הכוכבים ומזלות אשר היא חכמה רמה ונשגבה עד למאוד באשר תעיין לקמן בס"ד אי"ה בסמוך ויערב לך וע"פי החכמה הזאת יסדו גורל אחד שנקרא גורל החול והוא מיוחס להרב רבינו אברם [כך במקור] אבן עזרא ז"ל וגם לחכמי העמים נמצא אתם כמו טאמטאמי וזאנטי ואל הינדי[194] כידוע לבעלי החכמה הזאת והרב הגדול בעל המ"ח [משנת חכמים?] פחד יצחק אשר ש"ר [שם רשם ?] כמה גורלות כתיבת יד[195] ולהרב שפתי ישנים שזכר [כך במקור] כמה גורלות[196] ויש כמה גורלות אשר הם לאדירים אשר בארץ המה כמו רבינו סעדיה גאון ז"ל ומהרח"ו הקדוש ז"ל ועזרא הסופר ודניאל הנביא ע"ה ואורים ותומים שמיוחס לכמה גדולים ובהיות מחפש על זה ענינים מצאתי ט"ל גורלות וכולם דרכתי בהם קסתי וראיתי רובם הולכים אחר המחשבה ואחר האמונה ודמיון.[197]

בדיון זה ניתן למצוא סקירה מקיפה למדי של הגורלות שהודפסו עד ימיו. כפי שעולה מספריו, הוא מעתיק "גורלות" מפורסמים כמו "גורל" סעדיה גאון, ולעומת זאת אינו מעתיק את "גורל" ר' חיים ויטאל שהופיע

---

[194] לדיון בנושא זה ראו סעיף 2.4.2 בעבודה זו.

[195] ראו: למפרונטי, פחד יצחק, חלק שני, דף כב' ע"ב; חלק רביעי דף סו' ע"א. שם המחבר דן רק בצדדים התיאורטיים של ה"גורלות". ייתכן שהא"ח רומז לכתבי היד של המחבר בהם נמצאים נוסחים לביצוע "גורל".

[196] ראו: בס, שפתי ישנים, עמ' יו'.

[197] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף כד' ע"א.

בדפוס בתרכ"ג, אולי מפאת אורכו ואולי משום שסבר כי אין צורך בכך. כמו כן, עיון בספרים שהא"ח הפנה אליהם מראה כי אין בהם נוסחים לביצוע גורלות והדיון בהם נסוב סביב שאלות עקרוניות הנוגעות ל"גורלות". כך היה בספר "שפתי ישנים" וכך גם בספר "פחד יצחק".

סקירת ה"גורלות" בספרי הא"ח

כמקרה מבחן להערכת פועלו של הא"ח, אסקור שורה של מרשמים ל"גורלות" מתוך ספרו הראשון "האח נפשנו". על פי עדותו של הא"ח, יש בספר זה שמונה מרשמים ל"גורלות": "שמונה מהם עלו ובאו בספ"הק האח נפשנו". אולם, מעיון בספר עולה שיש בו שלושה עשר מרשמים ל"גורלות", בעיקר במערכה ג' ואני סבור שמדובר בטעות סופר תרתי משמע. מיינתי את הגורלות לשני סוגים על פי אמת מידה טכנית ולא עסקתי בטיב הנושאים אותם בקשו ה"גורלות" לברר, זאת משום שלרוב לא מוזכר במרשם סוג השאלה. הראשון– גורלות מורכבים המצריכים משאבים שונים והכנה מקדימה. אלה הם גורלות שלביצועם יש צורך בכלי כתיבה, חומרים מיוחדים, תזמון ושימוש בשמות מאגיים. השני – גורלות נומריים פשוטים שבד"כ לא מצריכים מאמץ ומשאבים מיוחדים.

גורלות מורכבים

לשני הגורלות הראשונים לא נמסרה שאלה ספציפית והם טובים לכל בעיה, הן ברומו של עולם והן מהוויות דיומא:

א. "גורל" הספר[198]

[198] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף יג' ע"א.

גורלות המשתמשים בפתיחה אקראית של ספר ידועים כבר בעת העתיקה ואף רווחו בעולם ההלניסטי.[199] גם בעולם היהודי רווח השימוש בגורלות מסוג זה.[200] הא"ח פרסם נוסח של גורל זה והוא מכנהו "גורל הספר" ומציין כי העתיקו מכתב יד, שהוא טשטש את זיהויו מטעמיו-שלו. לא הצלחתי להתחקות על מקור מודפס המוסר את נוסח ה"גורל" הזה.[201]ייתכן כי הא"ח הוא הראשון להעלות את נוסח ה"גורל" הזה בדפוס. בגורל זה נערך שימוש נרחב, והוא מוגדר כחשוב.[202]

סוד גורל הספר מצאתי ספר כתיבת יד ישן והוא כתוב על קלף צבי ומלא סוד ה' ושם כתוב סוד הגורל על הספר.

הקטע הראשון בנוסח ה"גורל" עוסק ב"קבלת השמות". מוזכרים בו מספר שמות מלאכים, אולם אופן השימוש בשמות אלה אינו ברור:

וז"ל [וזה לשונו] דע בני סוד הגורל הוא שם זה נֶלֶךְ ומקורו אהיה וצרופו עם מקורו אֶנֶהְלֶיכָהֶ ומלאכיו אהביאל ועוזריו גזבריאל ברכיאל בואל עזריאל

הקטע הבא מוסר הנחיות לביצוע ה"גורל":

---

[199] ראו: הררי, לעשות, עמ' 312 ובפרט הערה 32; טרכטנברג, עמ' 216; הורסט, קדומה.

[200] סקירה מקיפה על השימוש בגורל הספר בתולדות ישראל, ראו: מרצבך, גורל, עמ' 68-85.

[201] בסקירתו המקיפה על גורל הגר"א לא מציין עלי מרצבך מקור מודפס לגורל זה המכונה גם גורל החומש לבד מספר "רפואה וחיים מירושלים". ראו: מרצבך, גורל, עמ' 72. כפי שאראה בפרק "השפעת הא"ח על ספרות הסגולות" מקורו של המרשם בספר זה הוא ספרו של הא"ח "דבק מא"ח", ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף כד' ע"א. מכאן נראה שהא"ח היה הראשון להעלותו בדפוס.

[202] כותב אודותיו עלי מרצבך: "בפרק זה נסקור שימוש בסוג מיוחד של גורל הנקרא גורל הגר"א, המתבסס על פתיחת ספר. בשל חשיבותו ושימושו הנרחב היום הקדשתי לו פרק בפני עצמו". מרצבך, גורל, עמ' 68.

וכך שמושו אמור התפלה הלא היא לפניך (הכוונה לתפילה המקדימה המתוארת לעיל) בהכנעה רבה וכונה גדולה ואח"כ תביא ספר תורה דהיינו חומש של תורה כלה מבראשית עד לעיני כל ישראל ואמור פסוק זה על הספר בכונה גדולה ולבך לשמים ז"פ זה אחר זה ואח"כ יפתח הספר ג"פ זה אחר זה וראה בראשי העמודים האותיות וצרפם והשליכם ה' ה' והנשאר מנה במספרם שורות וראה מה יוצא והוא המכוון. וזה הפסוק [הפסוק שיש לומר ז"פ] זה ספר תולדות אדם:

בהנחיות אלה לא נמסרות הוראות מיוחדות לביצוע טרם השימוש ב"גורל", כגון מועד או טהרה. ההוראה היחידה היא תפילה כללית, שתיאמר תוך כוונה גדולה.

ב. "גורל" החותם[203]

בפתיחה מציין הא"ח את מקורו של "גורל" זה. לא הצלחתי להתחקות אחר מקור נוסף בדפוס הכולל את נוסח ה"גורל" הזה, ויש להניח שגם כאן הא"ח הוא הראשון להעלותו בדפוס:

גורל החותם מהרב החסיד המקובל האלוהי כמהר"ר [כבוד מורנו הרב רבי] שלום מזרחי דידיע שרעבי זצוק"ל [זכר צדיק וקדוש לברכה][204] שהיה עושה אותו בטבעת של חותם.

לאחר מכן מוסר הא"ח הוראות מקדימות לפני ביצוע ה"גורל":

וזמן הגורל הוא מקודם חצות עד השעה התשיעית ויכל לעשות על הדבר ג"פ ולא יותר.

הוראות אלה עוסקות במועד הביצוע ובהגבלה על מספר הפעמים שמותר לבצעו.

---

[203] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף יג' ע"א- ע"ב.

[204] ביוגרפיה של מקובל זה, ראו: חייבי, ענק; מרגליות, גדולי, עמ' 1254.

מכאן פונה הא"ח ל"גורל" עצמו:

וכה משפטו ומעשהו קח עור כשר מרובע וכתוב בארבע פינותיו **א"תב"ש** מכתב אשורית וקח טבעת שיש עליה חותם ותשים אותו באמצע הקלף בחזקה עד שיעשה רושם וירשום סביב החותם בדיו ותיקח חוט של משי לבן או של פשתן לבן דק ותשים הטבעת על הרושם ותשים כל החוט תוך חלל הטבעת ולא יצא חוץ אפילו חתיכה אחת מהחוט ושים ידך השמאלית עליו וידך הימנית על השמאלית ותאמר מזמור השמים מספרים כלו ג"פ וכל פעם תכוון לשם **שדי** היוצא ממנו כזה ה"שמים כבו"ד "ידיו[205] ואח"ך תקשור הטבעת בחוט באופן שיהיה למעלה מן הנרשם וקצה השני של החוט תקשרנו בידך השמאלית באצבע הסמוך לגודל הנקרא אצבע ושים ידך סמוכה לארכובתך באופן שלא יתנענע כלל ותאמר השבעה זאת ג"פ משביע אני עליך החותם בשם **שדי** ובשם צבאות ובירח ובשמש ובשם הבורא ית"ש ובכח השמים וארץ שתגיד לי האות משאלתי זאת שאם הוא כך תתנועע מאלף לתי"ו כאלכסון ואם לאו תתנועע מבית לשין באלכסון ותאמר רוץ מהר ג"פ ואח"כ תראה תשובה נכונה והוא סוד ה' ליראיו וד"ל [ודי לחכימא] מס' שרשי השמות ס"י.

בסוף המרשם נכתב כי מקורו בספר "שרשי השמות". לא ברור אם הא"ח העתיק זאת מן המרשם המקורי, או שמדובר בהערה שהא"ח מוסיף. כידוע, בימי הא"ח ספר "שרשי השמות" טרם עלה על שולחן הדפוס. אם אכן הא"ח מתכוון בדבריו לספר זה, איני יודע לאיזה נוסח של כתב היד הוא כיוון, משום שהוא מזכיר

[205] מן האותיות המסומנות בגרשיים עולה השם "שדי".

בכתביו שני נוסחים לפחות.[206] מעיון בנוסח שנדפס, לא מצאתי בסימן י' מרשם דומה. אולם במקום אחר בספר "שרשי השמות" נמצא מרשם דומה המיוחס לרבי חיים ויטאל.[207]

ג. "גורל" הקנים[208]

מטרתו של "גורל" זה היא למצוא מטמון:" והוא סוד גדול לכל דבר וגם להוציא מטמון"

אזהרות מקדימות:

וצריך קדושה וטהרה אופן שמושו ומעשהו אערוך לפניך אך בתנאי שלא תשת עלי חטאת כי קדושתו רבה היה עד למאד ואם לא נזהרת בתנאים אלו הכתובים לפניך מלבד שהיא לא תצלח ואל יצא בידך מאומה עוד בה מתחייב בנפשו ח"ו ואחריתו יהיה נבל ולא יעלה לשונאיהם של ישראל שנתו ח"ו.

הכנות מקדימות:

לכן קדש ורחץ מכל טומאה וקודם ג' ימים אל תיגש אל אישה ותבודד בחדר אחד מיוחד לך לבדך ואין זרים.

אופן ביצוע ה"גורל":

וקח קנה אחת שיש בה ט' קשרים ארוכים ותחתכהו לארכו לשניים בשוה וכתוב בחלל של כל קשר וקשר מכל א' משני חתיכות אלו השמות **אזריכין אזריכין הדידין הדידין**

---

[206] הא"ח מזכיר שבתוניס נתקל בנוסח נוסף של ספר שרשי השמות: "ס' שרשי השמות כ"י [כתב יד] לחד מן קמייא בעוב"י [עיר ואם בישראל] תוניס יע"א [יגן עליה אלוהים]". אני סבור שזהו הנוסח שהיה בידי הרב אברהם אלנקאר. ראו: בית דין, דף קכו' ע"א.

[207] ראו: שרשי השמות, סימן ה', סעיף ד', עמ' קסד'.

[208] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף טו' ע"ב.

חדידין חדידין בטיטין בטיטין מטיטין מטיטין נטוטון נטוטון

נטוטין נטוטין שמהוריש מימון[209] בכתיבה תמה ותגין ואח"כ אחוז בהם בשני

הקנים מצד שמתחיל סדר הכתיבה אחד מימין ואחד משמאל ושני הראשים תשמרם אל הכתל בגומא אחת שבו או תתנם לחברך שיאחז בשני הקצוות האחרים כמוך ותאמר מזמור לדוד הבו לה' בני אלים תיבה בתיבה בהכנעה ובכוונה גדולה ז"פ ומזמור לה' הארץ ומלואה ז"פ ג"כ כנז' ואח"כ תאמר השבועה זאת משביע אני על הקנים בשמות הכתובים עליכם ובשמות היוצאים מהמזמורים שאמרתי שאם יהיה כך וכך תקריבו ואם לאו תרחיקו ואז או יתקרבו או יתרחקו ואם שאלתה אם יש מטמון בביתך וראית שנתקרבו תחזור ותאמר המזמורים כנז' ואחר כך תאמר השבועה זאת משביע א"ע [אני עליכם] וכו' שתגידו לי ותראוני ותוליכוני עד המקום אשר שם המטמון בכוון ותראה איך הולכים ונוטים לאט לאט ותלך גם אתה אחריהם כפי נטייתם לאט לאט עד המקום אשר שם המטמון.

הא"ח אינו מזכיר בכתביו את מקורו של מרשם זה. אני סבור כי היה הראשון לפרסמו. אם כי, קיים מרשם דומה מאת ר' חיים ויטאל שנדפס קודם לימי הא"ח העוסק במציאת מטמון, אולם תוכנו שונה לחלוטין.[210] נוסחים נוספים נמצאו בכתבי יד. בכתב יד של רבי חיים ויטאל נמצא מרשם נוסף בנושא זה, בו נעשה שימוש בקנים, אך ההשבעה נאמרת בערבית.[211] בכתב יד של הספר "שרשי השמות" נמצא נוסח דומה

[209] על מקורם של השמות "שמהוריש ומימון" כותב גרשם שלום: "...יודעת המאגיה הערבית שבעה מלכים ארציים של השדים ששמותיהם קבועים ואינם משתנים, וביניהם שמהוריש شمهورش שמהורש ומיימון ميمون מימון." ראו: שלום, שדים, עמ' 19. בדבריו מציין גרשם שלום מקורות יהודים הנוקטים בשמות אלה, ביניהם הא"ח. בדיונו הוא מזכיר את המרשם שהובא לעיל משם הספר "רפואה וחיים מירושלים". ראו: שם, עמ' 24, הערה 52. כמו כן, הוא מציין מרשם נוסף מתוך ספר "מראה הילדים" הנוקט בשם "מימון השחור", ראו: שם, עמ' 19, הערה 40. עלי לציין למען הדיוק, שמחברו האלמוני של הספר "רפואה וחיים מירושלים" ורבי רפאל אוחנה מחבר "מראה הילדים" העתיקו מרשמים אלה מכתבי הא"ח, שהייתה לו, ככל הנראה, זכות הראשונים בפרסום המרשם.

[210] ראו: ויטאל, גורל הקדש, דף ג' ע"ב- דף ד' ע"א.

[211] ראו: ויטאל, כתב יד, סימן קסה'.

לנוסח הא"ח, שככל הנראה הועתק מכתב יד המיוחס לר' חיים ויטאל, וייתכן כי המרשם המופיע אצל הא"ח הוא וריאציה של מרשם זה.[212]

ד. גורל דניאל[213]

גורל זה, המיוחס לדניאל הנביא, מוכר גם בשם -גורל החול. מרשמים מסוגו ידועים כנראה עוד בעולם העתיק.[214] לא מצאתי מרשמים מפורטים לגורל זה בדפוס. מרשם מקוצר הדומה במספר מאפיינים, אשר מיוחס לרש"י, הודפס בספר "מפעלות אלוהים".[215]דומים לו נמצאים בכתבי יד, שאחד מהם אף הודפס בימינו.[216] אני סבור שמרשם זה- "גורל דניאל", הוא גורל החול הראשון שראה אור בדפוס במתכונת מפורטת. גם השם "גורל דניאל" לא נמצא קודם לכן.. איתרתי כתב יד שנכתב לאחר צאת ספרו של הא"ח לאור,[217] המזכיר גורל בשם זה.[218] ככל הנראה מחבר כתב יד זה העתיק אותו מן הספר "רפואה וחיים מירושלים", אשר כלל הגורלות הנזכרים בספר זה מועתקים מכתבי הא"ח.[219]

הגורל נפתח בתרשים הבא:

---

[212] ראו: שרשי השמות, עמ' תקסט-תקע. מהלך המרשם דומה אם כי השמות המאגיים שונים. מרשם זה מיוחס לרבי חיים ויטאל.

[213] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף יד' ע"א.

[214] לתולדות גורל החול ואופן השימוש בו, ראו: בראל, רב פעלים, עמ' 215-217.

[215] ראו: מפעלות אלוהים, דף טו' ע"ב.

[216] ראו: מאירי, קבלה, עמ' 14; על טיבו של חיבור זה ראו: בוהק, אקדמות, עמ' 9.

[217] ראו בקטלוג כתבי היד בספרייה הלאומית, Heb. 8°487, דף 80א-82א.

[218] ראו: שלום, כתבי יד, עמ' 185.

[219] על כך ראו בפרק הרביעי בעבודה זו.

אח"כ מצורפות ההנחיות הבאות, שהנן הנחיות סטנדרטיות לביצוע גורל זה. ההנחיות הללו שונות במקצת מאלו המופיעות במאמרו של גבריאל בראל, משום שהמרשם המתואר במאמרו שונה במקצת:

"הגורל הזה ככה משפטו יתפלל התפילה הנז' ולבו לשמים ואח"כ יעשה טור מנקודות בלי כוונה כזה. לאחר התפילה יש לשרטט ארבעה טורים של זוג נקודות על פני חמש שורות, סה"כ 40 נקודות.

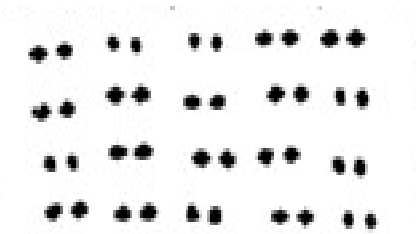

"ואח"כ יחברם זוג זוג כזה" כאן אני סבור שנפלה שגיאה בשרטוטו של הא"ח, משום שחסרים שני טורי נקודות.

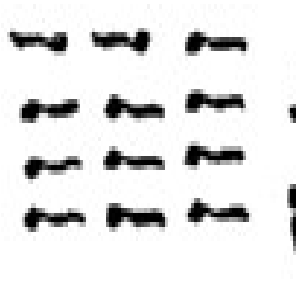

"יראה מה צורה יצאה וראה בב' הצורות (הכוונה לתרשים המצורף לעיל) באיזה בית נפלה ולך נא ראהו משם וחפץ ה' בידינו יצלח כיר"א [כן יהי רצון אמן]."

לאחר מכן משרטט הא"ח שישה עשר תרשימים של כל הקומבינציות העולות מן הקווים והנקודות, שכל אחת מהן מסומנת באותיות עבריות. ליד תרשים זה הוא מצרף את הנבואה העולה מן התרשים, לדוגמה האות א':

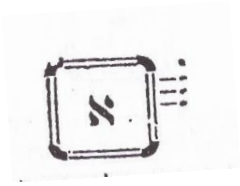

אבוא בעל מזל הא' הוא בעל מראה טוב ומזלו יום ה' הוא טוב וכוכבו אל משתרי...

מאופן השרטוט וההוראות הבלתי ברורות ניכר שהקורא הממוצע היה מתקשה לפענח את אופן השימוש בגורל זה. ככל הנראה הא"ח העתיק גורל זה מכתב יד כלשונו ללא מחשבה להתאימו לקהל קוראיו. על הקושי העומד בפני הקורא ההדיוט להבין מרשם מעין זה כתב גבריאל בראל:

"מי שציפה כאן לזכות מן ההפקר וללמוד על רגל אחת את מלאכת הנחת הגורל, ינחל אכזבה. מחברו של "רב פעלים"- כמו מחברים ומעתיקים אחרים- סתם ולא פירש. אל נשכח שהמדריך לא נועד להדיוטות. לבד מן הכתוב דרושה תורה שבעל-פה שלמה."[220]

עוד עולה כי ב"גורל" זה נעשה שימוש באסטרולוגיה. ולכך כיוון הא"ח בדבריו על הגורלות קודם לכן: "קצתם מיוסדים על חכמת הכוכבים ומזלות אשר היא חכמה רמה ונשגבה עד למאוד."

בגורל זה מוזכרים מספר גרמי שמיים בשפה הערבית:

"אל משתרי"[221] (اَلمُشْتَرِي) הוא כוכב צדק, "עטאר"ד" (عُطَارِدُ) הוא כוכב חמה, "אל מוריך" (مِرِّيخ) הוא כוכב מאדים, "אל זוחל" (زُحَل) הוא כוכב שבתאי, "אל זהרה" (زُهَرَة)הוא כוכב נגה.

מכך יש להסיק שמקורו של מרשם זה הוא מאזור שהיה תחת השפעה מוסלמית.

ה. גורל הדם[222]

ב"גורל" זה נעשה שימוש בדם אדם שהוקז מחמת מחלה, או כאקט של רפואה מונעת. חרף אי הנוחות ש"גורל" זה מעורר מחמת השימוש שנעשה בדם אדם, ניכר שהא"ח אינו שולל את השימוש בדם אדם לצרכים מאגיים, כפי שעשה זאת בביצוע "נס הגשם" במרוקו וכפי שעולה מתוך ספריו,[223] בהם פזורים מרשמים אחדים הנוקטים בכך. במקרים אלה הא"ח הקפיד, כדרכו, על ציון מקורותיו. אולם בהעתיקו מרשם זה, השמיט הא"ח את מקורותיו, שלא כדרכו, והסיבה לכך אינה ברורה:

---

[220] ראו: בראל, רב פעלים, עמ' 216.

[221] במקום אחר באותו מרשם כותב הא"ח "אל משתר".

[222] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף יח' ע"א- ע"ב.

[223] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף צד' ע"א. "סגולה לנכפה ולתינוק ואו לגדול קח מדם נדה מנערה שראתה בראשונה ותשים ביין ותן לנער לשתות...ס' תולדות אדם אות ח"י". "גם לנכפה גדול או קטן...יכתוב אלו השמות.. ואלו השמות צריכים לכתוב בד"נ [בדם נער] קטן שלא ראה קרי שם [תולדות אדם] ט"ל". עוד על השימוש בדם לכתיבה מאגית, ראו: בר אילן, כתיבת ס"ת, הערה 24.

לראות בדם הקזה עתידות. נקה כלי מכל טנוף ותקיז בו ותניחנו עד שישקע הדם ואל תנענעהו עד שיקרוש ותביט בו. א'. אם שפת הדם סביב גבוה ובאמצע נמוך ידאג מהפסד. ב'. ואם הוא סביב ויבש ריוח גדול וחיים יהיה. ג'. ואם באמצע גבוה ומושפע ירויח. ד'. ואם אבעבועות סביב לדופן יריב עם בני האדם לאלתר מריבה גדולה. ה'. ואם יהיה באמצע יצפה ולרוגז אבל לא לאלתר. ו'. ואם סביבי הקורט מים מין חיים. ז'. ואם יהיה באמצע שרטוט מקצה אל קצה עמוק בלא שיבוש דרך מזומנת לו ואם משבש לא יוכל לילך. ח. ואם השרטוט נפסק ישוב מדרכו מאליו. ט. ואם אפר בדם סמוך לתחתית הדם בתוך הכל [צ"ל הכלי] דאגה תהיה לו. י'. ואם תחתית הדם נקי בלא אפר חיים יהיה לו. וביום השני תעשה בו חתיכה קטנה והפוך תחתיה למעלה ושים עליו מעט מלח אם יתלבן סביב המלח והמלח ישקע ולא יצבע ימות בשנה ההיא. ואם יצבע המלח וישקע יחיה כל השנה שבא"מ[224] ועין במערכת שי"ן אם רוצה לידע להשלים שנתו ועין במערכת יו"ד לימי הקזה.

מרשם זה מופיע בשני כתבי יד העוסקים במאגיה, אשר חוברו קודם לימי הא"ח.[225] אולם, ככל הנראה מרשם זה לא נמצא בדפוס. אפשר להניח, כמעט בוודאות, כי גם במקרה זה, הא"ח היה הראשון להדפיסו.

<u>גורלות נומריים שביצועם פשוט</u>

גורלות אלה ידועים גם בכתבי יד[226] וגם בדפוס.[227] הם אינם מחייבים היערכות מיוחדת ואמצעים מיוחדים, אלא רק ידיעה אלמנטארית בחשבון. מעיון בגורלות עולה שכל בקשתם היא לענות על שאלות חשובות מהווי היומיום.

---

[224] לא ברור פשר ר"ת אולי מדובר בר"ת של הביטוי "שבה אמר משאלתו". לשון דומה ניתן למצוא בספר "מפעלות אלוהים", יז' א', שם נכתב "אותו היום שבא בו השאלה". לא נמצא צירוף מעין זה באוצר ראשי התיבות.

[225] ראו כתב יד מן המאה ה-17: AMST Ros 237 , דף ט' ע"ב- דף י' ע"א; כתב יד מן המאה ה-18, שמספרו בספרייה הלאומית 8=2698, עמ' 153 ב'. תודה לפרופ' גדעון בוהק על ההפניה למקורות אלה.

[226] ראו לדוגמה: שרשי השמות, עמ' תריד- תריז; ויטאל, ספר הפעולות, רנט', שלב', שנז'; בן יעקב, מנהגי, עמ' 124-125.

[227] ראו: להלן מרשם מספר "מפעלות אלוהים".

ו. גורל אם הבעל ישוב לביתו.[228]

"גורל" זה מיוחס לריב"ש (במקרה זה רבי יואל בעל שם). בסיום המרשם הא"ח מפנה למקור – הוא ספר "מפעלות אלוהים", בקיצור מ"א. הפניית הא"ח מדויקת, אם כי נפלו שיבושים מהותיים בהעתקתו של המרשם. להלן ה"גורל":

גורל לדעת אם בעל ישוב לביתו או לא וכן אם ישוב בקרוב או לא חשב שם השואל ושם אותו היום שבא בו השאלה ושם הנעדר [במקור נכתב, "שם האישה"] ותצרף החשבון ותשליכם ז"ז [לחלק בשבע, נ.ח] והנותר [שארית] קח בידך אם נשאר א' תאמר לא ישוב עוד אל ביתו לעולם ב' ישוב ג' ישוב בנחת ולא בצער ד' אמר שהרחיק נדד ולא ישוב אלא אחר זמן מרבה ה' אמר שימות בחזרתו או שיפלו עליו לסטים ויכוהו הכאה שאין לה קצבה ויעשו לו חבורות ו 'אמר להם כבר נחם על הרחקה ובקרוב ישוב לביתו ז' אמר שלא ישוב עוד לעולם. והוא הדין לדעת אם תרצה לדעת האשה אם תחזור לבעלה בזה החשבון [כאן הא"ח השמיט את סיום המרשם בספר מ"א] מ"א אות ג' סי' ע"ב משם ריב"ש.

ז. גורל הדין[229]

"גורל" זה מיוחס לעזרא הסופר. ככל הנראה, לא הופיע בדפוס קודם לכן והא"ח הוא הראשון להדפיסו. הוא מעיד בדבריו כי "גורל" זה "והוא קבלה איש מפי איש עד עזרא הסופר". נראה, כי העתיק את המשפט הזה מכתב היד בו היה מצוי "גורל" זה. אפשרות נוספת, אם כי סבירותה נמוכה, היא שהא"ח קיבל את נוסח "גורל" זה בע"פ ממקובל אחר. גורל זה נכתב במקורו בארמית ונראה כי הא"ח תרגם את נוסח הגורל מארמית לעברית (התרגום מסתיים בביטוי ע"כ [עד כאן], שבד"כ מסמן סוף ציטוט). כמו כן, בסיומו של

[228] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף טו' ע"ב- דף טז' ע"א.

[229] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף יז' ע"ב.

הגורל, ככל הנראה, מוסיף הא"ח ביאור משלו (הביאור מתחיל בביטוי "כלל העולה"). מכאן, ניכר שהא"ח מנגיש את המרשם להדיוטות שאינם שולטים בשפה הארמית ומוסיף ביאור למתקשים בהבנתו. כך או כך אם משמיעה ממקובל ואם בהעתקה מכתב-יד, עולה השאלה מדוע הא"ח מנתק את שלשלת ההעברה הסודית, המתוארת בעדותו, ובוחר להעלות את הדברים בכתב ולפרסמם לכלל הציבור. למעשה, לשיטתו, הא"ח מפסיק מסורת שהחלה לדעתו עוד מימי עזרא הסופר. יתר על כן, הא"ח מנגיש מרשם זה על ידי הגשת נוסח עברי הצמוד לנוסח הארמי, ומוסיף ביאור להבנת המרשם. בכך יש בכך עדות נוספת לסברה כי הא"ח מבקש להפוך ידע מאגי הקשה להשגה לידע זמין לכלל קוראיו.

גורל לדעת מי ינצח לחברו בדין והוא סוד גדול והוא קבלה איש מפי איש עד עזרא הסופר היה משתמש בו בכל ענין וענין וכה משפטו חשוב שמיה דגברא או שם החפץ דאת בעי למיעבד בד"מ [בדרך משל] אם באו לדין ראובן ושמעון. חשב ראובן כמה הוא לבדו ושמעון תחשוב לבדו ותשליך ט'ט מכל אחד ואחד. ואח"ך [אחר כך] ראה כמה נשאר מראובן התובע אם למשל נשאר שבעה ומשמעון הנתבע נשאר ג"כ [גם כן] שבעה תאמר ראובן נוצח לשמעון ע"כ [עד כאן. כאן מסתיים תרגום הא"ח, המקור בארמית מוצג בהמשך]. וז"ל [וזה לשונו] הגורל חשב שמיה דגברא ושמיה דחפצא דאת בעי למיעבד ואפיק יתהון תשעה תשעה וכל מאן דנצח את משכחת ליה קדמך ואת ידע מאן זכי בדינא וכן לכל דבר ל"א מאן דהוה קושטא דידיה והוא קרוב נצח ותובע נוצח לנתבע והוא ט' שערים:

א"א השואל ינצח לעולם א' וב' א' נצח א' ג' ג' נצח א' וד' א' נצח א' וה' א' נצח א' וו' א' נצח א' וז' ז' נצח א' וח' ח' נצח א' וט' ט' נצח: [כך הגורל ממשיך עד האות ט']...

כלל העולה אשר בו תבין מי ינצח לחברו מין במינו בתחתוניו ומין בשאינו מינו בעליוניו והשוה בנפרד התובע ינצח והשוה בזוג התובע ינצח פרוש מין במינו בתחתוניו פי' ששניהם זוגות או שניהם נפרדות אבל אינם שוים בסך מותרם כגון הא' מותרו ב' והב' מותרו א' וכן מן הנפרדים הא' מותרו ג' והב' ז' או א' מין בשאינו מינו אינו צריך פרוש כגון אחד נפרד ואחד זוג בתחתונו כלומר מי שמותרו מעט משל חברו הוא נצח והשוה בנפרד פרוש ששניהם במנין מתר ושניהם נפרדים כגון א"א ג"ג

ה"ה ז"ז ט"ט אז תאמר כי התובע ינצח והשוה בזוג במנין ומותר שניהם זוגות כגון ב"ב ד"ד ו"ו ח"ח אז תאמר כי הנתבע ינצח וזה פשוט וא"ל [ואין להאריך].

לשני הגורלות הבאים, העוסקים בניבוי חיי הנישואין, לא מצאתי מקבילות בדפוס. הא"ח לא מציין את מקורותיו. ככל הנראה, הוא מעתיקם מכתב יד והוא הראשון להדפיסם:

ח. גורל הזיווג 1.[230]

זווג גורל לידע מקרה הזווג יחשב שמו ושמה הוציאם ג' ג' אם ישאר א' אמצעי ר"ל לא טוב ולא רע ואם ב' טוב הוא בעבורו ואם ג' לא יקחנה כלל:

ט. גורל הזיווג 2.[231]

זווג גורל חשב שם הארוס והארוסה והוסיף עליהם ט"ז והשליכם ט"ט אם נשאר ט' לא ישאנה ואם ישאנה קטטה תהיה ביניהם לעולם ואם נשארו ח' יצליחו בכל ויהיה ביניהם אהבה עזה ככוכבם עזה [כך במקור] ואם ז' יחד יחיו ויחד ימותו כי כוכבם לבנה ואם ו' רעה תהיה ביניהם כי כוכבם שבתאי ואם ה' יהיו פעם בטוב ופעם ברע כי כוכבם צדק ואם ד' יאהבו זל"ז [זה לזו] באהבה ואחוה ופרנסתם בדוחק כי כוכבם חמה ואם ג' שנאה תהיה ביניהם כי כוכבם דלי [כך במקור] ואם ב' רעה וקנאה לא תגרע מביניהם כי כוכבם מאדים ואם א' הצלחה וששון ושמחה והרוחה טובה ושלום יהיה ביניהם כי כוכבם נוגה:

---

[230] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף ל' ע"ב.

[231] ראו: שם.

י. גורל הלידה[232]

דומה לגורל זה מצאתי בשני כתבי יד שהועלו בימינו לדפוס.[233] אולם בספרות המאגית שהודפסה עד ימיו של הא"ח לא נמצא מרשם דומה לזה. אם כך, הא"ח הוא הראשון להדפיס מרשם זה.

מעוברת לידע המעוברת מה תלד אם זכר או נקבה חשוב שמה ושם בעלה ושם החודש שתלד בו והשליכם ט' ט' והנשאר קח בידך אם נשאר א' ב' ג' – ז' ח' תלד נקבה ואם ד' ה' ו' ט' תלד זכר. או חשוב שמה ושם בעלה ושם החודש שנתעברה ושם החודש שתלד בו והשליכם ג' ג' אם נשאר א' ב' זכר ואם ג' נקבה. או תקח מעט חלב מדדיה על חתיכת נייר ותתן על האש אם יהיה אדום היא נקבה אם נשאר לבן כמות שהוא זכר והוא בדו"מ [בדוק ומנוסה].

לסיכום:

עבודתו של הא"ח בליקוט גורלות הנה יוצאת דופן בהיקפה. בכתביו אשר ראו אור בדפוס, הוא חשף מרשמים רבים לגורלות שהיו סמויים מעין ההמון עד ימיו. אמנם, בסעיף זה סקרתי את הגורלות שהא"ח הדפיס בספרו הראשון "האח נפשנו", אך סקירה זו דיה לבסס את הייחודיות של כתבי הא"ח בתחום זה. אני סבור שלעיסוקו רחב ההיקף בגורלות יש שלוש סיבות: א. הא"ח חפץ "לזכות את הרבים" ולמנוע את הזדקקותם למאגיקונים נוכריים העוסקים בכך. ב. המשך שיטתו להנגיש ידע מאגי להמון העם, ובכך להפקיע מכוחה של האליטה הדתית. ג. להוסיף על הכוח המושך של כתביו. עבודתו הנרחבת של הא"ח בתחום זה לא נעלמה מעיניהם של העוסקים בכך בשלב מאוחר יותר, וכפי שאראה בפרק האחרון בעבודה זו, עבודתו של הא"ח בתחום זה צוטטה לא מעט בחיבורים מאגיים שהתפרסמו לאורך השנים שחלפו מאז מותו ועד ימינו.

---

[232] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף ע' ע"א.

[233] ראו: ויטאל, כתב יד, עמ' שלב'; בן יעקב מנהגי, עמ' 125.

3.3 החלום ופשרו בכתבי הא"ח

חלימה היא חוויה נפשית לא רצונית, הפועלת על אדם ישן, שתכליתה אינה ברורה.[234] מפאת המסתורין הכרוך בה, חוויה זו מרתקת את מחשבתו של האדם עוד משחר ימיה של האנושות. הניסיונות לתהות על מקורה ופשרה של חוויה זו נמצאים בכל התרבויות, לכל אורך ההיסטוריה. אנו עדים לכך גם בעולמה של היהדות. תהיות אלה הולידו לעתים גישות שונות, פעמים סותרות. במקרא נמצאות התלבטויות כלפי החלום ופשרו. מאוחר יותר, בימי המשנה והתלמוד, התפתחו דיונים ערים אודות החלום בהשפעת האמירות המקראיות. כצפוי, גם דיונים אלה הולידו עמדות שונות, חלקן סותרות זו את זו, בשאלת משמעותו החידתית של החלום – ובהתאמה, באשר לערכו של פשרו. דיונים אלה נמשכו לאורך כל ההיסטוריה, עד חכמי ישראל בדורות האחרונים. המחקר המודרני עסק רבות בדיונים אלה. דגש מיוחד הושם על בחינת עמדתם של חכמי המשנה והתלמוד כלפי החלום, משום שהללו הניחו את התשתית הרעיונית במחשבת ישראל לבחינת מקורו ופשרו של החלום.[235] אולם גיבוש תמונה "אחידה ומוצקה" של יחסם של חכמי המשנה והתלמוד לחלום הוא משימה הנושקת לבלתי אפשרי, כותב על כך אביגדור שנאן:

> "זה עולם [עולמם של חכמים] רחב רב פנים והיקף המתפרש על מרחבים גיאוגרפיים (ארץ ישראל, בבל ושכנותיהן) ועל תקופות היסטוריות לא קצרות (כשש מאות השנים הראשונות לספירה המקובלת) בעיצובו נטלו חלק מאות ואלפי חכמים, ומדרך הטבע אי-אפשר לצפות שעולם כזה יציג בעניין כלשהו תמונה אחידה ומוצקה, קל וחומר כשעוסקים אנו בתופעה מופלאה [חלום] ומעומעמת המשתנה מאדם לאדם ומפעם לפעם."[236]

---

[234] להגדרה נוספת ראו: ווייס, ומה, עמ' 9.

[235] לדוגמה ראו: ויס, חלום; רז, חלום; פחה, חלום; אמיר, חלום; קלמין, חלום; אלכסנדר, ברכות; אפיק, תפיסת; שנאן, החלום.

[236] ראו: שנאן, החלום, עמ' 43.

ובכל זאת סיכום עמדתם של חז"ל נמצא בדברים הבאים:

עמדת חז"ל כלפי החלומות אף היא אינה אחידה. מצד אחד, מצויים בספרותם גילויים ברורים של אמונה בתקפם ובכוחם לעצב את מציאות חייו של החולם ואף של הנחלמים על ידו, כגון הקביעה 'חלום אחד משישים לנבואה', משאלת רבא לחזות בחלום פתרון לבעיה הלכתית שלא נפתר ופרקטיקות ריטואליות לשם הטבת חלום רע. לצידם מצויים דברי חכמים המורים על ביטולם, כגון 'דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין', או 'אין מראין לאדם [בחלומו] אלא מהרהורי לבו'. בין אלה ובין אלה מצויה ההשקפה כי 'כל החלומות הולכים אחר הפה', כלומר מתגשמים על פי פירושם. בכך אין חכמים מבקשים לבטל את החלום אלא להפך, לקשרו בקשר הדוק למציאות. ואולם תוך העברת מרכז הכובד של קשר זה מן החולם ותמונות חלומו אל המפרש. כוח החלום מופקע מן המראה עצמו, על סמליו ואותותיו, ונמסר לידי מי שקובע לו תוקף בעצם פירושו.[237]

גם מסיכום זה ניכרים הקשיים בגיבוש תמונה אחידה אודות היחס לחלום במחשבת חז"ל.

לכן, מטרת דיון זה אינה להעמיד תמונה כוללת המתארת את היחס לחלום במחשבת ישראל, משום שאין זה מקומה. דיון זה יבחן את היחס לחלום כפי שהוא משתקף בספרי הא"ח, אשר מתלבט בכתביו נוכח הדעות הרבות והסותרות הנמצאות במקורות. דיונו של הא"ח אינו שיטתי. מסקירת דיונים אלה עולה כי נהג לחזור בספריו השונים על אותם טיעונים, בשינויים קלים, כפי שנהג לעשות בדיונים אחרים. הנחת העבודה שלו הייתה שלא כל כתביו פרושים בפני הקורא, ולכן השתדל להציג את עמדותיו בכל ספר שהדפיס. מסקירת הדיונים אודות החלום עולה כי הא"ח ער לכלל העמדות כלפי החלום במחשבת ישראל, מבלי להתעלם מן הסתירות ביניהן. בעבודתו הוא משתדל ליישב סתירות אלה, לעתים ללא הצלחה. בכוונתי לסקור להלן את דיוניו של הא"ח, ומתוכם –לנסות לעמוד על גישתו לנושא. שוב, אין בדברים אלו להיות סקירה מקיפה ושיטתית אודות החלום במחשבת ישראל, אלא ניסיון להתחקות אחר חוט מחשבתו של הא"ח בנדון.

[237] ראו: הררי, לעשות, 339-340.

יחסו של הא"ח לחלום ופשרו

כאמור, הא"ח מקדיש לחלום ופשרו מספר דיונים. אחד החשובים נמצא בספרו "האח נפשנו", עמ' לו' א'. בדיון זה משלב הא"ח מספר התייחסויות שונות לחלום ופשרו, שחלקן, כך נדמה, אף עומדות בסתירה זו לזו. תחילה אביא קטע זה במלואו, עם חלוקה שלי לפסקאות:

א. חלום אינו בא אלא מהרהורי הלב ולכן אם הרהר בדבר שוא ידבר אמנם כאשר יבא הדברים שלא הרהר בהם ראוי לחשוב עליו ס' מלאכת מחשבת ס' מקץ.[238]

או א' וזה ששמעתי באומרים לי ע"פ [על פסוק] ויקץ יעקב משנתו ויאמר אכן יש ה' במקום הזה ואנכי לא ידעתי וישכם יעקב בבקר וכו'[239] והקדים מאי דאמרו בברכות פרק הרואה דרבא רמי כתיב בחלום אדבר בו וכתיב חלומות שוא ידברו ופריק ל"ק [לא קשיא] כאן ע"י מלאך וכאן ע"י שד

ונקדים עוד מאי דאמרו במסכת מגילה פרק א' והכתיב ויהי בהיות יהושע וכו' והיכי עביד הכי ואמר ריב"ל אסור לו לאדם ליתן שלום לחבירו בלילה חיישינן שמא שד הוא שאני התם דקאמר ליה כי אני שר צבא ה' עתה באתי ודילמא משקרי ליה אמר אביי גמירי דלא מפיקי ש"ש [שם שמים] לבטלה ע"ש [עיין שם].[240]

---

[238] משפט זה אינו ברור. הציטוט המדויק מספר מלאכת מחשבת ילמדנו את פשר משפט זה: "ובאור הדבר כי אין חלום בא לאדם אלא מהרהורי לבו כמאמרנו למעלה בחלום סריסי פרעה. וחלומות כאלו רובם שוא ידברו. אולם כאשר בא החלום ברוב ענין ולא מהרהורי היום. זהו חלום נבואי וראוי לשמור הדבר ולחשוב עליו מחשבות". מלאכת מחשבת, דף כז' ע"ב.

[239] "(טז) וַיִּיקַץ יַעֲקֹב מִשְּׁנָתוֹ וַיֹּאמֶר אָכֵן יֵשׁ ה' בַּמָּקוֹם הַזֶּה וְאָנֹכִי לֹא יָדָעְתִּי:(יז) וַיִּירָא וַיֹּאמַר מַה נּוֹרָא הַמָּקוֹם הַזֶּה אֵין זֶה כִּי אִם בֵּית אֱלֹהִים וְזֶה שַׁעַר הַשָּׁמָיִם: (יח) וַיַּשְׁכֵּם יַעֲקֹב בַּבֹּקֶר וַיִּקַּח אֶת הָאֶבֶן אֲשֶׁר שָׂם מְרַאֲשֹׁתָיו וַיָּשֶׂם אֹתָהּ מַצֵּבָה וַיִּצֹק שֶׁמֶן עַל רֹאשָׁהּ: (יט) וַיִּקְרָא אֶת שֵׁם הַמָּקוֹם הַהוּא בֵּית אֵל וְאוּלָם לוּז שֵׁם הָעִיר לָרִאשֹׁנָה:" בראשית, כח' ט"ז-י"ט.

[240] בבלי, מגילה, דף ג' ע"א.

עו"נ [עוד נאמר]מאי דאמרו במס' ברכות שם אמ"ל [אמר לו] קיסר לרבי יהושע ן' חנניה אמריתו חכמיתו טובה אימא לי מתי חזינא בחלמאי אמ"ל וכו' אמ"ל שבור מלכא לשמואל אמריתו דחכמיתו טובה אימא לי מאי חזינה בחלמיה א"ל חזית דאתי רומאי ושבו לך וטחנו לך קשיאהשא [כך במקור] בריחייא דדהבא הרהר בה וכו' ע"ש [עיין שם][241]

עו"נ מאי דאמרו שם אמ"ר [אמר רבי] יוחנן ג' חלומות מתקיימים ואלו הם חלום של שחרית וכו' ע"ש [עיין שם][242]

מעתה זכה"כ [זכור הכתוב] ויקץ יעקב משנתו ואמר בלבו דילמא זה החלום ע"י שד וליכא למשמע מיניה (כלומר, זה חלום שנשלח ע"י שד ולכן אסור להקשיב למסר העולה ממנו, ולנבואה המשתמעת ממנו, וכו') לזה קאמר אכן יש ה' כלו' בעל החלום הזכיר לו ה' בפסוק י"ג ואם הוא שד לא היה מזכיר ש"ש לבטלה דגמירי דלא מפקי שש"ל [שם שמים לבטלה]

ועוד בא הכ' [הכתוב] לשלול דדילמא הרהר ביום וחלם בלילה לזה קאמר ואנכי לא ידעתי כדי להרהר ביום וא"ת [ואם תאמר] דילמא החלום היה מאותן שאינן מתקיימים אפי' [אפילו] ע"י מלאך שהוא

---

[241] "אמר ליה קיסר לרבי יהושע ברבי חנינא אמריתו דחכמיתו טובא, אימא לי מאי חזינא בחלמאי! אמר ליה: חזית דמשחרי לך פרסאי וגרבי בך, ורעיי בך שקצי בחוטרא דדהבא. הרהר כוליה יומא, ולאורתא חזא. אמר ליה שבור מלכא לשמואל: אמריתו דחכמיתו טובא, אימא לי מאי חזינא בחלמאי! אמר ליה: חזית דאתו רומאי ושבו לך, וטחני בך קשייתא ברחייא דדהבא. הרהר כוליה יומא ולאורתא חזא. [תרגום] אמר הקיסר לרבי יהושע בן חנניה. אתם אומרים שחכמתכם מעולה אמור לי מה אחזה בחלומי! אמר לו (רבי יהושע) תחזה שרודפים אותך פרסים ושובים אותך, ונותנים לך לרעות שקצים במטה זהב. הרהר בכך כל היום ובערב חזה (חלם). אמר שבור המלך לשמואל: אתם אומרים שחכמתכם מעולה אמור לי מה אחזה בחלומי! אמר לו (שמואל) תחזה ששבו אותך הרומאים, ותטחן חרצני תמרים ברחיים של זהב. הרהר בכך כל היום ובערב חזה [חלם]". בבלי, ברכות, דף נה' ע"ב- דף נו' ע"א.

[242] בבלי, ברכות, דף נה' ע"ב: "ואמר רבי יוחנן, שלשה חלומות מתקיימין: חלום של שחרית וחלום שחלם לו חבירו, וחלום שנפתר בתוך חלום. ויש אומר: אף חלום שנשנה."

בתחילת הלילה ובלי הידור כדאמרינן שם דג' חלומות דוקא ע"ש [עיין שם] לזה קאמר וישכם יעקב וכו' שהוא בשחרית ודפח"ח [דברי פי חכם חן]."[243]

בפתיחת דבריו משתמש הא"ח בציטוט קטוע מתוך הספר "מלאכת מחשבת", בו לדעתי מציג הא"ח עמדה ראשונה כלפי מקור החלום ומשמעותו. בהסתמכו על דבריו של רבי משה חפץ השאובים מן הדיון התלמודי, שהא"ח יצרף להלן, הוא רואה בחלומות מסוימים מצג שווא שאין בו מן הנבואה. מקורם של אלה בהרהורי היום שנרקמו בתודעתנו בזמן השינה והיו לחלום. לכן, אם יופיעו בחלום מראות שמקורם אינו בהרהורים אלו והם מחוץ לגדר תמונת העולם כפי שהיא מוכרת לנו, הרי שאלה הם כנראה חלומות נבואיים. בציטוט שבחר הא"ח לא מושם דגש על החלומות שאין בהם מן ההרהורים הללו. אם נשווה את הדברים שהא"ח מביא מדברי רבי משה חפץ למקור עצמו, נראה שהא"ח מטשטש במקצת את דבריו המלאים של מחבר ספר "מלאכת מחשבת": "אולם כאשר בא החלום ברוב ענין ולא מהרהורי היום. זהו חלום נבואי וראוי לשמור הדבר ולחשוב עליו מחשבות."

אולם הגדרתו של רבי משה חפץ אינה מספקת, והא"ח עדיין מתלבט בהבחנה בין החלומות הנבואיים לחלומות השקריים, לכן הוא פונה למאמר "וזה ששמעתי באומרים לי ע"פ [על פסוק] ויקץ יעקב משנתו..." את המאמר הזה הוא קושר לדברי רבא שהובאו לעיל "דרבא רמי כתיב בחלום אדבר בו...". אם כן, מסקנתו של הא"ח על רקע דברי רבא היא: חלום נבואי ניתן ע"י מלאך ואילו חלום שווא, שאין בו ממש, ניתן ע"י שד:[244]

[243] חמוי, האח נפשנו, דף לו' ע"א.

[244] חכמי ישראל לאורך הדורות התייחסו לדברים אלו. אודות חלק מהן, ראו: פחה, חלום, עמ' 404. בנוסחים שונים של התלמוד נרשם "שר", ראו: אפיק, תפיסת, עמ' 63. עוד על כך, ראו: וייס, ומה, עמ' 58-62. בדבריו מתייחס חיים וייס להופעתו של רעיון זה גם בתרבויות אחרות. אולם, לעניינו הא"ח אינו מכיר את הנוסחים המשתמשים במילה "שר".

כך או כך, עפ"י דברים אלה, החלום הוא חיצוני לאדם, מקורו באל עצמו, במלאכיו, או בשדים.[245] אולם כיצד יש להבחין בין החלום הנושא מסר של אמת, שמקורו אלוהי, ובין החלום השקרי שמקורו בשדים? לכך הא"ח מוסיף את המאמר הבא, שמציע אבחנה בין שד למלאך:

> ונקדים עוד מאי דאמרו במסכת מגילה פרק א' והכתיב ויהי בהיות יהושע וכו' והיכי עביד הכי ואמר ריב"ל אסור לו לאדם ליתן שלום לחבירו בלילה חיישינן שמא שד הוא שאני התם דקאמר ליה כי אני שר צבא ה' עתה באתי ודילמא משקרי ליה אמר אביי גמירי דלא מפיקי ש"ש [שם שמים] לבטלה ע"ש [עיין שם].[246]

טענת ריב"ל היא שכאשר שם ה' מוזכר בדיאלוג עם דמות שזיהויה אינו ברור, ודאי הוא שדמות זו אינה שד, משום שאין מזכירים שם ה' לשווא. את הטענה הזו קושר הא"ח לסיפור על חלום יעקב בו מוזכר שם ה'. עולה מכך שחלומו של יעקב אינו שקרי. אם כך, חלום שמקורו במלאך הוא חלום שנאמר עליו: "חלום – אחד משישים לנבואה".[247] בהמשך דבריו מצרף הא"ח את הדיון התלמודי הבא, המחזיר אותנו לראשית דבריו מספר "מלאכת מחשבת", בהם הועלתה הטענה כי חלק מן החלומות נובעים מהרהורי היום ולכן אינם נבואיים: "מאי דאמרו במס' ברכות שם אמ"ל [אמר לו]..."[248] לכאורה היה די בדברים שהא"ח ציטט מן הספר "מלאכת מחשבת" כדי להביע רעיון זה, אולם לדעתי החזרה על הרעיון שלפיו מקור החלומות

---

[245] דיון נוסף על כך ראו: רז, חלום, עמ' 197.

[246] ציטוטו של הא"ח משמיט מספר מילים מן המקור התלמודי.

[247] בבלי, ברכות, דף נז' ע"ב.

[248] להלן תחילתו של הדיון שהושמט ע"י הא"ח: "אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: אין מראין לו לאדם אלא מהרהורי לבו, שנאמר אנת מלכא רעיונך על משכבך סלקו (דניאל, ב' כט'.) ואיבעית אימא מהכא ורעיוני לבבך תנדע (דניאל, ב' ל'.). אמר רבא: תדע, דלא מחוו ליה לאינש לא דקלא דדהבא, ולא פילא דעייל בקופא דמחטא. [תרגום: אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: אין מראין לו לאדם אלא מהרהורי לבו, שנאמר אתה המלך ומחשבותיך (הרהוריך) על משכבך עלו (דניאל, ב' כט'.) ואם רצונך אמור מכאן ומחשבות (והרהורי) לבבך תדע (דניאל, ב' ל'). אמר רבא: תדע שלא מראים לו לאדם לא דקל מזהב ולא פיל הנכנס בקוף מחט]".

בהרהורי היום לאחר הדיון באפשרות שלפיה חלק מן החלומות מקורם בשדים נועדה לקשור בין השניים אשר דינם אחד – חלומות שקריים ומטעים.

לסיכום דברי הא"ח עד כה, ניתן לומר כי הוא מעלה בפני קוראיו את הלבטים של חכמי ישראל אודות ההבחנה בין חלומות שקריים לבין חלומות נבואיים. הא"ח מקבל את העובדה שקיימים חלומות נבואיים אולם הם צריכים לעמוד בתנאים הבאים:

א. חלומות שאינם פרי הרהורי היום

ב. חלומות שנמסרו ע"י מלאך

ג. חלומות שנחלמו לקראת שחרית

החלומות שאינם עומדים בתנאים אלה הנם חלומות שקריים. אולם בכך לא מסתיים דיונו של הא"ח. מאוחר יותר, בספרו הבא, מעלה הא"ח קושי נוסף אשר עשוי לערער את ההבחנה לפיה אכן קיימים חלומות נבואיים:

"אמרו ז"ל דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין לכאורה קשה הא אמרינן התם משום דכל החלומות הולכין אחר הפה וגם שחלם לו דברי טובה ומפשרין ליה לרעה הולכין אחר הפה כהפתרון וכן להיפך וא"כ [ואם כן] דברי החלומות אינם כלום."[249]

דברי הא"ח נסמכים על המקורות הבאים:

"ההוא אפוטרופוס דהוה בשבבותיה דר' מאיר, דהוה קא מזבין ארעתא וזבין עבדי [מוכר אדמה וקונה עבדים], ולא שבקיה [עזבו] ר' מאיר; אחזו ליה בחלמיה [הראו לו בחלום] אני להרוס ואתה לבנות, אפילו הכי לא אשגח, אמר: דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין."[250]

---

[249] חמוי, דבק מא"ח, דף קי' ע"א.

[250] בבלי, גיטין, דף נב' ע"א. אולם הביטוי "דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין" מופיע בעוד מספר דיונים בתלמוד. על דיונים נוספים, ראו: אמיר, חלום; שביב, פתרון.

אמר רבי ביזנא בר זבדא אמר רבי עקיבא אמר רבי פנדא אמר רב נחום אמר רבי בירים משום זקן אחד, ומנו - רבי בנאה:[251] עשרים וארבעה פותרי חלומות היו בירושלים, ופעם אחת חלמתי חלום והלכתי אצל כולם, ומה שפתר לי זה לא פתר לי זה – וכולם נתקיימו בי, לקיים מה שנאמר: כל החלומות הולכים אחר הפה."[252]

הא"ח גורס על פי שני מאמרים אלו כי "דברי החלום אינם כלום". בדברים אלו מקופלת תמיהה, משום שיש בכך לערער את הדיון התיאורטי בספרו "האח נפשנו" המבוסס על מאמרים תלמודיים, הגורס כי בתנאים מסוימים קיימים חלומות נבואיים, כלומר חלומות שיש בהם אמת. הא"ח מנסה בדרכו ליישב קושי זה בדברים הבאים בהמשך אותו דיון:

נ"ל דבריהם שחלמו לעצמו אלא ילך אצל שלשה וייטיבו לו ואז הולכין אחר הפה של הפתרון וק"ל [קיימא לן] מס' גיטין דנ"ב הרב מילי דרבנן אות ד'[253] ויע"ש [ויעוין שם].[254]

הא"ח מציע פתרון לקושי זה. הוא מבחין בחלום "שחלמו לעצמו", חלום שלא סופר לפותרי חלומות. חלום זה יתאים להגדרה: "דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין". כלומר, הוא איגרת שלא נפתחה. לעומת זאת לדברי הא"ח, אם ילך החולם ויספר חלומו בפני שלושה והם ייטיבו לו את החלום,[255] בריטואל מאגי המעניק

[251] יש קשיים בהסבר שלשלת המסירה בנוסח זה. רבי בנאה חי במאה השנייה או בתחילת המאה השלישית בדור המעבר בין התנאים לאמוראים. מכאן, שהתיאור שהוא מביא מירושלים אינו נכון היסטורית. נוסיף על כך שרבי בנאה מאוחר לרבי עקיבא.

[252] בבלי, ברכות, דף נה' ע"ב. המשך הסיפור עוסק בבר הדיא ויש בו לחזק דברים אלה, הא"ח יתייחס לכך בהמשך.

[253] לא נמצא כותר בשם זה.

[254] ראו:חמוי, דבק מא"ח, דף קי' ע"א.

[255] בנוסח המקובל להטבת חלום לא מספרים את תוכנו של החלום, אולם בנוסח האר"י המקובל על בני עדות המזרח נהוג לספר רק את תוכנו של החלום הטוב: "כתב האר"י ז"ל החולם חלום טוב יספר ויזכרנו תמיד כדי שייתקיים אבל החולם חלום רע אין לספרו ואין לדברו". הכהן, מדרש תלפיות, דף קלא' ע"א.

משמעות טובה לחלום- "הטבת חלום",[256] חלום זה יתקיים בו הכלל "החלומות הולכין אחר הפה". בדיון זה העלה הא"ח טענה חשובה בנוגע למשמעותו של החלום, אולם הוא למעשה מותיר אותה ללא פתרון. במקום אחר הא"ח מוסיף את הדברים הבאים מספר חסידים:[257]

כתב ס' חסידים סימן תמ"א[258] והובא במדת"ל[259] [מדרש תלפיות] וז"ל [וזה לשונו] הפותר ליהודי חלומו ואומר לו זה החלום מורה שאתה עתיד לחטוא נחשב כאילו הוא חוטא ואעפ"י שבלי פתרון יתקיים בו שיחטא אף על פי כן לא יפתור שיבא לידי עון וכו' לפי שכל החלומות הולכים אחר הפה ונמצא שעל ידו הולך ועובד ע"ז [עבודה זרה] וכתיב לפני עור לא תתן מכשול יע"ש.[260]

בסיפור זה קיים פיתוח של הרעיון "דכל החלומות הולכין אחר הפה", כלומר הפרשנות לחלום היא שמתגשמת. גורס מחבר ספר חסידים, אם אומר הפותר לחולם כי עתיד שיחטא, הרי שבכך הוא גורם לחולם שיחטא, לכן עדיף שלא יאמר דבר. במקום אחר מוסיף הא"ח את הסיפור הבא, כאילו להוכיח את הקודם. לאור הדברים מספר חסידים, הרי שבסיפור הבא מובעת ביקורת (מרומזת) על האר"י:

אמרז"ל בברכות כל החלומות הולכין אחר הפה במעשה בר הדיא וכו' וזש"ה [וזה שאמר הכתוב] וכאשר פתר לנו כן היה וראיתי בשער רוה"ק למהרח"ו[261] וז"ל עוד שמעתי בענין מורי ז"ל [הכוונה

---

[256] דיון ב"הטבת חלום" נמצא אצל חיים וייס. הגדרתו לטכניקה זו: "טכניקה ריטואלית-מאגית שתפקידה להטיב את תוכנו של חלום רע וליצור מערכת שתחייב את האל לפעול להטיב את החלום". ראו: וויס, חלום, עמ' 83.

[257] את תפיסת החלום בספר חסידים מסכם פרופ' יוסף דן: "החלום הוא אוטונומי לאדם, ואין בו משום גילוי עתידות, אלא ביטוי לחוויות פנימיות, עצמיות של האדם. ואולם הכוחות העליונים הגוזרים על האדם את גורלו משתמשים בסיטואציה פסיכולוגית הדומה למצב החלום, כדי לעורר את האדם לעשיית המעשים שנגזרו עליו, לעתים- כאשר כך נגזר מלמעלה- מגלים לו עתידות". ראו: דן, לתורת, עמ' רצ'. בדברים אלה אין התייחסות למעמדו של פותר החלומות.

[258] עניין זה מופיע בספר חסידים מהדורת בולוניה בסימן תמ'.

[259] ראו: מדרש תלפיות, ענף ח', עמ' רטו'. הא"ח מעתיק את הדיון במלואו ממדרש תלפיות.

[260] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף לו' ע"ב.

[261] ראו: ויטאל, שער רוח, דף ג' ע"ב.

לאר"י] מן הח"ר שלמה האג'יס נר"ו[262] כי פעם אחת ראה בחלומו שתפילין שלו היו פסולין והיה מצוה לעשות לו תפילין ופתר לו מורי ז"ל כי אשתו היתה מעוברת בבן זכר וצריך שתפיל ותחזור ותתעבר פעם אחרת בזש"ק [זרע של קיימא] ובאשר פתר לו כן היה יע"ש.[263]

במילים אחרות, על פי קו המחשבה ששורטט בכתביו של הא"ח ושנסמך על המקורות, אין לפסול את הטענה שלפיה האר"י פתר שאשתו של שלמה האג'יס עתידה להפיל, ומאחר שכל החלומות הולכים אחר הפה, כפי שמסופר בתלמוד, הרי שבכך האר"י גרם לאותה הפלה.[264] אם כי, בהמשך הפתרון הביא האר"י לכך שתזכה בזרע בר-קיימא.

בספרו "לדרש אלהים"[265] מתייחס הא"ח לבעיית הפתרון הרע לחלום, בפסקה המקדימה את ספר "פתרון החלומות":

אם הפתרון ח"ו [חס ושלום] שלא כראוי אז יבקש רחמים לפני המקום וישוב אל ה' וירחמהו ויהפוך כל חלומותיו לטובה ואם טוב הוא וטוב פתרונו הנה מה טוב וזהו:[266]

עד כה ראינו שהא"ח מתחבט מול המקורות הסותרים הדנים בתוקפו של החלום. הא"ח אינו מגיע למעשה לתשובה חד משמעית. אולי הוא אינו מבקש תשובה מעין זו. הא"ח, כך אני סבור, מנסה להציע לקוראיו דרך מעשית להתמודד עם המצוקות והלבטים שהחלום עשוי להעמיד בפניהם. ראשית, הוא מבקש מפותרי החלומות לנהוג באחריות משום שהפתרון שהם מציעים לחלום עתיד להתגשם, כפי שאמר ר' אלעזר

---

262 בשתי מהדורות מודפסות של "שער רוח הקודש" נכתב שלמה סאגיס. ראו: חיים ויטאל, שער רוח הקודש, ירושלים, תרל"ד, דף ג' ע"ב; חיים ויטאל, שער רוח הקודש, ירושלים, תשכ"א, עמ' טז'.

263 ראו: חמוי, האח נפשנו, דף לו' ע"א.

264 ניתוח של סיפור דומה מבראשית רבא, פח' ט', נעשה ע"י אביגדור שנאן. בסיפור זה תלמידי ר' אלעזר פתרו חלום לאישה. בפתרונם אמרו שבעלה ימות. כאשר שמע זאת ר' אלעזר הוא קבע שפתרונם יביא למות הבעל ולכן הם אשמים במותו. ראו: שנאן, החלום, עמ' 47-48

265 ראו גם: חמוי, דבק מא"ח, דף קד' ע"א.

266 ראו, חמוי, לדרש אלהים, דף לו' ע"ב.

לתלמידיו. שנית, הוא מציע את הריטואל הנקרא "הטבת חלום" במקרה שהחלום רע. שלישית, הוא משאיר את דלת בקשת הרחמים פתוחה במקרה שהפתרון אינו נוח. יחד עם זאת, הא"ח מעניק לקוראיו כלים מהימנים לפתרון חלומות בדמות ספר "פתרון חלומות" מאת רבי שלמה אלמולי.[267] אפשר שבכך הא"ח הלך בדרכם של עורכי התלמוד, אשר כנראה הוסיפו בעריכתם ספר פתרון חלומות,[268] המציע פתרון "אוטומטי" לחלומות, המבטל במידת מה את הפנייה לפותרי חלומות.[269]

לספר זה יש נוסח מלא ונוסחים עממיים מקוצרים. מעיון בספר המלא עולה שמדובר בחיבור שיטתי ומעמיק, כדרכו של מחבר זה.[270] בנוסח שעמד בפני הא"ח הושמט החלק העיוני שתמציתו היא הדברים הבאים:

> החלק הראשון הוא החלק העיוני של הספר ובו דן המחבר במשמעות הכללית של החלום, בתוקפו או בבטלותו, בעקרונות לפיהם מגיעים לפתרון אמיתי וכדומה.[271]

לכך שלוש סיבות אפשריות: הראשונה, הא"ח חש כי העניק דיון ממצה באשר למשמעותו של החלום. השנייה, הא"ח, כך אני סבור, חפץ להעניק כלי נוח לשימושו של קהל קוראיו, כלי עממי, מהימן, ללא דיונים עיוניים ארוכים מדי. את דיוניו העיוניים בחר לפזר במקוטע בתוך ספריו. השלישית, ייתכן כי בפני הא"ח לא עמד הנוסח המלא של ספר זה, ראו להלן את הקדמתו של הא"ח. משום כך אינו משתמש בציטוטים מהדיון העיוני של רבי שלמה אלמולי בתוך דיוניו העיוניים אודות תוקפו של החלום. עם זאת, גם אם עמד מולו הנוסח המלא, סביר מאוד שלא היה מעתיקו מפאת אורכו.

---

[267] ספרו זה יצא לאור בשלוניקי בין השנים 1515-1517 והוא הודפס במהדורות רבות, חלקן מקוצרות ואף בשפות שונות. ראו: קויט, אלמולי, עמ' 209. על הדפסות נוספות של החלק העממי כותב אהרון גרינבאום: "אך אנשים אחרים ראו בספר זה מטבע עובר לסוחר להמונים, פרט לחלקו העיוני, כמובן. כך הופיע חלק א' חדש של ספרו של ר' שלמה אלמולי, אותו חלק העשוי לעניין את הבריות, בויניצאה שפ"ג, ללא הזכרת שם המחבר". ראו: גרינבאום, פתרון, עמ' 184

[268] ראו: אלכסנדר, חלום, עמ' 231.

[269] על כך, ראו: שנאן, החלום, עמ' 55.

[270] אודות הרב שלמה אלמולי ראו: קויט, אלמולי; ילון, לתולדותיו, עמ' עט'-פה'; רגב, דרשה, עמ' 42-49.

[271] ראו: גרינבאום, פתרון, עמ' 182.

הא"ח רצה לספק בעבודתו את הביקוש לחומרים העוסקים באופן מעשי בפתרון חלומות, שהיו ככל הנראה פופולאריים בקרב הציבור היהודי, ביקוש שלא נענה משום המחסור בספרים העוסקים בנושא זה. על כך מעיר הא"ח בהקדמתו לקיצור ספר "פתרון החלומות":[272]

> וספר פתרון החלומות הזה נדפס פעם אחת בעיר פירארה בשנת של"ו ופעם ב' נדפס בקושטנטינ"א שנת פת"ח.[273] (ועוד ספר האחלמה ג"כ מפשר חלמין) וליוקר מציאותו וחשיבותו הנה נא הואלתי להדפיס אותו ולהוציאו מאפילה לאורה ולהדפיסו בספר התורה הזה כדי לזכות את הרבים.[274]

ערנות זו למחסור בספרים מעין זה הובילה את הא"ח להעתיק נוסחים מקוצרים של ספר "פתרון החלומות", כפי שעשו מדפיסים אחרים קודם לכן מאותה הסיבה. הא"ח מעניק לקוראיו שירות חשוב, כך על פי טענתו, שירות, אשר בדומה לעיסוקו ב"גורלות", ימנע מהם לפנות למאגיקונים נוכריים. בד בבד, הימצאותם של חומרים אלה עשויה להגביר את הדרישה לספריו. יחד עם זאת, אין להתעלם גם משאיפתו של הא"ח לגבש סוג של קודקס מאגי שיעמוד לשירותו של האדם הפשוט, זה שנגישותו לחומרים הקיימים – הן בכתבי יד והן בספרים נדירים – מוגבלת. בתוך קודקס כזה, מן הראוי לכלול גם עיסוק בפתרון חלומות.

3.4 "שאלת חלום"

כפי שראינו בדיון הקודם, החלומות שנרקמו באקראי נתפשו לעתים במחשבת ישראל כנושאי מסר אלוהי. אולם, קיים סוג מיוחד של חלומות, שלרוב נתפשו גם במחשבת ישראל ובתרבויות אחרות כנושאי מסר

---

[272] על הביקוש לספרי פתרון החלומות ניתן ללמוד מן המהדורות הרבות שספר זה זכה להן, ראו: שם.

[273] במאמרו אהרון גרינבאום אינו מזכיר את המהדורות שהא"ח מציין, שם, עמ' 182. נוסח מלא של ספר זה, ראו: אלמולי, מפשר.

[274] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף לו' ע"ב.

אלוהי, והם החלומות היזומים.[275] רמזים לשימוש בחלומות יזומים מופיעים כבר בתנ"ך, אך ללא תיאור הדרך המדויקת, אם הייתה, לחולל אותם.[276]

בסעיף זה ברצוני לדון בסוג מיוחד של חלומות יזומים, הנפוץ בכתבי הא"ח הנקרא: "שאלת חלום",[277] דהיינו: שאלה המוצגת טרם השינה, לאחר ביצוע מספר טקסים, ואשר תשובתה תופיע בחלום, או באמצעים אחרים,[278] וזאת מתוך הנחה שבשעת השינה התנאים כנראה נוחים יותר ליצירת קשר עם כוחות עליונים כפי שמציין יוסף דן:

האמונה היסודית המנחה את בעל "שאלת החלום" היא, שבשעת השינה מתעלה הנפש ויוצרת מגע עם כוחות רוחניים עליונים שהנסתרות גלויות לפניהם, בעיקר נסתרות העתיד. במקום להביא כוחות

---

[275] גם בעולם האלילי והנוצרי היו נהוגים חלומות יזומים. קיימות פרקטיקות שונות ליזום חלומות, והבולטת מכולן היא האינקובציה. על כך ראו: אידל, לילה, עמ' 12; וייס, ומה שפתר, עמ' 34-42; לסס, ריטואל, עמ' 326-329. על ההבדל בין הפרקטיקה של "שאלת חלום" לבין הפרקטיקה המכונה חלום אינקובציה כותבת אליסיה בלושי: "The main difference between dream incubation and the dream request practice is that the former - both in the ancient Near East and in the Greco-Roman world - was an institutionalized practice, part of the central cult, controlled by “experts” and deeply linked to holy places, while the latter was generally a private performance." בלושי, חלום, עמ' 4

[276] ראו: וייס, ומה שפתר, עמ' 40-42.

[277] סקירה מפורטת ומקיפה על השימוש ב"שאלת חלום" בהיסטוריה היהודית, ראו לדוגמה: אידל, לילה; מרגליות, שו"ת; השיל, רוח הקודש, קעו'- רח'; טרכטנברג, 241-244; תא-שמע, שאלות; בלושי, חלום, עמ' 6-10.

[278] ראו לדוגמה במרשמים הבאים: "...ותאמר אתה שר החלום משביע אני עליך בשם הגדול הגבור והנורא שתבוא בזאת הלילה ותגיד לי שאלתי ובקשתי שהיא כו"ך [כך וכך] בין בחלום בין בהקיץ בין בפסוק בין בדבור בין במראו בין בדברי תורה או בכתיבה בענין שלא תשכח ואזכור תשובת שאלתי בבירור בלי טעות ושיבוש אא"א סס"ס:" חמוי, לדרש אלהים, כא' א'. מרשם מעניין יותר המשתמש בפרקטיקה המכונה "שם הכותב": "ואחר שכתבת כל השמות על הקלף צבי שים על הנייר ותניחהו בכלי טהור ונקי ולבן ותזהר לבלי יגע בו שום אדם ותניחהו בחדר נקי וטהור שלא יכנס שום אדם ותישן שם ולמחר תמצא הנייר כתוב באשר תרצה." חמוי, לדרש אלהים, דף כג' ע"א. על פרקטיקה המכונה "שם הכותב" (כלומר, "כתיבה אוטומטית"), ראו, גולדרייך, שם הכותב, עמ' 12-22. במרשם הזה ניכר שהכותב הוא כוח שמימי. אודות מרשמים מעין אלה ראו: שם, עמ' 103 ובפרט הערה 19. ראו גם: שם, עמ' 263-267.

אלה לפני השואל בשעת עירותו, דבר הדורש אמצעים מאגיים משוכללים, מעדיף השואל להתוות לפני השינה מסלול שבו תלך בשעת השינה, ותפגוש את מי שמוסמך ויכול להשיב על השאלה.[279]

במשנה ובתלמוד אין עדויות ודאיות לשימוש ב"שאלת חלום". העדות הקדומה ביותר שמתייחסת, ככל הנראה, ל"שאלת חלום", נמצאת בספר הרזים.[280] אולם קיימות עדויות ברורות לשימוש בפרקטיקה זו במסורת יהודית אחרת, הלוא היא ספרות "ההיכלות והמרכבה", שבה מתוארת בד"כ הפנייה ל"שר של חלום".[281] בתקופת הגאונים נמצאת עדות ברורה לשימוש ב"שאלת חלום"" בתוך שאלה שהופנתה להאי גאון:

"וכן בשאילת חלום יש כמה (היו) זקנים וחסידים אצלינו יודעים אותם ומתענים כמה ימים לא אוכלים בשר ולא שותים יין ולנין במקום טהרה, ומתפללין וקוראים פסוקים ידועים ואותיות במספר ולנים ורואים חלומות מופלאות כמו נבואה, ויש מהן מי שהיו בימינו ונדעה אותם, היה לכל אחד צורה ידועה, לזה זקן ולזה בחור יתראה בו ויגיד לו ויקרא לו פסוקים שיש בהם אותו ענין ששאל עליו, יודיענו אדונינו ויבאר לנו כל זה בחכמתו."[282]

מאוחר יותר מתרבות העדויות לשימוש ב"שאלת חלום" בחוגים רבניים, כמו, לדוגמה, בספר "שאלות ותשובות מן השמיים", העושה שימוש נרחב בטכניקה זו.[283] בנוסף, מופיעות עדויות אצל אברהם אבן

---

[279] ראו: דן, חלום, עמ' 218. עוד על מקומו וחשיבותו של הלילה במיסטיקה, ראו: אידל, לילה, 36-45.

[280] לדיון על כך, ראו: בלושי, חלום, עמ' 8.

[281] ראו: שפר, סינופסיס, סעיפים 502-504, עמ' 199-200.

[282] ראו: עמנואל, תשובות הגאונים, עמ' 121. נוסחים נוספים ראו: טעם זקנים, עמ' נה'-נו'; ברצלוני, פירוש, עמ' 104. אני מניח שאחד משני הנוסחים האחרונים הוא זה שעמד לפני הא"ח.

[283] ראו: תא-שמע, שאלות; מרגליות, שו"ת.

עזרא, חכמי אשכנז וספר חסידים.[284] לבד מן הספרות שנשתמרה בדפוס, נמצאות עדויות לשימוש ב"שאלת חלום" גם בגניזה הקהירית.[285]

על פי מקורות אלה, ניתן לומר, כי "שאלת חלום" בנויה על פי התבנית הבאה:[286]

א. הכנה – צום, טהרה וכו'.

ב. שימוש באמצעים מאגיים – לחשים, חומרים.

ג. הצגת השאלה.

ד. התגלות.

יש לציין כי במחקר הוזנח הדיון אודות שאלת החלום, חרף חשיבותה להבנת המאגיה והמיסטיקה היהודית. אולם בשנים האחרונות, כפי שמציין משה אידל, מייחדים מקום למחקרה:

> כמו במקרים רבים אחרים, עיון בסוגה ספרותית בעלת גודל משמעותי, שהוזנחה קודם לכן, עשוי לתרום להבנה חדשה של שדה-המחקר שאליו שייכים אותם כתבים. תקוותי שכך יהיה גם במקרה זה. במילים אחרות, מודעות רבה יותר לחשיבותה ולתפוצתה של הספרות העוסקת בשאלות חלום עשויה לסייע לנו לא רק בהבנת המאגיה ביהדות, אלא גם בהבנת מספר תופעות הקשורות אליה בתחום המיסטיקה היהודית.[287]

---

[284] ראו: אידל, "שאלת חלום".

[285] ראו: בלושי, חלום, עמ' 9-10.

[286] חיים וייס מציג חלוקה אחרת: א. הכנה ריטואלית – התענות, הימנעות מאכילת בשר ושתיית יין וקריאת פסוקים ידועים ואותיות מיוחדות. ב. לינה במקום טהרה – לא ברור מהו מקום זה, וסביר להניח שמדובר בבית מדרש או בבית כנסת או אולי אף במקווה, מקום שבו מיטהרים. ג. התגלות וקבלת תשובה על השאלה שהוצגה – הדמות המתגלה היא דמות קונקרטית "לזה זקן ולזה בחור", ובכך יש דמיון לדגם המקראי, המדגיש את התייצבותה של דמות כלשהי למראשות החולם. ראו: וייס, ומה שפתר, עמ' 45.

[287] ראו: אידל, לילה, עמ' 13. דיון מפורט על כך: בלושי חלום, עמ' 10-11.

להבדיל מפרקטיקות מאגיות אחרות, היחס כלפי "שאלת החלום" בעולם היהודי היה אוהד. די בכך שאציין כי רבים וטובים סמכו עליה את ידם, כפי שראינו בסקירה הקצרה על תולדותיה. מולם, היו קולות מועטים שהסתייגו מן שימוש בפרקטיקה זו מטעמים שונים אותם אפרט בהמשך, שעה שאעסוק ישירות בהא"ח. אולם מבדיקת הסיבות להתנגדות עולה שהמתנגדים לשימוש בפרקטיקה זו מטעמים עקרוניים אינם נוקטים בדחייה חד משמעית, מכיוון שהם לא יכלו להתעלם מן השימוש הנרחב ב"שאלת חלום" שעשו חלק מן האישים מהמעלה הראשונה בתולדות עם ישראל .[288]

בעבודתי אבקש לבחון את יצירתו של הא"ח בתחום זה על פי הסעיפים הבאים:

א. מעמדה של שאלת החלום בכתבי הא"ח.

ב. מרכיבים ייחודיים במפעלו של הא"ח בנושא זה.

ג. מיון המרשמים ל"שאלת חלום" המופיעים בספרי הא"ח.

ד. התמודדותו של הא"ח עם בעיות הלכתיות העולות מתוך חלק ממרשמיו.

א. מעמדה של שאלת החלום בכתבי הא"ח

הא"ח, שעסק בכל פרקטיקה מאגית המוכרת במסורת היהודית, עסק גם ב"שאלת חלום" וייחד לה, באופן יוצא דופן, חיבור נפרד, "לדרש אלהים". לבד מספר זה, מרשמים רבים נוספים ל"שאלת חלום" פזורים בשאר ספריו, וביחד מספרם הוא כשמונים. למספר זה יש להוסיף מרשמים מאגיים רבים לשלב ההתכוננות לשאלת החלום. לכן, אפשר לומר כי הא"ח מקדיש לנושא זה בכל ספריו כמאה מרשמים, על פי הפירוט הבא, כפי שהוא טרח לרכז בספרו "לדרש אלהים":

[288] ראו: תמים תהיה, עמ' עו. מחבר ספר "תמים תהיה" שבד"כ פוסל את השימוש במאגיה, ומנמק את דבריו באריכות, נאלץ לקצר את דבריו במקרה של "שאלת חלום", וכל עיסוקו ב"שאלת חלום" הוא על פני כחצי עמוד וחלק ניכר מן הדיון הוא ציון ראיות לשימוש ב"שאלת חלום" ע"י גדולי ישראל. לסיכום, המחבר דוחה את השימוש ב"שאלת חלום" בנימוק הבא: "ונראה דסבירא להו שבזמן זה אין אנו ראוים לכך". מטעמיו שלו, הוא לא מוצא להרחיב את הדיון בהתנגדויות לשימוש בפרקטיקה זו.

"כי כל חשקי ומגמתי בכתיבת הספרים ובהדפסתם הכל הוא בעבור כבוד שמו הגדול והקדוש: והנה כבר אותה הוכחתי בספרי הקטנים באחי עזר אות ב׳ ואות ח׳ בס״ד [בסעיף ד'] ודבק מאח מע׳ ח׳ ואביעה חידות מע׳ ח׳ והאח נפשנו. ונפלאים מעשיך ושם נאמר קרוב לשלשים סגולות ל"שאלת חלום" כאשר יעיין הקורא בהם. גם כאן אמרתי להביא מן הבא בידי כמה סגולות "שאלת חלום" כדי להאזה״ר [כנראה: להגדיל את זכות הרבים]. ולהפיק רצון האהובים יחדתי קונטריס הלזה וקראתי בשם לדרש אלהים:" [289]

בקטע זה מונה הא"ח שלושים מרשמים ל"שאלת חלום". לכך יש להוסיף עוד כחמישים מרשמים הנמצאים בספרו "לדרש אלהים". יש לציין כי שום פרקטיקה מאגית אחרת לא זכתה לכך שהא"ח ייחד לה חיבור נפרד.[290] יש בכך להעיד על החשיבות היתרה שהוא מעניק לשימוש ב"שאלת חלום", חרף הסתייגות רבי חיים פאלאג'י:

אין מזיקין מתגרים אלא במי שמתגרה בהם כגון שכתב הוא או אבותיו קמיעות או עסק בהשבעות או בכשפים או ב"שאלת חלום" לכך לא יעסוק אדם בהם ולא יאמר אעשה בשביל פיקוח נפש בהשבעות וקמיעות כי אין זה חכמה כי מקצר אדם חייו וחיי זרעו ואין דוחים נפש מפני נפש וכתוב תמים תהיה.[291]

---

[289] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף טז' ע"א.

[290] חשוב לציין כי בספר "לדרש אלהים" שיצא לאור בתרל"ט (1879) יש גם חזרה על מרשמים שהתפרסמו בספריו הקודמים. אני סבור שהא"ח החליט על הקדשת חיבור נפרד ל"שאלת חלום" רק אחרי שהתפרסמו ספריו: "האח נפשנו" בתר"ל (1870) ו"דבק מא"ח" בתרל"ד (1874). אם כי הא"ח נהג להדפיס אותם חומרים בספריו השונים, זאת כנראה משום שיצא מנקודת הנחה שלא כל ספריו פרושים בפני הקורא, ולכן הדפיס שוב חומרים שנראו לו חשובים או מבוקשים.

[291] ראו: פאלאג'י, חיים ביד, דף לד' ע"א, סימן לא'. דבריו של הרב חיים פאלאג'י נלקחו מספר חסידים, סימן ת"ע.

יחד עם זאת, אין להתעלם מכך שהשימוש ב"שאלת החלום" היה נפוץ בעולם היהודי בחוגים מכובדים.[292] מבחינת הכתבים המאגיים שראו אור בדפוס עולה שפרסום שאלות החלום נעשה במשורה, שבכל הספרים גם יחד לא נמצאים מרשמים ל"שאלת חלום" בהיקף זה,[293] ושעיקר המרשמים נותר בתוך כתבי יד.[294] היקף עבודתו של הא"ח בתחום היה נרחב, כפי שעמד על כך גרשום שלום.[295] אוסיף על כך כי לעבודתו של הא"ח בתחום זה אין אח ורע בספרות היהודית המודפסת בתקופה שקדמה לו. לעובדה זו שם לב גם הרב יצחק כדורי ולכן הוא מעתיק למחברותיו את כלל מרשמי הא"ח בנושא זה. [296] כדי לנמק את מפעלו, מתייחס הא"ח לחשיבותה ותולדותיה של "שאלת חלום" בספרו לדרוש אלהים:

> ישתבח היוצר ויתעלה הבורא המגלה רזים אל עבדיו בבוא האדם לדרש אלהים בחזיון לילה. ודבר זה מפורש בתורה שנוי בנביאים משולש בכתובים. בתורה (במדבר י״ב [ו']) ויאמר שמעו נא דברי אם יהיה נביאכם במראה אליו אתודע בחלום אדבר בו.[297] בנביאים (שמואל־ א׳ כ״ח) וישאל שאול

---

[292] כפי שמציין מאיר בניהו "שימוש רחב נהג החיד"א ב"שאלת חלום", הנעשית על ידי תפילה שכלולים בה שמות מלאכים ושרפים, בצירופי שמות הקודש והשבעות. בתיאור מסעו בערי איטליה בשלהי החורף של שנת תקל"ז רשם החיד"א בדף אחד סגולות וקמיעות ושניים בעניין "שאלת חלום"." ראו: בניהו, חיד"א, עמ' קלט. במקום אחר, בסעיף זה, מציין מאיר בניהו כי יש רשימה ארוכה של שאלות חלום [הכוונה לתוצאות הבירור של שאלת החלום. נ.ח.] שהחיד"א ערך; בכתב יד של רבי חיים ויטאל, שעלה לאחרונה לדפוס תחת השם "ספר הפעולות", נמצא שפע רב של מרשמים ל"שאלת חלום". ראו להלן.

[293] בחנתי ספרים מספר, חלקם מוגדרים כמאגיים חלקם לא. להלן התוצאות: מדרש תלפיות, דף קל' ע"ב- דף קלא' ע"א; מפעלות אלהים, דף לז' ע"ב- דף לח' ע"ב; מנחות יעקב סלת, דף לח' ע"א; דרך ישרה, דף טז' ע"ב; רזיאל המלאך, דף לג' ע"ב, דף מ' ע"א; נשמת חיים, דף קה' ע"א; שם טוב קטן, אין; אמתחת בנימין, אין; זכירה, אין; תולדות אדם, אין; עובר אורח, אין. שבילי אמונה, אין.

[294] ראו לדוגמה: ספר שרשי השמות, כרך א', עמ': כד', לה', לט', מז', נב', נג'; ספר הפעולות, שנא'- שנ"ו.

[295] כותב גרשום שלום: "שאילת שאלות כאלה היתה נוהג מאגי נפוץ ביותר ובידינו מתכונים למאות ששימשו למטרה זו." ובהערה על כך מוסיף: "רבים מן המרשמים האלה כונסו בספר "לדרוש אלוהים" לאברהם חמוי". שלום, חסידות, עמ' 151.

[296] "ראיתי לקבץ כאן כל הש"ח [השאלות חלום] הנמצאים בספרים והרב לדרש אלהים [הא"ח] טרח וקבץ כמה ש"ח מס' כ"י [כתב יד] באוצרות מלכים הוא הרב אברהם חמוי ז"ל." כדורי קדושת, כרך ה', עמ' תקח.

[297] במדבר, יב' ו'. "וַיֹּאמֶר שִׁמְעוּ נָא דְּבָרָי אִם יִהְיֶה נְבִיאֲכֶם ה' בַּמַּרְאָה אֵלָיו אֶתְוַדָּע בַּחֲלוֹם אֲדַבֶּר בּוֹ:"

בה׳ וכו׳ ולא ענהו ה׳ גם בחלומות גם באורים[298] גם בנביאים.[299] בכתובים (דניאל ב׳, י״ט) אדיין לדניאל בחזוא די לילייא רזא גלי אדיין דניאל ברך לאלה שמיא.[300] וגם רז״ל היו המשתמשים בו בעת הצורך כמ״ש מוהר״ב [צ"ל הרמ"ב-רבי משה בוטריל] בפירוש על ספר יצירה שהרמב״ם[301] והגאונים ר׳ סעדיה הגאון[302] ור׳ האי גאון כמ״ש לקמן בס״ד.[303] ואחריהם כל ישרי לב עדת ישורון דור דור ודורשיו. דור דור וחכמיו[304] לעת הצורך לדרש אלהים על ידי "שאלת חלום" וזה דבר ברור וידוע לכל:[305]

בדברים אלה הא"ח סוקר את החלום הנבואי על רבים ממופעיו במקרא וקושר אותו ישירות ל"שאלת חלום".[306] הוא טוען כי גם חז"ל עסקו בפרקטיקה זו, אך שלא כהרגלו הוא עושה זאת ללא ציון אסמכתאות. הוא מוסיף ומציין את מופעיה של "שאלת החלום" בימי הביניים. בהסתמכו על דברי רבי משה בוטריל,

---

[298] על טכניקת ההתנבאות הנקראת "אורים ותומים", ראו: אידל, לילה, עמ' 18-19ובפרט הערה 17. ראו גם: גולדרייך, שם הכותב, עמ' 1, הערה 1.

[299] שמואל א', כח' ו'. "וַיִּשְׁאַל שָׁאוּל בַּה' וְלֹא עָנָהוּ ה' גַּם בַּחֲלֹמוֹת גַּם בָּאוּרִים גַּם בַּנְּבִיאִם:"

[300] דניאל, ב' יט'. "אֱדַיִן לְדָנִיֵּאל בְּחֶזְוָא דִי לֵילְיָא רָזָה גְּלִי אֱדַיִן דָּנִיֵּאל בָּרְךְ לֶאֱלָהּ שְׁמַיָּא:[אז לדניאל בחזיון הלילה נגלה הסוד אז דניאל ברך את אלוהי השמים]"

[301] ראו מרשם שהא"ח מצרף משם הרמב"ם. מרשם זה לקוח מאגרת הרמב"ם (מגילת סתרים) שנדונה בעבודה זו. חמוי, לדרש אלהים, יח' ב'.

[302] על השימוש שעשה סעדיה גאון ב"שאלת חלום", ראו: וייס, ומה שפתר, עמ' 45, הערה 61. אולם סעדיה גאון דחה את האמירה שהשתמש ב"שאלת חלום". ראו: השיל, רוח הקודש, עמ' רג', הערה 166.

[303] אני סבור כי הא"ח מתייחס לדברים הבאים: "אמר משה בוטריל חי השם זאת ה"שאלת חלום" היא בחונה, והרב רבינו משה בן מיימון נר ישראל היה פועל בזאת ור"ס [רבי סעדיה] ורבינו האי היו משתמשים בה וכן הרב רבינו יום טוב והרב רבינו יעקב והרב רבינו ברוך ואני קיבלתיה מפי מורינו הכולל הגדול יודע חכמת הקבלה כגדר מי שחברה והוא הנקרא בשם החכמים רבי יעקב הספרדי." ספר יצירה, עמ' 101.

[304] הכוונה לחכמי הדור: "מאי דכתיב זה ספר תולדת אדם - מלמד שהראהו הקדוש ברוך הוא דור דור ודורשיו, דור דור וחכמיו." בבלי, סנהדרין, דף לח' ע"ב.

[305] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף טו' ע"ב.

[306] כפי שמשוער גם במחקר, ראו: בלושי, חלום, עמ' 7.

טוען הא"ח כי גם הרמב"ם והגאונים ר' סעדיה גאון ורב האי גאון השתמשו בפרקטיקה זו. ועוד מוסיף הא"ח ומציין כי פרקטיקה זו נמצאת בשימוש עד עצם ימיו.

בפסקה זו משיג הא"ח שני דברים:

א. הוא קושר בין ההתגלויות במקרא ל"שאלת חלום".

ב. הוא מעניק לגיטימציה לשימוש ב"שאלת חלום" בדורו, ע"י ציון שלשלת הקבלה. בעקיפין, הוא מכשיר את הדפסת המרשמים בספריו ובספרים הנשענים עליו.

ב. ההכנות ל"שאלת חלום" בכתבי הא"ח

כפי שראינו לעיל בשאלה שנשאל האי גאון, ביצועה של "שאלת חלום" מחייב הכנות, "וכן בשאילת חלום יש כמה (היו) זקנים וחסידים אצלינו יודעים אותם ומתענים כמה ימים לא אוכלים בשר ולא שותים יין..." בספרות המאגית בתקופות מאוחרות תוארו בהרחבה מספר שאלות חלום, מהן ניתן לעמוד על דרך ההכנה.[307]

אולם להבדיל ממרשמים אלה, הא"ח ערך את רוב מרשמיו ל"שאלת חלום" בחיבור אחד ייחודי, הלוא הוא הספר "לדרש אלוהים". מכיוון שכך, הוא ניגש להכנות המקדימות את שאלת החלום באופן מערכתי וכולל. לכן הוא מייחד כשליש מספרו "לדרש אלהים" לתיאור ההכנות ל"שאלת חלום", ללא קשר למרשם מאגי זה או אחר. תיאור הכנות מדוקדק ומפורט כמו זה לא נמצא בספרי מאגיה שקדמו להא"ח, בכך ייחודו.

לפני תיאור ההכנות, דן הא"ח באריכות באשר לסיבות המונעות מאתנו קבלת מסרים ישירים מן השמים:

יתחזק הגבר **ו**יסיר **ה**מסך מעל עיניו. כדי שיראה בעיניו ולבבו יבין ושב ורפא לו. והן אמת כל אדם יש לו עינים לראות ומה המסך הזה שאינו ניכר. ואין אנו מרגישין בו. נציע משל נכבד על זה. בשלש [כך במקור] מקומות חשובים האחד מהם זרחה עליו השמש. והשני הירח. והשלישי דולק בו

[307] לדוגמה ראו: שפר, סינופסיס, סעיף 502, עמ' 198; כתב יד ששון 56, עמ' 109, שורה 19.

נר. והנה בשלשתם תמצא אור. אך יש הפרש בין אור לאור. כמו בין אור לחשך. כמו כן האדם הוא רואה. אמנם יש הפרש בין ראיה לראיה ועל ידי המסך המבדיל אינו יכול להבחין בין ראייה לראייה.[308]

אם אנסה לסכם את דברי הא"ח, עולה שבין האדם לבין האמת האלוהית, או האלוהות, קיים מסך מפריד, שקוף למחצה, המונע מאתנו להבחין בין המאורות. על האדם להסיר מסך מפריד זה, שמקורו בחולשותיו של האדם:

והמסך הזה הוא היצר הרע שהוא מסמא ומעוור האדם מדרך הטובה. וסיבתו מן האדם עצמו המחזיק בידיו. בתאוות הגופניות ובמאכלים הגסים כמ״ש רז״ל אין יצר הרע בא אלא על ידי אכילה ושתיה. ועל ידי זה נמשך כמה וכמה עונות על דרך עבירה גוררת עבירה. וז״ש הנביא [ישעיה נ״ט, ב׳] עונותיכם מבדילים ביניכם לבין אלהיכם וזה המסך הגדול חומה גבוהה שמפסיק בינינו ואין אנו יכולים לקבל שפע האלהי. אם לא נסיר המסך ההוא. והבא ליטהר מסיעין אותו.[309]

אם כן, כיצד אפשר להסיר מסך זה על מנת שנוכל לקבל את המסר האלוהי? התשובה נמצאת בהמשך דבריו של הא"ח ובתוכה הצידוק למקום הנרחב שהוא מעניק להכנות:

לכן כדי שיקבל שפע אלהי צריך לעשות הכנה שיהא עצמו כלי מוכן לקבל הארה ושפע רוחני על ידי חלום. קל וחומר מנביא שצריך הכנה רבה ... כדי שיהיה כלי מוכן ויוכל לקבל השפע האלהי וכן האדם צריך להכין עצמו כדי לקבל שפע על ידי מלאך כמ״ש בחלום אדבר בו ועיי״ל.[310]

---

[308] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף א' ע"ב.

[309] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף א' ע"ב.

[310] ראו: שם.

בדברים אלה, הא"ח טוען שעלינו לבצע הכנה מתאימה על מנת לקבל את השפע האלוהי, והוא פונה לפירוט דקדקני של אותן ההכנות. לבד מן ההכנות המוכרות לנו מן העבר, נוספו אצל הא"ח דרישות נוספות אשר את כולן אציג להלן:

א. תענית.

ב. תפילה לבקשת רחמים.[311]

ג. ביטול הרהורים רעים ועיקר כוונתו לביטול קרי. לצורך כך מציין הא"ח שלל אמצעים, ובהם מרשמים מאגיים רבים העוסקים בכך.[312]

ד. שימוש בשמות מאגיים להרחקת השטן– אם כי מתוך בחינת הדברים בהקשרם, נראה לי שמדובר בהמשכו של המרשם למניעת קרי.[313]

ה. לימוד תורה.[314]

ו. קריאת שמע – קריאת שמע היא בעלת חשיבות עצומה לשלב ההכנות, והוא מקדיש לה שבעה עמודים.[315] לכך מוסיף הא"ח דרישה כי רעייתו של מי שמתכוון לבצע "שאלת חלום" תאמר אף היא את תפילת שמע.[316] בדיונו של הא"ח על קריאת שמע השפעות קבליות רבות.

ז. וידוי.[317]

ח. אמירת תפילות ומזמורים בעלי נופך מאגי.[318]

---

[311] ראו: שם, דף ב' ע"ב.

[312] כותב הא"ח "ידוע העון ועונש החמור של הקרי והוצאת שז"ל [שכבת זרע לבטלה] כמ״ש בסה״ק בית אל בדיני ונוסח [כך במקור] וידוי הגדול. ובמקומות אחרים אמרתי כדי לאזה״ר [כנראה: לזכות את הרבים] ליחד פרק זה סגולות שינצל אדם מקרי ומהרהורים רעים. ובפרט בליל שרוצה לעשות "שאלת חלום"." בהמשך דבריו הוא מפרט מרשמים מגיים רבים. ראו, חמוי, לדרש אלהים, דף ג' ע"ב.

[313] ראו: שם.

[314] ראו: שם, דף ד' ע"ב.

[315] ראו: שם, דף ה' ע"א- דף ח' ע"א.

[316] ראו: שם, דף ה' ע"ב. אם כי ההלכה פוטרת את האישה מקריאת שמע.

[317] ראו: שם, דף ט' ע"ב.

[318] ראו לדוגמה: שם, דף יב' ע"ב.

ט. שימוש במרשמים מאגיים המפילים שינה על אדם. ייתכן כי בעטיה של ההתרגשות שאוחזת באדם המתעתד לבצע "שאלת חלום", התרגשות שמונעת שינה, היה צורך במרשמים מעין אלה. אחד המרשמים אף חורג כנראה מגדרה של ההלכה בכך שהוא משתמש בחלקי מת.[319]

י. טבילה.[320]

יא. סודיות[321] –עדות לכך נמצאת במרשמים קדומים.[322]

יב. בחירת יום מתאים.[323]

לאחר כלל ההכנות הללו, יש לשאול את שאלת החלום. אם שאלת החלום בכל זאת אינה עולה יפה, מבאר הא"ח את הסיבה לכך:

ט״ו גם מן המודיעו״ת [ביטוי זה אינו ברור] אם עשה "שאלת חלום" וח״ו [חס וחלילה] לא עלתה בידו אל יתן מום בקדושים ח״ו כי אם בלי ספק וחסרון מצדו או שהוא אינו ראוי. או המקום אינו טהור או המטה אינה נקייה. ומעשה בתלמיד אחד ירא שמים הרבה ועשה "שאלת חלום" כדבעי וכדחזי ולא נענה. ושאל לרבו על מה הסיבה שלא נענה. אמר לו ואם רק [ריק] הוא מכם כדרשת רז״ל.[324] דוק ותשכח. פשפש ומצא עביט של מי רגלים מלא תחת מטתו והוא לא ידע בו. וספר להרב אז גזר עליו חדש אחד יתענה בה״ב [ביום ה' וב'] למען יהיה לו לכפרה על מה שחטא והזכיר שמות הקדש במקום טומאה: [325]

---

[319] ראו: שם, דף יד' ע"ב. ראו בהמשך דיון אודות השימוש במתים.

[320] ראו: שם, דף טז' ע"ב.

[321] ראו: שם.

[322] ראו: אידל, חלום, עמ' 27.

[323] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף יז' ע"א.

[324] ראו: בראשית רבא, א' יד'.

[325] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף טו' ע"א- ע"ב.

ומכאן עולה קושי נוסף, להסביר את המרשם המשתמש בחלקים מן המת, שהוא אבי אבות הטומאה, הטמא יותר מעביט שופכין.

לסיכום:

מדרישות ההכנה שמציג הא"ח עולה כי חלקן מבוסס כנראה על מסורות מאוחרות. זהו רובד שקיים בכתבי הא"ח במרשמים של שאלות חלום. רובד זה אינו קיים במרשמים מן העת העתיקה. מעיון בספרי סגולות שונים, העוסקים גם ב"שאלת חלום", עולה כי בספרים אלה העיסוק בהכנות מצומצם.[326] לכן, ייתכן שרובד זה, על היקפו הנרחב, הוא ברובו פרי ליקוטיו של הא"ח ממקורות שונים וגיבושו לחטיבה אחת, שכותרתה הכנה ל"שאלת חלום". במידה מסוימת יש לראות ברובד זה נסיון להגביל את השימוש בשאלת חלום ע"י הצבת "תנאי כניסה" קשים בדמות ההכנות המדוקדקות.

ג. מיון המרשמים ל"שאלת חלום" המופיעים בספרי הא"ח

את המרשמים ל"שאלת חלום" אפשר למיין במספר דרכים.

א. הפרקטיקה המאגית הפועלת בשאלה: שמות, חומרים וכו'.

ב. מטרת השאלה.

בחרתי למיין את שאלות החלום עפ"י מטרת השאלה. על פי החלוקה המוצעת ע"י חיים וייס, אפשר להצביע על שלושה שימושים ל"שאלת חלום": "שאלת חלום" פרטית, "שאלת חלום" הלכתית ו"שאלת חלום" ששימשה מקובלים לשם חוויה אקסטאטית.[327] חלוקה זו מתאימה גם למיון שאלות החלום בכתבי הא"ח. מיון זה יאפשר לשער מי היה קהל המטרה של הא"ח: מקובל, איש הלכה או אדם פשוט המחפש מענה לשאלה על ענייני העולם הזה. אולם קיים קושי אובייקטיבי בעריכת מיון כזה, משום שחלק ניכר מן השאלות

[326] ראו: מדרש תלפיות, ענף "שאלת חלום", קל' ב'. המחבר מייחד להכנות פחות מעמוד; דרך ישרה, דף טז' ע"ב. המחבר כמעט ואינו מייחד מקום להכנות; עניינים מסוימים ליקט הא"ח מספר זכירה. אולם שם אין הם מובאים בהקשרה של "שאלת חלום". ראו: זכירה, עניין קריאת שמע שעל המטה; ראו: מנחות יעקב סלת, לז' ב'. בעניין "שאלת חלום" לא מוקדש מקום רב להכנות.

[327] ראו: וייס, ומה שפתר, עמ' 46.

מציג שאלה כללית כגון: "אלהי אלהים הצדק הראני חלום צדק שאדע מה שאנכי מבקש ושואל (ויפרוט שאלתו היטב)",[328] שממנה אי אפשר להסיק מהן מטרות המרשם על פי הקטגוריות לעיל. לכן, אפשר להסיק שכל המרשמים בהם מוצגת השאלה באופן כללי שכזה יתאימו לשלושת הקטגוריות. אולם במרשמים אחדים מטרת המרשם מנוסחת באופן שיאפשר לקטלג אותה תחת הכותרת "שאלת חלום" פרטית, שאין בה מן העניינים שברומו של עולם, ושמן הסתם כוונה גם לצרכיו של האדם הפשוט שנמנה בקהל קוראיו של הא"ח.

ג.1 "שאלת חלום" פרטית

שאלות אלה הותאמו, ככל הנראה, לצרכיהם של האנשים הפשוטים שהרצון להשיג התגלות או מענה לבעיה הלכתית לא עמדו בראש מעייניהם. סביר יותר, שהם הונעו ע"י הרצון לדעת מה ילד יום, או גם לדעת מי הגנב. יש קושי להוכיח זאת, משום שאין לשלול את ההנחה הגורסת כי העילית הלמדנית נזקקה מידי פעם "לידע מי גנב"? לכן, ברצוני להציע מדד נוסף, והוא – פשטות המרשם. משום שסביר להניח כי האדם הפשוט יתקשה במרשמים מורכבים מעצם העובדה שיש להקדיש לביצועם זמן רב ולעיתים גם ידע ואמצעים מורכבים. שני מדדים אלה יחדיו יש בהם לאשש את ההנחה כי המרשמים הפרטיים נועדו בעיקר לשימוש האדם הפשוט. בכתבי הא"ח נמצאים מספר מרשמים מעין אלה.

1. מרשם לראיית העתיד

אם רצית לראות עתידות בחלום כל אשר תאוה נפשך אזי יפזר מהאבק עור נחש זורק אותו בחייו [אני סבור שמדובר בשימוש בנשל נחש ולא בעור שהופשט מנחש אחר מותו] ותן מעט על ראשך ואח"כ [אחר כך] חבש ראשך בבגד פשתן ותלך לישון ותחשב בלבך כל מה שאתה רוצה לראות ותישן ותראה פלאות מסכ"י [מספר כתב יד] ועיין במערכת נו"ן לנחש.[329]

---

[328] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף סו' ע"א.

[329] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף לו' ע"ב.

2. **מרשם לענייני העולם הזה**

לשאלת חלום על עניני העולם הזה והוא שם זה **אריקטוהנה** נ"א [נוסח אחר] **אריסטסוהנה** והוא שר מובחר ומובהק ועיי"ל [עיין לעיל] במערכת ס'.[330]

3. **מרשם להצלה מצרה**

ואם הוא בעת צרה ח"ו [חס וחלילה] יכתוב **סנו"י סנסנו"י סמגל"ף** וישים תחת מראשותיו ויענהו במעשה ממש.[331]

4. **מרשם לאיתור גנב**

ואם הוא על ענין גניבה יתענה יום א' ויטבול ולא יאכל בלילה וכשרוצה לישן ידליק נר של שעוה כשרה ויכתוב על יד ימינו אלו השמות **זכרו"ן זפטי"אל מלק"ו** ובעת שישן יראה מי שגנב הגניבה מסכ"י [מספר כתב יד]:[332]

כפי שניתן לראות, המרשמים לעיל הנם מרשמים שביצועם פשוט מאוד ואינו כרוך בטרחה רבה. מרשם מס' 3 הוא ספק שאלת חלום, אולם לדעתי יש למנותו ככזה משום שנרמז כי המשתמש בו צריך להעלות את השאלה כיצד להינצל מצרה לפני שנתו, זאת אני למד מסופו של המרשם בו נכתב: "ויענהו במעשה ממש". יחד עם מרשמים אלה נמצאים בכתבי הא"ח מרשמים רבים נוספים שביצועם אינו דורש מאמץ מיוחד, אולם מטרתם לא הוגדרה בבירור.[333] יש להניח שהם טובים גם לענייני העולם הזה. ביחד הם מהווים כרבע מן המרשמים שהא"ח מציג בכתביו.

---

[330] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף כח' ע"ב.

[331] ראו: שם, דף כט' ע"ב.

[332] ראו: שם.

[333] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף סו' ע"א. שני מרשמים; שם, דף סו' ע"ב. שני מרשמים; חמוי, אביעה חידות, דף מד' ע"א. שני מרשמים; חמוי, נפלאים מעשיך, דף כט' ע"א. שני מרשמים; שם, דף כט' ע"ב. מרשם; חמוי, לדרש אלהים, דף יח' ע"א. מרשם; שם, דף כא' ע"א. שני מרשמים; שם, דף כא' ע"ב. מרשם; שם, דף כו' ע"א. מרשם; חמוי, שם, דף כז' ע"ב. מרשם.

ג.2 מרשמי התגלות

מרשמי ההתגלות הינם מרשמים המבקשים להשיג חוויה של התגלות אל או מלאך. יש דוגמאות למרשמים מעין אלה בספרות היהודית שקדמה לימיו של הא"ח.[334] גם בספרי הא"ח לוקטו מרשמים מעין אלה:

... יאמר אני עבדך מתפלל לפניך אדון כל העולמים אלהי האלהים מלך מלכי המלכים שתשלח אלי המלאך הממונה על השאלות מן השמים והוא יהלי"אל והג' מלאכים הממונים ע"כ [על כל] שאלה ושאלה ששמותם כך שמרי"אל כתבי"אל חזרי"אל שיאמרו לי כל השנה הזאת שאלתי ובקשתי שאשאל ואבקש בכל שעה שאשאלם...ובכל לילה שירצה לעשות שאלתו יכתוב בקלף צבי כשר מתוקן לשם קדושה אלו השמות י"ה יהלי"אל שמרי"אל כתבי"אל חזרי"אל שאתם שמות המלאכים מן האל הקדוש הגבור והנורא האל הנאמן מושל בכל. ואחר זה ישים זה הכתב באוזנו השמאלית ויעשה ההשבעה ככה משביע אני עליכם שמות הקדושים בשם יהו"ה צבאות שתאמרו לי שאלתי ובקשתי בזאת הלילה בלא ריחוק דברים שהיא כך וכך ותאמרו אותם לי בענין שאבין אותה בטוב ולא אשכח אותה מעולם ותדברו עמי כאדם המדבר אל חבירו."[335]

יש לראות במרשם זה מרשם התגלות,[336] משום שהוא פונה ישירות לקב"ה ומבקש ממנו לשלוח מלאכים עם תשובות לשואל. עם כל הקושי באבחנה בין השימוש המאגי למיסטי,[337] נראה כי במופעם הנוכחי בכתבי

---

[334] ראו לדוגמה: אידל לילה, עמ' 17-18.

[335] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף כד' ע"ב- דף כה' ע"א.

[336] כותב על כך משה אידל: "ניתן למצוא התעניינות מובהקת בטכניקה להשראת חלום אצל כמה מממשיכיו של ר' אברהם אבולעפיה, מייסד זרם הידוע כקבלה נבואית או הקבלה האקסטאטית. הוא עצמו לא עשה שימוש באופן מפורש בטכניקה זו, אך חסידיו שילבו לעיתים את הטכניקה המיסטית שלו, שבאמצעותה מושגת חוויה אקסטאטית על ידי צירופי אותיות, בהתנסות ב"שאלות חלום"". אידל, לילה, עמ' 17. בהמשך דבריו בנושא זה כותב משה אידל: "נוכל למצוא תשובה מורכבת ומלאה יותר אם נראה בכמה מן הטכניקות שבהן משתמש אבולעפיה וסוגי החוויות שהוא מתאר בכמה מספריו (אם כי לא בכולם) מקבילה לשאלה ותשובה בהקיץ. דבר זה ברור למדי במקרים שהוא משתמש בטכניקות של שלו לא על מנת להגיע למצב של איחוד מיסטי עם השכינה, אלא על מנת לזכות בהתגלויות, המתוארות כשיחות עם כוחות מיסטיים ומלאכים... מצב זה של דו-שיח, דומה לדעתי, לתיאורים מסוימים של תשובות הניתנות בהקיץ בידי מלאכים כמענה למרשמים מאגיים." שם: עמ' 16-17.

[337] ראו סיכום קצר של הדיון בנושא זה: קרנפוגל, סוד, עמ' 19.

הא"ח, מרשמים אלו לא ביקשו חווית התגלות מיסטית שתברר עניינים אשר ברומו של עולם, אלא עניינים ארציים יותר. אולם תהיה אשר תהיה השאלה, ברור שהתשובה שתתקבל תהיה באמצעות התגלות ישירה.

ג. התמודדותו של הא"ח עם בעיות הלכתיות בחלק ממרשמיו.

כפי שהראיתי קודם לכן, הא"ח השתדל שלא לחרוג בספריו מגדרם של האיסורים ההלכתיים. גם כאשר נראה שהוא חורג מגדרה של ההלכה, הוא עשה זאת במשורה ובאופן מרוכך. בפרק זה, העוסק ב"שאלת חלום", נראה כי יש לייחד לכך התייחסות משום שקיימים מספר מרשמים המעוררים אי נוחות הלכתית,[338] כפי שנראה להלן.

ד.1 פנייה אל המתים:

במספר מרשמים שפורסמו ע"י הא"ח יש שימוש בפנייה אל המתים. פנייה זו מוזכרת במקרא ובעולם העתיק בכלל. פנייה מעין זו זו נאסרה בתורה ובספרות חז"ל, והעוסקים בכך היו צפויים לעונשים חמורים.[339] גם הא"ח מתייחס לכך תוך כדי דיון בטכניקות שונות לפנייה אל המתים:

כב אוב. וידעוני מעלה בזכורו פי' מעלה ומושיב המת על זכורו עיין תוס' דסנהדרין ד' ס"ח ע"ב[340] והריקאנאטי כ' דעניין אוב וידעוני היו משביעים שמות הטומאה ומכריחים המתים.[341] וי"א [יש

[338] קיים מרשם לשאלת החלום העושה שימוש במאגיה אסטרלית בגירסה מרוככת: "עשה לוח נחשת ותחקוק בו צורת אריה..." דיון על מרשם זה ראו בסעיף 3.1.3 מאגיה אסטרלית בכתבי הא"ח.

[339] לדיון מפורט על כך, ראו: הררי, לעשות, עמ' 332-336. על מרשם מן הגניזה הקהירית, ראו: בלושי, חלום, עמ' 15.

[340] "תנו רבנן: בעל אוב, אחד המעלה בזכורו ואחד הנשאל בגולגולת. מה בין זה לזה? מעלה בזכורו–אינו עולה כדרכו ואינו עולה בשבת." בבלי, סנהדרין, סה' ב'.

[341] "ענין אוב והידעוני פירשתיו וידוע בדברי רבותינו כי היו משביעין בשמות הטומאה ומטריחין את המתים ולכך אסור לעשות ויש אומרים כי מתלבש בהם רוח הטומאה ומדבר עתידות ששומעין מישיבה של מעלה אף כי הם חוץ ממחיצתו של הקב"ה ומשם קבל כח בלעם הרשע:" רקאנטי, פרשת קדושים, דף קה' ע"ב.

אומרים] כי מתלבש בהם כח הטומאה ומדברים עתידות. והרמב"ם ז"ל כתב ע"ז [על זאת] דמעשה אוב וידעוני הוא עומד ומקטיר קטורת ידועה. ומקטיר על שרביט שלו וכו' ויע"ש [ויעויין שם].[342] וספ' מגילת סתרים כתוב לאמר בענין אוב וידעוני ומעשיו צריך איש ואישה שיעמדו על הקבר זה בראשו וזה ברגלו ובאמצע יש להם קשקש ר"ל [רוצה לומר] פעמון ורמון ואחר שאומרים ההשבעה הידועה להם מקשקש האישה ואיש רואה. והאיש נשאל ואומר להם העתידות ומשום זה הכתוב איש או אישה כי יהיה להם אוב וידעוני לפי שעל שניהם נגמר ויע"ש. ושמעתי באומרים לי כי אישה אחת היתה מביאה כלי מים ומנחת אותו בצד דרום ולוחשת עליו לחש הידוע לה ומביאה המת ראשו למטה ורגליו למעלה. וקרוב לזה כ' [כתב] הציוני שיש לפעמים עולה כדרכו ולפעמים אינו כדרכו שהופך רגליו למעלה. ראיה וזכר לדבר ויברא אלהים את האדם בצלמו והפך פסוק בצלם אלהים ברא אותו[343] וברוך אלהינו שהבדילנו מהם וממעשיהם.[344]

מדברי הא"ח, שהובאו כאן באופן חלקי, עולה כי אף הוא דוחה את הפנייה אל המתים, ובסוף דבריו הוא מברך על כך שבני ישראל נבדלו ממעשים אלה. אם כי, מתוך עיון בדבריו עולה שהוא גילה עניין לא מועט בנעשה בתחום זה בימיו.

---

[342] נוסח הדברים מעט משובש. "כיצד מעשה האוב. זה שהוא עומד ומקטיר קטרת ידועה ואוחז שרביט של הדס בידו ומניפו והוא מדבר בלאט בדברים ידועים אצלם עד שישמע השואל כאלו אחד מדבר עמו ומשיבו על מה שהוא שואל בדברים מתחת הארץ בקול נמוך עד מאד וכאלו אינו ניכר לאוזן אלא במחשבה מרגיש בו. וכן הלוקח גולגולת המת ומקטיר לה ומנחש בה עד שישמע כאילו קול יוצא מתחת שחיו שפל עד מאד ומשיבו. כל אלו מעשה אוב הן והעושה אחד מהן נסקל." רמב"ם, מהדורת פרנקל, מדע, הלכות עבודה זרה, פרק ו, הלכה א.

[343] ראו: ציוני, פרשת קדושים, דף נה' ע"א. מעיון בכלל דבריו של מנחם ציוני בעניין זה עולה כי הא"ח שאב את המובאה מן הרמב"ם מספרו, ומשם האמירה יוצאת הדופן, שאינה קיימת במקור המיימוני שהובא לעיל, "שרביט שלו". כמו כן, גם מגילת הסתרים אותה מזכיר הא"ח נמצאת בדברי מנחם ציוני. יש לציין כי הא"ח שיבץ את הערתו אודות האישה העוסקת בכך בימיו באמצע הציטטה מתוך ציוני.

[344] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף ט' ע"א- ע"ב.

הפנייה אל המתים לא נאסרה באופן חד משמעי, ויש בספרות חז"ל ובספרות המאגית של העת העתיקה עדויות לעיסוק בפרקטיקה זו.[345] גם בימינו יש עדויות לכך. בקטע קצר שפורסם מספרו של המקובל הרב יצחק כדורי נכתב:

> ואחר שנפטר החולה ההוא תקח מן הבגד, דהיינו מן התכריכין שלו. וקח מעט עפר מקברו ושים בזה הבגד. וכל לילה שאתה רוצה לדבר עמו תשים זה הקשר תחת מראשותיך ויבוא ויגיד לך כל מה שתשאל ממנו ישיב לך.

ומעיר הרב כדורי על הקושי המתעורר אל מול האיסור ההלכתי לדרוש אל המתים: "ונראה לי כי אין בזה משום 'דורש אל המתים' כי מן הנשמה שלו הוא שואל לבוא." [346] בדבריו מסתמך הרב כדורי על הרב חיים ויטאל. בכך מתמודד הרב כדורי עם האיסור המקראי המפורש לדרוש אל המתים. בהסברו מכוון הרב כדורי לתשובתו של הרמ"א (רבי משה איסרליש) בנושא זה:

> להשביע את החולה לשוב אליו לאחר מיתה להגיד לו את אשר ישאל אותו, מותר. ויש מתירין אפילו לאחר מותו, אם אינו משביע גופו של מת רק רוחו.[347]

אם אנסה להבין את דברי הרמ"א לאשורם, הרי שחל איסור להשתמש בגוף המת עצמו, ומדובר רק בפנייה לרוחו. לכן, בהסתמך על דבריו של הרמ"א, שהקדים את הא"ח, אין תמה כי הא"ח משתמש אף הוא

---

[345] ראו, הררי לעשות, עמ' 332-336; לייכט, רמב"ן.

[346] ראו: כדורי, קדושת, כרך א', עמ' שמח.

[347] ראו: שולחן ערוך, יו"ד, סימן קעט' סעיף יד'. בספר חסידים מהדורת בולוניה, סימן תשכ"ח, מסופר מעשה דומה: "שני בני אדם טובים בחייהם נשבעו או נתנו אמונתם יחד אם ימות אחד שיודיע לחברו היאך באותו עולם אם בחלום או ער אם בחלום יבוא הרוח וילחש באזני החי או אצל מוחו כמו בעל חלום..." אולם נראה כי מחבר ספר חסידים מעמיד שלושה סייגים. א. שהמבצעים זאת יהיו אנשים טובים בחייהם. ב. שהמידע יהיה אודות העולם הבא. ג. שהשבועה תהיה רק בין אנשים חיים. תנאים אלה אינם קיימים במרשמו של הא"ח.

במרשמים הכוללים פנייה אל המת, אולם במפתיע, שלא כדרכו, הוא עושה זאת ללא כל אסמכתא הלכתית. מכאן נראה, שא"ח סבר כי אין פגם במרשם מעין זה:

חלום. לראות המת בחלום כתוב ביד ימין אלו השמות **ו"ב ק"ו ה"ט** שתביאו אלי פלוני בן פלונית המת עד שידבר עמי ויעניני על שאלתי שהיא כך וכך בשם **פרו"ן צפצט"י אלאש"מ אשמי"אל עספי"אל** שתביאו אלי בחלום וידבר עמי ויגיד לי שאלתי שהיא כך וכך.[348]

יחד עם זאת, בכתבי הא"ח נמצא המרשם הבא, שאינו עומד באמות המידה ההלכתיות, המזמין את רוחו של המת, או אפילו את המת עצמו:

עזיא"ל י"א [יש אומרים] **עזיזאל** סגולתו להביא את המת בכל עת שתרצה לך לו כשהוא גוסס ולחוש באזנו זה השם וכה תאמר מא"ע [משביע אני עליך] שתבא ותגיד לי מה שאשאל ממך וקח מבגד התכריכין שלו ומן העפר של קברו ושים העפר בתוך הבגד ובכל לילה שתרצה שיבא אליך תן הבגד עם העפר תחת מראשותיך ויבא אליך ויגיד לך כל מה שתרצה. ובו"מ [ובדוק ומנוסה].[349]

ד.2 הנאה מן המת

כפי שראינו לעיל, הפניה אל רוח המתים מותרת. אך בנוגע לשימוש בחלקים מן המת או בחפצים הקשורים אליו, כמו עפר מקברו ותכריכים, יש ויכוח הלכתי. בכתבי הא"ח יש מספר מרשמים העוסקים בכך:[350]

---

[348] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף כט' ע"א. קיימים עוד מספר מרשמים, ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף סו' ע"א; חמוי, נפלאים מעשיך, דף נז' ע"א; חמוי, לדרש אלהים, דף כג' ע"א; חמוי, שם, דף כה' ע"ב; חמוי, שם, דף כז' ע"ב.

[349] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף נז' ע"א.

[350] אפשר שמרשמים אלה, המשתמשים בחלקים מן המת, או בעפר מקברו, מקורם בשאיפה לשינה עמוקה כשנתם של מתים המכונים "ישני עפר". דניאל, יב' ב'. "וְרַבִּים מִיְּשֵׁנֵי אַדְמַת עָפָר יָקִיצוּ אֵלֶּה לְחַיֵּי עוֹלָם וְאֵלֶּה לַחֲרָפוֹת לְדִרְאוֹן עוֹלָם:"

1. "מצאתי סגולה זו בסכ"י וברוך היודע אם היא אמת שאם תשים שן אדם מת ועצם זרוע השמאלי תחת מראשותיו וישן לא יקיץ עד שתסירם ועיין בס"הק נפלאים מעשיך מע' שי"ן[351] ובקונטרסי הקטן אביעה חידות מע' שי"ן בס"ד באורך:"[352] חרף הסתייגותו של הא"ח, מרשם זה מופיע בכתביו מספר פעמים, כך שאין להניח כי מדובר במעידה חד פעמית. נראה כי בעבורו עניינים אלה נמצאים בגדרה של ההלכה. על מנת להתגונן מהאשמות כנגדו, הוא מוצא לציין כי מצא את המרשם, בכתב יד ומוסיף ההסתייגות העוסקת ביעילותו של המעשה וייתכן גם בתוקפו ההלכתי.

2. עיון בספר "אביעה חידות" מגלה מרשם נוסף לשינה המשתמש בעפר מקבר.[353]

3. המרשם שהובא לעיל: **"עזיא"ל** י"א [יש אומרים] **עזיזאל..."**.[354]

אולם, העניין טעון מבחינה הלכתית. יש הגורסים כי אפשר להשתמש בשן של מת. יש הגורסים כי השימוש בעצם מת יהודי ככל הנראה אסור, אך השימוש בעצמות גויים מותר לרפואה.[355] מולם יש הטוענים כי הדבר אסור.[356] בכל מקרה, הויכוח נסוב סביב השימוש לצרכי רפואה בחלקי גוי שמת או מעפר קברו. אולם, לצרכים לא רפואיים, כמו במרשמים לעיל, השימוש ככל הנראה אסור.

---

[351] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף כט' ע"א.

[352] ראו: חמוי, לדרש אלהים, דף יד' ע"ב.

[353] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף פג' ע"ב.

[354] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף נז' ע"א.

[355] בתוך הערה מפורטת כותב הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד כך: "כל שבמת טמא חוץ מן השיניים שלא נבראו עמו". בהמשך דבריו בנוגע לשימוש בידו של מת לרפואה, מצטט הוא כך: "דעל ידי ישראל וודאי אסור להכניסו באוהל מת ומכל שכן ליקח יד מת וליגע בו".ראו: גרינוולד, כל בו, הערה 12, עמ' 19.

[356] לדיון מפורט אודות השימוש בשרידי אדם, ראו: שמש, חומרי, עמ' 52-66.

3.5 כירומנטיה ופיזיוגנומיה

בספרי הא"ח קיימים מספר דיונים אודות שתי חכמות עתיקות אשר מבקשות לשער את אופיו ולחזות את עתידו של האדם מתוך סימנים הטבועים בגופו, (פיזיוגנומיה), או בכף ידו (כירומנטיה). שתי החכמות הללו נכרכו יחדיו במסורת היהודית[357] ושולבו עם תורות אסטרולוגיות.[358] במסורת היהודית הן נודעו בשם "הכרת פנים וסדרי שרטוטין". "הכרת פנים" נקראת גם "חכמת הפרצוף", ול"סדרי שרטוטין" נוסף הכינוי "חכמת היד". להלן אסקור את דיוניו של הא"ח בחכמות אלה, שהיו מבוקשות בתקופתו.[359] גרשם שלום, במאמרו "הכרת פנים וסדרי שרטוטין", קובע כי המסורות היהודיות העוסקות בכך מגיעות עד לחוג "יורדי המרכבה", וייתכן כי הן ממשיכות מסורות שהיו נהוגות כבר בכת ים המלח. [360] את דיונו של גרשם שלום מסכם פרופ' יהודה ליבס בדברים הבאים:

במאמר "הכרת פנים וסדרי שרטוטים" סוקר שלום בצורה מקיפה את מקורותיה הכלליים של חכמת הפרצוף (היא הנקראת גם הכרת פנים, פיזיוגנומיה בלעז), ומראה איך השתקעה זאת וקנתה לה מקום ביהדות העתיקה; שלום אף מפרסם כאן מקור יהודי עתיק, מתקופת התלמוד, שעוסק בחכמה זו.

---

[357] כותב גרשם שלום: "שני המקצועות, הכרת פנים וסדרי שרטוטין, נזכרו יחד כאילו היו כרוכים זה בזה במסורת החכמים." שלום, שדים, עמ' 249.

[358] ראו, גרינולד, קטעים, עמ' 301.

[359] על הביקוש לחכמות אלה מעיר זאב גריס: "מצאי הספרים הנדפסים בירושלים מלמד גם על ביקוש לספרי סגולות וקבלה מעשית. כך נמצא את הדפסת "קמע ושמירה" בדפוס פרומקין בשנת תרל"ד, ואפילו ספר ובו מידע עממי על תורות הכירומנטיקה, היא חכמת שרטוטי כף היד, ותורת הפיזיוגנומיה היא תורת חכמת הפרצוף.על האחרונה כתב כהן הדת השויצרי יוהאן קאספאר לאוואטר, חיבור גדול בגרמנית שהשפיע השפעה עצומה על הספרות האירופית, השפעה שעלתה עשרת מונים על ניסיונו הפומבי לכתוב מכתב גלוי למשה מנדלסון הפילוסוף הגדול היהודי ולנסות להעבירו אל הדת הנכונה, היא הדת הנוצרית . שם הספר שנדפס בירושלים: "חכמת היד והפרצוף", ספר שהודפס בדפוס רויטברג בשנת תרכ"ו, מהדורה שהיא, כהערת שושנה הלוי הצודקת, קיצור של ספר:" שושנת יעקב" מאת ר' יעקב בן מרדכי פילדא".

ראו: http://hsf.bgu.ac.il/cjt/files/electures/shoshanahalevi4.htm.

[360] ראו לדוגמה: שלום, שדים, עמ' 246-305; גרינולד, קטעים, עמ' 304-306; אלכסנדר, פיזיוגנומיה.

מחקרו של שלום מספק אפוא בסיס נאה למחקר הפיזיוגנומיה היהודית העתיקה (בעקבותיו הלכו חוקרים נוספים, והוסיפו אף מקורות יהודיים חדשים בחכמת הפרצוף של אותה תקופה), אך הוא עוצר בנקודה מכרעת, ברגע שבו משתלבת חכמת הפרצוף בתורת הקבלה ובספר הזוהר, המקדיש לה מקום רב.[361]

בהמשך דבריו עוסק פרופ' ליבס בהשתלבותה של תורה זו בתורת הקבלה היהודית.[362] לדברי פרופ' ליבס, שילוב זה העניק לתורה זו משמעות דתית עמוקה ומרתקת יותר,[363] משמעות שככל הנראה אינה קיימת בעבודתו של הא"ח בתחום זה.

3.5.1 כירומנטיה בכתבי הא"ח

חכמה קדומה זו, שנועדה "להבנת אופיו, ולעתים קרובות גורלו ועתידו, של האדם מתוך קווי היד הפנימית ושאר סימנים המצויים בכף היד והאצבעות".[364] נדונה בשלושה מספרי הא"ח: "האח נפשנו", "דבק מא"ח" ו"אביעה חידות". סקירת דיונים אלה בספריו תאפשר לגבש מספר מסקנות אודות יחסו לתורה זו, תולדות מחקרו לאורך השנים והמקורות ששימשו אותו. מדיוני הא"ח ניכר כי עיקר הדגש מונח על הצדדים הטכניים של תורה זו. הדיון הראשון מופיע בספרו הראשון "האח נפשנו" שנדפס ב 1870:

חכמת היד בשרטוטין ראיתי להרב כהנא רבא בס' מדרש אליהו שהביא מעשה זה וז"ל[365][וזה לשונו]שהיה בימי אריסטו[366] אשר היה חכם גם בחכמת שרטוטי הידים ובא לעירו איש אשר כמוהו בזה החכמה ולנסותו לקח אריסטו שעוה לבנה מאד והניח ידו על השעווה ונרשמו בה כל שרטוטי ידו

---

[361] ליבס, הכרת פנים, עמ' 21.

[362] על חכמת הפרצוף ושרטוטי כף היד בזוהר, ראו: מרגולין, חכמת.

[363] ליבס, הכרת פנים, עמ', 22.

[364] ראו: שלום, שדים, עמ' 302.

[365] ראו: מדרש אליהו, דף מג' ע"א- ע"ב.

[366] על הקשר בין אריסטו לכירומנטיה ועל הספר "סוד הסודות", ראו: ליבס, הכרת פנים, הערה 12.

ונתן חתיכת שעווה בידי תלמידו שיראו לאותו חכם שבא שיכיר באלו השרטוטין אם הם טובים כיון שראה אותם החכם אמר האיש שיש אלו השרטוטין הוא אדם רצחן וידו בכל העבירות וגם הוא חכם גדול ובאו התלמידים והגידו כן לארסטו כמלגלגים על החכם שאמר כן בראותם ארסטו היה פרוש מאלו המעשים א"ל [אמר להם] אל תלגלגו שאמת אמר ובאמת שהוא חכם גדול וכל מה שאמר עלי אמת שכן מחויב עלי ממזלי וכן מורים שרטוטי ידי אמנם חכמתי גוברת על מזלי ומבטלת אותו ע"כ [על כן] נמצא שביד האדם לבטל רוע מזלו.[367][עד כאן הציטוט ממדרש אליהו] ואני בעניי עמדתי על זה חכמת היד וחיפשתי בספרים כמו ס' שושנת יעקב וכדומה ומלבד מהכתיבת יד וראיתי ולא כראי זה כראי זה ולזה השמטתי אותה מן הדפוס ועוד ראיתי להגאון מופת הדור הרב חיד"א ז"ל בספר מד"ק [מדבר קדמות] מערכה ח' חכמה י"ג[368]וז"ל [וזה לשונו] חכמת השרטוט כמוזכר בזה"ק [זהר הקדוש] פ' יתרו ברזי דרזין והתיקונין וז"ח[369] [זהר חדש] ורבנו האר"י ז"ל לא רצה ללמד חכמה זו הנפלאה למוהרח"ו עכ"ד [עד כאן דבריו][370]

ניתן לחלק דיון זה לשלושה חלקים:

בחלק הראשון מתמודד הא"ח בעיקר עם בעיה תיאולוגית העומדת בפני המבקשים לעסוק בכירומנטיה. הדטרמיניזם העומד בבסיס תורה זו מניח שגורל האדם נרשם ונחתם בכפות ידיו, לכן היא עומדת בסתירה להנחה שעומדת בבסיסה היהדות הרבנית, שלפיה בידי האדם היכולת להכריע את גורלו, ומכאן שעליו לשאת באחריות למעשיו. נקודת המוצא בדברי הא"ח היא שתורה זו נכונה, תוך התעלמות מן האפשרות כי תורה זו היא דברי הבאי, ואולי גם מינות, כפי שמובא בדברי הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה:

[367] הא"ח משמיט בהעתקה את סיום המשפט: "ואין יכול לפטור עצמו מין הדין בזה הטענה". ראו: מדרש אליהו, דף מג' ע"ב.

[368] ראו: מדבר קדמות, דף טז' ע"ב. כאן הא"ח נאמן למקור.

[369] אודות שלושת המקורות הללו, ראו: שלום, שדים, עמ' 249.

[370] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף מה' ע"ב- דף מו' ע"א.

ו'ספרים החיצונים'– אמרו: "ספרי מינין", וכן: "ספרי בן סירא", והוא היה איש שחבר ספרים בהזיות מעניני הכרת פנים, אין חכמה בהם ולא תועלת אלא אבוד הזמן בדברים בטלים.[371]

מטרתו של הסיפור המובא ב"מדרש אליהו" היא ליישב את הסתירה הזאת. והדבר בא לידי ביטוי בדברים שנשא אריסטו באזני תלמידיו בסוף הסיפור, דברים המהווים מוסר השכל לסיפור: "אמנם חכמתי גוברת על מזלי ומבטלת אותו ע"כ [על כן] נמצא שביד האדם לבטל רוע מזלו".

הא"ח בחר להשמיט בהעתקה את המשך מוסר ההשכל, "ואין יכול לפטור עצמו מין הדין בזה הטענה", אשר מטרתו להדגיש ולחדד את המסר האמוני בדברי מחבר "מדרש אליהו", לפיו בכוח מעשיו של האדם יש לבטל גזירה קדומה.

בחלקו השני של הדיון עוסק הא"ח בסקירה ביקורתית של הטקסטים היהודיים העוסקים בכירומנטיה שהיו עד אז לנגד עיניו. החיבור המרכזי והיחידי הנזכר בשמו הוא הספר "שושנת יעקב".[372] הא"ח מזכיר כי לנגד עיניו היה, יחד עמו, גם כתב יד עלום נוסף, ואולי יותר: "ואני בעניי עמדתי על זה חכמת היד וחיפשתי בספרים כמו ס' שושנת יעקב וכדומה ומלבד מהכתיבת יד". הא"ח לא היה שבע רצון מאיכותם של החיבורים שעמדו לנגד עיניו, בעיקר משום שלדעתו הם היו נגועים בסתירות: "וראיתי ולא כראי זה כראי זה ולזה השמטתי אותה מן הדפוס". לכן בספרו "האח נפשנו" הוא אינו מרחיב יותר בנושא, וזהו למעשה הדיון היחידי שהוא מקדיש לו בספר זה.

בחלק השלישי מוצגים דבריו של האר"י המדבר בשבחה של תורה זו. דברים אלה נזכרים בספרו של החיד"א "מדבר קדמות": "חכמת השרטוט כמוזכר בזה"ק [זהר הקדוש] ..".[373]דברי השבח המובאים כאן

---

[371] ראו: שילת, הקדמה, עמ' קמ'.

[372] יעקב בן מרדכי מפולדה, שושנת יעקב, אמשטרדם תס"ו (1706). ניכר שעד 1870 ידיעותיו של הא"ח בספרות היהודית העוסקת בכירומנטיה היו בשלב זה חלקיות משום שלא הכיר את הספר "תולדות אדם" הנחשב לאחד הספרים המרכזיים ב"חכמת היד והפרצוף". כפי שנראה להלן, התוודע הא"ח לספר זה מאוחר יותר.

[373] הדברים הללו, שהחיד"א מביא משם האר"י, בהם הכירומנטיה מוגדרת כ"חכמה נפלאה", מלמדים שככל הנראה היה נוסח נוסף של ספר "תולדות האר"י", נוסח שלא עמד בפני מאיר בניהו, אך החיד"א מצטט ממנו: "כן הוא בשני כתבי-היד של סמברי ובכ"י ג' בשאר הנוסחאות[שם כתוב חכמה זרה נ.ח.] ובכ"י שאלוניקי: חכמה זו". בניהו, האר"י, עמ' 167, הערה 3. על סמך הערתו של מאיר בניהו, כותב יהודה ליבס את הדברים הבאים: "מסופר על האר"י שלא רצה ללמד אף את גדול תלמידיו, ר' חיים

משם האר"י שונים ממקורות אחרים הדנים ביחסו של האר"י לתורה זו. מקורות אלה טוענים כי האר"י הסתייג ממנה. מן הדברים אותם בחר החיד"א להביא משם האר"י עולה כי דעתו הייתה נוחה מחכמה זו. יש לציין כי מסקנה זו תקפה גם לגבי הא"ח, שמצא תועלת רבה בתורה זו אך טרם זכה להגיע למקורות אשר יניחו את דעתו.

הדיון השני נמצא בספרו "דבק מא"ח" שנדפס ב 1874:

יד חכמת היד בשרטוטין עיין מה שכתבתי בסה"ק האח נפשנו מערכה זו ועיין להרב שושנת יעקב ושאר ספרים אשר יגידו וידברו על חכמת היד אמנם ראתה עיני להרב ספר עתידות שכתב וז"ל[374] זה הכתב מחכמי הודו. ובפרט מאחד מגדולי החכמים וכבר כתבוהו אנשים חכמים ובעלי הניסיון ומצאוהו אמת ונכון ושפטו בו את העם וזה תחילת הספר אשר בו התחיל להגיד עתידות. (אמר הא"ח עפ"י התנאים הללו ויצא הראשון. שמרהו כאישון. אשר רוב החכמים הסכימו לזכר בכף הימין ונקבה בכף השמאל. ואשר ע"י השנ"י. הוא כשמעיין בשרטוטין צריך לראות בעת שיהיה האדם במזג השוה דהיינו לא בשעה שנתחמם דהיינו בשעת יציאתו מן המרחץ ולא בשעה שמזוהמות יותר...[כאן הא"ח ממשיך בהוראות מעשיות]...

ויטל, את "חכמת שרטוט הידים", בהיותה "חכמה זרה", וטען שחכמת הקבלה כוללת גם אותה, כאומרו "די לך בחכמת הקבלה אשר בה תבין כל מה שתרצה". אומנם, בסופו של דבר מצא דרך כשרה ללמדו גם חכמה זו – ראו בניהו, תולדות, עמ' 167. דומני שלא רחוק יהיה להקיש מן הכירומנטיקה אל הפיזיוגנומיה. ראו: ליבס, הכרת פנים, הערה 10. ומכאן מסקנתו הבאה של יהודה ליבס הנמצאת באותו עמוד: "דומה שאף לאר"י הקדוש, גדול המקובלים, המפורסם בשליטתו בחכמה זו, היה יחס דו-ערכי כלפיה, אלא אם כן נובעת היא ישירות מן הקבלה..." אם נקבל את ההנחה שבפני החיד"א עמד נוסח אחר של דברי האר"י, הגורס כי מדובר ב"חכמה נפלאה", נראה שיש לסייג את טענתו של יהודה ליבס הגורסת כי האר"י הסתייג מן הכירומנטיה.

[374] מכאן אכן מתחיל "ספר עתידות", כפי שניתן לראות בספר "אורים ותומים". בנוסח אחר, קדום יותר, שההדיר גרשם שלום, "כ"י אוקספורד 240 דף 165b –166b", הספר מתחיל כך: "ספר ראיית הידים מאחד מחכמי הודו ושמו נדר נר כתבוהו אנשי' חכמי' ונסוהו ומצאוהו אמיתי ונהגו בו העולם". שלום, שדים, עמ' 290.

אצל ישראל עם קודש אין הדברים מכריחין כי אם לפי מעשיו של אדם אם ראה ח"ו הסימן אינו טוב ע"י תשובה וצדקה ותענית מלבד שקורעין הגזרה לגמרי עוד הסימן מורה לא טוב הוא עצמו משתנה).[375] והנה באשר יפשוט האדם את ידו לראות בכפו למוטב אם לטוב ולכל אשר יבקש וידע הקורות אותו ומה שיפגענו ויגיענו בכל ימי חייו ....[בהמשך נמסר מפתח לפענוח הקווים בכף היד] עכ"ל [עד כאן לשונו] מספר העתידות.[376]

בספרו הראשון, "האח נפשנו", התקשה הא"ח להצביע על טקסט מהימן המתייחס לתורה זו. לעומת זאת אנו רואים שבפרק הזמן בין 1870, עת הודפס הספר הראשון, עד 1874, עת הודפס הספר "דבק מא"ח", הספיק הא"ח להתוודע לספר הנקרא "ספר עתידות",[377] אף על פי שהא"ח אינו מחווה דעתו בנוגע לתוכנו, הרי עצם הבאתו לדפוס במלואו מלמדת כי הא"ח מצאו מהימן. יחד עם נוסח הספר הזה, שמובא במלואו, מוסיף הא"ח במאמר מוסגר מספר משפטים מהם עולה שהוא כנראה עסק בפרקטיקה של תורה זו, ומכאן שלל העצות, שככל הנראה מקורן בניסיונו: "כשמעיין בשרטוטין צריך לראות ..." עם כל חשיבותו של "ספר עתידות" בעיני הא"ח, הדיון בו קצר מאוד, כשני עמודים בסך הכול. דיון זה לא ענה על צרכיו של "הקור"א והשוא"ל". לכן הוא מוסיף בספר זה דיון ארוך, שהוא עיבוד של שני מקורות נוספים (אני סבור שהא"ח נמנע לערוך עיבוד ל"ספר עתידות" מתוך שסבר כי הוא מהימן כמות שהוא): ספר "שושנת יעקב", שנדחה על ידו בספר "האח נפשנו", וכתב יד עלום המכונה "ס' כתיבת יד":

---

[375] בדברים אלה הא"ח נאמן לרעיון הבחירה החופשית.

[376] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף עד' ע"ב- דף עה' ע"א.

[377] אודות נוסח אחר של ספר זה וחשיבותו הרבה לחקר הכירומנטיה ביהדות כותב גרשם שלום: "על כן צרפתי כאן בנספח ג' גם את שני הדפים שבכ"י אוקספורד המכילים למעשה את הטקסט הכירומנטי השני לעתיקות בספרותנו". ראו: שלום, שדים, עמ' 269. על הנוסח המועתק בספרו של הא"ח כותב גרשם שלום: "השוויתי את נוסח ב' [ספר עתידות] מס' אורים ותומים אבל לא חזרתי להדפיסו כי כבר עשה זאת (אולי ממקור אחר?) ר' אברהם חמוי ... מתוך השוואת שני התרגומים ניכר שנוסח א' [כתב יד אוקספורד] קדום יותר מזה של ס' עתידות, אבל תרגום זה [ספר עתידות] נראה לעתים מדויק יותר". ראו: שלום, שדים, עמ' 270.

ברם כדי למלאת רצון הקור"א והשוא"ל אציגה נא לפניך הוראת הקווים ממה שראיתי בס' שושנת יעקב ז"ל ובס' כתיבת יד וערכתי אותם אחד מול אחד ולקטתים והלא הנם לפניך קורא נעים קו החיים ...[מכאן הא"ח מוסר מפתח נוסף, ארוך יחסית, לפענוח הקווים בכף היד]...ועיין בזוה"ק ובתיקונים ובס' שושנת יעקב ולכ"הר [כהנא רבא] בס"ה [בספרו הגדול] מדרש תלפיות ויע"ש [ויעוין שם][378] באורך כלל העולה אם ראה אדם ח"ו [חס וחלילה] סימנים המורים לא טוב והוא ג"כ [גם כן] רואה בעין שכלו וידקדק בעניניו ונתברר לו כי מה שראה בידיו באמת אשר הוא בהוה עומד מצבו בזה וישוב אל ה' וירחמהו וישתנה הסימן והמזל לטוב.[379]

בסוף הדיון, הא"ח מצרף רשימת מקורות המדגישים את ההנחה שעלתה בספר "האח נפשנו", אשר גורסת כי העיסוק בתורה זו אינו סותר את רעיון הבחירה החופשית, ובכך יש להדגיש שוב את מחויבותו של הא"ח לעיקרון זה. הדיון האחרון נמצא בספרו "אביעה חידות", המאוחר לשני הספרים הנזכרים לעיל. בדיון זה עוסק הא"ח בהגדרתה של הכירומנטיה. בהגדרה זו הא"ח משמיט כל התייחסות לעקרון הבחירה החופשית, ומדגיש רק את הרעיונות הדטרמיניסטיים הנמצאים בחכמה זו. אני סבור כי אין לראות בכך נסיגה מעמדותיו ביחס למעמדה של הבחירה החופשית לעומת חכמה זו כפי שבאו לידי ביטוי בספריו הקודמים, זאת משום שהא"ח מפנה לקריאה נוספת בספרים אלה. כמו כן מוסיף הא"ח מקורות נוספים לחכמות אלה אליהם, התוודע במרוצת השנים:

יגיד חכמת היד בשרטוטין היא איומה עד למאוד. ולידע כל מה שיעבור עליו הן לטוב הן למוטב. וכן כל גזר דין נראה בשרטוטין של היד כמ"ש הר"מ גלאנטי דל"ה ול"ד[380]והרב לקט שמואל ערך

[378] ראו: מדרש תלפיות, דף יט' ע"א.

[379] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף עה' ע"ב.

[380] עולה בי החשד כי את ההפניה לספרו של גלאנטי שואב הא"ח מספר "לקט שמואל", וכי הוא עצמו לא עיין בספר זה. על כך ראו בהערה הבאה. מכל מקום, לא הצלחתי לאתר במספר ספרים שמחברם גלאנטי את הדיון הנזכר.

אומות.[381] בספר תולדות אדם[382] ובס"הק דבק מא'ח מע' זו [הכוונה היא למערכת יד בספר "דבק מא"ח"] ויע"ש.[383]

3.5.2 פיזיוגנומיה

תורה זו מובאת אצל הא"ח באריכות רק בספרו "אביעה חידות".[384] בפתיחה עוסק הא"ח בדיון תיאורטי שבמרכזו ציטוט מספר "כסא אליהו":

> והרב כסא אליהו[385] ק"ק [כנראה, קודש קודשים] שער א' דכ"ט סוף ע"ב כתב וז"ל [וזה לשונו]. והנה מה שעשה הבורא יתברך שמו. ככה להשליט כל אבר על פעולה ידועה. ולא עשה כולם שישלטו על כל הפעולות. למשל שהאדם יראה בכל אבריו. וישמע בכל אבריו. וידבר בכל אבריו. ועז"ה [ועל זה הדרך] שיהיו כל האברים יכולים ושולטים ע"כ [על כל] הפעולות. הנה בודאי הגמור והשלם שיכול הבורא יתברך שמו. לעשות כזאת. ואין מעצור לה' אבל כל דבר ודבר יש לו טעם שורש וסיבה וכו' ויע"ש [ויעוין שם]."

מן הציטוט הזה עולה שבכל איבר יש ייחודיות שנבראה ברצון האל. מכאן, כך הניח הא"ח, כל איבר נושא מסר משלו: "ודע לך באיבריו של האדם חקק הקב"ה כל מעשה בני האדם ומקריו וכפיפת [צ"ל, רפיפת] אבריו יגידו לו. את כל המעותד לבוא עליו דבר יום ביומו."[386] לדעת הא"ח, תורת הפיזיוגנומיה מתגבשת מתוך הנחה זו: "וכבר האריכו חכמי המחקר בתועלת האיברים והוראותיהם שמורים על אדם מה טיבו." מכאן הוא עובר להזכיר מספר מקורות העוסקים בחכמה זו:

---

[381] בערך אומות נכתב כך: "כל גז"ד [גזר דין] נראה בשרטוטי אדם ככוכבים גלאנטי דלא' דלד'". ראו: לקט שמואל, דף כ' ע"א.

[382] ראו: משה בן אליהו גלנה, תולדות אדם, קושטא רע"ה (1515).

[383] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף מז' ע"א.

[384] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף א' ע"ב- דף ו' ע"א.

[385] ראו: מני, כסא, דף כט' ע"ב- דף ל' ע"א. הציטוט שונה במעט מן המקור, אך אין מדובר בשינויים מהותיים. אולם הא"ח בחר להשמיט את סוף המשפט האחרון בהעתקה: "אשר אין בנו כח לחקרם ולדרשם", משפט שאינו הולם את המשך פיתוח רעיונות הא"ח.

[386] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף ו' ע"א.

ועיין ספר צורת היסודות להרב השר דון יצחק אברבנאל ז"ל ולהרלב"ג בס' מלחמות מאמר ה' ח"ג פ"ב[387] ובתיקונים. ובזוהר הקדוש פרשת יתרו על פסוק ואתה תחזה מכל העם אנשי חיל וכו' ועיין עוד להרב נשמת חיים דף ק"א ע"א[388] ולהרב שושנת יעקב ובספר מדת"ל [מדרש תלפיות][389] ובס"הח [ספר החסידים][390]...

בסוף הסקירה מפנה הא"ח את הקורא להמשך עיון בדיון אודות הכירומנטיה הנמצא בספרו "דבק מא"ח":

"ובסה"ק דבק מא"ח מערכת יו"ד ובספר עתידות שמאיבריו של האדם ניכר מה טיבו."[391]

מכאן נראה שהא"ח גוזר גזירה שווה בין הכירומנטיה לפיזיוגנומיה, לכן אינו מרחיב בשאלות עקרוניות הכרוכות בשימוש בחכמה זו, כפי שכתב בדיונו על הכירומנטיה.

---

[387] בשני המקורות הללו יש דיונים פילוסופיים אודות צורת היסודות ואין בהם התייחסות ישירה לפיזיוגנומיה.

[388] בהפניית הא"ח לא נמצאו הדברים האמורים, ככל הנראה כוונתו למקום אחר בספר "נשמת חיים" שם נכתב: "כי כמו שברקיע יש ככבים [כך במקור] ומזלות מראים מאורעי האדם כך בעור בשרו שרטוטין וגונין רושמים מזלו. ובעל שלשלת הקבלה נודר ואינו משלם בין חבוריו שעד נצח לא יראו אור כתב בדף סו' עב' איך חיבר ס' חנוך מפתרון כל מיני שרטוטי הידים והפנים. והרקאנטי פר' וישב אומר כי החסיד ר"י בן הראב"ד היה מכיר בפני האדם אם נולד מן הנשמות החדשים או מן הישנים הבאים לאדם דרך גלגול. ובעל ס' האמונות שער ו' פרק ד' כתב שרבינו שרירא ורבינו האיי העירו לבות החכמים וכתבו כי קבלת החכמים היא שבשרטוט הידים ובפרצוף הפנים יכירו הראויים למסור להם סתרי תורה וסודות מעשי בראשית". נשמת חיים, דף קז' ע"א.

[389] מדרש תלפיות, ענף איברים, עמ' דף ח' ע"ב.

[390] כותב גרשם שלום "לא נשארו בידינו ספרים מפורטים בחכמת היד מחוגם של חסידי אשכנז". ראו: שלום, שדים, עמ' 256 הערה 38. לאחר מכן סוקר גרשם שלום את המקורות המעידים כי חסידי אשכנז גילו עניין בכירומנטיה, אך מתעלם מספר חסידים. הא"ח, שהכיר חלק מן המקורות אותם מזכיר גרשם שלום, בחר דווקא לציין את ספר חסידים כמקור המעיד על הפיזיוגנומיה. מעיון ב"ספר חסידים" נראה כי גרשם שלום צדק, ואכן אין התייחסות ישירה בספר זה ל"הכרת פנים וסדר שרטוטין", אך קיימת התייחסות כללית. אני סבור שהא"ח התכוון ככל הנראה לדברים הבאים מ"ספר חסידים": "ואתחיל ואומר כי באיבריו של האדם חקק הקב"ה כל מעשי האדם ומקריו". ספר חסידים, סימן קסב'. דברים אלה דומים לדבריו בזכות הפיזיוגנומיה, שהובאו בספרו "אביעה חידות", ושצוטטו לעיל בפרק זה.

[391] חמוי, אביעה חידות, דף א' ע"ב.

בהמשך, הא"ח עובר לפן המעשי של השימוש בחכמה זו.[392] בחלק זה מוגשת רשימה של איברי האדם עפ"י סדר הא"ב. הא"ח מצרף לכל איבר מספר אבחנות, מהן ניתן ללמוד על אופיו של האדם, ובחלק מהן גם מעט על עתידו. על אף פי שהא"ח הכיר את ספר "תולדות אדם" העוסק בפיזיוגנומיה, ולראיה – הוא מזכירו בספרו "דבק מא"ח", הוא אינו משתמש בו כמקור. את אבחנותיו הפיזיוגנומיות מעתיק הא"ח מהספר "שושנת יעקב", זאת חרף השגותיו עליו. אני סבור שעניין זה נובע מכך שזהו המקור היחידי שעמד לנגד עיניו שעה שכתב דיון זה. עם זאת, הא"ח מוצא לנכון להכניס מספר שינויים:

א. תיקוני נוסח קלים, שאין בהם להפוך את כוונת הכתוב במקור, זאת אדגים בקטע הבא העוסק בבטן:

שושנת יעקב:	**אביעה חידות:**
"בטן גדול חצי שוטה ולא גדול בעיניו דהיינו שופל [כך במקור] בעצמו גוותן ואוהב לזנות:[393]	"אם תראה אדם בטן שלו גדול. דע לך כי הוא חצי שוטה ולא גדול בעיניו. בעל גאוה ואוהב לזנות.
בטן קטן בעל עבודה טוב ומיושב ערום חכם ומבין:	ואם הוא קטן בעל עבודה טוב ומיושב ערום וחכם ומבין.
בטן שיש לו שערות מטבור עד קצה בעל דברן עזי פנים ערו' חכם ומבין ומהר לפחד לב גבוה ולא יצליח"[394]	ואם יש לו שערות בבטן מטבור עד קצה. בעל דברים ועז פנים ערום חכם ומבין איש

[392] למרות שחכמה זו נקראת הכרת פנים או חכמת הפרצוף, הא"ח עוסק בעיקר באיברי האדם האחרים. מכאן שהשם פיזיוגנומיה הולם יותר.

[393] הרווחים והעימוד זהים למקור.

[394] ראו: שושנת יעקב, דף ד' ע"ב.

פחדן בעל מורך גבה לב ולא כל אשר יעשה יצליח."[395]

אם נשווה את נוסח "שושנת יעקב" לנוסח הא"ח שהובא לעיל, נראה שהשוני נמצא בתיקונים הלשוניים שהא"ח ערך בטקסט זה. ניכר כי כאשר נתקל בביטוי לא ברור, כמו לדוגמה במילה "שופל", עימה הוא התקשה להתמודד, הוא השמיט אותה.

ב. הא"ח ערך את המרשמים על פי סדר הא"ב על מנת שהחיפוש יהיה נוח יותר לקורא.

ג. הא"ח תרגם, או שאולי השמיט, ביטויים ביידיש הרווחים בספר "שושנת יעקב", משום שחלק מהקהל אליו כיוון בספריו לא שלט בשפה זו,[396] כמו לדוגמה:

שושנת יעקב:	**אביעה חידות:**
"חוטם שטומפיף[397] כמו אף חכם להרע שקרן רועה זונות חלש מאמין לכל דבר פעם בזה ופעם בזה"	"ואם הוא עקום מעט [החוטם] חכם להרע שקרן רועה זונות חלש מאמין לכל דבר פעם בזה ופעם בזה"
	""חוטם שהיא עגולה וקטנה נקביה גאותן

[395] חמוי, אביעה חידות, דף ב' ע"א.

[396] לדוגמאות נוספות: השוו בין הדיון על המצח בשושנת יעקב, דף ג' ע"א, לבין הדיון על המצח בספרו של הא"ח עמ' דף ג' ע"ב. בדיונים אלה ניכר כי הא"ח התקשה בתרגום מספר מונחים מיידיש.

[397] Stumpf (גרמנית), כהה.

"חוטם שהיא עגולה וקטנה נקביה גוותן שקרן גראב[398] מאמין לכל דבר ומטיב לאחרים"[399]

שקרן מאמין לכל דבר ומטיב לאחרים"[400]

סיכום

אף על פי שהא"ח כתב על חכמות אלה וככל הנראה השתמש בהן באופן מעשי, הוא, כקודמיו, מייחד מקום ליישוב הסתירה בין הדטרמיניזם העומד בבסיסן של חכמות אלה ובין עקרון הבחירה החופשית.

ניכר גם כי הא"ח התלבט באשר למהימנות מקורותיו. בראשית דרכו הוא התקשה להצביע על מקור מהימן לחכמות אלה, ולכן בספרו הראשון אין דיונים מעשיים אלא דיון עקרוני אחד. בספרו השני הוא הרחיב את מעגל מקורותיו בכירומנטיה ובתוך כך העמיד לרשות קוראיו– ובדיעבד גם לרשות המחקר – נוסח נוסף של אחד המקורות החשובים לחקר הכירומנטיה ביהדות, ספר עתידות. על ספר זה הוא מוסיף גרסה השוואתית בין שני מקורות. בספרו השלישי הוא מקדיש מקום נרחב לעיסוק בפיזיוגנומיה, בהתבסס על ספר "שושנת יעקב", חרף השגותיו עליו ותוך התעלמות ממקורות נוספים שהיו מוכרים לו, כגון ספר הזוהר וספיחיו.

3.6 מוסר והנהגות בכתבי הא"ח

עיון בספרי הא"ח מעלה כי עיקרם של הדיונים המוסריים וההנהגות[401] נמצא בספרי הסגולות שלו. מציאות זו הולמת במידה מסוימת את הגדרות המחקר המשכנות את ספרי הסגולות תחת קורת גג המכונה "ספרות

---

[398] ביידיש – גס, עבה, בהשאלה איש גס עם הארץ.

[399] ראו: שושנת יעקב, דף ג' ע"ב.

[400] ראו: חמוי, אביעה חידות, דף ג' ע"א.

[401] אני מבקש למיינם עפ"י ההגדרה הבאה: "אפשר לומר כי ההנהגות כללו: א) פסקי הלכה מנוסחים בשפה השווה לכל נפש, פשוטה וברורה. ב) נורמות מבוקשות, היינו כללים אשר אינם בחינת חוק שחובה לקיימו ומי שאינו מקיימו עובר עבירה. נורמות אלו הן כללים של לפנים משורת הדין. ג) כללים שנהגו בחבורות ובציבורי יהודים מסוימים וגילוים במנהגיהם השונים ממנהגי אחיהם". גריס, הנהגות, עמ' 22.

המוסר", אשר הגדרתה רחבה ומעורפלת ונכללות בה סוגות ספרותיות שונות בטווח הנע בין ספרות פילוסופית,[402] אשר נדיר למצוא בה עיסוק מאגי,[403] לבין ספרי סגולות למיניהם שהעיסוק במאגיה הוא עיקרם.[404] מחקר "ספרות המוסר" אינו נמצא במרכז המחקר האקדמי, ועדיין יש מקום למחקר אודותיה.[405] אולם, ברצוני להשיג מעט על הכללתם של כלל ספרי הסגולות, שלמעשה חלקם הוא ספרי מאגיה, תחת הקטגוריה המכונה "ספרות המוסר היהודית". אני סבור כי לחלק מן הספרים שנכללו תחת הגדרה זו ראויה כותרת אחרת, "ספרות מאגית" ועל כך ארחיב להלן.

הגדרת "ספרות המוסר" היא, כאמור, רחבה ומעורפלת, אך אין בכוונתי לדון בטיבה, כי מטבע הדברים ברור שקיים קושי להכיל טווח נושאים וסוגות כה רחב בהגדרה בת שורות ספורות, אלא לעסוק במטרתה של ספרות זו כפי שהוגדרה במחקר:

> ספרות המוסר היהודית היא 'יצירה ספרותית בעלת גוון עממי שעניין לה במתן הוראות מעשיות בחיי היחיד והחברה', על פי הגדרתו של שמואל ורסס, או 'השם הכולל לקבוצה גדולה של סוגים ספרותיים, שעיקר מטרתם להקנות ערכי התנהגות מוסרית דתית באמצעים ספרותיים מיוחדים, לעיתים בצורות אסתטיות קבועות', על פי הגדרתו של יוסף דן. זו ספרות פופולרית ונפוצה בקרב חוגים רבים ורחבים, כפי שהדגיש זאב גריס, ספרות מושכת וקלה לקריאה. מבחינות מסוימות היסוד האישי בספרות המוסר בולט יותר מאשר בסוגות ספרותיות יהודיות אחרות בימי הביניים, הן בהצגת דמותו של המחבר והן בפניה האישית לקורא, וברגישות של המחברים לתהליכים הנפשיים של הקורא. רגישות זו קשורה לכך שספרות המוסר היא בעלת מגמה טרנספורמטיבית- היא שואפת לכך שהקורא שסיים את הספר יהיה שונה וטוב יותר מזה שהתחיל לקרוא בו.[406]

---

[402] על כך ראו: דן, ספרות המוסר, עמ' 13-15.

[403] ראו: בר- לבב, מאגיה, עמ' 399.

[404] על כך ראו לדוגמה: גריס, ספרות ההנהגות, עמ' 46-47. גריס מונה את ספרות הסגולות והרפואות כסוג משנה של ספרות ההנהגות שהיא עצמה סעיף של ספרות המוסר.

[405] על מחקר ספרות המוסר ראו: בר-לבב, מאגיה, עמ' 395-398.

[406] בר-לבב, סיפור, ריטואל ומטאפורה.

נראה כי מטרתה העיקרית של "ספרות המוסר" היא תיקון דרכיו של הקורא. ואכן, דברים אלה עולים בקנה אחד עם ההגדרה המילונית של המילה מוסר: "תוכחה, דברי אזהרה או לקח להיטיב את ההתנהגות".[407] אולם בבואנו לעיין בספרים מראשית העת החדשה כמו הספרים המוקדמים "תולדות אדם", "מפעלות אלהים" והמאוחרים יותר כמו "רפאל המלאך" ו"מראה הילדים", הנכללים ב"ספרות המוסר", נמצא כי תוכנם אינו ראוי לכותרת "ספרות מוסר" מכמה טעמים: ראשית, סגנון הכתיבה הטכני והיבש של המרשמים המאגיים – למטרה X, תעשה Y, וכבר מבחינה זו היא אינה שייכת לספרות מוסר. שנית, ספרים אלה בד"כ חסרים דיונים מוסריים שמטרתם לשפר את מידותיו של האדם. שלישית, במרשמים מאגיים רבים, הן המטרות והן המעשים המומלצים בעייתים מבחינה מוסרית ומבחינה הלכתית, כמו המרשם הבא: "אהבה – אם תרצה אהבת מי שהוא. סגולה שתערב בכוס באיזו משקה י"ב טיפות מן השתן שלך ותתן לזה לשתות."[408] ברור שמרשמים אלה אינם עונים על אמת מידה מוסרית כלשהי, הן מבחינת המטרה והן מבחינת האמצעים. מן הראוי לגנות מרשמים כגון אלה מבחינה מוסרית. מכאן שאין לומר כי הקורא בהם יהיה "שונה וטוב יותר", אלא ההפך הוא הנכון.[409] אבריאל בר-לבב התייחס לקושי זה וכתב:

---

[407] ראו: מילון אבן שושן, ערך מוסר.

[408] מרשם זה מופיע בספר "רפאל המלאך" ולטענת המחבר הוא מצוטט מספר "מפעלות אלוהים". ראו, רפאל המלאך, דף ד' ע"ב.

[409] מדבריו של זאב גריס עולה שחלק מספרי הסגולות נועדו להפיץ מנהגים ותיקונים לוריאניים: "עם זאת נחזור ונדגיש שחלק מספרות הסגולות והרפואות הייתה, כפי שראינו, אמצעי וכלי להפצת מנהגים ותיקונים לוריאניים". גריס, הנהגות עמ' 99. בכך יש התאמה למטרתה של ספרות המוסר. נראה לי שזאב גריס מייחד מקום נפרד לספר זה ודומיו, שתוכנם מאגי-רפואי ללא דיונים מוסריים כלשהם. לכן תוכנם של ספרים אלה אינו תואם את הגדרת מטרתה של ספרות המוסר: "קונטרסים אלו [מפעלות אלהים ותולדות אדם] שיש בהם הישענות על קבלה, רוב רובם סגולות והנהגות רפואיות שצד הקבלה המעשית שולט בהם ולא קבלה עיונית כלשהי..." גריס, הנהגות עמ' 98. עמנואל אטקס מחדד את ההבדל בין ספרים שעיקרם הנהגות לבין ספרי סגולות: "בחיבורו 'ספרות ההנהגות' הקדיש זאב גריס דיון קצר לספרי סגולות והצביע על 'שם טוב קטן' ועל 'אמתחת בנימין' כדוגמה לספרים המשלבים הנהגות ותיקונים לוריאניים עם סגולות. והנה, אף שתוכנם של שני חיבורים אלה מאשר את קביעתו של גריס, מתבקשת הבחנה ביניהם: אם רובו של ספר 'שם טוב קטן', ספרו הראשון של ר' בנימין, כולל תיקונים והנהגות, ורק מיעוטו סגולות, הרי שספר 'אמתחת בנימין' שייך ברובו לסוג המובהק של ספרי סגולות, ורק מיעוטו נוטה לצד ספרות ההנהגות. ניתן

האם מאגיה היא מוסרית? למשל האם מוסרי לכפות על אנשים לפעול בניגוד לרצונם? ואם לא, מה משמעות הדבר לשילובה של המאגיה בספרות המוסר?[410]

ומיישבו בדברים הבאים:

המוסר בספרות המוסר הוא דתי, ועקרונות מאגיים משתלבים היטב בחלק מן הטיפוסים השונים של האישיות הדתית שספרות זו מבקשת לעצב.[411]

דברים אלה באו לידי ביטוי מעשי ב"ספר זכירה" שנדון ע"י חגית מטרס:

הבריאות השלמה מושגת בספר זכירה בעזרת הקשר בין מצוות היום-יום שבין האדם היהודי ואלוהיו ומידות המוסר שבינו לבין חבריו, לבין ענייני בריאות פיזית.[412]

אולם לא כל ספרי הסגולות הם מקשה אחת, ותוכנם אינו הומוגני:

קשר זה [סגולות- מוסר] והיחס בין מרשמי הרפואה לבין עולמו המוסרי של האדם היהודי בקשר אל אלוהיו, הינו תכונה נוספת המבדילה בין חטיבות הספרים שבדיוננו. כלומר, אלה באים לביטוי

לומר אפוא, שבמקרה של ר' בנימין בינוש אנו עדים למעבר הדרגתי מן הסוג של ספרות ההנהגות הקבלית אל זה של ספרי הסגולות." אטקס, מאגיה, עמ' 39.

[410] בר-לבב, מאגיה, עמ' 413.

[411] שם, עמ' 414.

[412] ראו: מטרס, ספרי סגולות, עמ' 160.

בשלושת הספרים המוקדמים ["זכירה", "שם טוב קטן" ו"אמתחת בנימין"] ונעדרים בשני המאוחרים ["תולדות אדם" ו"מפעלות אלוהים].[413]

כלומר, השניים האחרונים חפים כמעט מדיונים מוסריים כלשהם. גם בבואנו לבדוק את שלושת הספרים הראשונים נגלה שהדיונים המוסריים אינם תופסים בהם מקום נכבד ולרוב, באותו דיון, קיים אלמנט מאגי. מכך ניתן להסיק שהרצון להנחיל ערכי מוסר לא היה הגורם המרכזי שהניע את מחברי הספרים האלה. אם כך, כיצד יש לבדוק את כלל התכנים המופיעים בחלק מספרי הסגולות, אשר כוללים לעתים דיונים מוסריים? בדברים הבאים מוצעת אמת מידה לבחינת היחס בין המאגיה לתכנים אחרים בספרות המוסר היהודית. אמת מידה זו, כך אני סבור, ראויה יותר, וממנה ניתן לגזור הגדרות מדויקות יותר בנוגע לטקסטים בהם אנו דנים:

בקצה אחד של הציר מופיעים טקסטים שהם מאגיים בלבד, למשל השבעות וקמעות, בקצהו האחר עומדים טקסטים שאין בהם מאגיה, לאורך הציר מופיעים טקסטים שיש בהם מידה זו או אחרת של תפיסות מאגיות או שמשולבים בהם יחידות של טקסטים מאגיים.[414]

לי נראה כי הספרות המאגית העומדת בקצה הסקאלה אינה מתכוונת לעצב את דמותו המוסרית של האדם הנצרך לה, אלא שמטרתה העיקרית היא לתת מענה למצוקות, או צרכים אחרים של הקורא, כפי שמציין מחבר ספר "תולדות אדם":

וכמ"ש בספר הזה ימצא כל אדם מבוקשו בענין הריון ורפואות לתחלואי ילדים ולמקש' לילד וליולדו' ועוד שאר רפואות תמצאם בזה הספר בסימניהם.[415]

---

[413] שם.

[414] ראו: בר-לבב, מאגיה, עמ' 394. על כך ראו גם: בר-לבב, מוות, עמ' 52-53.

[415] ראו: תולדות אדם, כללים, דף ד' ע"ב.

ספרות זו מעוצבת בהתאם לדרישותיו של הקורא גם מבחינת התוכן, ולרוב גם מבחינת העריכה.[416] אני סבור שספרות הסגולות היא, לפחות בחלקה, ענף העומד בפני עצמו, וכפי שציינתי לעיל, יש לכנותה "ספרות מאגית", והיא ממשיכה את הספרות המאגית מדורות קודמים. וכשם שאין לכלול את "ספר הרזים" תחת הגדרה כגון "ספרות המוסר הקדומה", אין לעשות כן עם חלק מספרות הסגולות מן העת החדשה. לכן, יש לראותה כענף העומד בפני עצמו ולנתקה מן הכותרת "ספרות מוסר".[417] יתר על כן, אני סבור שקטלוגם של כלל ספרי הסגולות תחת קורת הגג של "ספרות מוסר" היא במידה מסוימת הד לימים אחרים, בהם הודר מחקר המאגיה היהודית מטעמים שונים. אדרבה, המגמה במחקר כיום היא להדגיש את מרכזיותה של המאגיה בדת היהודית,[418] וייתכן שעד כדי הפרזה,[419] אולי כריאקציה למגמה שביקשה בעבר להדיר או לטשטש את העיסוק במאגיה בעולם היהודי.

<u>מקומם של דיונים מוסריים והנהגות בכתבי הא"ח</u>

אם נבחן את יצירתו של הא"ח, ובעיקר את ספרות הסגולות שלו, על פי הציר המוצע לעיל, נראה שיש למקמה במרכזו, עם הטיה לכיוון המאגיה. קביעה זו היא פרי בדיקה מדגמית שערכתי בספריו של הא"ח

---

[416] ראו לדוגמה: גריס הנהגות, עמ' 4.

[417] עמנואל אטקס אינו מקבל במידת מה את הכללתם של כלל ספרי הסגולות בכותרת "ספרות הנהגות" לדעתו יש לערוך הפרדה בין ספרות סגולות, היא הספרות המאגית, לבין ספרות הנהגות. כך אני למד מהערתו הבאה: "בחיבורו 'ספרות ההנהגות' הקדיש זאב גריס דיון קצר לספרי הסגולות והצביע על 'שם טוב קטן, ועל 'אמתחת בנימין' כדוגמא לספרים המשלבים הנהגות ותיקונים לוריאניים עם סגולות. והנה, אף שתוכנם של שני חיבורים אלה מאשר את קביעתו של גריס, מתבקשת אבחנה ביניהם: אם רובו של ספר 'שם טוב קטן' ...כולל תיקונים והנהגות, ורק מיעוטו סגולות, הרי שספר 'אמתחת בנימין' שייך ברובו לסוג המובהק של ספרי סגולות, ורק מיעוטו נוטה לצד ספרות ההנהגות". אטקס, בעל השם עמ', 38-39

[418] הסתייגות מקביעה זו, ראו: ליבס, מאגיה וקבלה.

[419] "וכך נדמה לעיתים כי ההתעלמות המופגנת מהמאגיה נתחלפה כיום בגישה הפוכה, המבליטה את מרכזיותה של התופעה המאגית ביהדות. לגישה זו- הרואה בכל פעילות טקסית שנועדה להשיג שינוי ממשי בעולמנו או בעולמות העליונים פעילות מאגית- שמור מקום חשוב בחקר הדת היהודית אבל לחקר המאגיה היהודית היא הרסנית לא פחות מהגישה הקודמת". ראו: בוהק אקדמות, עמ' 12.

"דבק מא"ח" ו"אביעה חידות", ממנה עולה כי רק כמחצית מהתוכן עוסק במאגיה, כשליש עוסק במוסר והנהגות והנותר בשלל נושאים אחרים הא"ח עסק, כגון דרשה, הלכה, פרטים ביוגרפיים וביבליוגרפיה. יוצא מכלל זה הוא הספר "ימלט נפשו", שעליו ארחיב בהמשך. יתר על כן, אם נתייחס למטרתו של הא"ח בכתיבת ספרי הסגולות נמצא כי הוא ביקש "שהקורא שסיים את הספר יהיה שונה וטוב יותר מזה שהתחיל לקרוא בו", כפי שניתן להבחין מן הדברים הבאים שציינתי במקום אחר קודם לכן:

> ידוע כי הסגולות הם רבו כמו רבו ויען רוב האנשים נמשכין ורצים אחריהם ישראל לסגולתו אז אמרתי לעשות לי ספר שעמו סגולה וכוונתי לשמיים כי אגב שילמוד ויראה איזה סגולה בספר אשר בידו אתייה מכללא לומר איזה דבר תורה או מוסר או הנהגה טובה ויה"ר שתעשה רושם בלבו[420]

מדברים אלה עולה שהשילוב בין מאגיה ומוסר בכתבי הא"ח נעשה על ידיו מתוך ידיעה כי מדובר בעניינים שונים לחלוטין. הא"ח מבדיל באופן הברור ביותר בין העיסוק במוסר ובין העיסוק בסגולות. יתר על כן, הא"ח טוען בדבריו שכתיבתו המאגית היא למעשה פלטפורמה פופולארית לקידום רעיונותיו המוסריים, שבעיניו נראו כפחות מושכים את ההמון: "רוב האנשים נמשכין ורצים אחריהם [הסגולות]". עמדתו של הא"ח שונה מתפישה מקובלת במחקר, הסבורה כי "ספרות המוסר", זו שעסקה בענייני מוסר, היא זאת שענתה למאוויי ההמון.[421]

איני מקבל את העדות הזו של הא"ח כפשוטה. אני סבור שעיסוקו הנרחב במאגיה נובע מרבדים נוספים באישיותו. הא"ח עסק בהיבטיה השונים של המאגיה בצורה אינטנסיבית, כפי שניתן לראות בפרקים

---

[420] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף צח' ע"ב. עדות דומה הכתובה בחרוזים מליציים נמצאת בהקדמת המחבר לספר "האח נפשנו", גם בהקדמה זו מקדים הא"ח את המוסר למאגיה: "זכיתי זכיה דאורייתא לחבר את האוהל ד' חלוקי בחדא מחתא [תרגום חופשי, ארבעה עניינים בכלי אחד]...מדבר קדמות מפי סופרים ומפי ספרים. חדשים עם ישנים. אלקטה נא באמרי'ם. לשמוע בלימודים. את נערי בני ישראל דרך הקדי'ם. וכפעם בפעם תדברנה שפתי מלל לאברהם משיחת הילדים. וזאת כ' [ככתוב?] מה טוב דבר בעתו. הכל רצין אחריה ישראל לסגולתו. אמוני עם סגלה. לעזור להועיל כל המחלה מילי דמטמרן [מילים נסתרות] רפואות תעלה..."

[421] ראו לדוגמה: גריס הנהגות, עמ' 4.

הקודמים: בחיפוש חומרים, במתן עצות מאגיות, בהתייעצויות עם מאגיקונים אחרים ועוד. לכן, תמוה כי הא"ח יכלה חלק ניכר מזמנו וממונו בעיסוק בנושא שהוא מגדיר כמשני – מאגיה, לנושא החשוב בעיניו – המוסר. לכן, אין לקבל את עדותו כי רצונו לקדם פרוגרמה מוסרית הוא המניע המרכזי לכתיבתו המאגית, אלא יש לראות בדברים אלה אחד המניעים לכתיבתו המאגית, שאינו בהכרח המניע המרכזי. אולם בדברים אלה יש כדי להעיד על מעמדה העדיף של הכתיבה בענייני מוסר על פני הכתיבה המאגית בעיניו של הא"ח, לפחות ברמה ההצהרתית. מגמה זו באה לידי ביטוי בספרו "ימלט נפשו", שהוא ספר הסגולות האחרון שהא"ח פרסם, ובעצם הספר האחרון שפרסם בחייו. אני מניח כי הוא חש אז שמצבו הבריאותי מתדרדר, או שהרגיש שמעמדו מבוסס דיו. לכן, כך נראה לי, הניח למאווייו לבוא לידי ביטוי באופן ברור, ללא שיקולים אחרים שיטשטשו אותם. מבחינתו של ספר זה עולה כי היקף הדיון בענייני מוסר והנהגות עולה באופן ניכר על היקף הדיון במאגיה. ראיה נוספת שהא"ח מעניק משקל סגולי רב לעיסוק במוסר, על פני העיסוק במאגיה היא העדות הבאה מספרו "בית הכפרת":

> "ט. טוב ונכון לאיש אשר על נפשו חס. ימהר יחיש לקרות [כך במקור] קונטריסי הקטן ימלט נפשו אשר אספתיו מכמה ספרים ומי שאומרו בכל יום מובטח לו שלא יאונה אליו רעה ויתרומם מזלו ויחיה שנים רבות וכמה מעלות טובות:"[422]

אם כך, מדוע אינו מציין את ספריו האחרים בהקשר זה? אני סבור, כי במאמר זה הא"ח טוען למעשה שקריאה של ספרו המרחיב במוסר והנהגות, היא עצמה סגולה.

דיון במשנתו המוסרית של הא"ח אינו פשוט, ואולי אף בלתי אפשרי, משום שאין מדובר במסכת עניינים סדורה הכתובה ברצף הגיוני, אלא מדובר למעשה באוסף אקלקטי של דיונים מוסריים השאוב ממקורות מגוונים, והנמסר, לרוב, בכפוף לעניינים בהם הוא ביקש לעסוק במישור המאגי, על פי סדר הא"ב.

הא"ח סבר כי הוא נמצא בעמדה בה הוא מתבקש לתת מענה למכאוביו הנפשיים והגופניים של הקורא הפוטנציאלי בדמות מרשמים רפואיים ומאגיים, "אז אמרתי לעשות לי ספר שעמו סגולה", ולא בעמדה בה

[422] ראו: חמוי, בית הכפרת, דף צא' עמ' ב'.

הוא מתבקש להציג דרישה מוסרית זו או אחרת. יתר על כן, קרבה לקוטב המאגי בציר שהציע אבריאל בר-לבב תגביר את מידת הצלחתם של ספריו.[423] לכן, הוא חיפש דרך להעלות את דיוניו בענייני מוסר בצורה שלא תרחיק או תלאה את הקורא.

מעיון בספרי הא"ח עולה ששילובם של הדיונים המוסריים נמצא לרוב בפתיחה של כל אות ואות, ובלשונו "מערכה", ובד"כ מאופיינת בפתיחה "ואלה המשפט"ים".[424]

כך, לדוגמה, אסקור כאן את מבנה מערכת א' בספרו "האח נפשנו", ספרו הראשון, שבו, כך אני סבור, שיטתו באה לידי ביטוי באופן הברור ביותר:

- הפתיחה עוסקת במעלת האמת: "ואל"ה המשפטי"ם אש"ר תשי"ם לפניה"ם ר"ת ו'חייב א'דם ל'דבר ה'אמת ה'אדם מ'וטב ש'ישנה פ'עמים ט'רם י'היה מ'חלקת ..."[425]
- דיון מוסרי בענייני אכילה: "ואכלתם אכול ושבוע והללתם את שם ה'.."
- דיון רפואי בענייני אכילה, המתבסס על דברי הרמב"ם.
- סגולה מאגית בענייני אכילה: "סגולה בעת האכילה תאמר ז"פ רפאל המלאך הק' [הקדוש] ויתברכו מזונותיו".
- סגולת אכילת פרחי רומירו, שהיא ספק רפואית וספק מאגית.
- דיון מוסרי על אהבה.
- רצף של ארבעה עשר מרשמים מאגיים לאהבה.

---

[423] עדות לפופולאריות של ספרי המאגיה ניתן למצוא בדבריו של עמנואל אטקס: "הדפסת ספרי סגולות נחשבה להשקעה עסקית מבטיחה, כפי שניתן ללמוד, בין השאר, מכך שר' שלמה בן חיים מירושלים, המחבר של לקט הסגולות שנדפס בספר מנחות יעקב סלת, נתן במתנה את לקט הסגולות שלו לר' יעקב בר' משה כ"ץ, כמחווה שהציל את חייו. זה האחרון כלל את אוסף הסגולות בספרו מנחות יעקב סלת, כדי להגדיל את סיכויי המכירה של הספר. ראו: מנחות יעקב סלת, דף כט ע"ב." אטקס, בעל שם, עמ' 46, הערה 83.

[424] ספרי הסגולות של הא"ח מסודרים על פי סדר הא"ב.

[425] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף א' ע"א.

- מספר מרשמים מוסרים לאריכות ימים. חלקם מוסריים, חלקם הלכתיים וחלקם מאגיים, ואציין כאן אחדים מהם, מוסריים: "המדבר אמת מאריך ימים..."., "הכובש שכר שכיר מקצר ימים", "כבוד אב ואם מאריך ימים". מאגיים: "הקורא שמו"ת [שימוש תהילים] בכל ערב שבת מאריך ימים". הלכתי / מאגי: "לא ישתין בתוך ד' אמות ש"ת [של תפילה]."
- סגולת אמירת האמן. חלק מן הדיון הוא מאגי.
- שני מרשמים, אחד מאגי ואחד רפואי, להתמודדות עם "שינוי האויר".
- שמונה מרשמים מאגיים "לאסור בבית הסוהר".
- שלושה מרשמים מאגיים לאימפוטנציה.
- מרשם מאגי לאילם.
- חמישה עשר מרשמים רפואיים ומאגיים למחושי אוזניים.
- חמישה מרשמים רפואיים לאבן בדרכי השתן.
- חמישה מרשמים רפואיים ומאגיים כנגד אבעבועות.
- מרשם רפואי לאסכרה.
- שני מרשמים מאגיים להשבת אבידה.
- אחד עשר מרשמים מאגיים כנגד אויבים.
- מרשם לאילם (בלאדינו).
- גורל אם ישוב לביתו (בלאדינו).
- גורל אם ישוב לביתו בעברית.

כמו כן, מערכת א' בספרו "דבק מא"ח" נפתחת בדיון על יסוד האמונה,[426] וכן הלאה. כפי שאנו רואים יש חלוקת משנה בתוך מערכה א', ואנו רואים זאת גם במערכות נוספות, בהן הוא פותח בדיון מוסרי על ערך מסוים, החשוב בעיניו, ולאחריו הוא מגיש מספר מרשמים מאגיים בערך זה. כפי שאנו רואים, הערך

[426] ראו: חמוי, דבק מא"ח, א' א'.

"אהבה" בספרו "האח נפשנו" נפתח בדיון מוסרי שאין בינו לבין מאגיה ולא כלום.[427] לאחר הדיון המוסרי הזה ממשיך הא"ח ברצף של ארבעה עשר מרשמים מאגיים כגון זה:

> קח תרנגולת קטנה שלא עלה עליה זכר ושחטה קח הלשון קודם כיסוי הדם ועטפהו בשעווה בתולה ויבלוט לחוץ השעווה מעט, ותגע במי שתרצה ויאהבך.[428]

מבנה זה של דיון מוסרי המקדים מרשמים מאגיים הוא ככל הנראה שיטת העריכה המועדפת על הא"ח.[429] בשיטה זו הא"ח גרם לקורא, אשר ביקש מענה למצוקה זו או אחרת, לעיין גם בדיוניו בענייני המוסר. יש לציין כי הא"ח לא הקפיד להשתמש בה כבשיטה קבועה, וכי תבנית זו אינה מושלמת. לעתים הוא לא הקדים דיון מוסרי למרשמים מאגיים, כפי שניתן לראות, לדוגמה, במרשמים לשחרור "אסור" שאין לפניהם דיונים מוסריים. אולי סבר שאין שם מקומם. אולם חרף פגמיה, עריכה זו משרתת את הצהרתו שלפיה המרשמים המאגיים הינם כלי לקידום רעיונותיו המוסריים. מובן, שאין להתכחש לעובדה שיש בכך כדי להאיר באור חיובי את עיסוקו הנרחב במאגיה. לשיטת העריכה המשלבת דיונים מוסריים אין דומה בספרי סגולות שקדמו לימיו, כגון "דרך ישרה",[430] "מפעלות אלוהים",[431] "אמתחת בנימין",[432] "זכירה",[433] "תולדות אדם",[434] "שם טוב קטן"[435] ו"רזיאל המלאך". אם כי נכון שקיימים ספרים העוסקים במוסר או הלכה שבתוכם נמצא גם פרק לסגולות, כמו ספר "תהילה לדוד", שכולל מספר סגולות, ושהא"ח מצטט ממנו את המרשם אני

---

[427] חמוי, האח נפשנו, ב' א'-ב'.

[428] חמוי, האח נפשנו, ב' ב'.

[429] דוגמאות נוספות לכך, ראו: אריכות ימים, חמוי, האח נפשנו, ג' א'; בנים, חמוי, האח נפשנו, ח' א'; גניבה, חמוי, דבק מא"ח, מא' ב'; דרך, חמוי, דבק מא"ח, מה' א'.

[430] ראובן בן אברהם, דרך ישרה.

[431] הלפרין, מפעלות אלהים.

[432] ביניש, אמתחת בנימין.

[433] סימנר, זכירה.

[434] אליהו בן יהודה, תולדות אדם.

[435] ביניש, שם טוב קטן.

יהודי, וכמו "ספר החיים" מאת שמעון פרנקפורט, שעוסק גם בסגולות. את המקור לשילוב ענייני מוסר ביחד עם דיונים מאגיים יש למצוא, כך אני סבור, בארבעה מקורות אשר מהם נטל הא"ח ביד רחבה.[436] במקורות אלה, אף על פי שאינם נחשבים לספרי סגולות, ניתן למצוא את השילוב בין מאגיה ודיונים מוסריים נרחבים, אם כי אינם נוקטים בשיטת העריכה של הא"ח.

א. עבודתו של אליהו בן אברהם שלמה הכהן האיתמרי. המוזכר בכמאה מובאות בספרי הסגולות של הא"ח. עיקר המובאות הן מספרו "מדרש תלפיות" המכיל נושאים רבים ומגוונים, בהם גם מאגיה ומוסר.

ב. החיד"א,[437] שממזג בחלק מספריו בין מאגיה ומוסר, בעיקר בספרו "מדבר קדמות",[438] המהווה מקור חשוב בכתבי הא"ח.[439] ספר זה עוסק בעיקר בקבלה ומשלב גם מאגיה[440] ומוסר.

ג. "ספר חסידים", המכיל גם דיונים מוסריים ועניינים מאגיים, וממנו נוטל הא"ח כחמישים מובאות המאששות את עיסוקיו המאגיים.[441]

ד. ספריו של הרב חיים פאלאג'י, הוא החבי"ף, אותו הא"ח רואה כמורהו, עוסקים גם במאגיה וגם במוסר. למרות שהא"ח הושפע רבות ממקורות רבים, ולמעשה עיקר עבודתו היא ליקוט מספרי סגולות, ספרי מוסר והלכה, הוא פיתח בכתביו קול אישי, הבא לידי ביטוי בדרך העריכה הייחודית, שבה ביקש לשלב באופן אפקטיבי דיון על ערכי מוסר בד בבד עם מרשמים מאגיים.

---

[436] אף על פי שהחיד"א, אליהו בן אברהם וספר חסידים מהווים מקור חשוב בכתבי הא"ח, אין לבטל את חלקם של מאות הספרים הנוספים, חלקם ספרי מוסר, חלקם ספרי הלכה וחלקם מאגיים, המוזכרים מספר פעמים מצומצם בכתבי הא"ח בענייני מוסר, אך ביחד נפחם עצום. כוונתי לספרים כמו "ספר חרדים", "תומר דבורה", "לקח טוב", "כסף נבחר", "יערות דבש" ורבים וטובים אחרים שתקצר היריעה מלפרטם.

[437] על כך ראו בסעיף 2.1.2 "הא"ח והחיד"א" .

[438] חיד"א, מדבר קדמות.

[439] מספר זה מביא הא"ח כארבעים עניינים העוסקים מעט במוסר ורובם במאגיה וקבלה.

[440] ראו לדוגמה: מדבר קדמות, ערך "אזוב", ג' א'; ערך "כסף" דף יא' ע"ב.

[441] עיינו לדוגמה בדיוני על "חכמת היד והפרצוף" כיצד הא"ח משתמש בספר חסידים להצדקת עיסוקו בתורה זו.

האמצעים הספרותיים בדיוניו המוסריים של הא"ח

בדיוניו המוסריים שטח הא"ח את דבריו במספר דרכים ספרותיות, בחלקן השתמש בצמצום, כגון מדרשים,[442] משלים,[443] מעשיות,[444] אנקדוטות מחייו,[445] אכסמפלום,[446] הפניות לקריאה נוספת,[447] ובחלקן השתמש בהרחבה. ברצוני לנתח אחדות מהן, כדי לעמוד במקצת על שיטתו:

א. פולמוס[448]– במספר מקומות בספריו דן הא"ח, לעתים בהרחבה ולעתים בקיצור, במספר פולמוסים. אני סבור שמטרתו של דיון זה, מלבד תאוות ההתנצחות, ומלבד אפולוגטיקה מול מבקריו, היא להעביר מסר מוסרי זה או אחר.

[442] במספר מקומות מצומצם נהג הא"ח לצטט מדרשים שלמים, אותם ליווה בפתיח משלו המדגיש את הרעיון המוסרי באותו מדרש. דוגמה לכך נמצאת בהקדמתו של הא"ח ל"אגרת יהושע" המובאת בשלמותה בספרו "דבק מא"ח". ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף ו' ע"ב- דף ז' ע"ב. הא"ח אינו מציין את המקור לאגרת זו, שהוא "ספר היוחסין", (ראו: זכות, יוחסין, דף קנג' ע"א- דף קנה' ע"א), למרות שהכירו, ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף קיח' ע"א. "עיני ראתה בס' יוחסין דפוס קראקא". מתוך השוואה למקור עולה כי הא"ח מוסיף את המילים הבאות שמטרתן להדגיש את הלקח המוסרי : "אגרת – ראיתי להודיעך באגרת הלזה למען תבין את מעשה ה' הנורא ובו אתה תדע כי אין כה' אלוהינו וזה נסחה נמצא במדרש...[מכאן דברי הא"ח שווים למקור]". דוגמאות נוספות לשימוש במדרשים: חמוי, דבק מא"ח, דף קי' ע"ב- דף קיא' ע"א; חמוי, נפלאים מעשיך, דף כ' ע"א- ע"ב.

[443] ראו לדוגמה: חמוי, דבק מא"ח, דף ט' ע"ב; חמוי, דבק מא"ח, דף יא' ע"א.

[444] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף ט' ע"א.

[445] ראו לדוגמה: חמוי, דבק מא"ח, דף יט' ע"א; חמוי, דבק מא"חדף נח' ע"ב; חמוי, דבק מא"ח, דף קב' ע"ב.

[446] ראו: חמוי, דבק מא"ח, דף טו' ע"א-ע"ב.

[447] ראו: חמוי, שם, דף יד' ע"ב.

[448] חמוי, דבק מא"ח, דף יא' ע"א; בית הכפורת, דף קצג' ע"א; בית אל, דף עח' ע"ב- דף עט' ע"ב; חמוי, אביעה חידות, דף לח' ע"א-ע"ב. בפולמוס זה כנגד ההשכלה כבר דנתי בהרחבה בסעיף "מקורותיו הנוכריים של הא"ח".

ב. הספדים[449]– מלבד היותם ענף הכנסה אצל הא"ח,[450] ההספדים היו עבורו גם כלי להדגשת רעיונות מוסריים, כפי שניתן להתרשם מתוכנם.

ג. הרצאה – לרוב נקט הא"ח בדרך של הרצאה מלומדה, המלווה במובאות שנועדו לאשש את משנתו המוסרית כפי שנראה להלן בשתי דוגמאות:

1. "**אהבה** זה כלל גדול בתורה ואהבת לרעך כמוך להורות שלא יש שום הפרש בין אדם לחברו בין עשיר לעני בין כעור בין יפה הכל במדרגה אחת צריך לאהוב זה לזה כי באהבה מייחד השם. וזהו רמזו בפ' [בפסוק] ואהבת לרעך כמוך ר"ל [רוצה לומר] כשיש אהבה בין אדם לחברו יהיה השם שלם וז"ש [וזה שאמר] יהונתן לדוד נפלאת אהבתך לי מאהבת נשים[451] וכי יהונתן רועה זונות היה ח"ו [חס וחלילה] שכ"כ [שכך כתוב] אוהב נשים אלא ידוע מאמרם ז"ל איש ואישה שזכו שם י"ה ביניהם[452] דהיינו יו"ד באיש וה"א באישה נמצא חצי שם ביניהם אבל איש ואיש שזכו שר"ל [שרוצה לומר] שיש אהבה ביניהם זה יש לו אהבה י"ג גימטריה וזה יש לו אהבה גימטריה י"ג הרי כ"ו השם השלם וז"א נפלאתה אהבתך לי מאהבת נשים שאהבת נשים הוא חצי השם אבל אתה ואני שם שלם ומשלימים השם וזהו רמז מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי[453] ר"ל [רוצה לומר] כי חד"א גי' [גימטריה] י"ג זה יש אהבה חד"א גי' י"ג וזה יש אהבה ולא פליגי ונשאר השם שלם"[454]

---

[449] ראו לדוגמה: חמוי, דבק מא"ח, דף מז' ע"א- דף מט' ע"ב; חמוי, דבק מא"ח, דף מט' ע"ב- דף נא' ע"ב. אודות ההספדים ביהדות המזרח ובפרט במצרים באותה תקופה, ראו: אילן, הספדים.

[450] "הספד שדרשתי בתשלום". חמוי, דבק מא"ח, דף מט' ע"ב.

[451] שמואל ב', א' כ"ו. "צַר-לִי עָלֶיךָ, אָחִי יְהוֹנָתָן--נָעַמְתָּ לִי, מְאֹד; נִפְלְאַתָה אַהֲבָתְךָ לִי, מֵאַהֲבַת נָשִׁים:"

[452] "דריש ר"ע: איש ואשה, זכו - שכינה ביניהן, לא זכו - אש אוכלתן". תלמוד בבלי מסכת סוטה דף יז' א'. בדבריו נסמך הא"ח על פירוש רש"י לדברי רבי עקיבא: "שכינה ביניהם - שהרי חלק את שמו ושיכנו ביניהן יו"ד באיש וה"י באשה. לא זכו אש אוכלתן - שהקב"ה מסלק שמו מביניהן ונמצאו אש ואש." מדברי רש"י עולה ששם השם במקרה זה הוא "יה".

[453] תלמוד בבלי מסכת חולין דף קיד' עמוד א'. ביטוי תלמודי שמשמעו: כל אחד משני החכמים אמר דבר ואין מחלוקת ביניהם, שני הדברים שנאמרו בנושאים קרובים אינם עניין של חילוקי דעות בין אומריהם, אלא כל אחד אמר מה שאמר בנושא אחר ואין בכך כדי לשלול את דבריו של החכם האחר.

[454] חמוי, האח נפשנו, דף ב' ע"א- ע"ב.

בדיון זה הא"ח מבקש לקדם את פרשנותו לרעיון המוסרי שניצב מאחורי הפסוק "ואהבת לרעך כמוך". בפתיחה טוען הא"ח כי האהבה בין אדם לחברו יש בה לייחד את שם ה'. במילים אחרות, האהבה בין אדם לחברו יש בה לתקן עולמות עליונים. "כשיש אהבה בין אדם לחברו יהיה השם שלם". לאחר מכן הא"ח מפתח את הרעיון בהדרגה תוך כדי שימוש במובאות אותן התאים לצרכיו. הא"ח פונה באמצעות גימטריות לפרשנות מקורית, כך אני סבור, לאהבת דוד ויהונתן על דרך הגימטרייה, שממנה עולה שוב הטענה כי האהבה בין איש לאיש נעלה על האהבה בין איש לאישה, משום שיש בכוחה להשלים את שם השם.

ברצוני לציין, במלוא הזהירות, שדברים אלה מעניינים לאור הרמיזות אודות התנהגותו המינית בתקופת שהותו באיזמיר, ולאור העימות בין הא"ח לבין שלמה בכור חוצין. בעימות זה מאשים הא"ח את בכור חוצין במשכב זכר, וזאת כתגובת נגד ל"שם רע" שיצא כנגדו בבגדד, שם רע שטיבו אינו ידוע. יש לזכור כי "שם רע" יצא כנגדו גם באלג'יר, וגם שם לא נזכר מה טיבו של שם זה. עוד הוא הואשם בעשיית "נאצות במבואות נוכריות". על כך ועוד עמדתי בפרק הביוגרפי. לכך נוסיף, כי בכתביו מציע הא"ח מרשם מאגי העוסק באהבת גברים, אולם לא ברור אם ההקשר הוא מיני:

> להבעיר אהבה בין איש לאשתו ובין אדם לחברו, אף על פי שהוא שונא אותו. בדוק ומנוסה לאחר שיוצא המת מן הבית ב"מ [בר מינן] תקח ב' או ג' גחלים בוערות חיים מן האש שנעשה לסיבתו לחמם המים לרחיצתו, ואמור כך: כשם שהמת יצא מן הבית ולא יחזור עוד למקומו – כן לא יוכל פב"פ לעמוד כלל ועיקר עד שיאהב אותי אהבה עזה כאהבת דוד ויונתן מעתה ועד עולם, כך יאמר שלושה פעמים. ואח"כ תעשה מן הגחלים דק דק כעפר ותשליך בין רגליו, ולא יוכל לעמוד כלל ועיקר עד שיאהב אותו. בדוק ומנוסה.[455]

אפשר שמשני המרשמים האחרונים ומכלל העדויות אודות ה"שם הרע" שיצא לא"ח, יהיה ניתן להניח הנחות מסוימות אודות נטייתו המינית של הא"ח. אולם בכך נעשה עוול להא"ח ולפועלו, משום שלבד מעדויות אלו אין כרגע ביסוס נוסף לכל הנחה אודות התנהגותו המינית. אכן, רוב חייו היה הא"ח גלמוד,

[455] חמוי, האח נפשנו, דף ב' עמ' ב'.

ללא אישה שתחלוק עמו את יצועו. אני סבור שעניין זה הכביד עליו, מן הסתם, לאור הפיתויים שנחשף אליהם במסעותיו. יתר על כן, על פי המתואר בעיתונות בבגדד, מראהו החיצוני היה מרשים מאוד. גם עניין זה, כך אני סבור, העצים את הפיתויים שניקרו בדרכו. הסובבים אותו היו ערים לבדידותו, כפי שצוין בהסכמת "רבני הישיבה הכללית בליוורנו" לספרו "דבק מא"ח". הללו, שהיו ידידיו, ביקשו שיישא אישה ויקים בית. בדידות בולטת זו הייתה, מן הסתם, כלי ניגוח רב עוצמה ביד שונאיו, והוא אכן העמיד שונאים רבים. מן הסתם, אורח חיים זה היווה מצע נוח להטחת האשמות בהא"ח בנוגע להתנהגותו המינית. לעת עתה, לאור העדויות שבידנו, יש לבטל הנחה זו. במיוחד לאור הקפדתו של הא"ח על שמירת המצוות קלה כחמורה, [456] הקפדה שהובילה אותו לפולמוסים רבים, שלעיתים אף הביאוהו אל עברי פי פחת. וגם לאור תפיסתו העצמית כמורה מוסר. לשם חקירת חייו האישיים של הא"ח ויחסו לנשים יש צורך במחקר ביוגרפי מעמיק, שלא כאן מקומו.

2. [457] "**יצה"ר** [יצר הרע] כי תצא למלחמה על אויבך אמרז"ל [אמרו רבותנו ז"ל] במלחמת יצה"ר הכתוב מדבר שהוא אויב הפנימי והיא מלחמת הרשות שמורה התר ורשות לעשות כל מאווי לבו וראיתי בספר חוות יאיר להרב אברהם כהן פורטו ז"ל באות תי"ו שכתב תצ"א נוטריקון תורה צדקה אמונה שע"י [שעל ידי] שלושה אלו מגן ורמח להלחם נגד היצה"ר שהוא מלחמת הרשות וזהו שאמרז"ל הוו זהירים ברשות[458] ועל פי דרכו אפשר לומר דהיינו תורה כמ"ש [כמו שנאמר] ז"ל פ"ק דקידושין[459] אמר הקב"ה בראתי לו תור'

---

[456] אם כי, האיסור כנגד אהבה בין גברים במישור המיני במקורות היהודיים אינו גורף והוא כנראה אפשרי. על כך, ראו: בויארין, רבנים; על עניינים באימפריה העות'מנית, ראו: בן נאה, משכב; על מרשם העוסק בכך מן הגניזה הקהירית ראו: פז-סער, הצלחה, עמ' 115-120.

[457] הקטע נכתב באופן רציף ואין בו סימני פיסוק. על מנת להקל את הקריאה חילקתי אותו לפסקאות.

[458] מקורה של אמרה זו הוא במסכת אבות: "הוו זהירין ברשות שאין מקרבין לו לאדם אלא לצורך עצמן נראין כאוהבין בשעת הנאתן ואין עומדין לו לאדם בשעת דחקו". משנה, מסכת אבות, פרק ב' משנה ג'. הפרשנות למשנה זו גורסת: "הרשות - פי' רבינו חננאל עול מלכות עובדי כוכבים כדאמר במסכת אבות (פ"ב מ"ג) הוו זהירין ברשות ורש"י פירש נושה". תוספות מסכת עירובין דף מא' ע"ב. ניכר שפרשנותו של הא"ח שונה מן המקובל.

[459] "כך הקב"ה אמר להם לישראל: בני, בראתי יצר הרע ובראתי לו תורה תבלין". תלמוד בבלי מסכת קידושין דף ל' ע"ב.

תבלין צדקה כמ"שה [כמו שאמר הכתוב] וצדקה תציל ממוות[460] והחוטא נקרא מת[461] וע"י הצדקה נצול מהחטא אמונה רמז לעבודה וכתב מרן החבי"ף בנפ"ח [נפש חיים] מערכה זו אות ע"ה וז"ל [וזה לשונו] העובד את ה' מאהבה מנצח ליצה"ר.[462] עתה זהו כונת הכתוב כ"י תצ"א למלחמה ר"ת כ'לים י'ש והם תצא ת'ורה צ'דקה א'מונה למלחמה על אויבך וזה יצה"ר אזי ונתנו ה' אלהיך בידך ותוכל לו."[463]

מטרתו של הא"ח בדיון זה היא למסור בידי הקורא כלים למלחמה ביצר הרע. בפתיחת דבריו מגדיר הא"ח את יצה"ר ואת טיב המלחמה בו. קרי, מלחמה ברשות שאדם נותן לעצמו לעשות ככל העולה על רוחו, והרשות הזו היא יצה"ר. לכאורה נראה כי פתיחה זו היא פרי הגותו, אך למעשה מדובר בציטוט מ"חוות יאיר" שלא נמסר במקומו.[464] אולם לרעיון זה מקורות קדומים יותר.[465] בהמשך דבריו מרחיב הא"ח את

---

[460] משלי, י' ב'. "לֹא יוֹעִילוּ אוֹצָרוֹת רֶשַׁע וּצְדָקָה תַּצִּיל מִמָּוֶת:"; משלי, יא' ד'. "לֹא יוֹעִיל הוֹן בְּיוֹם עֶבְרָה וּצְדָקָה תַּצִּיל מִמָּוֶת:"

[461] המקור לרעיון זה נמצא בתלמוד הבבלי: "אלו רשעים שבחייהם קרויין מתים". בבלי ברכות, דף יח' ע"א. אני משער שדברי הא"ח נלקחו מספר "מגלה צפונות" שחיבר כהנא רבא, הוא אליהו בן אברהם שלמה הכהן, מחבר "מדרש תלפיות". הא"ח הכיר את ספריו של הכהן, ובתוכם גם ספר זה, ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, דף ע' ע"א. הא"ח אינו מזכיר את מקור הציטוט. להלן המקור: "כלומר וכנעשה המשכן והוקם הוקם גם כן העולם שלא ימוט ויחזור לתהו ובהו וכיון שבמעשה המשכן חזר העולם לאיתנו הראשון ובברית חדשה דמי לכן בדבר ויהי נועם ה' אלהינו שמעשה ידנו היינו המשכן נתכונן העולם עמו וכוננה עלינו גם כן להחזירנו ברית חדשה אעפ"י שחטאנו בעגל והחוטא נקרא מת". מגלה צפונות, דף קח' ע"א. במקום אחר הא"ח משתמש בציטטה זו בהקשר שונה, ואף שם אינו מציין את המקור: "בעשרת ימי תשובה אומרים מי כמוך. ומה שתיקנו לומר זה לפי שהברכה היא מחיה המתים. והחוטא נקרא מת. וכשנסלח לו נקרא חי. ולזה אומרים זוכר יצוריו החטאים ומוחל להם וזהו מחיה המתים". בית אל, קכד' א'. דברים דומים, אך בנוסח אחר, כותב החבי"ף שהא"ח רואהו כמורו: "כי כמו שהלחם קיום הגוף כן המצוות המעשיו' [המעשיות] קיום הנפש ובהעדרם רשעים בחייהם קרוים מתים" פאלאג'י, נפש חיים, פתיחה, דף ג' ע"א.

[462] הציטוט חלקי ואינו מדויק, ונראה גם שהוא הופך לכאורה את כוונת הכתוב, כפי שעולה עם ההשוואה למקור: "העובד את ה' מאהבה עושה ליצה"ר טוב כא"א ע"ה [אברהם אבינו עליו השלום] אך העובד מיראה זוכה להרוג יצה"ר" פאלאג'י, נפש חיים, דף קא' ע"א.

[463] חמוי, האח נפשנו, דף נה' ע"א.

[464] כך נכתב במקור: "כי תצא למלחמה תורה צדקה אמונה שלושה אלו מגן ורומח להלח' נגד יצה"ר שהוא מלחמת הרש' [רשות] מורה היתר ורשות לעשות כל מאוי לבו." חוות יאיר, דף לט' ע"ב.

[465] על מקורותיו של רעיון המלחמה הפנימית, ראו: אידל, מלחמת.

הציטוט מ"חות יאיר", שהוא לב הדיון, ושבו נמסרים הכלים למלחמה ביצה"ר. בתום הציטוט מרחיב הא"ח במובאות נוספות באשר לטיבו של כל כלי. הא"ח ערך שינויים במובאות אלה כדי שיתאימו לצרכיו. בסיפא מוסיף הא"ח סיכום לקטע זה, שרובו חזרה על דברי "חוות יאיר" בתוספת נוטריקון למילה "כי", שככל הנראה הוא פרי מחשבתו.

אם אנסה לעמוד על שיטת עבודתו של הא"ח בהרצאותיו המוסריות, ניתן לומר כי תחילה הוא מגדיר את מטרת הדיון ולאחר מכן הוא נעזר במובאות לביסוס דבריו. נראה גם שאינו נרתע מלשנות במעט את הציטוטים כדי שיתאימו לצרכיו. את זאת ניתן להסביר לקולה ולומר כי הא"ח נסמך לעתים על כוח זכרונו, כפי שהראיתי בסעיף "שיטת עבודתו של הא"ח", ומכאן השיבוש, או שבימי הא"ח ההקפדה על הדיוק בציטוטים אינה כה מחמירה, כפי שמקובל כיום במחקר. אולם בדיונים אלה, כך אני סבור, הא"ח הטה את הציטוטים במכוון על מנת להתאימם לצרכיו, בבחינת "המטרה מקדשת את האמצעים", ובכך יש להעיד במידת מה על ביטחונו העצמי של הא"ח. ברצוני לסכם דיון זה בדברים הבאים, בהם מגיש הא"ח דיון מוסרי בתבנית של מרשם מאגי. זהו למעשה זיקוק תפיסתו של הא"ח בדבר השילוב בין מאגיה למוסר. לדברים אלה מצאתי שתי מקבילות קודם ימיו של הא"ח, שאדון בהן בהמשך, ומקבילה אחת מאוחרת יותר:[466]

> סגולה לאדם אם חפץ להיות טוב יעקר שרשי הגאוה מלבו ויכתשם דק דק עד לעפר ויתיך אותו בכס'ף ח"ו [צ"ל חי- כספית] דהיינו כספין אפין חי בלשון ערבי בושה וירתיחם באש האהבה להבת שלהבת אדם לחברו עם מים מן מימי הענוה. עם מעט מתוק הלשון. ויבשם ברוח החן החסד והרחמים ואז יהיה אדם טוב.[467]

מקור השפעתו הוא ככל הנראה המרשם הבא מספרו של החיד"א "מדבר קדמות", שמצוטט אף הוא בספרו "דבק מא"ח".[468] להלן המרשם כפי שהוא מופיע ב"מדבר קדמות":

---

[466] ניתן למצוא ציטוט של דברים אלה, בשם הא"ח, מאוחר יותר ובשינויים קלים, ראו: זכרון יעקב יוסף, עמ' נז'.

[467] חמוי, אביעה חידות, דף מה' ע"א.

[468] חמוי, דבק מא"ח, דף פט' ע"א.

משקה שסידר אבי התעודה הרמב"ם ז"ל לחולי הנפש בריש ס' הנמצא שחיבר והוא נדפס בשלוניקי שנת ויש"ם מדבר"ה כעדן[469] וז"ל: משקה התועלת והבטחון קח שרשי השבח וההודאה ועיקרי השמחה והבטחון הסר מהם גרעיני היגון והדאגה וקח פרח רמוני הדעת והתבונה ושרשי ההמתנה וההסתפקות ותכתוש הכל במכתשת השפלות ובשל הכל בכלי הענוה ותלוש אותם במתק שפתיים ותמרוס[470] הכל במי החן והחסד והשקה לחולה ממחלת היאוש שני יעים בכל בקר ובכל ערב עם ג' יעים מימי הסברא והאמצעיות ותנקה הכל מפסולת הכעס והקפדנות ותערב הכל בתמצית הסבלנות לרצון יתברך אדון השבח וההודאה והשקהו בכלי שבחו יתברך על כל וינוח החולה וישקוט.[471]

אולם, מקורו של המרשם הוא ככל הנראה בשירו של יהודה אלחריזי "רפואת הגוויה" שנדפס בספר "ליקוטי הפרדס", אשר וריאציה שלו מופיעה בספר "מדרש תלפיות".[472] מרשם זה, על הנוסחים השונים שלו, נועד ל"חולי הנפש". הכוונה היא להידרדרות מוסרית, לחוסר היכולת להבחין בין טוב ובין רע.[473] הא"ח מנסח זאת: "אם חפץ להיות טוב". בעזרת התבנית הזו של מרשם פסאודו-מאגי, הנוטל הגדרות מופשטות ומגשימן במטרה לאפשר פעולה פיזית, שכמובן אינה אפשרית, כמו: "וקח פרח רמוני הדעת והתבונה ושרשי ההמתנה וההסתפקות ותכתוש הכל במכתשת השפלות". תבנית זו משמשת את הא"ח ככלי ליציקת מידות מוסריות. אפשר להכביר על מרשם זה מילים ולתאר בהרחבה את השילוב שהא"ח עורך בין מונחים וחומרים מעולם המאגיה לקידום רעיון מוסרי. אולם, מעבר לכך, יש לראות במרשם זה את סך התכונות שהא"ח סבר כי

---

[469] הספר הבא: שמואל בן חביב דה וידאש, פירוש מגילת איכה, שלוניקי שנ"ו.

[470] מרס - ערבב ובחש.

[471] חיד"א, מדבר קדמות, עמ' קה'.

[472] ראו: http://notrikon.blogspot.co.il/2011/07/normal-0-false-false-false-en-us-x-none.html. תודה לפרופ' גדעון בוהק על ההפנייה.

[473] לפי הגדרתו של הרמב"ם: "כן חולי הנפשות, רצוני לומר: הרעים ובעלי החסרונות, ידמה להם במה שהן רעות הן טובות, ובמה שהן טובות הן רעות." שילת, הקדמה, עמ' רל"ג.

ראוי שיהיו באדם ושאותן ביקש להנחיל לקוראיו. יחד עם הדרך האפקטיבית, לסברתו של הא"ח, לקידום רעיונות מוסריים – באמצעות המאגיה.

נספח 5: טבלת המקורות האסטרולוגיים.

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
"אמונת חכמים". דבק מא"ח, דף ל' ע"א.	טיבם של הכוכבים במערכת האסטרולוגית.	אביעד שר שלום באזילה, אמונת חכמים, יוהנסבורג, תרי"ט (1859).	בספר זה יש דיונים באסטרולוגיה, ראו לדוגמה: פרק א', דף ה' ע"א- ע"א. אביעד שר שלום באזילה היה הראשון בעולם היהודי שפרסם לוח יומי עם ציון האירועים שקרו בעבר מדי יום ביומו.[474]
"ומספרי תיכונה המיוחסים לאבן עזרא". דבק מא"ח, דף כו' ע"א.	הפנייה כללית.	אברהם אבן עזרא	לא צוין שם חיבור.
1. "ומשפטי הכוכבים". נפלאים מעשיך, דף נ' ע"ב.	1.כוחות האדם ואיברי הגוף עליהם ממונים הכוכבים.	אברהם אבן עזרא, משפטי הכוכבים, כתב יד.	בימי הא"ח ספר זה עדיין לא ראה אור בדפוס.
2. "ס' משפטי הכוכבים להראב"ע ז"ל". אביעה חידות, דף כ' ע"ב.	2. הורולוגיה. שעות ליציאה לדרך והכוכב הממונה עליהן.		
3. "ספר משפטי הכוכבים לראב"ע ז"ל".אביעה חידות, דף נג' ע"א.	3. התאמה בין המזלות.		
4. "ובס' משפט הכוכבים להראב"ע", אביעה חידות, דף נד' ע"ב.	4. הורולוגיה.		
"כ"כ החס"ל ד"כ ע"ב". אביעה חידות, דף מח' ע"א.	ימים הטובים לנפילת אפיים.	אברהם אזולאי, חסד לאברהם (חס"ל), אמשטרדם, תמ"ה (1685).	הפניית הא"ח נכונה.
"ולהרב דרך אמונה". אביעה חידות, דף נד' ע"ב.	חשיבות גורל השעה.	אברהם ביבאגו, דרך אמונה, קונסטנטינופול, רפ"א (1521).	קיימים מספר ספרים הנושאים שם זה. אני סבור כי הכוונה לספר זה. דב שוורץ כותב על הוגה זה: "ביבגו הטיל ספק בקיום 'זאת החכמה' ואף טרח להבליט את מגבלותיה, אך לא דחה אותה מכל וכל." ראו: שוורץ, אסטרולוגיה, עמ' 290.

[474] על כך ראו: מלאכי, לוחות, עמ' 180-181. במאמר זה יש דיון קצר אודות שר שלום באזילה.

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
"הרב"ד פ"ד משנה ג'". דבק מא"ח, דף כט' ע"ב.	טיבם של הכוכבים במערכת האסטרולוגית.	אברהם בן דוד	כוונתו לראב"ד [רבי אברהם בן דוד]. הא"ח מתייחס לפרשנותו לספר היצירה, ראו: ספר, יצירה.
"ועיין לראב"ד [ר' אברהם בן דוד] בהשגותיו לרמב"ם הלכות תשובה סוף פרק ה'". דבק מא"ח, דף כה' ע"ב.	הקב"ה מסר את האדם ביד המזל.	בתוך: משה בן מיימון (רמב"ם), משנה תורה, ונציה, ש"י (1550).	ראו בספר זה: דף לב' ע"ב.
1."מהלכות הכוכבים". דבק מא"ח, דף לט' ע"א.	1. אסטרולוגיה על דרך הקבלה.	אברהם בר חייא, מהלכות הכוכבים, כתב יד.	ספר זה הודפס לראשונה בשנת 1960. אם כן, הא"ח השתמש בכתב יד.
2. "ספר מהלכות הכוכבים כנראה שהם מועתקים מס' פירוש כתר מלכות". דבק מא"ח, דף כט' ע"ב.	2. טיבם של הכוכבים במערכת.		
"ספר העבור". דבק מא"ח, דף לד' ע"א.	סקירת טבעם של הכוכבים.	אברהם בר חייא, ספר העבור, לונדון, תרי"א (1851).	אני סבור שמדובר בספר זה, אך קיים ספר נוסף בשם זה, שמחברו הוא אברהם אבן עזרא.
1. "כמ"ש הרב ר' אברהם בר חייא הספרדי בספרו צורת הארץ בהקדמתו". דבק מא"ח, דף לט' ע"א.	1.דיון המבדיל בין האסטרולוגיה ובין האסטרונומיה.	אברהם בר חייא, צורת הארץ, אופנבך, ת"ף (1720).	1. ראו בספר זה: דף א' ע"ב. נראה שהא"ח השמיט מן המובאה דברים שאינם לדעתו.
2. "צורת הארץ". דבק מא"ח, דף מ' ע"א.	2. שבעת האקלימים עליהם ממונים הכוכבים.		
3. "צורת הארץ",דבק מא"ח, לא' ב'.	3. סקירת טבעם של הכוכבים.		

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
1."והלבוש". האח נפשנו, דף מז' ע"ב.	1.ימי השובבים[475] מועילים בשנת העיבור.	אברהם יפה	הכוונה לאחד מספריו של אברהם יפה הנושאים את השם לבוש: לבוש החור, לבוש התכלת ועוד.
2. "הלבו"ש". דבק מא"ח, דף לד' ע"א.	2. סקירת טבעם של הכוכבים.		גם כאן הא"ח אינו מציין באיזה "לבוש" מדובר.
"חיי אברהם בהל' שבת סי תע"ז". האח נפשנו, דף סז' ע"ב.	הסכנה בשתיית מים במועדים מסוימים.	אברהם כאלפון, חיי אברהם, ליוורנו תקפ"ו (1826).	ראו בספר זה: סימן קע"ז, דף כו' ע"ב.
"הרב משכ"ת [משפט כתוב] יו"ד [יורה דיעה] סי קמ"ה". דבק מאח, דף ע' ע"א.	עשיית צורה לרפואה.	אברהם פינסו, משפט כתוב, שלוניקי תקנ"ח (1798).	ראו בספר זה: יורה דיעה, סימן קמא', דף ס' ע"א.
"וב' יד חרוצים יהיב טעמה ע"פ השכל ונימוסי הרפואה".אביעה חידות, פה' ב'.	טיבם של ימי החודש.	אברהם צהלון, יד חרוצים, ונציה שנ"ה (1595).	דף יד' עמ' א'- דף יז' עמ' א'.
1."ילקוט ראובני". דבק מא"ח, לח' א'.	1.אזור שליטת הכוכבים והמלאכים הממונים על הכוכבים.	אברהם ראובן האשקי הכהן, ילקוט ראובני, אמשטרדם ת"ס (1700).	1. ראו בספר זה: עמ' ז' ב'.
2. "ומהילקוט ראובני ס' בראשית דף ז' משם הפליאה". דבק מא"ח, כו' א.			2. דיון אסטרולוגי ארוך קיים בספר זה בעמ' ז' ב'.
"ס' ליקוטים מגורי האר"י ז"ל". אביעה חידות, מח' א'.	מובאה אסטרולוגית מן הרמב"ם.	אהרון קרדינא, ספר קרניים, ליוורנו תקפ"ה (1825).	ראו בספר זה: עט' ב', סימן כב'.

[475] ראשי תיבות של שש פרשיות השבוע: שמות, וארא, בא, בשלח, יתרו, משפטים יוצרים את הצירוף "שובבי"ם". הימים בהם קוראים פרשיות אלה נחשבים כימי תשובה.

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
"כתב הרב כהנא בס' עיני העדה ס' בשלח דק"ד" משם סה"ח [ספר חסידים]". האח נפשנו, דף נא' ע"א.	ימים הראויים ליציאה לדרך.	אליהו בן אברהם שלמה הכהן, עיני העדה, איזמיר, תרכ"ג (1864).	הפניית הא"ח נכונה.
"ועיין לידי"ן [ידיד נפשי] הרב המפורסם כמהר"א ן' אמוזג נר"ו בס"ה אם למקרא".	השפעת כוכב נוגה הובילה לחטא העגל.	אליהו בן-אמוזג, אם למקרא, ליוורנו תרכ"ב (1862).	
"ור"א מגרמיזא". דבק מא"ח, דף כו' ע"א.	הפנייה כללית.	אליעזר מגרמייזא, ספר הרוקח הגדול, ירושלים תש"כ (1960).	ראו לדוגמה בספר זה: עמ' קעו'.
"ספר הפליאה". דבק מא"ח, דף לז' ע"ב.	גזירת הכוכבים	אלקנה בן רב ירוחם בן אביגדור, ספר הקנה הוא ספר הפליאה, קאראץ תקמ"ד (1784).	בספר זה יש מספר דיונים באסטרולוגיה, ראו לדוגמה: דף לא' ע"א, דף לג' ע"ב, דף נג' ע"ב.
"כמ"ש הרב קנה חכמה די"ב ע"א באורך". אביעה חידות, דף מט' ע"ב.	בתוך דיון על אמיתות האסטרולוגיה.	אלקנה בן רב ירוחם בן אביגדור, קנה חכמה קנה בינה, פראג, ש"ע (1610).	בספר זה קיימים דיונים אסטרולוגיים, ראו לדוגמה: דף לז' ע"ב.
"עיני ראתה בסכ"י באוצר הספרים בפירנצי "נפלאים מעשיך, דף מ' ע"א.	"ושם כתוב לאמר דיומין אלין טוב למפיק בארחא [אלו הימים שטוב לצאת בהם לדרך]".	אנונימי, כתב יד.	הא"ח אינו מציין את מספרו של כתב היד.

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
"ראתה עיני בס' אותות השמים כ"י משנת התקס"ה וכתוב שם שהמחבר העתיקו מס' שנקרא מאיסטרו ליאון פרנקו שנת הרס"ח".אביעה חידות, דף מז' ע"ב.	"שאלו הימים קבלה איש מפי איש עד עזרא הסופר שמושן וסגולתן"	אנונימי, כתב יד.	מדובר בכתב יד "חזון עזרא" (Revelation of Ezra).[476]
"ספר קבלה כ"י ולא ידעתי למי מקדושים אשר בארץ ז"ל." דבק מא"ח, דף סא' ע"ב.	המלאכים הממונים על שנים עשר המזלות.	אנונימי, כתב יד.	
"כל זה נמצא... בס' רפואות וסגולות כ"י". דבק מא"ח, דף פ' ע"א.		אנונימי, רפואות וסגולות כתב-יד.	בקטלוג כתבי היד בספרייה הלאומית יש עשרות כתבי יד הנושאים שם זה.
"בס' שמוש המזלות ושמוש המשרתים". נפלאים מעשיך, דף נ' ע"ב.	כוחות האדם ואיברי הגוף עליהם ממונים הכוכבים.	אנונימי, שימוש המזלות, כתב יד.	לא נמצא כותר בשם זה. חיבור דומה לתיאור הא"ח: כתב יד שמספרו בקטלוג כתבי יד של הספרייה הלאומית הוא: F137.
"אילן הקדוש כתיבת יד אשר ראיתי בבית גנזי האי גברא דחשיב ה"ר יוסף מונטיפיורי". דבק מא"ח, דף לט' ע"א.	אסטרולוגיה על דרך הקבלה.	אנונימי, אילן קדוש, כתב יד.	
" וס' גורל החול לטאמטא"מי ולהודי וזאנטי"	הורולוגיה.	אנונימי, כתב יד, ספר גורל החול.	
"ס' עתידות" נפלאים מעשיך, דף מא' ע"א.	טיבם של ימי החודש.	אנונימי, כתב יד.	ראו דיון על ספר זה בסעיף "כירומנטיה ופיזיוגנומיה" בעבודתי זו.
"ראיתי ספר כת"י זה שמו ספר המלאך המשיב". נפלאים מעשיך, דף מה' ע"ב.	נרמז שבספר זה עוסקים בהמשכת רוחות.	אנונימי, ספר "המלאך המשיב", כתב יד.	
לדרש אלהים, דף נד' ע"ב.			

[476] ראו: לייכט, לקראת, עמ' 259; פינסי, עזרא, עמ' 601-604. בעמוד 601 המחבר מתאר את החיבור. התיאור מתאים לתיאורו של הא"ח: "The revelation of Ezra is a kalandologion, or almamac describing the nature of the year depending on the of the week on which the year begins."

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
"ומס' חכמת הכשדים." אביעה חידות, דף נד' ע"ב.	הורולוגיה.	אנונימי, ספר חכמת הכשדים, כתב יד.	כפי שעמד על כך מאיר בניהו,[477] מדובר בכתב היד שההדיר משה גאסטר.[478]
1. "ספר ידיעת הכוכבים כ"י ועיני ל'ו ראתה בכתבת יד לשון ערבי בגנזי אדוננו המלך יר"ה". דבק מא"ח, דף לח' ע"ב.	1. התאמה בין הכוכבים.	אנונימי, ספר ידיעת הכוכבים, כתב יד.	
2." ממה שראיתי בס' אחד בגנזי אדוננו המלך יר"ה [ירום הודו] בל"ע [בלשון ערבית] באותיות עבריות". דבק מא"ח, דף קטו' ע"א.	2. המשכת הכוכבים.		
"עיני ראתה בס' ק"ק [קדוש קדוש] את השם יטול סידורא דסדרא". נפלאים מעשיך, דף מא' ע"א.	טיבם של ימי החודש.	אנונימי, סידורא דסדרא.	נראה כי הכוונה לכתב יד הנקרא "סידורא דסיהרא" העוסק בטיבם של ימי החודש. ראו לדוגמה כתב יד שמספרו: F17347.
"בעל הבאר היטב בשם המהרי"ל". האח נפשנו, דף מח' ע"א.	ימים שראוי להתענות בהם בחודש אדר.	אריה רבינוביץ, באר היטב, ווילנא תרכ"ז (1867).	בספר זה כותב המחבר בהקדמתו: "כל היודע לחשוב תקופות ומזלות ואינו חושב הכתוב אומר ואת פועל ה' לא יביטו ומעשה ידיו לא ראו".
"כ"כ [כך כתב] הרב חידת שמשון ד"ח ע"ג". אביעה חידות, דף מו' ע"ב.	ימים טובים ורעים בחודש.	אשר אנשיל בר, חידת שמשון, פיורדא תקמ"ה (1785).	הפניית הא"ח כמעט נכונה. צ"ל ד"ח ע"ד.
"רבנו בחיי" ס' תשא." דבק מא"ח, דף כט' ע"ב.	טיבם של הכוכבים במערכת האסטרולוגית.	בחיי בן רב אשר, בחיי על התורה, ריווא דטרינטו, שי"ט (1559).	ראו בספר זה: דף קלט' ע"ב.

[477] ראו: בניהו, שושן, עמ' קצז', הערה 25.

[478] ראו: גאסטר, כשדים.

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
"יער לבנון". דבק מא"ח, דף לא' ע"ב.	סקירת טבעם של הכוכבים.	בנימין וולף איגר, כתב יד.	זהו מופע חד פעמי של חיבור זה בכתבי הא"ח. נראה כי מדובר בכתב יד מאת בנימין וולף איגר, שמספרו בקטלוג כתבי היד של הספרייה הלאומית הוא: F 39758.
"בנימין זאב". הא"ח נפשנו, דף סז' ע"ב.	הסכנה בשתיית מים בשעת בין השמשות.[479]	בנימין זאב מתתיה, בנימין זאב, ונציה, רצ"ח (1638).	ראו בספר זה: דף רסד' ע"ב, שאלה קסא'.
"הבע"ת". דבק מא"ח, דף פו' ע"ב.	הקבלה בין תקופות חייו של האדם ובין המזלות.	בעלי התוספות?	אין הפנייה מדויקת.
"ראשית לימודים". דבק מא"ח, דף לא' ע"ב.	סקירת טבעם של הכוכבים.	ברוך בריל לינדא, ראשית לימודים, ברלין, תקמ"ט (1789).	יש לציין שמדובר בספר העוסק באסטרונומיה באופן מדעי, בהתאם לרוח התקופה. המחבר נמנה על תנועת ההשכלה, ראו: שער ראשון, דף א' ע"א- דף ז' ע"א.
"נחמד ונעים". דבק מא"ח, דף כט' ע"ב.	טיבם של הכוכבים במערכת האסטרולוגית.	דוד גאנז, נחמד ונעים, יסניץ תק"ג (1743).	חיבור באסטרונומיה.
1. "ומועד דוד". האח נפשנו, דף מו' ע"ב וגם דף מז' ע"א.	1. הפנייה כללית.	דוד מילדולה, מועד דוד, אמשטרדם, ת"ק (1740).	ראו בספר מועד דוד: דף סב' ע"א- דף סג' ע"א. ההפניה בספרו אביעה חידות לספר "מועד דוד" נכונה, ראו: מועד דוד, דף יב' ע"ב.
2."וס' מועד דוד די"ב ע"ב". אביעה חידות , דף פה' ע"ב.	2. טעמן של תקופות השנה.		
3. "הרב מועד דוד". דבק מא"ח, דף קכא', ע"א.	3. אזהרה ממתן שתן בר"ח.		
"כתב רב שרירא גאון ז"ל וז"ל"אביעה חידות, דף פד' ע"א.	"לידע משפטי הימים בכל שנה ושנה"	הא"ח לא ציין את שם החיבור.	

[479] אודות איסור זה ראו: תא-שמע, איסור.

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
"הדר זקנים לבעלי התוספות", אביעה חידות, דף נב' ע"א.	כיצד נברא מזל בתולה.	הדר זקנים, בעלי התוספות, ליוורנו ת"ר (1840).	ראו ספר זה: דף ג' ע"ב.
1." הזה"ק". אביעה חידות, דף מט' ע"ב.	1.ראיות לעיסוק באסטרולוגיה.	זהר	2. זהר, פרשת פנחס, רטז'.
2. "זה"ק ס' פנחס כתוב לאמר כל בריין דעלמא קודם מתן תורה הוו תליין במזלא". נפלאים מעשיך, דף מט' ע"ב.	2. מי כפוף למזל.		
"מדרש שיר השירים". דבק מא"ח, דף לד' ע"א.	סקירת טבעם של הכוכבים.	זהר חדש, שלוניקי שנ"ז (1597).	מדרש שיר השירים נמצא בסוף ספר זה.
"פר"ח". דבק מא"ח, דף לד' ע"א.	סקירת טבעם של הכוכבים.	חזקיה דה סילווה, פרי חדש (פר"ח), אמשטרדם תקנ"ו (1796).	ראו בספר זה: דף ז' ע"א.
"ומהרח"ו". האח נפשנו, דף מו' ע"ב וגם דף מז' ע"א.	הפנייה כללית.	חיים ויטאל	הא"ח אינו מפנה לספר מסוים של מהרח"ו. אולם ניתן למצוא בספריו דיונים מעין אלה, ראו: חיים ויטאל, פרי עץ חיים, דוברובנה, תקס"ד (1804), דף יג' ע"ב- דף יד' ע"א. * יש עוד מספר הפניות כלליות לרבי חיים ויטאל, שלא הובאו בטבלה זו.
1. "תולדות השמים". דבק מא"ח, דף כט' ע"ב.	1. טיבם של הכוכבים במערכת האסטרולוגית.	חיים זליג סלונימסקי, תולדות השמים, ורשה, תקצ"ח (1838).	ספר זה עוסק באסטרונומיה.
3. "ספר תולדות השמים". דבק מא"ח , דף כו' ע"א.	2. הפניה כללית.		

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
"הרב מופה"ד חיד"א ז"ל בס' מדב"ק אות ט' משם הרב חינוך". האח נפשנו, דף סב' ע"ב.	ימים אסורים להפלגה, להשריית פשתן ועוד כמה מלאכות.	החיד"א, מדבר קדמות, ליוורנו, תקנ"ג (1793).	הפניית הא"ח אינה מדויקת, ראו: מדבר קדמות, אות ל' סעיף ט'.
"מצאתי בשם הגדולים". האח נפשנו, דף נג' ע"א.	גורל הילד עפ"י היום בו נולד.	החיד"א, שם הגדולים, ליוורנו, תקל"ד (1774).	לא נמסרה הפנייה מדויקת.
"ספר מראית העין". אביעה חידות, דף נד' ע"ב.	מדידת השעה: "והיא חכמה איומה ונפלאה עד למאד".	החיד"א, מראית העין, ליוורנו, תקס"ה (1805).	אין הפנייה מדויקת, אולם ראו בספר זה: דף ו' ע"א.
"ולהרב גן יה" להרב המקובל מהר"ר חיים מו"ץ ליטא ז"ל". דבק מא"ח, דף כו' ע"א.	הפניה כללית.	חיים מווידז, גן יה על ספר היצירה, ברסלויא, תקצ"א (1831).	ראו בספר זה: דף ט' ע"א-ע"ב.
"מוה"ר מרן החבי"ף משם הרוקח סי' ט' וז"ל". האח נפשנו, דף מט' ע"א.	מי"ז בתמוז עד ט"ב [ט' באב] אין לילך יחידי...".	חיים פאלאגי'	הא"ח אינו מציין את שם ספרו של החבי"ף.
"מרן החבי"ף ז"ל במל"ח ". האח נפשנו, דף מט' ע"א.	ימים להקזה	חיים פאלאג'י, מועד לכל חי, שלוניקי, תרכ"א (1861).	קיימות עוד מספר הפניות למל"ח אצל הא"ח, שלא צירפתי לטבלה זו. הא"ח נאמן למקור. ראו: מל"ח,דף ב' ע"ב.
"ס' נפ"ח". האח נפשנו, דף מו' ע"ב.	הפניה כללית	חיים פאלאג'י, נפש חיים, שלוניקי, תר"ב (1842).	בספר זה יש דיון המרולוגי, ראו: דף צב' ע"ב-דף צג' ע"א.
"וסר"ח כתב כי בחכמת המזלות יודעין עתידות". אביעה חידות, דף מט' ע"ב.	ראיות לעיסוק באסטרולוגיה.	חיים פאלאג'י, רוח חיים, איזמיר, תרל"ו (1876).	אני סבור שהכוונה לספר "רוח חיים" לרב חיים פאלאג'י. בספר יש עיסוק במזלות, ראו לדוגמה: רוח חיים, דף קע' ע"ב.

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
"כתב הרב חמ"י [חמדת הימים]". האח נפשנו, דף נ' ע"ב.		חמדת ימים, קושטא, תצ"ה (1735).	ראו לדוגמה בספר זה: דף כא' ע"א; דף לו' ע"ב; דף מח' ע"א.
1. "מעשה טוביה". דבק מא"ח, דף כט' ע"ב.	1. טיבם של הכוכבים במערכת האסטרולוגית.	טוביה כ"ץ, מעשה טוביה, ונציה, תמ"ז (1687).	1. ראו בספר זה: פרק תשיעי, דף נח' ע"א- דף נט' ע"א.
2. "ולהרב מעשה טוביה הרופא". דבק מא"ח, דף כו' ע"א.	2. הפניה כללית.		
"כוזרי". דבק מא"ח, דף לח' ע"ב.	"השפעת הכוכבים ושלטנותם".	יהודה הלוי, הכוזרי, ונציה, שנ"ד (1594).	הא"ח אינו מוסר מראה מקום, אך על האסטרולוגיה בהגותו של רבי יהודה הלוי, ראו: שוורץ, אסטרולוגיה, 31-61.
"ראיתי להרב נר מצוה ח"ב אות מ' וז"ל". האח נפשנו, דף לג' ע"א.	עיסוקו של הרמב"ם בתורות נסתר.	יהודה סיד, נר מצוה, שאלוניקי, תק"ע- תקע"א (1810-1811).	כאן הא"ח לא דייק בהפנייתו, ראו: נר מצוה, ח"ב, אות ל', דף עג' ע"ב.
."הרב כסאות לבית דוד בבית שלישי בשער טו"ב שם נאמר ע"ע [על ערך] הכוכבים. דבק מא"ח, דף כו' ע"ב.	אפיונם של הכוכבים.	יהודה עשהאל, כסאות לבית דוד, ורונה, ת"ט (1649).	ראו בספר זה: דף מא' ע"ב.
"וזה רמז הרב הגדול מו"ר יש"א ברכה נר"ו בס' הבהיר הנ"מ חינא וחיסדא ח"א ד"א וז"ל". האח נפשנו, דף עב' ע"א.	ימים מסוכנים האסורים לנישואין.	יהושע שלמה ארדיט, חינא וחסדא, איזמיר, תרכ"ד (1864).	הפניית הא"ח נכונה.
"עיין ס' מסתרי הגוים"	מקור שמם הלועזי של הכוכבים.	יוסף אריה טרצק, מסתרי הגוים הקדמונים, ורשה, תרל"ה (1875).	מדובר בספר של איש תקופת ההשכלה. ספר זה עוסק במיתולוגיה יוונית.
"דברי הימים". דבק מא"ח, דף מ' ע"ב.	שבעת סוגי האקלים עליהם ממונים הכוכבים.	יוסף הכהן, דברי הימים, אמשטרדם, תצ"ג (1733).	לא נמסרה הפנייה מדויקת.

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
"עוד ראיתי להרב יוסף אומץ אשכנזי סי' תתל"א". האח נפשנו, דף נא' ע"א.	מעלתם המאגית של ימי העומר.	יוסף יוזפא זליגמן הן, יוסף אומץ, זיטומיר, תר"ל (1870).	הפניית הא"ח נכונה, ראו: עמ' 122, סי' תתל"א.
"ויד יוסף". דבק מא"ח, דף פו' ע"ב.	הקבלה בין תקופות חייו של האדם למזלות.	יוסף צרפתי, יד יוסף, אמשטרדם, ת"ם (1680).	בספר זה יש דיונים אסטרולוגיים, ראו לדוגמה: דף ס' ע"א, דף קמה' ע"א.
"מגיד מישרים דמ"ד ע"ג". האח נפשנו, דף ט' ע"א.	ימים להזדווגות.	יוסף קארו, מגיד מישרים, ונציה, ת"ט (1649).	המובאה מדויקת. הא"ח מוסיף עליה: "למי שרוצה שיהיו בניו בעלי מז"ט ועשירים", אך ההפניה אינה מדויקת, ראו: מגיד מישרים, דף מו' ע"א.
"כמ"ש מרן בש"ע א"ח סי תק"ף". האח נפשנו, דף מו' ע"ב.	ימים שראוי להתענות בהם.	שולחן ערוך, סימן תק"ף.	הפניית הא"ח נכונה.
"היכל ה'". דבק מא"ח, דף לח' ע"ב.	"השפעת הכוכבים ושלטנותם".	יחיאל אשכנזי, היכל ה', ונציה, שס"א (1601).	ראו בספר זה: דף יז' ע"ב; דף כא' ע"ב.
"וס' עשר יריעות". דבק מא"ח, דף כו' ע"א.	הפניה כללית.	יחיאל אשכנזי, עשר יריעות, קושטא, רצ"ה (1535).	
"והרב סדר הדורות בס' ערכי הכנוים משם פסיקתא" דבק מא"ח, דף פו' ע"ב.	הקבלה בין תקופות חייו של האדם ובין המזלות.	יחיאל בן שלמה הלפרין, ערכי הכינוים, דירהנפורט, תקס"ו (1806).	בעל הספר "ערכי הכנוים" חבר את ספר "סדר הדורות". יחיאל בן שלמה הלפרין, סדר הדורות, קארלסרוא, תקכ"ט (1769).
"וס' אלפנ"גני אשר העתיקו הפילוסוף רבי יעקב ז"ל". דבק מא"ח, דף לט' ע"ב.	"הלוך הכוכבים והמזלות."	יעקב אנטולי, ספר התכונה או יסודות התכונה של אלפרגני, כתב יד.[480]	הא"ח מזכיר ספר זה בתוך דיון אסטרולוגי.

[480] עוד על חיבורים אלה, ראו: גוטהולד, המאבק, עמ' עה'.

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
"ומס' שושנת יעקב". דבק מא"ח, דף כו' ע"א.	הפנייה כללית.	יעקב בן מרדכי מפולדה, שושנת יעקב, אמשטרדם תס"ו (1706).	ראו בספר זה: הקדמה; פרק שלישי.
"כתב הרב מנחת יעקב סלת אות רי"ש". דבק מא"ח, דף עג' ע"א.	גורלה של השנה עפ"י סימנים שמופיעים בימי חודש טבת.	יעקב הכהן כ"ץ, מנחת יעקב סלת, ווילמרשרדארף, תפי"א (1751).	הפניית הא"ח נכונה. ראו בספר זה: דף נ' ע"ב.
"ספר העברונות". דבק מא"ח, דף לד' ע"א.	סקירת טבעם של הכוכבים.	יעקב מרקי, ספר העברונות, ריוה דטרנטו, שכ"א (1561).	ספר זה עוסק בלוח העברי, ומטבע הדברים עוסק באסטרונומיה.
"ומס' עובר אורח". האח נפשנו, דף מז' ע"א.	הפנייה כללית	יעקב נפתלי, עובר אורח, קרלסרוה, תקכ"ג (1763).	ראו בספר זה: דף קעה' ע"ב- דף קפג' ע"ב. בתוך דיון ארוך בענייני הלוח העברי.
"ומספר הזכירה". האח נפשנו, דף מז' ע"א.	הפנייה כללית.	יעקב סימנר, זכירה, המבורג, תס"ט (1709).	ראו לדוגמה בספר זה: דף מא' ע"א.
"כתב הרב יצחק דון אברבנאל בס"ה עטרת זקנים פי"א שכתב וז"ל" דבק מא"ח , דף כו' ע"א.	כל האומות מצויות תחת ממשלת הכוכבים והמזלות.	יצחק אברבנאל, עטרת זקנים, סביונטה, שי"ז (1557).	הפניית הא"ח נכונה. ראו בספר זה: דף יג' ע"ב.
"יסוד עולם". דבק מא"ח, דף לא' ע"ב.	סקירת טבעם של הכוכבים.	יצחק בן יוסף הישראלי, יסוד עולם, ברלין, תקל"ז (1777).	ספר זה עוסק בלוח העברי, ומטבע הדברים עוסק באסטרונומיה. יש דיונים על גלגל המזלות: דף יט' ע"א.
"נחלת בנימין" אביעה חידות, דף מט' ע"ב.	ראיות לעיסוק באסטרולוגיה.	יצחק בנימין וולף אשכנזי, נחלת בנימין, אמשטרדם, תמ"ב (1682).	ראו לדוגמה: נחלת בנימין, דף לח' ע"ב.

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
1."יצירה" דבק מא"ח, דף כא' ע"א.	1. אפיון המזלות.	יצירה, מנטובה, שכ"ב (1562).	
2. "וס' פירוש ס' יצירה להרב"ד ולהרמ"ב פ"ד משנה ג'". דבק מא"ח, דף כו' ע"א.	2. הפניה לדיון אסטרולוגי.		2. ראו בספר זה: דף לז' ע"א.
3. " ס' יצירה" אביעה חידות, דף מט' ע"ב.	3. ראיות לעיסוק באסטרולוגיה.		3. ראו לדוגמה בספר זה: דף פו' ע"א.
4. "ספר יצירה". דבק מא"ח, דף כט' ע"ב.	4. טיבם של הכוכבים במערכת האסטרולוגית.		
"ומס' חוקי חיים". האח נפשנו, דף מז' ע"א.	הפנייה כללית.	ישראל שמואל קאליפרי, חוקי חיים: פירוש לאורח חיים, סדילקוב, תקצ"ד (1834).	ראו לדוגמה בספר זה: דף קד' ע"ב.
"וס' פתחי י"ה". דבק מא"ח, דף כו' ע"א.	הפנייה כללית.	יששכר בר, פתחי-יה, פראג, שס"ט (1609).	ראו בספר זה שער ג'.
"והרב תיקון יששכר". האח נפשנו, דף מו' ע"ב.	הפנייה כללית.	יששכר סוסאן, תיקון יששכר, ונציה, של"ט (1779).	ראו בספר זה: דף קכג' ע"ב- דף קכד' ע"א, בתוך דיון ארוך בענייני הלוח העברי.
"מלחמות השם". דבק מא"ח, דף לא' ע"ב.	סקירת טבעם של הכוכבים.	לוי בן גרשון, מלחמות השם, ריוה דטרנטו, ש"ך (1560).	ראו לדוגמה בספר זה: דף ב' ע"א; דף ח' ע"ב.
"וס' קרא מקרא". האח נפשנו, דף מו' ע"ב.	הפנייה כללית.	מאיר בן חליפה ביקייאם, קרא מקר"ה, שלוניקי, תקי"ב (1752).	אין הפנייה למספר עמ'.

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
"מדרש קהלת". דבק מא"ח, דף לט' ע"א.	אסטרולוגיה על דרך הקבלה.	מדרש רבא, ונציה, שכ"ב (1566).	
"ס' מחזור ויטרי". דבק מא"ח, דף כו' ע"א.	הפניה כללית.	מחזור ויטרי, עם תוספות הגהות תיקונים וביאורים מאת שמעון הלוי הורוביץ, הוצאת "א", ירושלים, תשכ"ג (1963).	ספר זה הודפס לראשונה בשנת 1893.[481] אם כך, בדבריו מתייחס הא"ח לכתב יד של "מחזור ויטרי". במהדורה המודפסת ניתן למצוא מספר דיונים אסטרולוגיים, ראו לדוגמה: עמ' 496, 520, 715,
"המג"ע". אביעה חידות, דף מט' ע"ב.	ראיות לעיסוק באסטרולוגיה.	מיימוני, חבור משנה תורה עם המגדל עוז, ונציה, רפ"ד (1624).	ראו: מגדל עוז, הלכות יסודי תורה, פרק א' הלכה ט', דף יא' ע"א.
1."בס' צידה לדרך וזוודין קלילה במאמר א' כלל ה' פרק ז"ך ויע"ש." דבק מא"ח, דף כה' ע"ב.	1.על חלוקת גלגל המזלות.	מנחם אבן-זרח, צידה לדרך, (צל"ד), פררה שי"ד (1554).	1.עיינו בספר זה: דף כב' ע"א. הפניית הא"ח נכונה.
2. " כמ"ש שכתב הרב צידה לדרך להר"ם ן' זרח". נפלאים מעשיך, דף מט' ע"ב.	2. לכל מעלה בגלגל המזלות יש חשיבות.		2. ראו בספר זה: דף כז' ע"א.
"עיין הרב יו"ד מאמרות דנ"א ע"ב". נפלאים מעשיך, דף מט' ע"ב.	אברהם אבינו התגבר על גזירת המזל.	מנחם עזריה מפאנו, עשרה מאמרות, אמשטרדם, ת"ט(1649).	הא"ח השתמש במהדורה זו. מראה המקום נכון.

[481]מחזור ויטרי יצא לאור לראשונה ע"י חברת "מקיצי נרדמים" בשנת 1893, כפי מציין זאת המהדיר שמעון הלוי הורוביץ, ראו: הורוביץ, ויטרי, עמ' 1.

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
"הרמ"ב פ"ד משנה ג'". דבק מא"ח, דף כט' ע"ב.	טיבם של הכוכבים.	משה בוטריל	רבי משה בוטריל. הא"ח מתייחס לפרשנותו של הרמ"ב לספר היצירה.
1."והיא מדברי הרמב"ן בתשובותיו סי' [סימן] רע"ו רפ"ב ורל"ו וש"כ". האח נפשנו, דף עא' ע"ב.	1."אין נושאין נשים אלא במילוי הלבנה".	משה בן נחמן (רמב"ן), שאלות ותשובות, ונציה רע"ט (1519).	1.הפניות הא"ח שגויות, בכולן אין דיון בנושא ההפניה.
2. "ועיין להרמב"ן ס' [סימן] רפ"ג בתשובותיו "דבק מא"ח, דף כה' ע"ב.	2. הקב"ה מסר את האדם ביד המזל.		2. בסימן זה אין דיון במזלות.
"כתב הרמז ז"ל בס' יודעי בינה דף כ"ב ע"ב". דבק מא"ח, דף קטו' ע"א.	המשכת הכוכבים	משה זכות בתוך: יוסף חמיץ, יודעי בינה, ונציה, תי"ח (1658).[482]	
1."חקי דרך". אביעה חידות, דף כ' ע"ב.	אזהרה מפני שעה מסוכנת.	משה יקותיאל קופמאן הכהן, חקי דרך, סדילקוב, תקצ"ד (1834).	1. ראו בחוקי הדרך: עמ' 17 א'.
4. אביעה חידות, דף כד' ע"א.			2. ראו בחוקי הדרך: עמ' 16 ב'.
"לימודי הטבע". דבק מא"ח, דף לו' ע"א.	סקירת טבעם של הכוכבים.	משה מרדכי יאוול, לימודי הטבע, טשרנוביץ, תקט"ז (1756).	יש לציין שמדובר בספר העוסק באסטרונומיה באופן מדעי, בהתאם לרוח התקופה.
"אור נערב". דבק מא"ח, דף לט' ע"א.	אסטרולוגיה על דרך הקבלה.	משה קורדוברו, אור נערב, ונציה, שמ"ו (1586).	מעיון בספר עולה שדיונים אסטרולוגיים נעדרים ממנו. בספר "פרדס רימונים", שם הם נמצאים. ראו לדוגמה: משה קורדוברו, פרדס רימונים, קאראץ, תקמ"ב (1782), דף ל' ע"ב.

[482] כותב יוסף אביב"י: "החיבור "יודעי בינה" הוא פירושו של ר' יוסף חמיץ על הזוהר. פירושו של ר' יוסף חמיץ מגיע רק עד זוהר ח"א לג ע"א, ומכאן ואילך השלים ר' משה זכות את הפירוש על פי דרכו של המחבר". אביב"י, סולת, עמ' 92.

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
1."וס' צל העולם". אביעה חידות, דף נד' ע"ב.	הורולוגיה.	מתתיה דלקרוט, צל עולם, אמשטרדם, תצ"ג (1633).	ראו: צל עולם, דף ד' ע"ב.
2. "צל עולם". דבק מא"ח, דף לא' ע"ב.			
3. "הרב בעל צל עולם דף מ"ז ע"ב". דבק מא"ח, דף כו' ע"ב.	3.מזלות צפוניים ודרומיים.		3. לא קיים עמ' מ"ז בספר זה.
"טוב הארץ". דבק מא"ח, דף לח' ע"א.	גזירת הכוכבים	נתן שפירא, טוב הארץ, ונציה, תט"ו (1655).	לא נמסר מספר העמוד. ראו לדוגמה בספר זה: דף ט' ע"א.
1."ומס' רזיאל". האח נפשנו, דף מז' ע"א.	1.הפניה כללית.	ספר רזיאל המלאך, אמשטרדם, תס"א (1701).	1.ראו לדוגמה בתוך ספר זה: דף ד' ע"א- דף ו' ע"ב.
2. "ספר סודי רזא". דבק מא"ח, דף לח' ע"א.	2. אזור שליטת הכוכבים.		תכנים אלה נדפסו בתוך "ספר רזיאל". מהדיר ספר "סודי רזא" מציין כי מדפיס "ספר רזיאל" כלל חלק מספר "סודי רזא בספרו".[483]
1."פירוש כתר מלכות". דבק מא"ח, דף לט' ע"א.	1.אסטרולוגיה על דרך הקבלה.	פירוש כתר מלכות.	לא נמצא כותר בשם זה נראה כי מדובר בכתב יד, או באחד הדפוסים של כתר מלכות עם פירוש בשוליו.
2. "פירוש לכתר מלכות". דבק מא"ח, דף כט' ע"ב.	2. טיבם של הכוכבים במערכת האסטרולוגית.		
1."ספר הברית ח"א מאמר ה' פרק ו'". דבק מא"ח, דף כט' ע"ב.	טיבם של הכוכבים במערכת האסטרולוגית.	פנחס אליהו מווילנא, ספר הברית, ברין, תקנ"ט (1799).	1.הפניית הא"ח שגויה, אם כי מופיעים בספר זה דיונים אסטרונומיים, ראו: מאמר ד', פרק ח', דף טז' ע"ב.
2. "ס' הברית". דבק מא"ח, דף מ' ע"ב.	2. שבעת סוגי האקלים עליהם ממונים הכוכבים.		
3. "ומהרב ס' הברית". דבק מא"ח, דף כו' ע"א.			

[483] ראו: קמלהר, סודי, מבוא, עמ' א.

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
"ופסיקתא רבתי דל"ד". אביעה חידות, דף מט' ע"ב.	ראיות לעיסוק אסטרולוגי במקורות.	פסיקתא, לבוב 1868.	ראו: פסיקתא, דף לד' ע"ב. "מה הייתה חכמתן של בני קדם, שהיו יודעים במזל."
"ומס' דרך ישרה". האח נפשנו, דף מז' ע"א.	הפנייה כללית	ראובן בן אברהם, דרך ישרה, ליוורנו, 1788.	ראו בספר זה: דף פח' ע"א.
"תכונת השמים". דבק מא"ח, דף לו' ע"א.	סקירת טבעם של הכוכבים.	רפאל לוי, תכונת השמים, אמשטרדם, תקט"ז (1756).	ספר זה עוסק באסטרונומיה.
"כתב הרב פרי אדמה ח"א ד"ה ע"ג [צ"ל: ע"ב] הביא משם דרך החיים". האח נפשנו. דף נא' ע"א.	ימים טובים ליציאה לדרך.	רפאל מיוחס, פרי האדמה, שלוניקי 1752.	הפניית הא"ח נכונה. מעיון בדברים בספר "פרי האדמה" עולה שספר זה חוזר על דברי ספר "לחם הפנים", אשר נזכר בטבלה זו.
"ורמז הרב חושבי מחשבות". האח נפשנו, דף מט' ע"א.		רפאל עמנואל חי ריקי, חושב מחשבות, אמשטרדם, תפ"ז (1727).	ראו בספר זה: דף לו' ע"א.
"מראה האופנים אופן מ"ו". דבק מא"ח, דף כט' ע"ב.	טיבם של הכוכבים במערכת האסטרולוגית.	רפאל שלמה מורדוך, מראה האופנים, שלוניקי 1827.	ראו בספר זה: אופן נ"ו, דף פ' ע"א.
"וע"ע [ועוד עיין] לרש"י בב"מ [בבא מציעא] דק"ז ע"ב". אביעה חידות, דף נד' ע"ב.	חשיבות גורל השעה.	רש"י בפירוש לתלמוד.	"הכל ברוח – כל החלאים ותצאות מיתה על נשיבת הרוח באין הכל לפי השעה". בבלי, בבא מציעא, דף קז' ע"ב, פירוש רש"י.
"יצא עתק מלשון ערבי ללה"ק והוא לקוח מאבא שאול מערבי והרב רבי יוסף מערבי זלה"ה" האח נפשנו, דף קה' ע"ב.	הורולוגיה.	שאול מערבי ויוסף מערבי, כתב יד.[484]	

[484] על יוסף מערבי, ראו: ויטאל, פרי עץ, דף קו' ע"ב; יהלום ובלאו, מסעי, עמ' 16.

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
1."אמנם הרמב"ן ז"ל בספר שושן סודות וז"ל". האח נפשנו, דף נג' ע"ב.	1.הורולוגיה. "כי השעה הט' שעת ששון ושמחה"	שושן סודות, קוריץ, תקל"ח (1778).	1.ראו בספר זה: דף כד' ע"ב.
2. האח נפשנו, דף לג' ע"א-דף לה' ע"א.	2. אגרת הרמב"ם		2. ראו בספר זה: דף לא' ע"א- לב' ע"ב.
"ס' אור עינים להרב שלמה בן אברהם". דבק מא"ח , דף כו' ע"א.	הפניה כללית.	שלמה בן אברהם פניאל, אור עינים, קרימונה, שי"ז (1557).	בספר זה יש עיסוק נרחב באסטרולוגיה בחלקו הראשון.
"הרשב"א תשובה קס"ז ותרי"ג". דבק מא"ח, דף ע' ע"א.	עשיית צורה לרפואה.	שלמה בן אדרת, שאלות ותשובות, ונציה, ש"ה (1545).	ראו בספר זה: תשובה קסז', דף כז' ע"ב; תשובה תיג', דף סה' ע"א.
"ס' המבקש". נפלאים מעשיך, דף מה' ע"ב.	האם הצאצא כשיר לעבודה על סמך מצב הכוכבים בלידתו.	שם טוב אבן פאלקירה, המבקש, הג, תקל"ח (1778).	ראו בספר זה, דף יב' ע"א.
"ועיין להרב מהרש"י ביפה עינים בפ' האזינו דף קע"ד ע"ב". אביעה חידות, דף נד' ע"ב.	חשיבות גורל השעה.	שמואל יפה אשכנזי, יפה עינים, ונציה, שצ"א (1631).	בעמוד אליו מפנה הא"ח יש דיון על מזלות.
"וכתב הרשב"ץ ז"ל ס' ק"ו".אביעה חידות, פה' א'.	טיבם של הימים הכלביים.	שמעון בן צמח דורן, שו"ת התשב"ץ, חלק א', אמשטרדם תצ"ח (1738).	הפניית הא"ח נכונה, ראו: עמ' נו' ב', שאלה קו'.
"ס' פי שניים ערך דעת ותבונה". דבק מא"ח, דף לט' ע"א.	אסטרולוגיה על דרך הקבלה.	שמעון עקיבא בר זליגמן, פי שניים, זולצבך,תס"ב (1702).	ראו: ערך דעת ותבונה, דף לב' ע"ב.

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
"שבילי עולם". דבק מא"ח, דף מ' ע"ב.	שבעת סוגי האקלים עליהם ממונים הכוכבים.	שמשון הלוי בלוך, שבילי עולם, זולקוה, תקפ"ב (1822).	מדובר בספר גיאוגרפיה שחובר ע"י איש תנועת ההשכלה. אין בספר זה דיונים אסטרולוגיים.
1."כמ"ש בשבת. אמר רבא אני נולדתי במאדים". אביעה חידות, דף נב' ע"א.	1.גורלו של מי שנולד בהשפעת כוכב מאדים.	תלמוד בבלי	1. מסכת שבת, דף קנו' ע"א.
2. "חגיגה ד"ע". אביעה חידות, דף מט' ע"ב.	2. ראיות לעיסוק באסטרולוגיה בתלמוד.		2. מסכת חגיגה מסתיימת בדף כז'. מכאן שהפניית הא"ח שגויה.
3. "יומא ד"ע". אביעה חידות, דף מט' ע"ב.	3. ראיות לעיסוק באסטרולוגיה בתלמוד.		3. לא נמצאו בהפניה זו עניינים אסטרולוגיים.
5. "סנהדרין דנ"ה ע"ב". אביעה חידות, דף מט' ע"ב.	5. ראיות לעיסוק באסטרולוגיה בתלמוד.		5. לא נמצאו בהפניה זו של הא"ח עניינים אסטרולוגיים. אולי כוונתו הייתה למסכת סנהדרין דף כה' ע"ב.
6. "אמר רב יהודה לא איברי ליליא". אביעה חידות, דף מח' ע"א.	6. הא"ח הלבנה נבראה כדי לחנך.		6. המשמעות כאן שונה מן המקובל. ראו: תלמוד בבלי, מסכת עירובין, דף סה' ע"א.
7. "פסחים דף צ"ד". אביעה חידות, דף מט' ע"ב.	7. ראיות לעיסוק באסטרולוגיה בתלמוד.		7. הפנייה זו עוסקת באסטרונומיה.
8. "ראש השנה דנ"ה". אביעה חידות, דף מט' ע"ב.	8. ראיות לעיסוק באסטרולוגיה בתלמוד.		8. אין עמוד נה' במסכת ראש השנה. נראה כי הכוונה לדף כה' ע"א. הפנייה זו עוסקת בענייני עיבור החודש, ז"א אסטרונומיה.
9. "תענית דפ"ב". אביעה חידות, דף מט' ע"ב.	9. ראיות לעיסוק באסטרולוגיה בתלמוד.		9. מסכת תענית מסתיימת בדף לא'. לכן, הפניית הא"ח שגויה.
10. "מסכת שבת פרק כלל גדול מניין שמצווה על האדם...". דבק מא"ח, דף לד' ע"א.	10. מצווה לעסוק באסטרולוגיה.		10. א"ר שמואל בר נחמני א"ר יוחנן מנין שמצוה על האדם לחשב תקופות ומזלות. "מסכת שבת, דף עה' ע"א.
11. "מסכת שבת פרק מי שהחשיך לו". ימלט נפשו, דף י' ע"ב.	11. דיון עקרוני אודות המזלות.		11. הפניית הא"ח נכונה. מסכת שבת, דף קנו' ע"א.

הציטטה בכתבי הא"ח	נושא הציטוט	שם המקור	הערות
1." ותקונים". אביעה חידות, דף מט' ע"ב.	1.ראיות לעיסוק באסטרולוגיה.	תקוני הזהר, קושטא, תע"ט (1719).	1.ראו לדוגמה בספר זה: דף לו' ע"א; דף ק' ע"א. "וכל מזלא איהו ממנ' על שעתא מי"ב המזלות".
2. "תיקונים תיקון ח"י". נפלאים מעשיך, דף מט' ע"ב.	2. חלוקת גלגל המזלות למעלות.		

4.0 השפעת הא"ח על ספרות הסגולות המודרנית והמאגיה המודרנית

חקירת השפעתו של הא"ח על המאגיה המודרנית, על כל היבטיה, היא נושא סבוך ומורכב, הן מפאת המגוון של "סוכני הידע" בימינו והן מפאת הנפח של המידע האצור בהם. כוונתי למדיה האלקטרונית – טלוויזיה, רדיו[1] ובעיקר רשת האינטרנט, להלן מרשתת. המרשתת יוצרת נפח עצום של חומר מדי יום, והיא מצויה בשינוי ובהתרחבות מתמדת. על זאת יש להוסיף כי חלק מן החומר אינו גלוי, ונמצא במאגרים פרטיים הדורשים תשלום תמורת השימוש בהם. על מנת למיין את המידע הגלוי והרלוונטי בעידן זה, הסובל מ"התפוצצות מידע",[2] נדרשים משאבים רבים. ראשית, משום שקיים קושי אובייקטיבי להגיע אל כל המידע הנמצא ברשת זו.[3] גם לאחר מיון המידע החלקי שהעלינו במרשתת אנו נדרשים להתמודד עם קשיים אובייקטיביים נוספים, כגון: מהי מידת השפעתו של אתר זה או אחר במרשתת, או במילים אחרות, מה היא כמות "הכניסות" לאתר? מי נכנס לאתרים אלו? מה מקורו של החומר המופיע באתר? עיסוק בכל הנושאים הללו ידרוש מסגרת עבודה נפרדת.

לעומת זאת, בדורות קודמים די היה לעסוק בחקירת חומר כתוב (מובן שאין לבטל את כמותו, אך עדיין ניתן היה להכיל אותו, במידה זו או אחרת) פרי עבודתם של העוסקים במאגיה, הן בכתב יד והן בדפוס. דרך חומר כתוב זה עלה בידינו לבדוק את התגלגלותן של מסורות שונות או פרקטיקות מאגיות.

בסעיף זה, בכוונתי לעסוק בעיקר בחקירת מידת השפעתו של הא"ח על המאגיה המודרנית כפי שהיא באה לידי ביטוי בדפוס. וזאת מתוך הנחה כי מטבע הדברים גם העיסוק במאגיה במדיה האלקטרונית ובעיקר במרשתת, שואב את מקורותיו מתוך הספרות שראתה אור בדפוס, או לעיתים מתוך כתבי יד. חרף דבריי לעיל, בכוונתי

---

[1] הכוונה בעיקר לתוכניות העוסקות במיסטיקה וכו' בשידורי הטלוויזיה והרדיו. הנה לדוגמא קישור לתוכנית ששודרה בתחנת הרדיו "כל רגע": https://www.youtube.com/watch?v=r5DiJ2BtqvA.

[2] ראו: http://thefutureofpublishing. com/influences/the-information-explosion-and-its-impact-on-the-future-of-publishing/

[3] ראו: http://googleblog.blogspot.co.il/2008/07/we-knew-web-was-big.html גם בבלוג רשמי של חברת גוגל צוין כי קיים קושי לסרוק את כלל דפי האינטרנט.

לבחון בקצרה גם את מידת השפעתו של הא"ח על המאגיה המודרנית כפי שזו משתקפת במרשתת, משום שאין להתעלם מכך לחלוטין.

4.1 חקירת השפעתו של הא"ח על המאגיה המודרנית כפי שהיא באה לידי ביטוי בדפוס

את השפעתו של הא"ח כפי שהיא באה לידי ביטוי בדפוס ניתן לבחון על פי שני מדדים:

1.1 הדפסת מהדורות חדשות של ספרי הא"ח.

1.2 ציטוטים מכתבי הא"ח בכתבים מאגיים אחרים, קרי ספרי סגולות, שראו אור בדפוס לאחר הדפסת ספרי הא"ח.

4.1.1 מהדורות נוספות של ספרי הא"ח

מהדורות אלה מעידות כי ספרי הא"ח זכו לפולאריות בימיו וגם לאחר מכן.[4] הא"ח פרסם ספרים העוסקים במאגיה לאורך כל חייו. אפשר להניח כי אילו היה הא"ח היה נוחל כישלון במכירת ספרו הראשון העוסק במאגיה, הוא היה נרתע מהדפסת ספרים נוספים העוסקים בכך. אם כי, ישנו צורך במחקר מעמיק בתולדות

[4] על השימוש במאגיה ובספרות מאגית כולל ספרי הא"ח בשנות הארבעים של המאה ה-20 בעיר חלב מספר אמנון שמוש בנובלה "דבש דודים": " ...ואמר לה: שמעי יא אדל. בדקתי בספרים ומצאתי סגולה. לא נצטרך לומר לה סגולה למה. אמרה לו, דבר. פתח ספר "אביעה חידות" והחל קורא לפניה, פעם מפרט ופעם מקצר, פעם מטעים ופעם מבליע: קח טבור של זכר שחותכין אחר הלידה באורך ד' אצבעות והצניעהו ... [ממשיך במרשם המאגי. המרשם אינו נמצא בספר "אביעה חידות", אלא בספר "האח נפשנו" בנוסח שונה: "לאישה שתוליד זכרים כשיצא העובר ממעי אמו יחתכו מטבורו כמו ד' אצבעות..."., השווה: חמוי, האח נפשנו, דף לא' ע"ב.] גמר לקרוא, הרים את עיניו והסתכל בה. אמרה לו, מבטך סכין. אמר לה, נעשה ככתוב? שאלה, זה.. ספר...רציני? אמר לה, חכם גדול כתב אותו; ומספרייתו של אביך בא לי." שמוש, דבש, עמ' 61. אם כן ניכר שהמחבר השתמש בספר "האח נפשנו", או במקור אחר הנוקט במרשם זה. המקור של הא"ח למרשם זה הוא ספר "דרך ישרה".

הספר העברי, על מנת לאשש הנחה זו.[5] על נדירותם של ספרי הא"ח במזרח אירופה מעיד אחד ממחברי ספרי הסגולות כעשרים שנה אחר מות הא"ח: "...והרבה עמלתי להשיג הספרים האחרונים [בתוך הרשימה גם ספרי הא"ח] שאינם נמצאים כל כך במדינותינו."[6] אחת האפשרויות היא כי ספרים אלו לא הופצו במזרח אירופה ולכן היו נדירים, אולם ייתכן שיש בכך להעיד על הפופולאריות של ספרי הא"ח, שאזלו מן המדפים של המדפיסים ומוכרי הספרים.

הביקוש לספרי הא"ח נמשך לאורך השנים עד ימינו. כפי שעולה מהדיון בפרק העוסק בספרי הא"ח, רוב ספריו ההלכתיים בעברית זכו למהדורות חדשות. אולם, כל ספרי המאגיה בשפה העברית, שחוברו על ידי הא"ח, זכו לראות אור במספר רב של מהדורות.[7] יש לציין כי המהדורה האחרונה של ארבעה מספרי המאגיה של הא"ח, "האח נפשנו", "דבק מא"ח", "אביעה חידות" ו"נפלאים מעשיך", ראתה אור בהוצאת "יריד ספרים" בפורמט מהודר ומנוקד[8] בשנת 2006. נוסף על כך, ראה אור בשנה האחרונה בהוצאה פרטית ספרו של הא"ח "לדרש אלהים", העוסק ב"שאלת חלום".[9]

---

[5] הא"ח סבר שישנו ביקוש לספרי סגולות. ביקוש המגלם ערך כלכלי, להלן דבריו: "ידוע כי הסגולות הם רבו כמו רבו ויען רוב האנשים נמשכין ורצים אחריהם ישראל לסגולתו אז אמרתי לעשות לי ספר שעמו סגולה". לכן, הא"ח ראה בספריו מטבע עובר לסוחר ולראיה הוא מעניק אותם חלף שירות שניתן לו, כפי שאירע בגיברלטר. סיטואציה דומה מתאר עמנואל אטקס ומסקנתו דומה לשלי: "הדפסת ספרי סגולות נחשבה להשקעה עסקית מבטיחה, כפי שניתן ללמוד, בין השאר, מכך שר' שלמה בן חיים מירושלים, המחבר של לקט הסגולות שנדפס בספר מנחות יעקב סלת, נתן במתנה את לקט הסגולות שלו לר' יעקב בר' משה כ"ץ, כמחווה על שהציל את חייו. האחרון כלל את אוסף הסגולות בספרו מנחות יעקב סלת, כדי להגדיל את סיכויי המכירה של הספר. ראו: מנחות יעקב סלת, כט' ע"ב." אטקס, מאגיה, עמ' 46 הערה 83.

[6] ראו: רפאל המלאך, הקדמה.

[7] סקירת ספריו וסקירת המהדורות השונות, ראו בפרק: "יצירתו של הא"ח".

[8] על הבעייתיות בכך ראו סעיף 2.7.1.

[9] במהדורה זו השם שונה מטעמים הלכתיים, שמו "לדרוש אלוקים". ראו: לדרוש אלוקים.

בשיחה טלפונית שערכתי עם מהדיר הספר "לדרש אלהים", מר משה אייזנקוט בשנת 2012,[10] הצגתי לו את השאלות הבאות:

1. מדוע בחר להדיר ספר זה?

2. האם צפה ביקוש לספר זה?

3. מה מידת ההצלחה של המהדורה שהדפיס?

בתשובה לשאלות אלה, השיב מר משה אייזינקוט כי חש שיש דרישה לחומרים מעין אלו בציבור, והעריך כי לספר זה יהיה ביקוש. מאחר שספר זה יצא לאור קודם לכן במספר מהדורות שאינן נוחות לקריאה, כך לטענתו, ואף הן אזלו מחנויות הספרים, הוא החליט להדיר ספר זה במהדורה הדורה באותיות מאירות עיניים. על כך הוסיף, כי הציבור המתעניין מבקש לדעת יותר על מפעלם של גדולי התורה הספרדיים, ובעיניו הא"ח נכלל בקהלם, לכן הוא הוסיף למהדורה זו ביוגרפיה קצרה ואמינה של הא"ח.[11] לדבריו, המהדורה הראשונה אזלה במהירות מן החנויות שנה לאחר שיצאה לאור. לאור בקשתו, לא אפרסם את מספרם המדויק של העותקים שהודפסו, אולם באופן כללי אציין כי מדובר בכמה מאות. בימים אלה הוא שוקד על הדפסת מהדורה נוספת, הכוללת כמות עותקים כפולה מן הפעם הראשונה, משום שלהערכתו עדיין קיים ביקוש רב לספר זה.

לסיכום: ההדפסות החוזרות ונשנות של ספרי הא"ח מעידות כי לספריו קיים ביקוש לאורך המאה ה-20 וגם בתחילת המאה ה-21. המהדורות השונות יצאו לאור בבתי הוצאה לאור המכוונים למגזר המסורתי ובעיקר החרדי – הוצאת בקאל, הוצאת יריד ספרים, הוצאת מכון הכתב. אולם לאחרונה אנו עדים כי גם אנשים פרטיים עוסקים בהדרת ספרי הא"ח. יש בכך להעיד כי ספריו עדיין חשובים ורלוונטיים בקרב קהל הצרכנים של ספרות זו, גם בעשור האחרון.

---

[10] יש לציין כי הוא ענה בחפץ לב. בשיחה טלפונית שערכתי עם הוצאת "יריד ספרים" הם לא ניאותו לסייע לי. יש לציין כי פניתי בקיץ 2011 למספר חנויות ספרים בבני ברק, המחזיקות במלאי ספרי מאגיה, אולם לבד מאמירות כלליות כי קיים ביקוש לספרים אלו הם לא ניאותו להרחיב.

[11] חלקה נכתב בעזרתי (נ. ח.).

1ב. השפעתו של הא"ח על ספרים העוסקים במאגיה

הנפח הגדול של ספרי הא"ח העוסקים במאגיה מציב אותו כמקור בעל חשיבות רבה לספרות המאגית שנכתבה אחריו. במידה זו או אחרת הוא ניצב כחוליה חשובה בין הכתיבה המאגית שנשתמרה בכתבי יד בספריות ואוספים פרטיים, וגם זו שנמצאה בספרות המאגית שהודפסה בראשית העת החדשה,[12] לבין הספרות המאגית שנכתבה אחריו וראתה אור בדפוס לאורך השנים עד ימינו.

עניין זה בא לידי ביטוי בנושאים בעלי זיקה למאגיה בהם הא"ח בלט במיוחד, כמו גורלות. בשנים האחרונות התפרסם ספר הנקרא "אוצר גורלות", בהוצאת יריד ספרים.[13] בספר זה לוקטו כחמישים גורלות שונים. בדיקת מקורם של גורלות אלו מעלה כי כשלושים מתוכם לוקט מכתבי הא"ח באופן ישיר או עקיף.[14] יתר על כן, רק שלושה מתוך העשרים הנותרים התפרסם בספרים שקדמו לספרי הא"ח. המרשמים האחרים לוקטו מכתבי יד או מספרים שהתפרסמו לאחר מות הא"ח. לכן אפשר לומר, במידה רבה, כי ספרי הא"ח היו המקור החשוב ביותר למחברו של ספר זה. אולם, בעבודתי ברצוני להתרכז בספרי סגולות מגוונים כדוגמת ספרי הא"ח. קיימים ספרי סגולות רבים שיצאו לאור אחר מות הא"ח,[15] ולסברתי רובם מעתיקים מרשמים מספרי הא"ח. חלקם מקפידים לציין כי העתיקו מספרי הא"ח, כמו מחבר ספר "ברכה והצלחה" אשר מוקיר את הא"ח ואף ההדיר את הספרים "ימלט נפשו" ו"נפלאים מעשיך".[16] חלקם ללא אזכור שמו וכתביו, כמו הספר "רפואה וחיים מירושלים", כפי שאראה להלן. לאחרונה נתקלתי בספר הנקרא "אביעה סגולות", שנראה כי שמו נבחר בהשראת ספרו של הא"ח "אביעה חידות". יתכן שהמחבר, אדיר בן יצחק עמרוצי, ביקש, במידה מסוימת, לקשור בין ספרו לספרי הא"ח. יתר על כן, מחברו של ספר זה מציין חלק מספרי הא"ח ברשימת מקורותיו.

---

[12] ספרים כמו: שבילי אמונה, מעשה טוביה, תולדות אדם, מפעלות אלקים וזכירה. עליהם כתבה חגית מטרס, ראו: מטרס, סגולות.

[13] ראו: אוצר גורלות.

[14] ראו לדוגמה: שם, עמ' ג'-ח'; ט'-יא'; עד'-עח'; קלז'-קלח'; קעח'; רכו'-רכז'; רלה'-רלט'; רמ'-רמג'; רצא'-רצג'.

[15] לסקירה קצרה אודות היקף ומגוון ספרי הסגולות משלהי המאה ה-19, ראו: הררי, מאגיה, 61-64.

[16] על כך ראו סעיף 2.7.1 בעבודה זו.

אולם מקור חשוב יותר, לפחות מבחינה צורנית, עבור מחברו של ספר זה, הינו ספר "סגולות ישראל", כפי שנכתב בהקדמה: "לפני סיום יש לציין שספר זה מבוסס במתכונת הספר סגולות ישראל שחיברו הרב החסיד רבי שבתאי ליפשיץ זצ"ל."[17] באחד העמודים בספר זה נתקלתי במרשם: "עוד סגולה גדולה שלא תזיק לו האכילה, כתבו המקובלים זצ"ל, שיאמר בפיו קודם האכילה את השם רפאל". מקורה של סגולה זו בכתבי הא"ח.[18] מחבר ספר זה מציין שמקור המרשם הוא בספר "סגולות ישראל",[19] אולם, האמת היא, שמחבר ספר "סגולות ישראל" העתיק מכלי שני – ספר "רפואה וחיים מירושלים", כפי שאראה להלן. מהמשך בדיקת מערכת א' בספר "אביעה סגולות" עולה כי לגבי רבים מן מרשמים, אשר מקורם בכתבי הא"ח, נכתב כי נלקחו ממקור אחר, המאוחר לכתבי הא"ח, כלומר ציון המקור נרשם לזכותו של המקור שהעתיק מספרי הא"ח. ביקשתי לבדוק עד כמה רווחת תופעה זו, יחד עם בדיקה עד כמה צוטט הא"ח בספרי סגולות שנכתבו אחר מותו תוך אזכור שמו וכתביו. מאחר שנדפסו ספרי סגולות רבים, ואין ביכולתי לסקור את כולם במסגרת עבודה זו, אני מבקש להוכיח את טענתי על סמך בדיקתם של חמישה ספרי סגולות מן הפופולאריים ביותר שנכתבו אחרי מות הא"ח. באשר לחשיבותם, אני מסתמך על המצאי בחנויות ספרים העוסקות בממכר ספרים אלה, וכן על הפניות שונות לספרי סגולות בחנויות ספרים מקוונות ובאתרי אינטרנט העוסקים במאגיה. עפ"י הרישומים של הספרייה הלאומית, כל הספרים שבדקתי זכו למהדורות מחודשות. יש בכך כדי להעיד כי קיים ביקוש לספרים אלה גם כיום – לביקוש זה אקרא "מדד המהדורות". לבד מכך, אין בידי דרך מהימנה ומדויקת יותר לבדיקת מידת הפופולאריות של הספרים, כגון נתוני מכירה, או נתונים כמו מספר ספרים שהודפסו במהדורות המחודשות, משום שההוצאות או בעלי החנויות אינם מעוניינים לספק נתונים אלו. לבד מן הבדיקה בספרים אלה, יש לציין כי מקטעים מספרי הא"ח, שחלקם עוסקים במאגיה, התפרסמו בתוך ספרים אחרים, כמו לדוגמה: "בקשה לאליהו הנביא",[20] "טוב

[17] ראו, עמרוצי, אביעה, הקדמה.

[18] ראו: חמוי, הא"ח נפשנו, דף ב' ע"א.

[19] ראו: עמרוצי, אביעה, עמ' 14.

[20] ראו: בקשה לאליהו. בספר זה הועתקה תפילה לאליהו הנביא מתוך הספר בית אל שכתב הא"ח.

להודות",[21] "סדר ברכת האילנות",[22] "חכמת היד והשרטוט",[23] "ספר חכמת הפרצוף וסימני הגוף",[24] "ספר אשי ישראל"[25] ועוד ספרים נוספים שלא מצאתי לנכון להציגם כאן מפאת קוצר היריעה.

העבודה תתמקד כאמור בספרים שיוצגו להלן עפ"י סדר הוצאתם לאור:

א. רפואה וחיים מירושלים.[26]

ב. ספר מראה הילדים.[27]

ג. סגולות ישראל.[28]

ד. ספר רפאל המלאך.[29]

ה. זכרון יעקב יוסף.[30]

<u>שיטת העבודה</u>

מאחר שהספרים הללו מסודרים לרוב על פי סדר הא"ב, כל המרשמים המתחילים באות מסוימת כונו מערכת. בעבודתי החלטתי לבדוק מדגמית בכל ספר את מערכת א' בלבד – מרשמים העוסקים באהבה, באבנים וכו'. כלומר, ברצוני לבחון כמה מן המרשמים במערכת א' בכל ספר מקורם בכתבי הא"ח.

---

[21] ראו: רקח תהילים. לספר זה הועתקו סגולות מספר חמוי, האח נפשנו.

[22] ראו: ברכת האילנות. מקטע מספרו של הא"ח "בית הבחירה".

[23] ראו: חכמת היד. בפרק יז' מעמוד 323 הוא מצטט חלק מעבודתו של הא"ח בנושא.

[24] ראו: חכמת הפרצוף. בספר זה מעמוד 400 מצוטטת עבודתו של הא"ח בתחום.

[25] ראו: אשי ישראל.

[26] המהדורה שהשתמשתי בה במחקר זה היא משנת 1931, להלן רפו"ח.

[27] המהדורה שהשתמשתי בה במחקר זה היא משנת 1990, להלן מראה הילדים.

[28] המהדורה שהשתמשתי בה במחקר זה היא משנת 1991, להלן סגולות ישראל.

[29] המהדורה שהשתמשתי בה במחקר זה היא משנת 2000, להלן רפאל המלאך.

[30] המהדורה שהשתמשתי בה במחקר זה היא משנת 1997, להלן זכרון יעקב יוסף.

מאחר שהא"ח עצמו ליקט מרשמים מאגיים מספרים שקדמו לו ולרוב ציין את מקורותיו, התעוררה בעיה כיצד אדע האם המרשמים בספרים הללו לוקטו מכתבי הא"ח יחד עם ההפניה שהא"ח ציין, או שמא מחברי הספרים פנו בעצמם למקור. לעתים לא היה ביכולתי להכריע, אולם במקרים מסוימים, כאשר המרשמים סודרו באותו הסדר שהא"ח ערך אותם, מצאתי לנכון להכריע כי לוקטו מכתבי הא"ח. נראה כי ההסתברות לכך שאדם ייגש לספרים שונים ויערוך את ליקוטיו באותו הסדר כפי שהא"ח סידר אותם הנה נמוכה. לדוגמה, כפי שאציג, באחד הספרים הועתקו עמודים שלמים מכתבי הא"ח, ביחד עם ההפניות. קשה להניח כי המחבר אכן העתיק מספרים אלו את מרשמיו, ואח"כ סידר אותם באותו הסדר המוגש בכתבי הא"ח. לכן, ההיגיון מחייב להניח כי העתיקם מכתבי הא"ח. נקודה נוספת שעזרה להכריע האם המרשמים לוקטו מספרי הא"ח היא הדמיון הלשוני. לעתים הא"ח שינה מעט מן המקור, וכאשר נמצא נוסחו של הא"ח בספרים האחרים, שיערתי כי אכן הועתקו מכתביו. לבד מכך, פילחתי את הספרים הללו ע"פ נושאים שהא"ח בלט בהם, כגון, גורלות, שאלת חלום, כירומנטיה ואסטרולוגיה. ובדקתי עד כמה מחברי הספרים המאוחרים התבססו בנושאים אלו על כתבי הא"ח.

4.1.1. ספר "רפואה וחיים מירושלים"

ספר זה ראה אור לראשונה בשנת תרנ"ב (1892) על ידי יצחק בן אליעזר מירושלים. נחשב לספר פופולארי. עפ"י "מדד המהדורות", הוא זכה לחמש מהדורות נוספות שצוינו ברישומי הספרייה הלאומית. האחרונה יצאה לאור בשנת 1986. יש בכך עדות לביקוש אחר ספר זה לאורך השנים, אם כי הוא נופל במספר המהדורות מספרים נוספים כמו, "סגולות ישראל", "מראה הילדים" ו"רפאל המלאך" שיצאו לאור אחריו ואותם בכוונתי לסקור להלן. אולם, כפי שיעלה בהמשך, ספר זה שימש כמקור מרכזי עבור הספרים שיצאו לאור מאוחר יותר ומכאן חשיבותו. בעבודתי השתמשתי במהדורה משנת 1931, הנאמנה למקור. להלן רישום מהדורותיו:

1. ירושלים תרנ"ב (1892).
2. ירושלים תרצ"א (1931).

3. ירושלים תשכ"ג (1963). (דפוס צילום של מהדורת 1931).

4. ירושלים תרל"ד (1974).

5. ניו יורק תשמ"ו (1986).

כאמור, ספר זה משמש מקור חשוב לספרי סגולות שיצאו במאה העשרים, כפי שנראה להלן. לכן הנחתי כי אם יימצאו בו משקעים רבים מתוך ספרי הא"ח, הרי מן הסתם משקעים אלו יחלחלו דרכו אל תוך ספרי הסגולות שהודפסו לאחר מכן, ומכאן, בעקיפין, השפעתו של הא"ח על ספרי הסגולות המאוחרים תהא נרחבת יותר. בהקדמת הספר מוסר לנו המחבר את מקורותיו:

ספר רפואה וחיים מירושלים אשר אספתי וקיבצתי רפואות וסגולות וקמעים לחשים גורלות אשר היו חתומים וסגורים ביד יחידי סגולה חתום באוצרותיהם סגור בחותם צר ויסך בדלתים ובריח ל"ו [לעולם ועד, אפשר גם -לא] ראו אור והארץ האירה מכבודם להמטיר על הארץ ל"ו [לעולם ועד] איש להשביע נפש עיפה והעם מתאוים לשמוע אל דבר ה' והצדיקים ישמחו ויעלצו כאשר יגילו בחלקם שלל ותהי בפיהם כדבש למתוק ותתענג בדשן נפשם ועינם לא תשבע מראות מראות אלהים ענינים נפלאים וסודות עמוקים מכמה ספרים אשר לא תשורם עין כמו ס' מגלה צפונות להרב הק' וידאל הצרפתי ז"ל[31] וס' סובר הרזים להרב מסעוד אלפסי ז"ל[32] היו היה בזמן הקדוש בעל החס"ל [חסד לאברהם][33] וס' שורשי השמות

[31] הכוונה אולי לספר "מגלה צפונות" מאת אליהו בן אברהם שלמה הכהן, ראו: הכהן, מגלה. מכל מקום מוכרים מספר חכמים הנושאים שם זה ולא נזכר חיבור זה משמם, ראו: בן נאים, מלכי רבנן, דף ל' ע"א- דף לא' ע"א.

[32] לא נמצא ספר או כתב יד העונה לתיאור "סובר הרזים להרב מסעוד אלפסי". על דמותו הפלאית של רב מסעוד אלפסי, ראו: בן נאים, מלכי רבנן, עמ' פה'.

[33] ראו: חסד לאברהם.

להרנ"ז [כך במקור, הכוונה היא לרמ"ז- רבי משה זכות] ז"ל[34] ומהרח"ו [רבי חיים ויטאל] ז"ל והרב השמ"ש [שלום מזרחי שרעבי] ז"ל וכיוצא לפעמים כשגגה היוצאת מספר הזכירה ומשאר ספרים.

מעיון ברשימת מקורות אלו עולה שהא"ח וכתביו לא נזכרים בהם, ולו במילה, חרף העובדה שהמחבר נטל מהם ביד רחבה. לכך ייתכנו ארבע סיבות: הראשונה נעוצה בחשד, שאינו מבוסס די צרכו, כי הא"ח גורש מירושלים בבושת פנים, ועל זאת עמדתי בפרק הביוגרפי בעבודה זו.[35] לכן, אם אכן כך הדבר, המחבר אינו חפץ להישען על המוניטין הלא משובחים של הא"ח. משום כך, שמו וכתביו של הא"ח הודרו לחלוטין מספר זה. אני מסופק לגבי סיבה זו, משום שהספר "מראה הילדים", שיצא לאור בירושלים מעט יותר מאוחר אינו מעלים את שמות כתבי הא"ח ממקורותיו.

שנית, חישוב פשוט מגלה כי ייתכן שהא"ח ומחברו של ספר זה הכירו זה את זה בזמן שהותו של הא"ח בירושלים, ואולי בקהילות אחרות בהן שהה הא"ח. לנוכח אופיו השש אלי פולמוס של הא"ח, תיתכן האפשרות כי שניהם נקלעו לעימות, שהביא את מחבר הספר "רפואה וחיים מירושלים" למחוק את שמו של הא"ח מכתביו. שלישית, המחבר מתהדר בכך שהגיע למקורות ראשוניים ייחודיים הקיימים אך ורק ברשותו. "רפואות וסגולות וקמעים לחשים גורלות אשר היו חתומים וסגורים ביד יחידי סגולה חתום באוצרותיהם". מציאות זו מקבלת משנה תוקף בדברים הבאים של המחבר: "ועינם [של הקוראים] לא תשבע מראות מראות אלהים ענינים נפלאים וסודות עמוקים מכמה ספרים אשר לא תשורם עין", כפי שראה בסקירת הגורלות בספר זה, הוא אכן מעתיק מחיבורים, שהיו כנראה יקרי מציאות, כמו כתב היד של חיים ויטאל העוסק במאגיה, ולגבי חלק אחר מן החיבורים אותם הוא מזכיר עדיין נכון לומר כי מדובר בספרים "אשר לא תשורם עין", כמו ספר "סובר הרזים", שלא הצלחתי לאתרו. כוונתו של המחבר הייתה לשוות לספרו תדמית ייחודית ובלעדית, שאין שני לה בעיני קהל הקוראים, סביר יותר לומר – הקונים. בכך שהוא התהדר בבלעדיות על מרשמים מאגיים, מבדיל המחבר את ספרו מספרי הסגולות הזמינים בתקופתו, וסביר להניח שבקהלם שכנו ספרי הסגולות של הא"ח. יש לכך

[34] בתקופה זו ספר זה טרם ראה אור בדפוס.

[35] ראו סעיף 1.1.1 בעבודה זו.

חשיבות, משום שספר "רפואה וחיים מירושלים" יצא לאור פחות מעשור לאחר שהא"ח הדפיס את ספר הסגולות האחרון שלו, "ימלט נפשו" (1884). מן הסתם, ספר זה ואולי שאר ספרי הא"ח, עדיין היו זמינים לקריאה וקנייה, על אף שכנראה כבר היו נדירים.[36] לכן, לו היה המחבר מציין כי העתיק את חלק הארי של מרשמיו מכתבי הא"ח, הוא היה מציג את ספרו, במידה מסוימת, כחיקוי, ויש בכך כדי לבטל את התהדרותו בנגישות למקורות ייחודיים. לכן, זו סיבה טובה בהחלט שלא להזכיר את הא"ח וכתביו.

סיבה רביעית היא ההקפדה על השמירה של זכויות יוצרים. הסבירות לסיבה זו הנה נמוכה, אולם בכל זאת אציין אותה, משום שמחבריהם של ספרים אלה ביקשו לשמור על זכויותיהם הספרותיות ולכן אני מניח שבאיזשהו מקום הם הקדישו מחשבה לאזהרות מחברי הספרים מהם ציטטו. מתברר, כי הא"ח עצמו לא הקפיד על כך, ונמצא שהעתיק מספרים שיצאו סמוך לימיו. אולם, לזכותו אומר כי לרוב ציין את מקורותיו. אולם, כפי שהיה מקובל אז, בטרם עוגנו הזכויות בחוקי זכויות היוצרים, בחלק מן ההסכמות לספרי הא"ח, ולעתים גם בהקדמות, נכתבה אזהרה המלווה בקללה לבל יעתיקו את ספרי הא"ח או חלקים מהם, בדומה לאזהרה שמופיעה בהקדמת הספר "אביעה חידות":

> דא עזקתא דנחשא שדינא לבל ישיג איש את גבולי להדפיס ספרי הלזה ממנו כמעשהו עד מלאת כ"ח שנים והשומע לי ישכון בטח ועליו תבא **ברכת טוב** [שנת ההוצאה] לפ"ק.

ספר זה יצא לאור בשנת 1879. בספר נוסף שיצא בשנה זו "לדרש אלהים" מסתפק הא"ח בחמש-עשרה שנים. נוסח דומה קיים גם בהקדמת הספר "נפלאים מעשיך" שיצא לאור ב-1881. באזהרה בספר זה הא"ח מאריך שוב את משך השמירה על זכויות היוצרים לעשרים ושמונה שנים.[37] מאוחר יותר, עם צאתו לאור של ספרו "ימלט נפשו", בשנת 1884, מבקש הא"ח לשמור את זכויותיו למשך עשר שנים. אם כך, האזהרה לבל יעתיקו מספריו "אביעה חידות", "לדרש אלהים", "נפלאים מעשיך" ו"ימלט נפשו" עמדה בעינה בשנת 1892, עת יצא

---

[36] ראו: סגולות ישראל, הקדמה.

[37] על ההסכמות כאמצעי לשמירת זכויות יוצרים ראו: סעיף 2.9 בעבודה זו.

לאור הספר "רפואה וחיים מירושלים". אולם מנגד זה, בהסכמה לספריו "האח נפשנו" (1870) ו"דבק מא"ח" (1874), שחוברה ע"י הרב חיים פאלאג'י, נכתב כי משך השמירה על זכויות יוצרים עומד על עשר שנים, כך שמחבר הספר "רפואה וחיים מירושלים" לא הפר את זכויות היוצרים בהעתיקו מספרים אלו. אולם, בבדיקה חלקית שערכתי (ראו בטבלה המצורפת) עולה שהמחבר העתיק מספרי הא"ח שטרם פקעו זכויות היוצרים עליהם, כמו "לדרש אלהים" ו"נפלאים מעשיך". לכן אני סבור כי השמיט את שמות ספרי הא"ח כדי לא להתבלבל ולעמוד בסיטואציה שתציג אותו כמי שהפר את זכויות היוצרים. מחבר זה הכיר בחשיבות השמירה על זכויות היוצרים ולכן הוא מוסיף לספרו את האזהרה הבאה:

"ידוע איסור השגת גבול לכל בר ישראל גזרו אומר המוציא לאור שלא יוכל שום אדם להדפיסו עד כלות משך שלושים שנה משנותינו זו והשומע לנו ישכון בטח ושאנן מפחד רעה אמן כן יהי רצון"

אזהרה שהוא עצמו לא הקפיד בה בכל הנוגע לספרי הא"ח. כתוצאה מכך, הא"ח ניזוק פעמיים: פעם אחת בהפרת זכויות היוצרים על ספריו. ופעם שנייה כאשר הועתקו מרשמים רבים מספריו ללא ציון מקורם.

בדיקת מערכת א'[38] בספר זה העלתה את התוצאות הבאות:[39]

א. מתוך כשמונים מרשמים, כחמישים הועתקו מספרי הא"ח, כלומר כ 60%.

ב. מחבר ספר זה העתיק במערכת א' עמודים שלמים ברצף מכתבי הא"ח. מעמוד ג' (מן המרשם המזכיר את "רפאל המלאך") עד עמוד ז' (עד המרשם לקיום בנים).

ג. המחבר אינו מזכיר את ספרי הא"ח באופן שיטתי ומכוון.

כאשר פילחתי את הבדיקה סביב נושאים ייחודיים התוצאות היו דומות.

[38] בספר זה המעבר בין המערכות אינו ברור. בדקתי עד עמ' ז', עד למרשם "קיום בנים".

[39] עיינו בנספח 6 בעבודה זו.

גורלות:

א. כל הגורלות בספר זה, למעט גורל אחד: "גורל המקלות",[40] הועתקו מספרי הא"ח.

ב. גם בתחום זה המחבר מדיר את הא"ח מרשימת מקורותיו.

שאלת חלום:

א. המחבר ממעט לעסוק בשאלת חלום.

ב. רובם של המרשמים, אשר בכל זאת נמצאו, לקוח מכתבי הא"ח ושוב המחבר נמנע מאזכורו של הא"ח.

לסיכום: כתבי הא"ח שימשו כמקור חשוב למחבר ספר זה. אולם מטעמיו של המחבר, שמו של הא"ח הושמט לחלוטין מרשימת המקורות. לעובדה זו, כפי שנראה להלן, תהיה השפעה על מידת אזכורו של הא"ח בספרי סגולות שיצאו לאור מאז ועד היום, אשר כפי שנראה, ספר "רפואה וחיים מירושלים" מהווה מקור מרכזי עבורם.

4.1.2 ספר "מראה הילדים"

ספר זה נכתב על ידי רבי רפאל אוחנה (אוחנא) (1850-1902). המחבר נולד במרוקו עלה לטבריה והיה שד"ר בארצות רבות.[41] נדפס לראשונה בשנת תרנ"ד (1894). על פי מספר המהדורות שהודפסו לאורך השנים, נראה כי ספר זה היה אחד הספרים הפופולאריים בסוגה זו. מבדיקה שערכתי הוא הודפס בעשר מהדורות, זאת על פי רישומי הספרייה הלאומית, "מפעל הביבליוגרפיה העברית" וספריית "בית אריאלה". להלן רישום המהדורות:

[40] ראו: רפואה וחיים מירושלים, עמ' כט'- עמ' ל'. במקרה זה מציין המחבר את מקורותיו בפרטנות וטוען שהוא קיבל מרשם זה מאדם שהעתיק זאת ממחברתו של רבי חיים ויטאל. ואכן מרשם זה בשינויים קלים נמצא שם, ראו: ויטאל, פעולות, עמ' ג'.

[41] ראו: גאון, יהודי, עמ' 26.

1. ירושלים תרנ"ד (1894).[42]

2. ירושלים תר"ס (1900).

3. ירושלים תרס"ה (1905).

4. ירושלים תרס"ח (1908).

5. ירושלים תרע"ד (1914).

6. ירושלים תשי"ז (1957).

7. ירושלים תש"ך (1960).[43]

8. ירושלים תשל"ח (1978).

9. ירושלים תשל"ט (1978).

10. ירושלים תש"ן (1990).

בהקדמתו עוסק המחבר באריכות במניעים שהביאו אותו לכתוב ספר זה, כפי שעשו מחברים אחרים של ספרי סגולות. בהקדמה זו הוא עורך סקירה של תולדות הרפואה ביהדות, ובתוכה סקירה קצרה של מקורותיו:

גם ראה תראה להרב הגדול כמהרח"ף ז"ל [רבי חיים פאלאג'י] בס' ימצא חיים[44] ועתרת החיים[45] ובפרט בספר רפואה וחיים[46] שכולו מלא רפואות וסגולות ולחשים וגורלות ואחריו לו קם המחבר [כך במקור]

---

[42] עותק מספר זה נמצא בספריית "בית אריאלה" מספרו הקטלוגי: [רמב"ם] רד 283. עותק זה אינו רשום ב"מפעל הביבליוגרפיה העברית" וברישומי הספרייה הלאומית.

[43] מהדורה זו רשומה ב"מפעל הביבליוגרפיה העברית" וחסרה ברישומי הספרייה הלאומית.

[44] ראו: פאלאג'י, ימצא.

[45] ראו: פאלאג'י, עתרת.

[46] ראו: פאלאג'י, רפואה.

רפואה וחיים מירושלים וס' דבק מאח והאח נפשנו וס' ימלט נפשו. נפלאים מעשיך. אביעה חידות. לדרוש אלהים וכהנה רבות עשה מזה ועליהם סמוכין מדרבנן הסכמות יקרות מכמה וכמה גדולי הדור. גם רבני האשכנזים גם הם בעלי אסופות ס' תולדות אדם[47] וס' מפעלות אלוקים[48] וס' סגולות ורפואות.[49]

מסקירת ספרי הסגולות שקדמו לו ניכר שמחבר הספר רואה בהא"ח דמות חשובה בתחום. אם לדייק, הוא מזכיר רק את ספרי הא"ח ואינו מזכיר אותו בשם. מאופן הניסוח לא ברור לחלוטין האם הוא משייך את חיבורי הא"ח למחבר ספר "רפואה וחיים מירושלים", או להא"ח. אולי משום שמחבר "רפואה וחיים מירושלים" נטל ביד רחבה כל כך מספרי הא"ח, עד כי נדמה שהא"ח הוא שכתב ספר זה: "ואחריו לו קם המחבר רפואה וחיים מירושלים..." מכל מקום, מוזרה העובדה שאין הוא מזכיר את הא"ח בשמו, על אף שייתכן כי הוא הכיר אותו, על פי קווים משיקים בביוגרפיות של שניהם.[50] למרות זאת, אין להתעלם מכך שספרי הא"ח מהווים כשליש מסך הספרים אותם מזכיר מחבר "מראה הילדים". בדברים אלה בוחן המחבר גם את ספרות הסגולות על פי שיוך עדתי. תחילה הוא מונה שורה של ספרים שנכתבו ע"י חכמי המזרח ואח"כ הוא כותב: "גם רבני האשכנזים..." ומציין שורה של ספרי סגולות שהתחברו באשכנז. למרות שאינו משתמש בביטוי "ספרדי" או "מזרחי", נראה שקיימת הבחנה בין ספרות מאגית שהתחברה באשכנז ובין ספרות מאגית שנכתבה במזרח הכוללת ספרי הא"ח.

להלן תוצאות הבדיקה במערכת א':

א. כ 50% מן המרשמים לקוחים מספרי הא"ח.

ב. מחבר הספר מזכיר את הא"ח רק בחלק מן הציטוטים.

---

[47] ראו: אהרן מחלם, תולדות.

[48] ראו: הלפרין, מפעלות.

[49] ראו: חוטש, סגולות.

[50] מן ההשוואה בין הקדמת ספרו של הא"ח "ימלט נפשו" ובין הקדמת הספר "יסוד מערבי" שחיבר רבי רפאל אוחנא (ראו: אוחנא, יסוד, הקדמות), עולה שהמחבר היה בבגדד ובהודו בערך בשנים בהן הא"ח ביקר בהן, לכן ייתכן שנתקל בא"ח.

ג. הדיון בסגולות הצמחים נלקח ברובו מכתבי הא"ח.

גורלות:

א. כמחצית מן המרשמים לגורלות מועתקים מספרי הא"ח.

ב. אינו מזכיר את הא"ח בין מקורותיו.

אסטרולוגיה:

א. רובו של החומר העוסק באסטרולוגיה נלקח מכתבי הא"ח.

ב. המחבר מזכיר בציטוטיו את ספרי הא"ח.

לסיכום, ברור שרפאל אוחנה לא התכוון להדיר את שמות כתביו של הא"ח, משום שהם נזכרים לא אחת, ונראה כי הם מהווים מקור חשוב מאוד למחבר הספר. במספר מקרים, המחבר משמיט את שמות כתבי הא"ח למרות שהעתיק ממרשמיו. ניכר משקל יתר לציטוטים מכתבי הא"ח בנושאים שהא"ח בלט בהם ואשר נסקרו בעבודתי, כגון גורלות ואסטרולוגיה.

4.1.3 ספר "סגולות ישראל"

המהדורה ראשונה יצאה בשנת תרס"ה (1905) על ידי שבתאי בן יעקב יצחק ליפשיץ שכיהן כדיין בארשיווא, עיירה על גבול רומניה-הונגריה.[51] על פי רישומי הספרייה הלאומית וספריות אחרות ספר זה יצא לאור בעשר מהדורות שלמות ואחת מקוצרת. האחרונה יצאה בשנת תש"ע (2010).

להלן רישום המהדורות:

1. מונקאטש תרס"ה (1905).

2. מונקאטש תרס"ח (1907).

3. מונקאטש תרע"ד (1914).[52]

---

[51] על עיירה זו ראו: רביצקי, מונקטש, עמ' 90.

[52] עותק מהוצאה זו נמצא בספריית אוניברסיטת בר-אילן וחסר בספרייה הלאומית.

4. ניו יורק, תש"י (1950). (נמצא תחת הכותרת "ספר החיים")

5. ירושלים תשל"ה (1975). (נמצא תחת הכותרת "ספר החיים")

6. ירושלים תשל"ח (1978).[53]

7. ירושלים תשנ"א (1991).

8. ניו יורק תשנ"ב (1992). (נמצא תחת הכותרת "ספר החיים")

9. ירושלים תשנ"ג (1993). (מהדורה מקוצרת)

10. ירושלים תשס"ח (2008).

11. ירושלים תש"ע (2010).

בתחילת הספר יש הקדמה ארוכה ואפולוגטית, שנועדה לתרץ מבחינה הלכתית את השימוש בסגולות. בהקדמתו אין המחבר מזכיר את כלל מקורותיו והדיון הוא כללי. לענייננו, אין הוא מזכיר את הא"ח:

> על כן קמתי אנכי הצעיר, וליקטתי ואספתי כל הסגולות אשר הם מפוזרים ומפורדים בין הספרים הקדושים, וגם מהרבה ספרי ספרדים אשר אינם מצויים במדינות אלו, רק אחר כמה חקירות ודרישות בין חכמי הספרדים קניתי אותם בכסף מלא, וסידרתי אותם כאן בסידור נאה ויפה, כדי שיוכל כל אדם מישראל למצוא מבוקשו בנקל אחת לאחת, גם קצת רפואות הנצרכים העתקתי מכמה ספרים כדי לזכות את הרבים, ואקווה שיהי לתועלת גדול.[54]

בדיון הכללי מספק המחבר שתי אבחנות חשובות:

א. הבחנה בז'אנר ספרדי בספרי הסגולות.

ב. ספרים אלו היו נדירים במזרח אירופה בסוף המאה ה- 19 עת נכתב ספר זה.

בבדיקת מערכת א' בספר זה עולים הממצאים הבאים:

א. כמחצית מן המרשמים מקורם בכתבי הא"ח.

---

[53] עותק מהוצאה זו נמצא בספריית אוניברסיטת חיפה וחסר בספרייה הלאומית.

[54] ראו: סגולות ישראל, הקדמה.

ב. המחבר בד"כ מציין שהעתיק מכתבי הא"ח.

ג. מחבר הספר מרבה לצטט את ספר "מראה הילדים" וספר "רפואה וחיים מירושלים". כאשר הללו משמיטים את הייחוס להא"ח, הרי שבהכרח מחבר ספר זה, המתבסס עליהם, משמיט ייחוס זה.

לסיכום, גם כאן כתבי הא"ח מהווים מקור חשוב. אולם אני סבור שלא כל כתבי הא"ח היו מונחים לפני המחבר. אם לדייק, על פי בחינת ציטוטיו, הרי רק הספרים "ימלט נפשו" ו"דבק מא"ח" היו ברשותו. כאשר הוא מצטט ספרים אחרים של הא"ח, הציטוט למעשה לקוח מן הספר "מראה הילדים".

4.1.4 ספר "רפאל המלאך"

ספר "רפאל המלאך" נחשב כיום לאחד מספרי הסגולות הידועים ביותר. מחברו, יהודה יודל רוזנברג, יליד פולין (1860-1936), כיהן בתפקידי רבנות במספר ערים בפולין והיגר לטורונטו שבקנדה, בה נפטר.[55] מאז יצא ספר זה לאור, ב-1911, הוא הודפס בעוד 14 מהדורות ע"י הוצאות ספרים שונות בפולין, ניו יורק וישראל, ובכך יש להעיד על חשיבותו ותפוצתו של ספר זה לאורך השנים. להלן רישום המהדורות:

1. פיוטרקוב תרע"א (1911).
2. לודז' תר"פ (1920).
3. לודז' תר"ץ (1930).
4. ירושלים תש"ד (1944).[56]
5. ירושלים תש"ך (1960).
6. תל אביב, תשכ"ג (1963).

---

[55] מחבר הספר יודל רוזנברג מצטייר במחקר כאישיות שנויה במחלוקת. על כך ראו: מאיר בר אילן, רוזנברג.

[56] עותק ממהדורה זו נמצא בספריית אוניברסיטת בר-אילן וחסר בספרייה הלאומית. כמו כן, המהדורה אינה מוזכרת ב"מפעל הביבליוגרפיה העברי".

7. ירושלים תשכ"ה (1965).

8. ירושלים תשכ"ז (1967).

9. ניו יורק תשל"ב (1972).

10. בני ברק תשל"ו (1976).

11. ניו יורק תשמ"ד (1984).

12. ירושלים תשמ"ו (1986). (מהדורה זו היא ביידיש)

13. ירושלים תשמ"ו (1986).

14. ירושלים תשנ"ה (1995).

15. ירושלים תש"ס (2000).

בהקדמה לספרו, מחבר "רפאל המלאך" מעלה מספר הבחנות אודות ספרות הסגולות עד ימיו, במסגרת הצידוקים להדפסת ספרו: ראשית, הוא מחלק את ספרות הסגולות המודפסת לשתי תקופות ושנית, הוא עומד על ערכם של הספרים. התקופה הראשונה בעיניו היא החל מזמן קצר לאחר המצאת הדפוס ועד לסוף המאה ה- 18:

ואמרתי בפירוש. כי אני אקח עלי העבודה הזאת. להוציא לאור ספר כזה הנחוץ מאוד להמצא בו סגולות מועילות ורפואות ביתיות וגם רפואות רוכליות. מאותן שניתנה רשות לכל אדם לעשות ללא רופא. כי לאו בכל מקום ובכל זמן יש אפשרות להשיג תכף רופא. ובפרט העניים שאין ידם משגת לקרא רופא. וכל הספרים שיצאו לאור עד עתה אין אחד מהם שיהיה בו תכלית המבוקש. כי בשורה הראשונה עומדים הספרים שבילי אמונה [ריווא דטרינטו 1559].[57] מעשה טוביה [ונציה 1707].[58] זבח פסח [זולקוה

[57] ראו: אלדבי, שבילי.

[58] ראו: כ"ץ, מעשה.

1722].[59] תולדות אדם [אובי בך 1715].[60] מפעלות אלקים [זולקוה 1725].[61] זכירה [נאווי דוואהר 1798].[62] הנה הספר מעשה טוביה אמת שהוא היותר מועיל. אבל הרפואות שבו מעט מזער הנה. ועיקרו נתחבר רק על יסודי "היגיענא" איך להשמר לבלתי לפול במחלה. ושאר הספרים שזכרתי הלא הרפואות שנזכרו בהם הן עוד מזמנים קדמונים כאשר חכמת הרפואה עמדה בשפל המצב דלה ורזה.[63]

בפסקה שלעיל, המחבר סוקר את ספרות הסגולות מן הדור הראשון ומעריך את איכותה. המחבר קובע שספר "מעשה טוביה" הוא המהימן יותר, אך מציין כי עיקר עיסוקו הוא מניעה. מכאן הוא עובר לסקירת ספרות הסגולות מן התקופה השנייה ולהערכתה.

והנה אחרי הספרים הנזכרים קמו בעלי מחברים אשר טחנו קמחא טחינא וקבלו דין מן דין להעתיק סגולות ורפואות מן מינים אשר זכרתי. והרבה עמלתי להשיג הספרים האחרונים שאינם נמצאים כל כך במדינותינו. הלא הם הספרים מראה הילדים [ירושלים 1900]. רפואה וחיים [ירושלים 1892].[64] ימלט נפשו. האח נפשנו. ימצא חיים [איזמיר 1863].[65] דבק מאח. אמתחת בנימין [ווילהרמרש דארף\

---

[59] ראו: פסח, זבח.

[60] ראו: אהרן מחלם, תולדות.

[61] ראו: הלפרין, מפעלות.

[62] סימנר, זכירה.

[63] ראו: רפאל המלאך, עמ' א'-ב'.

[64] כוונתו לרפואה וחיים מירושלים כפי שעולה מעיון בספרו. אפשר גם שכוונתו לספר "רפואה וחיים" שכתב הרב חיים פאלאג'י, אשר יצא לאור באיזמיר בשנת 1874.

[65] פאלאג'י, ימצא.

וילהלמסדורף 1716][66] כתר תורה [לובלין 1901][67] ילקוט משה [מונקאטש 1894].[68] דברי יצחק [סיגעט 1894].[69] סגולות ישראל [מונקאטש 1905]. וראיתי שכלם החזירו העטרה לישנה. ולא יועילו ולא יצליחו לזמן הזה.[70] ובכן לא נתנו לי רעיוני מנוח ועוררו אותי תמיד לאמר. חזק ואמץ כי עליך מוטלת המלאכה הזאת לחבר ספר כזה אשר יביא תועלת ומזור להיושבים במקומות שאין רופאים מצויה.[71]

בדבריו הוא קובע כי בתקופה השנייה (ממחצית המאה ה-19 עד ימיו) [72] מוחזרו חומרים מן התקופה הראשונה, או בלשונו: "מחברים אשר טחנו קמחא טחינא". מחבר "רפאל המלאך" מצטט מן הספרים בתקופה השנייה ביד רחבה, למרות שהוא ממעיט בערכם. אני סבור שהוא עושה זאת משום שהללו מכילים חומרים שאינם בנמצא בספרים מן התקופה הראשונה ומכאן חשיבותם לספרו. בין הספרים מן התקופה השנייה יש מקום נכבד לספרי הא"ח. שלושה מתוך אחד עשר ספרים שהזכיר מחבר "רפאל המלאך" נכתבו על ידי הא"ח. ולפחות שלושה אחרים, כפי שבחנתי בפרק זה, השתמשו בהא"ח כמקור חשוב: "רפואה וחיים מירושלים", "מראה הילדים" ו"סגולות ישראל". מכך נובע שכתבי הא"ח תופסים בין שליש למחצית מנפח ספרות הסגולות מן התקופה השנייה שהייתה בפני מחבר "רפאל המלאך", ובכך יש להעיד על חשיבותו של הא"ח כמקור למחבר ספר זה.

בדיקת מערכת א' בספר זה מעלה את התוצאות הבאות:

א. רק 20% מן המרשמים נלקחו מספרי הא"ח במישרין או בעקיפין.

ב. הא"ח מוזכר כמקור רק פעם אחת.

---

[66] ראו: ביניש, אמתחת.

[67] ראו: הלברסברג, כתר. ספר זה אינו ספר סגולות, אולם כלולות בו באקראי סגולות ורפואות רבות. ראו לדוגמה: עמ' 86; עמ' 101; עמ' 102 עד לסוף הספר.

[68] ראו: בנימין, ילקוט.

[69] ראו: ויס, דברי.

[70] בהערה זו המחבר מציין כי המרשמים בספרים אלו מיושנים מבחינה רפואית. אולם חרף זאת הוא מעתיק מהם מרשמים רבים.

[71] ראו: רוזנברג, רפאל, עמ' ב-ג'.

[72] יוצא דופן הוא ספר "אמתחת בנימין" שיצא.

ג. שאר המרשמים הם ללא ייחוס לספרי הא"ח, או שהם ייוחסו לספר רפו"ח מירושלים שכאמור העתיק אותם מהא"ח.

אסטרולוגיה:

א. העיסוק באסטרולוגיה בספר זה מצומצם מאוד, ומקורו אינו בכתבי הא"ח.

שאלת חלום:

א. המחבר מיעט לעסוק בתחום זה.

ב. בספר זה שני מרשמים, ושניהם נלקחו מכתבי הא"ח.

לסיכום

על פי הבדיקה המדגמית הזו, נראה כי רק כחמישית מן הספר מושתתת על כתבי הא"ח. נכון שביחס לספרי סגולות אחרים שנבדקו נפח הציטוט מכתבי הא"ח בספר זה נמוך, אך תוצאה זו עדיין משמעותית ואין לבטלה. למיעוט השימוש בכתבי הא"ח שתי סיבות: הראשונה היא שמחבר הספר נטה להשתמש בספרים מן התקופה הראשונה משום שסבר שהם מהימנים יותר. השנייה, המחבר מיעט בעיסוק במרשמים המכילים שמות מאגיים. אולם כאשר הוא מעתיק מרשמים ל"שאלת חלום", תחום שהא"ח הרבה לכתוב עליו, עולה שתרומתו של הא"ח גדולה יותר, ולמעשה הא"ח הוא המקור הבלעדי.

4.1.5 ספר "זכרון יעקב יוסף"

ספר זה ראה אור לראשונה בשנת תר"צ (1930) וע"פ רישומי הספרייה הלאומית זכה למהדורה נוספת בשנת תשנ"ז (1997). על פי "מדד המהדורות", ספר זה נופל בהרבה מן הספרים האחרים שסקרתי. אולם העובדה שהודפס שוב לאחרונה מעידה כי עדיין יש ביקוש לספר, או שמא זו עדות לכך שבשנת 1997 המו"ל סבר שעדיין יש ביקוש לספר. מחבר הספר אינו מרחיב אודות מקורותיו, אלא דן בהם באופן כללי, ללא אזכור שמות חיבורים כפי שעולה מהקדמת ספרו:

ובפרט ספרי זה שליקטתי מכל ספרי הסגולות ספרי המחזיק לערך אלף ות"ק סגולות מועילות הרפואות ביתיות הן רפואות רוכליות מאותן שניתנה רשות מהממשלה לכל איש. [73]

כן הוא מוסיף כי ליקט את מרשמיו מספרים נדירים: "ולבד מזה קיבצתי דברים מספרי יקרי המציאות". בסוף ההקדמה מזהיר המחבר מהעתקת חלקים מאגיים מכתביו:

שאל יהין מי שהוא להעתיק מספרי סגולות הן במדינה זו והן במדינה אחרת הן במתכונתן והן שלא במתכונתן הן מקצתו והן כולו ואני אוסר באיסור גמור להדפיס בלי רשותי או באי כוחי לבד מאיסור השגת גבול וגודל האיסור לפרוץ גדר שגדרו רבוה"ק [רבותינו הקדושים] מארי דארעא דישראל יענש על פי חוקי הממשלה יר"ה [ירום הודה][74] ואדם אוסר דבר שלו ואני קניתי הכ"י והגורל ומעצם כי"ק [כתב יד קודשו] המחבר ולעומת זאת מי שירצה להעתיק מספרי איזה דין או דבר מוסר הן כולו או מקצתו אחזיק ליה טובות ולזכות יחשב לי אבל לא מהסגולות.

מאזהרה זו עולה עובדה מעניינת: לליקוט הסגולות והגורלות מכתבי יד או מספרים נדירים הייתה משמעות כלכלית, לפחות בעיני מחבר ספר זה. מתברר שכתב יד הכולל "גורל" נרכש ע"י המחבר: "ואני קניתי הכ"י והגורל ומעצם כי"ק [כתב יד קודשו] המחבר". ייתכן גם כי בהתחשב בעלות הכלכלית של חומרים אלה, הוא אוסר לחלוטין העתקת סגולות מספריו: "ואדם אוסר דבר שלו". אולם את הדינים ואת דברי המוסר הוא שמח להעניק חינם אין כסף. עובדה זו מעניקה משנה תוקף למפעלו של הא"ח, אשר ליקט סגולות וגורלות בהיקף נרחב מתוך כתבי יד והעמידם לרשות קוראיו.

תוצאות הבדיקה במערכת א' בספר זה:

---

[73] ראו: זכרון יעקב יוסף, עמ' 11 (מספור שלי).

[74] בשנת 1924 נכנס לתוקף חוק זכויות היוצרים המנדטורי.

1. כחמישים ושלושה מרשמים מתוך כמאה ושבעים (כ-30%) הועתקו מכתבי הא"ח.
2. רק בעשרה מרשמים צוין כי הועתקו מכתבי הא"ח.
3. עשרים מרשמים הועתקו מספרים אשר העתיקו מן הא"ח ללא אזכור כתביו.
4. שאר המרשמים הועתקו מתוך מכתבי הא"ח מבלי לציין אותם כמקור.

שאלת חלום:

א. מחבר ספר זה מעתיק שתי שאלות חלום מכתבי הא"ח ומציין עובדה זו, אך יחד עם זאת הוא מציין כי אינו מעתיק מרשמים נוספים מחמת חששות שונים. למעשה, שני מרשמים אלו הם כל עיסוקו של מחבר זה בשאלת חלום. לכן יש לראות בכתבי הא"ח כמקור הבלעדי לשאלות חלום בספר זה.

כירומנטיה:

א. כל העיסוק בכירומנטיה בספר זה מקורו בכתבי הא"ח. המחבר מעתיק את הדיון שנמצא בספר "דבק מא"ח" בשלמותו, לאורך שישה עמודים.

אפשר לומר שכתבי הא"ח הם מקור מרכזי עבור מחבר ספר זה. אם כי, כפי שראינו בספרים אחרים, גם בספר זה אזכורם של כתבי הא"ח לוקה בחסר. בשני נושאים יש בלעדיות לציטוט מכתבי הא"ח: שאלת חלום וכירומנטיה.

סיכום

יש להניח כי כתבי הא"ח שימשו מקור חשוב ואף מרכזי לחמשת ספרי הסגולות שנבדקו. אני סבור שתמונה דומה תעלה מבדיקת כלל ספרי הסגולות שנדפסו מאז מות הא"ח עד ימינו. מכך עולה כי כתבי הא"ח עיצבו במידה רבה את תכניה של המאגיה היהודית המודרנית שבדפוס וגם במרשתת, משום שספרי הא"ח והספרים שנסמכו עליו מהווים מקור שאין לבטל את חשיבותו באתרים העוסקים במאגיה במרשתת. תרומתו של הא"ח בולטת במיוחד בשני תחומים: א. מרשמים לגורלות. ב. מרשמים לשאלת חלום. ניתן לומר כי שכתבי הא"ח הם

כמעט המקור הבלעדי למרשמים בתחומים אלו המופיעים בספרות המודרנית. יחד עם זאת, תרומתו הרבה של הא"ח לא באה לידי ביטוי במלואה בספרי הסגולות המודרניים, משום שהללו לא ציינו, פעמים רבות, כי מקורם של המרשמים הוא בכתבי הא"ח. מחיקת אזכורם של כתבי הא"ח כמקור למרשמים רבים נזקפת לחובתו של מחבר ספר "רפואה וחיים מירושלים", להלן "רפו"ח", אשר מטעמיו ובמזיד מחק כל אזכור לכתבי הא"ח בספרו. בנספח 6 בעבודתי בניתי טבלה העוקבת אחר העתקת המרשמים מספרי הא"ח.[75] כפי שניתן לראות בטבלה זו האות "B" המייצגת העתקה מכתבי הא"ח ללא אזכור המקור מופיעה בכלל המרשמים בספר זה. ספר רפו"ח שימש מקור חשוב לספרי סגולות שיצאו לאור מאוחר יותר. אם נבחן את הספר "מראה הילדים", נגלה שהוא המשיך בהדרתם של כתבי הא"ח מבלי משים, משום שנסמך רבות על ספר "רפו"ח", כפי שניתן לראות עניין זה מיוצג בטבלה באות "C". הדרתו של הא"ח מתגלגלת הלאה, לספר "סגולות ישראל". מחבר ספר זה נסמך רבות על ספר "רפו"ח" וגם על ספר "מראה הילדים". הוא מעתיק לספרו מרשמים מ"רפו"ח", שכאמור משמיטים כל אזכור להא"ח. יחד עם זאת, משום מה, הוא מעתיק מרשמים גם מהספר "מראה הילדים" שהועתקו מספר "רפו"ח". תופעה זו קיימת גם בספרי הסגולות האחרים שנבדקו, אולם ממדיה קטנים, כפי שניתן לראות ממיעוט הופעתה של האות "D". במספר מקרים, כאשר בפני מחברי ספרי הסגולות המאוחרים לספר "רפו"ח" עמדו חלק מכתבי הא"ח, הם הזכירו באופן חלקי את כתבי הא"ח. גם ממדיה של תופעה הם שוליים, כפי שניתן לראות מהופעתה של האות "A" בטבלה זו.

4.2 השפעתו של הא"ח על אתרי אינטרנט העוסקים במאגיה יהודית

חקירת השפעתו של הא"ח כפי שהיא באה לידי ביטוי באינטרנט הנה משימה שמלווה בבעיות רבות, המקשות מאוד על ביצועה באופן מהימן. אחת הבעיות, לדוגמה, היא היעדרם של מחקרים אודות הפעילות המאגית במרשתת, אשר יניחו תשתית שתאפשר מחקר מעמיק אודות חלקם של כתבי הא"ח בפעילות זו.[76] עניין נוסף, על סמך מספר התוצאות שעולה מהקלדת השם "אברהם חמוי" עולה כי חקירה מעמיקה של כל האתרים תוביל

[75] ראו: נספח 6.
[76] ראו: הררי, מאגיה, עמ' 81.

לחריגה מהיקף עבודה זו. אולם בכל זאת ברצוני לעסוק בזאת בקצרה. אתחיל בכך שאבסס את חיפושיי בנבכי הרשת האינסופיים על מנוע החיפוש הפופולארי "google". כבר בראשיתו של החיפוש נעמוד בפני קושי מהותי: לשם משפחתו של הא"ח אופני איות מרובים שבאים לביטוי בעיקר בשפות זרות:

Hamwy, Hamawee, Hamawi, Hamoi, Hammawi Hamawiy, Ḥamaṿi, Hamoj, Hamuy.

ויחד עם שלל איותים אלה של שם המשפחה, יש צורך להחליט אם שמו הפרטי הוא: Abraham או Avraham, ומתי, כמובן, לרשום גם את שמו האמצעי Shalom Ḥai. מאופני איות אלו עולים 36 צירופים שונים.

בשפה העברית הבעיה פשוטה יותר והבחירה היא בין שני צירופים עיקריים: חמווי וחמוי. שמו הפרטי, אברהם, אינו משתנה.

תוצאות החיפוש בתאריך 8.7.13

תחילה פניתי לבדוק במנוע החיפוש חלק מ-36 הצירופים השונים של שמו באנגלית על מנת לעמוד את מידת הופעתו של הא"ח באתרים העוסקים במאגיה באופן מעשי:

- הצירוף "Avraham Hamawi" העלה 122 תוצאות. רוב התוצאות עוסקות ברישום ספריו, מיעוטן עוסק בגנאלוגיה ונושאים אחרים שאינם קשורים לעיסוק במאגיה.
- הצירוף "Abraham Hamawi" מעלה שבע תוצאות, שרובן הפניות אל המחקרים שונים על המאגיה היהודית.
- הצירוף "Abraham Hamoi" מעלה תשע עשרה תוצאות, שכולן הפניות למחקר המודרני על המאגיה היהודית, מכאן עולה שנוסח זה חביב על החוקרים.
- הצירוף "Avraham Hamuy", כפי שהא"ח איית את שמו, העלה שבע הפניות, שחמש מתוכן היו לקטלוגים שונים, אחת למחקר מדעי ואחת לא קשורה לעניין.

אם כן, רובן של ההפניות העוסקות בהא"ח לקוחות מתוך מחקרים במאגיה, או עוסקות ברישום ספריו בקטלוגים שונים. מאחר שכוונתי בפרק זה היא לבדוק את השפעתו של הא"ח על העוסקים בצדה המעשי של המאגיה היהודית המודרנית, שכנראה מרביתם דוברים וכותבים עברית, בחרתי להתמקד בחיפוש בשפה העברית, משום שהבעיה פשוטה יותר והבחירה היא בין שני אופני איות עיקריים: חמווי וחמוי.

בחירת חיפוש באחד מן השמות הללו מעניקה בין עשרות בודדות לאלפי תוצאות, והנתונים משתנים מעת לעת. יש לציין כי בתחילת מחקרי מספר התוצאות היה נמוך לאין שיעור. החיפוש תחת השם "אברהם חמוי" מעלה כ-1,700 תוצאות. מסקירת חמישים ההפניות הראשונות תחת השם "חמוי אברהם"[77] עולה שרובן דנות ברישום ספריו בקטלוגים שונים, באתרים העוסקים במכירתם או במאגרים לספרים סרוקים.

להלן התפלגות התוצאות:

1. כשלושים הפניות עוסקות ברישום ספריו בקטלוגים שונים. בין השאר ניתן למצוא שספריו פזורים בספריות אוניברסיטאיות רבות.

2. כחמש עשרה הפניות הן למאגרי ספרים סרוקים.

3. הפניה אחת היא לאתר המצטט מספר מרשמים מאגיים לאהבה מספרי הא"ח.

בדיקת הצירוף "אברהם חמוי" מעלה כ-104 הפניות.[78] מבדיקת ההפניות עולות תוצאות שונות במקצת. לבד מן ההפניות שמצאנו קודם לכן, שעיקרן רישום ספרי הא"ח בקטלוגים שונים העוסקים ברישום ספריו באוניברסיטאות או במאגריהם של חנויות ספרים, גיליתי מספר הפניות רב יחסית, בקטגוריות שלא עלו קודם לכן:[79]

---

[77] מעבר למספר התוצאות הללו, מנוע החיפוש google מציין כי הסיר את התוצאות הדומות, כך שלמעשה סקירת הפניות אלו מעניקה תמונת מצב כללית.

[78] מעבר למספר התוצאות הללו מנוע החיפוש google מציין כי הסיר את התוצאות הדומות.

[79] כלל המספרים הוא בקירוב.

1. כעשרים הפניות עוסקות בציטוט סגולות מספריו.[80]

2. כחמש עשרה הפניות עוסקות בציטוטים הדנים בו או בכתביו במחקר המדעי.[81]

3. כחמש עשרה הפניות עוסקות בשו"ת או בדיונים רבניים.[82]

4. כארבע הפניות לביוגרפיות שונות של הא"ח או לפרטים ביוגרפים.[83]

מתוך כך עולה שעיקר העיסוק בהא"ח באינטרנט מתקיים סביב ספריו: מכירתם, קטלוגם או צילומם במאגרים שונים של ספרים דיגיטליים כמו "HebrewBooks.org". מעטים הם האתרים העוסקים במאגיה המצטטים חומרים מאגיים של הא"ח תוך אזכור שמו. למעשה, רוב ההפניות הן אל האתר החרדי "כיכר השבת".[84] ניכר

---

[80] ראו לדוגמה: http://www.hidush.co.il/hidush.asp?id=2428;

http://www.tapuz.co.il/forums2008/viewmsg.aspx?forumid=2063&messageid=119358779&r=1;

http://www.breslev.co.il/forum/forum_posts.asp?TID=32363/

[81] ראו לדוגמה: http://www.shaalvim.co.il/torah/maayan-article.asp?id=356;

http://www.orot.ac.il/publications/educational-articles/DocLib/%D7%9C%D7%93%D7%95%D7%93-%D7%90%D7%95%D7%A8%D7%99%20%D7%95%D7%99%D7%A9%D7%A2%D7%99.pdf. http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/shana/shemesh-1.htm;

http://www.daat.co.il/daat/kitveyet/mahanaim/melamed-4.htm;

http://www.wildflowers.co.il/hebrew/tiulimReadMore.asp?ID=472.

[82] ראו לדוגמה:

http://www.hazofe.co.il/web/katava6.asp?Modul=24&id=23384&Word=&gilayon=3119&mador=;

http://ladaat.net/forum/index.php?topic=23722.msg265896#msg265896.

[83] ראו לדוגמה: http://www.bhol.co.il/forums/topic.asp?cat_id=38&topic_id=2606691&forum_id=19616

בקישור זה קיים דיון בפורום על הא"ח ופועלו; http://www.breslev.co.il/forum/forum_posts.asp?TID=32363.

[84] ראו לדוגמה: א.

http://www.kikarhashabat.co.il/%D7%90%D7%9C%D7%95%D7%9C-%D7%A1%D7%92%D7%95%D7%9C%D7%94.html;

כי מדובר באתר פופולארי, למעשה מדובר באתר הנצפה ביותר במגזר החרדי, הנכלל בין חמש מאות האתרים הנצפים בישראל.[85] בעיתונות הכלכלית מדווח על 30,000 כניסות ביום לאתר זה.[86] אחת הלשוניות באתר זה נקראת "סגולות". תחת לשונית זו מספר סגולות מאת הא"ח, ויש עיסוק בתולדותיו כפי שניתן לעיין בצילום העמוד המצורף:

ב.

http://www.kikarhashabat.co.il/%D7%94%D7%A1%D7%95%D7%93-%D7%9B%D7%9A-%D7%AA%D7%99%D7%A0%D7%A6%D7%9C%D7%95-%D7%9E%D7%97%D7%99%D7%91%D7%95%D7%98-%D7%94%D7%A7%D7%91%D7%A8.html

[85] כך נמסר באתר המדרג אתרי אינטרנט "Alexa", ראו: http://www.alexa.com/topsites/countries;17/IL

[86] מציין העיתון גלובס: "כיכר השבת" נחשב לאחד משני האתרים החזקים ביותר במגזר החרדי , לצד האתר "בחדרי חרדים". על-פי נתוני גוגל טרנדס, בחודש פברואר השנה עמד ממוצע הגולשים הייחודיים היומי בשני האתרים על כ-30 אלף איש, כששני האתרים צמודים זה לזה" ראו: http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000739490

אם כן, האתרים המספקים עצות מאגיות מתוך כתבי הא"ח תוך אזכור כתביו הנם מעטים. במקרה זה מדובר באחד האתרים החשובים. מכאן, שחרף מיעוט האתרים, ייתכן כי לאור היקף החשיפה של אתר זה, השפעתו של הא"ח על המאגיה במרשתת ניכרת וחשובה.

אולם השאלה המעניינת יותר היא עד כמה העוסקים במאגיה באופן מעשי והמחזיקים אתרים במרשתת נוהגים להשתמש בכתביו של הא"ח ללא אזכור שמו וכתביו. מבדיקה במספר אתרים כאלה עולה שלא פעם הם נוהגים להשתמש בכתבי הא"ח ללא ציון המקור.

דוגמה לכך הוא אתר בשם "סגולות קבלה",[87] המדווח כי יש לו 1,675 מנויים:

אתר זה משתמש בכתבי הא"ח. אם נעיין בדף "שער הסגולות" הנמצא באתר זה, נגלה שלאחדות מן הסגולות יש מקבילות בכתבי הא"ח, כמו לדוגמה המרשם הנמצא תחת הקטגוריה "הריון":

[87] ראו: http://www.sgulot-kabbalah.com/

ייתכן כי הוא מועתק מכתבי הא"ח:

"קח קיבת ארנבת ודג מובלע בתוך דג וישים מחבת על האש ויכתוש היטב עד לעפר עם קמח ויערב אותו הקמח עם מים ותשתה בבקר ובערב ח' ימים ותהר. שם."[88]

אולם, מאחר שאתר זה אינו מזכיר את מקורותיו, לא נוכל לקבוע בוודאות כי בעל האתר נעזר בכתבי הא"ח.

האתר הנקרא: "החזרת אהבה I יוסף חי איש קבלה I תורת הקבלה" של מאגיקון בשם "יוסף חי", מציין המונה למעלה משלושה וחצי מיליון "כניסות" (איני יודע מה מידת מהימנותו). מכיל מרשמים רבים הלקוחים מכתבי הא"ח, אולם ללא אזכור הא"ח או כתביו:

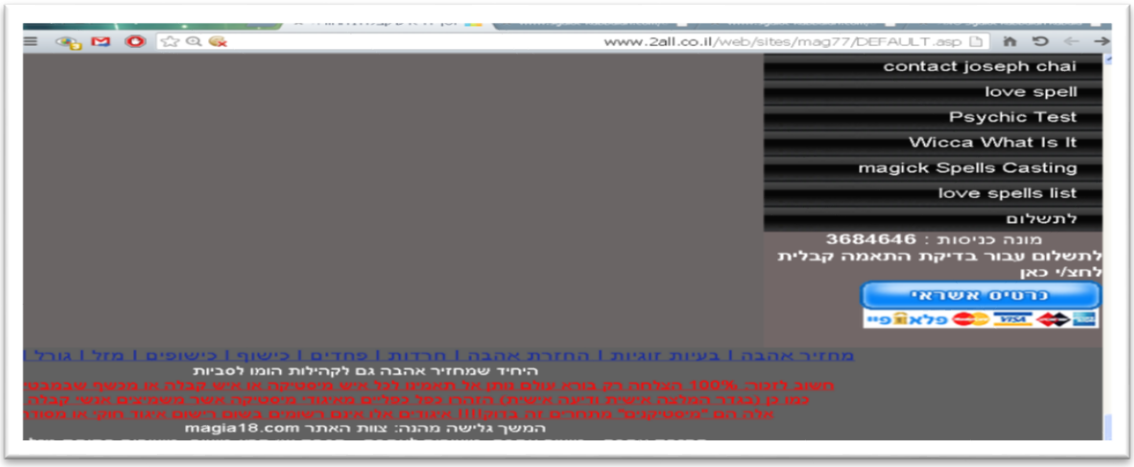

[88] ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, נח' ב'.

לדוגמה, חלק מרצף המרשמים לאהבה המוצג בו לקוח כנראה מכתבי הא"ח.[89]

www.2all.co.il/web/sites/mag77/PAGE109.asp

אדם — חוה
שם האיש — שם האישה
ואח"כ יאכלו שניהם התפוח הנ"ל.

אישה שתאהב את בעלה: קח עפר מתחת רגל שמאלה ותקשור בבגדיך.

לאיש שיאהב את אשתו: קח מלח וזרוק באש ואמור כשם שהמלח דולק, כך ידלק לב של פב"פ לאהבת אשתו פב"פ.

לאהבה: תקנה סכין חדש במחיר הראשון ותחתוך בו ציפורני ידיך ורגליך ותשרוף לאפר ותן האפר במאכלו בלי ידיעתו.

לאדם שברח מפני אשתו: קח פלפלים שלמים וקח חתיכת בד מבגדו עם סיד וחומץ חזקות ותרתיח הכל על האש ותאמר כשם שאלו הדברים מרותחים ומתחממים,כך ירתחו ויתחממו כל רמ"ח אבריו ושס"ה גידיו פב"פ עד שיאהב את אשתו וישוב אליה במהרה בלי עיכוב (כך תאמר 3 פעמים), וכן להיפך או לכל אדם שברח.

לאישה שרוצה שבעלה יאהב אותה: תיקח הזיעה שיוצאת מפניה במרחץ ותערב ביין ותשקה את בעלה שיאהבה לעולם.

לאהבה: קח מן האישה שהיא שונה שיער אחד ומדוד אותו מתחילת הירך עד העקב ובעודו מודד יאמר בשם השם אני עושה ובמאמרו אני מודד לשמו אני עושה מדידה זו עלייך פב"ב שלא תוכלי לילך ברגליך ולא תוכלי לעמוד ממקומך אם לא תעשי רצוני פב"פ ואהיה בעניך אהוב מכל הבריות שיש בעולם.

אישה הרוצה שבעלה יהיה רק שלה (לא יבגוד): ולא ישמש עם אחרות ח"ו תיקח מחט שתפרו בו תכרכי המת בלבד ותכוף חוד המחט תוך פי המחט ואח"כ תשים אותה (בחגורתו) באבנטו. וע"י כך היא,אישתו, מונעת מבעלה מלחטוא וידבק באשתו בלבד.

לדעת כל מה שיש בלב האשה: קח כל שהוא מחלב הזאב ושים על גרון האישה בזמן שהיא ישנה ותגיד לך כל מה בליבה.

לאהבה: תישא עליך עין ימין של זאב וכל רואיך יאהבוך.

לאיש אשר אשתו אינה אוהבת אותו: קח כסף חי ותן אותו על גחלים ותאמר כשם שזה הכסף מתהפך על הגחלים כך יתהפך ליבה של פלונית בת פלונית \ בתר פלוני בן פלוני ולא תנוח ולא תשקוט ולא תישן ולא תשתה עד שתאהב אותי אהבה עזה.

אם נשווה את רצף המרשמים לאהבה המוצגים באתר זה לרצף מרשמי האהבה המוצגים בספרו של הא"ח "האח נפשנו" נראה שקיים דמיון רב שאין לבטלו.[90] אולם, מאחר שבעל האתר לא טרח לציין את מקורותיו, נוכל רק לשער כי השתמש בכתבי הא"ח.

דוגמה נוספת: קיימים מספר אתרים המשווקים "תכשיטי קבלה", וביניהם את טבעת חמש המתכות שנזכרת בכתבי הא"ח[91] ולא מצאתיה בספרים אחרים שראו אור בדפוס. מאחר שחלקם, כגון "האר"י תכשיטי מקובלים",[92] "המרכז לתכשיטי קבלה וסגולה",[93] מציין את הא"ח כמקור, אפשר להניח בוודאות שכתבי הא"ח הם המקור היחידי עבורם למרשם זה:

---

[89] ראו: http://www.2all.co.il/web/sites/mag77/PAGE109.asp

[90] ראו: חמוי, האח נפשנו, דף ב' ע"ב- דף ג' ע"א.

[91] ראו: חמוי, ימלט נפשו, דף צד' ע"א.

[92] ראו: http://haari.ilbiz.co.il/index.php?m=ar&artd=286.

[93] ראו: http://www.zezegift.co.il/page.asp?id=36.

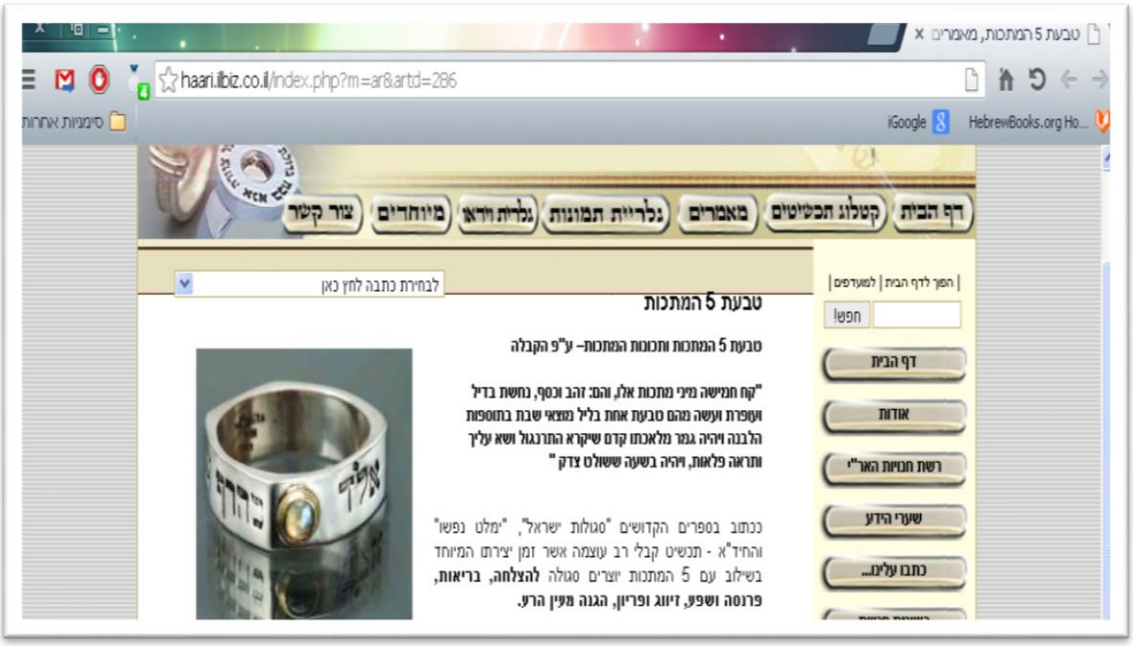

אולם אחרים, כמו האתר של המאגיקון ליאור מרדכי, מזכירים מקורות הנסמכים על הא"ח כמו ספר "סגולות ישראל", תוך השמטת שמו או כתביו של הא"ח.[94]

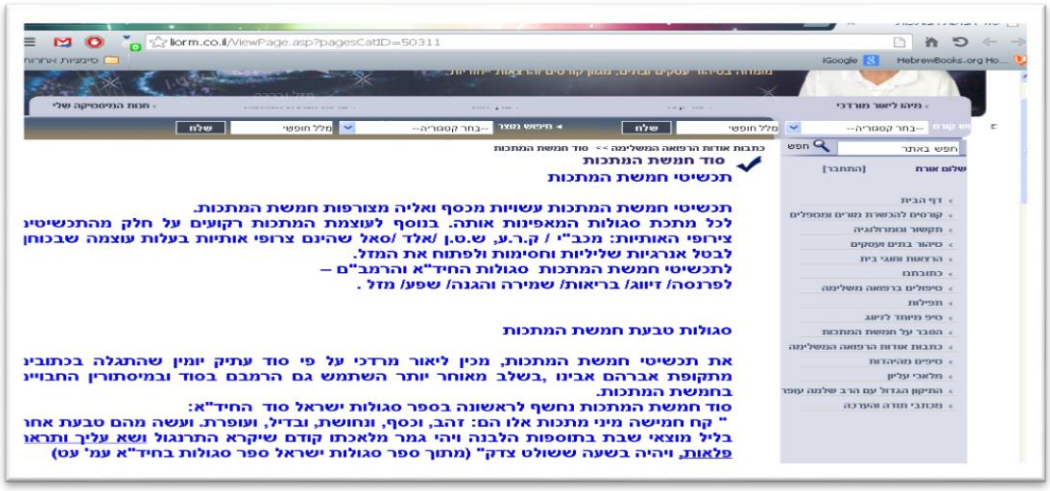

---

[94] ראו: http://liorm.co.il/ViewPage.asp?pagesCatID=50311; המרשם לטבעת זו אכן מופיע בספר "סגולות ישראל", ראו: סגולות ישראל, עמ' עט'. אולם מחבר "סגולות ישראל" כותב שמקור המרשם הוא בספרו של הא"ח "ימלט נפשו". ראו: חמוי, ימלט נפשו, צד 'א'. הא"ח אכן מזכיר כי מקורו של מרשם זה הוא כתב יד, אך אינו מוסר את שמו.

עד כה ראינו כי יש סבירות לכך שאתרים העוסקים במאגיה באופן מעשי מצטטים מכתבי הא"ח, אולם קשה להוכיח זאת משום שאתרים אלה לא ציינו את מקורותיהם.

על כן ביקשתי לבדוק האם מצטטים מכתביו של הא"ח בתחומים מובהקים בהם עסק ותרומתו בהם הייתה ייחודית ויוצאת דופן. לשם בדיקת השערה זו דגמתי בתאריך 8.7.13 את הערך "גורלות" במנוע החיפוש של google. התוצאות היו כדלהלן:

א. הערך גורלות סיפק כ-27,100 תוצאות.

ב. בשלב השני בדקתי כמה הפניות יש לשם "אברהם חמוי" בתוך אתרים אלה. חיפוש זה הניב 109 הפניות. מבדיקת הפניות אלו עולה כי רובן עוסקות ברישום ספרי הא"ח בקטלוגים שונים או במחקרים המזכירים את הא"ח. שלוש הפניות הן אל אתרים העוסקים במאגיה באופן מעשי. כך לדוגמה, באתר הנקרא "חידוש" נמצאות הפניות למרשמי הגורלות של הא"ח:

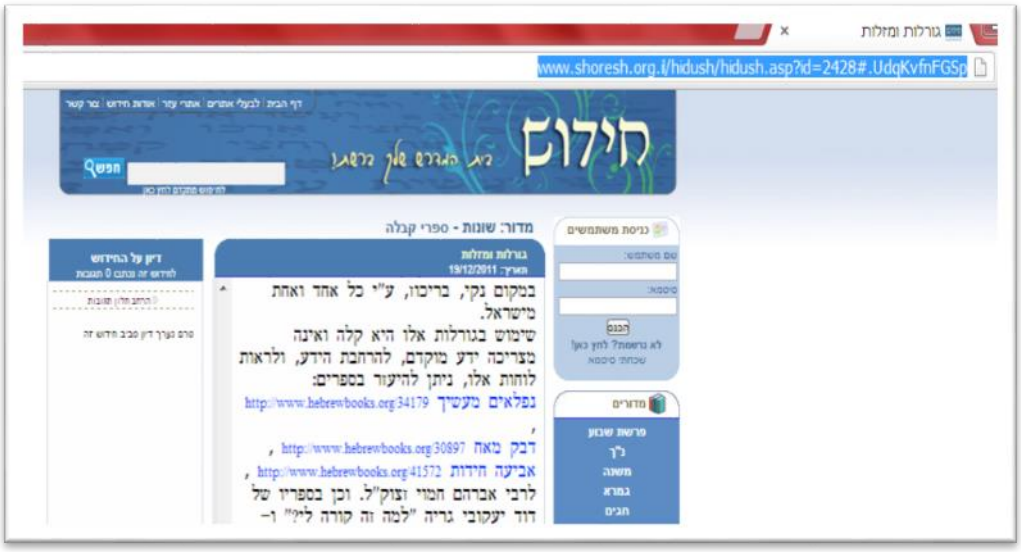

אתר זה מציע למעשה חידוש נוסף בדמות ההפנייה לספריו הסרוקים של הא"ח לצרכים מאגיים, כך שהנזקק למרשמים מאגיים ימצא את מבוקשו בקלות.

ג. בבדיקה נוספת שערכתי על הערך "גורלות" – והפעם ניסיתי להתחקות אחר שימוש במרשמי הא"ח ללא אזכור שמו או אזכור כתביו – עלה כי התופעה קיימת, אם כי קשה לעמוד על ממדיה.[95] להלן צילום מסך של גורל המסעות המודפס אצל הא"ח בספרו אביעה חידות דף טז' ע"א:

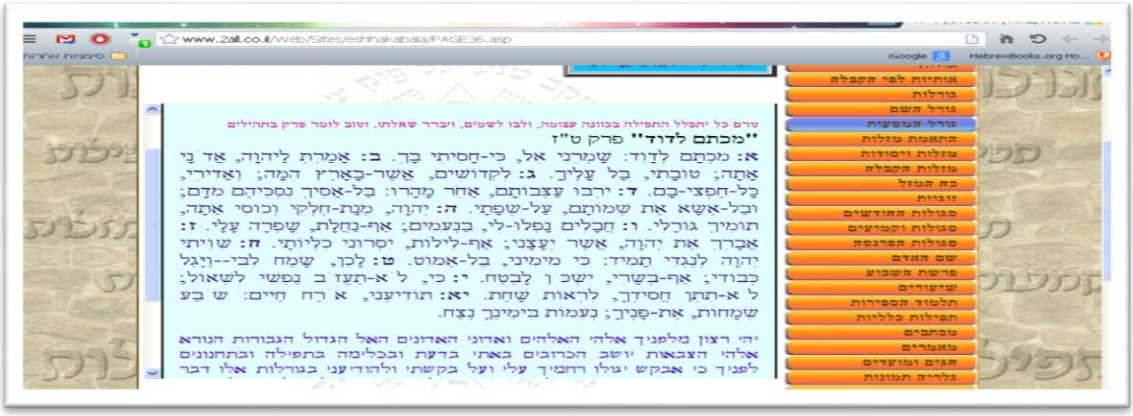

ד. בבדיקה נוספת של הערך "גורלות", שנעשתה כדי לבדוק האם מצטטים מכתבי הא"ח ללא אזכור שמו, אך מזכירים את כתביו, עלה כי תופעה זו קיימת, כמו באתר הזה המזכיר את הספר "לדרש אלהים":[96]

---

[95] ראו לדוגמה: א. באתר זה ערכו עיבוד ממוחשב לגורל המסעות מתוך "אביעה חידות" ללא אזכורו של הא"ח:

http://www.2all.co.il/Web/Sites/eshhakabala/PAGE36.asp.

[96] באתר זה משתמשים בגורל החומש שהא"ח הדפיסו לראשונה: http://www.yahadoot.net/item.asp?id=253&cid=14.

נוסף על כך, להא"ח מקום גם בפורומים שונים הדנים בנושאים בהם עסק, כמו לדוגמה, בפורטל "תפוז":[97]

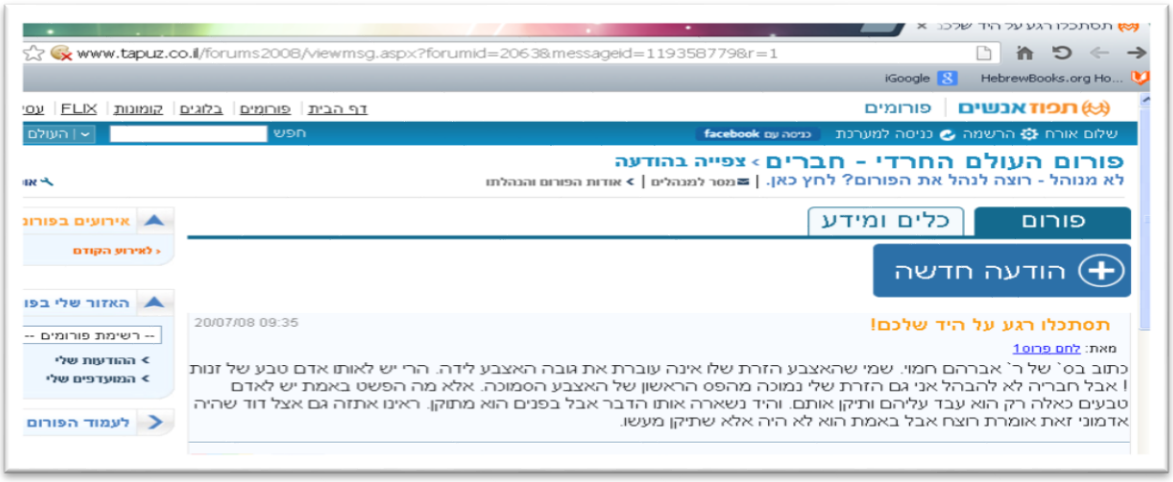

או באתר "פרש".[98]

---

[97] ראו: http://www.tapuz.co.il/forums2008/viewmsg.aspx?forumid=2063&messageid=119358779&r=1;

http://www.tapuz.co.il/Forums2008/ViewMsg.aspx?ForumId=2063&MessageId=119104873.

[98] ראו: http://www.fresh.co.il/vBulletin/showthread.php?t=466712#post3300461 .

לסיכום

רובו של העיסוק בכתבי הא"ח במרשתת הוא במכירת ספריו, קטלוגם בספריות, בסריקתם באתרים הייחודיים העוסקים בכך, אזכורו במחקר המודרני ומתן פרטים ביוגרפיים אודותיו. יתר על כן, סריקת כתבי הא"ח במספר אתרים במרשתת, הופכת אותם למקור זמין עבור הנזקקים למרשמיו, מטעמים שונים, כפי שעניין זה בא לידי ביטוי באתר "חידוש". לטעמי, עצם העיסוק המשמעותי בכתבי הא"ח ובדמותו במרשתת מעיד על הרלוונטיות של כתביו בימינו. על סמך הבדיקה הראשונית שערכתי לעיל, עולה כי מידת השפעתו של הא"ח על העוסקים באופן מעשי במאגיה במרשתת, הן במתן עצות ומרשמים והן בקבלתם, היא מעטה יחסית. ניתן לומר שהמקום המוקדש לציטוט מרשמים מאגיים של הא"ח במרשתת כנראה מצומצם באופן יחסי למידת ציטוטם בספרי הסגולות שהודפסו אחרי מותו. כמו כן, בבדיקה זו עולה תמונה הדומה לתמונה הקיימת בספרי הסגולות המצטטים את הא"ח. חלקם מזכירים את הא"ח בשמו וגם את כתביו, חלקם מזכירים רק את כתביו וחלקם מדיר לחלוטין את שמו של הא"ח ואת שמות כתביו.

די במספר דוגמאות אלו לעמוד על כך שהשפעתו של הא"ח על העוסקים באופן מעשי במאגיה היהודית במרשתת קיימת, אולם על מנת לעמוד על היקפה באופן מהימן ומעמיק מתחייבת עבודת מחקר שתעמוד בפני עצמה.

5.0 סיכום

מחקר זה האיר את תולדות חייו המרתקים והמורכבים של הרב אברהם חמוי (1838-1886). מתוך כך עמדתי על מספר נקודות, שתסייענה בהערכת דמותו ומקומו ביהדות המזרח בשליש האחרון של המאה ה- 19: א. הקשר ההדוק, ולעיתים המורכב, של הא"ח עם החשובים בחכמי המזרח בתקופה זו, כמו הרב חיים פאלאג'י ובנו הרב אברהם פאלאג'י, הרב והפילוסוף אליהו בן אמוזג, הרב עבדאללה סומך ואחרים. ב. התמיכה וההערכה לה הא"ח זכה מצד בעלי ההון עתירי ההשפעה בקהילות היהודיות השונות, כמו משפחת ששון ומשפחת שמאמה. ג. הפופולאריות לה זכה בקרב שורות המון העם בקהילות הרבות בהן שהה, כמו גיברלטר, הקהילות היהודיות בהודו, במרוקו ובבגדד. ד. משרות הרבנות שלעיתים הסכים לקבל ומשרות הרבנות החשובות אותן דחה. ה. הרושם הניכר שעוררה יצירתו רחבת ההיקף עוד בחייו – יחד כל אלה מציבים אותו כאחת מן הדמויות החשובות בעולמם הדתי והציבורי של יהודי המזרח בתקופה זו.

אין ביכולתי לקבוע כי הוא נמצא בשורה הראשונה של חכמי המזרח. לכן, ברצוני לנקוט בגישה ממעיטה ולקבוע כי הוא חוליה חשובה ומכובדת במעגל השיח המדומיין של חכמים אלה. אם כי נראה, שהא"ח ראה עצמו כשווה ערך אליהם מבחינה תורנית ולא אחת נטל חלק בוויכוחים שטלטלו את עולמם של רבני המזרח החשובים ואף נקט בלשון בוטה וחריפה כנגד אחדים מהם, כנראה מתוך הכרתו זו. לכאורה, מתעורר הרושם כי התערה היטב בממסד הרבני דאז. אולם, במשך מרבית חייו הוא חש כנטע זר בתוך הממסד הרבני. על כך תעיד גם התרחקותו ממשרות רבנות חשובות. לכן אני סבור, כי הא"ח ביקש בעבודתו להעניק לציבור הרחב, או לכל הפחות לאלו שרכשו את ספריו, כלים הלכתיים, המעקרים במידת מה את היזקקותם לידע המוחזק בידי אותה עילית רבנית. אפשר לראות זאת במחזורי התפילה לחגים, אשר עוסקים באופן מקיף בדיני החג, התפילה והמנהגים ולעיתים מבררים את המסורות השונות הנהוגות בקהילות ישראל. אלה מוגשים בעריכה ידידותית, המקלה על המשתמש, אולי כך יפחת הצורך בפנייה לתלמידי חכמים. אמנם אין לומר כי זהו המניע העיקרי למפעלו הספרותי, אולם לדעתי אין לבטלו. הנחה זו מקבלת משנה תוקף בעבודתו המאגית רחבת ההיקף של הא"ח. במידה זו או אחרת, הוא ביקש לעקר חלק נוסף מבסיס הכוח של אותה עילית. עבודתו המאגית מוגשת לקורא בשיטת עריכה נוחה

המקלה על ההתמצאות והשימוש בה, כמו המדריך האסטרולוגי שעיבד בכתביו. יתר על כן, בספריו חשף הא"ח מרשמים רבים מתוך כתבי יד שהיו נגישים עד ימיו רק למעטים והפך אותם לנחלת הכלל. הוא שקד על חשיפת חומרים מאגיים בתחומים מבוקשים, שהיצע המרשמים העוסקים בהם היה מוגבל עד ימיו, כגון גורלות ושאלות חלום.

לעתים הא"ח חש כי במעשיו אלו הוא חורג מן המוסכמות ההלכתיות ולכן פיזר חומרים מאגיים רגישים בספריו, העומדים לטעמו בתוך גדרה של ההלכה, תוך הנחיית הקוראים אודות הדרך לאתרם. יחד עם זאת הקפיד הא"ח בעבודתו המאגית להשמיט את אלה שאינם עומדים לדעתו בקריטריונים ההלכתיים, כמו מרשמים העוסקים במאגיה אסטרלית. בתוך כך, לא אחת הוא ייחד דיון הלכתי העוסק בכשרותם של מרשמים מאגיים.

גם כתיבתו המוסרית של הא"ח ראויה לציון. הא"ח שראה עצמו כמורה דרך מוסרי, סבר כי ספרי המאגיה שלו הם כלי חשוב להנחלת רעיונותיו. לכן, הוא מצא דרך לשלב רעיונות אלה בכתביו המאגיים באופן שלא ילאה, או ירחיק את קהל קוראיו. זאת עשה בשיטת עריכה ייחודית המשרטטת מסגרת של דיונים מוסריים המקדימים את מרשמיו המאגיים. הוא הניח כי החומרים המאגיים הם המעניינים והמושכים יותר מהרעיונות המוסריים.

חרף מעמדו המכובד כפי שתואר בעבודה זו, מאז מותו השתכח הא"ח מלב. פרטים רבים מתולדות חייו ירדו לתהום הנשייה, עד כי פרטים אלמנטריים כדוגמת שנת הולדתו ומותו לא היו ברורים עד לאחרונה. גם היקפה ותיארוכה של עבודתו, ואפילו אופן הגיית שם משפחתו היו נתונים לפרשנויות שונות. אני סבור שאת השתכחותו מלב יש לזקוף בעיקר לחובת שני צדדים באישיותו, אשר קשורים זה בזה: ראשית, היותו 'זאב בודד', חסר יכולת אמתית להתערות עד תום בקהילות בהן שהה, ובפרט בתוך הממסד הרבני. בעבודה זו הראיתי כי מרבית חייו הוא סב בעולם ברכבות ובספינות מקהילה אחת לאחרת. שהותו קצרת הטווח בקהילות אלה מנעה ממנו להעמיד תלמידים מסורים, שאולי היו משמרים את זכרו ומורשתו. שנית, אופיו הבלתי מתפשר ולשונו הבוטה, הובילו אותו לא אחת לעימותים חריפים, שכנראה הביאו לגירושו, לעתים בקלון. העימות הקשה בין הא"ח לבין רבי שלמה בכור חוצין, שהיה רווי חרפות וגידופים גרר אחריו את מחיקת שמו וזכרו של הא"ח, או לכל הפחות חדל הרב מלשבחו. אם כך, אין לשלול את הסברה כי בני הפלוגתא הרבים של הא"ח פעלו לטשטש את פועלו, כפי שקרה לסברתי עם מחבר הספר "רפואה וחיים בירושלים", אשר מחק בשיטתיות כל אזכור להא"ח וכתביו

בתוך ספרו. אולם ייחודה, היקפה וגיוונה של יצירת הא"ח מנעו את השתכחותו מלב והובילו להחייאת פועלו בשני מישורים: הראשון – החל משנות השמונים של המאה הקודמת פעלו מספר מוציאים לאור להחייאת עבודתו של הא"ח. המו"ל יצחק בקאל והמו"ל יצחק יוסף הדפיסו יחד מהדורות מחודשות של כל ספרי הסגולות של הא"ח הכתובים עברית, ואחריהם המשיכו בהדפסת מהדורות נוספות הוצאת "יריד ספרים" והוצאת "מוסדות משפטים ישרים" של משה אייזנקוט. הוצאת "מכון הכתב" פעלה להדפסתם המחודשת של ספרי ההלכה של הא"ח החל משנות השמונים, ואליה הצטרפה מאוחר יותר גם הוצאת "מוסדות משפטים ישרים". כתוצאה מכך, כלל יצירתו של הא"ח – למעט שלושה חיבורים, שניים מתוכם בשפות זרות – זכתה לעדנה מחודשת. לרוב ההקדמות במהדורות החדשות צורפה ביוגרפיה מקוצרת של הא"ח, אשר שפכה אור קלוש על תולדותיו. השני – היקף כתיבתו המאגית של הא"ח הביא לכך שכל חוקר המבקש לעסוק באופן מעמיק במאגיה יהודית או בפולקלור בעת החדשה, יהא חייב להתייחס במידה זו או אחרת לחיבוריו המאגיים של הא"ח, הכוללים מרשמים ייחודים רבים והתייחסות לכלל ענפיה של המאגיה היהודית. כך היה בעבודותיהם החלוציות של משה גסטר, גרשם שלום, רפאל פטאי ומאיר בניהו. וככל שחקר המאגיה בעת החדשה מעמיק בשנים האחרונות, כך מתרחבת ההתייחסות לחיבורי הא"ח, ואני מניח שהיא תוסיף ותתרחב בעתיד. יתר על כן, מן הראוי להקדיש מחקר לפשר העניין בכתבי הא"ח שגילו מספר מו"ל החל משנות השמונים של המאה ה-20, בראי התמורות שעברה החברה הישראלית בשנים אלו. ייתכן שיש בכך להצביע על עליית חשיבותה של המאגיה בציבוריות הישראלית, אשר הדפסתם המחודשת של כתבי הא"ח הייתה סמן חשוב לתופעה זו.

בעבודה זו ערכתי רישום מלא של כלל יצירת הא"ח. בתוך כך סקרתי לראשונה שניים מחיבוריו: "לוחות העדות" ו"גבר ישראל". כמו כן, עסקתי בהנמקותיו של הא"ח ליצירתו, על אופן הכתיבה והעריכה ותהליך ההדפסה. ברישום זה תיקנתי מספר שגיאות הנוגעות לתיארוכה. בסקירת המהדורות השונות של כתבי הא"ח הצבעתי על כך שבחלקן הוכנסו שינויים ניכרים ע"י המו"ל יצחק בקאל. שינויים אלו קיימים גם במהדורות הנסמכות על הוצאת בקאל. כמו כן, ערכתי רישום של כלל כתבי היד של הא"ח יחד עם סקירה ראשונית של תוכנם. בעתיד מן הראוי למפות לעומק את כלל כתבי היד, על מנת להשלים לחלוטין את תיאור כלל יצירת הא"ח.

במחקר זה יוחד מקום ניכר לרישום מקורותיו של הא"ח ודרך איסופם. מתוך כך שורטט הרכבה של 'ספריית' הא"ח. בספרייה זו שכנו זה לצד זה ספרים מסוגות שונות, שנכתבו בקהילות ישראל. מתוך כך עלה כי מופעיה של המאגיה בספרות היהודית אינם מוגבלים לתחום "ספרי הסגולות", אלא הם קיימים במידה משמעותית בספרות ההלכה, המוסר והקבלה. תופעה זו אינה מוגבלת לקהילה זו או אחרת, אלא קיימת בקהילות ישראל הן במזרח והן באשכנז.

על יסוד מחקר זה ראוי לקיים מחקר נוסף על מקורותיו, אשר לוקטו בעבודה זו. יש לערוך עבודה משווה בין מקורותיו ובפרט כתבי היד הרבים שהזכיר. לבחון באופן מדוקדק מה הוא העדיף לצטט, האם הקפיד לדייק בציטוטיו ואם לא – באלו מקרים ומדוע? תוצאות מחקר זה ישרטטו באופן עקרוני את ההבדלים בין המאגיה היהודית בתוך כתבי יד לבין זו שבדפוס. חקירה זו תסייע בהגדרת מקומה של ספרות הסגולות המודפסת בעולמה של המאגיה היהודית. משום שיש לראות בספרות זו כמייצגת של 'מאגיה מזוקקת', אשר הייתה חשופה לעיניים ביקורתיות, לעומת המאגיה בתוך כתבי יד שלא עברה תהליכי בקורת. כן ראוי לאתר את מקורותיהם של מרשמיו המאגיים, בעיקר מול מרשמים מן הגניזה הקהירית, ולעמוד על התמורות שחלו במרשמים אלו. חקירה זו תתבסס על המחקר של הטקסטים המאגיים מן הגניזה, אשר צובר תנופה בשנים האחרונות. כמו כן, רישום מקורותיו עשוי להיות בסיס למחקר שיבדוק באופן כמותי את מופעיה של המאגיה בספרות היהודית לסוגיותיה, שעשוי לסייע בהערכת מקומה של המאגיה בעולם היהודי.

מחקר זה עסק בניתוח חלק מן התכנים בעלי זיקה למאגיה המופיעים בכתביו של הא"ח, כמו שאלת חלום וגורלות. הוקדש דיון לבירור מקורותיו, להנמקותיו לעיסוק בנושאים אלה. נבחנה התמודדותו עם מתחים בין העיסוק בנושאים אלה לבין ההלכה היהודית. מתוך כך התברר, שהא"ח, אשר העלה לדפוס חומרים מאגיים רבים, ראוי לתואר "המרענן הגדול של מצאי המרשמים המאגיים בדפוס". יתר על כן, העלאת מרשמים אלו בדפוס על ידי רב בשיעור קומתו של הא"ח הכשירה את המרשמים הללו מבחינה הלכתית, או לכל הפחות העניקה מאוחר יותר מקור שאפשר להיתלות בו. אולם מן הראוי להרחיב במחקר נוסף את בדיקת כלל הנושאים המאגיים המובהקים, או בעלי הזיקה למאגיה, המצויים בכתביו.

כתבי הא"ח שימשו מקור חשוב ואף מרכזי עבור הספרות המאגית שראתה אור בדפוס לאחר מותו. למצאי המרשמים הייחודי שמו לב מחברי ספרי הסגולות בשנים שלאחר מות הא"ח. לעתים, היקף הציטוט מכתבי הא"ח היה כמחצית תוכנו של הספר. אולם חרף הציטוט רחב ההיקף מכתבי הא"ח, כלל תרומתו לא נזכרה בספרים אלה. עניין זה בא לביטוי באופן בוטה במיוחד בספר "רפואה וחיים מירושלים". בעבודתי הראיתי כי ספר זה היווה מקור חשוב לספרי הסגולות המאוחרים יותר. לכן, באופן עקיף מחבר ספר זה המשיך את השפעתם של כתבי הא"ח על הספרות המאגית המודפסת.

בבדיקה ראשונית נמצא שלכתבי הא"ח יש השפעה מסוימת על העיסוק במאגיה במרשתת. אני מניח שמקורם של מרשמים מאגיים רבים במרשתת הוא הספרות המאגית המודפסת. מאחר שכבר ראינו כי כתבי הא"ח היו מקור חשוב עבור חלק מן הספרות המאגית המודפסת, מן הסתם, השפעת הא"ח ממשיכה אל המרשתת דרך כתביו והכתבים הנסמכים עליו. הבדיקה הראשונית שערכתי הראתה כי להנחה זו יש סימוכין במרשתת. אולם, מן הראוי להעמיק בעתיד את המחקר על השפעתה של הספרות המאגית שראתה אור בדפוס, על העיסוק המאגי במרשתת. יתר על כן, סריקתם של ספרי הא"ח, העלאתם למרשתת והפיכתם זמינים לכל דורש מהווה מישור השפעה נוסף של כתבי הא"ח על העיסוק במאגיה במרשתת. כמו כן, יש צורך בעריכת מחקר נוסף אודות מידת השפעתם של כתבי הא"ח על העוסקים במאגיה בימינו. בעבודתי הראיתי בקצרה כי כתבי הא"ח שימשו מקור מהימן עבור הרב יצחק כדורי, כפי שהתברר מעיון במחברות מרשמיו שראו אור בדפוס. מן הראוי להרחיב בעתיד את חקירת השפעתו של הא"ח על הרב יצחק כדורי ומקובלים נוספים, אשר התפרסמו בזכות עיסוקם במאגיה.

בעבודה זו נעשה מחקר ראשוני אודות קורות חייו של הא"ח. אם כי, נדרש מחקר נוסף שיעמיק את החקירה בתולדות חייו ע"י בחינת מקורות נוספים, לדוגמה: ארכיון כי"ח, ארכיונים עות'מאניים, ארכיוני הקהילות השונות, ספרי זיכרונות, עיתונות התקופה והספרות שנכתבה ע"י חכמי המזרח מן השליש האחרון של המאה ה-19. בעבודה זו עמדתי על יחסו המורכב של הא"ח לתנועת ההשכלה, שמחד גיסא עוררה בו התנגדות, ומאידך גיסא הוא השתמש בכתביה ואף נהג על פי חלק מערכיה. לעתיד, אפשר להאיר נושאים נוספים הקיימים בשיח הציבורי, נושאים שהא"ח הקדיש להם דיון, לרוב באקראי, כמו מעמד האישה. ראויה גם בחינת עמדתו ההלכתית

בסוגיות שונות, ובפרט כלפי המודרנה. האם גישתו ההלכתית הייתה, מקלה כפי שעולה מחלק מן העדויות, או מחמירה, כפי שעולה מפולמוסיו. ישנו צורך במחקר נוסף שיעסוק בחטיבה ההלכתית של חיבוריו, ובעיקר במחזורי התפילה המשלבים דיונים הלכתיים, בירור נוסחי תפילה, הנהגות ותיאורים של מנהגים שונים בקהילות שונות, ומתוך כך גם לעמוד על עמדתו המורכבת של הא"ח בסוגיות דתיות חברתיות שצוינו לעיל.

אני סבור, שבעתיד ראוי גם לבחון את יצירת הא"ח בתוך המכלול של הכתיבה המאגית בקרב יהודי המזרח, אשר ככל הנראה, רבים וטובים עסקו בה. את הדגש יש להניח על כתביו של הרב חיים פאלאג'י וחכמים נוספים המקורבים אליו. יש בכך להעריך את חשיבותו של העיסוק במאגיה בקרב העילית הרבנית ביהדות המזרח. יחד עם זאת, בעבודתי הראיתי כי הא"ח מצטט באופן נרחב מחיבורים העוסקים במאגיה, שנכתבו במזרח אירופה. מאוחר יותר כתבי הא"ח שימשו מקור חשוב לספרי מאגיה שהתחברו ע"י יהודי מזרח אירופה במאה ה- 20. לכן, יש לבחון את הקשרים בין יהודי המזרח ליהודי מזרח אירופה בתחום המאגיה ומתוך כך להראות שבתחום זה היטשטשו המחיצות המפרידות בין מזרח למערב בעת החדשה. עניינים אלו חשובים לשרטוט קווי היסוד של המאגיה היהודית מתחילת המאה ה-20 ועד ימינו, אשר, כפי שעולה מעבודה זו, הא"ח הוא דמות מרכזית בהתפתחותה.

יש מקום לקוות שמחקר זה יעורר עניין ציבורי ומחקרי ברב אברהם שלום חי חמוי ובפועלו. התעניינות זו בוודאי תסייע בחשיפת מידע נוסף אודותיו, אשר יאיר את תמונת עולמו וישלים פיסות נוספות בפאזל המורכב של חייו.

לסיום, אני מקווה שיימצא צילום דיוקנו של הא"ח, אשר יעניק פנים לדמות, שבמהלך השנים הרבות של מחקרי נותרה כצללית באפילה.

נספח 6: השוואת ספרי סגולות מודרניים לכתבי הא''ח

טבלה זו סוקרת את מערכת א' בחמשת ספרי הסגולות שיצאו לאחר מות הא"ח. בסקירה זו נרשמו המרשמים שנלקחו מתוך כתבי הא"ח. לבד מכך, בטבלה זו גם סקירת הנושאים שהא"ח בלט בהם, והם: גורלות ושאלת חלום. בחרתי לא לבדוק את הימצאותם של חומרים אסטרולוגיים וכירומנטיים, משום שמחברי ספרים אלו מיעטו לעסוק בהם, וחלקם אף לא עסק בהם בכלל. את המרשמים שהיו במערכת א' מיינתי לפי נושא על מנת שהקריאה תהא נוחה. שמות הספרים בטבלה הובאו בקיצור:

א. רפואה וחיים מירושלים- רפו"ח.

ב. מראה הילדים- מ"ה.

ג. סגולות ישראל- ס"י.

ד. רפאל המלאך- ר"ה

ד. זכרון יעקב יוסף- זי"י

ה. האח נפשנו- ה"ן.

ו. דבק מא"ח- ד"ם.

ז. אביעה חידות- א"ח.

ח. נפלאים מעשיך- נ"ם

ט. לדרש אלהים- ל"א

י. ימלט נפשו- י"ן

את התאים סימנתי באותיות לועזיות על פי המפתח הבא:

א. A – מציין שהמרשם הועתק מכתבי הא"ח.

ב. B – לא מציין שהמרשם הועתק מכתבי הא"ח.

ג. C – לא מציין כי המרשם הועתק מכתבי הא"ח משום שהמחבר נסמך על ספר רפו"ח, שכאמור באופן עקבי בחר לא לציין את הא"ח כמקור.

ד. D – לא מציין כי המרשם הועתק מכתבי הא"ח משום שנסמך על "מראה הילדים".

ה. E – מציין שהמרשם הועתק מכתבי הא"ח. אם כי ניכר שהעתיק זאת מספר אחר המעתיק מכתבי הא"ח.

הנושא: אבן

המרשם	מקורו בספרי הא"ח	רפו"ח	מ"ה	ס"י	ר"ה	זי"י.
א. חלי האבן. להכיר אם יש אבן בכיס כתבו חכמי הרופאים אלו הסימנים. שיש לו בכיס תאוה גדולה לגרד. תדיר מתאוה להשתין ולהוציא רעי. כבד בתוך הכיס וסביביו. קשי הגיד תדיר. אינו יכול לנוח ומתנועע תמיד ממקום למקום. השתן הוא בקושי גדול וטורח יוצא טיפין טיפין ומעט חול יוצא בהשתנה. וגם אם חסר איזה סימן מהסימנים הללו, מ"מ [מכל מקום]יעשה הרפואות אלו ורפא לו מ"א סימן ח"י.	ה"ן, ד' ב'.		עמ' 26. B			
ג. ע"א תכסה האמה בדם שועל ואם תרצה לנסותו תן אבן בתוך הדם ג' ימים ותשבר.	ה"ן, ד' ב'.	עמ' ו'. B	עמ' 27. B	עמ' ב'. C		עמ' ז א'.[99] B
ד. ע"א קח חלב אשה וערב עם דבש ותן לו לשתות.	ה"ן, ד' ב'.	עמ' ו'. B		עמ' ב'. C		עמ' ז א'. B

[99] מועתק שוב בעמ' יז' א' בספר זה.

ה. ע"א קח דם תיש והכבד והריאה והכליות והביצים והגיד וכל הקרביים ותתן הכל ביחד וימלאם בקערה והאכילהו ותראה פלאות.	ה"ן, ד' ב'.	עמ' ו'. B		עמ' ב'. C		עמ' ז' ב'. B
ו. ע"א לשבר האבן מן הכיס קח קליפת הלפת החיצונית השורש עם העלין וכתוש אותם וישתה המיץ.	ה"ן, ד' ב'.	עמ' ו'. B		עמ' ב'. C		עמ' ז' ב'. B
ז. ע"א לחולי האבן טוב לו שירגיל עצמו במי לימון ופרישיל [פטרוזיליה] וע"ל [ועיין להלן] במערכת הש'.	ה"ן, ד' ב'.	עמ' ו'. B		עמ' ב'. C		עמ' ז' ב'. B
אבן-למי שיש לו אבן בגיד אם תקח ארנבת קטנה ותשימנה בקדרה בלי מים ותכסה אותה בטיט ושים אותה בתנור של אש ולמחרת תמצאנה כאפר דק. אם ישתה מהאפר ההוא ביין תתפוצץ האבן ותצא.	י"ן, עמ' צב' א'.		עמ' 14. A	עמ' א'. E		עמ' ז' א'.A
אבן- ראה זה דבר הפלא ופלא מה שראיתי בספרים קדמונים ואם הוא מנוסה אין ערוך אליו והוא שיקח גלד דק מגלדי הבצלים ויעשה ממנו פתילה וישים בנקב האמה עד שתכנס הפתילה אח"כ עשה נקב גדול בביצה גדולה ולא יהיה הנקב מפולש ותנקוב הנקב ביתד לא בסכין ושים הנקב בתוך הגיד ותמתין עד חצי שעה	א"ח, ח' א'.		עמ' 14. [100] A	עמ' א'.[101] D		עמ' ז' א'.[102] E

[100] מעתיק גם את הפניית הא"ח לכתב יד.

[101] מעתיק גם את הפניית הא"ח לכתב יד, לכן נראה שהועתק מהספר מראה הילדים.

[102] מעתיק גם את הפניית הא"ח לכתב יד, לכן נראה שהועתק מהספר מראה הילדים, או מהספר סגולות ישראל.

ותצא האבן בלא איחור והוא פלא שאין כמוהו בכל העולם. או יקח עלי גפן ישן ושרוף עד עפר וישתה בכל יום עם מעט מים קרים ויצא האבן. או יקח ג' חתיכות קטנות מצואת יונה בעוד שהוא חם ותקח חרדל וכתוש אותו דק וערבב הכל ויקשור על בטנו חם בשעה שרוצה להשתין מסכ"י [מספר כתב יד].						

הנושא: אוזן

המרשם	מקורו בספרי הא"ח	רפו"ח	מ"א	ס"י	ר"ה	זי"י
א. קח שמן שקדים מרים ויותר טוב שמן חרדל שתטיף חם באוזן.	ה"ן, ד' א'.	עמ' ה'. B		עמ' י'. C	עמ' יד' C	
ב. ע"א אם יבא לו דבר באזנו יקח לחם חם כמו שיכול לסבול ותנח לפני האוזן.	ה"ן, ד' א'.	עמ' ה'. B				עמ' ט' א'. B
ג. ע"א שפוך חומץ חזק בתוך האוזן ויצא לחוץ.	ה"ן, ד' א'.	עמ' ה'. B				עמ' ט' א'. B

ד. לחרש שאינו שומע קח אורטיגאס[103] ותסיר המיץ וערב אותו בשומן אווז ואח"כ עושה פתילה מבגד פשתן דק וטבול אותה שם ושים אותה באוזן.	ה"ן, ד' א'.	עמ' ה'. B		עמ' י'. C		עמ' יב' א'. B
ה. ע"א קח מרה של חזיר ויערבנה חלב אשה ושים באזנו והוא בדו"מ.	ה"ן, ד' א'.	עמ' ה'. B	עמ' 110. A	עמ' י'. C	עמ' יד'. C	עמ' יב' א'. B
ו. ע"א קח עשב הנקרא סיינפרי ביב"ה[104] וכתוש אותה היטב וערב עם ביצת תרנגולת ועשה אותה במרחשת ויאכל בלילה ויתעטף ראשו היטב ויישן וכן יעשה עד ט' ימים ויתרפא.	ה"ן, ד' א'.	עמ' ה'. B				
ז. ע"א לחזק השמע ירחץ בבקר באזנו באצבע קמיצה וכן ביד שמאל.	ה"ן, ד' א'.	עמ' ה'. B				
ח. ע"א לבריאות האזן ראוי שתתמיד להטיף בו שמן שקדים פעם אחת בכל שבוע כי הוא מופלא.	ה"ן, ד' א'.	עמ' ו'. B				
ט. ע"א לכאב האזן קח בצל וצלה אותה ושים בה שמן שקדים מרים ותסוך באוזן ותראה פלאים.	ה"ן, ד' א'.	עמ' ו'. B		עמ' י'. C	עמ' יד'. C	עמ' יב' א'. B
[חולי האוזן] א. קח שמן שקדים מרים ויותר טוב שמן חרדל שתטיף חם באוזן.	ה"ן, ד' א'.	עמ' א'. B				

[103] כנראה חרולים, ראו: אבן השהם, עה'.

[104] על עשב זה ושמותיו באזורים שונים, ראו: חמוי, אביעה חידות, עז' ב'.

י. ע"א לחרש קח עלי עשב סאביי"ה[105] ותשים ארבעה ימים במים ואח"כ כתוש אותם ותוציא המיץ וערב עם מרת אווז או מרת שור ושים חם באוזן ותתרפא.	ה"ן, ד' א'.	עמ' ו'. B				
יא. ע"א קח מרה של דג ושים באזנו.	ה"ן, ד' א'.	עמ' ו'. B		עמ' י'. C		
יב. ע"א לחרש קח קליפת אגוזים לחים וכתוש אותם ועצור מהם המים ותוציא אותם מתוך בגד ויטיף באזנו ומיד ישמע בדו"מ.	ה"ן, ד' ב'.	עמ' ו'. B		עמ' י'. C		עמ' יב' א'. B
יג. ע"א לכל חרשות האוזן תוציא מי מינטה דהיינו נאנ"י בלאנביק[106] ושים מהם על מים פושרים באוזן ויתרפא והוא סוד גדול מ"ק.	ה"ן, ד' ב'.	עמ' ו'. B		עמ' י'. C		
יד ע"א קח ביצי נמלים ועשה מהם בלאנביק ושים עם מוך באוזן ויבריא.	ה"ן, ד' ב'.	עמ' ו'. B		עמ' י C		עמ' יב' א'.C
טו ע"א אם נכנס פרעוש באוזן יכניס שם שער של כלב.	ה"ן ד' ב'.	עמ' ו'. B		עמ' ט'. B		עמ' יד' ב'. B

הנושא: אסור

[105] כוונתו למרווה המכונה בלע"ז Salvia. כותב עליו רבי רפאל אוחנה: "נמאס בלע"ז שיש מיבריא"ו ובל"ע [לשון עבר] סאלמ"א סאלביי'א ובלשון מזרח קורין אותה מראמיי'א." אוחנה, מראה, עמ' 220.

[106] מזקק הידוע בשם העברי אַבִּיק.

המרשם	מקורו בספרי הא"ח	רפו"ח	מ"א	ס"י	ר"ה	זי"י
א. אסור. אם ישתה מים קודם הכנסו או אפילו מי רגליו יצא מהר.	ה"ן, ג' ב'.	עמ' ה'. B		עמ' יז'. C		
ב. [אסור] ע"א אם יאמר מזמור אודה ה' בכל לבי ז"פ על שמן זית וימשח פניו ויכתב זה המזמור וישים תחת זרועו ויצא מיד.	ה"ן, ג' ב'.	עמ' ה'. B		עמ' יז'. C		
ג. [אסור] עוד יאמר פסוקים אלו בשפתי ספרתי וכו' דרכי ספרתי ותעניני. העבר חרפתי. זכרתי משפטיך. טוב עשית עם. יבואוני רחמיך. לדור ודור אמונתך. מה נמלצו לחכי. סמכוני באמרתך. פלאות עדותך. צדקתך צדק עולם וינצל.	ה"ן, ג' ב'.	עמ' ה'. B		עמ' יז'. C		
ד. [אסור] ע"א תן לנאסר מחוטים שתפרו מהם בגד למת בלי ידיעתו ויתפר מלבושיו מהם ויצא.	ה"ן, ג' ב'.	עמ' ה'. B				
אסור למי שנתפס בבית הסוהר קודם שישב שם יקח מעט מים וירחץ ידיו וישתה מעט מים והנשארים ישליך חוץ לבית הסוהר או ישפכם לארץ ויאמר בכוונה גדולה שם זה טפטפי"ה השם הגדול הוציאנו מן המאסר הזה ולא יעמוד לילה אחת בו"מ מס' שרשי השמות כ"י.	ה"ן, ג' ב'.	עמ' ה'. B		עמ' יז'. C		

אסור. להוציא אדם מתפיסה תוך ט' ימים ילך לשוק ויקנה מראה אחת בלי דיבור בכלל, כלומר יתן לו כל מה שישאל ממנו בפעם הראשונה ויוציאהו אל הנתפס יראה במראה וישימהו תוך שוק ימין, ותראה פלאות ואומרים זה דבר מנוסה.	י"ן, צב' א.			עמ' יז'. A		
כה' אסור. לאמר לאסורים צאו סגולה לאסור שיצא מיד קח חלב אישה ובתה ותלוש בהם עוגה קטנה וטגנה על האש ולא תהפכנה ויאכל האסור חציה ויתן חציה תחת ראשו ויצא מיד.	ד"ם, ה' ב'.			עמ' יח'. A		
ע"א יקח כוס יין מלא כשר ויקרא עליו ה' מתיר אסורים כ"א פעמים ביושר וכ"א פעמים למפרע ובכל פעם יכוין לשם אהי"ה ואח"ך ישתה היין ויותר מיד.	ד"ם, ה' ב'.			עמ' יח'. A		
ע"א. סגולה וסוד גדול לזה יאמר בכוונה גדולה תפילת ח"י י"ח פעמים ולא יתעכב שם ועל הרוב הם בדוקים ומנוסים.	ד"ם, ה' ב'.			עמ' יח'. A		

הנושא: סגולת האבנים

המרשם	מקורו בספרי הא"ח	רפו"ח	מ"א	ס"י	ר"ה	זי"י

אבן עין החתול הנקרא עין אל הרר אמרו אנשי הודו שסגולתו מי שנושא אותה לא יבוא לידי עניות ובמקום עניות יבא לידי עשירות. עיין שלטי הגבורים פרק מ"ט ד"ן. [הא"ח מוסיף בספר ימלט נפשו המשך למרשם זה, להלן המשכו: ומנוסה הוא בזה שישים אותה בסמרטוט פשתן מהודק בו יפה לא ישרף הסמרטוט באש.]	נ"ם, ו' ב'. י"ן, צד' א'.		עמ' 15.[107] B			
צפור דרור. בלע"ז קולונדרי"נה שעושה קנו בקורות הבתים יש ב' אבנים בקורקבן שלו של ב' צבעים האחד שחור והאחד נוטה לירקון ובכל צפור מהם ימצאו לעולם השתי אבנים האלה יחד וסגולתם בפרט אז היא טובה ומעולה כי וקחו האבנים מן הצפור בחודש אלול והאבן שהיא נוטה לירקון אם יקשרו אותה בעור עגל או איל תחת האצילים של צד שמאל היא טובה להסרת הסכלות הבא מחמת חולי ולרפאת הכאבים הישנים והיא טובה לשמור נושאה פן יפול בחולי הנופל ויש מי שאומר שהיא טובה לישא חן וחסד בעיני הבריות והשחורה היא טובה נגד הלחות הרעות והקדחות וכעס הלב. ואם ירחצו אותה במים המים ירפאו חולי העין. ואם ישימו סביבות האבן הזו על העשב קולדוני"אה[108] תחשיך	נ"ם, יב' א'.		עמ' 29 A.	עמ' ה'. E		

[107] מחבר ספר זה מאחד את שני המרשמים של הא"ח.

[108] לא הצלחתי לאתר מהו עשב זה. אולי הכוונה לעשב קוליברי נא הידוע המוכר בשם לוף. ראו: אוחנה, מראה, עמ' 311.

ראות העינים. והציפורים עצמם אם יאכלם צלי יועילו לעינים. ועפרם השתוי עם מים למשקל ד' אוקיו"ס יועיל לחולי האסכרה. והראב"ע ז"ל פרשת בהר[109] כתב אם יהיה הדרור ביד אדם לא יאכל עד שימות.						
יז. אבן תקומה הנזכר בגמרא יועיל לאישה שלא תפיל וסגולה נאה יש בו אם רוצה לידע האשה אם היא כשרה או לא קח האבן ההיא ויש אומרים אבן הדיאמנטי ושים אותה תחת המיטה בלתי ידיעתה בעודה ישנה אם היא כשרה תקום ותחבקנה לבעלה ואם היא לא כשרה תפיל מעל המיטה.	ד"ם, ה' א'.			עמ' ג'. A		

הנושא: פריון, לידה[110] וגידול ילדים

המרשם	מקורו בספרי הא"ח	רפואה וחיים	מ"א	ס"י	ר"ה	זי"י
ג. חלב לאישה שאיבדה חלבה תבשל עדשים בשכר או ביין ותן לה לשתות. ד. חלב. ולבהמה שנתקלקל חלבה תעשן אותה בעצם של סוס ועצם של פגר.	ה"ן, לז' א'.		עמ' 108 A			עמ' טז' א'-ב'. B

[109] הדברים אכן נמצאים בפירושו של אבן עזרא לפרשת "בהר".

[110] על הסגולות השונות לפריון ולאישה המקשה ללדת, ראו: פטאי, הלידה; פטאי, סגולות. במאמריו עושה המחבר שימוש בכתבי הא"ח.

ה. חלב. לאשה שאבד חלבה קח צפורן פרה מרגל ימין ושרוף אותה ותשתה האשה וישוב חלבה ויתחזק גופה. מסכ"י.						
ט. ילדים. סגולה נאה לאישה שבניה מתים ב"מ. תקח ז' מטבעות צדקה מז' נשים מעוברות ויעשה מהם שם שדי. והילד הנולד ונראה כמת קח תרנגול ושים תוך פי הטבעת של הילד אז אם יהיה מאת ה' שיחיה הילד יחיה והתרנגול ימות.	נ"ם, נח' ב'.					עמ' טז' ב'. B
[לעקרה] קח קיבת ארנבת ודג מובלע בתוך דג וישים מחבת על האש ויכתוש היטב עד לעפר עם קמח ויערב אותו הקמח עם מים ותשתה בבקר ובערב ח' ימים ותהר.[111]	נ"ם, נח' ב'.		עמ' 30. B			
ו. לחש מסוגל הרבה לאשה המקשה לילד. או למי שמת ולדה בבטנה ואם היא בסכנה ככה יעשה יקח מים שתוקים ויאמר עליהם לפני האישה הלחש הזה. שלשה מלאכים נחתו מן שמייא ועמהון תלת שרביטין חד חוורא חד אוכמא וחד סומקא חוורא סליק ומחי לשמייא ואתי מטרא סומקא מחי לימא בשרביטא ופלגיהו. ואוכמא מחי לסטרא דפלונית	ד"ם. פה' א'.		אישה, ס' לב'. עמ' 30-31. B			עמ' יז' ב'. B

[111] לפי רפאל פטאי, מרשם זה לא נמצא בדפוס אלא רק בכתבי יד. דומה לו נמסר בע"פ למחבר מפי "אישה מרוקנית בירושלים". ראו: פטאי, לידה, עמ' 235. מרשם זהה לקוח מכתב יד הנקרא: "סגולות וחידות", שם, עמ' 240. הא"ח מעתיק מרשם זה "מסכ"י קדמון אשר ישא את שמו קבלה מעשית" ראו: חמוי, נפלאים מעשיך, נח' ב'.

ואייתית מולדתא ושלייתא בשלום ואחר המעשה תתן לה לאישה לשתות מן המים הללו מעט ואם הרבה כפי רצונה וי"א אם הוולד חי מותר לעשותו ויועיל הרב תולדות אדם אות ע"ד ויע"ש.						
מ"ב.בנים סגולה נפלא וסוד גדול לאישה שבניה מתים ב"מ תקח עקרב חי עודנו ותצרור אותו בצרור ועל הצרור תשים כסף או בדיל באופן תיק אחד [כך במקור] ותתלה על הילד ויחיה מסכ"י ושמעתי שהוא בחון.	ד"ם, יח' א.		עמ' 31. B			
ח' בנים. סגולה לאישה שבניה מתים ח"ו כתוב פ"ז פעמים על ק"ץ [קלף צבי] תנו לה מפרי ידיה ויהללוה בשערים מעשיה ומחוק ביין כשר וישן ותן לה לשתות האשה וצריך שרטוט ותגין וכתב אשורית.	ד"ם, יג' א.		עמ' 31. B			
אך. בנים. לאישה שאין בניה מתקיימין כשנכנסת בחודש הט' לעבורה תלך למקום שהכלבתא ילדה ותעמיד רגלה הימנית על כלב קטן ותאמר ג"פ קח לך המת ותן לי החי ואח"כ תקח האישה אותו הכלב שדרסה עליו ותניח אותו בתוך חיקה על בשרה ממש ותשים ראשו בצד ימינה ורגליו בצד שמאלה ותלך האישה עם אותו הכלב לנהר ותסיר חגורה כדי שיפול הכלב מעצמו לנהר ותאמר לנהר ג"פ פסוק זה קח לך המת ותן לי החי והוא בו"מ.	ה"ן,י' א'.		עמ' 31. B			

י. מפלת סגולה לאישה שלא תפיל קח דונג ולוש עם חלב סוסיא וכרוך בעור צבי וקשור בבטנה ולא תפיל ואם תרצה לנסותו קשור לתרנגולת ולא תלד.	ד"ם, פו' א'.		עמ' 32. B[112]			
יא. למפלת כדי שלא תפיל כתוב לה אדם תדע פתגמא [כך במקור]. משה קיים פתגמא. נח טריד לתיבה ויסגור אלוהים בעדו. ובהגיע תור הלידה הסר משם הכתיבה ותלד ואם לא תסיר לא תלד ותתסתכן ח"ו מסכ"י.	ד"ם, פו' א'.		עמ' 32. B[113]			
יא. עוד אחרת למפלת קח ביצה שיצא ממנה אפרוח ושרוף אותה לעפר ינתן לה לשתות תוך משקה קודם שתתעבר.	א"ח, סז' א'.		עמ' 32. B			
א. למפלת כתב הרב כהנא רבא בשם רבנו בחיי והרב אמתחת בנימין שאבן אודם הנקרא רובין והוא אדום בתכלית אם תשא אותו האשה לא תפיל לעולם.	ה"ן, ע' א'.		עמ' 32. B			
ב. למפלת סגולה בדוקה תשקה אותה עור של נחש ולא תפיל לעולם.	ה"ן, ע' א'.		עמ' A.32			
[למפלת] או יתלה בצוארה עקב חולדה.	ה"ן, ע' א'.		עמ' 32. A			

[112] על פי סדר המרשמים, ניכר כי הועתקו מספרי הא"ח.

[113] על פי סדר המרשמים, ניכר כי הועתקו מספרי הא"ח.

אות ב. בנים זכרים, סגולה לזכות לבנים זכרים ות"ח [ותלמידי חכמים] יקבל העניים בספ"י [סבר פנים יפות], עיין ספר חרדים.	י"ן, צב' ב'.		עמ' 17. A			

הנושא: אהבה

המרשם	מקורו בספרי הא"ח	רפו"ח	מ"א	ס"י	ר"ה	זי"י
א. [אהבה]להבעיר אהבה בין איש לאשתו ובין אדם לחברו, אף על פי שהוא שונא אותו. בדוק ומנוסה לאחר שיוצא המת מן הבית ב"מ [בר מינן] תקח ב' או ג' גחלים בוערות חיים מן האש שנעשה לסיבתו לחמם המים לרחיצתו, ואמור כך: כשם שהמת יצא מן הבית ולא יחזור עוד למקומו – כן לא יוכל פב"פ לעמוד כלל ועיקר עד שיאהב אותי אהבה עזה כאהבת דוד ויונתן מעתה ועד עולם, כך יאמר שלושה פעמים. ואח"כ תעשה מן הגחלים דק דק כעפר ותשליך בין רגליו, ולא יוכל לעמוד כלל ועיקר עד שיאהב אותו. בדוק ומנוסה."	ה"ן, ב' ב'.	עמ' ג'. B		עמ' ו'. C		עמ' ט' ב'.B
ב. [אהבה] קח ביצי נמלים וזכור שם האיש ושם האישה ושם אמו ושם אמה ותשליך על הגחלים ויאמר כשם שנתחממו אלו הביצים – כך יתחממו וישרף לב פב"פ בתר פב"פ ותבוא אחריך".	ה"ן, ב' ב'.	עמ' ד'. B		עמ' ו'. C		עמ' ט' ב'.B

ג. [אהבה] קח מעט מחלוק שלך ומעט מחלוקו ממי שתרצה שיאהבך וקח עכביש חיה ושימה בין ב' הבדים וקח מחט שנקנית לשמה ותדקור אותה בין הבגדים ובין העכביש ותאמר כשם שאני דוקר זה כך ידקר לב פב"פ עד שיעשה חפצי ושים אותה במקום מוצנע	ה"ן, ב' ב'.	עמ' ד'. B		עמ' ו'. C		עמ' ט' ב'.B
ד. [אהבה] קח מן האיש או האישה כשהוא ישן שיער א' ומדוד אותו מתחילת הירך עד העקב ובעודו מודדו יאמר : בשם השם אני עושה ובמאמרו אני מודד ולשמו אני עושה מדידה זו עליך פב"פ שלא תוכל לילך ברגליך ולא תוכל לעמוד במקומך אם לא תעשה רצוני פב"פ ויהי בעיניך אהוב מכל הבריות שיש בעולם, ואתה פב"פ שתהיה מוכה יגון ואנחה שלא תאכל ולא תשתה עד שתעשה רצוני כ"י (כתב יד) ישן"	ה"ן, ב' ב'.	עמ' ד'. B		עמ' ו'. C		עמ' יג' א'.C
ה. [אהבה] קח תרנגולת קטנה שלא עלה עליה זכר ושחטה קח הלשון קודם כיסוי הדם ועטפהו בשעווה בתולה ויבלוט לחוץ השעווה מעט, ותגע במי שתרצה ויאהבך	ה"ן, ב' ב'.	עמ' ד'. B		עמ' ו'. C		עמ' יג' א'. C
ה. [אהבה] קח יונה לבנה ושחטה וקח דמה והתיך בו עם מעט זעפראן וכתוב בהן שם האישה וקשרם עם לבונה וגע בו לאישה ותאהבך.	ה"ן, ב' ב'.	עמ' ד'. B		עמ' ו'. C		עמ' יג' ב'. C

ז. [אהבה] קח מחט ודקור בבשר המת ותגע לאישה ותאהבך.	ה"ן, ב' ב'.	עמ' ד'. B		עמ' ו'. C		עמ' יג' ב'. C
ח.[אהבה] לאיש אשר אשתו אינה אוהבת אותו יקח כסף חי [כספית] ויתן אותה על גחלים ויאמר כשם שכסף זה מתהפך על גחלים כך יתהפך ליבה של פב"פ בתר פב"פ ולא תנוח ולא תשקוט ולא תישן עד שתאהב אותי אהבה עזה. ואם לא יועיל יקח משערותיה ומעט מלח וכסף חי ויתן על גחלים ויאמר זה הלחש הנז' ז"פ (7 פעמים) ותאהבך אהבה עזה.	ה"ן, ב' ב'.	עמ' ד'. B		עמ' ז'. C		עמ' ט' א'. C
ט. [אהבה] יקיז דם מימינו וישרוף אותו וישקה למי שירצה ויאהבהו.	ה"ן, ג' א'.	עמ' ד'. B		עמ' ז'. C		
י. [אהבה] אם ישרוף צפרני ידיו ורגליו, וישקה לאשתו ותאהבנו.	ה"ן, ג' א'.	עמ' ד'. B		עמ' ז'. C	עמ' יב' C	
יא. [אהבה] אם תלך למרחץ ותזיע. ותיקח הזיעה שיצא ממנה ותערב ביין ותשקה לבעלה ויאהבה לעולם.	ה"ן, ג' א'.	עמ' ד'. B		עמ' ה'. C	עמ' יג' C	עמ' יג' ב'. C
יב. [אהבה] תכתוב את השם אנקצו"ן בק"ץ ותשאהו עליך בכיסך ותמצא חינה וחסדה בעיני כל רואיך.	ה"ן, ג' א'.	עמ' ד'. B		עמ' ז'. C		עמ' ט' א'. C
יג. [אהבה] לחן ואהבה: ישא חבל החנוק ואם ישים אותו תחת מזוזת אויבו תראה פלאות.	ה"ן, ג' א'.	עמ' ד'. B		עמ' ז'. C		עמ' ט' א'.C

יד. [אהבה] תלך לרחיים ותגנוב מעט קמח שלא יראה אותו שום אדם וילך וישוב בלי שום דיבור ותקח חלב בת [כך במקור] ותלוש אותו ותיבש לצל ולא לשמש ולא לאור וכשיבש תאבקנה ותתן לבעלה שיאכל ויאהבנה.	ה"ן, ג' א'.	עמ' ד'. B		עמ' ז'. C		
לשים שלום בין איש לאשתו קח דג אחד קטן ועין ימין של ארנבת ותקשרם יחד בבגדי פשתן על שמם וילכו שניהם על הקישור ויאהבו זה לזה בעל כרחם מסכ"י [ספר כתב יד] קדמון.	א"ח, ט' א'.		עמ' A.19	עמ' יב'. D		
אהבה. סגולה נפלאה להיות אהוב למעלה ונחמד למטה יקיים מצות ואהבת לריעך כמוך, כי עי"ז ימצא חן בעיני אלוהים ואדם, ס' זכירה.	י"ן, צב' א'.			עמ' ז'. A		עמ' ט' ב'. B

הנושא: אויב

המרשם	מקורו בספרי הא"ח	רפו"ח	מ"א	ס"י	ר"ה	זי"י
ו. סגולה וקבלה אמיתית אמירת פסוק זה בבקר אחר ברכו' השחר תכף ומיד ג' פעמים וינצל מכל אויב ומשטין ופגע רע. ותהא אימתו מוטלת על הבריות כל היום וזהו "לא יתיצב איש בפניכם פחדיכם ומוראכם יתן ה' אלהיכם על פני כל הארץ אשר תדרכו בה כאשר דבר לכם" מסכ"י.	י"ן, א' ב'.			עמ' יא'. A	עמ' טז'. A	עמ' יג' א'. A

ט. טוב לאמר לפני כל אויב ומשטין ופגע רע בן ברית ובין שאינו בן ברית אך בה' אל תמרודו ואנחנו לא נירא מעם הארץ כי לחמנו הם סר צילם מעליהם וה' איתנו אל תיראום, ג"פ. תיפול עליהם אימתה ופחד (ויכוון בשם זה תעא"ו) בגדול זרועך ידמו כאבן, ג"פ. טפטפי'ה ביני וביניכם אני אריה ואתם חמורים אתם חמורים ואני אריה, ג"פ. דוד המלך ע"ה [עליו השלום] בן ישי ושם אמו נצבת בת עדיאל, ג"פ. והמצפה אשר אמר יצף ה' ביני וביניך כי נסתר איש מרעהו, ישר והפוך, ג"פ. לישועתך קיויתי ה' ז"פ. אורי"אל אגל"א ז"פ בנשימה אחת ועיין לעיל.	י"ן, קב' ב'.			עמ' יא'. A		עמ' ח' ב'.A
ד. אם תכתוב את שם האויב ישר והפוך ותשים תחת מנעליו תנצחנו תיכף ומיד.	ה"ן ה' ב'. גם י"ן, צב' א'.	עמ' ז'. B		עמ' ז'. A		עמ' ז' א'. וגם בעמ' יג' ב'. A
אם תשא לשון של זאב ותשאנו עמך ישתחוו לך כל אויבך ומשנאיך, ועיין בספ'הק נפלאים מעשיך.	י"ן, צב' א'.			עמ' ז'. A		עמ' יג' א'. B
ה. ע"א לנצח את האויב קח ד' אבנים מד' דרכים ותכתוב על א' ה' איש מלחמה בורא יה אס"ס ועל	ה"ן ה' ב'.	עמ' ז'. B		עמ' יא. C		עמ' ח' א'.

הב' יכתוב יתן כעף [צ"ל כעוף] קשתו ועל הג' כקש נדף קשתו ועל הד' כי הנה הרשעים ידרכון קשת וישליכם במקום האויבים וינצחם.						C
ע"א סגולה לשמירת הדרך מהרמב"ן ז"ל כשיוצא לדרך קח מעט מלח ואמור עליו ו' פעמים שיר המעלות הבוטחים שהוא מזמור קכ"ה והשלך המלח לפני האויב ותנצל והוא בדוק ומנוסה.	ד"ם, מד' א'.					יג' א'. B
ו. קח צפרדע וחתוך ראשו וידיו ורגליו וקבור אותו בבית שונאך וקללהו קללה נמרצת וימות במעט זמן ב"מ.	ה"ן ה' ב'.	עמ' ז'. B		עמ' יא. C		
ח. אם תאמר נגד האויב ואת האנשים אשר פתח הבית וכו' ג"פ ישר והפוך ופ' תפול עליהם אימתה וכו' עד יעבור עם זו קנית הוא מסוגל עד מאוד בו"מ.	ה"ן ה' ב'.	עמ' ז'. B		עמ' יא. C		עמ' ח' א'. C
יוד. לגרש האויב מן העיר קח קנה ואמור פ' מעונה אלהי קדם [מעונה אלוהי קדם ומתחת זרועות עולם ויגרש מפניך אויב, ויאמר השמד. דברים, לג' כז'] ז"פ ותשברנה על שמו ותראה פלאות.	ה"ן ה' ב'.	עמ' ז'. B		עמ' יב. C		עמ' ח' א'. C
יא'. להחליש את האויב קח חרדל ומלח ותשתין עליהם ויניח בתוך ההשתנה ג' ימים ותזרוק על פתח ביתו ותראה פלאות.	ה"ן ה' ב'.	עמ' ז'. B		עמ' יב. C	עמ' טז'. C	

יאמר נא ישראל פסוק זה ישר והפוך ז"פ כתוב על קלף בכתב אשורית וימותו האנשים מוציאי דיבת הארץ רעה במגפה וכו'. אח"כ יאמר . אכתריאל יושב תהילות ישראל ופסוק וישכימו בבקר ויעלו עולות ויזבחו שלמים וישבו לאכול ויקומו לצחק בשם מיכאל הכהן הגדול שר ואפוטרופוס של ישראל הפר עצתם קלקל מחשבתם ואל תעשנה ידיהם שום דבר בעולם. כה יאמר ז"פ ויחלוץ מנעליו ויהפכם וידרוך עליהם ויאמר יהי נעם ישר והפוך ואינם יכולים לעשות שום דבר לפניו ובדוק הוא.	א"ח, ז' ב'. מרשם דומה: ה"ן, ה' ב'.		עמ' 19.[114] B			

הנושא: מחלות ונגעים

המרשם	מקורו בספרי הא"ח	רפו"ח	מ"א	ס"י	ר"ה	זכרון יעקב יוסף
אבעבועות. תנאים לחולי האבעבועות כתבו הרופאים אלו ח' תנאים. ראשונה יסעו להשכין החולה במקום חם אמנם בדרך ממוצע ולא חם ביותר. ואשר על ידו השני לכסות אותו בבגדים אדומים דומים לדם שמסייע לצאת החוצה. אמנם שלא להכביד עליו	א"ח, ז' א'.		עמ' 15.[115] A			

[114] זהו עיבוד של מרשם מאת הא"ח. אני מסיק כי הועתק מספרו של הא"ח בגלל סמיכות שני המרשמים הן בספר זה והן בספר אביעה חידות.

[115] המרשם הועתק עם כל ההפניות שמצרף הא"ח.

שלא ירבה חום הקדחת ולא קלים הרבה אלא בינוניים. ויבא השלישי ליתן לו מים של שעורים ולשום בו תאנים וקרן של הצבי או מים של אלמצטיקא תמצא באפטיק [בית מרקחת]. ועל הרבעים [כך במקור] קודם שיצאו האבעבועות אין להניחו לישן הרבה. וחמישתו יוסיף עליו ליתן במאכלו שמן שקדים מתוקים וכן מיץ של רימונים ומיץ של תפוחים. ואת הש'ש למנוע ממנו בשר וביצים ודבש ויין ובפרט דברים מלוחים כי הם סכנה גדולה. ואת שבע שלא ליתן לו דבר המשלשל ואף אם הגוף עצור עשרה ימים אין חשש שלא יצא וכן תזהר להשקיטו ולפייסו לבל יכעוס כי הכעס מזיק לו הרבה. ספר רפואות ק"ק ויע"ש. ולעניין הרכבת האבעבועות עיין להזר"א ח"ב חיו"ד סי' ל"ב העלה להתיר הרכבת אבעבועות ע"י רופא מומחה ויעו"ש.						
כז. אבעבועות. כשיש אבעבועות פורחין בתינוקות ב"מ כל אחד יבריח את בניו מן העיר ואם לא עשה כן חייב בנפשותם השל"ה [שני לוחות הברית] ש"ע [שולחן ערוך] א"ח [אורח חיים] ס' תתק"ע ועיין להרב עלים לתרופה שמגמת המחבר על עניין זה ועיין בספר מפא"ל [מפעלות אלהים] וס"ז [ספר	ד"ם, ה' ב'		עמ' 16.[116] B			

[116] המרשם הועתק עם כל ההפניות שמצרף הא"ח.

זכירה] ואמ"ב [אמתחת בנימין] ואח"ן [כנראה חיבורו אחינועם] ויע"ש.						
אסכרה. כמה צער בנפשי בראותי שקצת בני עמנו מקילים ושותים מים ומשקים לקטנים קודם הבדלה. וגורמים להם שימותו באסכרה.	א"ח ו' ב'.		עמ' 22. A			
ג. ידים לקמטל"ץ שקורין בערבי [כנראה פטרת לפי הסימפטומים, הא"ח אינו מציין את המילה הערבית] דהיינו אצבעות ידים ורגלים מחככים הרבה ובהיותם כאובים בזמן הקיץ דהיינו בחודש תמוז יתן עלוקות המושכים דם שקורין סולוק אזי לא יבא לו זה הכאב בימי החורף כך שמעתי שהוא מנוסה.	ה"ן, מו' א'.		עמ' 28.[117] A			
ה. [אבעבועות] ע"א לפתוח כל מיני אבעבועות קח מח וחוט שדרה של כבש וצמוקים שחורים ותכתשם יחד וערב עמהם חלמון ביצה ומשח בו האבעבועה ויפתח ר"י [כנראה הספר, ראש יוסף].	ה"ן, ה' א'.		עמ' 29. A	עמ' ג'. E		עמ' ז' ב'. E
ה. מכה. סגולה בדוקה ומנוסית למכה שיצאה בבשר האדם ב"מ [בר מינן] ועדין לא נתבשלה וזה קשה מאוד ולפעמים יוצאת במקומות המבואות ובין אצילי ידיו. ככה תעשה עשה רקיק א' ואחר שתאפה אותה בעודה חמה תן עליו מעט דבש נקי ועליו מעט זעפראן כתוש וכתוב עליו שם זה ריטא ותן על המכה	נ"ם, מט' א'.		עמ' 29. A	עמ' ד'. E		עמ' ח' א'. E

[117] המחבר מוסיף שבמגרב חולי זה נקרא סאבאיונס.

ותראה תשועת ה' כהרף עין וזה בדוק ומנוסה אלף פעמים . מסכ"י.						
ג. [מגפה] והנה באתי לפניך קורא נעים בסגולה נפלאה וסוד גדול מה' עיר וקדיש מוהרח"ו [מורנו הרב חיים ויטאל] זלה"ה ודבר פלאי פלאים ובדוק ומנוסה כאשר יצדק בעל המבחן והנסיון. והיא קח לך עגל בן בקר שלא עברו עליו ח' ימים והסימן לזה שלא נפל טבורו לארץ. ומה שאנו צריכין הוא יהיה ניזון מחלב אמו דוקא ותן לו לינוק מחלב אמו ואח"כ שחטהו וקח קיבתו ויבש אותה באויר בלא מלח ואם תרצה תפזר עליה סוקאר כדי שלא תסריח....	א"ח, סו' א'.	עמ' א'. B				
א. אויר. לשינוי האויר יאמר בכל בקר פ' זה אהבת כל דברי בלע לשון מרמה עד חיים סלה ג"פ ותמיד יכסה מצחו.	ה"ן, ג' ב'.	עמ' ה'. B				
ב. ע"א שלא יבא עליו שינוי האויר יקח מיץ לימונים כרכם חשוב וחומץ חזק ויערבם ביחד וימשח לבו וחוטמו והשליפין תמיד בכל יום ויום.	ה"ן, ג' ב'.	עמ' ה'. B				
נכפה. אם תמהר האישה בנפילה הראשונה ותכניס אצבעה באותו מקום ותכניס בפי הנכפה לא ישוב אליו עוד המזיק בע"ה.	א"ח, עב' א'.	עמ' מט'.B		עמ' יח'. C	עמ' כב'. C	עמ' י' א'. C

עניינים שונים

מרשם	המקור אצל הא"ח	רפו"ח	מ"א	ס"י	ר"ה	זכרון יעקב יוסף
מוסר- להאמין שהקב"ה אשר ברא שמים...	י"ן, פז' א.					עמ' ז' א'. A
סגולות הצמחים	מפוזר במערכת א' בספר א"ח. נ"ם, ב' ב'- ו' ב'.		עמ' 20-21. A			
ב. אם תשים בכל מאכל אשר תאכל מעט רומירו או פרחי רומירו הנקרא בערבית חצלבאן ויהיה בריא כל ימין ושנותיו.	ה"ן, ב' א'.	עמ' ג'. B				
סגולת מזמור כז' בתהילים.	י"ן, טז' א'.			עמ' יד'. A		
יג. מי ימלל ומי ישמיע קול סגולת פתיחת אליהו הנביא קודם התפילה אשר ממנה נמצא יסוד כל בנין עיין ס' כסא אליהו באורך בביאורה והיא גם מסוגלת לכמה דברים להצלחה לחן ולחסד וכו' כמבואר בספרים ועי"ל.	י"ן, לב' ב'.			עמ' יד'. A		

כד אצבעות. אזהרה שמענו מהמקובלים ז"ל דהמשליב ידו בחברתה דהיינו שכופה ידו אחת תחת חברתה מעורר עליו הדינין לכן יש להשמר בזה ובפרט לחולה ב"מ וכי תאמר בלבבך איכא אודע חושי האצבעות לך נא לרבנו בחיי ס' שמיני וצו ויע"ש דב"ק.	ד"ם, ה' ב'.			עמ' יח'. A		
א. קיבלתי מי שמאבד איזה דבר אם ינדור סך מעות לשמן למאור לנשמת של ר"מ בעל הנס מיד מוצא האבידה בלבד שלא יעבור זמן רב שאם האבדה הוא מעות אפ' שכבר הוציא אותם מי שמצא אותם בהוצאות ואם הוא בגד או שמלה אפשר שהוליכה במ"א [במקום אחר] או עשה בה שינוי באופן שאינו נכר ואז אין מועיל הנדר. ב. מי שאבד לו אבידה ישתוק ויסיר חלוקו כמו שהוא לובש באותו פעם ויהפכנה וילבשנה מהופכת וילך וישכב בה ג' ימים וג' לילות ותחזור לו אבידתו ובלבד שלא ידע שום אדם אבידתו.				עמ' א'.B	עמ' יא'.[118] B	עמ' יד' ב'. C
ע"א אם גנבו ממך דבר קח גרזן שבבית ותלה אותו חוץ לבית ולא ינוח הגנב עד שיחזור הגניבה.	ה"ן, יב' ב'.				עמ' לד'. B	עמ' טו' א. C

[118] המקורות שצוינו בספר זה הם "מדרש תלפיות" ו"מפעלות אלוהים" בהתאמה. אולם שני המרשמים לאבידה מוגשים באותו רצף כמו בכתבי הא"ח, לכן סביר להניח שהועתקו מכתבי הא"ח.

הנושא: שמות מאגיים

מרשם	המקור אצל הא"ח	רפו"ח	מ"א	ס"י	ר"ה	זי"י
ה. עזיאל י"א עזיזאל סגולתו להביא את המת בכל עת שתרצה לך לו כשהוא גוסס ולחוש באוזנו זה השם וכה תאמר משביע אני עליך שתבוא ותגיד לי מה שאשאל ממך. וקח מבגד התכריכין שלו ומן העפר של קברו ושים העפר בתוך הבגד. ובכל לילה שתרצה שיבא אליך ויגיד לך תן הבגד עם העפר תחת מראשותיך ויבא אליך ויגיד לך כל מה שתרצה ובדוק ומנוסה.	נ"ם, נז' א'.	עמ' א'. B				
לפני אויב אם תאמר בפניו ז"פ בנשימה אחת אוריא"ל או נורי"אל יתהפך לאוהב. [הערה: מרשם זה מופיע בכתבי הא"ח בשני נוסחים. בטבלה זו בדקתי את הציטוט של כל נוסח בנפרד.]	י"ן, צב' א'.			עמ' ז'. A		עמ' ז' א'. ובעמ' יג' ב'.A
ט. ע"א יאמר ז"פ לפני האויב אוריאל ויתהפך לו לאוהב.	ה"ן ה' ב'.	עמ' ז'. B		עמ' יא'. B	עמ' יז'. B	עמ' ט' א'. A
א. סגולה בעת האכילה תאמר ז"פ רפאל המלאך הק' ויתברך מזונותיו ועיין באות מ'ם.	ה"ן, ב' א'.	עמ' ג'. B		עמ' יג'. B	עמ' יח'. B	עמ' ט' א'.

	י"ן, עד' א.					ובעמ' יא' B.'א
א. בירגואילה בלשון ערבי אלג'דרי קבלה מכתבי האר"י חותם זה והם כ"ג אותיות והם שוים לכל רוח ארבעים [במרשם זה משורטט לוח קסם, בו הגימטריה של כל שורה היא 40] וסגולתו לכתוב בקלף צבי ולתלות על הקטנים שעדיין לא בא להם החולי הזה ובעזר האל עם חותם זה לא יחלה ואם יחלה לא יוזק וכן מועיל למגיפה ב"מ וזהו החותם: (כאן מופיעה תבנית הקמיע)	ה"ן ד' ב'.	עמ' ו'.B[119]				
אגל"א שם קדוש ונורא ועוזו בשחקים אם תכתוב אותו בקדושה ובטהרה בר"ח ניסן על קלף צבי ותלה על זרוע ימין שלך מועיל לזכירה ועיין בסמוך.	נ"ם, נו' א'.			עמ' ד'.B		
יג. אגלא. כתוב שם זה אתה גבור לעולם אדני ומוצאו מפסוק גור אריה יהודה וכו' אוסרי לגפן וכו' תאמר גם לגמליך אשאב וכו' כמ"ש אצלי בספר שרשי השמות וע"ל מה שכתבתי סודו וסגולתו עוד נמצא בו סגולה וסוד גדול שאם אדם אחד עשה עמו מחלוקת ואינו רוצה להשלים עמו. יאמר בפניו שם זה ט"ו פעמים בכוונה ואל יעבור כ"ד שעות עד שיעשה שלום עמך. ברם צריך נקיות גדולה.	נ"ם, נז' א'.			עמ' ד'. A		

[119] המחבר מעתיק את המרשם עם הביטוי "רוח ארבעים" ללא הסבר לפשרו.

כא. אוריאל ראיתי להועילך אחי דע שם זו מועיל להארת הנשמה שתזכור מה שנתגלה לה במרום ומסוגל הרבה לטהרת המחשבה שלא יהיו נפסלים בתפילתו. הרב קריאה נאמנה. מאמר ב' פרק כ"ד ויע"ש.	ד"ם, ה' א'.			עמ' יב'. A		
אזבוגא המכוין שם זה אינו חוזר ריקם וזהו סוד אל ישוב דך נכלם.	ה"ן, עו' א'.	עמ' כו'.B		עמ' יב. C		עמ' יב' ב'. C
יא. זבדיה. שם זה סגולתו למען תאריך ימים תאמר בכל ר"ח לאחר הלל פסוק זה ואברהם זקן בא בימים וה' ברך את אברהם בכל ותכוין הניקוד שם הויה שוא קמץ שוא קמץ כזה זְבָדְיָה ומוצאו מפסוק זה בזה האופן דהיינו ז' מן זקן ב' מן בא והד' מן הויה ואח"ך תאמר זבדיה בכוונה ישמרני ויחייני אני אברהם בן רחל כן יר"מ [יהי רצון מלפניך] אלהים חיים ומלך אשר בידו נפש כל חי אכי"ר [אמן כן יהי רצון] ג"פ ויאמר כך מס' שרשי השמות.	ד"ם, ס' ב'.			עמ' כ'.[120] B	עמ' כג'.[121] B	עמ' י' א'.[122] B
תפילה ארוכה בתוך ספר בית ה'. התפילה כוללת שמות מאגיים.	בית ה', עמ' רע'		עמ' 14. A			

[120] בהעתקה הושמט הקטע בו הא"ח מתייחס לעצמו: "אברהם בן רחל ..."

[121] ראו הערה קודמת.

[122] ראו הערה קודמת.

	א'- רעא' א'					
אמן. כתב ה"ה חיד"א ז"ל בספר מדבר קדמות מע' הא' אות ל"ג וז"ל כל העונה אמן בכל יום צ' פעמים אין כישוף יכול לשלוט בו. כך שמעה אישה אחת מברוש"ה[123] ששלוחוה חברותיה לקח ילד חי מאת אמו. והיתה אמו ישנה והשיבה הברוש"ה שאינה יכולה לקח אותו בשביל שאמו ענתה צ"פ אמן. ונתעוררה האישה וכך שמעה. הובא בקנטרס כ"י מהרב החסיד אלעזר נחמן פואה ז"ל מכתיבת ידו יד הקודש ועיין במערכת כ' ערך כשוף.	ה"ן, ג' א'.		עמ' 27. A			

הנושא: גורלות

מרשם	המקור אצל הא"ח	רפו"ח	מ"א	ס"י	ר"ה	זי"י
לידע הגנב קח קלף כשר חתיכות חתיכות וכתוב כל אחד שם אחד החשודים וקח כלי חרס מלא מים ותן הקלפים בתוכו ואמור עליו מזמור השמים מספרים סי' י"ט שלשה פעמים וירד למטה שם הגנב.	ה"ן, יב' ב'.					

[123] בספרדית Broxa = מכשפה, על דמות זו ראו, טרטנברג, עמ' 38.

סוד גורל הספר מצאתי ספר כתב יד ישן והוא כתוב על קלף צבי ומלא סוד ה' ושם כתוב סוד הגורל על הספר וז"ל [וזה לשונו] דע בני סוד הגורל הוא שם זה נֶלֶדְ ומקורו אהיה וצרופו עם מקורו אֶנֶהֶלֶיכָהֶ ומלאכיו אהביאל ועוזריו גזבריאל ברכיאל בואל עזריאל"	ה"ן, יג' א'.	עמ' ט'.B				
" גורל הקנים והוא סוד גדול לכל דבר וגם להוציא מטמון וצריך קדושה וטהרה אופן שמושו ומעשהו אערוך לפניך אך בתנאי שלא תשת עלי חטאת כי קדושתו רבה היה עד למאד ואם לא נזהרת בתנאים אלו הכתובים לפניך מלבד שהיא לא תצלח ואל יצא בידך מאומה עוד בה מתחייב בנפשו ח"ו ואחריתו יהיה נבל ולא יעלה לשונאיהם של ישראל שנתו ח"ו לכן קדש ורחץ מכל טומאה וקודם ג' ימים אל תיגש אל אישה ותבודד בחדר אחד מיוחד לך לבדך ואין זרים וקח קנה אחת שיש בה ט' קשרים ארוכים ותחתכהו לארכו לשניים בשוה וכתוב בחלל של כל קשר וקשר מכל א' משני חתיכות אלו השמות אזריכין אזריכין הדידין הדידין חדידין חדידין	ה"ן, יג' ב'.	עמ' י'. B				

בטיטין בטיטין מטיטין מטיטין נטוטון נטוטון נטוטין נטוטין שמהוריש מימון[124] בכתיבה תמה ותגין ואח"כ אחוז בהם בשני הקנים מצד שמתחיל סדר הכתיבה אחד מימין ואחד משמאל ושני הראשים תשמרם אל הכתל בגומא אחת שבו או תתנם לחברך שיאחז בשני הקצוות האחרים כמוך ותאמר מזמור לדוד הבו לה' בני אלים תיבה בתיבה בהכנעה ובכוונה גדולה ז"פ ומזמור לה' הארץ ומלואה ז"פ ג"כ כנז' ואח"כ תאמר השבועה זאת משביע אני על הקנים בשמות הכתובים עליכם ובשמות היוצאים מהמזמורים שאמרתי שאם יהיה כך וכך תקריבו ואם לאו תרחיקו ואז או יתקרבו או יתרחקו ואם שאלתה אם יש מטמון בביתך וראית שנתקרבו תחזור ותאמר המזמורים כנז' ואחר כך תאמר השבועה זאת משביע א"ע [אני עליכם] וכו 'שתגידו לי ותראוני ותוליכוני עד המקום אשר שם המטמון בכוון ותראה איך הולכים ונוטים לאט לאט ותלך גם אתה אחריהם כפי נטייתם לאט לאט עד המקום אשר שם המטמון"						

[124] ראו על כך בסעיף גורלות בעבודה זו.

 "הגורל הזה ככה משפטו יתפלל התפילה הנז' ולבו לשמים ואח"כ יעשה טור מנקודות בלי כוונה כזה" . . . . "ואח"כ יחברם זוג זוג כזה"[125]	ה"ן, יד' א'.	עמ' יא'.B				
[מעוברת] חשוב שמה ושם בעלה ושם החודש שנתעברה ושם החודש שתלד בו והשליכם ג' ג' אם נשאר א' ב' זכר ואם ג' נקבה.	ה"ן, ע' א'.		עמ' A.44			

[125] ראו על כך בסעיף "גורלות" שבעבודתי.

[מעוברת] או תקח מעט חלב מדדיה על חתיכת נייר ותתן על האש אם יהיה אדום היא נקבה אם נשאר לבן כמות שהוא זכר והוא בדו"מ ומנוסה.	ה"ן, ע' א'.		עמ' B.44			
"זווג גורל חשב שם הארוס והארוסה והוסיף עליהם ט"ז והשליכם ט"ט אם נשאר ט' לא ישאנה ואם ישאנה קטטה תהיה ביניהם לעולם ואם נשארו ח' יצליחו בכל ויהיה ביניהם אהבה עזה ככוכבם עזה [כך במקור, כנראה צ"ל "כי כוכבם כוכב"] ואם ז' יחד יחיו ויחד ימותו כי כוכבם לבנה ואם ו' רעה תהיה ביניהם כי כוכבם שבתאי ואם ה' יהיו פעם בטוב ופעם ברע כי כוכבם צדק ואם ד' יאהבו זל"ז [זה לזו] באהבה ואחוה ופרנסתם בדוחק כי כוכבם חמה ואם ג' שנאה תהיה ביניהם כי כוכבם דלי ואם ב' רעה וקנאה לא תגרע מביניהם כי כוכבם מאדים ואם א' הצלחה וששון ושמחה והרוחה טובה ושלום יהיה ביניהם כי כוכבם נוגה:"	ה"ן, ל' ב'.	עמ' B.'טז	עמ' 61. B			
[לדעת אם חולה ימות] כשנכנס לבית החולה יאמר ג"פ פסוק גולמי ראו וכו' אם	ה"ן, לה' ב'.	עמ' B.'מג				

יחזור פניו החולה וידבר עמך יחיה ואם לאו שלום על ישראל.						
מצאתי בס' ישן נושן וז"ל סוד לדעת למי שנפל למטה אם ימות או יחיה וזה מעשהו טרם שתכנס אצלו צוה שישתקו הכל והכן עצמך בכל מה שצריך מן השם וצירופיו אשר יתבארו לפניך אח"כ שים רגלך הימנית על אסקופת הבית אשר החולה ההוא מוטל שם ואמור יהר"מ מצפץ החיים שתודיעני אם כתוב לחיים פב"פ ..."	ה"ן, לה' ב'.	עמ' יז'.B				
[מזל החולה] תחשוב שם החולה ושם אמו ושם היום בו נפל בו למטה במספר הקטן ותשליך ט' ט' אם נשאר א' הוא החולי מעיה"ר ב' המים רעים ג' כישוף ד' רוח רעה ה' משדים ו' חולי מן השמים ז' מלילית ח' משטן ט' מבית כך מצאתי מסכ'''י.	ה"ן, סז' א'.		עמ' B.51			
לידע המעוברת מה תלד אם זכר או נקבה חשוב שמה ושם בעלה ושם החודש שתלד בו והשליכם ט' ט' והנשאר קח בידך אם נשאר א' ב' ג' – ז' ח' תלד נקבה ואם ד' ה' ו' ט' תלד זכר.	ה"ן, ע' א'.	עמ' לד'.B	עמ' A.44			

[גורל החומש] והגורל הזה ככה משפטו יקח החומש בידו ויאמר יר"מ יאו"א שתעלה בידי בפסוק א' שיבוא אחר שיטה ז' פתיחה ראשונה שאפתח בזה הספר התורה הקדושה בזה האות המתחלת בשיטה הי"ז והיא תשובת שאלתי על אמת ועל נכון העתיד להיות ושאלתי היא על ענין כך וכך ..."	ד"ם, כד' א'.	עמ' לא'.B				
סגולה זאת מצאתי מסכ"י הצגתיה לפניך ק"ן [קב ונקי]. והיה אם תאמר למעוברת הראיני את ידך אם תראה לך גב ידה תלד זכר. ואם תראה לך כף ידה תלד נקבה. וברוך היודע.	ד"ם, פה' ב'.	עמ' מג'.B	עמ' 44 B			
י. חולה. לדעת החולה אם יחיה או לאו. חשוב שם החולה ושם אמו וכמה ימים בחדש נפל למטה וכמה ימים בשבת. והשליכם ג' ג' וראה מה נשאר בידך וראה באיזה יום נפל למשכב. אם נפל ביום א' או ד' ונשאר מן החשבון א' יחיה ב' ימות ג' ...	נ"ם, כח' ב'.		עמ' 51. B			
סגולה לדעת מעוברת אם תלד זכר או נקבה כתוב שם בעלה ושמה על ניר חדש ושים הכתב ההוא תחת האישה בלילה	נ"ם, נ' א'.		עמ' 45. B			

כשתישן בלי ידיעתה כלל ואח"ך אם היה ותקרא שם איש תוליד זכר. ואם תקרא שם נקבה תוליד נקבה.						

הנושא: שאלת חלום

מרשם	המקור אצל הא"ח	רפו"ח	מ"א	ס"י	ר"ה	זי"י
חלום שאלת חלום והיא בנקל ואין צריך כלום רק דוקא יטבול ולא יאכל בשר בלילה ההוא ולא ישמש מטתו ולא יגע מטבורו ולמטה ויאמר ע"ב פעמים אלו הפסוקים ותכף יבא בפיו פסוק נכון לתשובת שאלתו ואלו הם כי אל דיעות ה' וכו'. על פי ה' יחנו ועל פי ה' יסעו. ה' נגדך כל תאותי. והכל בנקיות הגוף והמחשבה כך מצאתי מסכ"י:	ד"ם, סו' א'.					עמ' קיא' א'. A
חלום מצאתי כתוב שאלת חלום אמנם צריכה נקיות גדולה והוא שיכוון בזה השם בזה הניקוד **יְאָהַדוְנַהְיִ** וישאל שאלתו מה שצריך לו בלשון	ד"ם, סו' ב'.					קיא' א'.[126] A

[126] מציין שהעתיק מרשם זה מכתבי הא"ח, אך מוסיף כי מתוך חששות הלכתיים לא העתיק מרשמים נוספים.

ברור וצריך לכוין בו לפחות שעה אחת ויהיה כתוב בק"ץ בכתיבה תמה:						
שאלת חלום בדוק לא צריך לא טבילה ולא תענית רק שלא ירבה אכילה בזאת הלילה ולא ישתה יין ולא שום משקה שכרות ותקרא ק"ש [קריאת שמע] בכוונה ותכתוב אלו השמות בקלף דק בתגין ושרטוט ושים באזנך השמאלית ותישן על צד השמאלי ולא ידבר שום דבר רק כונתו בדבר הזה ואחר ק"ש יאמר ז"פ מזמור לדוד ה' רועי וכו' וזה השמות **צחק אמן טלטרה** ואם שכח חלומו יהפוך חלוקו ויישן ויחלום שנית מסכ"י	ה"ן, לו' ב'.	עמ' יט'. B				
ע"א יאמר מזמור מ"ב כאיל תערוג וכו' ויכוין שם **צב"א** היצא ממנו בזה האופן דהיינו כ' כ'איל בחילוף דכ"ץ צ'. מ' מ'ה תשתוחחי בחילוף אלב"ם ב'. וא' מן אלהי עלי נפשי. ויאמרנו ז"פ זה המזמור ובכל פעם יכוין השם הנז'. ואח"כ יאמר יהר"מ אבינו שבשמים שיאמר לי השר בעל החלום תשובת שאלתי שהיא כו"ך בבירור שיתיישב בליבי החלום והפתרון ושלא אשכח שום דבר מכל מה שאראה. מכ"י ה' חיד"א ז"ל.	ל"א, כא' א'.	עמ' נט'. B				
י"ב עו"א ב"ומ השואל יטול ויטהר ואחר ק"ש יאמר. רבש"ע [ריבונו של עולם] גל"וי לפניך כי אין לנו לא	ל"א, כא' ב'.	עמ' מז'. B				

						נביא ולא חוזה ולא אורים ותומים לשאול בהם. לכן באתי לפניך ה' או"א [אלוהינו ואלוהי אבותינו] בלב נשבר ורוח שפלה ונפש קצרה להתפלל לפניך שתמוש ותרחם עלי אני עבדך בן אמתך פב"פ [פלוני בן פלונית] המפיל תחינתי שתודיעני צורך שאלתי שאני שואל ממך כ"וך [כך וכך] לדעת אותו בבירור בלי שום איחור ועכוב. ויאמר מזמור לדוד ה' רועי וכו' ואחריו יאמר ירמ"י [יהי רצון מלפניך ה'] או"א האל הגדול הגבור והנורא היוצא מפסוק הזה. ומלפניך השם המפורש החקוק על ציץ הזהב הנתון על מצח אהרן שתצוה מלאכיך הקדושים **אס"א בס"א גס"א** הממונים על החלומות שיודיעוני צורך שאלתי בלילה הזאת. ואתם הממונים על החלומות **אס"א בס"א גס"א** משביע אני עליכם בשם הגדול והקדוש **יה** היוצא ממזמור זה ובשם המפורש החקוק על ציץ מצח אהרן שתודיעוני צורך שאלתי שאני שואל שהיא כ"וך לדעת אותה בבירור בלי שום איחור ועיכוב כלל. ולא תעשו לי שום מכשול. ואל יבהילוני ואל יבעתוני חלומותי ותודיעוני הלילה הזאת דבר ברור מן התור' בלשון הקדש באופן שאבין תשובת שאלתי בביאור באר היטב ותזכור ולא תשכח אותה. ולמען אל אלהי אמת תאמרו לי דבר אמת.

ולמען אל אלהי נאמן תודיעוני דבר מפורש. ותגלו לי בירור השאלה הזאת ואל תכחידו ממני שום דבר. ויאמר ויהי בשלשים שנה ברביעי בחמשה לחדש וכו' כנז"ל ז"פ ישר וז"פ הפוך. וה' יהיה כעזרו.						
י"ד עו"א גילה המגיד למהר"י טאיטצאק זלה"ה להזכיר שמות ד' נהרות ג"פ בסדר הנז' יו"ד פעמים. פישון גיחון חדקל פרת. פרת חדקל גיחון פישון יכוין הו"ה אהי"ה אד"ני יב"ק.יב"ק אד"ני אהי"ה יהו"ה ובעז"הד חדקל גיחון פישון פרת. פישון חדקל גיחון פרת פגחפ יידר שחקת וולון. תלון קוו פחדש חייגפ ואח"ך ויהי נועם כולו ז"פ. ואח"כ ואני תפלתי וכו' ופ' שמע עד ובשעריך. ויכוין בפסוק א' שמע **ישראל יהוה אלהינו יהוה אחד.** בד' שמות אלו היוצאים בחילוף אתוון. דהיינו ישראל **אנקת"ם כו"זו במוכס"ז כו"זו.** י' באי"ק א' ס' באח"ס ג' ר' בתשרק"ץ. ק' א' בא"ת כ"ש ר"ג ל' בא"ב מ' והג' שמות מתחלפין בא"ב באותיות שניות. ואח"ך יאמר יר"מ שמות האלו ובכח השמות הקדושים החקוקים בשערי גן עדן וכצירופם. כשם שהאל אמת כן תראוני חלום אמת ותשיבוני על שאלתי כ"וך תשובת אמת בפסוק באר היטב או כמראה ברורה שאוכל להבינה כתקונה	ל"א, כב' א'.	עמ' מה'. B				

ושלא תשכח ממני. ושאהיה מוצלח בה לעבודתו ית"ש [יתברך שמו]כיר"א [כן יהי רצון אמן].						
כ"ו עו"א. טהר עצמך ותתענה ותאמר מזמור לדוד ה' רועי לא אחסר ז"פ בכוונה. ובכל פעם תאמר תאות ענוים שמעת ה' תכין לבם תקשיב אזנך. ואח"כ תאמר משביע אני עליך בעל החלום בשם **י"ה** היוצא ממזמור זה. שתשיב לי מענה לשון נכון מבו' ומפורש על שאלתי שאני שואל ממך שהיא כ"וך. ושלא אשכח מענה תשובתי לעולם. ואח"כ יאמר ה' צבאות עמנו וכו'. ה' צבאות אשרי אדם בוטח בכך. ה' הושיעה המלך יעננו ביום קראנו. ג"פ:	ל"א, כה' א'.	עמ' נח. B				
עו"א. יאמר בלילה אחר ק"ש בכוונה קודם שכיבה. לך ה' הגדולה והגבורה וכו' עד ולחזק לכל. ויכוין ביו"ד ספירות. לך כתר. קוץ היו"ד של הוי"ה חכמה. הוי"ה בינה. הגדולה חסד, וכעז"הד [וכעין זאת הדרך] עד המלוכה מלכות. והמתנשא לכל לראש הוא אור חוזר מלמטה למעלה לכתר. ואח"ך **גברי"אל** ופחד יצחק היה לי. יר"מ [יהי רצון מלפניך] ה' או"א [אלוהינו ואלוהי אבותינו] שתשלח לי רוח של יצחק גדי בן אברהם להגיד לי תשובת שאלתי זאת שהיא כך וכך בבירור ויפרש שאלתו:	ל"א, כה' ב'.				עמ' סא. A	

ע"א. אחר ק"ש [קריאת שמע] על מטתך תאמר ע"ב פעמים פ' [פסוק] ויאמר שמעו נא דברי אם יהיה נביאכם ה' במראה אליו אתודע בחלום אדבר בו. וישאל שאלתו ויישן. ובעז"ה [ובעזרת השם] ישיבוהו נכונה. ב"ומ [בדוק ומנוסה]:	ל"א, כו' א'.				עמ' סב'. A	
ע"א ש"ח בלא שם כלל. אחר ק"ש יאמר פסוק תאות ענוים שמעת ה' תכין לבם תקשיב אזנך ט"פ. ובו ח' תיבות, ויכוין כי ט"פ ח' הם ע"ב. ואח"ך ישאל שאלתו בל"הק וישן תכף וישבוהו בפסוק. ואם לא יבין ממנו תשובתו ישאל ג"כ על הפסוק. ב"ומ.	ל"א, כו' א'.	עמ' נח'. B				

הנושא: אסטרולוגיה

מרשם	המקור אצל הא"ח	רפו"ח	מ"א	ס"י	ר"ה	זי"י
עניינים אסטרולוגיים שונים שלוקטו ממספר מקומות מספרי הא"ח.			מעמ' 128-133. A			

סיכום	רפו"ח	מ"א	ס"י	ר"ה	זי"י
מרשמים במערכת א'	0=A 56=B	16=A 19=B	20=A 11=B 36=C 2=D	1=A 5=B 7=C	8=A 24=B 16=C 3=E
גורלות	0=A 9=B	2=A 6=B			
שאלת חלום	0=A 6=B			2=A	2=A
אסטרולוגיה		1=A			

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים:

א. מקורות

אבן השהם אבן השהם, הוצאת מכון דעת יוסף, ירושלים תש"ן.

אבן ספיר ר' יעקב ספיר הלוי, אבן ספיר, ליק תרכ"ו.

אבן עזרא, גורלות ר' אברהם אבן עזרא (מיוחס לו), סדר גורלות, ונציה תי"ז.

אבן עזרא, המבחרים ר' אברהם אבן עזרא, ספר המבחרים, בתוך: אברהם חמוי, אביעה חידות, הוצאת בקאל תשנ"ו.

אבן עזרא, ספר ר' אברהם אבן עזרא, ספר השם, פיורדא תקצ"ד.

אבן-זרח, צידה ר' מנחם אבן-זרח, צידה לדרך (צל"ד), פררה שי"ד.

אברבנאל, עטרת ר' יצחק אברבנאל, עטרת זקנים, סביונטה שי"ז.

אברבנאל, פירוש ר' יצחק אברבנאל, פירוש על התורה, בראשית, וורשה תרכ"ב.

אהרן מחלם, תולדות ר' אליהו בן יהודה אהרן מחלם, תולדות אדם, אמשטרדם תי"ח.

אוחנא, יסוד ר' רפאל אוחנא, יסוד המערבי, ירושלים תרנ"ו.

אוחנה, מראה ר' רפאל אוחנה, ספר מראה הילדים, הוצאת יריד ספרים, ירושלים תש"ן.

אור נערב ר' משה קורדוברו, אור נערב, ונציה שמ"ו.

אור עינים ר' שלמה בן אברהם פניאל, אור עינים, קרימונה שי"ז.

אורים ותומים אורים ותומים, דירנפורט תפ"ח.

אזולאי, אור ר' אברהם אזולאי, אור החמה, פרעמישלא תרנ"ו.

אזולאי, ברכי ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א), ברכי יוסף: חלק אורח חיים, מהדיר: דוד אביטן, ירושלים תשס"א.

אזולאי, חסד ר' אברהם אזולאי, חסד לאברהם (חס"ל), אמשטרדם תמ"ה.

אזולאי, מדבר ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א), מדבר קדמות, ליוורנו תקנ"ג.

אזולאי, מראית ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א), מראית העין, ליוורנו תקס"ה.

אזולאי, שם ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א), שם הגדולים, ליוורנו תקל"ד.

אלבומאצר, גורלות אלבומאצר הישמעאלי (ג'עפר אבן מוחמד אלבלחי אבו נאסר), ספר הגורלות, פררה שט"ז.

אלבעלי, אתם קשות ר' יהודה בן חיים אלבעלי, אתם קשות, איזמיר תרנ"ג.

אלדבי, שבילי ר' מאיר בן יצחק אלדבי, שבילי אמונה, ריוה דטרנטו שי"ט.

אליהו, הברית ר' פנחס אליהו מווילנא, ספר הברית, ברין תקנ"ט.

אלמולי, מפשר שלמה אלמולי, מפשר חלמין, שאלוניקי רע"ה.

אמוזג, אם למקרא ר' אליהו בן-אמוזג, אם למקרא, ליוורנו תרכ"ב.

ארבעה טורים ר' יעקב בן אשר, ארבעה טורים, האנוואה ש"ע.

ארדיט, חינא ר' יהושע שלמה ארדיט, חינא וחסדא, איזמיר תרכ"ד.

אשי ישראל ספר אשי ישראל, הוצאת מכון אור מציון, בני ברק תשנ"ז.

אשכנזי, גורלות ר' חיים אשכנזי, ספר הגורלות, קושטאנדינא תקפ"ג.

אשכנזי, היכל ה' ר' יחיאל אשכנזי, היכל ה', ונציה שס"א.

אשכנזי, יפה ר' שמואל יפה אשכנזי, יפה עינים, ונציה שצ"א.

אשכנזי, נחלת ר' יצחק בנימין וולף אשכנזי, נחלת בנימין, אמשטרדם תמ"ב.

אשכנזי, עשר ר' יחיאל אשכנזי, עשר יריעות, קושטא רצ"ה.

אשכנזי, תשובות ספר שאלות ותשובות מהר"א אשכנזי, ירושלים תשנ"א.

אתם קשות אתם קשות, והראן (אורן) תרנ"ב.

באזילה, אמונת ר' אביעד שר שלום באזילה, אמונת חכמים, יוהנסבורג תרי"ט.

באר הגולה ר' יהודה ליווא בן בצלאל, באר הגולה, פראג שנ"ח.

באר היטב ר' אריה רבינוביץ, באר היטב, ווילנא תרכ"ז.

בבלי תלמוד בבלי.

בחיי על התורה ר' בחיי בן רב אשר, בחיי על התורה, ריווא דטרינטו שי"ט.

ביבאגו, דרך	ר' אברהם ביבאגו, דרך אמונה, קונסטנטינופול רפ"א.
בינוש, אמתחת	ר' בנימין הכהן בינוש, אמתחת בנימין, הוצאת בקאל, ירושלים תשכ"ו.
ביקייאם, קרא	ר' מאיר בן חליפה ביקייאם, קרא מקר"ה, שלוניקי תקי"ב.
בכרך, עמק המלך	ר' נפתלי הרץ בכרך, עמק המלך, אמשטרדם ת"ח.
בלוך, שבילי עולם	ר' שמשון הלוי בלוך, שבילי עולם, זולקוה תקפ"ב.
בן אביגדור, הקנה	ר' אלקנה בן רב ירוחם בן אביגדור, ספר הקנה הוא ספר הפליאה, קאראץ תקמ"ד.
בן אברהם, דרך	ר' ראובן בן אברהם, דרך ישרה, ליוורנו תקמ"ח.
בן אברהם, ירושלים	ר' ראובן בן אברהם, דרך ישרה, ירושלים תרכ"ה.
בן אשר, טוב	ר' אליהו בן אשר, טוב טעם, ווינסייה רצ"ח.
בן גרשון, מלחמות	ר' לוי בן גרשון, מלחמות השם, ריוה דטרנטו ש"ך.
בן יצחק, זבח פסח	ר' יעקב פסח בן יצחק, זבח פסח, זולקוה תפ"ב.
בן נאים, מלכי רבנן	ר' יוסף בן נאים, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א.
בנימין זאב	ר' בנימין זאב מתתיה, בנימין זאב, ונציה רצ"ח.
בס, ישנים	ר' שבתאי בס, שפתי ישנים, אמשטרדם ת"ם.
בעלי התוספות	הדר זקנים, בעלי התוספות, ליוורנו ת"ר.
בקאל, ילקוט	ילקוט הגורלות, הוצאת בקאל, ירושלים, חסר תאריך הוצאה.
בקשה לאליהו	בקשה לאליהו הנביא, ג'רבה תש"ך.
בר חייא, העבור	ר' אברהם בר חייא, ספר העבור, לונדון תרי"א.
בר חייא, חשבון	ר' אברהם בר חיא, ספר חשבון מהלכות הכוכבים, ברצלונה תשי"ט.
בר חייא, צורת	ר' אברהם בר חייא, צורת הארץ, אופנבך ת"ף.
בר, חידת	ר' אשר אנשיל בר, חידת שמשון, פיורדא תקמ"ה.
בראשית רבא	מדרש בראשית רבא, תל אביב תש"ב.

ברטולוצ'י, Julio Bartolucci, *Bibliotheca Magna Rabbinica*, Roma 1675.

ביבליוגרפיה

ברכת האילנות סדר ברכת האילנות, תוניס תרנ"ח.

ברלינר, אוצר טוב אברהם ברלינר, אוצר טוב, ברלין תרל"ט.

גאגין, ישמח לב ר' שלום משה חי גאגין, ישמח לב יורה דעה, ירושלים תרל"ח (1878).

גאנז, נחמד ר' דוד גאנז, נחמד ונעים, יסניץ תק"ג.

גומבינר, מגן ר' אברהם גומבינר, מגן אברהם - לחם הפנים, חלק ב', אמשטרדם תצ"ו.

גורל אמת גורל האמת, טשרנוביץ תר"ל.

גורלות אחיתופל שיח השדה (גורלות אחיתופל), רוסיה-פולין תק"ס.

ג'יקאטיליה, צפנת ר' יוסף ג'יקאטיליה, צפנת פענח, הורודנה תקס"ה.

גיתה, פאוסט יוהן וולפגנג גיתה, פאוסט, תרגום יצחק כפכפי, חלק שני, הוצאת דביר, תשמ"ה (1985).

גן יה ר' חיים מווידז, גן יה על ספר היצירה, ברסלויא תקצ"א.

גרמון, נחלת ר' יהודה גרמון, נחלת אבות, ליוורנו תרל"ו.

דה סילווה, פרי ר' חזקיה דה סילווה, פרי חדש (פר"ח), אמשטרדם, תקנ"ו.

דורן, התשב"ץ ר' שמעון בן צמח דורן, שו"ת התשב"ץ, חלק א', אמשטרדם תצ"ח.

דלקרוט, צל עולם ר' מתתיה דלקרוט, צל עולם, אמשטרדם תצ"ג.

האשקי, ילקוט ר' אברהם ראובן האשקי הכהן, ילקוט ראובני, אמשטרדם ת"ס.

הורוביץ הברית ר' פנחס אליהו ב"ר מאיר הורוביץ, ספר הברית, ברין תקנ"ז.

הורוביץ, שני לוחות ר' ישעיה בן אברהם הלוי הורוביץ, שני לוחות הברית, אמשטרדם ת"ח.

הישראלי, יסוד ר' יצחק בן יוסף הישראלי, יסוד עולם, ברלין תקל"ז.

הכהן, אשמרת ר' יהודה ברבי שלמה הכהן, אשמורת הבקר, שאלוניקי תרי"ב.

הכהן, ברכה יוסף בן יצחק הכהן, ספר ברכה והצלחה, ירושלים תשס"ב.

הכהן, מגלה ר' אליהו בן אברהם שלמה הכהן האיתמרי, מגלה צפונות, איזמיר תרי"ז.

הכהן, מדרש ר' אליהו בן אברהם שלמה הכהן האיתמרי, מדרש תלפיות, איזמיר תצ"ו.

הכהן, מדרש אליהו אליהו בן אברהם שלמה הכהן האיתמרי, מדרש אליהו, איזמיר תקי"ט.

הכהן, מדרש תלפיות ר' אליהו בן אברהם שלמה הכהן האיתמרי, מדרש תלפיות, למברג תרל"ה.

הכהן, עיני העדה ר' אליהו בן אברהם שלמה הכהן האיתמרי, עיני העדה, איזמיר תרכ"ג.

הלברסברג, כתר ר' חיים ישעיהו הכהן הלברסברג, כתר תורה, לובלין תרס"א.

הלוי, הכוזרי ר' יהודה הלוי, הכוזרי, ונציה שנ"ד.

הלפרין, מפעלות ר' יואל בן יצחק אייזיק הלפרין, מפעלות אלוקים, זולקוה תפ"א.

הלפרין, ערכי ר' יחיאל בן שלמה הלפרין, ערכי הכינוים, דירהנפורט תקס"ו.

המגיד עיתון "המגיד", ברלין, קרקוב ווינה 1903-1956.

הן, יוסף אומץ ר' יוסף יוזפא זליגמן הן, יוסף אומץ, זיטומיר תר"ל.

הספרדי, דברי ר' יוסף הכהן בן יהושע בן מאיר הספרדי, דברי הימים, אמשטרדם תצ"ג.

הצפירה עיתון "הצפירה", ווארשה 1862-1931.

וולף, ביבליוגרפיה Johann Christoph Wolf, *Bibliotheca Hebraea*, Hamburg & Leipzig 1715-33.

ויטאל, גורלות ר' חיים ויטאל, ספר הגורלות, ירושלים תרכ"ג.

ויטאל, הליקוטים ר' חיים ויטאל, ספר הליקוטים, ירושלים תרע"ג.

ויטאל, הפעולות חיים ויטאל, ספר הפעולות: רפואות, סגולות, קבלה מעשית, כימיה, נדפס לראשונה מעצם כתיבת ידו, תש"ע.

ויטאל, פרי עץ ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, דוברובנה תקס"ד.

ויטאל, שער רוח ר' חיים ויטאל, שער רוח הקודש, ירושלים תרל"ד.

ויס, דברי ר' יצחק איזיק בן אברהם ויס, דברי יצחק, סיגט תרנ"ו.

זהר חדש זהר חדש, שלוניקי שנ"ז.

זילברשטיין, חשוקי	ר' זילברשטיין יצחק, חשוקי חמד: על מסכת שבת, הוצאת יפה נוף - י. פוזן, ירושלים תשס"ה.
זכות, יודעי בינה	ר' יוסף חמיץ ור' משה זכות, יודעי בינה, ונציה תי"ח.
זכות, שרשי השמות	ר' משה זכות, שרשי השמות, מכתב יד: אברהם אלנקאר, ירושלים תשנ"ט.
זליגמן, יוסף	ר' יוסף יוזפא זליגמן הן, יוסף אומץ, זיטומיר תר"ל.
זליגמן, פי שניים	שמעון עקיבא בר זליגמן, פי שניים, זולצבך תס"ב.
חבצלת	עיתון "חבצלת", ירושלים 1863-1911.
חוטש, סגולות	ר' צבי הירש בן ירחמיאל חוטש, סגולות ורפואות, אמשטרדם תס"א.
חזות קשה	בית הדין הרבני אורן, חזות קשה, תרנ"ב.
חכמת היד	ספר חכמת היד והשרטוט, הוצאת יריד ספרים, ירושלים תשס"ג.
חכמת הפרצוף	ספר חכמת הפרצוף וסימני הגוף, הוצאת יריד ספרים, ירושלים תשס"ד.
חלימי, ויגד אברהם	ר' אברהם חלימי, ויגד אברהם, ליוורנו תרכ"ב.
חמדת ימים	חמדת ימים, קושטא תצ"ה.
חמוי , לדרוש אלוקים (אייזנקוט)	לדרוש אלוקים, מהדיר: משה אייזנקוט, הוצאת מוסדות משפטים ישרים, בני ברק תשע"א.
חמוי, אביעה חידות	ר' אברהם חמוי, אביעה חידות, ליוורנו תרל"ט.
חמוי, אביעה חידות (בקאל)	ר' אברהם חמוי, אביעה חידות, הוצאת בקאל, ירושלים תשנ"ו.
חמוי, אביעה חידות (יריד)	ר' אברהם חמוי, אביעה חידות, הוצאת יריד ספרים, ירושלים תשס"ו.
חמוי, בית אל	ר' אברהם חמוי, בית אל, ליוורנו תרל"ח.
חמוי, בית אל, (משפטים)	אברהם חמוי, מהדיר: משה אייזנקוט, הוצאת מוסדות משפטים ישרים, בני ברק תש"ע.

חמוי, בית דין ר' אברהם חמוי, בית דין, ליוורנו תרל"ט.

חמוי, בית דין (הכתב) ר' אברהם חמוי, בית דין, הוצאת מכון הכתב, ירושלים תשמ"ו.

חמוי, בית הבחירה ר' אברהם חמוי, בית הבחירה ובית ה', ליוורנו תרל"ה.

חמוי, בית הבחירה (הכתב) ר' אברהם חמוי, בית הבחירה, הוצאת מכון הכתב, ירושלים תשמ"ה.

חמוי, בית הכפרת ר' אברהם חמוי, בית הכפרת, ליוורנו תרל"ט.

חמוי, בית הכפרת (הכתב) ר' אברהם חמוי, בית הכפרת, הוצאת מכון הכתב, ירושלים תשמ"ו.

חמוי, בית הכפרת (מזרחי) ר' אברהם חמוי, יוסף חיים מזרחי (מהדיר), בית הכפרת, מהדורה שנייה, הוצאת מכון הכתב, ירושלים תשס"ד.

חמוי, בית שמחה ר' אברהם חמוי, בית שמחה,ירושלים תשכ"א.

חמוי, גבר ישראל Abraham Hamuy, *Gabar Israel*, Translated from the Hebrew by Israel Gabay, Linea de la Concepcion [Spain], 1882.

חמוי, דבק מא"ח ר' אברהם חמוי, דבק מא"ח, ליוורנו תרל"ד.

חמוי, דבק מא"ח (בקאל) ר' אברהם חמוי, דבק מא"ח, הוצאת בקאל, ירושלים תשמ"א.

חמוי, דבק מא"ח (יריד) ר' אברהם חמוי, דבק מא"ח, הוצאת יריד ספרים, ירושלים תשס"ו.

חמוי, האח נפשנו ר' אברהם חמוי, האח נפשנו, איזמיר תר"ל.

חמוי, האח נפשנו (בקאל) ר' אברהם חמוי, האח נפשנו, הוצאת בקאל, ירושלים תש"ם.

חמוי, האח נפשנו (יריד) ר' אברהם חמוי, האח נפשנו, הוצאת יריד ספרים, ירושלים תשס"ו.

חמוי, זכר עשה ר' אברהם חמוי, זכר עשה, איזמיר תרל"ז.

חמוי, זמן בית דין	ר' אברהם חמוי, זמן בית דין, ליוורנו תרנ"ט.
חמוי, ימלט נפשו	ר' אברהם חמוי, ימלט נפשו, כלכתה תרמ"ד.
חמוי, ימלט נפשו (כהן)	ר' אברהם חמוי, ימלט נפשו, הוצאת יוסף כהן, ירושלים תש"ן.
חמוי, לדרש אלהים	ר' אברהם חמוי, לדרש אלהים, ליוורנו תרל"ט.
חמוי, לדרש אלהים (בקאל)	ר' אברהם חמוי, לדרש אלהים, הוצאת בקאל (כנראה), ירושלים תשמ"ו.
חמוי, לוחות העדות	ר' אברהם חמוי, לוחות העדות, דפוס מרדכי פינצי תרל"ט.
חמוי, נפלאים מעשיך	ר' אברהם חמוי, נפלאים מעשיך, ליוורנו תרמ"א.
חמוי, נפלאים מעשיך (יריד)	ר' אברהם חמוי, נפלאים מעשיך, הוצאת יריד ספרים, ירושלים תשס"ו.
חמוי, נפלאים מעשיך (כהן)	ר' אברהם חמוי, נפלאים מעשיך, הוצאת יוסף כהן, ירושלים תשס"א.
חמיץ, יודעי	ר' יוסף חמיץ ור' משה זכות, יודעי בינה, ונציה תי"ח.
חסידים, בולוניה	ר' יהודה בן שמואל החסיד, ספר חסידים ע"פ כתב יד בולוניה, מהדורת מרגליות, ירושלים תשמ"ה.
חסידים, ויסטינצקי ופריימן	ר' יהודה בן שמואל החסיד, ספר חסידים ע"פ כתב יד פארמה, מהדורת: מהדורת י' הכהן ויסטינצקי וי' פריימן, פרנקפורט דמיין תרפ"ד.
חפץ, מלאכת	ר' משה חפץ, מלאכת מחשבת, ונציה ת"ע.
טירני, עיקרי	ר' דניאל בן משה דוד טירני, עיקרי הד"ט (ד' טורים), פירנצה תקס"ג.
טרצק, מסתרי	יוסף אריה טרצק, מסתרי הגוים הקדמונים, ורשה תרל"ה.
יאוול, לימודי הטבע	משה מרדכי יאוול, לימודי הטבע, טשרנוביץ תקט"ז.
יהושע, גורלות	ר' יהושע אברהם בן ישראל, פרפרותא דחוכמתא, יאס תר"ה.
יוסף חיים, נפלאים	ר' יוסף חיים, נפלאים מעשיך, ירושלים תרע"ב.

ילקוט גורלות	ילקוט גורלות, הוצאת יריד ספרים, ירושלים תשע"ב.
יצירה	ספר יצירה, מנטובה שכ"ב.
כ"ץ, מנחות	ר' יעקב הכהן מיאנוב כ"ץ, מנחות יעקב סלת, ווילמרשרדארף תפי"א.
כ"ץ, מעשה טוביה	ר' טוביה כ"ץ, מעשה טוביה, ונציה תמ"ז.
כאלפון, חיי	ר' אברהם כאלפון, חיי אברהם, ליוורנו תקפ"ו.
כדורי, קדושת	ר' יצחק כדורי, קדושת יצחק, שישה כרכים, מהדיר: יעקב עדס, ירושלים תשע"ב.
כלבו	כלבו, פיורדא תקמ"ב.
כ"ץ, מנחות	ר' יעקב הכהן מיאנוב כ"ץ, מנחות יעקב סלת, ווילמרשרדארף תפי"א.
לוי, תכונת	רפאל לוי, תכונת השמים, אמשטרדם תקט"ז.
לחאייך, משכנות	עוזיאל לחאייך, משכנות הרועים, ליוורנו תר"כ.
לינדא, ראשית	ברוך בריל לינדא, ראשית לימודים, ברלין תקמ"ט.
ליפשיץ, סגולות	ר' שבתאי איש ליפשיץ, סגולות ישראל, הוצאת מוסדות הפקדתי שומרים, ירושלים תשנ"א.
למפרונטי, פחד	ר' יצחק למפרונטי, פחד יצחק, ויניציאה-ריגייו-ליוורנו תק"י- תרמ"ח.
מגדל עוז	מיימוני, חבור משנה תורה עם המגדל עוז, ונציה רפ"ד.
מדרש רבא	מדרש רבא, ונציה שכ"ב.
מהר"ל, באר הגולה	ר' יהודה ליווא בן בצלאל (המהר"ל), באר הגולה, פראג שנ"ח.
מוסאפיא, תהילה	ר' אברהם חי מוסאפיא, תהלה לדויד, דפוס אליהו בן אמוזג, ליוורנו תרכ"ז.
מורדוך, מראה	ר' רפאל שלמה מורדוך, מראה האופנים, שלוניקי תקפ"ז.
מחזור ויטרי	מחזור ויטרי, עם תוספות הגהות תיקונים וביאורים מאת שמעון הלוי הורוביץ, הוצאת "א", ירושלים תשכ"ג.
מיוחס, פרי האדמה	ר' רפאל מיוחס, פרי האדמה, חלק א', שלוניקי תקי"ב.

מילדולה, מועד	ר' דוד מילדולה, מועד דוד, אמשטרדם ת"ק.
מני, כסא	ר' אליהו מני, כסא אליהו, ירושלים תרכ"ה.
מרקיראה, העברונות	ר' יעקב מרקיראה, ספר העברונות, ריוה דטרנטו שכ"א.
משפט הירושה	משפט הירושה, ליוורנו תרל"ח.
ניטו, מטה דן	ר' דוד ניטו בן פנחס, מטה דן וכוזרי חלק שני, לונדון תע"ד.
נפתלי, עובר אורח	ר' יעקב נפתלי, עובר אורח, קרלסרוה תקכ"ג.
סוסאן, תיקון	ר' יששכר סוסאן, תיקון יששכר, ונציה של"ט.
סיד, נר מצוה	ר' יהודה סיד, נר מצוה, שאלוניקי תק"ע- תקע"א.
סימנר, זכירה	ר' יעקב סימנר, זכירה, המבורג תס"ט.
סלונימסקי, תולדות	חיים זליג סלונימסקי, תולדות השמים, ורשה, תקצ"ח (1838).
ספר הרוקח	ר' אליעזר מגרמייזא, ספר הרוקח הגדול, ירושלים תש"כ.
עמרוצי, אביעה	אדיר עמרוצי, אביעה סגולות, תל אביב תשס"א.
עשהאל, כסאות	ר' יהודה עשהאל, כסאות לבית דוד, ורונה ת"ט.
פאלאג'י, אבות	ר' רחמים נסים יצחק פאלאג'י, אבות הראש, איזמיר תרל"ח.
פאלאג'י, חיים	ר' חיים פאלאג'י, חיים לראש, איזמיר תרי"ב.
פאלאג'י, ימצא	ר' חיים פאלאג'י, ימצא חיים, איזמיר תרכ"ג.
פאלאג'י, מועד	ר' חיים פאלאג'י, מועד לכל חי, שלוניקי תרכ"א.
פאלאג'י, נפש	ר' חיים פאלאג'י, נפש חיים, שלוניקי תר"ב.
פאלאג'י, עתרת	ר' חיים פאלאג'י, עתרת החיים, שאלוניקי תר"א.
פאלאג'י, רוח	ר' חיים פאלאג'י, רוח חיים, איזמיר, תרל"ו (1876).
פאלאג'י, רפואה	ר' חיים פאלאג'י, רפואה וחיים, איזמיר תרל"ד.
פאלקירה, המבקש	ר' שם טוב אבן פאלקירה, המבקש, הג תקל"ח.
פאנו, עשרה	ר' מנחם עזריה מפאנו, עשרה מאמרות, אמשטרדם ת"ט.

פולדה, שושנת ר' יעקב בן מרדכי מפולדה, שושנת יעקב, אמשטרדם תס"ו.

פינסו, משפט ר' אברהם פינסו, משפט כתוב, שלוניקי תקנ"ח.

פניאל, אור עינים ר' שלמה בן אברהם פניאל, אור עינים, קרימונה שי"ז.

פסיקתא פסיקתא, לבוב תרכ"ח.

פרח עיתון ה"פרח", כלכתה 1878-1889.

פתחיה, פתחי-יה ר' יששכר בר בן משה פתחיה מקרמניץ, פתחי-יה, פראג שס"ט.

צהלון, יד ר' אברהם צהלון, יד חרוצים, ונציה שנ"ה.

ציוני ר' מנחם ציוני, ספר ציוני, לבוב תרמ"ב.

צרפתי, יד ר' יוסף צרפתי, יד יוסף, אמשטרדם ת"ם.

קאליפרי, חוקי ר' ישראל שמואל קאליפרי, חוקי חיים: פירוש לאורח חיים, סדילקוב תקצ"ד.

קארו, מגיד ר' יוסף קארו, מגיד מישרים, ונציה ת"ט.

קארו, תולדות ר' יצחק קארו, תולדות יצחק, אמשטרדם תס"ח.

קופמאן, חקי דרך ר' משה יקותיאל קופמאן הכהן, חקי דרך, סדילקוב תקצ"ד.

קורדוברו, אור נערב ר' משה קורדוברו, אור נערב, ונציה שמ"ו.

קורונל, זכר ר' נחמן נתן קורונל, זכר נתן, וינה תרל"ב.

קורקוס, יוסף ר' יוסף קורקוס, יוסף חן, ליוורנו תקפ"ה.

קרדינא, קרניים ר' אהרון קרדינא, ספר קרניים [ע"פ קרן צבי], ליוורנו תקפ"ה.

ראשית חכמה Raphael Levy and Francisco Cantera, The Beginning of Wisdom, An Astrological Treatise by Abraham ibn Ezra, Baltimore, 1939.

רבינוביץ, באר היטב ר' אריה רבינוביץ, באר היטב, ווילנא תרכ"ז.

רבינוביץ, גם אני אודך ר' רבינוביץ גמליאל בן אלחנן, ספר גם אני אודך: על הש"ס ובירורי הלכה וענינים שונים, הוצאת מכון מים חיים, בני ברק תשס"ד.

רובינשטיין, זכרון ר' יהושע יונתן רובינשטיין, זכרון יעקב יוסף, הוצאת יריד ספרים, ירושלים תשנ"ז.

רוזנברג, יחוה דעת ר' יהודה רוזנברג, יחוה דעת, פיטרקוב תרצ"ד.

רוזנברג, רפאל ר' יהודה יודל ב"ר ישראל יצחק ראזענבערג, רפאל המלאך, הוצאת יריד ספרים, ירושלים תש"ס.

רזיאל המלאך ספר רזיאל המלאך, אמשטרדם תס"א.

ריקי, חושב ר' רפאל עמנואל חי ריקי, חושב מחשבות, אמשטרדם תפ"ז.

ריקי, מעשה ר' עמנואל חי ריקי, מעשה חושב, ונציה תע"ב.

רמב"ם, אגרות קובץ אגרות הרמב"ם ותשובותיו, ליפציג תרי"ט.

רמב"ם, פרק חלק ר' משה בן מיימון, מבוא לפרק חלק, מהדורת שילת, ירושלים תשנ"ז.

רמב"ן, שו"ת ר' משה בן נחמן (רמב"ן), שאלות ותשובות, ונציה רע"ט.

רפואה וחיים מירושלים ר' יצחק בן אליעזר, רפואה וחיים מירושלים, ירושלים תרנ"ב.

רקאנטי ר' מנחם בן בנימין רקנטי, פירוש על התורה, ויניציאה רפ"ג.

רקח, תהילים ר' יעקב רקח, ספר תהילים עם פירוש טוב להודות, ליוורנו תרל"ד.

רשב"א, שו"ת ר' שלמה בן אדרת (רשב"א), שאלות ותשובות, ונציה ש"ה.

שולחן ערוך ר' יוסף קארו, שולחן ערוך, קרקוב של"ח.

שושן סודות שושן סודות, קוריץ תקל"ח.

שמוש, דבש אמנון שמוש, קנה וקנמון: סיפורים, הוצאת מסדה, ר"ג תשל"ט.

שפירא, טוב הארץ ר' נתן שפירא, טוב הארץ, ונציה תט"ו.

תיקוני הזוהר תיקוני הזוהר, מהדורת מרגליות, ירושלים תשנ"ד.

ב. מחקרים

אביב"י, סולת יוסף אביב"י, "סולת נקיה- נפתו של רבי משה זכות", פעמים 96 (תשס"ג), עמ' 106- 71.

אבישור, חתונה י' אבישור, החתונה היהודית בבגדד ובנותיה: מנהגים וטקסים, מסמכים ושירים, בגדים ותכשיטים, כרך א', חיפה תש"ן.

אבישור, עיתונות יצחק אבישור, "ספרות ועיתונות בערבית-יהודית של יהודי בבל בדפוסי הודו", פעמים 52 (תשנ"ב), עמ' 101-115.

אברהמי, תוניס יצחק אברהמי, "תהליכי הדמוקרטיזציה בקהילת יהודי תוניס: מקאיד ממונה למועצה הנבחרת", שורשים במזרח קובץ א (תשמ"ו), עמ' 37-80.

אופנהיימר, יהודה אהרן אופנהיימר, רבי יהודה הנשיא, הוצאת מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשס"ז.

אורבך, בעלי אפרים א' אורבך, בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם, כרך ראשון, הוצאת מוסד ביאליק, מהדורה חמישית, ירושלים תשס"ח.

אטינגר, איסלאם שמואל אטינגר (עורך), תולדות היהודים בארצות האיסלאם, חלק א' וב', מרכז זלמן שזר, ירושלים תשמ"א- תשמ"ו.

אטקס, מאגיה עמנואל אטקס, בעל השם: הבעש"ט - מאגיה, מיסטיקה, הנהגה, הוצאת מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תש"ס.

אידל, הפירוש משה אידל, "הפירוש המאגי והניאופלאטוני של הקבלה בתקופת הרניסנס", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ד' (תשמ"ב), עמ' 60-112.

אידל, חלום Moshe Idel, "Astral dreams in Judaism, twelfth to fourteenth Centuries", *Dream Cultures; Explorations in the Comparative*

History of Dreaming, Ed. by David Shulman and Guy G. Stroumsa. New York 1999, pp. 239-245.

אידל, חסידות משה אידל, החסידות בין אקסטזה למאגיה, מאנגלית: עזן ידין, הוצאת שוקן, ירושלים ות"א תש"ס.

אידל, יהדות משה אידל, "יהדות, מיסטיקה יהודית ומאגיה", מדעי היהדות 36 (תשנ"ו), עמ' 25-40.

אידל, לילה משה אידל, מקובלים של לילה, מאנגלית: ניר רצ'קובסקי, הוצאת כרמל, ירושלים תשס"ו.

אידל, מזלות משה אידל, "המזלות במחשבת ישראל", חתום בכוכבים: דימוי וסמל בגלגל-המזלות. ירושלים: מוזיאון ישראל תשס"א, עמ' 12-19.

אידל, מיסטיקה Moshe Idel, *Ascensions on High in Jewish Mysticism: Pillars, Lines, Ladders*, Budapest 2005.

אידל, מלחמת משה אידל, "מלחמת היצרים: פסיכומכיה בקבלה הנבואית של אברהם אבולעפיה", בתוך: שלום ומלחמה בתרבות היהודית, עורך: אבריאל בר-לבב, ירושלים תשס"ו, עמ' 99-143.

אידל, עולם משה אידל, עולם המלאכים, בין התגלות להתעלות, הוצאת משכל, תל אביב תשס"ח.

אידל, עיונים משה אידל, "עיונים בשיטתו של בעל 'ספר המשיב': פרק בתולדות הקבלה הספרדית", ספונות יז (תשמ"ג), עמ' 185-266.

אידל, על משה אידל, "על הקבלה אצל אליהו בן אמוזג", פעמים 74 (תשנ"ח), עמ' 87-96.

אידל, שמות משה אידל, "בין מאגיה של שמות הקודש לקבלת השמות", מחניים 14 (תשס"ג), עמ' 96-97.

אלבו, וואזן דניאל אלבו, קהילה יהודית בעיר קדושה לאיסלם: קהילת וואזן בין השנים 1780-1920, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן תשס"ט.

אלבו, מימונה דן אלבו, "המימונה בקהילת ואזאן", ברית 23 תשס"ה, עמ' 24-30.

אלכסנדר, אחיזת Philip S. Alexander, "The Talmudic Concept of Conjuring ("'ahizat 'einayim") and the Problem of the Definition of Magic ("kishuf")", *Creation and Re-Creation in Jewish Thought; Festschrift in Honor of Joseph Dan on the Occasion of His Seventieth Birthday*, Ed. by Rachel Elior and Peter Schäfer, Tübingen: Mohr Siebeck (2005), pp. 7-25.

אלכסנדר, ברכות Philip S. Alexander, "Bavli Berakhot 55a-57b: The Talmudic Dreambook in Context," *JJS* 46 (1995), pp. 230-248.

אלכסנדר, האר"י תמר אלכסנדר, "דמותו של האר"י בסיפור הספרדי-יהודי", פעמים 26 (תשמ"ו), עמ' 87-107.

אלכסנדר, פיזיוגנומיה Philip S. Alexander, "Physiognomy, initiation, and rank in the Qumran community", *Geschichte - Tradition - Reflexion*; Festschrift für Martin Hengel zum 70. Geburtstag. Bd. I: Judentum. Hrsg. von Peter Schäfer. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1996.

אלכסנדר ופאפו, מגיה תמר אלכסנדר ואליעזר פאפו, "קסם המגיה- מחקרים במגיה יהודית-ספרדית: תולדות, מגמות ותחומים", איל פריזינטי ה' (תשע"ב), עמ' 9-32.

אמיר, חלום אברהם אמיר, "דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין", שמעתין 58 (תשל"ט), עמ' 38-41.

אנציקלופדיה רפואית הלכתית אנציקלופדיה רפואית הלכתית, לקט, ערך והעיר, אברהם שטינברג, ירושלים תשס"ו.

אפיק, תפיסת יצחק אפיק, תפיסת החלום אצל חז"ל, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, בר-אילן תשנ"א.

ארבל, לכתוב מיכל ארבל, "לכתוב חילוניות: הספרות העברית המתחדשת ותהליכי החילון", בתוך: אבריאל בר-לבב, רון מרגולין, שמואל פיינר (עורכים), תהליכי חילון בתרבות היהודית, כרך ראשון, רעננה תשע"ג, עמ' 345-400.

ארזי הלבנון ארזי הלבנון, אנציקלופדיה לתולדות גאוני וחכמי יהדות ספרד והמזרח, עורך שמעון ואנונו, הוצאת יפה נוף- י. פוזן, ירושלים תשס"ו.

אשכולי, ישראל אהרון זאב אשכולי, ישראל: פרקי אתנולוגיה, ידיעת העם, ירושלים תרצ"ח.

בוהק, אקדמות גדעון בוהק, "אקדמות לחקר המוסרת המאגית היהודית", מדעי היהדות 44 (תשס"ז), עמ' 9-36.

בוהק, גרשם גדעון בוהק, "גרשם שלום והמאגיה היהודית", קבלה כ"ח (תשע"ג), עמ' 141-162.

בוהק, ייצור Gideon Bohak, "Some 'Mass Produced' Scorpion-Amulets from the Cairo Genizah", in: Zuleika Rodgers, Margaret Daly-Denton and Anne Fitzpatrick McKinley (eds.), *A Wandering Galilean: Essays in Honour of Seán Freyne*, [Suppl. to *JSJ*, 132], Leiden: Brill, 2009, pp. 35-49.

בוהק, לקראת Gideon Bohak, "Towards a Catalogue of the Magical, Astrological, Divinatory and Alchemical Fragments from the

Cambridge Genizah Collections", in: B. Outhwaite and S. Bhayro (eds.), *“From a Sacred Source”: Genizah Studies in Honour .of Professor Stefan C. Reif*, Brill, Leiden 2010, pp. 53-79.

בוהק, לתפוס Gideon Bohak, "Catching a Thief: The Jewish Trials of a Christian Ordeal", *Jewish Studies Quarterly*, 13 (2006), pp. 344-362.

בוהק, מאגיה Gideon Bohak, *Ancient Jewish Magic: A History*, Cambridge 2008.

בוהק, רבנית Gideon Bohak, "Rabbanite magical texts in Karaite manuscripts", *Karaite Archives*, 1 (2013), pp. 17-34.

בויארין, רבנים דניאל בויארין. "רבנים וחברים: האם יש יהודים בתולדות המיניות?", זמנים 52, 1995, עמ' 50-66.

בוכמן ועמר, מבוא יעל בוכמן, זהר עמר, מבוא וההדרה, רפואה מעשית לר' חיים ויטאל (1620-1543): מרפא בארץ ישראל וסביבותיה, הוצאת המדור לתולדות הרפואה בארץ-ישראל - המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה - אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ז.

בונפיל, חוזה ראובן בונפיל, "חוזה להדפסת ספרים בליוורנו", קרית ספר, סד (ג) תשנ"ב-ג, עמ' 1089-1094.

בונפיל, ספריות ראובן בונפיל, "ספריותיהם של יהודי איטליה בין ימי-הביניים לעת החדשה", פעמים 52 (תשנ"ב), עמ' 4-15.

בוס, חיים ויטאל Gerrit Bos, "Hayyim Vital's 'Practical Kabbalah and Alchemy': A 17th Century Book of Secrets", *Journal of Jewish Thought & Philosophy*, 4 (1994), pp 55-112.

בורנשטיין-מקובצקי, העליות לאה בורנשטיין-מקובצקי, "העליות לארץ-ישראל מן האימפריה העות'מאנית במאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה", שורשים במזרח קובץ ה, (תשס"ג), עמ' 71-96.

בורנשטיין-מקובצקי, ספרות לאה בורנשטיין-מקובצקי, "ספרות ההלכה בתורכיה, יון והבלקנים, בשנים 1750-1900", פעמים 7-86 (תשס"ה), עמ' 124-174.

בילו, ללא מצרים יורם בילו, ללא מצרים- חייו ומותו של רבי יעקב ואזנה, הוצאת מאגנס, ירושלים תשנ"ג.

בילו, רפואה יורם בילו, "רפואה מסורתית בקרב יוצאי מרוקו", שלמה דשן ומשה שוקד (עורכים), יהודי המזרח: עיונים אנתרופולוגיים על העבר וההווה, ירושלים ותל-אביב תשמ"ד, עמ' 166-175.

בלושי, חלום Alessia Bellusci, *Dream Requests from the Cairo Genizah*, M.A, Tel Aviv University 2011.

בן איש חי בן איש חי: תולדותיו, קורותיו ומורשתו לדורות, נלקט, נערך ונסדר בהנחייתו והדרכתו של ר' יעקב משה הלל, ירושלים תשע"ב.

בן יעקב, אוצר אברהם בן יעקב, אוצר השירים, החיבורים והדרשות של הרב יוסף חיים, הוצאת מכון הכתב, ירושלים תשנ"ד.

בן יעקב, בבל אברהם בן יעקב, יהודי בבל מסוף תקופת הגאונים עד ימינו, מהדורה שנייה, הוצאת קרית ספר, ירושלים תשל"ט.

בן יעקב, עבדאללה אברהם בן יעקב, תולדות הרב עבדאללה סומך, ירושלים תש"ט.

בן יעקב, תפוצות אברהם בן יעקב, יהודי בבל בתפוצות, הוצאת ראובן מס, ירושלים תשמ"ה.

בן נאה, ארגון ירון בן נאה, "ארגון הקהל היהודי והנהגתו באימפריה העות'מאנית במאות ה-17- ה- 19" , בתוך: קהל ישראל; השלטון העצמי היהודי לדורותיו. כרך ב: ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת. עורכים: אברהם גרוסמן, יוסף קפלן. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל תשס"ד (2004), עמ' 341-367.

בן נאה, בדוק ירון בן נאה, " 'לחש בדוק ומנוסה': אמונות ופעולות מגיות בקרב יהודי האימפריה העותמנית", פעמים 85 (תש"ס), עמ' 89-111.

בן נאה, גורל ירון בן נאה, "אמונה בגורל ובאסטרולוגיה בקרב יהודי סלוניקי במאה ה-19", מחניים 14 (תשס"ג), עמ' 135-144.

בן נאה, דפוס עברי Yaron Ben-Naeh, "Hebrew Printing Houses in the Ottoman Empire", in: *Jewish Journalism and Printing Houses in the Ottoman Empire and Modern Turkey*: Ed. by Gad Nassi, Istanbul 2000, pp. 35-82.

בן נאה, משכב ירון בן נאה, "משכב זכר באימפריה העות'מנית", ציון סו' (תשס"א), עמ' 171-200.

בן עמי, הערצת יששכר בן עמי, הערצת קדושים בקרב יהודי מרוקו, ירושלים תשמ"ד.

בן עמי, הריון יששכר בן עמי, "מנהגי הריון ולידה בקרב הספרדים ועדות המזרח", ידע עם 59-60 (תשנ"ה), עמ' 37-49.

בן שלום, קידוש רם בן-שלום, "קידוש השם ומרטירולוגיה יהודית בארגון ובקסטיליה בשנת קנ"א (1391): בין ספרד לאשכנז", תרביץ ע' (תשס"א), עמ' 227-282.

בן שמחון, הווי רפאל בן שמחון, יהדות מרוקו: הווי ומסורת במחזור החיים, אורות יהדות המגרב, לוד תשנ"ד.

בן שמחון, ילקוט רפאל בן שמחון, "ילקוט מנהגי רפוי עממיים", בתוך: יששכר בן-עמי (עורך), מחקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה, ירושלים תשנ"א, עמ' 233-254.

בן שמחון, מסורות רפאל בן שמחון, יהדות המגרב: מסורות ומנהגים במחזור השנה, מכון בני יששכר, ירושלים תשנ"ח.

בן ששון, מורשת חיים הלל בן ששון, '"מורשת יהדות המזרח': העניין, בעיותיו ואפשרויותיו", פעמים 1 (תשל"ט), עמ' 85-97.

בנבסה ורודריג, יהודי אסתר בנבסה ואהרון רודריג, יהודי ספרד בארצות הבלקן: במאות החמש-עשרה-העשרים, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"א.

בנטוב, ספרות חיים בנטוב, "הספרות הרבנית בצפון אפריקה במאתיים וחמישים השנים האחרונות", פעמים 7-86 (תשס"ה), עמ' 235-257.

בניהו, האר''י מאיר בניהו, ספר תולדות האר"י, הוצאת מכון בן צבי באוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ז.

בניהו, החיד''א מאיר בניהו, תולדות החיד"א, חלק ראשון, הוצאת מוסד הרב קוק בשיתוף עם מכון בן צבי האוניברסיטה העברית, ירושלים תשי"ט.

בניהו, הסכמות מאיר בניהו, הסכמה ורשות בדפוסי ויניציאה, ירושלים תשל"ה.

בניהו, מבוא מאיר בניהו, מבוא לספר בנימין זאב, ירושלים תשמ"ט.

בניהו, שושן מאיר בניהו, "ספר שושן יסוד העולם לרבי יוסף תירשום", טמירין (תשל"ב), עמ' 187-269.

בצלאל, ארון יצחק בצלאל, "ארון הספרים של רב יהודי באפגניסטאן", פעמים 136 (תשס"ג), עמ' 175-201.

בצלאל, חיטוב יצחק בצלאל, "החיטוב של עדות ישראל: שיטות החיטוב, השינויים בהן ומאפייניהן", פעמים 112-111 (תשס"ז), עמ' 5- 34.

בראדט, ליקוטי אליעזר יהודה בראדט, ליקוטי אליעזר, ביתר עילית תש"ע.

בר-אילן, כתיבת ס''ת מאיר בר-אילן, "כתיבת ספרי תורה, תפילין, מזוזות וקמיעות על עור צבי", בית מקרא 30, ג (תשמ"ה), עמ' 375-381.

בר-אילן, אסטרולוגיה מאיר בר-אילן, "אסטרולוגיה ומאגיה בימי הביניים", קבלה 7 (תשס"ב), עמ' 361-384.

בר-אילן, מדעים מאיר בר-אילן, אסטרולוגיה ומדעים אחרים בין יהודי ארץ-ישראל בתקופות ההלניסטית-רומית והביזאנטית, מוסד ביאליק, ירושלים תשע"א.

בר-אילן, רוזנברג מאיר בר-אילן, "נפלאות רבי יהודה יודל רוזנברג", עלי ספר יט (תשס"א), 173-184.

בראל, רב פעלים גבריאל בראל, '"רב פעלים' -- מדריך לרפואה עממית במרוקו מהמאה התשע-עשרה, מאת אברהם עלון(?)", בתוך: יששכר בן-עמי (עורך), מחקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה, ירושלים תשנ"א, עמ' 232- 211.

בר-גיורא, מקורות נפתלי בר-גיורא, "מקורות לתולדות היחסים בין היהודים הלבנים לשחורים בקוג'ין", ספונות א (תשי"ז), עמ' רמג- רעח.

ברוכסון, ספריות צפורה ברוכסון, הספריות הפרטיות של יהודי איטליה בשלהי הרינסנס, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן תשמ"ה.

בר-לבב, אזרח אבריאל בר-לבב, "אזרח חי בעולם האותיות המתות: זיכרונות על שטיינשניידר", פעמים 129 (תשע"ב), עמ' 225-238.

בר-לבב, החילון אבריאל בר-לבב, "החילון אצל יהודי ארצות המזרח", בתוך: אבריאל בר-לבב, רון מרגולין, שמואל פיינר (עורכים), תהליכי חילון בתרבות היהודית, כרך ראשון, רעננה תשע"ג, עמ' 293-344.

בר-לבב, המרחב אבריאל בר-לבב, "המרחב הקדוש של המולדת המטלטלת: ארכיאולוגיה של הספריות הסמויות מן העין בתרבות היהודית מימי הביניים ועד ימינו", בתוך: יצחק חן, איריס שגריר (עורכים), לראות ולגעת - עלייה לרגל ומקומות קדושים ביהדות, בנצרות ובאסלאם; מחקרים לכבוד אורה לימור, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה תשע"א, עמ' 297-320.

בר-לבב, מאגיה אבריאל בר-לבב, "מאגיה בספרות המוסר", תרביץ עב' (תשס"ג), עמ' 414-389.

בר-לבב, ספריה אבריאל בר-לבב, "בין תודעת הספריה לרפובליקה הספרותית היהודית", בתוך: ספריות ואוספי ספרים, משה סלוחובסקי ויוסף קפלן (עורכים), הוצאת מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשס"ו, עמ' 201-224.

בר-לבב, קריאה Avriel Bar-levav, "Reading grave inscriptions and looking at the sky: some aspects of memory and magic in Jewish culture", In Memoria: Wege jüdischen Erinnerns: Festschrift für Michael Brocke, eds. Birgit Klein and Christiane E. Müler, Berlin 2005, pp. 41-52.

ברלינר, איטליה אברהם ברלינר, ששה חדשים באיטליה פברואר-יולי 1873: רשמי מסע מקהילות ישראל וספריות עבריות, עברית: ישראל א.זידמן, הערות ותיקונים: נפתלי בן-מנחם, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ה.

ברנט ובוהק Charles Burnett, Gideon Bohak, "A Judaeo-Arabic Version of Thābit ibn Qurra's De Imaginibus and Ptolemy's Opus Imaginum", in*: Islamic Philosophy, Science, Culture, and Religion: Studies in Honor of Dimitri Gutas*, edited by

Felicitas Opwis and David Reisman, Leiden ; Boston 2012, pp. 179- 200.

ברנשטיין, דיואן שמעון ברנשטיין, דיואן לר' יהודה אריה ממודינה, הוצאת הדפוס העברי של חברת ההוצאה היהודית באמריקה, פילדלפיה תרצ"ב.

ברקאי, מדע רון ברקאי, מדע, מאגיה ומיתולוגיה בימי הביניים, הוצאת מכון ואן ליר, ירושלים תשמ"ז.

בשן, אליהו אליעזר בשן, "ר' אליהו חזן, רבה של טריפולי ואלכסנדריה ויחסו להשכלה", בתוך: הגות עברית בארצות האיסלאם, עורכים: מנחם זהרי, אריה טרטקובר, מיכאל זנד ואברהם חיים, ירושלים תשמ"א, עמ' 410-418.

בשן, גיברלטר אליעזר בשן, "קהילת גיברלטר- חכמיה יצירותיהם וקשריהם עם חכמי מרוקו", בתוך: יוסף אליהו הלוי מובשוביץ (עורך), ספר רפאל, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ס, עמ' עג'-צב'.

בשן, הרב אליעזר בשן, "הרב יוסף בן אהרן אלמאליח: מנהיג ודיפלומט במוגדור (1809 1886)", בתוך: מנחה למנחם, קובץ מאמרים לכבוד הרב מנחם כהן, עורכים: אביעד הכהן, חנה עמית וחיים באר, הוצאת הקיבוץ המאוחד תשס"ז, עמ' 215-228.

בשן, תעודות אליעזר בשן, "תעודות חדשות על פגיעה בחיי הדת של יהודי מרוקו בשליש האחרון של המאה הי"ט", פעמים 63 (תשנ"ה), עמ' 65-85.

גאון, יהודי המזרח מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, חלק שני, הוצאת המחבר, ירושלים תרצ"ח.

גאון, עתונות מ"ד גאון, העיתונות בלדינו: ביבליוגרפיה, ערך והתקין משה קטן, הוצאת מכון בן צבי באוניברסיטה העברית ובית הספרים הלאומי האוניברסיטאי, ירושלים תשכ"ה.

גארב, מיסטיקה יהונתן גארב, "מיסטיקה ומאגיה: התנגדות, התלבטות, השתלבות", מחניים 14 (תשס"ג), עמ' 97-109.

גואטה, קבלה אלסנדרו גואטה, "קבלה ונצרות בהגותו של הרב אליהו בן אמוזג", פעמים 74 (תשנ"ח), עמ' 97-103.

גולדרט, מיעוט א.י. גולדרט, "מיעוט דמות של ספרים: ביאורי "באר היטב" לחלק חושן משפט", תגים ה-ו (תשל"ה), עמ' 11-24.

גולדרייך, שם הכותב עמוס גולדריך, שם הכותב וכתיבה אוטומטית בספרות הזוהר, הוצאת כרוב, לוס אנג'לס תש"ע.

גסטר, כשדים M. Gaster, "The Wisdom of Chaldeans: An Old Hebrew Astrological Text", *Studies and Texts*, 3, London 1971, pp. 338-355.

גסטר, סוד M. Gaster," The Hebrew Version of the "Secretum Secretorum", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Volume 39, October 1907, pp. 879-911.

גרינבאום, פתרון אהרן גרינבאום, '"פתרון חלומות', קורות ומקורות", ארשת ד' (תשכ"ו), עמ' 180-201.

גרינוולד, גורל זאב גרינוולד, גורל הגר"א, ירושלים תשס"ה.

גרינולד, קטעים איתמר גרינולד, "קטעים חדשים מספרות הכרת-פנים וסדרי- שרטוטין", תרביץ מ (תשלא) 301-319 .

גריס, ההנהגות זאב גריס, ספרות ההנהגות, מוסד ביאליק, ירושלים תש"ן.

גריס, הספר זאב גריס, הספר כסוכן תרבות: בשנים ת"ס- תר"ס (1700-1900), תל אביב תשס"ב.

דיוויס ופרנקל, הקמיע העברי עלי דייויס ודוד א' פרנקל, הקמיע העברי, הוצאת מכון יעוץ, סיוע ומחקר למדעי היהדות, ירושלים תשנ"ה.

דייטש, ברכות שמעון דייטש, ברכות מציון: אמרי שפר על מסכת ברכות, הוצאת מנחם דייטש, ירושלים תשס"ה.

דן, חלום יוסף דן, "מעמדו הסמאנטי של החזון המיסטי- נבואה וחלום, חזיון ושיר", אלפיים 11 (תשנ"ה), עמ' 210-240.

דן, יהודה יוסף דן, רבי יהודה החסיד, מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל, ירושלים תשס"ו.

דן, לתורת יוסף דן, "לתורת החלום של חסידי אשכנז", סיני סח' (תשל"א), עמ' רפח'-רצג'.

דן, תולדות יוסף דן, תולדות תורת הסוד העברית, כרך שני, הוצאת מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשס"ט.

הולצמן, אוניברסליות גיתית הולצמן, "אוניברסליות ולאומיות, ישראל והעמים, בהגותו של הרב אליהו בן אמוזג ", פעמים 74 (תשנ"ח), עמ' 104-130.

הוס, על אדני בועז הוס, על אדני פז: הקבלה של ר' שמעון אבן לביא, הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית ומכון בן צבי, ירושלים תש"ס.

הוס, שאלות בועז הוס, "לא לשאול כל שאלות: "גרשם שלום וחקר המיסטיקה היהודית בת ימינו", פעמים 94-95 (תשס"ג), עמ' 57-72.

Pieter Willem van der Horst, "Ancient Jewish bibliomancy", *Journal of Greco-Roman Christianity and Judaism*, 1, (2000) 9-17.

הורוביץ, ויטרי שמעון הלוי הורוביץ (מהדיר), מחזור ויטרי, נירנברג תרפ"ג.

הכהן, שליח דב הכהן, "שליח לעצמו: קווים לדמותו של ר' אברהם חמוי (1839-1886)", פעמים 141 (תשע"ה, בדפוס.)

הלל, בן איש יעקב משה הלל (עורך), בן איש חי: תולדות, קורות ימיו ומורשתו לדורות של רבנו ריש גלותא דבבל, הוצאת מרכז שלום לעם, ירושלים תשע"ב.

הלל, תמים יעקב משה הלל, תמים תהיה, הוצאת אהבת שלום, ירושלים תש"ס.

הקר, המדרש יוסף הקר, '"המדרש הספרדי': ספריה ציבורית יהודית", בתוך: ראשונים ואחרונים; מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן, עורכים: יוסף הקר, ב"ז קדר ויוסף קפלן, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תש"ע.

הראל, בגדד ירון הראל, "הדחת החכם באשי ששון הלוי כביטוי למאבקים מעמדיים בקהילת בגדד", ציון סו' (תשס"א), עמ' 201-225.

הראל, בספינות ירון הראל, בספינות אש למערב: תמורות ביהדות סוריה בתקופת הרפורמות העות'מאניות: 1840-1880, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ג.

הראל, היצירה ירון הראל, "היצירה התורנית בסוריה ולבנון בשנים 1750-1950", פעמים 86- 87 (תשס"א), עמ' 67-123.

הראל, העלאת ירון הראל, "העלאת 'אם למקרא' על המוקד- חלב 1865", *Hebrew Union College Annual* 64 (1993), עמ' כו'-לז'.

הראל, ספרי ירון הראל, ספרי ארץ: הספרות התורנית של חכמי ארם צובא, מכון בן-צבי ומרכז מורשת ארץ, ירושלים תשנ"ז.

הראל, צנעא ירון הראל, " 'הוא דומה לאשה רעה וכתובתה מרובה' לבירור יחסיה של קהילת צנעא עם החכם באשי הספרדי יצחק שאול", ממזרח וממערב ז' (תשס"ד), עמ' 41-71.

הררי, אהבה יובל הררי, '"לאישה שתבוא אחריך': כשפי אהבה במאגיה היהודית הקדומה", קבלה 5 (תש"ס), עמ' 247-264.

הררי, היזק יובל הררי, " 'אם ביקשת להרוג אדם': כשפי היזק והתגוננות מפניהם במאגיה היהודית הקדומה", מדעי היהדות 37 (תשנ"ז), עמ' 111-142.

הררי, כישוף הררי יובל, הכישוף היהודי הקדום: מחקר, שיטה, מקורות, מכון בן צבי, ירושלים תש"ע.

הררי, לעשות יובל הררי, '"לעשות פתיחת לב': פרקטיקות מאגיות לידיעה, להבנה ולזכירה ביהדות בעת העתיקה ובימי הביניים המוקדמים", שפע טל (תשס"ד), עמ' 303-347.

הררי, מאגיה יובל הררי, "מגיה יהודית: מתווה והערות", איל פריזינטי ה' (תשע"ב), עמ' 13-85.

הררי, עיונים יובל הררי, "דת, כישוף והשבעות: עיונים מתודולוגיים לקראת הגדרה מחודשת של המאגיה היהודית הקדומה", דעת 48 (תשס"ב) 33-56.

וונדרי, הישר Irina Wandrey, *'Das Buch des Gewandes' und 'Das Buch des Aufrechten': Dokumente eines magischen spätantiken Rituals, ediert, kommentiert und übersetzt*, Tübingen 2004.

וייס, עשרים חיים וייס, "עשרים וארבע פותרי חלומות היו בירושלים...": על פותרי חלומות ושיטות פתרון חלום ב"מסכת החלומות" שבתלמוד הבבלי", מדעי היהדות 44 (תשס"ז), עמ' 37-77.

וינגרטן, חתם סופר שמואל הכהן וינגרטן, החתם - סופר ותלמידיו: יחסם לארץ ישראל, ירושלים תש"ה.

זוהר, פני המזרח צבי זוהר, האירו פני המזרח : הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשס"א.

זינגר, כי נמרוד זינגר, ""כי מי משים לדעת מה היא הסיבה": גורמים "טבעיים" ו"בלתי טבעיים" לחולי בכתביהם של בעלי שם, רופאים וחולים ביהדות גרמניה בראשית העת החדשה", חידושים בחקר תולדות יהודי גרמניה ומרכז אירופה 15 (2011), עמ' 17-39.

זלקין, השכלה מרדכי זלקין, "ההשכלה היהודית ושאלת האוטונומיה", בתוך: קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו- העת החדשה, כרך ג', עורך: ישראל ברטל, הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ד, עמ' 147-164.

חדד, תוניסיה אפרים חדד, "גורלות וסגולות בתוניסיה", ידע עם יג' (תשכ"ח).

חזן-רוקם, חלום גלית חזן-רוקם, "'החלום הוא אחד משישים של נבואה, פעולת הגומלין בין הממסד הטקסטואלי לבין ההקשר העממי בפתרון חלומות בספרות חז"ל", בתוך: התרבות העממית, קובץ מחקרים, עורך: ב"ז קידר, הוצאת מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 45-54.

חיות, זכות יוסף חיות, "רבי משה זכות מגרש הרוחות - קבלה מאגיה ורפואה", פעמים 96 (תשס"ג), עמ' 121-142.

חיות, טאבו Jeffrey Howard Chajes, "'Too Holy to Print': Taboo Anxiety and the Publishing of Practical Hebrew Esoterica", *Jewish History*, 26, 1-2 (2012) 247-262.

חיות, עולמות Jeffrey Howard Chajes, *Between Worlds: Dybbuks, Exorcists, and Early Modern Judaism*, Philadelphia 2003.

חייבי, ענק אהרן חייבי, ענק הרוח :השר רבי שלום שרעבי (הרש"ש) : תולדותיו, תורתו, סיפורים ואגדות, ירושלים תשנ"ב (1992).

חלמיש, הקבלה משה חלמיש, הקבלה בצפון אפריקה למן המאה הט"ז, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשס"א.

חלמיש, מבוא משה חלמיש, מבוא לקבלה, סדרת "הלל בן חיים" ו"ספריית אלינר", ההסתדרות העולמית, תשנ"א.

חקק, שב''ח לב חקק, אגרות הרב שלמה בכור חוצין, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשס"ה.

טואף, פנקס אריאל טואף, "פנקס הנימולים של משה יעקב אוטולינגי: ליוורנו תרכ"ג-תרכ"ט", ממזרח וממערב ה' תשמ"ו, עמ' 109-135.

טולידאנו, נר יעקב משה טולידאנו, נר המערב: הוא תולדות ישראל במארוקו, ירושלים תרע"א.

טרכטנברג, מאגיה Joshua Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition: A Study in Folk Religion,* Jerusalem 2004. (1st ed., 1939)

יהלום ובלאו, מסעי יוסף יהלום ויהושע בלאו, מסעי יהודה: חמישה פרקי מסע מחורזים לאלחריזי, ירושלים תשס"ג.

ילון, לתולדותיו חנוך ילון ,"לתולדותיו של רש"א", בתוך: שלמה אלמולי, הליכות שבא, ירושלים תש"ה , עמ' עט-פה.

ינון, אלכימיה יוסף ינון (פנטון), "רבי מכלוף אמסלם- אלכימאי ומקובל ממרוקו", פעמים 55 (תשנ"ג), עמ' 92-123.

יסיף, אגדת עלי יסיף, אגדת צפת: חיים ופנטסיה בעיר המקובלים, הוצאת אוניברסיטת חיפה והוצאת משכל, חיפה תשע"א.

יערי, המזרח אברהם יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, חלק שני, ירושלים ת"ש.

יערי, שלוחי א''י אברהם יערי, שלוחי ארץ ישראל, תולדות השליחות מארץ ישראל לגולה מחורבן בית שני עד המאה ה 19, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ז.

כהן אלורו, מאגיה דורית כהן אלורו, המאגיה והכישוף בספר הזוהר, חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה" באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ט.

כהן, מאגיה אביעד כהן, "מאגיה כהלכה", מחניים 14 (תשס"ג), עמ' 59-77.

כהן, תרשיש רפאל בנימין כהן, מלכי תרשיש, נתיבות תשס"ח.

לוי, השכלה ליטל לוי, "השכלה וחילון בספרות של היהודים בארצות המזרח", בתוך: אבריאל בר-לבב, רון מרגולין, שמואל פיינר (עורכים), תהליכי חילון בתרבות היהודית, כרך ראשון, רעננה תשע"ג, עמ' 523-549.

לוי, חכם באשי אביגדור לוי "הקמת מוסד החכם באשי באימפריה העות'מאנית והתפתחותו בשנות 1835-1865" פעמים 55 (תשנ"ג), עמ' 38-56.

לוי, סדר יעקב לוי, סדר סליחות כפי מנהגי הספרדים, הוצאת יד הרב ניסים, ירושלים תשנ"ה.

לוי, עיתונות- אבנר לוי, "העיתונות היהודית באיזמיר", פעמים 12 (תשמ"ב), עמ' 87-104.

לויד, שיטות G. E. R. Lloyd, *Methods and problems in Greek science*, Cambridge 1991.

ליבאוויטש, ספריות נ.ש. ליבאוויטש, "ספריות ורשימות הספרים בספרותנו הקדומה והחדשה", עלים ג' ד', (תרצ"ו), עמ' 88-90.

ליבס, אוסטרופוליה יהודה ליבס, "חלום ומציאות: לדמותו של הקדוש המקובל ר' שמשון מאוסטרופוליה", תרביץ נב' א' (תשמ"ג), 83-109.

ליבס, ישוע יהודה ליבס, "מלאכי קול השופר וישוע שר הפנים", בתוך: המיסטיקה היהודית הקדומה: דברי הכנס הבין לאומי הראשון לתולדות המיסטיקה היהודית, עורך, יוסף דן, ירושלים תשמ"ו, עמ' 171-196.

ליבס, כוח המלה יהודה ליבס, "כוח המִלה כיסוד משמעותה בספרות הקבלה", בתוך: דבר דבור על אופניו: מחקרים בפרשנות המקרא והקוראן בימי הביניים מוגשים לחגי בן-שמאי עורכים: מאיר מ' בר-אשר, סימון הופקינס, שרה סטרומזה,

ברונו קיאזה, בהוצאת יד בן צבי והאוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ז, עמ' 163-177.

ליבס, לדמותו יהודה ליבס, "לדמותו, כתביו וקבלתו של בעל עמק המלך", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל יא (תשנ"ג), עמ' 101-137.

ליבס, מאגיה יהודה ליבס, "מאגיה וקבלה", בתוך: גרשם שלום, "שדים, רוחות ונשמות", מחקרים בדמונולוגיה, בעריכת אסתר ליבס, הוצאת יד יצחק בן צבי והאוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד, עמ' 3-7.

ליבס, פנים יהודה ליבס, "הכרת פנים בקבלה", פעמים 104 (תשס"ה), עמ' 21-40.

ליבס, תורת יהודה ליבס, תורת היצירה של ספר יצירה, הוצאת שוקן, ירושלים תשס"א.

ליברמן, יוונית שאול ליברמן, יוונית ויוונות בארץ-ישראל: מחקרים באורחות-חיים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים תשמ"ד.

לייכט, אסטרולוגיה Reimund Leicht, *Astrologumena Judaica: Untersuchungen zur Geschichte der Astrologischen Literatur der Juden*, Texts and Studies in Medieval and Early Modern Judaism, 21, Tübingen 2006.

לייכט, כוכבים Reimund Leicht, "The planets, the Jews and the beginnings of "Jewish astrology"", Continuity and Innovation in the Magical Tradition (2011), pp. 271-288.

לייכט, לקראת Reimund Leicht, "Toward a history of Hebrew astrological literature: a bibliographical survey", in: *Science in Medieval Jewish Cultures*, Edited by Gad Freudenthal, New York: Cambridge University Press 2011, pp. 255-291.

לייכט, רמב"ן Reimund Leicht, "Nahmanides on necromancy", in: *Studies in the History of Culture and Science: a Tribute to Gad Freudenthal*, Edited by Resianne Fontaine, Leiden: Brill 2011, pp. 251-264.

ליכטנשטיין, המאבד יחזקאל שרגא ליכטנשטיין, המאבד עצמו לדעת: היבטים הלכתיים, הסטוריים והגותיים, ספריית "הילל בן חיים", הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשס"ח.

לנגרמן, רמב"ם Y. Tzvi Langermann, "'Maimonides' repudiation of astrology", *Maimonidean Studies*, 2 (1992), pp. 123-158.

לניאדו, לקדושים ד"צ לניאדו, לקדושים אשר באר"ץ, הוצאת בני המחבר, ירושלים תש"ם.

מאיר, התפתחות יוסף מאיר, התפתחות חברתית-תרבותית של יהודי עיראק: מאז 1830 ועד ימינו, תל אביב תשמ"ט.

מאיר, רחובות יהונתן מאיר, רחובות הנהר: קבלה ואקזוטריות בירושלים (תרנ"ו – תש"ח), הוצאת יד יצחק בן צבי והמכון למדעי היהדות ע"ש מנדל האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א (2011).

מאירי, קבלה מאירי דוד, קבלה מעשית תרופות וסגולות בכתב ידו של חכם מאיר בן עזרי (עזרא) אשר נכתב בערך בשנת 1896, ראשון לציון תשנ"ח.

מזרחי, תפארת גלית מזרחי בר-אור (עורכת), תפארת בנים על אבותם: מגילת יוחסין של משפחת הרב שלום מזרחי זצ"ל והרבנית מטילדה מזרחי לבית שעיו, ירושלים תשס"ז.

מזרחים בישראל מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש, עורכים: יהודה שנהב, חנן חבר ופנינה מוצפי-האלר, מכון ון ליר בירושלים הקיבוץ המאוחד, תשס"ג (2003).

מטרס, מגמות מטרס, חגית, "צורות ומגמות בספרי סגולות ורפואות בני זמננו", הקונגרס העולמי למדעי היהדות 11 ד 2 (תשנ"ד), עמ' 29-36.

מטרס, סגולות מטרס, חגית, ספרי סגולות ורפואות בעברית: תכנים ומקורות על פי הספרים הראשונים אשר יצאו לאור באירופה בראשית המאה ה-18 חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה" באוניברסיטה העברית, תשנ"ז 1997.

מטרס, עיונים חגית מטרס, "מבריאת האדם-להבראתו: עיונים בספרי סגולות ורפואות", בתוך: על בריאה ועל יצירה במחשבה היהודית ספר היובל לכבודו של יוסף דן במלאת לו שבעים שנה, עורכים: רחל אליאור ופטר שפר, טובינגן 2005, עמ' 147-164.

מטרס, קמיעות מטרס, חגית, "קמעות לרפואה - מאגיה 'בדוקה ומנוסה' ", מחניים 14 (תשס"ג), עמ' 181-191.

מלאכי, לוחות אלעזר רפאל מלאכי, "לוחות קיר של אליעזר בן יהודה וישראל דב פרומקין", בתוך: מנגד תראה: אסופה ממאמרי א.ר. מלאכי בענייני ארץ-ישראל, עורכים: אלחנן ריינר וחגי בן-שמאי, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים תשס"א. עמ' 179-189.

מלמד, על כתפי ענקים אברהם מלמד, על כתפי ענקים: תולדות הפולמוס בין אחרונים לראשונים בהגות היהודית בימי הביניים וראשית העת החדשה, הוצאת בר-אילן, רמת גן תשס"ד.

מלמד, רקחות אברהם מלמד, רקחות וטבחות: המיתוס על מקור החכמות, חיפה תש"ע.

מנצור, ערבית יעקב מנצור "הקווים האופייניים לערבית-היהודית המדוברת של בגדאד בתחום ההגה", פעמים 23 (תשמ"ה), עמ' 52-63.

מרגולין, חכמת רון מרגולין, "חכמת הפרצוף ושרטוטי כף היד: מניבוי ואבחון לריפוי ותיקון האדם; זוהר ח"ב, ע ע"א- ע"ח; תיקוני זוהר, תיקון ע"', חידושי זוהר (תשסז) 199-249.

מרגליות, גדולי מרדכי מרגליות, אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, כרך רביעי, הוצאת יהושע צ'צ'יק, תל אביב תש"י.

מרגלית, טומטום דוד מרגלית, "טומטום ואנדרוגינוס בהלכה", קורות ו', ירושלים- תל אביב, תשל"ה, עמ' 777-780.

מרצבך, הגורל עלי מרצבך, הגיון הגורל: משמעות הפיס והאקראיות ביהדות, הוצאת ראובן מס, ירושלים תשס"ט.

מרק, מיסטיקה צבי מרק, מיסטיקה ושיגעון ביצירת ר' נחמן מברסלב, הוצאת עם עובד מכון שלום הרטמן, תל אביב תשס"ג.

נגאל, מאגיה גדליה נגאל, מאגיה, מיסטיקה וחסידות, תל אביב תשנ"ב.

נהר, גנז אנדרה נהר, דוד גנז וזמנו (1541-1613): מחשבת ישראל והמהפכה המדעית של המאה השש-עשרה, מהדורה שניה, הוצאת ראובן מס, ירושלים תשס"ה.

נווה ושקד, מרשמים J. Naveh, S. Shaked, *Magic Spells and Formulae, Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem: The Magnes press, The Hebrew University, 1993.

נווה ושקד, קערות J. Naveh, S. Shaked, *Amulets and Magic Bowls*, Jerusalem and Leiden: The Magnes Press - E. J. Brill, 1985.

נחום, אזמיר הנרי נחום, "יהודי איזמיר בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20", שורשים במזרח ד' (תשנ"ח), עמ' 122-154.

ניימרק, מסע אפריים ניימרק, "מסע בארץ קדם", האסיף ה' תרמ"ט, עמ' 39-75.

נצר, חובות יהודה אמנון נצר, ההדיר תרגם והקדים מבוא, חובות יהודה לרבי יהודה בן אלעזר, יד יצחק בן צבי, ירושלים תשנ"ה.

סוטון, חכמי חלב David Sutton, *Aleppo: City of Scholars*, New York 2005.

סולובייצ'יק, אשכנז Haym Soloveitchik, 'The Halakhic Isolation of the Ashkenazi Community', *Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts*, 8 (2009), pp. 41-47; reprinted in Haym Soloveitchik, *Collected Essays*, Volume 1, Oxford: Littman Library of Jewish Civilization, 2012.

סופר, אין לפלפל אורן סופר, אין לפלפל! עיתון 'הצפירה' והמודרניזציה של השיח החברתי הפוליטי, הוצאת מוסד ביאליק והאוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ז.

סופר, תולדות אליעזר סופר (עורך), ספר תולדות יצחק, ירושלים תשס"ו.

סטילמן, גולה Yedida K. Stillman, and Norman A. Stillman ed., *from Iberia to Diaspora: Studies in Sephardic history and culture*, Leiden 1999.

סילברמן, שפירא Neil Asher Silberman, *Digging for God and country: Exploration, Archeology, and the Secret Struggle for the Holy Land, 1799-1917*, New York 1982.

סלע, אסטרולוגיה שלמה סלע, פרשנותו האסטרולוגית-קוסמולוגית של אברהם אבן עזרא, דעת 47 תשס"א (2001), עמ' 5-34.

סעדון, מזרח חיים סעדון, "חקר יהדות המזרח: מעמד, הישגים ויעדים", פעמים 94-95 (תשס"ג), עמ' 73-88.

סעדיה, שבזי סעדיה חוזה, ספר תולדות הרב שלום שבזי, ירושלים תשל"ג.

עדס, מחלב אברהם עדס, מחלב ארץ (4), תמוז תשס"ז, הוצאת המחבר.

עקשטיין, תולדות שמעון ארי לייב עקשטיין, ספר תולדות החבי"ף, הוצאת הלוים, ירושלים תשנ"ט.

עראקי-קלורמן, חברה בת-ציון עראקי-קלורמן, "חברה, כלכלה, דת ומאגיה: יהודים ומוסלמים במרחב השבטי", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי כו' (תשס"ט), עמ' 86-67.

פוזיילוב, חכמיהן גיורא פוזיילוב, חכמיהן של ארבע ערי הקודש, כרך ב', ירושלים תשס"ב.

פז סער, הצלחה Ortal-Paz Saar, "Success, protection and grace: three fragments of a personalized", *Ginzei Qedem* 3 (2007) 101-135.

פז סער, מאגיית אורטל- פז סער, מאגיית אהבה יהודית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטת תל אביב, תשס"ח.

פחה, חלום יצחק פחה, דברי חלומות בהלכה, תחומין ה' (תשמ"ד), עמ' 402-427.

פטאי, אלכימאים Raphael Patai, *The Jewish Alchemists: A History and Source Book*, Princeton 1995.

פטאי, הלידה רפאל פטאי, "הלידה במנהג העממי", תלפיות ו' חוב' א-ב (תשי"ג), עמ' 268-226.

פטאי, סגולות רפאל פטאי, "מסכת סגולות (פרק על סגולות לאישה המקשה לילד)", ספר השנה ליהודי אמריקה י-יא (תש"ט), עמ' 472-487.

פייביל, מסכת מסכת שקלים: עם פרישת הרא"ש עפ"י כת"י הנמצא בוורשא , יו"ל עם הערות מאת ניסן מאיר פייביל, ירושלים תשכ"ז.

פיינר, השכלה שמואל פיינר, "תנועת ההשכלה והתרבות היהודית", בתוך: זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני - מבט אנציקלופדי, כרך שלישי: ספרויות ואמנויות, עורך: ירמיהו יובל, ירושלים תשס"ז, עמ' 19-25.

פיינר, יצחק שמואל פיינר, "יצחק אייכל- ה'יזם' של תנועת ההשכלה בגרמניה", בתוך: מחקרים בתולדות ישראל בעת החדשה, לקט מאמרים, חלק ראשון, ליקט: ירחמיאל כהן, הוצאת מרכז זלמן שז"ר, ירושלים תשנ"ה.

פיינשטיין, אחיזת משה פיינשטיין, "איסור אחיזת עינים ועשיית Magic Show", עם התורה י"ב מהדורה ג' (תשנ"ה), עמ' ז'- יב'.

פיירשטיין, ספר משה מנחם פיירשטיין (מהדיר), ספר החזיונות: יומנו של ר' חיים ויטאל, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים תשס"ו.

פינסי, עזרא David A. Fiensy, "Revelation of ezra"' in: James H. Charlesworth. Ed., *The Old Testament Peudepigrapha*, Volume 1, New York 1983, pp. 601-604.

פישמן, שקלוב David E. Fishman, "A Polish Rabbi Meets the Berlin Haskalah: the Case of R. Barukh Schick", *AJS Review*, 12, 1 (1987), pp. 95-121.

פלאי, עטרה משה פלאי, עטרה ליושנה: המאבק ליצירת יהדות ההשכלה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, בני ברק תשע"ב.

פרחי, אבי הנחל אברהם פרחי, אבי הנחל, ירושלים תש"ז.

פרידברג, איטליה חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה, אספמיה-פורטוגליה, תוגרמה וארצות הקדם, אנטוורפן תרצ"ז.

פרנקל משנה תורה : הוא היד החזקה להרמב"ם: עורך שבתי פרנקל, ירושלים תשס"ה.

צבר, מאגיה שלום צבר, "תורה ומאגיה", פעמים 85 (תש"ס), עמ' 149-179.

צור, סיפור ירון צור, סיפור תרבות: יהודי תוניסיה וארצות מוסלמיות אחרות, הוצאת מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, ירושלים תשס"ג.

צור, קאיד ירון צור, '"המאפיה' של קאיד יהודה", זמנים 34-35 (תש"ן), עמ' 151-142.

קדרי, הפולמוס יועד קדרי, הפולמוס על אודות תפילות למלאכים: ר' אברהם הלוי ומקובלי ירושלים, עבודת M.A., האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ח.

קויט, אלמולי Annelies Kuyt, "With one foot in the renaissance: Shlomoh Almoli and his dream interpretation", Jewish Studies Quarterly 6,3 (1999), pp. 205-217.

קוסמן, מסכת אדמיאל קוסמן, מסכת גברים: רב והקצב ועוד סיפורים, הוצאת כתר, ירושלים תשס"ב.

קלוזנר, היסטוריה א' יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ראשון, חברה להוצאת-ספרים על-יד האוניברסיטה העברית, ירושלים תר"ץ.

קלוזנר, היסטוריה ב' יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך שני, מהדורה שלישית, הוצאת אחיאסף, ירושלים תש"כ.

קליין, חצרות אריה קליין, חצרות היהודים בעיר האבות, הוצאת מכון "חיים ביהודה", חברון תשס"ז.

קליין, פולקלור Michele Klein, *Not to Worry: Jewish Wisdom and Folklore*, Philadelphia 2003.

קלמין, חלום Richard Kalmin, "Dreams and dream interpreters", In: Sages, Stories, Authors, and Editors in Rabbinic Babylonia, Atlanta 1994, pp. 61-80.

קמלהר, סודי ישראל קמלהר, ספר סודי רזיא, בילגורייא תרצ"ו.

קרייסל, רמב"ם חיים קרייסל, "גישתו של הרמב"ם לאסטרולוגיה", דברי הקונגרס למדעי היהדות, חטיבה ג' כרך ב', ירושלים תשנ"ד, עמ' 25-32.

רביצקי רמב"ם אביעזר רביצקי, "הרמב"ם ותלמידיו על מגיה לשונית ו"שגעון כותבי הקמעות"", בתוך: תרבות יהודית בעין הסערה; ספר יובל למלאת שבעים שנה ליוסף אחיטוב. עורכים: אבי שגיא ונחם אילן, הקיבוץ המאוחד, עין צורים: מרכז יעקב הרצוג ללימודי היהדות, תל אביב תשס"ב, עמ' 431-458.

רביצקי, מונקטש אביעזר רביצקי, "מונקטש וירושלים: הפלג החרדי הרדיקלי ושאלת ארץ ישראל", בתוך: ציונות ודת, עורכים: שמואל אלמוג, יהודה ריינהרץ ואניטה שפירא, הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ד, עמ' 81-110.

רגב, דרשה שאול רגב, דרשה המסורה והכתובה: דרשות ודרשנים בימי הביניים, הוצאת ראובן מס, ירושלים תש"ע.

רודריג, סקירה אהרן רודריג, "סקירה כללית על פעילותה של 'כל ישראל חברים'", בתוך: מחקרים בתולדות ישראל בעת החדשה, חלק שני, עורך: ירחמיאל כהן, הוצאת: מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, ירושלים תשנ"ח, עמ' 11-30.

רודריג, צרפת Aron Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews: The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*, Bloomington 1990.

רוזן, כיוונים מינה רוזן, "כיוונים בחקר יהדות המזרח", פעמים (תשס"ג), עמ' 5-37.

רופא, ליוורנו יוסף רופא, "תולדות בתי הדפוס העבריים בליוורנו", תגים ב' (תשל"א), עמ' 123-134; ג'- ד' תשל"ב (1972), עמ' 132-140.

רז, חלום יואל רז, "פשר החלומות בהגות היהודית", פיתוחי חותם ג' (תשס"ח), עמ' 191-222.

רקאנטי, זכרון דוד א' רקאנטי, זכרון שלוניקי, כרך א', תל אביב תשל"ב.

רקובר, זכויות נחום רקובר, זכויות היוצרים במקורות היהודיים, ירושלים תשנ"א.

שביב, פתרון יהודה שביב, "דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין", סיני א-ו (תשנ"ג), עמ' קעד'- קעז'.

שביט, האל יעקב שביט ויהודה ריינהרץ, "האל המדעי": מדע פופולרי בעברית במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה ה-19: בין ידע ותמונת יקום חדשה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, בני ברק תשע"א.

שוורץ, אסטרולוגיה דב שורץ, אסטרולוגיה ומאגיה בהגות היהודית בימי הביניים, הוצאת אוני בר-אילן, רמת גן תשנ"ט.

שוורץ, פולחן מיכאל שוורץ, "פולחן המקדש בספרות המאגיה היהודית", פעמים 85 (תש"ס), עמ' 62-75.

שטיינברג, דפוס Sigfrid Henry Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*, London: British Library & Oak Knoll Press, 1996.

שטרית, מארקש אלישבע שטרית, הקהילה היהודית במראקש בין השנים 1880-1940, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן תשנ"ז.

שידורסקי, ספרייה דב שידורסקי, ספרייה וספר בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מנית, הוצאת מאגנס, ירושלים תש"ן.

שילת, הקדמה ר' משה בן מיימון, הקדמה למשנה, מהדיר יצחק שילת, ירושלים תשנ"ב.

שילת, רמב"ם יצחק שילת, איגרות הרמב"ם: מהדורה מדויקת של האיגרות העבריות והערביות, כולל התשובות שבעניני אמונות ודעות על פי כל כתבי-היד הידועים בעולם עם תרגומים, מבואות, הערות והקבלות, מעלה אדומים תשמ"ו.

שיפמן ושוורץ L. H. Schiffman and M. D. Swartz, *Hebrew and Aramaic Incantation Texts from the Cairo Geniza*, Sheffield 1992.

שלום, המגיד גרשם שלום, "המגיד של רבי יוסף טאיטאצאק והגילויים המיוחסים לו", ספונות יא (תשכ"ח), עמ' סט-קיב.

שלום, התמר גרשם שלום, ספר התמר לאבו אפלח הסרקסטי, ירושלים תרפ"ז.

שלום, חסידות גרשם שלום, חסידות אשכנז בימי הביניים, בתוך: דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז, עורך: ישראל (איבן) מרקוס, הוצאת מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 131-164.

שלום, כתבי יד גרשם שלום בהשתתפות יששכר יואל, כתבי יד בקבלה הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, הוספה מיוחדת ל'קרית ספר' שנה ז', ירושלים תר"ץ.

שלום, מיסטיקה Gershom Scholem, *Major trends in Jewish mysticism*, New York 1995.

שלום, פרקים גרשם שלום, פרקים לתולדות ספרות הקבלה, ירושלים תרצ"א.

שלום, קבלה Gershom Scholem, *Kabbalah*, Jerusalem 1974.

שלום, קטלוג יוסף דן, אסתר ליבס, שמואל ראב (עורכים), ספריית גרשם שלום בתורת הסוד היהודית, קטלוג כרך א' ו ב', ירושלים תשנ"ט.

שלום, קמיע גרשם שלום, "על קמיע אחד של ר' יהונתן אייבשיץ ופירושו עליו", מחקרי שבתאות (תשנ"ב), עמ' 707-733. פורסם בעבר ב"תרביץ" יג (תש"ב) 226-244 .

שלום, רמב''ם גרשם שלום, "מחוקר למקובל (אגדת המקובלים על הרמב"ם)", תרביץ ו' (תרצ"ה), עמ' 90-98.

שלום, שבתי גרשם שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, הוצאת עם עובד, תל אביב תשי"ז.

שלום, שדים גרשם שלום, "שדים, רוחות ונשמות", מחקרים בדמונולוגיה, עורכת: אסתר ליבס, הוצאת יד יצחק בן צבי והאוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד.

שמש, חומרי אברהם אופיר שמש, חומרי מרפא בספרות היהודית של ימי-הביניים והעת החדשה :פרמקולוגיה, היסטוריה והלכה, רמת גן תשע"ג.

שמש, רקמות אברהם אופיר שמש, "רקמות אדם כמקור לחומרי מרפא קדומים: בין רפואה להלכה", אסיא יח א-ב (תשסב), 140-155.

שנאן, החלום אביגדור שנאן, "החלום במדרש ומדרש החלום", מגוון דעות והשקפות על החלום בתרבות ישראל ה' (תשנ"ה), עמ' 43-61.

שפר ושקד P.Schaefer und S. Shaked, *Magische Texte aus der Kairoer Geniza*, Tuebingen 1994 - 1999 (3 vols.).

שפרבר, מאגיה Daniel Sperber, *Magic and Folklore in Rabbinic Literature*, Bar-Ilan University Press 1994.

שפרבר, מנהגי דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ה.

שפרבר, שמירה דניאל שפרבר, "שמירה לכלה כנגד מזיקים", לביתך נאוה קודש (תשס"ה), 155-159.

שצמילר, צורת יוסף שצמילר, "צורת אריה לכליות והמחלוקת על לימודי החכמות בראשית המאה הי"ד", בתוך: ספר היובל לשלמה פינס במלאת לו שמונים שנה, חלק ב. עורכים: משה אידל, זאב הרוי, אליעזר שביד. ירושלים תש"ן, עמ' 408-397.

שקד, המזרח שאול שקד, "על מורשת יהדות המזרח ומחקרה: מגמות ובעיות", פעמים 1 (תשל"ט), עמ' 7-14.

שרוני, תערוכה עידית שרוני, "התערוכה: חייו ופועלו של הרב יוסף חיים ז"ל", נהרדעא 30 (תשס"ט), עמ' 8-10.

ששון, בני נתן סלימאן ששון ויעקב ציון זמיר (מהדירים), קובץ בני חיי: דינים, מנהגים ומכתבים בענייני ירח האיתנים: יוצאים לאור מתוך כת"י ודפוסים ישנים אשר באוסף ששון, ירושלים תשס"ז.

תא-שמע, כנסת ישראל תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, כרך א: אשכנז, ירושלים תשס"ד.

תא-שמע, איסור ישראל תא-שמע, "איסור שתיית מים בתקופה ומקורו", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי יז' (תשנ"ה), עמ' 21-32.

תא-שמע, שאלות ישראל תא-שמע, "שאלות ותשובות מן השמים - הקובץ ותוספתיו", תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 51–66.

תדגי, הדפוס יוסף תדגי, "ספרים, כתבי יד ודפוס עברי בפאס", פעמים 52 (תשנ"ב), עמ' 47-73.

תומפסון, מוסול R. Campbell Thompson, "The Folklore of Mossoul", *The Society of Biblical Archeology* (January – December 1906), pp. 76-86, 97-109.

TEL AVIV UNIVERSITY
THE LESTER AND SALLY ENTIN FACULTY OF HUMANITIES
THE CHAIM ROSENBERG SCHOOL OF JEWISH STUDIES

Rabbi Abraham Hamuy (1838-1886) and his place in Modern Jewish Magic

THESIS SUBMITTED FOR THE DEGREE "DOCTOR OF PHILOSOPHY"

By: Nissim Hamawy

Under the supervision of Prof. Gideon Bohak & Prof. Avriel Bar-Levav

SUBMITTED TO THE SENATE OF TEL AVIV UNIVERSITY

2014

Table of Contents:

Preface _____ **1**

Abstract _____ **2**

Introduction _____ **14**

1. The Objective of the Study _____ 14

2. Review of the Research Literature _____ 15

2.1. Existing Research Regarding the Biography of Rabbi Abraham Shalom Chai Hamuy (He'ach) and his work _____ 15

2.2. Research on the Eastern Jewry in the New Age _____ 16

2.3. Research on Jewish Magic _____ 18

3. The Structure of the Study _____ 21

4. The Subjects I Have Decided to Discuss in the Chapter "The Contents of He'ach's works" _____ 22

5. The Timeframe _____ 24

6. The Geographic Scope _____ 25

1.0 Rabbi Abraham Shalom Chai Hamuy _____ **30**

1.1 A Brief Biography of He'ach _____ 30

1.1.1 From His Birth until the Time He Left Jerusalem _____ 31

1.1.2 His Sojourn in Turkey _____ 39

1.1.3 His Travels through Europe and North Africa _____ 51

1.1.4 The Ouazzane Affair _____ 54

1.1.5 His Stay in the Gibraltar Hospital _____ 57

1.1.6 The Rain Miracle _____ 58

1.1.7 He'ach in India_____ 66

1.1.8 He'ach's Sojourn in Persiah _____ 70

1.1.9 He'ach in Baghdad _____ 71

1.1.10 From the Time He Left Baghdad until his Death _____ 78

Conclusion _____ 81

2.0 He'ach's Work Process including the Gathering of Material until the Finished Book and a Listing of All of His Work _____ 83

2.1 He'ach's Love of Books and Libraries_____ 83

2.1.1 His Motivations as Described in the Book *Gabar Israel* _____ 84

2.1.2 Haim Yoseph David Azulai: Ha'Hida – He'ach's Role Model _____ 91

2.2 He'ach'’s Library _____ 94

2.2.1 His Primary Sources _____ 101

2.2.2 The Geographical Range of He'ach's Sources_____ 103

Table 2: Table of Distribution of Sources and Percentage of Quotations _____103

2.2.3 The Literary Genres in He'ach's Sources_____ 105

2.2.4 The Utilization of *Haskala* (Enlightenment) Literature_____107

2.3 The Libraries Visited By He'ach and Their Contents As Described By Him _____ 116

2.4 The Degree to which He'ach Used Gentile Sources in his Discussions of Magic____128

2.4.1 The Magical Recipes that He'ach Obtains from Gentiles Orally or by

Rumor_____ 128

2.4.2 The Magic Knowledge Gathered from Gentile Literature _____ 133

2.4.3 Utilizing the Residues of Gentile Magic in Jewish Literature_____ 136

2.5 The Writing and Printing Methods of He'ach's Books _____ 146

2.5.1 The Use of Memory_____ 148

2.5.2 The Limitations He'ach Imposed on Himself in his Magic Writing _____ 151

2.5.3 He'ach's Precision in Writing Magic Recipes _____ 155

2.6 Determining the Scope, Range and Dates of He'ach's Body of Works

in Manuscripts and in Print_____ 167

2.7 His Works Preserved in Print _____ 171

2.7.1 *Sifrei Segulot* (Magic Books) _____ 172

2.7.2 Prayer Books for the Jewish Holidays According to the Order of the Jewish

Calendar _____ 185

2.7.3 Various Essays _____ 199

2.8 His Works Not Preserved in Print _____ 200

2.9 Rabbinic Endorsements in He'ach's Works _____ 207

Conclusion_____ 213

Appendix 1: Copy of the (*Luchot Ha'edut*) Testemonial Tables _____ 215

Appendix 2: He'ach's Letter to *Hatzfira* Newspaper 3.29.1885 _____ 216

Appendix 3: A Testimony Regarding He'ach from the Diary of Shaul Tzdakah_____ 217

Appendix 4: Table of his Primary Sources_____ 218

3.0 The Contents of He'ach's works _____ 228

3.1 Astrology and Astral Magic in He'ach's works _____ 229

3.1.1 He'ach's Justification of Engaging in Astrology _____ 231

3.1.2 The Astrological Fields in He'ach's Works _____ 243

3.1.3 Astral Magic in He'ach's Works _____ 258

3.1.4 The Sources He'ach Used in His Discussions of Astrology _____ 269

3.2 "*Goralot*" (Divination and Lots)_____ 271

3.3 The Dream and its Significance in He'ach's Writings _____ 297

3.4 "*She'elat Halom*" (Dream Request) _____ 308

3.5 Chiromancy and Physiognomy _____ 329

3.5.1 Chiromancy in He'ach's Writings _____ 330

3.5.2 Physiognomy_____ 336

3.6 Morals and Conduct in He'ach's Writings _____ 340

Appendix 5: The Table of Sources Used by He'ach in His Astrological Discussions __ 360

4.0 He'ach's Influence on the Modern *Segulot* (Magic) Literature and Modern Magic _____ 380

4.1 Examining He'ach's influence on Modern Magic as Manifested in Print_____ 381

4.2 He'ach's Influence on Web Sites Dealing with Jewish Magic _____ 404

5.0 Conclusion_____ 417

Appendix 6: Comparison of Modern Magic Books with He'ach's Books_____ 405

Primary Sources_____ 465

Secondary Sources _____ 477

English Abstract _____ I

Abstract

This dissertation, written under the supervision of Prof. Gideon Bohak of the Rosenberg School of Jewish Studies at Tel Aviv University and Prof. Avriel Bar-Levav of the Open University of Israel, deals with the extraordinary personality of Rabbi Abraham Shalom Chai Hamuy (1838 - 1886), commonly known as He'ach (by the acronym of his name in Hebrew - הא"ח), whose biography and any analysis of his literary work have yet to be recorded. This study contains four chapters:

A. The Biography of Abraham Shalom Chai Hamuy

B. The Process of Writing the He'ach's Body of Literature and its Scope

C. The Contents of the He'ach's Body of Literature

D. The Impact He'ach had on Modern Jewish Magic

The various issues worthy of a deeper and more profound investigation are numerous, in light of the He'ach's extensive scope of work and unconventional biography. However, because of the necessity to remain within the defined framework of this dissertation, many issues have been omitted or only discussed briefly. Needless to say, the selection of subjects selected for in-depth discussion in this paper was made after much internal debate, which I would like to discuss in brief.

The chapter reviewing the Hamuy's life is necessary because until now, there have been no meaningful studies of his biography. This chapter contains an initial and all too brief review of the life of Rabbi Hamuy, or He'ach. A more thorough investigation of He'ach's life, which was a maelstrom of travel and polemics, his significant presence at a number of the more important historical junctions of the "Mizrahi" (Sephardic) Jewry, his position in the comprehensive fabric of Sephardic rabbinical scholars among whom he moved like a 'shuttle', would have forced me to dedicate my entire study to an investigation of his life. Therefore, as aforementioned, I 'made do' with a biography that would illuminate his life's path in general and emphasize a number of his significant characteristics.

In the second chapter, I looked at the writing process of his entire body of literature and its scope. While some previous discussion has taken place surrounding the scope of this important body of Jewish literature, in a number of aspects it falls short, e.g., the dating of his different writings and a listing of all his works including those never published. No studies have ever been conducted investigating a wide range of aspects such as the

reasoning presented by He'ach in his writings, his creative process in developing his work, his sources and means of collecting them, or which of the materials that existed in his sources were omitted from his books, the precision of his quotes, or the writing and printing process. Furthermore, additional editions of He'ach's writings were examined and assessed. Because of the brevity of this study, there is no in-depth discussion of the entirety of his unpublished manuscripts, the contents of large portions of which may be reconstructed by gathering all of the quotations published in the printed works of He'ach.

In the third chapter, parts of He’ach's writings, particularly those found in his books of Jewish magic – *'Sifrei Segulot'* – are discussed extensively. These are subjects to which He'ach dedicated an extensive volume of his work, and his contribution by writing them is unique. In this discussion, I review his reasons for engaging in these issues, the manner in which he worked, his sources, the quality of the materials he chose to copy into his own books and his target audience. The review was conducted according to the following specification of subjects: A. Astrology and astral magic, B. Divination and lots (*Goralot*), C. Dream interpretation, D. Dream requests (*She'elat Chalom*), E. Physiognomy and chiromancy, F. Morals and conduct. However, this is only a partial analysis as He'ach's writings are extensive in their scope and include many significant bodies of knowledge from a number of various fields. The analysis of the contents of his entire body of work posed a number of difficulties. First, most of it is lost. Out of his more than 50 books, only 16 still survive. Examination of the 16 titles still in our possession shows it is possible in general to sort them into two main categories: a. prayer books accompanied by laws. b. '*Sifrei Segulot'*. These two categories include numerous and varied subjects such as morals, mysticism, Kabbalah, astrology, medicine, botany, history, Halacha, homilies, polemics, geography, bibliography and alchemy. There is a hierarchy among these issues and not all are dealt with on the same scope. Writing about these topics, particularly those pertaining to halachic matters, which currently are no less important, such as his attitude towards the status of women or adapting the Halacha to modern life, will require an additional extensive study.

In the fourth chapter, I examined the measure of He'ach's influence on Jewish magic from the period following his death until the present. It is clear that any such investigation in all its various aspects is complex and complicated, due to the variety of today's 'agents of knowledge' and the tremendous volume of information they contain, especially those present online on the Web. Once again, any thorough, comprehensive

study of all these factors would have caused me to exceed the scope of this present study. In order to avoid that, I conducted a thorough examination of He'ach's impact and influence as manifested in the measure to which his writings are used as source material for the various *'Sifrei Segulot'* which were compiled after his death and as manifested by the publishing of new editions of his books. Furthermore, I conducted an initial review of Rabbi Hamuy's influence on those involved with magic on the Internet, under the assumption that they draw their recipes primarily from printed literature.

Chapter One - The Biography of Rabbi Abraham Shalom Chai Hamuy-He'ach

Rabbi Abraham Shalom Chai Hamuy was born in the city of Aleppo in 1838. In his early twenties, He'ach traveled to Izmir in Turkey, where he studied with Rabbi Haim Palachi. At the age of 25, he returned to Aleppo, where he married. His marriage ended two years later, when he lost his wife, son and additional family members. Following the terrible tragedy that befell him, He'ach traveled to Jerusalem where he resided for a period of two years until 1868. His reasons for leaving Jerusalem remain unclear and he subsequently returned to Turkey. He never returned to Jerusalem again. In 1870, he published his first book '*Heach Nafshanu'* in Izmir, which for the most part deals with magic. At the same time his reputation as an expert in astrology and magic began to spread. This expertise brings him closer to circles associated with the Turkish Sultan, for whom he provided magic services such as the preparation of amulets. Consequently He'ach accumulated significant wealth, but also a considerable number of enemies. It seems that the animosity towards him in Turkey grew to such an extent that he set out for Livorno (in Italy), to continue the publishing of his books. On his way he was robbed and stripped of all his assets. He’ach remained resolute and in Livorno became acquainted with a number of Jewish philanthropists, who supported him financially. With their support he published his books '*Davek Mea"ch*' in 1874, *'Beit HaShem'* and *'Beit Habchirah'*, both in 1875. Between the years 1875 - 1877, he migrated between the Mediterranean countries. In 1877 he returned to Izmir to publish his book *'Zecher A'sa*', in the Sephardic Jewish language of Ladino. During this period, He'ach was also offered the position of *'Chacham Bashi'* (Chief Rabbi) in Yemen; however, his candidacy was withdrawn for reasons never fully clarified. I believe that the withdrawal of his candidacy was related to his disdain for rabbinical positions, as he clearly stated

in his writings. It is also possible that the cause was a harsh and blatant polemic that He'ach conducted at that time with Abraham Palachi and others in the Izmir Jewish Community. I also believe that this was the reason for his exile from Turkey, to which he would never return.

In 1878 he returned to Livorno where he worked diligently on the publication of his book *'Beit El*' 1878, and started working on the publication of an additional series of books such as *'Abi'ah Hidot*' 1879, *'Lidrosh Elohim'* 1879, *'Nifla'im Ma'asecha*' 1881 and *'Beit Hakaporet*', the publication of which was never completed.

Between the years 1878 -1880, in addition to the publication of his series of books, He'ach went on an extensive journey including the cities of Italy, Austria, Hungary, France, Gibraltar and Northern Africa. In 1880, He'ach arrived in Morocco, where he migrated between its cities and Jewish communities. In March 1880 he arrived in the city of Ouazzane to visit the grave of A'mram Ben Diwan. At the time, the city's Jewish community had become disenchanted with its leadership. Consequently, with his arrival in the city, the community asked He'ach to take the reins of leadership and he accepted their offer. However, his consent led him into confrontation with the old leadership, from which he emerged with the upper hand. Later, He'ach traveled to Gibraltar to recover from an illness whose he does not specify. While in Gibraltar, he published his book '*Gabar Israel*', in Spanish. In February 1881, He'ach returned to Morocco and performed a miracle by making it rain in city of Marrakesh. That same year He'ach left Morocco, and traveled to India. Upon his arrival in India in September, he stayed with Mr. Solomon David Sassoon, a respected member of the Bombay (currently called Mumbai) Jewish Community, and attained a respectable status in the community. By virtue of his status, He'ach found himself participating in many of the arguments that socked this community. From his base at the Sassoon family residence, the rabbi would travel throughout all of India, Ceylon (Sri Lanka) and Burma; Among other reasons, in order to search for the remnants of the Ten Lost Tribes. In 1884, while in Calcutta, He'ach published his book '*Yemalet Nafsho'*. In September of that same year, the rabbi left India for good and traveled to Persia. Following a number of investigations in Persia, He'ach traveled to Baghdad, where he was ceremoniously welcomed upon his arrival in February 1885. During his stay in Baghdad, he made a tremendous impression on the members of the Jewish community thanks to his rhetorical capabilities and his struggles against the Muslims, struggles that allowed the Jews of Baghdad to raise their heads slightly. Accounts of his activities in Baghdad can be found in the Jewish press

of the times. Consequently, here too, in light of his abilities, the Jewish community asked He'ach to serve as their *'Hacham Bashi*'. Due to his poor health, and probably also due to his continued disdain for public positions, he rejected their request. After several months, his star has set because of the "bad reputation" that ensued. He was banished from the home of his host, Shlomo Bechor Hotzin, in disgrace. In September of 1885, He'ach was in Marseilles, from which he departed on a final journey to Yemen, for purposes of his studies. Following his investigations in Yemen, he sailed to the Persian port city of Bushehr, where in July, 1886 Rabbi Abraham Shalom Chai Hamuy passed away.

Chapter Two - The Process of Writing Hamuy's Body of Literature and its Scope

The initial stage in the work of every writer, after having formulated his objective in a general outline, is gathering material. It seems to me that He'ach loved this stage of his work. To this end, he visited numerous countries, mainly, as stated in his own testimony, for the purpose of visiting libraries. He'ach's love of books and libraries also led him to research the history of Hebrew books. In his works, the reasons for his passion receives a significant place. It further seems that aside from his own reasoning, he also aspired to follow in the path of the *'Hida'*, Rabbi Haim Yosef David Azulai, the object of his admiration. These activities of He'ach resulted in his books being rich in quotations and references. His books refer to approximately a thousand sources. This fact suggests that his "library" was extensive and unusual in its scope, particularly in relation to the "libraries" of the authors of magic literature in Eastern Europe. It is clear that such an aggregation of records and their subsequent processing is not an easy task, particularly for someone who spent most of his time traveling, and had no permanent base of operations. There were several reasons for this extensive references to his sources: it is possible that He'ach insured himself against possible complaints that might be raised against him in light of the sensitive materials, from a halachic standpoint, in his books. It is possible that he personally tended to see the presentation of numerous quotations with precise references as proof of the author's seriousness. It is also possible that on grounds accepted in magic literature, He'ach sought to prove the precision and precedence of its sources. I assume that He'ach viewed himself as a popularizer of magical knowledge, and therefore wished to present his sources, as a proof of his own integrity.

A review of the bibliography used by He'ach suggests his library was uniquely diversified. This list includes a compilation of books pertaining to magic such as *'Raziel HaMalach'* (*The Angel Raziel*), books from the world of halachic literature and even books from the *Haskala* (Enlightenment) Movement, whose ideas He'ach opposed. There are also numerous quotes from various manuscripts, some of which are unique or rare. An analysis of all the sources in He'ach's writings reaches the following conclusions:

A. The geographical range of where his sources were written covers nearly all Jewish communities of the Old World, with a number of sources from outside the Jewish World. This analysis also shows that the presence of mystical materials in Ashkenazi literature is found just as often as in Sephardic literature. In fact, one can say that the presence of mystical materials in Jewish literature is not unique to one community or another.

B. The aforementioned attests to the interest He'ach showed in Ashkenazi literary works, and even his willingness to incorporate them in his work, as part of a trend characterizing Sephardic rabbinical scholars of his day.

C. The occurrences of Jewish magic as apparent in the bibliography used by He'ach, are not limited solely to the field of "Books of Jewish Magic", but rather also exist to a significant extent in moral, halachic and Kabbalistic literature.

D. In spite of his multiple complaints against the *Haskala* Movement, He'ach used some of the written works it had inspired. The extensive scope of use testifies to the fact that was not a random "slip", but an informed and conscious use.

E. He'ach rarely used any mystical writings or recipes from outside the Jewish World.

F. He'ach often quoted manuscripts he found during his visits to public libraries and private book collections. Consequently, he afforded his readers access to knowledge of Jewish Magic, which until then was available to only a few select individuals.

This chapter also deals with the technical details of his work, such as the extent to which he relied on his memory, the manner in which he wrote in his notebooks, his precision in copying his recipes and prescriptions, the self-imposed limitations concerning his writing on matters pertaining to magic and the publishing process employed for his books, while on his journeys.

I made place in my study for an innovative and unique clarification concerning the full scope of He'ach's body of literature, both those of his works and areas of interest that had been published and those that remained in manuscript form. Until now, research

had only dealt with the listing of his published books and it is quite clear now that all activity regarding his work has fallen short. This study suggests that he would publish his books in a fragmented manner, according to his financial ability. In some cases, the publication process continued for years. Consequently, he always had a number of his books in the process of printing at the same time. In the introductions and rabbinic endorsements concerning the rabbi's books, the list of those books under publication changed quite often. It is unclear to the reader, which of the various essays he mentions went to press, and if they were published, what was their fate. This reality led many important scholars to err in listing his books. Consequently, I mapped the entire Hamuy body of work. I conducted a listing of the books that were printed and dedicated a discussion to determining their date. I listed the works that had gone to press, but for one reason or another were never completed or lost, accompanied by a comment concerning their content. Listing his works is tremendously important, as it is entirely possible that additional manuscripts written by He'ach shall be found in the future, and may be published, as in the case of his book *'Beit Hasimcha'*, which was first published only in 1961.

Another matter is the changes that occurred in He'ach's books during the publication of subsequent editions. This refers primarily to the editions edited by Backal Publishing House that took the liberty of injecting significant changes and additions into the rabbi's books. These changes were subsequently conveyed to later editions that were based in part on the editions published by Backal. In my study, I reviewed the various editions and noted the changes implemented in comparison to the books' first editions.

He'ach had a number of additional works that never made it to publication. Nevertheless, in his books, he often quotes from these particular manuscripts, and as such, I was successful in gaining insight into their supposed content. It seems that in certain cases, references were made to a single manuscript with several different titles; however, this is difficult to prove. In order to be more precise in listing the Hamuy body of work, I listed all of these manuscripts, together with a brief description of their likely content.

Chapter Three – The Contents of Hamuy's Body of Work

A. Astrology and Astral Magic - Astrology holds a respected position in the spiritual world of He'ach. Aside from his scholarly engagement with this discipline, Rabbi

Hamuy was well-versed in its practical aspects as well, and was known as a first rate astrologer, who even trained a number of students in this field. In his books he devoted some space to the principle aspects of this discipline, some of which deals in the halachic difficulties and complexities of engaging in astrology. At the same time he also dedicated extensive space to the practical discussions and descriptions scattered throughout his books. A comprehensive review of these discussions and debates makes it possible to see that to a large extent, he compiled what can be considered as a popular guide to astrology. Furthermore, a list of his sources from this field was compiled in order to gain better insight into various aspects of this list. With respect to astral magic, He'ach was aware of the halachic difficulty concerning the use of this form of magic, and devoted a discussion leading to its prohibition. At the same time, his writings do contain a few of the simpler and more moderate recipes of this form of magic.

B. *'Goralot'* (Divination and lots) - a generic term for a number of magical practices that are common in many cultures, including the People of Israel, from ancient times until the present, for purposes of interpreting past and present events, as well as gaining knowledge concerning the future. Their objective is also to enable man to decide on matters in doubt. While this practice was not without controversy, it was utilized in Jewish communities throughout the ages. It was used by experts, or lay persons, who were aided by an individual(s) more learned than them or by means of a compilation of recipes for *'Goralot'* that were published until the time of He'ach. Because of the halachic difficulties inherent to them, the recipes pertaining to *'Goralot'* were mostly passed down from generation to generation, with the exception of the small collection published, by various manuscripts that are inaccessible to lay people. Rabbi Hamuy's work in gathering these *'Goralot'* was extraordinary in its scope. Those of his writings published exposed numerous recipes concerning *'Goralot'* that up to his time had remained hidden from the public. The reasons for this, in my opinion, are threefold: a. He sought to "benefit the multitudes" and prevent them from developing a need or dependency on non-Jewish magicians; b. He sought to bring magical knowledge to the public, and thereby weaken the influence of the religious elite; c. He wanted to add to the power of attraction of his writings.

The extensive work of He'ach in this field was not ignored by those subsequently involved in the field, and as I will show in the final chapter of this paper, the words and

writings of He'ach are often quoted in many of the magical handbooks published throughout the years since his passing.

C. The Attitude towards Dreams and Dreaming in the He'ach Writings - dreaming is an irrational mental experience that occurs during sleep, the purpose of which is unclear. This experience has and continues to fascinate mankind because of its mystery since the dawn of human civilization. Attempts to interpret and understand the origins of this experience exist in all the various civilizations throughout history. In Judaism, these thoughts and questions have often given birth to various, often contradictory approaches. Modern research has dealt extensively with these varying concepts, ideas and approaches. The emphasis was placed on investigating the positions of the scholars of the *'Mishna'* and the *'Talmud'*. In his writings, He'ach presented his readers with numerous, often contradictory, opinions and attempted to cope with them. This attempt did not provide an unequivocal answer. As part of his involvement with dreams, He'ach copied an abbreviated version of the book *'The Interpretation of Dreams'* by Shlomo Almuli for the benefit of his readers.

D. Dream Request (*She'elat Chalom*) – This clause is dedicated to a discussion of the special type of initiated dreams commonly found in He'ach's writings known as "dream request (*She'elat Chalom*)". Despite the opinions of previous great scholars, He'ach devoted much space to various recipes pertaining to *She'elat Chalom*. The first appears in a unique essay titled *'Lidrosh Elohim'* published in Livorno in 1879. Aside from this, there are multiple recipes pertaining to the *She'elat Chalom* dispersed throughout his other books, reaching to a total of approximately eighty. This is in addition to the numerous magic recipes pertaining to the preparatory stage prior to the *She'elat Chalom*. Therefore, it can be said that He'ach devoted some hundred recipes to the subject. It should be noted that He'ach's work in this field is unparalleled in the published *'Sifrei Segulot'* literary genre that preceded him. An examination of these books shows that the publication of *She'elot Chalom*, in all of the other books of Jewish magic together do not contain the scope and quantity of recipes concerning *She'elat Chalom* that exists inhis own writings.

E. Physiognomy and Chiromancy

In Rabbi Hamuy's books are a number of discussions pertaining to physiognomy and chiromancy, two ancient disciplines seeking to assess a person's character and predict his future based upon marks found on the subject's body (physiognomy) or his palm (chiromancy). In the Jewish tradition, these two fields were bound together. My study contains an overview of He'ach's discussions concerning these fields. He'ach wrote about these matters and it seems, utilized them in a practical manner; like his predecessors, he sought to resolve the contradiction between the determinism underlying these disciplines and the principle of freedom of choice. It is also clearly visible that He'ach was unsure as to the reliability of his sources. Initially, He'ach found it difficult to point to any reliable source concerning these disciplines, and therefore his first book *'He'ach Nafshanu'*, published in Izmir in 1870, contains no practical discussions, and only a single discussion pertaining to the principle. In his second book, *'Davek Me'ach'*, published in 1874 in Livorno, he expanded his circle of sources concerning chiromancy, thereby providing his reader with another version of one of the most significant sources for the study of chiromancy in Judaism, *'Sefer A'tidot'* (The Book of Futures). He'ach wrote extensively about physiognomy, based upon the book *'Shoshanat Ya'acov*', in spite of his reservations concerning the book, and ignoring additional sources he was familiar with, such as those contained in the Book of the *'Zohar*' and its appendices.

F. Morals and Behavior in the Works of He'ach – a review of the books written by He'ach suggests most of the discussions surrounding morality are found in his *'Sifrei Segulot'*. This finding is, to a certain extent, in keeping with the definition of the current research, which incorporates the *'Sifrei Segulot'* under a genre known as "Moralistic Literature" (*Safrut ha-Musar*). This shows that the integration of magic and morals in He'ach's writings was done with the knowledge that these are two separate matters. According to Rabbi Hamuy, his magic related writing is nothing other than a popular platform to promote his moral ideas. Therefore, this differs from the commonly held perception in scholarship that maintains that "Moralistic Literature" addresses the desires of the masses. A discussion concerning the moral doctrine of He'ach is not at all simple, and possibly even impossible, since this is not a series of subjects, issues and matters written in a logical continuum, but rather an eclectic collection of moral

discussions drawn from a variety of sources and conveyed for the most part subjected to issues in which he sought to engage on a magical level and according to the order of the alphabet. This structure of moral discussion pre-dating magic recipes is, it seems, a method of arrangement preferred by and unique to He'ach. Using this method, He'ach drew in the potential reader, who sought relief from a specific hardship or other issue, to read his discussions concerning morality.

Chapter Four - The Impact He'ach had on Modern Jewish Magic

An examination of the sources used by the various *'Sifrei Segulot'* shows clearly that the writings of He'ach served as an important, sometimes even central, source. The magic book "Medicine and Life from Jerusalem"*(Refua'a V'Haiem M'Yerushalaim)***,** published in 1892 in Jerusalem, was the first to be printed following the passing of He'ach. This book quotes from the rabbi's books extensively. However, for reasons known only to the author, he omitted Rabbi Hamuy's name from the list of his sources. This fact had significant influence on the few mentions of He'ach in the various *'Sifrei Segulot'* published since then, for the simple reason that "Medicine and Life from Jerusalem" was a central source for this genre, and they too continued to omit the Hamuy's name as a significant source in their own writings. In these *'Sifrei Segulot'* significant, even central place was given to quotations from He'ach's writings concerning those subjects in which he was unique, such as *Goralot*, astrology, *She'elat Chalom* and chiromancy.

The numerous and repeated reprinting of He'ach's books attest to the fact that a demand for his books has existed throughout the 20th Century and even at the beginning of the 21st Century. The various editions were published by publishing houses, which target traditional and primarily Ultra-Orthodox audiences, such as '*Backal*' Publishing, *'Yarid Sfarim'* and *'Machon Haktav'*. Recently we have seen private individuals engaged in the reprinting of He'ach's books. This too attests to the fact that his books remain relevant and important amongthe consumers of this literary genre, particularly in the recent decade.

Most of the activity involving the works of He'ach on-line involves the sale of his books, their cataloging in libraries, scanning them in specific web sites that deal with these matters, references to him in modern studies and the provision of biographical information concerning He'ach. It is my belief that the mere occupation online with the

writings of He'ach attests to the relevance of his work even today. Yet based upon the initial examination that I conducted, one could say that the amount of quotations concerning He'ach's magical recipes on-line is, it would seem, limited in comparison to the degree the various other *'Sifrei Segulot'* published after his death are quoted. Furthermore, this investigation suggests a picture similar to that existing in the books quoting the rabbi as a direct source. Some mention He'ach both by name in reference to his writings, some only mention his writings, and still others have completely omitted the name of He'ach and the titles of his works.

In fact, only a few examples are necessary in order to comprehend the influence He'ach has on those currently engaged on-line in matters relating to Jewish magic; however, in order to further understand its scope in a more reliable and profound fashion, additional research devoted to this subject is necessary.

In Summation:

This study explored the interesting biography of Rabbi Abraham Shalom Chai Hamuy (He'ach), and it seems to place He'ach at the forefront of the important Sephardic rabbinical scholars of the 19th Century; although the last hypothesis requires additional in-depth study of his biography from additional sources such as various archives, periodic press and literature written by other Sephardic Jewish scholars of the last third of the 19th Century. Furthermore, a need exists to conduct additional research that will deal with his halachic essays, and in particular, the prayer books that combine numerous halachic discussions. In doing so, it will be possible to further understand the complex position of He'ach in social, religious issues such as attitudes towards modernism, non-Jews, the status of women, etc.

In this study I reviewed a portion of Hamuy's works. I looked at his sources, their manner of collection, his reasoning behind his works, his manner of writing and the publication process. I also compiled a full listing of all his writings. I examined and assessed additional editions of the rabbi's writings. Future scholars should consider executing a comprehensive mapping of all his manuscripts that to a large extent may be reconstructed by gathering all of his quotations from his printed books.

I also researched his wide-ranging work in the field of magic. I dedicated a discussion to various contents related to magic, his sources and reasons for dealing with them, and his means of coping with the tension that arose between these matters and the Halacha.

However, here too, further research is necessary to examine the subjects associated with and involving magic or magic related matters according to the definitions found in his writings. Further research will also include locating the sources and origins of his magic recipes, particularly vis-a-vis those from the Cairo Geniza and study the changes that occurred in these recipes. This investigation should be based upon the study of the Geniza's magic texts that has grown significantly in recent years.

This study shows the writings of He'ach served as an important, even central, source of magic literature published following his death. Moreover, initial studies found that the rabbi's writings have had a certain impact on the engagement with magic that is conducted through today's Internet. Future studies should however go further in reviewing the influence of He'ach's writings on the current occupation with magic in today's on-line formats. It is also recommended that an additional study regarding the effect Rabbi Hamuy's writings have had on those currently engaged in magic be conducted.

These matters are important for drawing the fundamentals of Jewish Magic from the beginning of the 20th Century until the present, because as this study shows, He'ach was a central figure in its development.